

શ્રેષ્ઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ અંથમાળા: અં.

આપણા કવિઓ

ખંડ ૧ : નરસિંહયુગની પહેલાં

લેખક

કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી

પંડિત, સંશોધન વિભાગ

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

પ્રકાશક :

કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી

કા. ચ. આસિ. સેક્રેટરી

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

અદ્ર : : અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી

ઈ. સ. ૧૯૪૨

*

પ્રત : ૧૭૦૦

વિ. સં. ૧૯૯૮

કીમત ૧ રૂપિયા

29173

મુદ્રક

મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી, ખા. એ.

આદિત્ય મુદ્રણાલય,

રાંચ ખડ : અમદાવાદ

શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્ધાત

સુરતના વતની અને ધંધાર્થે મુંબઈનિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૭૭ને રોજ વિલ કર્યું હતું, તે અન્વયે પ્રથમ સન ૧૮૮૦માં રૂ. ૨૦૦૦ સોસાયટીને મળ્યા, એવી શરતે કે તેના બાળમાંથી સામાજિક સુધારે થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવવાં.

સદર્જી શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ બન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની તમામ મિલકત પુસ્તકપ્રચારને માટે સોસાયટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે ૧૮૯૪માં રૂ. ૧૮૦૦૦ની સરકારી નોટો સોસાયટીને મળી છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦ની નોટો પુસ્તક તૈયાર કરાવવા માટે સદર્જી વિદ્યાવિલાસી પરોપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળી છે. સદર્જી વિલની રૂએ એમની મિલકતની છેવટની રકમ રૂ. ૫૦૦૦ ની સરકારી લોનો સન ૧૯૩૩માં સોસાયટીને વધુ મળી એટલે એ રૂંડ વધીને રૂ. ૨૫૦૦૦ નું થયું છે. આજ પર્યંત નીચેનાં પુસ્તકો “ શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળા ” તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

૧ કચી, કચી નાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી બય છે અને તેનાં કારણો તથા સુધારે કરવાના ઉપાય વિષે નિબંધ.

૨ માને શિખામણ

૩ નીતિમંદિર

૪ બાળલગ્નથી થતી હાનિ

૫ પુનર્વિવાહની પૂરેપૂરી સોજ સોળ આના ફજેતી

૬ ભોજન વ્યવહાર ત્યાં કન્યાનું વ્યવહાર

૭ ધાર્મિક પુરુષો

૮ ઉદ્યોગી પુરુષો

૯ બેન્ગમીન ફ્રિન્ડલન

૧૦ બોધક ચરિત્ર

૧૧ સદ્ગતિ

૧૨ રઘુવંશ કાવ્ય (અનુવાદ)

૧૩ બદવજી દાદાજી ચોધરીનું જીવનચરિત્ર

૧૪ ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિ-
હાસ

૧૫ ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિ-
હાસ,

૧૬ નીતિસિદ્ધાંત

૧૭ ફાન્સિસ બેકનનું જીવન-
ચરિત્ર

૧૮ શેઠ હરજીવિંદાસ ખાળ-
ગાવિંદાસનું જીવનચરિત્ર

૧૯ પરોપકાર

૨૦ દોરનું ખાતર

૨૧ જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ

૨૨ દિરાતાર્જુનીય (મૂળ સાથે
ગૂ. ભાષાંતર)

૨૩ વિવિધ પ્રકારના હુન્નરો-
પયોગી તેજબો

૨૪ વાર્નિશ

૨૫ જીવનનો આદર્શ

૨૬ કીર્તિકૌમુદી (અનુવાદ)

૨૭ શિશુપાલવધ (")

૨૮ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી

રાજ્યનો ઉદય

૨૯ રસાયન શાસ્ત્ર

૩૦ ખ્રિ. હિંદુસ્તાનનો આર્થિક
ઇતિહાસ, ભા. ૨ નો

૩૧ જાપાનની ડેળવણીપદ્ધતિ

૩૨ શિશુપાલ વધ-ઉત્તરાર્ધ

૩૩ લેન્ડોરના કાદપનિક

સંવાદો, ભાગ ૧

ગુ. વ. સોસાયટી

અમદાવાદ

તા. ૨૯-૩-૪૨

૩૪ ખગોળવિદ્યા

૩૫ લેન્ડોરના કાદપનિક
સંવાદો, ભાગ ૨

૩૬ માનસશાસ્ત્ર

૩૭ શિક્ષિત આર્યસંતાનોનું
આરોગ્ય

૩૮ સહકાર પ્રવૃત્તિ

૩૯ અંગ્રેજી રાજ્યખંધારણ

૪૦ ઉદારમત વાદ

૪૧ સચિત્ર શારીરવિદ્યા

૪૨ હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનનો
ઇતિહાસ, પૂર્વાધ

૪૩ " ઉત્તરાર્ધ

૪૪ અંગાળી સાહિત્યનો
ઇતિહાસ

૪૫ સંરક્ષણવાદ

૪૬ હિંદી સાહિત્યનો ઇતિહાસ

૪૭ ઉપનિષદ્વિચારણા

૪૮ હિંદુ રાજ્યવ્યવસ્થા

૪૯ સગાળશા આખ્યાન

૫૦ વહાણવટાની પરિભાષા

૫૧ અપભ્રંશપાઠાવલિ

૫૨ અર્વાચીન ગુજરાતનું
રેખાદર્શન, ભાગ ૧

૫૩ " ભાગ ૨

૫૪ " ભાગ ૩

૫૫ જંતુશાસ્ત્રપ્રવેશિકા

૫૬ આપણા કવિઓ, ખંડ ૧

કેશવરામ ડા. શાસ્ત્રી

ડા. ચ. આસિ. સેક્રેટરી

અનુક્રમણિકા

ઉપોદ્ધાત

૯

આર્યોનું આગમન (૯), હિંદમાં આર્યોની સ્થિતતા (૧૨), આર્યોતર પ્રજાના સંપર્કના પુરાવા (૧૭), વેદની અસલ ભાષા (૧૮), આર્યભાષા (૨૦), ભારતી ભાષા (૨૫), પ્રાકૃત ભાષાઓ (૨૭), પ્રાકૃતોના પ્રાંતીય ભેદો (૩૧), અપભ્રંશ (૩૬), ઉપસંહાર (૩૮).

ખંડ ૧ : નરસિંહયુગની પહેલાં

ઉપક્રમ :

૩

“ ગૂજરાતી ” નામકરણ

૩

ગૌર્જર અપભ્રંશ

૯

“અપભ્રંશ”-નામકરણ

૧૩

આચાર્ય હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ

૧૯

નરસિંહયુગ પહેલાંનું સાહિત્ય

૨૩

ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી (પ્રથમ ભૂમિકા)

૨૩

૧. વસુદેવહિંદી (૨૪), ૨. ઉદ્યોતનસૂરિ-કૃત્વલયમાલા (૨૮), ૩. રુદ્ર-કાવ્યાલંકાર (૩૧), ૪. આનંદવર્ધન-ધ્વન્યાલોક (૩૧), ૫. કાલિદાસ-વિક્રમોર્વશીય (૩૨), ૬. ભેદકની કૃતિઓ (૩૩), ૭. ચતુર્મુખ સ્વયંભૂ-ત્રિભુવન સ્વયંભૂની કૃતિ (૩૪), ૮. મહાકવિ પુષ્પદંતની કૃતિઓ (૩૬), કવિ ધનપાલ-ભવિસ્સત્તકાંડ (૩૯), ૧૦-૧૧. ધવલ (૪૨), ૧૨. ચંદ્રમુનિ (૪૨), ૧૩. કવિ ધનપાલ-સત્યપુરમંડનમહાવીરોત્સાહ (૪૪), ૧૪-૧૫. ધનંજય-ધનિક-દશરૂપક ટીકા (૪૬), ૧૬. સાગરદત્ત (૪૭), ૧૭. નયનન્દીની કૃતિઓ (૪૭), ૧૮. ભોજ-સરસ્વતીકંઠાભરણ (૪૮), ૧૯. કનકામર-કરકંડુચરિય (૫૮), ૨૦. મહેશ્વરસૂરિ-સંજનમંજરી (૬૧)

ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી (દ્વિતીય ભૂમિકા) ૬૨

હૈમયુગ—૧. અભયદેવસૂરિ-જયતિહુઆણ (૬૨), ૨. સાધારણ-વિલાસવધ-કહા (૬૩), ૩. દેવચંદ્ર-શાંતિનાથચરિત્ર (૬૩), ૪. ધાહિલ-પદમસિરિ-ચરિત્ર (૬૩), ૫. જિનદત્તસૂરિની કૃતિઓ (૬૩), ૬. પદહુ-પદાવલી (૬૬), ૭. વાદિદેવસૂરિ-ગુરુસ્તવન (૬૭), ૮. લક્ષ્મણગણી-સુખા-સનાહ-ચરિત્ર (૬૮).

૯. આચાર્ય હેમચંદ્ર (૬૮), શૌરસેની-મહારાષ્ટ્રી વચ્ચે વિલક્ષણતા (૭૨), અપભ્રંશ (૭૩), ૧૦. હરિભદ્રસૂરિ-નેમિનાહચરિત્ર (૮૯), ૧૧. દેવ-સેનસૂરિ-શ્રાવકાચાર (૯૩), ૧૨. વરદત્ત-વૈરસામિચરિત્ર (૯૪), ૧૩. રતનપ્રભ-અંતરંગ સંધિ (૯૫),

હૈમયુગાનુસારી સાહિત્યકીય અપભ્રંશ (૯૬), ૧. સોમપ્રભ-કુમારપાલ-પ્રતિષેધ (૯૬), ૨-૩. વાગ્ભટ-સિંહદેવગણી-કાવ્યાનુશાસન (૧૦૩), ૪. અમરકીર્તિ-છક્કરમુવચ્ચેસા (૧૦૪), ૫. જયદેવગણી-ભાવનાસંધિ-પ્રકરણ (૧૦૫), ૬. જયમંગલસૂરિ-મહાવીરજન્મભાષિષેક (૧૦૬), ૭. જિનપ્રભસૂરિની કૃતિઓ (૧૦૭), ૮. નર્મદાસુંદરી કથા-ગૌતમસ્વામિ-ચરિત્ર (૧૦૯), ૯. મેરુતુંગ-પ્રબંધચિંતામણિ (૧૦૯), ૧૦. પ્રકીર્ણ કવિઓ (૧૧૫).

ઇતર અપભ્રંશ કૃતિઓ (અન્યપ્રાંતીય) ૧૧૬

૧. તિલ્લોપાદ-દોહાકોશ (૧૧૭), ૨. સરહદો-હાકોશ (૧૨૦), ૩. કણ્ઠ-પાદ-દોહાકોશ (૧૨૨), ૪. પ્રકીર્ણ પદ્યો (૧૨૫), ૫. ડાકાર્ણવ (૧૨૬), ૬. વિદ્યાપતિ-કીર્તિલતા (૧૨૮), ૭. પ્રાકૃતપિંગલ (૧૩૧), ૮. ત્રિવિક્રમ-વાલ્મીકિસૂત્રો (૧૩૪), ૯. માર્કેડેય-પ્રાકૃતસર્વસ્વ (૧૩૬), ૧૦. લક્ષ્મીધર-પદ્માપાત્ર દ્રિકા (૧૪૧), ૧૧. સિંહરાજ-પ્રાકૃતરૂપાવતાર (૧૪૨).

રાસયુગ

૧૪૩

રાસકાવ્યોનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ (૧૪૩).

રાસયુગની ભાષા

૧૪૪

રાસયુગના કવિઓ (વિક્રમનું ૧૩ મું શતક) ૧૫૬

૧. શાલિભદ્રસૂરિની કૃતિઓ (૧૫૬), ૨. મહેન્દ્રસૂરિશિષ્ય-જંબૂસામિ-ચરિત્ર (૧૬૧), ૩. વિજયસેનસૂરિ રેવંતગિરિરાસુ (૧૬૬).

રાસયુગના કવિઓ (ચાલુ—વિક્રમનું ૧૪ મું શતક) ૧૭૫

૪. વિનયચંદ્રસૂરિની કૃતિઓ—નેમિનાથચતુષ્પદિકા ને ઉપદેશમાલાકથાનક—છપ્પય (૧૭૫), ૫. સમક્ષેત્રિરાસુ (૧૮૧), ૬. જિનેશ્વરસૂરિ-વીવાહલુ (૧૮૯), ૭. જગદુ-સમ્યક્ત્વમાધ ચઉપધ (૧૯૩), ૮. સંવેગમાતૃકા (૧૯૫), ૯. પેથડરાસ (૧૯૭), ૧૦. ક્ષણી રાસ (૨૦૭), અંબદેવસૂરિ-સમરાસુ (૨૧૧), ૧૨. ધર્મકલશ-જિનકુશલસૂરિપટ્ટાભિષેક રાસ (૨૨૧), ૧૩. સારમૂર્તિ-જિનપદ્મસૂરિપટ્ટાભિષેક રાસ (૨૨૭), ૧૪. ધવલગીતો (૨૨૮), ૧૫. જિનપદ્મસૂરિ-સિરિથૂલિલદ્ કાણુ (૨૩૨), પદ્મની કૃતિઓ (૨૩૭), ૧૭. સોલણુ-ચર્ચારી (૨૪૧), ૧૮. રાયસિહુર-નેમિનાથ કાણુ (૨૪૪), ૧૯. સર્વાનંદસૂરિ-મંગલકલસ ચોપાધ (૨૫૧).

૧૪ મા શતકનું ગદ્ય ૨૫૩

૧. આરાધના (૨૫૩), ૨. સંઘામસિહુ-બાલશિક્ષા (૨૫૬), ૩. અતિચાર (૨૬૦), ૪. સર્વતીર્થ-નમસ્કાર (૨૬૧), ૫. નવકારમંત્રવ્યાખ્યાન (૨૬૩), ૬. અતિચાર (૨૬૪).

રાસયુગના કવિઓ (ચાલુ—વિક્રમનું ૧૫ મું શતક) ૨૬૫

મધ્યકાલીના ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકા ૨૬૬

૧. શાલિભદ્રસૂરિ-પંડવચરિત (૨૬૬), ૨. જયાનંદસૂરિ-ક્ષેત્રપ્રકાશ રાસ (૨૭૨), ૩. વિનયપ્રભ-ગૌતમ રાસ (૨૭૩), ૪. જિનોદયસૂરિ-ત્રિવિક્રમ રાસ (૨૭૯), ૫. પહરાજ-જિનોદયસૂરિસ્તુતિ-છપ્પય (૨૮૧), ૬. વિદ્ધણુ-જ્ઞાનપંચમી ચોપાધ (૨૮૩), ૭. વિજયભદ્ર-હંસરાજ ચઉપધ—અસાધત-હંસાહલી (૨૮૪), ૮. મેરુનંદન ગણી-જિનોદયસૂરિ-વિવાહલુ (૨૮૯), ૯. દેવમુંદરસૂરિ-શિષ્ય-કાકળધિ ચઉપધ (૨૯૩), ૧૦. શ્રીધર વ્યાસ-રણમલ્લ છંદ વગેરે (૨૯૫), ૧૧. હંસ-શાલિભદ્ર રાસ (૩૦૩), ૧૨. જયશેખરસૂરિની કૃતિઓ (૩૦૫), ૧૩. વસ્તિમ-ચિહ્નગતિની વેલ-

ચોપાઈ (૩૧૮), ૧૪. લીમ-સદૃશવત્સચરિત (૩૧૯), ૧૫. અબ્દુર રહેમાન-
સંદેશક રાસ (૩૨૨), ૧૬. શાલિભદ્રસૂરિ-વિરાટપર્વ (૩૨૮), ૧૭.
સોમસુંદરસૂરિ-રંગસાગરનેમિનાથ કાવ્ય (૩૩૧), ૧૮. ખરતરમુરુ-ગુણ-
વર્ણન-છંપય (૩૩૮), ૧૯. હીરાણંદસૂરિ-વિદ્યાવિલાસ પવાહુ (૩૪૦).
૨૦. કીર્તિમેરુતી કૃતિઓ (૩૪૫), ૨૧. સોમકુંજર-ખરતરમચ્છ-પટ્ટાવંસી
(૩૪૭).

૧૫ મા રાતકનું ગદ્ય

૩૪૬

૧. તરુણપ્રભાચાર્ય-પ્રકીર્ણ કથાઓ (૩૫૦), શ્રીધર-ગણિતસાર-મૂળ.
ગદ્યાનુવાદ (૩૫૩), ૩. સોમપ્રભસૂરિ ઔક્તિક (૩૫૪), ૪. તિલક-
ઉક્તિસંગ્રહ (૩૫૫), ૫. કુલમંડન ગણી-મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક (૩૫૬),
૬. ગુણરત્નસૂરિ-કિયારત્નસમચ્ચય (૩૬૩), ૭. આવકવ્રતાદિ આચાર
(૩૬૬), ૮. સોમસુંદરસૂરિ-પ્રકીર્ણ કથાઓ (૩૬૭), ૯. માણિક્યસુંદરસૂરિ-
પૃથ્વીચંદ્રચરિત (૩૭૦).

ઉપસંહાર

૩૭૭

પરિશિષ્ટ ૧ : દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતોની વર્ણમાળા

૩૮૫

,, ૨ : દ્વૈતીયિક મુખ્ય પ્રાકૃતો

૩૮૭

૧. અશોકની ભાષા (૩૮૭), ૨. પાલિ અને અર્ધભાગધી (૩૯૨), ૩.
શૌરસેની-મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (૩૯૪), ૪. ભાગધી (૪૦૫).

,, ૩ : ભરતેશ્વરઆહુતિ રાસ

૪૦૭

,, ૪ : ગૂજરાતી ગરબીઓનું મૂળ

૧૧૬

ઉપોદ્ધાત

ગુજરાતી ભાષાનાં મૂળ કેટલા જૂના સમય સુધી જાય છે તે અંતોર્વવાનો પ્રસ્તુત ગ્રંથનો આશય છે. તેમાં કેટલી સફળતા મળી છે, તે તેના અભ્યાસકો જ સમજી શકશે. આપણી આ ભાષાનું “ગૂજરાતી” ભાષા તરીકે નામ બહુ મોડે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું છે, એ વિશે ગ્રંથમાં માહિતી આપવામાં આવી છે. આ દેશની વિખેતા ગુજ્જર પ્રજાને લીધે “ગૂજરાતી” નામ પડ્યું, પણ તેથી તે બહારથી આવેલી નવી ભાષા—નવા કોઈ કુળની ભાષા નથી; એ તો આર્યકુળની જે ભાષાઓ છે તેમાંની જ એક છે. ગૌર્જર અપભ્રંશનો મુખ્ય મંબંધ પ્રાકૃત (standard) ભાષા—દંડીએ જેનું નામ સૌથી પ્રથમ ‘મહારાષ્ટ્રી’ આપ્યું છે તે—ની સાથે છે. જન્ય-જનક જેવો તે મંબંધ એના અવતારથી સ્ફુટ છે. વિદ્વાનો દ્વિતીયિક પ્રાકૃત (Secondary Prakrits) તરીકે જે ભાષાઓને સ્વીકારે છે, તેમાં મહારાષ્ટ્રી અને તત્તજન્ય અપભ્રંશનો સ્વીકાર છે. આ આર્યકુળની ભાષાઓનાં મૂળ વેદની ભાષા અથવા તો વેદની ભાષા જેમાંથી ઊતરી આવી છે તે “ભારતી” ભાષાના પ્રભવસ્થાન તરીકે રહેલી આદિમ આર્ય ભાષામાં છે. આ આદિમ આર્ય ભાષા અને તેના બોલનારાઓના વિષયમાં કોઈ પણ માહિતી મળતી હોય તો તે આપવાનો પ્રથમ અહીં એક અલ્પ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

આર્યોનું આગમન

ઉપર બતાવેલો આદિમ આર્ય ભાષા બોલનારા આર્યો હિંદમાં કયાંક અન્ય પ્રદેશમાંથી આવી વસ્યા છે, એ વિષયમાં હવે બહુ શંકાને કારણ નથી રહ્યું. સિંધમાં મોહેન્જોદારો અને પંજાબમાં હરપ્પાના અવશેષોના ખોદકામનું કાર્ય સદ્ગત રખાલદાસ બેનરજી વગેરેએ

આદ્યું અને તેની સંપૂર્ણ માહિતી આપવાનું કાર્ય સર જહોન માર્શલે કરી આપ્યું, તે પછી એ નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું છે કે મોહેન્જોદારો અને હરાપ્પાની સંસ્કૃતિ એ આર્યોની સંસ્કૃતિ નથી.^૧ ઋગ્વેદમાં મૂર્ત થતું જીવનચિત્ર નિરાણું છે. મોહેન્જોદારો અને હરાપ્પાની સંસ્કૃતિ એલમ અને મેસોપોટેમિયાની સંસ્કૃતિ સાથે સુમેળ ખાય છે: નાની કળાઓ, નગરરચના, ચિત્રલિપિ, સીલોનું સામ્ય એ વગેરેમાં ખૂબ મળતાપણું છે. આનો વિચાર કરતાં મેસોપોટેમિયાની સંસ્કૃતિ જેટલા ઈ. સ. પૂ. ૩૫૦૦-૩૦૦૦ વર્ષ ઉપર મોહેન્જોદારો અને હરાપ્પા હિંદના ઉત્તર ભાગમાં સમૃદ્ધ શહેરો તરીકે હતાં, એમ સ્વીકારવામાં બાધ ખાસ નથી લાગતો.

આમ આર્યો અહીં હિંદમાં ન હોય, અથવા આવવા માંડ્યા હોય, તે સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦-૩૦૦૦ વર્ષનો છે. આર્યો હિંદમાં ક્યારથી આવવા માંડ્યા હશે એ વિષયમાં સંશોધકોએ અનેક તર્ક વિતર્કો દોડાવ્યા છે; પણ નિશ્ચિત સમય નક્કી કરવાના બધા પ્રયત્નો સફળ થયા જણાતા નથી. પણ એટલું ખરું કે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ વર્ષ પછીના કાળમાં તો ઋગ્વેદની સંસ્કૃતિ અર્પનારા આર્યો અહીં આવ્યા નથી; વચ્ચેના આશરે ૨૦૦૦ વર્ષના ગાળામાં જુદે જુદે સમયે આર્ય પ્રજાએ હિંદમાં આવી સપ્તસિંધુના પ્રદેશનો સંપૂર્ણ કબ્જો મેળવી લીધો હતો.^૨ ઘણું કરી ઋગ્વેદનાં સૂક્તો રચાયે જતાં હતાં તે જમાનામાં આસામથી સિંધુ સુધીમાં રાજપૂતાનાનો સમુદ્ર આવેલો હતો, અને સંભવતઃ અત્યારનો દક્ષિણનો પ્રદેશ હિંદી મહાસાગરના નાના મોટા ટાપુઓ સાથે છેક ઑસ્ટ્રેલિયા સુધી એક ખંડ રૂપે હતો, જે એશિયા

૧. Cambridge Shorter History by J. Allan & others (1934), p. 5

૨. Studies in Indian Antiquities by H. Raychaudhari (1932), p. 50

સાથે આસામના પ્રદેશ નજીક સંયોગીભૂમિથી જોડાતો હતો.^૩ સપ્ત-
સિંધુના પ્રદેશનો વેપાર વહાણો મારફત દક્ષિણના પ્રદેશ સાથે જોડાયેલો
હશે. ઋગ્વેદના પશુ એ વેપારીઓ આ વેપાર ચલાવતા હોવાની
સંભાવના છે. ઋગ્વેદમાં દક્ષિણના પ્રદેશનો વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં ક્યાંય
પણુ નિર્દેશ નથી; વિંધ્ય સુધ્ધાંતો નિર્દેશ નથી.^૪ ઋગ્વેદના બીજા
મંડળમાં ઈર્જયન્તો (ઈર્જ્યન્ત-ગિરનાર પર્વત-અત્યારના કાઠિયાવાડ-
સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા)નો નિર્દેશ છે.^૫ અને તે આર્યેતર પ્રજાની સત્તા
નીચે હોવાનું ત્યાં કહ્યું છે. દક્ષિણપથનો પણ માત્ર સામાન્ય નિર્દેશ
છે; વિશેષ કંઈ પણ પરિચય મળતો નથી; એટલે તેનાથી આજનો
દક્ષિણનો જ પ્રદેશ ઉદ્દિષ્ટ છે એમ ચોક્કસપણે કહી શકાય તેમ નથી.^૬
રાજપૂતાનાના સમુદ્રને સ્થાને રણ ક્યારે થઈ ચૂક્યું હશે તે નક્કી
કહી શકાતું નથી, પણ ઋગ્વેદમાં ઘન્ટવન્ શબ્દના પ્રયોગોથી કેઈ
રેતાળ પ્રદેશથી પણ ઋગ્વેદના ઋષિઓ પરિચિત હતા. એમ માની
શકાય કે જેમ છેલ્લાં સો વર્ષમાં કચ્છના રણનાં પાણી ઓસરી ગયાં
ને આજે રણ થઈ ચૂક્યું તેમ, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ વર્ષ અને રામ-
રાવણ યુદ્ધને-ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૦૦-૨૦૦૦ પૂર્વે સ્વીકારિયે તો તે અગાઉ
જૂસ્તરનો આ ફેરફાર થઈ ચૂક્યો હોય. આની સાથે અગસ્ત્યનું સમુદ્રપાન
સરખાવી જવા જેવું છે. પૌરાણિક કાળમાં તો આપણે જોઈએ છિયે કે
આર્યોનો દક્ષિણના દેશો સાથે ખૂબ સંપર્ક સધાઈ ગયો હતો. અને રામ-
રાવણ યુદ્ધ એ એનો સારામાં સારો પુરાવો છે. સૂર્યવંશના પ્રતાપી રાજા
રામચંદ્રે વાનરો વગેરે દક્ષિણની મૂળ પ્રજાની મદદથી આર્યેતર એવી
રાક્ષસ પ્રજા ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. એશક રાક્ષસોનો નેતા રાવણ
અર્ધ-આર્ય એટલે કે રાક્ષસોમાં ઉત્પન્ન થયેલો હતો.^૭

૩, Rigvedic India by A. C. Das (1927), pp. 96-97

૪. એજન, પૃ. ૯૬

૫. ઋ. વે. ૨-૧૩-૮

૬. Studies in Ind. Antiquities, pp. 50-53

૭. પૌરાણિક ઇતિહાસ, ડૉ. આ. બા. ધ્રુવ, પૃ. ૧૦

હિંદમાં આર્યોની સ્થિતિ

પ્રાચીન હિંદ લૂમિમાં જે મહાન ત્રણ યુદ્ધ થયાં તેમાંનું રામાયણનું યુદ્ધ વચ્ચેનું છે. એ સિવાયનાં બે યુદ્ધ તે ઋગ્વેદમાં દશ રાજાઓ સાથે આર્ય પ્રજ્ઞના નેતા સુદાસનું યુદ્ધ. જેમાં સુદાસે એ આર્ય અને આર્યેતર દશ રાજાઓ ઉપર વિજય મેળવી ઉત્તર ભારતમાં પોતાનું વર્ચસ્વ થાપ્યું.^૮ બીજું યુદ્ધ તે મહાભારતનું યુદ્ધ છે, ક્રમે જેને ત્રીજું સ્વીકારવામાં આવે નથી. આ છેલ્લું યુદ્ધ આર્ય પ્રજ્ઞનો અંદર અંદરનો ઝઘડો છે, તેમાં પણ એક જ વંશના રાજાઓ વચ્ચે, ક્રમકે કારવો અને પાંડવો પિતરાઈ ભાઈઓ હતા. પાંડવોના મુખ્ય રીતે મદદમાં બિભેલા પાંચાલો પણ એક જ વંશના જ હતા અને નિશ્ચિત રીતે તે ઉત્તર ભારતમાં જ લડાયું હતું.^૯

ઉપર ગતાવ્યું તેમ સુદાસ અને દશ રાજાઓ વચ્ચેનું યુદ્ધ ઋગ્વેદમાં ઉલ્લેખિત હોઈ ખૂબ જૂના સમયનું છે. અને મોહેન્-ડારોની સંસ્કૃતિ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦-૩૦૦૦ વષ જેટલી જૂની હોવાને કારણે એ યુગસંધિ પછીના સમયમાં ક્યાંક થયેલું સંભવે.^{૧૦}

રામ અને રાવણનું યુદ્ધ તો વિન્ધ્યથી દક્ષિણના પ્રદેશમાં થયું હોવા વિશે શંકા નથી તેનો સમય હિંદની ઉત્તર લૂમિ ઉપર આર્યો પૌરાણિક વિધાનો પ્રમાણે સારી રીતે સ્થિર થઈ ગયા પછીનો છે,

૮. સુદાસનો સમય અગ્રકળે પેઢીએ ૨૦ વર્ષ ગણતાં ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦-૨૧૦૦ લગલગ આવે છે. રામ-રાવણના યુદ્ધનો સમય પણ લગલગ એ જ આવી શકે છે; સો વર્ષ પછી આશરે.

૯. રામાયણ અને મહાભારતમાં જૂનો કથા ગ્રંથ એમાં મતભેદ છે. બંને મહાકાવ્યોની ભાષા, છંદ, પ્રયોગ, કથાનકોના આનુપૂર્વી ને સંસ્કાર, વગેરે બેતાં મહાભારત જૂનું છે. અને પ્રો. એચ. સી. રાયચૌધરીએ રામાયણની કથા મહાભારત વનપર્વમાંના રામોપાખ્યાન પછીની છે, તે પુરવાર કર્યું છે. જુઓ Studies in Ind. His. pp. 25-34.

૧૦. જુઓ ઉપરની પાન્ટીપ.

જે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૦૦-૨૦૦૦ નાં વર્ષોમાં સંભવી શકે. હેલુનું યુદ્ધ મહાભારતનું થયું છે તેનો સમય નક્કી કરવાની પૌરાણિક માહિતીઓને આધારે શક્યતા છે.

આ અંતે યુદ્ધો વિશે વૈદિક સાહિત્યમાં તદ્દન મૌન છે; જરા જોટલો પાણ નિર્દેશ નથી. કુરુક્ષેત્રે અમિરક્ષતિ એવી એક ગાથા છાંદોગ્યોપનિષદ્(૪-૧૭-૯)માં મળે છે, તેવા અસ્પષ્ટ નિર્દેશથી કાંઈ ગ્રોક્કસ મંતવ્ય બાંધી શકાય તેમ નથી; અને ઘણા પાત્રાણુ ગ્રંથો વેદની ઋચાઓ વગેરે નષ્ટ થઈ ચૂક્યાં છે, તેમાંનો ભવિષ્યમાં કાંઈ ભાગ મળે ને કાંઈ માહિતી મળે તો જુદી વાત છે.

મહાભારતનું યુદ્ધ થઈ ગયા પછી થોડાજ મહિનાઓમાં રાજ્ય પરીક્ષિતનો જન્મ થયો હોવાનું મહાભારત તેમ જ પુરાણો કહે છે. તેના જન્મથી માંડીને મગધમાં પહેલા નંદ રાજ્ય મહાપદ્મનો રાજ્યાભિષેક થયો તે વચ્ચે ૧૦૫૦ (પાકભેદે ૧૦૧૫) વર્ષનો^{૧૧} ગાળો હતો. નવ નંદોએ કેટલા વર્ષ રાજ્ય કર્યું એના નિષ્પયમાં મતભેદ છે, પણ એ બધા મતભેદો ગાળીને પાર્નિટરે ૮૦ વર્ષ સ્વીકાર્યા છે. તે ગણતરીએ ૧૦૫૦ (૧૦૧૫) + ૮૦ = ૧૧૩૦ (૧૦૯૫) વર્ષે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ માં ગાદીએ આવ્યો, જેનો સરવાળો કરતાં પરીક્ષિતનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૫૨ (૧૦૧૫-વાળા પક્ષે ૧૪૧૭)માં લઈ શકાય, જે વર્ષમાં કે જેના આગલા વર્ષમાં મહાભારતનું યુદ્ધ થયાનું આવી રહે. પરંતુ પાર્નિટરને ૧૦૫૦ ના ગાળામાં શંકા છે અને તેથી તેઓ ઈ. સ. પૂર્વે ૬૫૦ લગભગમાં મહાભારત યુદ્ધને મૂકે છે.^{૧૩}

૧૧. Pol. His. of Anc. India, P. 19

૧૨. એજન, પૃ. ૧૭૯

૧૩. એજન, પૃ. ૧૮૨. ત્યાંજ સદ્ગત ડૉ. જયસ્વાલે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૨૪ કલાનું પાર્નિટર કહે છે, જ્યારે એચ. સી. રાયચૌધરી પૌરાણિક દષ્ટિએ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪મી સદીના મધ્યમાં અને વૈદિક ગણતરીએ ૬ મી સદીના મધ્યમાં પરીક્ષિતનો જન્મ મૂકે છે. પછીના માટે જુઓ Pol. His. of Anc. India, p. 20-22.

આમ ૫૦૦ વર્ષનો ગાળો તેઓ માને છે. આ ભેદ નજીવો છે, અને છે તે માત્ર અટકળે લીધેલી ગણતરીને જ આભારી છે.

પરીક્ષિતનો સમય નક્કો થઈ જવાથી અથર્વવેદના સમયનો નિશ્ચય કરવાની સરળતા છે, કેમકે અથર્વવેદના ૨૦ માં કાંડમાં રાજા પરીક્ષિતનું વર્ણન આવે છે, જ્યાં એ કુરુ વંશનો હતો તેમ કૌરવ્યઃ પતિઃથી કહેવામાં આવ્યું છે.^{૧૪} પછી આહ્વાણુ ગ્રંથોમાં પરીક્ષિતના પુત્ર જનમેજયનો નામોદ્દેશ મળે છે,^{૧૫} જ્યાં કુરુ કાવષેયે પરીક્ષિતના પુત્ર જનમેજયનો રાજ્યાભિષેક કર્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે. વેદત્રયીમાં અથર્વવેદનો સ્વીકાર નથી. પછીથી ચોથા વેદ તરીકે એ સ્વીકારાયો છે. એના અને જૂના આહ્વાણુગ્રંથોના સમયમાં બહુ ફેર નથી લાગતો; એટલે કે પરીક્ષિત અને જનમેજયના સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫મા શતક પછી આ પાછલું વૈદિક સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યાની સંભાવના છે. પાણિનિના સમય^{૧૬} ઈ. સ. પૂર્વની છઠી સદી પહેલાં એ પછીનું વૈદિક સાહિત્ય સિદ્ધ સ્વરૂપમાં થઈ ચૂક્યાના વિષયમાં શંકાને કારણ નથી રહેતું. ઋગ્વેદના જૂના તેમ જ નવા ભાગોમાં પરીક્ષિતનું નામ નથી મળતું, પણ નવા ભાગમાં શંતનુનું નામ^{૧૭} મળે છે; અને કાકક સંદિતામાં ધૃતરાષ્ટ્ર-વૈશિત્ર વીર્યનું નામ^{૧૮} મળે છે. શંતનુનું નામ દ્વપ્તમા મંડલમાં મળતું હોવાથી ઋગ્વેદનો જૂનો ભાગ શંતનુ પૂર્વે અસ્તિત્વમાં આવ્યાનું સંભવિત બને છે. અને પૌરાણિક ગાથા પ્રમાણે વ્યાસે વેદો વિભક્ત કર્યાનું સાચું હોય તો એ લગભગ આ સમય આવી રહે છે; પણ તેમાં અથર્વવેદને બાદ રાખવો જોઈએ. પરીક્ષિતની પૂર્વે દોઢસો વર્ષ શંતનુ થયાની શક્યતા છે, એ જોતાં

૧૪. અ. વે. ૨૦-૧૨૭-૭થી૧૦

૧૫. ઐતર્ય આહ્વાણુ, ૮-૨૧

૧૬. કોમ પાંચમી સદી પણ કહે છે.

૧૭. ઋ. વે. ૧૦-૬-૮

૧૮. કા. સં. ૧૦૬

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષ લગભગમાં આપણને ઋગ્વેદનું અત્યારનું સ્વરૂપ મળ્યું હોવાના વિષયમાં બહુ શંકા રહેતી નથી. એ. બી. કીથે સમયની સંભાવના આપતાં ઋગ્વેદના નવા ભાગને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦-૮૦૦ અને જૂના ભાગને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦-૧૦૦૦ માં મૂક્યો છે.^{૧૯} આને પણ તકાવત ૫૦૦ વર્ષનો છે, જે પૌરાણિક ગણતરીને ખ્યાલમાં લેતાં ટાંળી શકાય તેમ છે.

આ પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦-૩૦૦૦ થી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ ના વર્ષ સુધીમાં ઉત્તર ભારતમાં આર્યો સારી રીતે સ્થિર થઈ ગયા હતા; દક્ષિણના પ્રદેશમાં પગપેસારે સારી રીતે શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. ઋગ્વેદના બીજા મંડળમાં ઉર્જ્યંતના પ્રદેશને આર્યેતર ચાણું ગણાવ્યું છે, ત્યાં પણ યાદવો આવી ચૂક્યા હતા.^{૨૦}

એક વસ્તુ અહીં યાદવવી ઠીક થઈ પડશે કે ઋગ્વેદના જૂના અધા ભાગોનું રચન અહીં હિંદમાં આવ્યા પછી જ થયું છે એમ નથી. સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં આર્યોનાં ચાણુંઓ સારી રીતે સ્થિર થયાનું ઋગ્વેદમાં મળે છે, તેમ છતાં તેમાંનો કેટલોક ભાગ એવો પણ છે કે જેનું રચન હિંદમાં ન પણ થયું હોય. સદ્ગત પ્રો. હર્મન

૧૯. Cambridge His. of India, Book I, p. 112

૨૦. અહીં યુગકલ્પનાને પણ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. યાદવો દ્વાપરના અંતમાં સ્થિર થઈ ચૂક્યા હતા. મહાભારત યુદ્ધ દ્વાપરના અંતમાં થયું. ત્યાં-સુધીમાં-એટલે કે પૌરાણિક દૃષ્ટિએ સત્ય, ત્રેતા અને દ્વાપરયુગમાં એકથી માંડી અભિમન્યુ સુધી અને વૈવસ્વતથી માંડી બૃહત્કાય સુધીમાં સરેરાશ ૯૫ પેઢી થાય છે, જેમાં ૧-૪૦ પેઢીમાં સત્યયુગમાં એટલે કે ચંદ્રવંશમાં દુષ્યંતના પૂર્વના રાજાઓ અને સૂર્યવંશમાં સગરથી પૂર્વના રાજાઓ થયા હતા; ૪૧-૬૫ ત્રેતાયુગમાં એટલે કે ચંદ્રવંશમાં ઋક્ષ સુધી અને સૂર્યવંશમાં રામચંદ્ર સુધી. જ્યારે ૬૬-૯૫ દ્વાપરમાં એટલે કે ચંદ્રવંશમાં સંવરણથી અભિમન્યુ સુધી અને સૂર્યવંશમાં કુશથી બૃહત્કાય સુધીના રાજાઓ છે. જુઓ Anc. Ind. His. Trad. pp. 177 (પાદ્મીપ ૧૬ મે પાને ચાલુ)

શું એ બતાવનાર અર્થવેદ છે,' એમ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય દર્શાવે છે. ૨૪ ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો ખુદ ઋગ્વેદમાં પણ આર્ય-તર શબ્દો મળી આવે છે; એટલે લલે ઋગ્વેદમાં શુદ્ધ આર્ય સંસ્કૃતિ-શુદ્ધ આર્ય ભાષાસંસ્કાર જ જળવાઈ રહ્યાં હોય, પણ શબ્દોના વિષયમાં તો નજીકની ભિન્ન પ્રજાની અસર સ્વીકારવી જોઈએ. દાખલા તરીકે અણુ, અરણિ, કટુક, કપિ, કલા, કાલ, કિતવ, કુટ, કુણ્ડ, ગણ, નાના, નીલ, નીહાર, પુષ્કર, પુષ્પ, પૂજન, ફલ, બિલ, વીજ, મયૂર, રાત્રિ, રૂપ, સાયમ્, વલ્ગુ, એ જાણીતા શબ્દો ઋગ્વેદમાં પ્રયોજાયેલા છે. ૨૫ જેમ જેમ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં આવતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આવા આર્યેતર શબ્દોનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. અટવી, અલર્ક, આડમ્બર, કમ્બલ, કુલાલ, खड्ग, तण्डुल, तिल, फेण, मर्कट, ब्रीहि, शव વગેરે શબ્દો તેવા છે. ૨૬

વેદની અસલ ભાષા

આમ ધણા જૂના સમયમાં આર્યો ભારતવર્ષની આર્યેતર પ્રજાના સંપર્કમાં અનેક રીતે આવી ચૂક્યા હતા, અને તેમની ખોલીમાં પણ સ્થાનિક અંશોએ પ્રવેશ કરવા માંડ્યો હતો. એક મત એવો પણ છે કે આજે વેદ જે સ્વરૂપમાં મળી આવે છે, તે તેના અસલ સ્વરૂપમાં નથી. વેદમાં અનેક પ્રાંતિક ખોલીઓના અંશો પણ મળી આવે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે શ્લોહ < સં. શ્રીર, કુહ < સં. કુદ, જેવાં રૂપો ગણાવી શકાય. ભારતવર્ષના પૂર્વ ભાગનું આ લક્ષણ છે; અને માગધીમાં રહે સ્થાને લ જ અને ચૂલિકા પૈશાચીમાં તે વિકલ્પે મળે છે. આવી અસરનાં રૂપો પણ વેદમાં શુદ્ધ તરીકે સ્વીકારાઈ ગયાં છે. જેને સ્પષ્ટ રીતે પ્રાકૃત અસર જ ગણી શકાય તેવાં દૂહમ, દૂલમ < સં. દુર્લમ, દૂળાશ < સં. દુર્ળાશ,

૨૪. એનન, પૃ. ૧૨

૨૫. Ori. & Dev. of Bengali Lang. p. 42

૨૬. એનન, પૃ. ૪૨

ગૃહ્ણાતિ < સં. ગૃભ્નાતિ, હિતમ્ < સં. ધિતમ્, કીકટ < સં. કિંકૃત,
 નિકટ < સં. નિકૃત, √ ષટ્ < સં. પ્રથ્, વિકટ < સં. વિકૃત,
 મ્લેચ્છ < સં. *મ્લૈક્ષ, દણ્ડ < સં. *દન્દ્ર, √ પઠ્ < સં. પ્રથ્,
 કાટ < સં. કર્ત, આઢ્ય < સં. *આર્ધ્ય, (√ ઋઢ્-ઉપરથી), નાપિત
 < સં. સ્નાપિત (પાલિમાં નાહાપિત છે), પુરોહાશ < સં. પુરોદાશ,
 પ્રતિસંહાય < સં. પ્રતિસંધાય, એ વગેરે રૂપો છે. ૨૭ એટલે વેદના
 સમયનું કે વેદનું અત્યારનું ભાષાસ્વરૂપ શુદ્ધ આર્ય સ્વરૂપમાં હોય
 તો એનાથી જૂના રૂપનું હોવું જોઈએ. એ જૂની ભાષામાંથી વેદની
 બોલીઓ અને ધરાનની ગાથા-અવેસ્તા બોલીનો જન્મ છે. એક-
 માંથી બીજી થોડા જ ફેરફારથી પાલટી શકાય છે. એ બંનેનું મૂળ સ્વરૂપ
 જે હોઈ શકે તે આપવાનો પ્રયત્ન હો. સુનીતિકુમાર ચાતુર્જ્યાએ
 ઋગ્વેદનો પ્રથમ મંત્ર અને પ્રસિદ્ધ ગાયત્રી મંત્ર ઉદાહૃત કરી કહેા છે,
 તે આપવાંથી ઉપરના વિધાનની પ્રતીતિ મેળવી શકાશે. ૨૮

(મૂળ મંત્ર)

અગ્નિમીલે પુરોહિતં યજ્ઞસ્ય દેવમૃત્વિજમ્ ।

હોતારં રત્નધાતમમ્ ॥

(જૂનું ઇષ્ટ રૂપ)

અગ્નિમ્ ઇદૈ પુરજ્ઞ-ધિતમ્

યજ્ઞસ્ય દૈવમ્ ઋત્વિજમ્

હોતારમ્ રત્ન-ધાતમમ્ ॥

૨૭. આમાંનાં છેલ્લાં બે પાઈંજ સદ્મહાજ્ઞવોની પ્રસ્તા. પૃ. ૧૧ ઉપરથી
 લીધાં છે, જ્યારે બાકીનાં Ori. & Dev. of Bengali Lang. p. 44
 ઉપરથી લીધાં છે. શબ્દોમાં જ્યાં * આવી નિશાની છે તે આર્યભાષાપ્રકારે
 શુદ્ધ રૂપો છે. *દન્દ્ર રૂપને મળતું ગ્રીક દેન્દ્રોન રૂપ જોતાં આર્ય બોલીમાં
 શુદ્ધ દન્દ્રની સંપૂર્ણ સંભાવના છે.

૨૮. Indo-Aryan & Hindi, p. 54 (1942)

પ્રદેશોમાં આવી રહ્યા. આમાંના કેટલાક વધુ નીચે હિંદના સપ્ત-
 સિંધુના પ્રદેશમાં આવી રહ્યા તે આજની હિંદની આર્થ પ્રબળતા
 પૂર્વજો. અને ચંદ્રવંશી ઐલ એવો જૂનામાં જૂનો જાણવામાં આવેલો
 આર્થ રાજા છે. કયે રસ્તેથી હિંદમાં આવ્યા એ નક્કી નથી; પણ
 એમ સર્વ રીતે સંભવે છે કે એક જ જૂથમાં નહિ પણ અનેક જૂથમાં
 એઓ એક જ માર્ગે નહિ પણ અનેક માર્ગે હિંદમાં અને તે પણ ખૂબ
 ઓડા વહેલા આવ્યા હશે. હિંદમાં આવ્યા પછી પણ બધા જ અહીં
 જ રહી ગયા હોય તેમ પણ નથી બન્યું. અહીંથી ઉપરના પ્રદેશમાં
 પણ કેટલાક પાછા ગયા છે. હિંદમાં આવવાના બે માર્ગ તો પશ્ચિમ
 તરફના છે: ૧. ખેખર વગેરે ઘાટોનો માર્ગ અને ૨. સમુદ્રમાર્ગ;
 ઉત્તર તરફનો માર્ગ હિમાલયના મધ્ય પ્રદેશમાં થઇને આવે છે. દિબેટ
 સાથેનો સંબંધ હિંદને ઘણા જૂના સમયથી છે. એ બાજુથી આર્યો
 આવ્યાનું પાર્જિટર કહે છે, તે ગેરવાજબી નથી; પણ તે સાથે
 પશ્ચિમના માર્ગો ઉપરથી આવ-જન થઇ હોવાની પણ પૂરી શક્યતા છે.
 ઇરાનમાં ગાથા-અવેસ્તાની ભાષા અને ધર્મનું સ્વરૂપ બેતાં વેદમાં
 મળતા દેવ અને અસુરના અર્થોથી ઊલટા અર્થો અને માન્યતા બેવામાં
 આવે છે. એનું સમાધાન મને તો એમ લાગે છે કે આર્યોનું એક
 જૂથ જે ત્યાં રહી ગયું, તેઓના મન્તવ્ય ઉપરથી પછીથી ગાથા-
 અવેસ્તાના સાહિત્યનો અવતાર થયો. હિંદમાં આવ્યા પછી આર્યોની
 પશ્ચિમ તરફના ભાષાઓ તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ અને પછી ખૂબ દૂર જુદા
 પડી જતાં ભ્રાતૃતા ગર્ભ અને આખરે એ જ ભાષાઓ પાછળથી
 “અસુરો”માં ગણાઈ ગયા; બે કે મૂળે તો તે બાજુના વતનને
 ઉદ્દેશીને “અસુર” નામ મળેલું સંભવે છે. દિબેટ સાથેનો આર્યોનો
 સંબંધ જતો કરાય તેમ નથી. ત્રિવિષ્ટપ=સ્વર્ગ અને ત્યાંના વતની એ
 દેવ, એ અહીં આવેલા આર્યોના મુખ્ય જૂથનું એક સ્થાન સંભવે
 છે. ચંદ્રવંશી આર્યો એ માર્ગે હિંદમાં આવ્યા જેમ સંભવે છે તેમ
 સૂર્યવંશી આર્યો પશ્ચિમના માર્ગે હિંદમાં આવ્યા સંભવે છે. અને ઇ.

સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ વર્ષ લગલગના કુપ્પેડોડિયામાં જર્મનોએ ખોદકામ કરી મેળવેલા ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં ઇન્દ્ર, વરુણ, મિત્ર અને નાસત્યનાં નામો મળી આવ્યાં છે. ૩૦ મેસોપોટિયામાં મિટાનીના અવશેષોમાં આ આદર્શો જૂનાં આ નામો મળી આવ્યાં છે, તે ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો તે પછી આર્યો હિંદમાં આવ્યાનું કહે છે. સદગત બાળ ગંગા-ધર દીળકે બતાવ્યું છે^{૩૦} તે પ્રમાણે ખાદિયાની પ્રજા અને વેદની પ્રજા પરસ્પર ગંપકમાં આવી હોય તો અહીંથી ગયેલા આર્યોની સંસ્કૃતિના ઝાંટ ત્યાં હોય, તે સાથે વિરોજનાં અનેક જૂથોમાંનું એક જૂથ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ વર્ષથી ઘણા પૂર્વ સમયમાં ત્યાં ગયું હોય, અથવા વેદના વારાના પશ્ચિમો દરિયામાંગે અહીંની સંસ્કૃતિ ત્યાં લઇ ગયા હોય, જેના સંસ્કારો પરંપરાએ ઊતરી આવ્યા હોય. થોડા જ સંદેહમાં બધું સમાર્થ જતું બેઠ્યે એ ભ્રાંતિએ સમયનો સંક્રાંત્ય કરવામાં આવે છે એ યુરોપિયનોની પદ્ધતિ બરાબર નથી લાગતી. મેસોપોટિમિયાની ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ વર્ષ ઉપરની સંસ્કૃતિને ખસેડી વિરોજનાં ટોળાં ત્યાં ઊતરી આવી પોતાની સંસ્કૃતિ સ્થાપી શક્યાં હોય તે ૧૬૦૦ વર્ષના ગાળામાં, એ અસંભવિત નથી; તેમ પશ્ચિ- (ફિનિશિયન વંશારી)ઓએ દૂર પડેલી આર્ય ટોળાંઓની સંસ્કૃતિ-માળા કેટલાક સમય સુધી જળવી રાખી હોય તો તેના પરિણામે સામ્ય મળી આવે એ સંભવિત છે. અને એ જાણવામાં છે કે ઇ. સ. પૂર્વેના ૧૨ મી સદીના ઇજિપ્તના રાજાના એક લેખમાં યૌધેય વગેરે આર્ય જાતિઓનો નામોલ્લેખ મળી આવે છે. એ વગેરે જોતાં ઇ. સ. પૂ. ૧૪૦૦ પછી જ આર્યો જુદા પડી હિંદમાં આવ્યા એમ માનવું ગેર-વાજબી છે. આર્ય જાતિઓ ભૂગુ, ભારત, મદ્ર, કુરુ વગેરેને મળતાં નામો ધરાવતી સાહિત્યમાં તેમ ઇજિપ્તના^{૩૧} ઇતિહાસમાં મળે તો તેથી તે જ

૩૦. Cam. His. of India, Book I, p. 72

૩૧. Vedanga Jyotish.

૩૨. Indo-Aryan & Hindi, p. 17

પ્રજા બધી જ ત્યાં થઈ અહીં આવી એમ ન માનવું જોઈએ. કેટલાંક કુળો ત્યાં રહ્યાં હોય, કેટલાંક જુદા જ કારણે જાણીતાં બન્યાં હોય અને તેથી તેમણે તે નામો સાચવી રાખ્યાં હોય, અને તેના ભાઈઓ હિંદમાં આવ્યા અને તેઓએ અહીં આવી નામો સાચવી રાખ્યાં. આર્ય પ્રજા સંરક્ષણશીલ હતી, તે બખ્ખે હજાર વર્ષો સુધી પોતાનાં ગોત્રો આજે હિંદમાં ટકાવી રહી છે, તેના પૂર્વજો એવી રીતે જાતિ સાચવી ન રાખે તે માની શકાય નહિ. ભાષાસામ્ય, સંસ્કૃતિસામ્ય સંકેતો સુધી રહી શકે છે, એ હિંદની પ્રજાના અસ્થાસીઓની જાણ બહાર નથી.

વિરોજ્ઞ પ્રજા મૂળસ્થાનમાંથી ખસતી ચાલી અને ઉપર કહ્યું તેમ મોટા બે પ્રવાહમાં પથરાઈ. ભાષાશાસ્ત્રીઓએ આ બે પ્રજાના વિભાગ જ્ઞાતમ્ યૂથ અને કેન્તમ્ યૂથની સંજ્ઞાથી પાડ્યા છે. પશ્ચિમમાં જઈ યુરોપમાં સ્થિર થયેલી પ્રજાએ ક (કંઠ્ય ઉચ્ચાર) સાચવ્યો, તેથી કેન્તમ્ યૂથને પાત્ર બની, ત્યારે મૂળ પ્રદેશના અંશે રાખતી રાખતી દક્ષિણમાં ઊતરતી ચાલી અને ધ્રિવન તેમ જ મોંગોલ પ્રદેશના પ્રવાહો દ્વારા હિંદ સુધી આવી તે બધીએ શકર (તાલવ્ય ઉચ્ચાર) સાચવ્યો, તેથી તે જ્ઞાતમ્ યૂથને પાત્ર બની. બંને શબ્દોનો અર્થ (સો) એક જ છે; મૂળ પણ એક જ છે. આ બે યૂથના વિભાગ પાડતાં અત્યારની ભાષાઓ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે તે ઊતરી આવે છે:

વિરોજ્ઞની ભાષા

જ્ઞાતમ્-યૂથ	કેન્તમ્-યૂથ
—૧ આર્ય	—૧ ગ્રીક
—૨ સલાવ	—૨ લેટિન
—૩ બાલ્ટિક	—૩ જર્મનિક
—૪ આર્મેનિયન	—૪ કલિટક
—૫ આલ્બેનિયન	—૫ લિટ્વાનિયન
	—૬ તોબારિયન

ભારતી ભાષા

ઋગ્વેદનું ભાષાસ્વરૂપ એ દુનિયાના સાહિત્યમાંના સચવાયેલા સાહિત્યમાં જૂનાનું જૂનું છે. એનાથી પૂર્વનાં ભાષાસ્વરૂપો હજી મળ્યાં નથી. આ ભાષાસ્વરૂપ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ જેટલું જૂનું હોવામાં શંકા નથી. ઋગ્વેદના ૧-૨ અને ૯-૧૦ મંડલની ભાષાનું સ્વરૂપ જૂના રૂપથી આ બાજુનું છે; અને ધ્રાક્ષણ ગ્રંથોના ભાષાસ્વરૂપના અંકાડા જેવું છે. અથર્વવેદનું ભાષાસ્વરૂપ, યજુર્વેદનું ભાષાસ્વરૂપ અને જૂના ધ્રાક્ષણ ગ્રંથોનું ભાષાસ્વરૂપ એ સમસામયિક છે. આરણ્યકો અને ઉપનિષદોમાં મળતું ભાષાસ્વરૂપ તેમ જ સૂત્રગ્રંથો અને મહાભારત-રામાયણના જૂના ભાગોનું ભાષાસ્વરૂપ અચૂક પાણિનિના પૂર્વ સમયનું, એટલે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૬ઠ્ઠા શતકનું છે. અહીં સુધીમાં ૧૫૦૦ વર્ષ જેટલો ગાળો રહે છે. ભાષા શિષ્ટ વર્ગમાં જે બોલાતી હતી તેના એ અવશેષો છે. મહર્ષિ પાણિનિએ એ નિત્યની બોલચાલની ભાષાનું વ્યાકરણ બનાવી આપ્યું છે. આ પૂર્વે પણ એ જીવંત ભાષાનાં અનેક વ્યાકરણો હતાં, તે ખુદ પાણિનિએ જુદા જુદા વૈયાકરણોના મતોનો પોતાના સૂત્રગ્રંથમાં ઉલ્લેખ કર્યો જ છે, તે ઉપરથી જાણી શકાય છે. યાસ્કનું નિરુક્ત તેમ જ કેટલાંક પ્રાતિશાખ્યો છે તે તે પૂર્વનાં છે. પાણિનિએ શિષ્ટ લોકભાષાને—તે વખતે ઉત્તર ભારતવર્ષમાં શિષ્ટ લોકોમાં સર્વમાન્ય થયેલી ભાષાને—નિયમોથી બાંધી લીધી; અને ભારતવર્ષ પાસે સાહિત્યકીય સંસ્કૃત ભાષા પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિના પ્રયત્નોએ આવી પહોંચી. આ વૈદિક ભાષાની વાત થઈ. એ જ ગાળામાં નીચલા થરમાં પણ ભાષાપ્રકાર વ્યાપક થનો આવતો હતો. આનાં કારણો આ પૂર્વે આપવામાં આવ્યાં છે. વૈદિક ભાષાના સમયમાં જ બોલીના સ્વાભાવિક વિકારોએ આપેલા સ્વરૂપને સાચવતાં રૂપો ખુદ વેદની ભાષામાં મળે છે, તે રૂપો એ નીચલા થરની ભાષાનાં છે. ભારતી ભાષાનો એ એક મહાન ફાંટો છે. બીજા થરની (દ્વિતીયિક) પ્રાકૃતોનાં જૂનાં સ્વરૂપો જાણવામાં નથી, પણ તેની જ દ્વિતીય ભૂમિકાનાં

સ્વરૂપો મળે છે, તેમાંની જૂનામાં જૂની પાલિ ભાષા અને અર્ધ-
માગધીના અંશો આપણને ઈ. સ. પૂર્વેના ૬ઠ્ઠા શતકથી આ બાજુના
અચૂક રીતે મળે છે. એ પૂર્વેનું ભાષાસ્વરૂપ તે પહેલા થરની પ્રાથમિક
અને દ્વિતીયિક પ્રાકૃત ભાષા છે. એના બીજા થરની પ્રાકૃત ભાષાઓ
જેમ અનેક પ્રાંતિક ભેદો હશે પણ ખરા, પણ કોઈ ગ્રંથ, લેખ કે
સિદ્ધાંતે અભાવે તેનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ મેળવવાની સ્થિતિમાં આપણે
નથી. માત્ર વેદ, ધ્વાજાણુ, આરણ્યક, ઉપનિષદો, સૂત્ર-ગ્રંથો અને
મહાભારત-રામાયણની ભાષામાં અને છેક પાણિનિની સંસ્કૃત
ભાષામાં ભારતીય લાક્ષણિકતાને છોડી દેતાં રૂપોમાંથી જ તેના અસ્તિ-
ત્વને મેળવી શકિયે હિયે. બીજા થરની પ્રાકૃત ભાષાઓનાં બુદ્ધ અને
મહાવીરના સમયનાં જ રૂપો જો કે આપણે મેળવી શકતા નથી, છતાં
તેઓના ઉપદેશો જે ભાષાઓમાં હતા તેના ઉપરથી તે પછીથી થયેલો
સિલસિલાબંધ વિકાસ ગ્રંથસ્થ રૂપમાં મેળવી શકિયે હિયે; તેના પ્રાંતિક
ભેદો પણ જાણી શકિયે હિયે.

પુરાણી માગધી ભાષાને ભગવાન બુદ્ધ પોતાના ઉપદેશોનું વાહન
બનાવ્યું, જે પછીથી મધ્યદેશની પાલિ ભાષામાં સંકલિત થયું. એમનો
પ્રદેશ મગધ હોવાને કારણે આ પાલિ ભાષાનું “માગધી” નામ આપવા
પ્રયાસ થયેલો છે, પણ ડૉ. સુનીતિકુમાર ચાતુર્જ્યા બતાવે છે તે
પ્રમાણે પાલિમાં માગધ દેશની લાક્ષણિકતા થોડી જ મળે છે,
એથી બિલહું ગંગા અને યમુનાના મધ્યપ્રદેશની લાક્ષણિકતા તેમાં
ખૂબ જણાય છે, તેથી સંસ્કૃત ભાષા (આ નામ ભાષાને બહુ મોટું
મળ્યું છે; છેક ઈ. સ. ની બીજી શતાબ્દી લગભગ—વાલ્મીકીય
રામાયણમાં સૌથી પ્રથમ મળે છે^{૩૩}) જેમ મધ્યપ્રદેશની શિષ્ટમાન્ય
લોકભાષા હતી, તે જ પ્રમાણે પાલિ એ જ મધ્યદેશની નીચલા થરની
લોકભાષા હતી. ભગવાન બુદ્ધને તેના બે શિષ્યોએ છાંદસ ભાષામાં

33. Linguistic Speculations of the Hindus by. P. C. Chakravarti (1933), p. 275

(સંસ્કૃત-પાણિનીય સંસ્કૃતના પુરાવર્તી રૂપમાં) ઉપદેશ આપવાની વિચિત્રિ કરી, ત્યારે ભગવાન બુદ્ધે “અનુજાનામિ મિલ્લવ્વે, સકાય નિરુત્તિયા બુદ્ધવચનં પરિયાપુણિતું-સ્વકીય ખોલીમાં બહુવચન શીખવાની હું અનુમતિ આપું છું.”^{૩૪} એક સામે છાંદસ ભાષા-વૈદિકીભાષા અને બીજી બાજુ લોકભાષાઓના હોવા વિશેનું તત્ત્વ આમાંથી મળે છે.

પ્રાકૃત ભાષાઓ

બુદ્ધની ભાષાનું અને તેથી પાલિનું નામ “માગધી” હોવા વિશે જૂનામાં જૂનો નિર્દેશ મોગ્ગલાન વ્યાકરણમાં મળે છે; જેવો કે:-

સિદ્ધમિદ્ધિગુણં સાધુ નમસ્સિત્વા તથાગતં ।

સઘમ્મસઘ્ઠું માસિસ્સં માગધં સદ્લક્ખણં ॥^{૩૫}

મોગ્ગલાન જેવો જૂનો વૈયાકરણ પાલીને “માગધી” કહે છે એ સ્પષ્ટક તેા ખરું જ, પણ પ્રાકૃત વૈયાકરણોએ માગધીનું જે લક્ષણ આપ્યું છે તેની સાથે પાલિને ખાસ મેળ નથી; નહિ જેવા અંશે જ મળે છે, અને તે પાલિ સાહિત્યની ભાષા તરીકે સર્વ સ્વીકૃત થવાને કારણે, તેમાં પ્રાંતીય અંશે શિષ્ટ (standard) તરીકે આમેજ થઇ ગયા; એથી મોગ્ગલાન “પાલિ”નું વ્યાકરણ રચતાં તેને “માગધી” કહે છે, તે બુદ્ધ મગધના હતા એ ખ્યાલે જ. ભગવાન મહાવીરે જૈનધર્મના ઉપદેશના વાહન તરીકે સ્વીકારેલી અર્ધમાગધીમાં માગધીના અંશે ખૂબ મળે છે. ભાષાના સ્વરૂપને જ લક્ષ્યમાં લેવામાં આવે તો “પાલિ > અર્ધમાગધી < માગધી” એટલે કે પાલિનાં લક્ષણો અને માગધીનાં લક્ષણોના સમન્વયથી થયેલી ભાષા તે અર્ધમાગધી છે. પ્રાચીન માગધીના અંશે અશોકના પૂર્વ દેશના લેખોમાં સચવાયા છે.^{૩૬} બાકી આપણને મળેલી અર્ધમાગધી પણ અસલ અર્ધમાગધી

૩૪. પાલિ મહાવ્યાકરણ-લે. લિલ્હુ જગદીશ દાશપ (૧૯૪૦), પાલિ વ્યાકરણકી વસ્તુ કથા, પૃ. ૫

૩૫. એજન, પૃ. ૬

36. Comparative Philology; by Dr. Gune, p. 182

ખતાવવામાં આવી છે. આપણા ગૂજરાત દેશની ભાષાને એવું સ્વરૂપ અર્પવામાં અશોકના ગિરનારના શિલાલેખની ભાષાનો પણ ફાળો છે. જૈનાગમના સૂત્રગ્રંથોની છેલ્લી વાચના વલભીપુરમાં થઈ છે. એને લીધે આ પ્રદેશની બોલીના સંસ્કારો અર્ધમાગધીમાં જરૂર આવ્યા છે. લઘુપ્રયત્ન ચકાર એ આજે પણ આપણા દેશની લાક્ષણિકતા છે. એ સ્વરોના મધ્યભાગમાં વ્યંજનના લોપે રહેતા અકારમાં યશ્ચુતિનું વિધાન આચાર્ય હેમચંદ્રે કર્યું છે, ૩૮ એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. અર્ધ-માગધી, જૈન મહારાષ્ટ્રી અને આચાર્ય હેમચંદ્રે સ્વસૂત્રોમાં ગ્રથિત કરેલા અપભ્રંશમાં આ લઘુપ્રયત્ન ચકાર દેખા દે છે, તે આ પ્રદેશની જ લાક્ષણિકતા છે. પૂર્ણપ્રયત્ન ચકાર તો અશોકના જૂનાગઢના લેખમાં પણ પ્રાકૃતની લાક્ષણિકતા વિરુદ્ધ સચવાયો છે. શું એમ હશે કે હ્યં, પ્રિય વગેરેમાં ઉચ્ચારણુ લઘુપ્રયત્ન હશે ? આ રીતે અશોકની ધર્મલિપિ-ભાષા, અર્ધમાગધી અને જૈન મહારાષ્ટ્રીનો મહારાષ્ટ્રી (standard) પ્રાકૃત સાથેસાથ આપણા દેશની ભાષાના ઉદ્ભાવમાં કાંઈ અને કાંઈ અંશે ફાળો છે, એ ભાગ્યે જ નવાઈની વસ્તુ હશે.

આવા પ્રકારના મતના ઉચ્ચારણમાં એ આશય સ્પષ્ટ છે કે સાહિત્યકીય મહારાષ્ટ્રી (standard)માંથી અપભ્રંશ દ્વારા ગૂજરાતી બોલી ઊતરી આવે છે, તેનો સંબંધ સીધો જૈન મહારાષ્ટ્રી સાથે છે, એ ઉપરની યશ્ચુતિના ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થશે. એ તો સ્પષ્ટ છે કે (standard) પ્રાકૃત=મહારાષ્ટ્રી એ નાટકાદિમાં આવતી મહારાષ્ટ્રી છે; એનાથી જૈનમહારાષ્ટ્રીનો તફાવત એટલા પૂરતો કે જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં અર્ધમાગધીના સંસ્કારો પરંપરિત ઊતરી આવ્યા છે, જે તેવી નાટકાદિની ભાષામાં નથી. આકી ખડું-જોતાં એ એ મથાળે જુદી ભાષા ગણવાનું કાંઈ ઇષ્ટ પ્રયોજન નથી. નીચે જૈન સાધુઓએ પ્રયોજેલી મહારાષ્ટ્રીમાં જે વિશેષતા છે, તેની નોંધ આપવામાં આવે

છે, જેનાથી પાર્થકય તેમ જ કયા અંશે ગૂજરાતી સુધી સામાન્ય છે, તેનો ખ્યાલ આવી શકશે:

- (૧) ક ના સ્થાનમાં ગ,
- (૨) લુપ્ત યંજનોના સ્થાનમાં યશ્રુતિ (લઘુપ્રયત્ન),
- (૩) શબ્દના આદિ અને મધ્યમાં પણ ને બદલે ન,
- (૪) ઋદારાંત ભૂતકૃદંતના પ્રત્યયમાં ઢ નું પ્રાપ્ત્ય.

આમાંનાં ત્રણ મુખ્ય લક્ષણો આજ પણ બોલાતી ગૂજરાતી સુધી પૂર્ણ પ્રચારમાં રહ્યાં છે એ એક ખરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી વસ્તુ છે. જ્યાં પણ બે સ્વરોના મધ્યમાં ક રહી જવા પામ્યો છે તેવા શબ્દોમાં ક નો ગ સામાન્ય છે. પ્રગટ, ફેગટ, સગે (=શકે), ડાગ, બગ, વગેરે અનેક ઉદાહરણો છે. યશ્રુતિને માટે તો ગૂજરાત બાણીતું જ છે. આદિમાં ન ગૂજરાતીમાં જ માત્ર નહિ પણ બધી ભારતીય બોલીમાં ગયો છે; પણ મધ્યમાં સંસ્કૃતમાં જ્યાં ન હતો, અને પ્રાકૃત દ્વારા અપભ્રંશ પર્યંત બેવડા ન તરીકે હતો, ત્યાં બધે તે ન તરીકે ગૂજરાતીમાં ઊતરી આવ્યો છે. કર્ણ: > કણ્ણો > કણ્ણુ > કાન, વર્ણ: > વણ્ણો > વણ્ણુ > વાન જેવાં ઘણાં ઉદાહરણો છે. આ જ સિદ્ધાંતે આપણો છઠ્ઠી વિભિક્તિનો નું પ્રત્યય તજેણ દ્વારા નહિ પણ કર્ણક- > કણ્ણક- > કન્નક > અન્નક- > *અનક- > નક- (નક, નહ) એમ ઊતરી આવ્યો લાગે છે. કને=નજ, એ શબ્દ આજે પણ સંચવાઈ રહ્યો છે, જેનું “કણે” એવું રૂપ પણ પ્રાંતીયતાથી બોલાય છે.

અશોકના ગિરનારના લેખમાં પાલિ (standard midland prakrit) ની સાથેનું સામ્ય વધુ છે; અને સીધા અવતારમાં પાલિને આપણે સાહિત્યકીય ભાષા તરીકે સ્વીકારી તેમાંથી શૌરસેની > મહારાષ્ટ્રી > અપભ્રંશ > ગૌર્જર અપભ્રંશ એ ક્રમ છે, તેવો અશોકના ગિરનારના લેખની બોલી ઉપરથી ઊતરી આવતો ચાલુ ક્રમ અંચરથ લલે ન થયો હોય, પણ તેની શક્યતા છે જ, જે યશ્રુતિ દ્વારા તો મંજાવે છે જ. આમ ગૌર્જર અપભ્રંશ સુધી આવતાં ત્રણ પ્રવાહો એકરૂપ બની ચૂકે છે.

પ્રાકૃતોના પ્રાંતીય ભેદો

દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોના પ્રાંતીય ભેદોના વિષયમાં પ્રાચીન શાસ્ત્રકારો મૌન નથી સેવતા; અને નાટ્યશાસ્ત્રકારે આનો ખુલાસો આપ્યો પણ છે; જેમ કે

માગધ્યવન્તિજા પ્રાચ્યા સૂરસેન્યર્ધમાગધી ।

વાહ્લિકી દાક્ષિણાત્યા ચ સપ્ત ભાષાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૩૯

માગધી, આવંત્યા, પ્રાચ્યા, શૌરસેની, અર્ધમાગધી, આક્ષિપ્ત્રી અને દાક્ષિણાત્યા એ સાત પ્રાકૃત ભાષા નાટકોમાં પ્રયોજાય છે. આમાંની દાક્ષિણાત્યા એ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (standard) છે, એવું મેં અન્યત્ર બતાવ્યું છે. ૪૦ એ દ્રાવિડી હોવાની તો કાઠ રીતે સંભાવના નથી, કેમકે નાટકોમાં ક્યાંય પણ દ્રાવિડીનો પ્રયોગ નથી. નાટ્ય-શાસ્ત્રકારના ખ્યાલમાં મહારાષ્ટ્ર એ દક્ષિણનો પ્રદેશ, વસ્તુસ્થિતિએ વિંધ્યથી નીચેનો બધો પ્રદેશ હશે. નાટકોમાં એ બધી લાગતાં વળગતાં પાત્રોના મુખમાં કૃત્રિમ રીતે મૂકવાની હોય છે. અને નાટકોમાં પ્રયોજાયેલી ભાષાઓમાં પાલિ અને અર્ધમાગધી એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કદી પ્રયોજાયેલી મળતી નથી, એટલે ઉપરના ભેદ દેશજ નામ પૂરતા જ ઉપયોગી છે, એમ મારું માનવું છે. આ પછી નાટ્ય-શાસ્ત્રકારે તેવી પણ નીચલા થરની પ્રજાની વિભાષા પણ આપી છે. તે પણ ઉપરના પ્રયોજન પૂરતી છે; જેવી કે

શવરામીરચળ્ડાલસચરદ્રવિહોદ્રજાઃ ।

હીના વનેચરાણાં ચ વિભાષા નાટકે સ્મૃતાઃ ॥૪૧

આ હીન પ્રજાના સ્વાંગવાળાં પાત્રોના મુખમાં અનુક્રમે શબ્દરી, આહીરી, ચાંડાલી, સચરી, દ્રવિડી, ઓઢિયા, એ વિભાષા=ભાષા નહિ પણ બોલી, મૂકવાનું વિધાન છે. નાટ્યશાસ્ત્રકારના સમયમાં

છે, જેનાથી પાર્થક્રય તેમ જ કયા અંશે ગૂજરાતી સુધી સામાન્ય છે, તેનો ખ્યાલ આવી શકશે:

- (૧) ક ના સ્થાનમાં ગ,
- (૨) લુપ્ત યંજનોના સ્થાનમાં યશ્રુતિ (લઘુપ્રયત્ન),
- (૩) શબ્દના આદિ અને મધ્યમાં પણ જ ને બદલે ન,
- (૪) ઋદારાંત ભૂતકૃદંતના પ્રત્યયમાં ઢ નું પ્રાપ્ત્ય.

આમાંનાં ત્રણ મુખ્ય લક્ષણો આજ પણ બોલાતી ગૂજરાતી સુધી પૂર્ણ પ્રચારમાં રહ્યાં છે એ એક ખરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી વસ્તુ છે. જ્યાં પણ બે સ્વરોના મધ્યમાં ક રહી જવા પામ્યો છે તેવા શબ્દોમાં ક નો ગ સામાન્ય છે. પ્રગટ, ફેગટ, સગે (=શકે), કાગ, બગ, વગેરે અનેક ઉદાહરણો છે. યશ્રુતિને યાદે તો ગૂજરાત જાણીતું જ છે. આદિમાં જ ગૂજરાતીમાં જ માત્ર નહિ પણ બધી ભારતીય બોલીમાં ગયો છે; પણ મધ્યમાં સંસ્કૃતમાં જ્યાં જ હતો, અને પ્રાકૃત દ્વારા અપભ્રંશ પર્યંત બેવડા જ તરીકે હતો, ત્યાં બધે તે ન તરીકે ગૂજરાતીમાં ઊતરી આવ્યો છે. કર્ણઃ > કણ્ણો > કણ્ણુ > કાન, વર્ણઃ > વણ્ણો > વણ્ણુ > વાન જેવાં ઘણાં ઉદાહરણો છે. આ જ સિદ્ધાંતે આપણો છઠ્ઠી વિલિકિતનો નું પ્રત્યય તજેણ દ્વારા નહિ પણ કર્ણક- > કણ્ણક- > કન્નક > °અન્નક- > *અનક- > °નક- (નક, નક) એમ ઊતરી આવ્યો લાગે છે. કને=તજક, એ શબ્દ આજે પણ સચવાઈ રહ્યો છે, જેનું “કણે” એવું રૂપ પણ પ્રાંતીયતાથી બોલાય છે.

અશોકના ગિરનારના લેખમાં પાલિ (standard midland prakrit) ની સાથેનું સામ્ય વધુ છે; અને સીધા અવતારમાં પાલિને આપણે સાહિત્યકીય ભાષા તરીકે સ્વીકારી તેમાંથી શૌરસેની > મહારાષ્ટ્રી > અપભ્રંશ > ગૌર્જર અપભ્રંશ એ ક્રમ છે, તેવો અશોકના ગિરનારના લેખની બોલી ઉપરથી ઊતરી આવતો ચાલુ ક્રમ અંતરથ ભલે ન થયો હોય, પણ તેની શક્યતા છે જ, જે યશ્રુતિ દ્વારા તો સંભવે છે જ. આમ ગૌર્જર અપભ્રંશ સુધી અવતાર ત્રણ પ્રવાહો એકરૂપ બની ચૂકે છે.

પ્રાકૃતોના પ્રાંતીય ભેદો

દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતોના પ્રાંતીય ભેદોના વિષયમાં પ્રાચીન શાસ્ત્રકારો મૌન નથી સેવતા; અને નાટ્યશાસ્ત્રકારે આનો ખુલાસો આપ્યો પણ છે; જેમ કે

માગધ્યવન્તિજા પ્રાચ્યા સૂરસેન્યર્ધમાગધી ।

વાહ્લિકી દાક્ષિણાત્યા ચ સપ્ત ભાષાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૩૯

માગધી, આવંત્યા, પ્રાચ્યા, શૌરસેની, અર્ધમાગધી, આદિહી અને દાક્ષિણાત્યા એ સાત પ્રાકૃત ભાષા નાટકોમાં પ્રયોજાય છે. આમાંની દાક્ષિણાત્યા એ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (standard) છે, એવું મેં અન્યત્ર બતાવ્યું છે.^{૪૦} એ દ્રાવિડી હોવાની તો કાંઈ રીતે સંભાવના નથી, કેમકે નાટકોમાં ક્યાંય પણ દ્રાવિડીનો પ્રયોગ નથી. નાટ્ય-શાસ્ત્રકારના ખ્યાલમાં મહારાષ્ટ્ર એ દક્ષિણનો પ્રદેશ, વસ્તુસ્થિતિએ વિખ્યતી નીચેનો બધો પ્રદેશ હશે. નાટકોમાં એ બધી લાગતાં વળગતાં પાત્રોના મુખમાં કૃત્રિમ રીતે મૂકવાની હોય છે. અને નાટકોમાં પ્રયોજાયેલી ભાષાઓમાં પાલિ અને અર્ધમાગધી એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કદી પ્રયોજાયેલી મળતી નથી, એટલે ઉપરના ભેદ દેશજ્ઞ નામ પૂરતા જ ઉપયોગી છે, એમ મારું માનવું છે. આ પછી નાટ્ય-શાસ્ત્રકારે તેવી પણ નીચલા થરની પ્રજ્ઞની વિભાષા પણ આપી છે. તે પણ ઉપરના પ્રયોજન પૂરતી છે; જેવી કે

શવરાસીરચણ્ડાલસચરદ્વિહોદ્રજાઃ ।

હીના વનેચરાણાં ચ વિભાષા નાટકે સ્મૃતાઃ ॥૪૧

આ હીન પ્રજ્ઞના સ્વાંગવાળાં પાત્રોના મુખમાં અનુક્રમે શબ્દરી, આહીરી, ચાંડાલી, સચરી, દ્રવિડી, ઓઢિયા, એ વિભાષા=ભાષા નહિ પણ બોલી, મૂકવાનું વિધાન છે. નાટ્યશાસ્ત્રકારના સમયમાં

૩૯. મ. ના. ૧૭-૪૮

૪૦. ફાર્બસ-ત્રૈમાસિક, વર્ષ ૩ જી, પૃ. ૨૩૪

૪૧. મ. ના. ૧૭-૫૧

તે તે ભાષાનું કે વિભાષાનું શાસ્ત્ર માટે નક્કી કરેલું સ્વરૂપ જે હશે તે પ્રયોજવાનું હોય : એ સંભવતઃ જીવંત તત્ત્વ ભાગ્યે જ સાચવતું હશે, એમ મને નાટકોની કૃત્રિમ ભાષા જોતાં જણાય છે. અને વ્યાકરણોમાં પણ એ સ્થિર સ્વરૂપ જ આપણને મળે છે. આના ખૂબ ખૂબ ભેદો જોઈતા હોય તો તે પણ નોંધાયેલા છે :

ભાષા—મહારાષ્ટ્રી તથાવન્તી શૌરસેન્યર્ધમાગધી ।

વાલ્હીકી માગધી પ્રાચ્યેત્યઘટૌ તા દાક્ષિણાત્યયા ॥

વિભાષા—શકારામીરચાળાલશબરદ્રાવિહોદ્જા ।

હીના વનેચરાણાં ચ વિભાષા નાટકાશ્રયા ॥

અપભ્રંશ—ત્રાચહો લાટવૈદર્ભાવુપનાગરનાગરૌ ।

વાર્વારાવન્યપાત્રાલટાક્કમાલવકૈકયાઃ ।

ગૌહોદ્દૃવૈવપાશ્ચાત્યપાણ્ડ્યકૌન્તલસૈંહલાઃ ।

કાલિન્જચપ્રાચ્યકર્ણાટકાન્ચદ્રાવિહગૌર્જરાઃ ।

આમીરો મધ્યદેશીયઃ સૂક્ષ્મદેવ્યવસ્થિતાઃ ।

સપ્તવિંશત્યપભ્રંશા વૈતાલાદિપ્રભેદતઃ ॥

પૈશાચ—કાન્ધીદેશીયપાણ્ડ્યે ચ પાત્રાલ ગૌડમાગધમ્ ।

ત્રાચહં દાક્ષિણાત્યં ચ શૌરસેનં ચ કૈકયમ્ ।

શાબરં દ્રાવિડં ચૈવ એકાદશ પિશાચજાઃ ॥૪૨॥

ભાષા—મહારાષ્ટ્રી, આવંતી, શૌરસેની, અર્ધમાગધી, બાલ્હીકી, માગધી, પ્રાચ્યભાષા, અને દાક્ષિણાત્યા. (આમાં મહારાષ્ટ્રી (standard) સ્વતંત્ર સ્વીકારાયા પછી દાક્ષિણાત્યા જુદી જ ગણી આઠ ભાષા કહી છે.)

વિભાષા—શકારી (=સચરી), આભીરી, ચાંડાલી, શબરી, દ્રાવિડી, અને ઓઢિયાની, એ છ વિભાષા છે. (આ નાટ્યશાસ્ત્રમાં છે તેની તે છ છે.)

અપભ્રંશ—ત્રાચડ, લાટ, વૈદર્ભ, ઉપનાગર, નાગર, અર્ધર, આવંત્ય, પાંચાલ, ટાક્ક, માલવ, કૈકય, ગૌડ, ઓઢિયાનો, વૈવ, પશ્ચિમ-

નો, પાંડચ, કૌંતલ, સૈંદલ, કલિંગ, પૂર્વનો, કર્ણાટકનો, કાંચીનો દ્રાવિડ, ગૌર્જર, મધ્યદેશનો આભીર, અને વૈતાલ વગેરે પ્રભેદે ૨૭ ભેદ અપભ્રંશના (પ્રાંતીય) છે. (આ વિષયમાં નાટ્યશાસ્ત્રકાર મૌન સેવે છે.)

પિશાચ્ય ભેદ—કાંચીદેશીય, પાંડચ, પાંચાલ, ગૌડ, માગધ, વ્રાત્યડ, દક્ષિણાત્ય, શૌરસેન, કૈકય, શાખર, દ્રાવિડ એ ૧૧ ભેદ પિશાચ્યના છે. (આ વિશે પણ નાટ્યશાસ્ત્રકાર મૌન સેવે છે.)

પણ આ બધા ભેદોમાંના કેટલાક પરસ્પર મેળ જ નહિ ખાતા હોય એ દીવા જેવું છે. દાખલા તરીકે દ્રાવિડ એવો પ્રકાર વિભાષા, અપભ્રંશ અને પિશાચ્યમાં છે. એનો મેળ કાઠપણ ખીજા પ્રકાર સાથે શક્ય નથી. તે તે જમાનામાંનાં જુદાં જુદાં ભાષાસ્વરૂપો દેશ પરત્વે જુદી જુદી બોલનારાઓની કાટિ પ્રમાણે સંજ્ઞા પામ્યાં છે, એવું માત્ર મને સમાધાન લાગે છે; એટલે એના ઉપરથી તાત્ત્વિક રીતે બહુ કદાચ કંઈ ન પણ મળી શકે.

આ બધા ભેદો—ઉપભેદો ઉપરથી ત્રિવિક્રમ સુધીના વૈયાકરણો—એ તો પ્રાકૃત (standard), શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકા પૈશાચી, અપભ્રંશ એવા છ ભેદ આપ્યા; પણ માર્કેડેયને એમ લાગ્યું કે તે પૂરતું નથી, એટલે પેલા નાટકીય ભેદોને લક્ષ્યમાં રાખી ભેદો—ઉપભેદો ૧૬ માં જ સાચવી લીધા:

ભાષા—મહારાષ્ટ્રી શૌરસેની પ્રાચ્યાડવન્તી ચ માગધી ।

इति पञ्चविधा भाषा युक्ता न पुनरष्टधा ॥

વિભાષા—શાકારી ચૈવ ચાળ્ડાલી શવર્યામીરિકા તથા ।

टाकीति युक्ताः पञ्चैव विभाषाः न तु षड्विधाः ॥

અપભ્રંશ—નાગરો ત્રાચઢશ્ચોપનાગરશ્ચેતિ તે ત્રયઃ ।

अपभ्रंशाः परे सूक्ष्ममेदत्वान्न पृथङ्मताः ॥

પૈશાચ—કૈકેયં શૌરસેનં ચ પાંચાલમિત ચ ત્રિયા ।

पैशाच्यो नागरा यस्मात्तेनाप्यन्या न लक्षिता ॥ ૪૩

ભાષા—મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, પ્રાચ્યા, આવન્તી, અને માગધી.

વિભાષા—શાકારી, ચાંડાલી, શાખરી, આભીરી અને ટાક્કી.

અપભ્રંશ—નાગર, પ્રાચ્ય અને ઉપનાગર.

વૈશાચ્ય—કૈકેય, શૌરસેન અને પાંચાલ.

આમ ૧૬ ભાષાભેદ માર્કંડેયે તારવી કાઢ્યા છે. એણે તો એ બધીનાં લક્ષણો ઉપરાંત જે મૂકી દેવામાં આવ્યા છે—સૂક્ષ્મમેદત્વાદ તેનાં પણ સ્વરૂપ લક્ષણો વ્યાકરણમાં નોંધ્યાં છે. આ બધાનો આશય એ કે જાતિઓ પરત્વે તેમ જ દેશ પરત્વે જુદી જુદી બોલીઓ હિંદમાં હતી, જેમાંની કોઈ એકને તો કોઈ ખીજને કેટલાક અંશોમાં મળતી આવતી હતી. અર્વાચીન વિદ્વાનોએ તો એ પછી પ્રાચ્ય અને પ્રતીચ્ય એવા બે મુખ્ય ભેદ સ્વીકારી વરરુચિ-ચંડ-, હેમચંદ્ર-ત્રિવિક્રમ પ્રતીચ્ય વૈયાકરણો અને સામી બાજુ માર્કંડેયાર્ક પ્રાચ્ય વૈયાકરણો હોવાનું સ્વીકાર્યું છે. એ નવી જ રીતે સ્વીકારાયેલી પદ્ધતિ એ રીતે ઉપયોગી તો નથી જ; તેમ હતું, પણ તે ખીજ રીતે, જે પાલિ > અર્ધમાગધી < માગધી એ ક્રમે પ્રતીચ્ય > સંકીર્ણ < પ્રાચ્ય એમ વધુ બંધ બેસતી આવી રહે છે. માર્કંડેયની દૃષ્ટિએ આમ સામ્ય વૈષમ્ય મળી આવે છે:

(૧) મહારાષ્ટ્રી સ્વતંત્ર.

(૨) શૌરસેની—જ્યાં કાંઈ ખાસ લક્ષણ ન હોય ત્યાં મહારાષ્ટ્રી જેવી.

(૩) પ્રાચ્યા—તેની ઉત્પત્તિ-સિદ્ધિ શૌરસેનીમાંથી છે.

(૪) આવન્તી—મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેનીના સાંકર્યથી થાય છે.

(૫) માગધી—શૌરસેનીથી સિદ્ધ થાય છે. અર્ધમાગધી—શૌરસેની-થી અદૂર હોવાથી માગધી એ જ અર્ધમાગધી.

(૬) શાકારી—માગધીમાંથી આવી છે.

(૭) ચાંડાલી—માગધી-શૌરસેનીમાંથી પ્રાચ્ય થાય છે.

(૮) શાખરી—ચાંડાલીમાંથી શાખરી સિદ્ધ થાય છે. ઔદ્દી-તે

તે દેશનાં ઔદ્દેશીય પદો અને શૌરસેની પદોના સાંકર્યથી શાખરી-માંથી ઔદ્દી થાય,

(૯) આલીરી—એમ જ થાય.

(૧૦) ટાક્કી—મંસ્કૃત અને શૌરસેનીના અન્યોન્ય મિશ્રણથી થાય છે. હરિશ્ચંદ્ર (?) આ જ ભાષાને અપભ્રંશ કહે છે.

[આનાં લક્ષણ લક્ષ્યમાં લેવાં જેવાં માર્કડેયે આપ્યાં છે; જેવાં કે

(૧) પદને અંતે રાજા >રાડ; મલ્લ >મલ્લુ (એટલે કે પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય ડ થયો.)

(૨) ત્રીજી વિભક્તિમાં ણ ઉપરાંત ણ પ્રત્યય;

(૩) પાંચમી બહુવચનમાં હં અને હું પ્રત્યય પણ થાય;

(૪) છઠી બહુવચનમાં વિકલ્પે હં અને હું પ્રત્યય પણ થાય;

(૫) કિમ્ વગેરેને છઠી બ. વ. માં હં વિકલ્પે થાય, જે પહેલાં અ દીર્ઘ થાય. કાહં, જાહં, તાહ, એવાહં વગેરે;

(૬) ત્વમ્ ના અર્થમાં તુજ્ઞ થાય;

(૭) અહમ્ ના અર્થમાં અમ્મિ, હું, મમ થાય;

(૮) મમ ને સ્થાને મહું પણ થાય;

(૯) યથા નો જિથ પણ થાય; તેમ તથાનું તિથ પણ.

ગૌર્જરીનું લક્ષણ આપતાં માર્કડેયે સંસ્કૃતાલ્પા ચ ગૌર્જરી । ચક્રારાત્ર ટક્કમાષાગ્રહણમ્^{૪૪} એમ કહ્યું છે, તે લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે.]

(૧૧) નાગર અપભ્રંશ—મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેનીમાંથી સિદ્ધ થાય છે. (standard) સાહિત્યકીય અપભ્રંશ આ હોય તેમ માર્કડેયનું લક્ષ્ય છે.

(૧૨) વ્રાયડ અપભ્રંશ—નાગરમાંથી સિદ્ધ થાય છે.

(૧૩) ઉપનાગર—નાગર અને વ્રાયડની મંડીર્ણતા.

અહીં સૂક્ષ્મ ભેદથી સરવાળે ૨૭ અપભ્રંશ માર્કડેયે બતાવ્યા છે.^{૪૫}

સંબંધ આપણને વધુ નિકટ હોવામાં આભીર અને ગુર્જર પ્રજાનો ફેલાવો કારણભૂત છે, એમ મને લાગે છે, જેનો સંબંધ ટક્ક=પંજબ સાથે જૂનો છે. પ્રજા ભાષા શૂરસેન=માયુર પ્રદેશની ભાષા હોઈ જેને શૌરસેન અપભ્રંશ કોઈ હતો તેમાંથી ઊતરી આવેલી સ્વીકારવામાં આવી છે. વસ્તુસ્થિતિએ મધ્યદેશ-શૂરસેન જેમ એક કાળે સંસ્કૃત ભાષાના સામ્રાજ્યમાં હતો, તેમ પછી પાલિના સામ્રાજ્યમાં આવ્યો, જે પછીથી શૌરસેની > મહારાષ્ટ્રીદ્વારા અપભ્રંશના સામ્રાજ્યમાં આવ્યો. આ અપભ્રંશનું નામ પાડવું હોય તો શૌરસેન તેમ જ મહારાષ્ટ્ર એમ બંને નામ આપી શકાય. નાગર અપભ્રંશ એને કહેવો હોય તો કેવી રીતે કહેવો એ કહેવું મુશ્કેલ છે. માર્કંડેય સિવાય આપણી પાસે ખીન્ને કોઈ પુરાવારૂપે નથી. બેશક શૌરસેનીના બધા સંસ્કારો માર્કંડેયના નાગર અપભ્રંશમાં છે, તો મહારાષ્ટ્રીના બધા સંસ્કારો દ્વિગં-બરેનાં મહાપુરાણ વગેરે કાવ્યોની ભાષામાં છે. વસ્તુસ્થિતિએ અપભ્રંશનાં શૌરસેન કે મહારાષ્ટ્ર એવાં નામ નથી. તેવાં ક્યાંય અઘાપિ પર્યંત નોંધાયાં પણ નથી. પ્રજા ભાષા જેમાંથી ઊતરી આવી છે, એને કાષ્ઠ પણ નામ આપવું હોય તો મને એમ લાગે છે કે “આભીર અપભ્રંશ” નામ આપવું જોઈએ. ઉપર બતાવ્યા મુજબ ટાક્કો સાથે આભીરી વિભાષાનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. અને “આભીર અપભ્રંશ” મધ્ય દેશનો હતો એમ જૂના વૈયાકરણો કહે જ છે, જે ઉપર નોંધાયું જ છે; એટલે અનેક પ્રાંતિક ભેદમાં મધ્ય દેશનો “આભીર અપભ્રંશ” હતો, જેમાંથી પ્રજા ભાષા ઊતરી આવી, જેમ ગુર્જર પ્રદેશનો “ગૌર્જર અપભ્રંશ” હતો તેમાંથી ગૂજરાતી ઊતરી આવી. આ રીતે વિચાર કરતાં જુદા જુદા અપભ્રંશોદ્વારા હિન્દી જુદી જુદી અર્વાચીન આર્યભાષાઓ ઊતરી આવી છે, એ સ્વાભાવિક વસ્તુ સ્પષ્ટ થશે.

ઉપસંહાર

“ગૂજરાતનો પ્રદેશ અને પ્રજા” એ વિષયમાં મેં અન્યત્ર લખ્યું છે: ૪૬ ત્યાં જ ગૂજરાતી ભાષાસાહિત્યનાં ધાત્રણનો નિર્દેશ ૪૭ કર્યો છે, તેથી અહીં એ વિશે વિશેષ કહેવા માગતો નથી. વાચકો અહીં એ અનુસંધિત કરી શકશે.

આ પ્રમાણે આપણી ભાષાની સાંકળ આપણે સાંધી શકિયે છિયે. આપણી પાસે આપણું સાહિત્ય કેટલું વિપુલ છે, એ ખતાવવાનો પ્રાપ્ય સામગ્રીથી આ ગ્રંથમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ કેટલો સફળ થયો છે, તે કહેવાનું કામ મારું નથી. વિદ્વાનો તેને તપાસી એનો આંક કાઢશે અને તેઓને સંતોષ થશે તો મારો પ્રયત્ન સફળ છે.

એક વસ્તુ જણાવવી જોઈએ અને તે એ કે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગના વિદ્યાર્થીઓની સામે વ્યાખ્યાન માટે કરવામાં આવેલી નોંધોનું આ ગ્રંથસ્થ સ્વરૂપ છે, એટલે એમાં કદાચ કેટલીક ખામીઓ પણ જાણ્યે-અજાણ્યે રહી જવા પામી હશે; એ તરફ યોગ્ય વિદ્વાનો ધ્યાન દોરશે તો ભવિષ્યના પ્રયત્નમાં એ ખામીઓ દૂર કરી લેવામાં આવશે. આ તો ભવિષ્યના ગૂજરાતી સાહિત્યના લખવાના ઇતિહાસની આછી રૂપરેખા જ છે. એમાં પૂર્ણતાનો દાવો લેશ માત્ર પણ નથી. આમાં સામાજિક તત્ત્વ અસ્પષ્ટ જ રહ્યું છે, જે વિના “ઇતિહાસ” થઈ ન શકે. જેઓને માટે આ પ્રયત્ન થયો છે તેઓ તેના લાભ ઉઠાવે એટલાથી જ લેખકને સંતોષ થશે.

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી આ ગ્રંથની તૈયારીમાં જે જે મિત્રો અને સ્નેહીઓનાં સલાહ, સૂચના અને દોરવણી મળ્યાં છે, તેની નોંધ લેતાં

---

૪૬. ગૂજરાત સાહિત્ય સભા-અમદાવાદની કાર્યવહી : સને ૧૯૪૦-૪૧ : વિભાગ ૨ જો—પૃ. ૨૪-૩૨

૪૭. એજન, પૃ. ૩૧-૪૦

મને આનંદ થાય છે. ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રી. રસિકલાલ પરીખ, મુનિશ્રી જિનવિજયજી, ભાઈઓ શ્રી. મધુસૂદન મોદી, ઉમાશંકર જોશી અને ભોગીલાલ સાંડેસરા, એ વિદ્વાનોના સહકારનું સાભાર સૂચન કરીને જ સંતોષ લઉં છું. મારા આવા બધા પ્રયત્નોને પ્રેરણાનાં ધાવણુ ધવડાવનાર સદ્ગત હીરાલાલ પારેખ, સદ્ગત અંબાલાલ જી. જાની અને વિદ્યમાન નટવરલાલ ઈ. દેસાઈનું ઋણુ તો મારા ઉપર છે જ, જેને વિશે હું કશું લખી શકતો નથી. આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિ પામે તેને આગલે જ દિવસે મારા પરમમિત્ર અંબાલાલ જાની સદ્ગત થયાનું વર્તમાનપત્રોમાં વાંચતાં અફસોસ રહી જાય છે કે મારા પ્રયત્નને જોઈ અંતરથી ઉમળકાભેર સહકારનાર એક બીજા સુહૃદથી હું વંચિત બન્યો છું. તથ્ય તસ્ય લીલા ॥ઈતિ શમ્ભૂ॥

અમદાવાદ, તા. ૨૬-૩-૪૨

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

આપણા કવિઓ

[વિદ્યમની ૧૫ મીથી ૧૯ મી સદી સુધીના]

(પૂર્વયુગ-પરિચય સાથે)

અંક ૧ : નરસિંહયુગની પ્રહેલાં

ઉપક્રમ

“ ગૂજરાતી ”-નામકરણ

અત્યારે આપણે સિદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્વીકારી ચૂક્યા છિયે કે આપણે જે ભાષા બોલિયે છિયે તે “ ગૂજરાતી ” છે. એનું અત્યારે પ્રાપ્ત થતું સ્વરૂપ એ જ સ્વરૂપમાં કાંઈ પ્રાચીન કાળથી હોઈ શકે નહિ. દુનિયાભરની ભાષાઓનો ઇતિહાસ તપાસીશું તો આપણે સારી રીતે સમગ્રી શકીશું કે ભાષાઓ ક્રમિક વિકાસ સાધતી સાધતી ચાલી આવે છે. આપણે એક સૈકાની જ વાત કરિયે, આપણી જ ગૂજરાતી ભાષાની. કવિ નર્મદાશંકરથી આપણા અર્વાચીન યુગનો આરંભ થાય છે. તેની જ ભાષા જુઓ. જોવાથી જ સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે કે એક સૈકામાં જ ભાષા એક સ્વરૂપમાંથી આગળ વધી વધુ ઉન્નત દશાને, આપણી દૃષ્ટિએ, પામેલી આપણે જોઈએ છિયે. માત્ર એક જ સૈકામાં આ સ્થિતિ જ્યાં મળે છે, ત્યાં સૈકાઓનો વિચાર કરવામાં આવે તો કેટલો ફેરફાર અને સંક્રાંત્ય-વિકાસ ભાષાસ્વરૂપમાં થયો હશે, તેનો કાંઈક અંશ આપણે મેળવી શકીશું.

આપણી ભાષાનું નામ “ગૂજરાતી” ક્યારથી પડ્યું? સ્વ. નરસિંહરાવ દીવેટિયા જણાવે છે તે પ્રમાણે ધ. સ. ૧૭૩૧ (વિ. સં. ૧૭૮૭)માં જર્મનીના મુખ્ય શહેર બર્લિનની એક લાયબ્રેરીના લાયબ્રેરિઅન લા કોઝે પોતાના એક લખાણમાં “ગૂજરાતી” ભાષાના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ આ પૂર્વે જ આપણા મહાકવિ પ્રેમાનંદ દશમસ્કંધમાંના “નાગદમણ”માં “ગૂજરાતી” નામ પ્રયોજ્યું છે; જેવું કે

“રુદે ઉપની સાહારે અભિલાષા

ખાંધું નાગદમણ ગુજરાતી ભાષા.” ૧૬—૫૪૧

આથી પૂર્વે ભાષાના નામ તરીકે આપણે “ગૂજરાતી” શબ્દ મેળવી નથી શકતા. આપણા કવિઓ આપણી ભાષામાં કાવ્યો લખતા, તેને સંસ્કૃતથી જુદું પાડવા “પ્રાકૃત” એવા નામથી જ સંબોધતા; કવચિત્ “અપભ્રંશ ગિરા” એ શબ્દ પણ આપણી ભાષા માટે પ્રયોજ્યો છે. આ પાછલું નામ નરસિંહ મહેતાએ પોતાની ભાષાને માટે આપ્યું છે:

“અપભ્રંશ ગિરા વિષે, કાવ્ય કેવું દિસે,

ગાય હીસે ને ન્યમ તીર લાગે.” (સુરતસંગ્રામ—૭૨-૨)

નરસિંહના જ સમયનો પદ્મનાભ કાન્હડદેપ્રબંધમાં “પ્રાકૃતબંધ કવિતમતિ કરી” (૪-૩૫૦) એ રીતે સં. ૧૫૧૨માં સામાન્ય “પ્રાકૃત” નામ પ્રયોજે છે, જે પછી કાદંબરીમાં “ભાષાર્થ કીધું આખ્યાન” (પૃ. ૧૬૯) એમ કહેતો ભાલણ સૌથી પ્રથમ “અપભ્રંશ” નામની સાથેસાથ “ગુર્જરભાષા” નામ પ્રયોજે છે:

“ગુરુ પદપંક્તને પ્રણમું, બ્રહ્મસુતાને ધ્યાંજી

ગુર્જર ભાષાએ નલરાના ગુણ મનોહર ગાજી.” (૧લું ગળા.—૧-૧)

છતાં ૧લા કડવાની ૧૦મી કડીમાં “કથાસાત્ર એ નૈપધરાતી અપભ્રંશ એ દાખી” એમ કહે છે. એણે દશમસ્કંધ ૩૨૬-૧, ૩૩૬-૧૫ અને ૩૪૭-૧માં તો “ગુર્જરભાષાએ” એવો સ્પષ્ટ પ્રયોગ કર્યો છે. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ ભાલણની ભાષાને આ ઉલ્લેખો ઉપરથી ‘ગુર્જર (=ગૌર્જર) અપભ્રંશ’ તરીકે ગણી છે.^૧ ભાલણના પૂર્વના કોઈ

પણ લેખકે લાપાના નામ તરીકે “ગુર્જર” કે એવો કોઈ શબ્દ પ્રયોજ્યો અદ્યપિ જાણવામાં આવ્યો નથી, એમ સામાન્ય માનવું છે.

ઉપરના ઉલ્લેખોથી આપણે એટલું સમજવા સમર્થ થઈએ છીએ કે લાલણે જે લાપામાં કાવ્યો લખ્યાં એ લાપા “ગુર્જર” હતી અને તે નામ આપવાનું પ્રયોજન, ગુર્જરદેશમાં જે લાપા બોલાતી હતી તેવું તેવું નામ હોવું શક્ય છે, તે હતું. આ પ્રદેશનું નામ “ગૂજરાત” હતું, તેવો સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ સ્વ. નરસિંહરાવે તોંધ્યો છે અને તે વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસમાંથી.^૧ આ રાસ ક્યારે રચાયો તે જોડે નિશ્ચિત નથી, છતાં સ્વરૂપ ઉપરથી એમ સ્વીકારવામાં બાધ નથી કે એ વિ. ના ૧૪મા સૈકાનો છે. આ પ્રદેશનું નામ પદ્મનાભના સમયમાં (વિ. સં. ૧૫૧૨માં) “ગૂજરાત” હતું તે તો ચોક્કસ જ છે; કેમકે “ગૂજરાતિનું ભોજન કુંડું” (૧-૧૪) અને “ગૂજરાતિ તે કહીધ કિસી” (૧-૨૪) “એ પ્રમાણે કાન્હડદેવપ્રબંધમાં તેણે નિર્દેશ કર્યો જ છે. આથી પૂર્વના ઉલ્લેખોમાં દેશના નામ તરીકે “ગુરજરધર” (રેવંતરાસ ૧-૭), “ગુજ્જરદેશ” (એજન. ૪-૧), ગુર્જરત્રામંડલ (ધ. સ. ની ૮મી સદીના કાલંજરના શિલાલેખમાં), ગુર્જરત્રાભૂમિ: (વિ. સં. ૯૦૦ના એક ભોજદેવના દૌલતપુરાના તામ્રપત્રમાં), ગુજ્જરત્તા: (વિ. સં. ૯૧૮ના રાજ કુકકના ઘટચાળના લેખમાં), ગૂર્જરત્રા: (પ્રભાસપાટણમાંની શ્રીધરની વિ. સં. ૧૨૭૩ની પ્રશસ્તિમાં) અને ગુજરાત (સમરાસ-વિ. સં. ૧૪૭૧માં રચાયેલામાં તથા રાજશેખર-સૂરિએ રચેલા “પ્રગ્નન્ધકાશ” વિ. સં. ૧૪૦૪માં) પ્રયોજાયેલાં છે.

સૌથી મજબૂત અને તટસ્થ પુરાવો અરબ મુસાફર અલ્બેરૂનીએ

૧. “વસ્તુપાલ તેજિગ તણહ, અમ્હે બોલિસુ રાસો

સરતધેત્ર ધુરિ ગુજરાત અનહિલપુર વાસો.”

એજન, પૃ. ૧૯૩—પાદટીપ

૨. એજન, પૃ. ૧૯૫—૧૯૬

૩. અલ્બેરૂની (હિ. સ. ૪૩૨)ની પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષમાં ૧. સુલેમાન બસરી (હિ. સ. ૨૫૦), ૨. અબુ અયૂબ (હિ. સ. ૩૦૦), ૩. યુનુર્ગ બિન શેહેરિયાર

(ઇ. સ. ૯૭૦-૧૦૩૦માં) આવે છે, જેનું તેવા જ ખીખ એક વિદેશી મુસાફર માર્કો પોલો (ઇ. સ. ૧૨૫૪-૧૩૨૪માં)ના ઉલ્લેખથી સમર્થન થાય છે. અલ્બેરનીનું “ગૂજરાત” કટલું હતું. તે વિષયમાં સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ જણાવ્યું છે કે:

“But this Gujarat included a portion of Rajputana, for the capital of Gujarat mentioned by Al Biruni was Bazan or Narayan, near Jaipur, and it did not include our present-day Gujarat, which was Lardes ie. Lata in those times.”^૧

સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ ઉપરના વિધાનમાં આધુનિક ગૂજરાતને લાંટદેશમાં ગણી લે છે. વસ્તુસ્થિતિએ લાંટદેશ નર્મદા અને ખંભાત વચ્ચેના પ્રદેશને માટે જ પ્રસિદ્ધ હતો.^૨ અત્યારનો ઉત્તર ગૂજરાત પ્રદેશ જૂના વખતથી આનર્ત કહેવાતો હતો. ઇ. સ. ૭૦૦માં આનર્ત પ્રદેશ ગુર્જરા રાજ્યમાં સંમિલિત હતો કે જે પ્રદેશની રાજધાની તરીકે સિનમાલ કે શ્રીમાલ હતું. આ પછી ‘ગુર્જરા’ પછીથી ઉપર ખતાવ્યાં તે ગુર્જરભૂમિ, ગુર્જરમંડલ કે ગુર્જરદેશ દક્ષિણમાં વધુ અને વધુ આગળ વધતાં ઇ. સ. ૧૧૪૧ સુધીમાં દોહદ સુધી લંબાયો. ઇ. સ. ૧૧૮૧માં ગોધરા પણ એમાં આવી ગયું. પાછળથી માત્ર આનર્તનો પ્રદેશ જ “ગૂજરાત” એ નામે યદ્ય ગયો, જે અત્યારે પણ ઉત્તર ગૂજરાતના લોકો પોતાને માટે જ પ્રયોજવા ઇતેન્નર હોય છે.

(ઇ. સ. ૩૦૦), ૪. મસૂદી (ઇ. સ. ૩૦૩), ૫. ઈબ્નેહોકલ ખગદાદી (ઇ. સ. ૩૬૦) અને ખરશારી મુકદ્દસી (ઇ. સ. ૩૭૫) એ છ અરખ મુસાફરો ખંભાત ખંદે આવેલા, તેઓ એ પ્રદેશનું નામ “લાર” અને લોકોનું નામ “ઝુર્” લખે છે. આ “ઝુર્” તે ગુર્જરા છે. આ જોતાં ગુર્જરા તે સમયે વ્યાપી ગયેલા, તે સમગ્રી શકાય તેવું છે. આ માહિતી માટે મૌ. સૈયદ અબુઝફર નદવીનો ઝણી છે.

૧. Guj. Lang. & Lit. Vol. II. પૃ. ૧૯૩

૨. શ્રી. મુનશી: Guj. & its Lit. પૃ. ૨

ગૂજરાતનો વિશાળ પ્રદેશ હું સમજું છું ત્યાંસુધી અલ્પેરનીના સમયમાં જ રાજપૂતાનાના પશ્ચિમ ભાગ અને શ્રી મુનશી જણાવે છે તે આનર્ત પ્રદેશને સમાવી લેતો હતો. લાટ માત્ર જુદો જે ખંભાત-નર્મદા વચ્ચેનો પ્રદેશ, આમ થતાં સ્વ. દીવેટિયાને જે મૂંઝવણ નડેલી, તે નહિ રહે. આમ આ આખો પ્રદેશ ઇ. સ. ના દસમા સૈકામાં જ “ગૂજરાત” તરીકે વિદેશી મુસાફરોને મતે પણ હતો જ, જે તે આખા પ્રદેશની એક ભાષા હોવાના વિધાનને પણ સારી રીતે પુષ્ટ કરતો હોય તેમ લાગે છે.

ગૂજરાતનો મૂળ ઉત્તર પ્રદેશ તેમાંથી નીકળી ગયો અને નીચે દક્ષિણમાં દમણગંગા સુધીનો પ્રદેશ તેમાં સમાઈ ગયો તે ઇ. સ. ૧૪૦૦ આસપાસ બની ગયું છે. અમદાવાદના સુલતાનો ઉત્તરનો પ્રદેશ કબ્જે ન કરી શક્યા, તે કારણે પશ્ચિમ રાજસ્થાનનો રાજકીય સંબંધ તૂટ્યો; અને તેથી જ પાછળથી અત્યારના ગૂજરાતને જ ગૂજરાતનું નામ મળ્યું.^૧ આ ગૂજરાતમાં કાઠિયાવાડ (પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્ર) અને કચ્છનો પ્રદેશ જૂના કાળથી સામેલ છે. ચૌલુક્યોના વખતમાં ગુર્જર-સૌરાષ્ટ્રાદિ એમ પૃથક્ ઉલ્લેખ મળે છે, જેને અમદાવાદના સુલતાનોના સમયમાં એકરૂપ મળવા લાગ્યું અને અકબરના સમયમાં સિદ્ધરૂપે એકદેશત્વ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું.

અહીં એક વસ્તુ નોંધવા જેવી છે: સમગ્ર દેશનું “ગૂજરાત” નામ પડ્યું તે પૂર્વે બિન્નમાલના પ્રદેશનું નામ જ “ગુર્જરત્રા” હતું. હ્યુએન-સંગ નામના ચીના મુસાફરે બિન્નમાલના રાજ્ય વિશે પોતાની પ્રવાસ-નોંધમાં નોંધ લીધી છે (ઇ. સ. ૬૪૧).^૨ લગભગ એ જ અરસામાં ભરૂચની આસપાસના પ્રદેશમાં ઇ. સ. ૫૮૯-૮૦૮ વચ્ચે એક નાનું “ગુર્જર-રાજ્ય” પણ હતું.^૩ વિ. સં. ૯૦૦-૯૧૮ વચ્ચેના ગુર્જર

૧. એબન પૂ. ૩

૨. કાવ્યાનુશાસન: અં. પ્રસ્તાવના, પૃ. ૮૩

૩. બોબે ગેઝેટિયર, પૃ. ૧૧૩

પ્રતીહાર ભોજ ૧ લાના લેખોમાં લિખ્તમાલના ફરતા પ્રદેશનું નામ “ગુર્જરનાભૂમિ” મળે જ છે.^૧ આ ઉપરથી શ્રી રસિકલાલ પરીખે એવું અનુમાન કર્યું છે કે જૂનું ભરત્યનું ગુર્જર રાજ્ય ગુર્જર સામ્રાજ્યનો પૂર્વકાલીન એક ભાગ હોય તો એમ માની શકાય કે દક્ષિણમાં નર્મદા સુધીના પ્રદેશમાં ગુર્જરો ફેલાઈ ચૂક્યા હશે, જેની ઉત્તરની સીમા જોધપુરને સ્પર્શ કરતી હતી.

આમ રાજકીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, ઉત્તર ગૂજરાત (આનર્ત), શ્વેત્ર (સાગરકાંઠો), મારવાડ, મેવાડ, માળવા અને લાટના પ્રદેશ એક દિવસ એક હતા, જે સિદ્ધરાજના સમયમાં તો સ્પષ્ટ હતું. કુમારપાળના સમયમાં તો એ સીમા ખૂબ ખૂબ વિસ્તરેલી હતી જ. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જોતાં આ બધા પ્રદેશ પ્રાચીન ગુર્જર પ્રદેશમાં જ સમાયેલા છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાથી તો આ વાતનું સમર્થન મેળવવામાં જરા પણ તકલીફ નથી. એ તો આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે ડૉ. ટેરિસટોરીએ રાજસ્થાની એવા એણે આપેલા ભાષા નામના બે વિભાગ ગણ્યા છે: પૂર્વ રાજસ્થાની અને પશ્ચિમ રાજસ્થાની. પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં આખો પશ્ચિમ રાજપૂતાના અને અર્વાચીન ગૂજરાત-કાઠિયાવાડ તે સમાવે છે. આમ કરવામાં તેને જે કારણ મળ્યું છે તે ભાષાનું અત્યંત સામ્ય એ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષામાં છે, તે છે. આની પાછળ ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક કારણોય રહેલાં છે, એનો ભાગ્યે જ કાઠને વિચાર આવ્યો હશે. હિંદુ ધર્મની વાત કરીએ તો તે આખા હિંદમાં વ્યાપક છતાં તેને લગતા ભાષાસાહિત્યને અભાવે તે આપણા સમર્થનમાં નહિ જિલ્લી શકે, પરંતુ જૈનધર્મને લેવામાં આવે તો જરાયે મૂંઝવણ નહિ નડે. ખ્રીસ્ત દેશોમાં વ્યાપક છતાં, પશ્ચિમ રાજપૂતાના અને ગૂજરાતમાં એક સરખી રીતે જૈનધર્મવ્યાપક હતો; જૈન સાધુઓ આ આખા પ્રદેશમાં પર્યટન કરી

ઉપદેશ આપતા; તે ઉપદેશના વાહન તરીકે રહેલી ભાષા આ સમગ્ર પ્રદેશની એક જ હોવાનું, પ્રાપ્ત થતા ગ્રંથસાહિત્યથી આપણે જાણીએ છીએ. એમાં વ્યવહારે પણ પુષ્કળ મદદ કરી છે. એ વસ્તુ જરાય અજાણી નથી કે અર્વાચીન ગૂજરાતનાં બધાં જ ગામોમાં આવી વસેલાં વણિક કુટુંબો એ મૂળ આ ભૂમિનાં નહોતાં, મુખ્યત્વે મારવાડ અને માળવામાંથી જ ઊતરી આવેલાં છે. એને પણ સૈકાંઓ વીતી ગયાં છે. જેમ રાજકીય દૃષ્ટિએ આ પ્રદેશોમાંના ઘણાખરાની એકતા હતી, તે જ રીતે ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે ધર્મ અને વ્યવહારથી પણ એકતા હતી; અને તેણે જ આ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષામાં એકતા આપી છે; એ વાત ૧ હજાર વર્ષ થયાં તો અત્યંત નિશ્ચિત સ્વરૂપે આપણને આવી મળી છે.

આમ હવે આપણે માત્ર ગૂજરાતની જ નહિ, પણ આ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષાને એક કહેવામાં જરા પણ સાહસ કરતા હોઈએ, એમ હું નથી માનતો. આ પ્રદેશનું નામ પણ “ગુર્જર” હોવાને કારણે તેથી જ આ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષા પણ “ગૌર્જરી” (અત્યારનું નામ આપતાં “ગૂજરાતી”) હોય એમાં ભાગ્યે જ કોઈને શંકા રહેશે.

ગૌર્જર અપભ્રંશ

જે સમયની આપણે હવે વાત કરવા ચાહીએ છીએ તે સમય તે એક એવી ભાષાનો છે કે જેની સાથે આપણી અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષાનો સીધો સંબંધ છે. “ગૌર્જરી” નામને મળતા “ગૌર્જર અપભ્રંશ” નામનો ઉપર પરિચય નહિ જેવો આપ્યો છે. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ ભાલણના સમયની (ભાલણે ‘ગુર્જરભાષા’ કહી છે તે) ભાષાને “ગુર્જર (=ગૌર્જર) અપભ્રંશ” હોવાની વાત સ્વીકારે છે જ. આ નામસામ્ય આપણને આપણી ગૂજરાતી ભાષાના નામ નજીક લઈ આવે છે. “ગૌર્જર અપભ્રંશ” અર્વાચીન ગૂજરાતીનું જન્મસ્થાન છે, એમાં તો જરા જોટલી પણ આશંકા નથી; પણ તે સાથે સ્વ. દીવેટિયા “ગૌર્જર

પ્રતીહાર ભોજ ૧ લાના લેખોમાં ભિન્નમાલના કરતા પ્રદેશનું નામ “ગુર્જરત્રાભૂમિ” મળે જ છે.^૧ આ ઉપરથી શ્રી રસિકલાલ પરીખે એવું અનુમાન કર્યું છે કે જૂનું ભરૂચનું ગુર્જર રાજ્ય ગુર્જર સામ્રાજ્યનેા પૂર્વકાલીન એક ભાગ હોય તો એમ માની શકાય કે દક્ષિણમાં નર્મદા મુધીના પ્રદેશમાં ગુર્જરો ફેલાઈ ચૂક્યા હશે, જેની ઉત્તરની સીમા બેધપુરને સ્પર્શ કરતી હતી.

આમ રાજકીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, ઉત્તર ગૂજરાત (આનર્ત), શ્વેત્ર (સાગરકાંઠો), મારવાડ, મેવાડ, માળવા અને લાટના પ્રદેશ એક દિવસ એક હતા, જે સિદ્ધરાજના સમયમાં તો સ્પષ્ટ હતું. કુમારપાળના સમયમાં તો એ સીમા ખૂબ ખૂબ વિસ્તરેલી હતી જ. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જોતાં આ બધા પ્રદેશ પ્રાચીન ગુર્જર પ્રદેશમાં જ સમાયેલા છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાથી તો આ વાતનું સમર્થન મેળવવામાં જરા પણ તકલીફ નથી. એ તો આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે ડૉ. ટેરિસ્ટોરીએ રાજસ્થાની એવા એણે આપેલા ભાષા નામના બે વિભાગ ગણ્યા છે: પૂર્વ રાજસ્થાની અને પશ્ચિમ રાજસ્થાની. પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં આખો પશ્ચિમ રાજપૂતાના અને અર્વાચીન ગૂજરાત-કાઠિયાવાડ તે સમાવે છે. આમ કરવામાં તેને જે કારણ મળ્યું છે તે ભાષાનું અત્યંત સામ્ય એ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષામાં છે, તે છે. આની પાછળ ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક કારણોય રહેલાં છે, એનો ભાગ્યે જ કોઈને વિચાર આવ્યો હશે. હિંદુ ધર્મની વાત કરીએ તો તે આખા હિંદમાં વ્યાપક છતાં તેને લગતા ભાષાસાહિત્યને અસાવે તે આપણા સમર્થનમાં નહિ ઊભી શકે, પરંતુ જૈનધર્મને લેવામાં આવે તો જરાયે મૂંઝવણ નહિ નડે. ખ્રીસ્ત દેશોમાં વ્યાપક છતાં, પશ્ચિમ રાજપૂતાના અને ગૂજરાતમાં એક સરખી રીતે જૈનધર્મવ્યાપક હતો; જૈન સાધુઓ આ આખા પ્રદેશમાં પર્યટન કરી

ઉપદેશ આપતા; તે ઉપદેશના વાહન તરીકે રહેલી ભાષા આ સમગ્ર પ્રદેશની એક જ હોવાનું, પ્રાપ્ત થતા ગ્રંથસાહિત્યથી આપણે જાણીએ છીએ. એમાં વ્યવહારે પણ પુષ્કળ મદદ કરી છે. એ વસ્તુ જરાય અગાણી નથી કે અર્વાચીન ગૂજરાતનાં બધાં જ ગામોમાં આવી વસેલાં વણિક કુટુંબો એ મૂળ આ ભૂમિનાં નહોતાં, મુખ્યત્વે મારવાડ અને માળવામાંથી જ ઊતરી આવેલાં છે. એને પણ સૈકાંઓ વીતી ગયાં છે. જેમ રાજકીય દૃષ્ટિએ આ પ્રદેશોમાંના ધણાખરાની એકતા હતી, તે જ રીતે ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે ધર્મ અને વ્યવહારથી પણ એકતા હતી; અને તેણે જ આ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષામાં એકતા આપી છે; એ વાત ૧ હજાર વર્ષ થયાં તો અત્યંત નિશ્ચિત સ્વરૂપે આપણને આવી મળી છે.

આમ હવે આપણે માત્ર ગૂજરાતની જ નહિ, પણ આ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષાને એક કહેવામાં જરા પણ સાહસ કરતા હોઇએ, એમ હું નથી માનતો. આ પ્રદેશનું નામ પણ “ગુર્જર” હોવાને કારણે તેથી જ આ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષા પણ “ગૌર્જરી” (અત્યારનું નામ આપતાં “ગૂજરાતી”) હોય એમાં ભાગ્યે જ કોઈને શંકા રહેશે.

ગૌર્જર અપભ્રંશ

જે સમયની આપણે હવે વાત કરવા ચાહીએ છીએ તે સમય તે એક ઝોંવી ભાષાનો છે કે જેની સાથે આપણી અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષાનો સીધો સંબંધ છે. “ગૌર્જરી” નામને મળતા “ગૌર્જર અપભ્રંશ” નામનો ઉપર પરિચય નહિ જેવો આપ્યો છે. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ ભાલણના સમયની (ભાલણે ‘ગુર્જરભાષા’ કહી છે તે) ભાષાને “ગુર્જર (=ગૌર્જર) અપભ્રંશ” હોવાની વાત સ્વીકારે છે જ. આ નામસામ્ય આપણને આપણી ગૂજરાતી ભાષાના નામ નજીક લઈ આવે છે. “ગૌર્જર અપભ્રંશ” અર્વાચીન ગૂજરાતીનું જન્મસ્થાન છે, એમાં તો જરા જેટલી પણ આશંકા નથી; પણ તે સાથે સ્વ. દીવેટિયા “ગૌર્જર

અપભ્રંશ”ને જો સ્વીકારતા હોય તો સ્વરૂપની સરખામણી ભાષા-શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ જોતાં “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ને “ગૂજરાતી” નામધારી ભાષાથી આપણે જરા પણ જુદી પાડી શકવાની સ્થિતિમાં નથી. વસ્તુસ્થિતિએ એ કદાચ જુદી ભાષા જ નથી, પણ ક્રમિક ભૂમિકાઓ છે. સરસ્વતીકંઠાભરણુકાર ભોજ (ધ. સ. ૧૦૧૪) જો એમ કહેતો હોય કે “અપભ્રંશેન તુલ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ—ગુર્જરો પોતાના એટલે કે “ગૌર્જર” અપભ્રંશથી જ ખુશ રહે છે, બીજાના અપભ્રંશથી નહિ,” તો પછી આપણે કઈ રીતે, જોને આપણે અત્યારે “ગૂજરાતી” ભાષા કહીએ છીએ, તેને જુદી પાડી શકીએ? “ગૌર્જર અપભ્રંશ” એ બોલાતી ભાષા ધ. સ. ની ૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં હતી, તે જોમ ઉપરના ભોજના શબ્દોથી જાણવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધમાં હતી, તે વિક્રમાંકદેવચરિતકાર જિલ્હણના ગુર્જર ભાષાભાષીઓની ઉચ્ચારણવિકૃતિ ઉપર કરેલા કટાક્ષથી જાણી શકાય છે. તદ માષન્તે ક્ષિમપિ ભજતે યદ્ જુગુપ્સાસ્પદત્વમ્^૧ આવા પ્રકારની જિલ્હણને જુગુપ્સાનું સ્થાન બનેલી ભાષા કઈ? આ પ્રશ્ન પૂછતાં સ્વ. નરસિંહ-રાવભાઈએ જણાવ્યું છે કે:

“We know the language then spoken was certainly not our modern Gujarati, nor the early Gujarati known between Bhalana’s and Premananda’s times. The language disclosed by the Mugdhavabodha Auktika (V. S. 1450) had not developed then yet. Was it the Apabhramsa treated by Hemchandra in the last pada of his Prakrit Grammar? I should think not. Dr. Teggis is of the opinion that the Apabhramsa treated by Hemchandra had ceased to be spoken language by the end of the tenth century A. D.”^૨

૧. Guj. Lang. & Lit. Vol. II, પૃ. ૨

૨. એનન: પૃ. ૨

સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ એ ડૉ. ટેસ્સિટોરીના મતનું અવલંબન કરી ઉપર એમ જણાવ્યું છે કે ભોજ અને બિદહણનો જણાવેલો ભાષા-પ્રકાર તે આ. હેમચંદ્રના સમયમાં બોલાતો બંધ થઈ ચૂક્યો હતો. તેથી જ કેટલીક દલીલો આદરેલ. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ એ બિદહણના નિર્દિષ્ટ અપભ્રંશને-ભાષાભેદને અપભ્રંશ પછીની ભાષા-Post-Apabhramsa માન્યો છે; જેને તેમણે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશ અને મુઘાવબોધ ઔક્તિકની ભાષાની વચ્ચેની ભૂમિકા તરીકે મૂક્યો છે.

સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ આ રીતે નીચેની ભૂમિકાઓ અર્વાચીન ગૂજરાતી સુધી પહોંચવા માનતા લાગે છે:

૧. હેમચંદ્રગ્રંથિત અપભ્રંશ (ઇ. સ. ની ૧૦ મી સદી સુધી);
૨. હેમચંદ્રગ્રંથિત અપભ્રંશ અને મુઘાવબોધ ઔક્તિક વચ્ચેની અપભ્રંશ પછીની ભાષા-Post-Apabhramsa (ઇ. સ. ની ૧૧ મીથી ૧૪ મી એ ચાર સદી);
૩. જૂની ગૂજરાતી-ભાલણ અને પ્રેમાનંદના સમય વચ્ચેની (ઇ. સ. ની ૧૫ મી અને ૧૬ મી સદી તથા ૧૭ મી અર્ધી);
૪. અર્વાચીન ગૂજરાતી (ઇ. સ. ની ૧૭ મીના ઉત્તરાર્ધથી અત્યાર સુધીની).

આમ સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ વિભાગ ઇચ્છે છે, જેમાં મુખ્ય અપભ્રંશ અને ગૂજરાતી એ ભાગ પડે છે, જેના ૧. અપભ્રંશ, ૨. અપભ્રંશ પછીની ભાષા-Post-Apabhramsa અને ૧. જૂની ગૂજરાતી, ૨. અર્વાચીન ગૂજરાતી, એવી ચાર ભૂમિકાઓ વ્યક્ત થાય છે.

અપભ્રંશ પછીની ભાષા-Post-Apabhramsaને માટે તેમણે અન્તિમ અપભ્રંશ એવું નામ સ્વીકારેલું, પણ પછીથી તેમણે એને ગુર્જર (=ગૌર્જર) અપભ્રંશ^૧ એવું નામ આપ્યું છે; તેથી ૧. અપભ્રંશ, ૨. ગૌર્જર

૧. આ નામ તેમણે ૧૫મી સદીના પ્રાકૃતસર્વસ્વકાર માર્કેડેયે જણાવેલાં “ગૌર્જરી” નામના અપભ્રંશ-પ્રકારને અનુલક્ષી બાંધ્યું જણાય છે.

અપભ્રંશ, ૩. જૂની ગૂજરાતી અને ૪. અર્વાચીન ગૂજરાતી, એવો ક્રમ તેમને મતે આપણી સમક્ષ રજૂ થાય છે.

માત્ર દેખાતાં સ્વરૂપ ઉપરથી જો ભેદ માનિયે તો અપભ્રંશ અને ગૂજરાતી એવા બે મોટા ભાષાભેદ સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ ખતાવે છે, તેવા જરૂર લાગે; પણ તેવી રીતે ભેદ માનવા ખુબ વિચારપૂર્ણ નથી. આપણા બીજા સમર્થ ભાષાશાસ્ત્રી સ્વ. દી. ખ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવે આ વિષયમાં જે નિર્ણય આપ્યો છે, તે ઉપયોગી હોવાથી અહીં તેથી ધ્રુવું:

“વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ છે. ઈસવી સનના દસમા અગિયારમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો પહેલો યુગ; પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધીનો બીજો અને તે પછીનાં શતકોનો ત્રીજો, પહેલા યુગની ભાષાને અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગુજરાતી નામ આપવું ઘટે છે. બીજા યુગની ગુજરાતી જે સામાન્ય રીતે હાલમાં જુની “ગુજરાતીના નામથી ઓળખાય છે, તેને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કહેવી યોગ્ય છે. ત્રીજા યુગની ગુજરાતીને અર્વાચીન ગુજરાતી સંજ્ઞા આપવામાં મતભેદ હોય જ નહિ.”^૧

તેમણે આ વિષયના સમર્થનમાં ઉદાહરણો રજૂ કર્યા પછી ગૂજરાતી ભાષાના યુગની હજાર-બારસો વર્ષની કાળમર્યાદા આંકી છે.^૨ આ વિષયમાં મારા તરફથી અન્યત્ર પ્રયત્ન થયો છે.^૩ એ વિષયમાં વધુ વિચાર કરતાં પેટાવિભાગો સહિત નીચેની સીમાઓ રજૂ થશે:

૧. ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી

(ઇ. સ. ની ૬ દ્વિતી ૧૪ મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી)

અ. પ્રથમ ભૂમિકા (૧૧મી સદી સુધી)

વ. દ્વિતીય ભૂમિકા (૧૪મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી)

૨. ગુર્જરભાષા કે મધ્યકાલીન ગૂજરાતી

(ઇ. સ. ની ૧૪ મીના ઉત્તરાર્ધથી ૧૭મીનો પૂર્વાર્ધ)

અ. પ્રથમ ભૂમિકા (શુદ્ધ) (૭૫ વર્ષ)

૧. બીજી ગૂજ. સા. પ. રીપોર્ટ, પ્રમુખનું ભાષણ પૃ. ૪

૨. એજન પૃ. ૭   ૩. મહાભારત—પદ્યબંધ: ભાગ ૨જો: પ્રસ્તાવના

વ. દ્વિતીય ભૂમિકા (મિશ્ર) (૭૫ „)

ક. તૃતીય ભૂમિકા (શુદ્ધ) (૭૫ „)

ઢ. ચતુર્થ ભૂમિકા (મિશ્ર) (૭૪ „)

૩. અર્વાચીન ગૂજરાતી (ષ. સ. ની ૧૭ મીના ઉત્તરાર્ધથી)

અ. પ્રથમ ભૂમિકા (૧૯મીની ૧લી પચીસી સુધી)

વ. દ્વિતીય ભૂમિકા (અત્યારે ચાલુ)

“અપભ્રંશ”-નામકરણ

અહીં આપવામાં આવેલી પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષાનો આરંભ ૬ઠ્ઠી સદીમાંથી થયો છે, એ વસ્તુ ક્ષણભર સૌને આશ્ચર્યમાં ડુબાવી દે તેવી લાગશે; પણ વસ્તુસ્થિતિએ તેવું જ છે, એ નીચે આપેલી વીગતોને નિષ્પક્ષપાતપણે તપાસવામાં આવશે તો તરત જ સમજવામાં આવશે. એટલું તો ચોક્કસ કે લગભગ ઇસ્વી ચૌદમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધીમાં જે ભાષાસ્વરૂપ વ્યાપક હતું તે અપભ્રંશ ભાષાથી વ્યવહાર થતું હતું. આપણે ત્યાં આપણું પ્રાંતીય રૂપ કોઈ પ્રચારમાં હતું કે નહિ તેના નિર્ણય ઉપર આવતાં પૂર્વે આપણે “અપભ્રંશ” એના ઉદ્ભવના વિષયમાં ટૂંકમાં કોઈ મેળવી શકતા હોઈએ તો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીએ:

૧. “અપભ્રંશ” એ શબ્દનો સૌથી પ્રથમ વ્યવહાર આપણને પાણિનિના વ્યાકરણ ઉપરના મહર્ષિ પતંજલિકૃત મહાભાષ્યમાં થયેલો જોવામાં આવે છે. પદ્મસ આહ્લિકમાં શબ્દશુદ્ધિના વિષયમાં લખતાં મહર્ષિ પતંજલિ જણાવે છે કે:

મૂયાંસોડપશ્વદાઃ અલ્પીયાંસઃ શબ્દા ઇતિ । एकैकस्य हि शब्दस्य
बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपो-
तल्लिकेत्यादयो बहवोऽपभ्रंशाः ॥^૧

૪. સ. પૂર્વે ૨૭ શતાબ્દીમાં થયેલા મહર્ષિ પતંજલિ, ભાષામાં ઘણા અપભ્રંશો હોવાનું નોંધે છે; એવા અપભ્રંશોનો ત્યાગ કરી શદ્દ શબ્દોનો પ્રયોગ ભાષામાં ઇચ્છે છે. આ પ્રમાણે માત્ર એક ગો શબ્દના ચાર અપભ્રંશ શબ્દો તેમણે નોંધ્યા છે. આમ સંસ્કૃત શબ્દથી ઇતર જે કોઈ બગડેલા શબ્દો એ સૌ “અપભ્રંશ” છે, એવો એમનો સામાન્ય નિર્દેશ છે.

૨. પરંતુ નાટ્યશાસ્ત્રકાર ભરતનો સમય ઇ. સ. ની ૨-૩ શતાબ્દી આવતાં એ ચારસો વર્ષના ગાળામાં “અપભ્રંશ” સ્વતંત્ર ભાષા હોય તેવું પ્રાપ્ત થાય છે. એશક ભરતના સમયમાં એવી સ્વતંત્ર ભાષાનું નામ “અપભ્રંશ” પડી ચૂક્યું હતું તેવું પ્રાપ્ત થતું નથી. અવતરણોથી એમ કલ્પના કરી શકાય છે કે જે એક ભાષાસ્વરૂપ તે નોંધે છે, તે “અપભ્રંશ” છે. તેણે જે વિભાષાઓ ગણાવી છે, તેમાં:

શ્વરામીરચ્છાલસચરદ્રવિદોદ્ભા: ।

હીના વનેચરાણાં ચ વિમાળા નાટકે સ્મૃતા: ॥^૧

“શમ્ભરી, આભીરી, ચાંડાલી, સચરી, દ્રાવિડી અને ચોડ્ડી, આ વનમાં ફરનારી જતોની છ વિભાષા નાટકમાં કહી છે.”

આમાંની આભીરી એ “અપભ્રંશ” છે, એમ પાછળથી મળતાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયું છે. ભરત જણાવે છે કે “હિમાલય, સિંધુ અને સૌથીર અને તેઓની આસપાસના પ્રદેશમાં રહેતા લોકોનો પાત્રપ્રવેશ કરાવતી વેળા નિજણાતે જેમાં ડ બહુ આવે છે, તેવી ભાષા પ્રયોજવી.”^૨ ભરતે સુરાષ્ટ્ર—અવન્તી અને વેત્રવતીના ઉત્તરના પ્રદેશમાં ચ બહુ આવે તેવી ભાષા કહી છે. ડ બહુ આવે તેવી ભાષા અપભ્રંશ જ છે. તેમાં અકારાંત શબ્દો બધા જ હ્રસ્વ અકારાંત પ્રયોજાય છે. અપભ્રંશના સ્વરૂપને પકડવાને માટે આ સરલમાં સરલ માર્ગ છે.

૧. નાટ્યશાસ્ત્ર (નિર્ણયસાગર-આવૃત્તિ) ૧૭—૪૯

૨. હિમવત્તિન્ધુસૌવીરાન્યે ચ દેશાઃ સમાશ્રિતાઃ ।

અકારવહુલાં તજ્જતેષુ માર્ગા પ્રયોજયેત્ ॥ ૧૭—૬૧

નાટ્યશાસ્ત્રમાં એવાં ઉકારવાળાં કેટલાંક રૂપો મળે છે; જેવાં કે મોરુલ્લુ નવન્તલ, ચંદલ વગેરે, જે અપભ્રંશકાલીન રૂપો છે. ખેશક એ વસ્તુ અહીં સ્પષ્ટ સ્વરૂપે સ્વીકારવી જોઈએ કે આવા પ્રકારનાં જ રૂપો ભરતે પ્રયોગ્યાં હશે કે નહિ તે શંકાનો વિષય છે; કેમકે બીજી પ્રતોમાં એવાં રૂપો નથી પણ મળતાં. (ઉપરનાં રૂપો નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિમાં છે, જ્યારે ચૌખમ્બાની આવૃત્તિમાં નથી.)

૩. ભરતના સમયની નજીકમાં જ આમ છતાં અપભ્રંશકાલીન ઉકારવાળાં રૂપો એક જૂના ગ્રંથ “લલિતવિસ્તર”માં વપરાયેલાં મળે છે:

પ્રત્યેક વુદ્ધમિ ચ અર્હમિ પૂર્ણલોકો

નિર્વાર્યમાણુ ન વલં મમ દુર્વલં સ્યાત્ ।

સો મૂયુ ઇકુ જિનુ મેધ્યતિ ધર્મરાજો

ગણનાતિવૃત્તુ જિનચંદ્રુ ન જાતુ છિચેત્ ॥ (પૃ. ૩૦૩)^૧

આવાં તો અનેક ઉદાહરણો એ ગ્રંથમાં મળે છે. આ ઉદાહરણો અરોબર છે, એ છંદનું માપ જોતાં જ સમજાશે. છંદ અક્ષરમેળ વસંતલિલકાવૃત્ત છે; એટલે ઉકારાંતરૂપો જ્યાં આવ્યાં છે, ત્યાં હ્રસ્વજ છે, તે ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે. આ ગ્રંથનો સમય ઇ. સ. ૪થી-૫મી સદી મનાય છે.

૪. અપભ્રંશ સ્વતંત્ર ભાષા હોવાનો વલલીના ધરસેન બીજાના તામ્રપત્રથી સારો પુરાવો મળે છે. પહેલા તામ્રપત્રમાં ધરસેન પોતાના પિતા ગુહસેનને સંસ્કૃતપ્રાકૃતાપભ્રંશભાષાત્રયપ્રતિવદ્ધપ્રવન્ધરચના-નિપુણતરાન્તઃકરણઃ એવું વિશેષણ યોજે છે.^૨ ગુહસેનનો સમય ઇ. સ. ૫૫૯-૫૬૯ નક્કી છે; એટલે આ સમયમાં “અપભ્રંશ” ત્રીજા નંબરમાં ભાષા તરીકે આવી ગઈ જણાય છે.

૫. વચ્ચે છઠી સદીનો ચંડ તેના વ્યાકરણમાં પ્રાકૃત, શૌરસેની, અપભ્રંશ અને માગધી એ ચાર નામ તોંધે છે.

૧. આ અવતરણ માટે પં. ખેચરદાસ જી. દોશીનો કાણી છં.

૨. જુઓ ગૂઝ. ઐતિ. લેખોઃ ભાગ ૧ લો, વક્ષણી: પૃ. ૧૦૭

૬. કાવ્યાલંકારકાર ભામહ ઇ. સ. ની ૬ઠી સદીના અંતમાં
શુભસેનવાળા ત્રણ ભેદો પોતાના ગ્રંથમાં જણાવે છે:

શબ્દાર્થો સહિતૌ દ્વાવ્યં ગદ્યં પદ્યં ચ તદ્ દ્વિધા ।

સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચાન્યદપભ્રંશ इति त्रिधा ॥ ૧—૩૬

૭. આ ભાષા ડ્રાણ બોલતા હતા, તે વિશે સ્પષ્ટ નિર્દેશ તો
સાતમી સદીના દંડીએ કર્યો છે:

તદેતદ્વાદ્મયં મૂયઃ સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં તથા ।

અપભ્રંશશ્ચ મિશ્રં ચેત્યાહુરાર્યાશ્ચતુર્વિધમ્ ॥

સંસ્કૃતં નામ દૈવી વાગન્વાહ્યાતા મહર્ષિભિઃ ।

તદ્ભવસ્તત્સમો દેશીત્યનેકઃ પ્રાકૃતક્રમઃ ॥

આમીરાદિગિરઃ કાવ્યેષ્વપભ્રંશ इति स्मृताः ।

શાસ્ત્રે તુ સંસ્કૃતાદન્યદપભ્રંશતયોદિતમ્ ॥ ૧-૩૨, ૩૩, ૩૬

“સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને મિશ્ર એ ચાર પ્રકારનું
સાહિત્ય છે. તેમાં દૈવી વાણી તે સંસ્કૃત, તેમાંથી થયેલું પ્રાકૃત, કાવ્યોમાં
આભીર વગેરેની ભાષાઓ તે અપભ્રંશ. શાસ્ત્રમાં સંસ્કૃત સિવાયની
બીજી ભાષા તે બધી અપભ્રંશ.” દંડીએ અહીં મહર્ષિ પતંજલિના
મતનો પણ અનુવાદ કરી લીધો છે, જે “સંસ્કૃતથી અન્ય તે અપભ્રંશ”
એ વૈકલ્પિક નિર્દેશમાં સ્પષ્ટ છે. સાથોસાથ આભીર વગેરેની ભાષા
તેના સમયમાં અપભ્રંશ બોલીઓ તરીકે વિખ્યાત થઈ ચૂકી હતી.
સૌથી પ્રથમ દંડી જ અપભ્રંશ ઘણાઓની બોલી હોવાનો નિર્દેશ કરે
છે. “આભીરાદિ”થી નાટ્યશાસ્ત્રમાં જણાવેલી છ વિભાષાઓનો સ્વીકાર
તેને મન ઉદ્દિષ્ટ હોવાની પૂરતી સંભાવના છે. આમ “અપભ્રંશ” એ
ભાષાવિશેષ હોવાનું નાટ્યશાસ્ત્રકાર અને દંડીના સમય વચ્ચે નક્કી
થઈ ગયું જણાય છે.

૮. ઇસ્વી સનની નવમી સદીમાં આવતાં તો હવે પ્રધાન પ્રાકૃત
ભાષાઓમાં તેની સરખી હરોળે ગણના થવા લાગી હાથ લાગે છે;
જુઓ રુદ્રટનો કાવ્યાલંકાર. ખેશક તેના કાળમાં તેના અનેક પ્રાંતીય
ભેદો હતા જ, જે તેને પણ સંમત છે:

પ્રાકૃતસંસ્કૃતમાગધવિશાચભાષાશ્ચ શૌરસેની ચ ।

ષષ્ઠોઽત્ર ભૂરિભેદો દેશવિશેષાદપભ્રંશઃ ॥ ૨—૧૨

૯. કાવ્યમીમાંસાકાર રાજશેખરના સમયમાં (ઇ. સ. ની ૯-૧૦મી સદીમાં) અપભ્રંશ સ્વતંત્ર ભાષા હતી. રાજના પરિચારકાએ અપભ્રંશપ્રવણ થવાની આવશ્યકતા તેણે સ્વીકારી છે.^૧ કવિઓએ દેશની બધી ભાષામાં પ્રાવીણ્ય મેળવવાના તે મતનો હતો. તેના સમયમાં સુરાષ્ટ્ર અને ત્રવણ (?) દેશના વતનીઓ સંસ્કૃત વચનો મુંઢરતાપૂર્વક બોલતા, તેમ તે જણાવે છે, પણ તેમાં અપભ્રંશના સંસ્કારો આવવાનું તે લખે છે.^૨

૧૦. આચાર્ય હેમચંદ્ર આગમચ સં. ૧૧૨૫માં રુદ્રટના કાવ્યાલંકાર ઉપર ટીકા લખનારા નમી સાધુએ ઉપર આપેલી રુદ્રટની આર્યાની ટીકામાં “પ્રાકૃતમેવાપભ્રંશઃ । સ ચાન્યૈરુપનાગરામીરગ્રામ્યાવભેદેન ત્રિધોક્તસ્તન્નિરાસાર્યમુક્તં ‘ભૂરિભેદ’ इति । कुतो देशविशेषात् । तस्य च लक्षणं लोकादेव सम्यगवसेयम् । प्राकृतं च अपभ्रंशं છે. બીજાઓએ તેના ઉપનાગર, આલીર, ગ્રામ્ય એવા ભેદે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે, તેનો ખુલાસો કરવા અપભ્રંશને રુદ્રટે ઘણા ભેદવાળો કહ્યો છે; શા માટે ? જુદા જુદા દેશમાં હોવાથી. તેનું લક્ષણ જનસમૂહમાંથી જ જાણી લેવું,” એમ કહે છે. પ્રાકૃત ભાષાઓમાં અપભ્રંશ નમી સાધુને મતે—એટલે કે તેના સમયમાં, સ્વીકાર્ય હતો જ. એના ઘણા પ્રાંતીય ભેદો હતા. એ લક્ષણો નમી સાધુ તેતે દેશવાસીઓ પાસેથી જાણી લેવાનું કહે છે. આ. હેમચંદ્રે અપભ્રંશને વિશિષ્ટલક્ષણબદ્ધ કર્યો, તે ક્રિયા નમી સાધુ લોકો પાસેથી સમજી લેવા કહે છે; બાકી શેષ પ્રાકૃતવત્ જ તેના હૃદયમાં જણાય છે; કેમકે નહિતર “અપભ્રંશ પ્રાકૃતભાષા જ છે” એવું કહેવાની તેને જરૂર બીની ન જ થઈ હોત.

૧. ગા. ઓ. શિ. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૫૦

૨. સુરાષ્ટ્રવણાયા ચે પઠન્ત્યર્પિતસૌષ્ઠવમ્ ।

અપભ્રંશવદંશાનિ તે સંસ્કૃતવચાંસ્યપિ ॥

૧૧. ઉપર આપણે જોયું છે કે બોજ “ગુર્જરાને માટે પોતાના અપભ્રંશનો આગ્રહ” ધરાવે છે. બોજનો સમય ઇ. સ. ની ૧૧મી સદીનો પૂર્વાધ સ્વીકૃત જ છે. આબીરી ભાષાનો અપભ્રંશમાં જ સ્વીકાર હતો, તેવું રાજશેખરે જણાવ્યું છે. તેને જ ૧૦મી સદીનો દશરૂપકાર ધનંજય ટેકા આપે છે; ટેકા આપે છે એટલે કે તેવા જ પ્રકારનું વિધાન કરે છે. આ આબીરી કવચિત્ ભાગધીમાં પ્રયોગનતી એમ તે બંને સ્વીકારે છે. આ ઉપરથી એક સારી વસ્તુ એ મળે છે કે ભાગધ અપભ્રંશ પણ એક પ્રાંતીય ભેદ પ્રચારમાં હતો. આવા ૨૭ ભેદ પ્રાકૃતસર્વસ્વકાર માર્કંડેય નોંધે છે—ત્રાચડ, લાટ, વેદલ, ઉપનાગર, નાગર, બાર્બર, આવંસ, પાંચાલ, ટાક્ક, માલવ, કુંકય, ગૌડ, ગોડ્ર, વૈવ, પાશ્ચાત્ય, પાંડ્ય, કાંતલ, મેંલલ, કાલિંગ્ય, પ્રાચ્ય, કાણ્ડાટક, કાંચ્ય, દ્રાવિડ, ગૌર્જર, આબીર વગેરે. આ ઝીણા ભેદને જતા કરી તેણે નાગર, ઉપનાગર અને ત્રાચડ એ ત્રણ જ ભેદ સ્વીકાર્યા છે.^૧ માર્કંડેય છેક ૧૫મી સદીનો છે. એના વ્યાકરણમાં એણે નાટકામાંથી ભાષાભેદ નક્કી કર્યા જણાય છે, એટલે એનાં સ્વતંત્ર વિધાન શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વનાં નથી દેખાતાં.

આચાર્ય હેમચંદ્રે અપભ્રંશનું વ્યાકરણ બાંધતાં આવા ભેદો નોંધવા કારણ નથી જોયું. એમણે જે કેટલાક અપવાદો—વિકલ્પો નોંધ્યા છે, એની ગોઠવણ કરવામાં આવે તો તેમાંથી પ્રાંતીય ભેદો તરી આવે. એવું પણ બન્યું છે કે આ. હેમચંદ્રે કેટલાક વિકલ્પો નથી નોંધ્યા,^૨ જે પ્રાપ્ત થતા કેટલાક અપભ્રંશ સાહિત્યમાં મળે છે, જે આવી પ્રાંતીયતા બતાવવામાં મદદગાર થાય તેમ છે. સૌથી પ્રથમ આપણા આ. હેમચંદ્રે અપભ્રંશ ભાષાનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રીય સ્વરૂપે રચ્યું

૧. પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૧—૭

૨. આ માટે ભવિસ્સત્તકહા, જસહરચરિત, પરમાત્મપ્રકારા, મહાપુરાણ, છાયકુમારચરિત, પાહુડદોહા, સાવયધમ્મદોહા વગેરે પ્રસિદ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્યગ્રંથોના ઉપોદ્ધાતોમાંથી પુષ્કળ વીગત મળી શકશે.

છે. પ્રાકૃત દ્વાશ્રયમાં ઉદાહરણો રચી પોતાના ઇષ્ટ અપભ્રંશનું સ્વરૂપ રજૂ કર્યું છે. આ પૂર્વનું પણ અપભ્રંશ સાહિત્ય હાલ મળ્યું છે, જેમાંથી કેટલુંક છપાઇ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ

અહીં એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ત્યારે ઉપસ્થિત એ થાય છે કે આ હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ ખીજા અપભ્રંશોથી કેટલીક વાતે જુદો પડતો હોવાથી અથવા એ જો “શિષ્ટ અપભ્રંશ” હોય તો તે શિષ્ટ અપભ્રંશ કોઈ વિશિષ્ટ નામવાળો હોઈ શકે કે નહિ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનો આ પૂર્વે પ્રયત્ન થયો છે. માર્કેડે પાડેલાં નાગર ઉપનાગર અને વ્રાયડ એ નામોને લક્ષ્યમાં લઈ ડૉ. જેકોબી, સર જ્યોર્જ ગ્રિઅર્સન વગેરે વિદ્વાનો આ હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ “નાગર અપભ્રંશ” હોવાનું માને છે. સર જ્યોર્જ ગ્રિઅર્સને “લિંગિરિટક સર્વે ઓક ઇન્ડિઆ”ના પ્રથમ ભાગમાં આ વિષય ઉપર ચર્ચા કરી નીચેની મતલબનો નિર્ણય આપ્યો છે:—

૧. સિંધના નીચેના પ્રદેશની આબુખાજૂનો વ્રાયડ અપભ્રંશ, જેમાંથી અર્વાચીન સિંધી અને લહન્ડ ભાષા થઈ.

૨. નર્મદાની દક્ષિણે વરાળ સહિત ઓરિસ્સાની સીમા સુધી વૈદર્ભ કે દક્ષિણત્વ અપભ્રંશ, તેમાંથી અર્વાચીન મરાઠી થઈ.

૩. દક્ષિણત્વ પ્રદેશની પૂર્વમાં બંગાળના અખાત સુધી ઐઠ્ઠ કે ઔત્કલ અપભ્રંશ, જેમાંથી અર્વાચીન ઉડિયા થઈ.

૪. ઐઠ્ઠની ઉત્તરે છોટા નાગપુર અને બિહાર સહિતનો પ્રદેશ કાશી ખર્ચતમાં માગધ અપભ્રંશ; જેમાંથી અર્વાચીન બિહારી થઈ (એની એક પ્રાંતીય બોલી “માહી” હજી વિદ્યમાન છે.) આ માગધ અપભ્રંશમાં તૂટી પૂર્વ પ્રાકૃત, ઐઠ્ઠ અને ગૌડનો સંબંધ હતો. આ માગધ અપભ્રંશનો વિસ્તાર અત્યંત છેક પૂર્વમાં પ્રસાર થયો, જેમાંથી અર્વાચીન બંગાળી થઈ. ગૌડ અપભ્રંશનો દક્ષિણ બાબુ પ્રસાર થતાં તેમાંથી ઉત્તર બંગાળી થઈ, અને આસામમાં જતાં આસામી થઈ.

૫. દક્ષિણ પ્રદેશની ઉત્તરે આવેલા આખા પશ્ચિમ હિંદમાં “નાગર અપભ્રંશ” એ નામે પ્રસિદ્ધ એવો મુખ્ય અપભ્રંશ હતો, જેને પ્રાંતીય ભેદો હતા કે જે અત્યારની તે પ્રદેશની પ્રાંતીય બોલીઓ ઉપરથી જાણી શકાય છે. આમાનો જ એક શૌરસેન અપભ્રંશ હતો, જેમાંથી પશ્ચિમ હિંદીનો ઉદ્ભવ થયેલો.

૬. આ નાગર અપભ્રંશની સાથે સંબંધ ધરાવતો ઉત્તર મધ્ય પંજાબનો ટાક્ક અપભ્રંશ અને દક્ષિણ પંજાબનો ઉપનાગર અપભ્રંશ હતો. આમાંથી પંજાબીની પ્રાંતીય બોલીઓ થઈ છે.

૭. આ જ અપભ્રંશનો એક પ્રાંતીય ભેદ આવંત્ય હતો કે જે ઉત્તરેના આસપાસના પ્રદેશમાં હતો. આમાંથી રાજસ્થાનીનો ઉદ્ભવ થયો.

૮. અને બીજો અર્વાચીન ગુજરાતનો ગૌર્જર અપભ્રંશ હતો. આ છેલ્લા બંને “નાગર અપભ્રંશ” સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતા હતા.

આમ વ્રાત્યક, વૈદર્ભ, ઔદ્ર, માગધ, નાગર, ટાક્ક, ઉપનાગર, આવંત્ય અને ગૌર્જર અપભ્રંશ આવા ભેદ સર જ્યોર્જ ગ્રિઅર્સને સ્વીકાર્યા છે. આ. હેમચંદ્રાચાર્યે જે અપભ્રંશનું વ્યાકરણ લખ્યું છે, તે નાગર અપભ્રંશનું છે અને માર્કેડેય પણ તે જ અપભ્રંશને “નાગર” કહે છે, આ મત વ્યાજબી છે કે નહિ, એનો વિચાર કરવામાં આવે તો સમજાય તેવી વસ્તુ છે કે બીજા અપભ્રંશો જેમ તે તે દેશવિશેષે સંજ્ઞા પામ્યા છે, તે પ્રમાણે “નાગર” સંજ્ઞા નથી. એથી ઊલટું આવંત્ય અને ગૌર્જર અપભ્રંશ સર જ્યોર્જ ગ્રિઅર્સને વગેરેને સ્વીકાર્ય છે; અને આ. હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં સિદ્ધ સ્વરૂપે વ્યક્ત થતા અપભ્રંશમાંથી આવંત્ય અને ગૌર્જર પ્રદેશના અપભ્રંશની બીજા કોઈ પણ અપભ્રંશ કરતાં સમાનતા હોવાની સંપૂર્ણ સંભાવના હોવાથી આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને—એ વ્યાકરણ પાટણમાં રહીને લખનાર ગુર્જરદેશવાસી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે સ્વકીય બોલીને જ પ્રાધાન્ય આપે એમ શક્ય હોવાથી “ગૌર્જર અપભ્રંશ” માનીને જ વ્યાકરણરચ કરે એ વધુ યોગ્ય હોવાથી “ગૌર્જર અપભ્રંશ” કહેવામાં કોઈ બાધ નથી. આવંત્ય પ્રાંતીય બોલી સંભવે છે. ખુદ અવન્તીનાથ ભોજ સમકાલીન એક અપભ્રંશનો “ગૌર્જર” હોવાનો—ગૌર્જર પોતાના

અપભ્રંશને જ બોલવું પસંદ કરે છે તે રીતે-સ્વીકાર કરતો હોવાથી આ આખા પ્રદેશનો અપભ્રંશ “ગૌર્જર અપભ્રંશ” જ હોવો વધુ વ્યાજબી અને બંધબેસતો છે.

ઇ. સ. ૧૧૫૯માં અણહિલવાડમાં હરિભદ્રસૂરિએ “નેમીનાથચરિત્ર” નામક અપભ્રંશ કાવ્ય રચેલું છે, તેની ભાષા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશથી સહેજ જુદી પડતી હોવાથી જેકાળીએ એને “ગૌર્જર અપભ્રંશ” માન્યો છે; જ્યારે ધનપાલના ભવિષ્યસત્કહાની ભાષાને જેકાળીએ ‘ઉત્તર તરફનો નાગર અપભ્રંશ’ કહેલ છે.^૧

આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ તત્કાલીન ખોજ અપભ્રંશગ્રંથોમાંની ભાષાથી જુદો પડે છે, એ વસ્તુ આ. હેમચંદ્રે જે “પરમાત્મપ્રકાશ” નામક ગ્રંથમાંથી કેટલાક દોહા અપભ્રંશના ઉદાહરણોમાં લીધા છે, તે ગ્રંથના સંપાદક શ્રીઆદિનાથ ને. ઉપાધ્યાયે પ્રસ્તાવનામાં નીચે આપેલ શબ્દોમાં બતાવી છે કે “स्वर और विभक्ति सम्बन्धी छोटे मोटे भेदोंको भुलाकर भी परमात्मप्रकाश और हेमचन्द्रके व्याकरणकी अपभ्रंशोंमें काफी मौलिक अन्तर पाया जाता है । हेमचन्द्रकी अपभ्रंशका आधार शौरसेनीका परमात्मप्रकाशमें पता भी नहीं मिलता । इसके सिवा हेमचन्द्रकी अपभ्रंशकी और भी बहुतसी बातें परमात्मप्रकाशमें नहीं पाई जाती^૨ ।

શ્રી. ઉપાધ્યાયે અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાતમાં વિસ્તારથી ભેદો સમજાવ્યા છે, તે અહીં વિસ્તારભયે આપ્યા નથી.^૩

આ ઉપરથી આપણે તારવણી કરિયે તો એ નીકળી આવે કે પ્રાચીન મહારાષ્ટ્ર બાજુના અપભ્રંશ સાહિત્યમાં શૌરસેનીની છાંટ નથી, જ્યારે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં શૌરસેનીની છાંટ જેવું છે. એ એક જાણવા જેવી વાત છે કે મહાસિદ્ધ સરહ નામના કવિએ આસામમાં રહી “દોહાકોશ” એ કાવ્યની અપભ્રંશમાં રચના કરી છે; તેમ જ કૃષ્ણપાદ નામના લેખકે “દોહાકોશ” નામક કાવ્યની બંગાળામાં

૧. હુલ્નર : Introduction to Prakrit, પૃ. ૭૯

૨. પરમાત્મપ્રકાશ-પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૦૮.

૩. એજન પૃ. ૪૭-૫૩

રહી રચના કરી છે^૧. આ ગ્રંથોમાં પણ લાષાભેદ તો મળે છે જ. આ પણ આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ ખૂબ વ્યાપક છતાં એક બાજુના પ્રદેશમાંનો હોવાના મતને ટેકા આપે છે.

શ્રી. ઉપાધ્યાયે શૌરસેનીની છાંટ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં. જોઈ છે. ડૉ. જ્યેષ્ઠાળી, પીશલ, સર જ્યોર્જ ગ્રિઅર્સન, ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી, ડૉ. ગુણે વગેરે વિદ્વાનો પણ એ જોઈ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને “શૌરસેની અપભ્રંશ” કહેવા લલચાય છે^૨. અપભ્રંશની સ્વર-પ્રક્રિયા જોતાં સ્પષ્ટ થાય તેમ છે કે એનું વલણ મહારાષ્ટ્રીય પ્રાકૃત તરફ છે; માત્ર તેનો દ વગેરે થોડો વ્યંજનવિકાર શૌરસેની જેવો છે. વળી આ. હેમચંદ્રે અંતે શૌરસેનીવત્ (૪-૪૪૬) કહ્યું છે, એથી એમ માનવા દિલ લલચાય; પણ શૌરસેનીને અંતે શેષ પ્રાકૃતવત્ (૪-૨૮૬) અને ખુદ અપભ્રંશને શૌરસેનીવત્ અને પછી શેષ સંસ્કૃતવત્ સિદ્ધમ્ (૪-૪૪૮) કહી દીધું છે. આનો વિચાર કરવામાં આવે તો એ જ છે કે આ. હેમચંદ્ર અપભ્રંશનું વધુ શિષ્ટ રૂપ ઈચ્છે છે : દાખલા તરીકે ક્ અપભ્રંશમાં, માત્ર તેના જ અપભ્રંશમાં છે. તે શિષ્ટતાનો જ સમર્પક છે. એ જોતાં પાલી પછી બીજે નંબરે સંસ્કૃતને નિકટ થતી શૌરસેનીની જેમ સંસ્કૃતને નિકટ થતાં શિષ્ટ રૂપો વાપરવા તરફ આ. હેમચંદ્રનું વલણ હોય. બાકી મોટા ભાગનું ઘડતર અપભ્રંશનું મહારાષ્ટ્રીયવત્ છે. એથી જ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને “શૌરસેની અપભ્રંશ” ન કહી શકાય. આ વિષયમાં કેટલીક ઉપયોગી માહિતી શ્રી. મધુસૂદન મોદીએ અપભ્રંશ પાઠાવલીમાં આપી છે, તે જરૂર લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે^૩.

જેઓને “નાગર અપભ્રંશ” એવો ભેદ ઈષ્ટ જ છે, તેઓને તે જોઈતો જ હોય તો છઠ્ઠી સદી સુધી જવાની જરૂર છે. તે સમયથી પ્રાંતીય ભેદો-રુદ્રટ બતાવે છે તેવા મૂરિ ભેદો-શર થઈ ચૂક્યા હતા. તેવો એક ભેદ ગૌર્જર પ્રદેશમાં વ્યાપક હતો; અને તે જ આ. હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં સૂત્રબદ્ધ થયો. એ જ સમયમાં એ નવું સ્વરૂપ પામવાની તૈયારીમાં હતો, જે હરિભદ્રસૂરિના “નેમીનાથચરિત્ર”માં વધુ આ

૧. અપભ્રંશપાઠાવલી : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૫

૨. એનન પૃ. ૧૬-૧૭

૩. એનન પૃ. ૧૬-૧૭-૧૮-૧૯.

બાજૂનો બનવા લાગ્યો કે જેને ડૉ. જેકોબી “ગૌર્જર અપભ્રંશ” કહેવામાં મંકોચ નથી જોતા. એ પછીનું તો આજે પુષ્કળ સાહિત્ય આ પ્રદેશનું મળ્યું છે, જેમાં આ. હેમચંદ્ર સુધીની “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની પૂર્વભૂમિકા પછીની બીજી refined-polished ભૂમિકા પ્રચારમાં આવી ચૂકી, જે ઇ. સ. ની ૧૪મી સદીમાં વધુ અર્વાચીનતા તરફ આવતાં મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના સ્વરૂપમાં અને બીજી બાજુ મધ્યકાલીન મારવાડીના સ્વરૂપમાં વિભક્ત થઈ પ્રાંતીય એ સ્વરૂપમાં આવી ચૂકી.

નરસિંહયુગ પહેલાનું સાહિત્ય

૧. ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી

(પ્રથમભૂમિકા)

પ્રાકૃતલક્ષણકાર ચંડે પોતાના વ્યાકરણમાં અપભ્રંશ ભાષાનો એક-સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેવો કે “ન લોપોડપદ્મંશેડધો રેફસ્ય (૩-૩૭)-અપભ્રંશ ભાષામાં પછીના રેફનો લોપ થતો નથી.” ત્યાં તેણે ઉપયોગી થાય તેવા શબ્દ ગ્રામો, વાગ્રો, આપ્યા છે, તે ધ્યાન ખેંચે છે. આ એ કાળના શબ્દો છે કે બ્યારે હજી આવા રેફનો લોપ નહોતો થતો. પછી તો લોપ વૈકલ્પિક બન્યો છે.^૧ અપભ્રંશમાં ગામુ અને વગ્ધુ જ થવાનું. બેશક એવા શબ્દો પછી મળે છે, જેમાં રકારનો વ્યાસનું વ્રાસુ વગેરેની જેમ પ્રક્ષેપ થવાનો રિવાજ ઉપસ્થિત થયો હતો.^૨ ચંડના વ્યાકરણમાં એવાં બીજાં બે સ્થળો મળે છે કે જે સામાન્ય પ્રાકૃતના પ્રમંગમાં યોજ્યાં છે, છતાં અપભ્રંશના જ પ્રયોગ છે. છટ્ટી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે ચંડ સાગમસ્વાપ્યામો ણો હોવા (૧-૫) એમ જ ની સાથે વૈકલ્પિક હ ઉમેરે છે, જે સ્પષ્ટ અપભ્રંશનો જ પ્રત્યય છે.^૩ એવો બીજો પુરાવો “તુ ત્તા ત્તા દ ત્તુ ત્તુ

૧. વાધો રો લુક્ (સિ. હૈ. ૮-૪-૩૯૮)

૨. અમૂતોડપિ ક્વચિત્ (એજન ૮-૪-૩૯૯)

૩. આમો હં (એજન ૮-૪-૩૩૯).

બાજૂનો બનવા લાગ્યો કે જેને ડૉ. જેકાબી “ગૌર્જર અપભ્રંશ” કહેવામાં મંકાય નથી જોતા. એ પછીનું તો આજે પુષ્કળ સાહિત્ય આ પ્રદેશનું મળ્યું છે, જેમાં આ. હેમચંદ્ર સુધીની “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની પૂર્વભૂમિકા પછીની બીજી refined-polished ભૂમિકા પ્રચારમાં આવી ચૂકી, જે ઇ. સ. ની ૧૪મી સદીમાં વધુ અર્વાચીનતા તરફ આવતાં મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના સ્વરૂપમાં અને બીજી બાજુ મધ્યકાલીન મારવાડીના સ્વરૂપમાં વિભક્ત થઈ પ્રાંતીય એ સ્વરૂપમાં આવી ચૂકી.

નરસિંહયુગ પહેલાંનું સાહિત્ય

૧. ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી

(પ્રથમભૂમિકા)

પ્રાકૃતલક્ષણકાર ચંડે પોતાના વ્યાકરણમાં અપભ્રંશ ભાષાને એક-સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેવો કે “ન લોપોડપદ્મંશોડ્ધો રેફસ્ય (૩-૩૭) -અપભ્રંશ ભાષામાં પછીના રેફનો લોપ થતો નથી.” ત્યાં તેણે ઉપયોગી થાય તેવા શબ્દ ગ્રામો, વાદ્યો, આખ્યા છે, તે ધ્યાન ખેંચે છે. આ એ કાળના શબ્દો છે કે જ્યારે હજી આવા રેફનો લોપ નહોતો થતો. પછી તો લોપ વૈકલ્પિક બન્યો છે.^૧ અપભ્રંશમાં ગામુ અને વાઘુ જ થવાનું. એશક એવા શબ્દો પછી મળે છે, જેમાં રકારનો વ્યાસનું વાસુ વગેરેની જેમ પ્રક્ષેપ થવાનો રિવાજ ઉપસ્થિત થયો હતો.^૨ ચંડના વ્યાકરણમાં એવાં બીજાં એ સ્થળો મળે છે કે જે સામાન્ય પ્રાકૃતના પ્રમંથમાં યોજ્યાં છે, છતાં અપભ્રંશના જ પ્રયોગ છે. છટ્ટી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે ચંડ સાગમસ્યાગ્યામો ણો હોવા (૧-૫) એમ જ ની સાથે વૈકલ્પિક હ ઉમેરે છે, જે સ્પષ્ટ અપભ્રંશનો જ પ્રત્યય છે.^૩ એવો બીજો પુરાવો “તુ ત્તા ત્તા દ ત્તું ત્તૂન

૧. વાધો રો લુક્ (સિ. હૈ. ૮-૪-૩૯૮)

૨. અમૂતોડપિ ક્વચિત્ (એજન ૮-૪-૩૯૯)

૩. આમો હં (એજન ૮-૪-૩૩૯).

રહી રચના કરી છે^૧. આ ગ્રંથોમાં પણ ભાષાભેદ તો મળે છે જ. આ પણ આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ ખૂબ વ્યાપક છતાં એક આબૂના પ્રદેશમાંનો હોવાના મતને ટેકા આપે છે.

શ્રી. ઉપાધ્યાયે શૌરસેનીની છાંટ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં જોઈ છે. ડૉ. જોક્ષાની, પીશલ, સર જ્યોર્જ ગ્રિઅર્સન, ડૉ. સુનીતિકુમાર એટરજી, ડૉ. ગુણે વગેરે વિદ્વાનો પણ એ જોઈ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને “શૌરસેની અપભ્રંશ” કહેવા લલચાય છે^૨. અપભ્રંશની સ્વર-પ્રક્રિયા જોતા સ્પષ્ટ થાય તેમ છે કે એનું વલણ મહારાષ્ટ્રીય પ્રાકૃત તરફ છે; માત્ર તેનો દ વગેરે થોડો વ્યંજનવિકાર શૌરસેની જેવો છે. વળી આ. હેમચંદ્રે અંતે શૌરસેનીવત્ (૪-૪૪૬) કહ્યું છે, એથી એમ માનવા દિલ લલચાય; પણ શૌરસેનીને અંતે જોખં પ્રાકૃતવત્ (૪-૨૮૬) અને ખુદ અપભ્રંશને શૌરસેનીવત્ અને પછી જોખં સંસ્કૃતવત્ સિદ્ધન્ત (૪-૪૪૮) કહી દીધું છે. આનો વિચાર કરવામાં આવે તો એ જ છે કે આ. હેમચંદ્ર અપભ્રંશનું વધુ શિષ્ટ રૂપ ઈચ્છે છે : દાખલા તરીકે ઋ અપભ્રંશમાં, માત્ર તેના જ અપભ્રંશમાં છે. તે શિષ્ટતાનો જ સમર્પક છે. એ જોતાં પાલી પછી બીજે નંબરે મંસ્કૃતને નિકટ થતી શૌરસેનીની જેમ મંસ્કૃતને નિકટ થતાં શિષ્ટ રૂપો વાપરવા તરફ આ. હેમચંદ્રનું વલણ હોય. બાકી મોટા ભાગનું ઘડતર અપભ્રંશનું મહારાષ્ટ્રીયવત્ છે. એથી જ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને “શૌરસેની અપભ્રંશ” ન કહી શકાય. આ વિષયમાં કેટલીક ઉપયોગી માહિતી શ્રી. મધુસૂદન મોદીએ અપભ્રંશ પાઠાવલીમાં આપી છે, તે જરૂર લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે^૩.

જેઓને “નાગર અપભ્રંશ” એવો ભેદ ઈષ્ટ જ છે, તેઓને તે જોતાં જ હોય તો છઠ્ઠી સદી સુધી જવાની જરૂર છે. તે સમયથી પ્રાંતીય ભેદો-રુદ્રત અતાવે છે તેવા મૂરિ ભેદો-શરૂ થઈ ચૂક્યા હતા. તેવો એક ભેદ જોર્જર પ્રદેશમાં વ્યાપક હતો; અને તે જ આ. હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં સૂચવ્યું થયો. એ જ સમયમાં એ નવું સ્વરૂપ પામવાની તૈયારીમાં હતો, જે હરિભદ્રસૂરિના “નેમીનાથચરિત્ર”માં વધુ આ

૧. અપભ્રંશપાઠાવલી : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૫

૨. એનન પૃ. ૧૬-૧૭

૩. એનન પૃ. ૧૬-૧૭-૧૮-૧૯.

બાજૂનો બનવા લાગ્યો કે જેને ડૉ. જેકોબી “ગૌર્જર અપભ્રંશ” કહેવામાં મંકોત્ર નથી જોતા. એ પછીનું તો આજે પુષ્કળ સાહિત્ય આ પ્રદેશનું મળ્યું છે, જેમાં આ. હેમચંદ્ર સુધીની “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની પૂર્વભૂમિકા પછીની બીજી refined-polished ભૂમિકા પ્રચારમાં આવી ચૂકી, જે ઇ. સ. ની ૧૪મી સદીમાં વધુ અર્વાચીનતા તરફ આવતાં મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના સ્વરૂપમાં અને બીજી બાજુ મધ્યકાલીન મારવાડીના સ્વરૂપમાં વિભક્ત થઈ પ્રાંતીય એ સ્વરૂપમાં આવી ચૂકી.

નરસિંહયુગ પહેલાંનું સાહિત્ય

૧. ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી

(પ્રથમભૂમિકા)

પ્રાકૃતલક્ષણકાર ચંદે પોતાના વ્યાકરણમાં અપભ્રંશ ભાષાનો એક સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેવો કે “ન લોપોડપ્રશ્નોડધો રેફસ્ય (૩-૩૭) - અપભ્રંશ ભાષામાં પછીના રેફનો લોપ થતો નથી.” ત્યાં તેણે ઉપયોગી થાય તેવા શબ્દ ગ્રામો, વાગ્રો, આપ્યા છે, તે ધ્યાન ખેંચે છે. આ એ કાળના શબ્દો છે કે જ્યારે હજી આવા રેફનો લોપ નહોતો થતો. પછી તો લોપ વૈકલ્પિક બન્યો છે.^૧ અપભ્રંશમાં ગાસુ અને વાસુ જ થવાનું. એશક એવા શબ્દો પછી મળે છે, જેમાં રકારનો વ્યાસનું વાસુ વગેરેની જેમ પ્રક્ષેપ થવાનો રિવાજ ઉપસ્થિત થયો હતો.^૨ ચંડના વ્યાકરણમાં એવાં બીજાં એ સ્થળો મળે છે કે જે સામાન્ય પ્રાકૃતના પ્રમંગમાં યોજ્યાં છે, છતાં અપભ્રંશના જ પ્રયોગ છે. છટ્ટી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે ચંડ સાગમસ્યાધ્યામો ણો હોવા (૧-૫) એમ ણ ની સાથે વૈકલ્પિક હ ઉમેરે છે, જે સ્પષ્ટ અપભ્રંશનો જ પ્રત્યય છે.^૩ એવો બીજો પુરાવો “તુ ત્તા ત્તા દ ત્તુ ત્તૂ

૧. વાધો રો લુક્ (સિ. હૈ. ૮-૪-૩૯૮)

૨. અમૂતોડપિ વવચિત્ (એજન ૮-૪-૩૯૯)

૩. આમો હં (એજન ૮-૪-૩૩૯)

ઓં પિં પૂર્વકાર્થં (પ્રા. લ. ૨-૧૯) મંબંધક ભૂતકૃદંતના પ્રત્યય તરીકે ત્તુ, ત્તા, ત્ત્ત્વા, દ્વ, ત્તું, ત્તૂળ, ઓ અને પિં પ્રત્યય થાય છે," તે છે. એવી રીતે અપભ્રંશમાં જ આવતો પિં^૧ પ્રત્યય ચંડથી અપાઈ ગયો છે. ઉદાહરણ તરીકે તેણે “કપ્પિ=કરીને” રૂપ પ્રયોજ્યું છે. આ ચંડનો સમય હોર્નલ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૭ સદી માને છે, પરંતુ એ કાળમાં હજી અપભ્રંશ સ્વતંત્ર ભાષા નહોતી, જે નાટ્યશાસ્ત્રકારના સમયથી થવા પામેલી. આ ભેતાં ચંડનો સમય છઠી સદીથી જૂનો હોવાનો મંલવ નથી.^૨ (જો હોર્નલનો મત સ્વીકારવામાં આવે તો કાલિદાસના ઈ. સ. પૂર્વની ૧ લી સદીના કે બીજા મતે ચોથી સદીના સમયમાં અપભ્રંશ પ્રયુક્ત હરે, તો વિક્રમોર્વશીયમાંનો અપભ્રંશવિભાગ કાલિદાસનો જ હોવામાં બાધ ન નડે.)

૧. આ પિં પ્રત્યય આપણને ઈ. સ. ૫૮૯ પૂર્વેના ભદ્રબાહુ સ્વામીએ રચ્યા ગણાતા “વસુદેવહિંડી”^૩ નામક ગ્રંથમાં અપભ્રંશના એક શ્લોકમાં કપ્પિ શબ્દમાં જ જળવાયેલો મળે છે અને એજ જૂના સાહિત્યમાં મળતો અપભ્રંશ ભાષાનો જૂનામાં જૂનો નમૂનો મનાય છે:

‘પાસિં કપ્પિ ચકરંસિય રેવા-પય-પુણિણ્ય’
સેડિયં ચ ગેહુરેપિ સસિ-પ્પલ-વણિણ્ય’ ।
મઈ સુયં પિ એકલિયં સ્સયણિ નિવણિણ્ય’
સન્વ-રત્તિં ધાસેઠ સમાણ-સવણિણ્ય’ ॥૪

૧. આ. હેમચંદ્રે એપિ પ્રત્યય આપ્યો છે, તે આને મળતો છે. એપ્પે-પ્પિણ્વેવ્યેવિણવઃ (૮-૪-૪૪૦)-પાઠાંતરથી શરૂઆતમાં અપિ પ્રત્યય છે. એથી અપિ કે પિ, એપ્પિ, એપ્પિણ એ પ્રત્યય પણ પ્રયુક્ત હતા.

૨. સદગત ડો. ગુણેએ છઠી સદી સ્વીકારી છે. ભુઓ: ભ. દ. કથા, અ. પ્રસ્તાવના પૃ. ૬૩.

૩. સ્વ. સી. ડી. દલાલનો નિબંધ, પૃ. ૯ (ગૂ. સા. પ.નો પમો રિપોર્ટ)

૪. વસુદેવહિંડી, પ્રથમ અંશ: પૃ. ૨૮. શ્રીમધુસૂદન મોદીએ કપ્પિની છાયા આપતાં કરૂપચિત્વા આપ્યું છે; (ભુઓ: અપભ્રંશ પાઠાવલી પૃ. ૧૫૫); પણ ચંડતું પ્રા. લ. ભેતાં કૃત્વા સંભવે છે. અર્થ બન્નેનો ‘કરીને’ જ થાય છે.

આમાં ક્ષિપ્ત એ ચંડવાળું ઉદાહરણ છે. મેઘેષ્વર એ આ. હેમચંદ્રે સ્વીકારેલા અપિવાળું વૈકલ્પિક રૂપ છે. “પાસિ<અં. પાશ્વે-ગૂ. પાસે, પાસે,” એ સાતમી વિભક્તિ એકવચનનું રૂપ છે. આ. હેમચંદ્રે સાનુનાસિક રૂપ નથી સ્વીકાર્યું, પણ વૈકલ્પિક રૂપ પછીના સાહિત્યમાં થોડાંબંધ મળે છે. છેક આજે પણ કાઠિયાવાડમાં સાતમી વિભક્તિમાં એ સાનુનાસિક એ પ્રત્યયમાં છે. શયનિ<અં. શયને માટે શંકા જ નથી.

આ અવતરણમાં ચરસંસિય<અં. ચતુરસિકા એ વિભક્તિપ્રત્યય વિનાના અપભ્રંશકાલીનરૂપ સિવાયનાં બાકીનાં. રૂપો મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનાં છે, આમાં લઘુ પ્રયત્ન ચકારવાળાં રૂપો ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવાં છે. આ. હેમચંદ્રે અવર્ણો ચશ્રુતિઃ (સિ. હૈ. ૮-૧-૧૮૦) એ સૂત્રમાં બ્યંજનલોપથી ઇકારમાં ચશ્રુતિઃ જોઈ છે. મૂળ આર્ષપ્રાકૃતની આ આજે પણ ગૂજરાત-કાઠિયાવાડની વિશેષતા છે. આ જોતાં આ. હેમચંદ્રે સ્વીકારેલી અને ખીજા પ્રાકૃત બ્યાકરણકારેને ન સૂઝેલી ચશ્રુતિ ગૂજરાતી-કંઠનીજ વિશેષતા છે, એમ કહેવામાં જરા પણ સાહસ નથી. આ ચશ્રુતિ પણ આપણને અપભ્રંશોથી “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ને જુદો પાડવામાં મહાયજ્ઞતા થાય તેવી છે; જો કે ખીજા અપભ્રંશોમાં એ વપરાયેલી મળે છે ખરી.

[નોંધ—વસુદેવહિંડીથી પૂર્વના મહાદેવિ કાલિદાસના વિક્રમે-ર્વશીય નાટકમાં યોથા અંકમાં ધ્રુવાઓ પડદા પાછળ ગાવાની

ઉપરના શ્લોકની સં. યાયા:—

પાશ્વે કૃત્વા ચતુરસિકાં રેવાપયઃપૂર્ણિકાં
સેટિકાં ચ ગૃહીત્વા શશિપ્રમવર્ણિકામ્ ।
માં સુપ્તાં એકાકિર્ત્તો શયને નિર્વિણ્ણાં
સર્વરાત્રિ ઘોષયતિ સમાનસવર્ણિકામ્ ॥

[ધમ્મિક નામનો માણસ પાટીને પાસે કરી=સડ, રેવાના પાણીથી ભરેલી, ચંદ્રની કાંતિ જેવી ઊજળી ખરી લઈ, શયનમાં દિવસગીર થઈ સૂતેલી મને એકલી (મૂટ્ટી) ‘સમાન-સવર્ણ’ એ બ્યાકરણલાગ આખી રાત ગોષે છે.]

પ્રયોજનયેલી છે, તેમાંની ઘણી ખરી અપભ્રંશ ભાષામાં મળે છે; જેમ કે—

મઈ ન્તણિઅં મિઅલોઅણીં શિસિઅરુ કો ઇ હરેઈ ।

નવં ભુ ભવ-તલિં સામલો ધારાહરુ વરિસેઈ ॥^૧

વગેરે ૧૬ પદ્યોમાં.

આ વિભાગ કાલિદાસનો છે કે નહિ, તેને માટે સ્વ. શંકર ખાંડુરંગ પંડિત વગેરે શંકા ધરાવે છે. એક દલીલ એ છે કે કાલિદાસના સમયમાં અપભ્રંશભાષા ગ્રંથસ્થ નહોતી થઇ. કાલિદાસનો સમય ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના સમયથી એક છે. ડૉ. ફ્લીટની “થીયરી”ને અનુસરી ગુપ્તકાળ ઇ. સ. ૩૧૯ થી ૪૨૩ થયો માનવામાં આવે છે. એ રીતે કાલિદાસ એથી સદીમાં આવે છે. એ પછી લગભગ ખરસો વર્ષમાં વલ્લીના તામ્રપત્રમાં ગુહસેન સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રબંધ રચનારો ખ્યાત છે. તે જ કાળમાં “વસુદેવહિંડી”માં અપભ્રંશ પ્રયોજનયેલ છે. અને એ જ સદીના જોઈંદુએ પરમાત્મપ્રકાશ અને યોગસાર ગ્રંથ અપભ્રંશ ભાષામાં રચ્યા છે. એમ એ ખરસો વર્ષના ગાળામાં જનસમૂહમાં એ ભાષા વ્યાપક સ્વરૂપમાં હોય તો કાલિદાસે જ એ અપભ્રંશ ધ્રુવાઓ રચી હોય, તેમ માનવામાં બાધ નથી. આ એક બાધ તૂટતાં બીજા બાધ વિદ્વાનોએ ગણાવ્યા છે, તે તો તૂટી જાય તેવા છે.^૨ છતાં પણ એને પ્રમાણ ગણવામાં વાંધો હોય, તેમ જ ભાષામાં પાછળના લલિયાઓએ કદાચ ફેરફાર કર્યો હોય, એમ માની અહીં આ રચણે એ વિશે સ્વતંત્ર ચર્ચા કે અવતરણ આપ્યાં નથી.

૧. પીશલની વાચના, પૃ. ૫૭

છાયા:—મયા જ્ઞાતં મૃગલોચનીં નિશાચરઃ કોપિ હરતિ ।

ચાવન્નુ નવતલિત્ શ્યામલો ધારાધરો વર્પતિ ॥

[જ્યાં સુધી નવીન વીજળીવાળો કાળો મેઘ વરસે છે, ત્યાં સુધીમાં, મેં ન્તણ્યું કે કોઈ રાક્ષસ મૃગનેત્રી કર્વશીને ઉઠાવી જાય છે.]

૨. વિશેષ માટે જુઓ: પરમાત્મપ્રકાશ: અં. પ્રસ્તા. પૃ. ૫૬ની પાદટીપ

એવી જ સ્થિતિ “પરમાત્મપ્રકાશ” અને “યોગસાર” માટે કોઈને ગણવાનું કારણ રહે. એ જંતે ગ્રંથનો રચયિતા નોંધેદુ ઇસ્વીમનની ૬ લી સદીમાં થયો છે, એ તો સિદ્ધ જેવું છે.^૧ એને માટે પણ લલિયાઓના હસ્તલેખની કોષ્ઠને સંકા જાય, એ માટે એ જંતે ગ્રંથમાંથી પણ આ સ્થાને ઉતારા લીધા નથી. આમ છતાં અપભ્રંશ સાહિત્યના વિદ્વાસમાં આ જંતે કવિઓનો દ્રાણ છે, એ તો સ્વીકારવું જ નોંધએ. ખીજા કોઈની કૃતિ ન હોય તો અપભ્રંશ સાહિત્યના આદિકવિ તરીકે કાલિદાસને સ્વીકારવામાં આનાકાની કરવાનું ન હોઈ શકે. કાલિદાસનો સમય ઇસ્વીમન પૂર્વ ૧ લી સદી માનવામાં આવે તોયે “વિક્રમોર્વશીય”માં અપભ્રંશનો પ્રયોગ છોટો થયેલો હોવાથી; તેમ જ ગદ્ય તરીકે શૌરસેની જ વપરાયેલી હોવાથી લોકભાષામાં—ખાસ કરી માળવાના પ્રદેશમાં એટલી જૂની પણ એ આભીરાદિમાં પ્રચલિત હોય તો ગાંઠા પૂરુરવાના મોઢામાં એ ભાષા મૂકવામાં ઔચિત્યલંગ ન ગણાય. પણ આ વાત ઉપર યજ્ઞન એ માટે નથી આપતો કે કાલિદાસના તે સમયમાં થયાના વિષયમાં ઐકમત્ય હજી નથી.^૨ છતાં એથી સદીમાં તો અપભ્રંશ માળવામાં પ્રચારમાં હોવાનો અને નોંધેદુના સમયમાં સાહિત્યની ભાષા તરીકે સ્વીકાર થયો હોવાનો સંભવ હુતકારવા જેવો નથી, એવું મારું મંતવ્ય છે. નોંધેદુનો અપભ્રંશમાં વિશિષ્ટ દ્રાણ છે. તેનું એક ત્રીજું કાવ્ય “નવકાર આવકાચાર” છે. “પાલુડ દોહા” અને “સાવયધન્મ દોહા” પણ એને નામે ચઢેલ છે.

૧. એજન, પૃ. ૫૭-૬૭. અપભ્રંશપાઠાવલીમાં શ્રી. મધુસૂદન મોદી નોંધેદુને ૧૦-૧૧મી સદીમાં માને છે, એ એ ગ્રંથની ભાષાને કારણે જણાય છે. આવાં આવાં કારણે મેં અહીં નોંધેદુને મહત્ત્વ આપ્યું નથી.

૨. સ્વ. દી. ખ. કુવ અને ડૉ. ભાંડારકર વિક્રમોર્વશીયના અપભ્રંશને પ્રક્ષિપ્ત માને છે; શ્રી. મધુસૂદન મોદી પણ એવું મંતવ્ય ધરાવે છે, મુખ્યત્વે ભાષાને ખ્યાલમાં લઈને; તે ભાષાવિષયક હેતુ પણ મને અહીં કાલિદાસના અપભ્રંશ માટે વિશેષ મૌન સૂચવવા પ્રેરે છે.

પ્રયોજ્યેલી છે, તેમાંની ઘણી ખરી અપભ્રંશ ભાષામાં મળે છે; જેમ કે—

મઈ જલિઅં મિઅલોઅર્ણી જિસ્તિઅરુ કો ઇ હરેઈ ।

નવં જુ જુવ-તલિં સામલો ધારાહરુ વરિસેઈ ॥૧

વગેરે ૧૬ પદ્યોમાં.

આ વિભાગ કાલિદાસનો છે કે નહિ, તેને માટે સ્વ. શંકર પાંડુરંગ પંડિત વગેરે શંકા ધરાવે છે. એક દલીલ એ છે કે કાલિદાસના સમયમાં અપભ્રંશભાષા ગ્રંથસ્થ નહોતી થઈ. કાલિદાસનો સમય ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના સમયથી એક છે. ડૉ. ફ્લીટની “થીયરી”ને અનુસરી ગુપ્તકાળ ઇ. સ. ૩૧૯ થી ૪૩૨ થયો માનવામાં આવે છે. એ રીતે કાલિદાસ એથી સદીમાં આવે છે. એ પછી લગભગ અરસો વર્ષમાં વલ્લીના તામ્રપત્રમાં ગુહસેન સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રબંધ રચનારો ખ્યાત છે. તે જ કાળમાં “વસુદેવહિંદી”માં અપભ્રંશ પ્રયોજ્યેલ છે. અને એ જ સદીના જોષ્ઠદુએ પરમાત્મપ્રકાશ અને યોગસાર ગ્રંથ અપભ્રંશ ભાષામાં રચ્યા છે. એમ એ અરસો વર્ષના ગાળામાં જનસમૂહમાં એ ભાષા વ્યાપક સ્વરૂપમાં હોય તો કાલિદાસે જ એ અપભ્રંશ ક્રિયાઓ રચી હોય, તેમ માનવામાં બાધ નથી. આ એક બાધ તૂટતાં બીજા બાધ ત્રિકાનોએ ગણાવ્યા છે, તે તો તૂટી જાય તેવા છે. ૨ છતાં પણ એને પ્રમાણ ગણવામાં વાંધો હોય, તેમ જ ભાષામાં પાછળના લલિતાઓએ દ્વાય દેશ્વાર ક્યો હોય, એમ માની અહીં આ સ્થળે એ વિશે સ્વતંત્ર ચર્ચા કે અવતરણ આપ્યાં નથી.

૧. પીશલની વાચના, પૃ. ૫૭

કાયા:—મયા જ્ઞાતં મૃગલોચનો નિશાચરઃ કોપિ હરતિ ।

ચાવન્ન નવતલિત્ શ્યામલો ધારાધરો વર્ષતિ ॥

[જ્યાં સુધી નવીન વીજળીવાળો કાળો મેઘ વરસે છે, ત્યાં સુધીમાં, મેં જાણ્યું કે કોઈ રાક્ષસ મૃગનેત્રી કર્વશીને ઉઠાવી જાય છે.]

૨. વિશેષ માટે જુઓ: પરમાત્મપ્રકાશ: અં. પ્રસ્તા. પૃ. ૫૬ની પાદટીપ

હહાહસિત્ત-વિલિત્તે ક્યસીમંતે સુસોહિયસુગતે ।
 ‘આ હમ્હ કાઈ તુમ્હ મિત્તુ’ લણિરે પેચ્છએ લાડે ॥
 તાણુ-સામ-મહહદેહે કોવણુએ માણુવિણો રોદે ।
 ‘ભાઉઅ ભધણી તુમ્હે’ લણિરે અહ માલવે દિહે ॥૧

[ત્યાંથી આગળ ચાલતાં વાકાં અને જડ, જડતામાં બહુખાનાર, કંઠણ અને જાડા ભરાઉ અંગવાળા, ‘અપ્પા તુપ્પા’ એમ કહેતા ભારવાડી-એને જુએ છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ઘીથી લડાવેલાં પુષ્ટ અંગવાળા, ધર્મપરાયણ અને સંધિવિગ્રહમાં નિપુણ, ‘જડ રે મજ્જડં’ એમ કહેતા. ગુર્જરોને જુએ છે. પછી નાહેલા-ધોયેલા-ચંદનાદિ લેપ કરેલા, માથામાં સેંથાવાળા, સુસોહિત અંગવાળા, ‘આહમ્હ કાઈ તુમ્હ મિત્તુ’ એમ કહેતા લાટવાસીએને જુએ છે. પછી પતલા કાળા અને ટૂંકા દેહવાળા, કોપીલા, માની, રુદ્ર સ્વભાવના, ‘માડઅ મજ્જણી તુમ્હે’ એમ કહેતા માલવીએને જુએ છે.]

આ ચાર પ્રદેશના વણિકો આવા અને આવાં વચન કહેનારા છે. ગુર્જરો ‘મજ્જડં=મહું’ શબ્દથી વાત કરે છે; લાટદેશવાસીઓ ‘આ હમ્હ કાઈ તુમ્હ મિત્તુ=આ હું કાંઈ તારો મિત્ર’ એમ કહે છે. “ભલ્લઉ” અને “મિત્તુ”માંનો ઉકાર ગુર્જરો અને લાટવાસીઓની ભાષાનું આમાંથી લક્ષણ તારવી આપે છે. ઉદ્યોતનસૂરિના સમયમાં આ બંને પ્રદેશની ભાષામાં આ રીતે તફાવત નથી દેખાતો. બાકીના શબ્દોમાં કાંઈ વિશિષ્ટતા નથી.

અપભ્રંશ સ્વતંત્ર ભાષા હતી, તે વસ્તુ ઉદ્યોતનસૂરિએ આપી છે. કુવલયમાલામાં તેણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પૈશાચીને ભાષા લેખે સ્વીકારેલ છે.^૨ અપભ્રંશનાં કેટલાંક સુંદર અવતરણો એણે આપ્યાં છે. એમાંનાં આ સુંદર છે:

૧. અપભ્રંશકાવ્યત્રયી, પ્રસ્તાવના: પૃ. ૯૨-૯૩

૨. અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી: સં. પ્રસ્તા. પૃ. ૯૭-૯૮ અને અપભ્રંશપાઠાવલી: ટીકા પૃ. ૮૬. રાજશેખરે-બાલરામાયણમાં આ ચાર ભાષાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (૧-૧૧)

હાહલિત્ત-વિલિત્તે ક્યસીમંતે સુસોહિયસુગતે ।

‘આ હમ્હ કાઈ તુમ્હ મિત્તુ’ લણિરે પેચ્છએ લાડે ॥

તાણુ-સામ-મડહદેહે કોવણુએ માણુજીવિણો રોદે ।

‘ભાઉઅ ભઇણી તુમ્હે’ લણિરે અહ માલવે દિહે ॥૧

[ત્યાંથી આગળ ચાલતાં વાકાં અને જડ, જડતામાં બહુ ખાનાર, કંઠણ અને જડા ભરાઉ અંગવાળા, ‘અપ્પા તુપ્પા’ એમ કહેતા ભારવાડી-એને જુએ છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ઘીથી લડાવેલાં પુષ્ટ અંગવાળા, ધર્મપરાયણ અને સંધિવિગ્રહમાં નિપુણ, ‘જડ રે મજ્જડં’ એમ કહેતા. ગુર્જરોને જુએ છે. પછી નાહેલા-ધાયેલા-ચંદનાદિ લેપ કરેલા, માથામાં મેંથાવાળા, સુસોહિત અંગવાળા, ‘આહમ્હ કાઈ તુમ્હ મિત્તુ’ એમ કહેતા લાટવાસીએને જુએ છે. પછી પતલા કાળા અને દૂંકા દેહવાળા, કોપીલા, માની, રુદ્ર સ્વભાવના, ‘માડબ મઝ્ઝી તુમ્હે’ એમ કહેતા માલવીએને જુએ છે.]

આ ચાર પ્રદેશના વણિકો આવા અને આવાં વચન કહેનારા છે. ગુર્જરો ‘મજ્જડં=મલું’ શબ્દથી વાત કરે છે; લાટદેશવાસીઓ ‘આ હમ્હ કાઈ તુમ્હ મિત્તુ=આ હું કાંઈ તારો મિત્ર’ એમ કહે છે. ‘ભલ્લઉ’ અને ‘મિત્તુ’માંનો ઉકાર ગુર્જરો અને લાટવાસીઓની ભાષાનું આમાંથી લક્ષણ તારવી આપે છે. ઉદ્યોતનસૂરિના સમયમાં આ બંને પ્રદેશની ભાષામાં આ રીતે તફાવત નથી દેખાતો. બાકીના શબ્દોમાં કાંઈ વિશિષ્ટતા નથી.

અપભ્રંશ સ્વતંત્ર ભાષા હતી, તે વસ્તુ ઉદ્યોતનસૂરિએ આપી છે. દુવલયમાલામાં તેણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પૈશાચીને ભાષા લેખે સ્વીકારેલ છે.^૨ અપભ્રંશનાં કેટલાંક સુંદર અવતરણો એણે આપ્યાં છે. એમાંનાં આ સુંદર છે:

૧. અપભ્રંશશાસ્ત્રથી, પ્રસ્તાવના: પૃ. ૯૨-૯૩

૨. અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી: સં. પ્રસ્તા. પૃ. ૯૭-૯૮ અને અપભ્રંશપાઠાવલી:

ટીકા પૃ. ૮૬. રાજશેખરે-બાલરામાયણમાં આ ચાર ભાષાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (૧-૧૧)

જે જસુ માણસુ વહ્નિહરે તં જમ આણસુ રમેષ ।
જમ સો જાણુ જવમ વિ તો તહુ પાણુ લમેષ ॥૧

[એક “ગુર્જરપથિક”ના મુખમાંનું નીચેનું ગીત:]

જે જીવિ વિહુરે વિભજનજાણુહિ ધવલહિ કહમ ભારુ ।
સો ગોટુંગણુમણુહિ સેમહિ તરિય-સારુ ॥૨

ઉપરનાં બંને અવતરણમાં પ્રાકૃત તદ્દલવરૂપો બાદ કરતાં વિલક્ષિતપ્રત્યયો તેમ જ પ્રત્યય રહિત રૂપો અપભ્રંશનાં જ છે. પાળ-માંથી બીજનો પ્રત્યય લૂપ્ત થયો છે, જ્યારે પ્રથમાંત રૂપમાં ઉકાર સ્પષ્ટ જણાય છે.

ઉદ્યોતનસૂરિએ પુષ્કળ દેશી શબ્દો કુવલયમાલામાં આપેલા છે. એનું સંશોધન થાય તો અર્વાચીન ગૂજરાતી શબ્દકોશને માટે ઘણી સારી સામગ્રી મળે.

ઉદ્યોતનસૂરિનું બીજું નામ દાક્ષિણ્યચિહ્ન હતું. તેના પિતાનું નામ વડેસર હતું. વડેસરના શિષ્ય તત્ત્વાચાર્ય ઉદ્યોતનના ગુરુ થાય, ત્યારે આચાર્ય વીરભદ્ર અને સમરાધ્યન્યકહાના કર્તા આચાર્ય હરિભદ્ર પાસે ઉદ્યોતને વિદ્યાધ્યયન કર્યું હતું. ઉદ્યોતનના ગુરુનું અને તેમની પરંપરાનું મુખ્ય નિવાસસ્થાન સિત્તમાલ હતું. ઉદ્યોતને જણાવેલું છે કે મારા સમયમાં જૈન મુનિઓએ ગુર્જરદેશને દેવમંદિરોથી શણગાર્યો

૧. છાયા:—યો यस्य मानुषो वल्लभस्तं यदन्यो रमते ।

यदि स जानाति जीवति अपि तर्हि तस्य प्राणान् लभते ॥

[જે માણસ કોઈને વહાલું હોય, તેને બીજને પસંદ કરે, તે વાત તે જાણે અને તે બીજને જીવે તો હોય તો તે બીજના પ્રાણ લે.] અપ. પા. વ. પૃ. ૧૫૩

૨. છાયા:—यो नावि विधुरे विभग्नको धवलः कर्षति भारम् ।

स गोष्टाङ्गणमण्डनः शेषः त्रुटितसारः ॥

[ધોંસરીથી દૂર થયેલો પૂંછેલેલો જે બળદ ભાર ન ખેંચે, તે ગમાણ ને આંગણાની શોભાદૃષ્ટ છે. તે નકામો અને નિર્બળ છે. (અન્યોક્તિ)]

છે. ઝાલોર (અં. જાવાલિપુર)માં વીરભદ્રે અંધાવેલા જિનમંદિરમાં રહી શકે ૭૦૦ (વિ. સં. ૮૩૫)ના ચૈત્ર કૃષ્ણ ૧૪ ના દિને તેણે કુવલય-માલા કથાની રચના કરી હતી.

૩. ઈ. સ. ૮૦૦ થી ૮૫૦ સુધીમાં થયો મનાતો કાવ્યાલંકારકાર રુદ્રટ જોકે કાશ્મીરક હતો, છતાં ભાષાસમના ઉદાહરણમાં અપભ્રંશને પણ સ્થાન આપતો હોવાથી અને તે ઉદાહરણ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને અનુરૂપ હોવાથી તેને અહીં સ્વતંત્રરૂપે સ્થાન આપવું વ્યાજબી છે:

ધીરા ગચ્છતુ મેઘતમુ દુર્ધર-વારિસ-દસ્યુ ।

અભ્રમદપ્રસરા હરણુ રવિકિરણા તે જસ્યુ ॥૧

રુદ્રટે અપભ્રંશનો લાક્ષણિક દોહરો આપ્યો છે. અપભ્રંશને દોહરો અનુકૂળમાં અનુકૂળ હંદ સ્વીકારાયો છે. આ ઉદાહરણમાં ગચ્છતુ એ શૌરસેનીનું રૂપ છે, બાકીનાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનાં, સંસ્કૃત તત્સમ અને અપભ્રંશનાં છે.

૪. આ પછી તેના નિકટના ઉત્તરકાશીન તેવા જ કાશ્મીરક આનંદવર્ધને પોતાના જ્વન્યાલોકનામક સાહિત્યગ્રંથના ચોથા ઉચ્છ્વાસમાં અપભ્રંશનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. એના પાઠ ભ્રષ્ટ હોવાથી પીશલે-કેટલીએક હાથપ્રતો જોઈ નીચેનું સ્વરૂપ આપણી સમક્ષ મૂક્યું છે:

મહુ મહુ તિ ભણંતિયહો વજ્જઞઠ કાલુ જણુસ્યુ ।

તો વિ જુ દેઉ જણુદણુઉ ગોચરિહોઠ માણુસ્યુ ॥૨

૧. ડાયા:—ધીરા ગચ્છતુ મેઘતમો દુર્ધરવાર્ષિકદસ્યુ ।

અભ્રમદપ્રસરા હરણ રવિકિરણાસ્તે યસ્ય ॥ (૪-૧૫)

[હે ધીર પુરુષો, જેમાં વરસાદ સમયના ચોર લોકોને વાળવાનું મુશ્કેલ છે તેવા મેઘ-અંધારને તરી જાઓ. નિશ્ચિત પ્રચારવાળાં રવિનાં કિરણો તે મેઘને હરણ કરનારાં છે.]

૨. ડાયા:—મમ મમેતિ મળતઃ વ્રજતિ કાલઃ જનસ્ય ।

તથાપિ ન દેવઃ જનાર્દનઃ ગોચરીભવતિ મનસઃ ॥

(અપ. પાઠા. પૃ. ૧૫૬)

[‘મારું, મારું’ એમ બોલતાં બોલતાં મનુષ્યનો સમય પસાર થઈ જાય છે, છતાં માયાનું હૃદય કરનાર પ્રભુ મનને દર્શન આપતા નથી.]

આમાં વપરાયેલાં અપભ્રંશરૂપો તરત પકડી શકાય છે.

૫. કાલિદાસના વિક્રમેર્વશીયને હવે આપણે ભૂલી ન શકિયે. કુવલયમાલા પછીનાં ઉદાહરણોનું માધુર્ય અને સારલ્ય હવે લોકભોગ્ય પૂરેપૂરું બન્યું હોય તેવો આ યુગ આરંભાય છે. વિક્રમની ૧૦ મી શતાબ્દીમાં અપભ્રંશ ભાષાની ઉજ્જવલમાં ઉજ્જવલ કાંતિ પ્રસરેલી પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ સમયને અનુરૂપ એવી કવિતા “વિક્રમેર્વશીય”-માંથી આપણે મેળવી શકિયે છિયે:

જલહર સંહર એહુ કોપુ આહત્તઓ

પવિરલધારાસારદિશામુખકન્તઓ ।

એમઘે પુહુવિ ભમન્તો જઘ પિઆ પેકખીહિમિ

તવે જં જુ કરીહિસિ તં હુ સહીહિમિ ॥

x x x

કરિણીવિરહસંતાપિઆઉ કાણુએ ગંધુદ્ધઅમહુઅરુ ॥

x x x

હઉં પઘે પુચ્છિમિ અકખહિ ગઅવરુ લલિઅપહારે'ણાસિઅ તરુવરે ॥૧

સમાસઅહુલ છતાં એકંદરે સ્વાભાવિક અપભ્રંશ સ્વરૂપને આ

૧ છાયા:—જલધર સંહર એતં કોપં આરબ્ધં

પ્રવિરલધારાસારદિશામુખકાન્તઃ ।

एवं पृथिव्यां भ्रमन् यदि प्रियां प्रेक्षिष्ये

तदा यद् यत् करिष्यसि तत् तत् सहिष्ये ॥

करिणीविरहसंतापितकः कानने गन्धोज्जतमधुकरः ॥

अहं त्वां पृच्छामि आख्याहि गजवर

ललितप्रहारेण नाशिततरुवर ॥

[હે મેઘ, આઠામાં આછી ધારાના પાતથી દિશામુખને આકાંત કર્યું છે તેવો તું, શરૂ કરેલા આ કોપને ઉતાર. આમ પૃથ્વીમાં ભટકતો હું મારી પ્રિયાને જોઈશ, ત્યારે તું જે જે કરીશ, તે હું સહીશ. વનમાં મદગંધથી ભરેલા એવાઈ આવે છે, તેવો આ હાથી કરિણીના વિરહવાળો છે. સુંદર પ્રહારથી આરંભાયાં છે, એવા હે હાથી, તને હું પૂછું છું. કહે.]

અવતરણો વ્યક્ત કરે છે; આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશથી વિરુદ્ધ ન જાય તેવું રૂપ હોવાથી “ગૌર્” અપભ્રંશ”ને દિપાવે તેવાં છે. સ્વ. દી. બ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ વગેરે આ અપભ્રંશ પદોને ૧૦-૧૧ શતાબ્દની પેદાશ માને છે,^૧ પણ તેને જોઈદુના “પરમાત્મપ્રકાશ” લગભગમાં મૂકવામાં બાધ નથી જણાતો. પાહુડદોહા, સાવયધમ્મદોહા વગેરે આ જ કાળની કૃતિઓ છે.

૬. અહીં ૧૦મા શતકની ભાષા સાંચવતી જોઈદુની કૃતિઓ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. પૂર્વે જણાવ્યું છે, તે પ્રમાણે આ. હેમચંદ્રથી તેની ભાષામાં તારતમ્ય છે, ખંનેમાં સાધારણ હોય તેવાં પદો ભાષાની વિશાલતાનાં દ્યોતક હોઈ અત્રે સ્થાનાર્હ છે:

સંતા વિષય જી પરિહરથ બલિ કિજજઉં હઉં તાસુ ।

સો દધવેણ જિ મુંડિયઉ સીસુ ખરિદ્ધિહુ જસુ ॥૨

જોઈદુ જ્ઞાની કવિ છે. તેના કાવ્યમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનાં ઠેર ઠેર ઝરણાં ઝરે છે. સંસારની અસારતા જણાવતાં એ કહે છે:

દેઉહુ દેઉ વિ સત્થુ ગુરુ તિત્થુ વિ વેઉ વિ કંવુ ।

વચ્છુ જી દીસથ કુસુમિયઉ ઈધણ હોસથ સંવુ ॥૩

તેનું યોગસાર ૧૯૮ દોહલાનું નાનું કાવ્ય છે. એમાં પણ આત્મ-જ્ઞાન ભારેલું છે. કવિ જણાવે છે:

૧. વિક્રમોર્વશીય અનુવાદની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૪૦-૨

૨. છાયા: સત: વિષયાન્ ય: પરિહરતિ બલિં કરોમિ અહં તસ્ય ।

સ દૈવેન એવ મુણ્ડિતક: શીર્ષં સ્વત્વાટકં યસ્ય ॥

[જે કોઈ વિદ્યમાન વિષયોનો ત્યાગ કરે છે, તેની હું પૂજા કરું છું. જોણે માથું મૂંડાવ્યું છે, તેને તો દૈવ જ મૂંડયો છે.] પરમાત્મપ્રકાશ, પૃ. ૨૮૩

૩. છાયા:—દેવકુલં દેવોડપિ શાસ્ત્રં ગુરુ: તીર્થમપિ વેદોડપિ કાવ્યમ્ ।

વૃક્ષ: યદ્ દૃશ્યતે કુસુમિત: ઇન્ધનં ભવિષ્યતિ સર્વમ્ ।

[દેવાલય, દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુ, તીર્થ, વેદ, કાવ્ય અને જે વૃક્ષ ફૂલેલું દેખાય છે, તે બધું જ રાખ થવાનું છે.] એજન, પૃ. ૨૭૩

આમાં વપરાયેલાં અપભ્રંશરૂપો તરત પકડી શકાય છે.

૫. કાલિદાસના વિક્રમોર્વશીયને હવે આપણે ભૂલી ન શકિયે. કુવલયમાલા પછીનાં ઉદાહરણોનું માધુર્ય અને સારલ્ય હવે લોકભોગ્ય પૂરેપૂરું બન્યું હોય તેવો આ યુગ આરંભાય છે. વિક્રમની ૧૦ મી શતાબ્દીમાં અપભ્રંશ ભાષાની ઉજ્જવલમાં ઉજ્જવલ કાંતિ પ્રસરેલી પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ સમયને અનુરૂપ એવી કવિતા “વિક્રમોર્વશીય”-માંથી આપણે મેળવી શકિયે છિયે:

જલધર સંહર એહ કોપુ આહત્તયો !

પવિરલધારાસારદિસામુખકન્તયો ।

એમઘં પુહવિ ભમન્તો જઘ પ્રિય પેદ્ધખીહિમિ

તન્વે જં જુ કરીહિસિ તં તુ સહીહિમિ ॥

x   x   x

કરિણીવિરહસંતાપિયતિ કાણણે ગન્ધોદ્ધતમધુઅરુ ॥

x   x   x

હઉં પઘં પુચ્છિમિ અક્ષમહિ ગઅવરુ લલિઅપહારેં જ્ઞાસિઅ તરુવરે ॥૧

સમાસઅહુલ છતાં એકંદરે સ્વાભાવિક અપભ્રંશ સ્વરૂપને આ

૧ છાયા:—જલધર સંહર એતં કોપં આરબ્ધં

પ્રવિરલધારાસારદિશામુખકાન્તઃ ।

એવં પૃથિવ્યાં ભ્રમન્ યદિ પ્રિયાં પ્રેક્ષિષ્યે

તદાં યદ્ યત્ કરિષ્યસિ તત્ તત્ સહિષ્યે ॥

કરિણીવિરહસંતાપિતકઃ કાનને ગન્ધોદ્ધતમધુકરઃ ॥

અહં ત્વાં પૃચ્છામિ આહ્યાહિ ગજવર

લલિતપ્રહારેણ નાશિતતરુવર ॥

[હે મેઘ, આછામાં આછી ધારાના પાતથી દિશામુખને આકાંત કર્યું છે તેવો તું, શરૂ કરેલા આ કોપને લેતાર. આમ પૃથ્વીમાં ભટકતો હું મારી પ્રિયાને ત્નેષ્ટશ, ત્યારે તું જે જે કરીશ, તે હું સહીશ. વનમાં મદગન્ધથી ભરેલા એવાંદ આવે છે, તેવો આ હાથી કરિણીના વિરહવાળો છે. એકંદર પ્રહારથી આર આન્યાં છે, એવા હે હાથી, તને હું પૂછું છું. કહે.]

અવતરણો વ્યક્ત કરે છે; આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશથી વિરુદ્ધ ન ગય તેવું રૂપ હોવાથી “ગૌર્ગર અપભ્રંશ”ને દિપાવે તેવાં છે. સ્વ. દી. બ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ વગેરે આ અપભ્રંશ પછીને ૧૦-૧૧ શતાબ્દીની પેઢાશ માને છે,^૧ પણ તેને જોઈદુના “પરમાત્મપ્રકાશ” ટ્રગમગમાં મૂકવામાં બાધ નથી જણાતો. પાહુડદોહા, સાવયધમ્મદોહા વગેરે આ જ કાળની કૃતિઓ છે.

૬. અહીં ૧૦મા શતકની ભાષા સાંચવતી જોઈદુની કૃતિઓ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. પૂર્વે જણાવ્યું છે, તે પ્રમાણે આ. હેમચંદ્રથી તેની ભાષામાં તારતમ્ય છે, બંનેમાં સાધારણ હોય તેવાં ખંડો ભાષાની વિશાલતાનાં ઘોતક હોઈ અત્રે સ્થાનાર્હ છે:

સંતા વિષય જી પરિહરઠ બલિ દિગ્ગતિં હઉં તામુ ।

સો દધવેણ જિ મુંડિયઉ સીમુ ખરિદ્ધિહુ જતમુ ॥૨

જોઈદુ જાની કવિ છે. તેના કાવ્યમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનાં દેર દેર ઝરણાં ઝરે છે. મંસારની અસારતા જણાવતાં એ કહે છે:

દેઉહુ દેઉ વિ સત્થુ ગુરુ તિત્થુ વિ વેઉ વિ કંવુ ।

વન્ધુ જી દીસઠ કુમ્મભિયઉ ઈધણ હોસઠ મંવુ ॥૩

તેનું યોગસાર ૧૯૮ દોહલાનું નાનું કાવ્ય છે. એમાં પણ આત્મ-જ્ઞાન ભારેલું છે. કવિ જણાવે છે:

૧. વિક્રમોર્વશીય અનુવાદની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૪૦-૨

૨. ડાયા: સત્ત: વિષયાન્ ચ: પરિહરતિ વલિં કરોમિ અહં તસ્ય ।

સ દૈવેન એવ મુખ્ધિતકઃ શીર્ષે સત્વાટકં ચત્ય ॥

[જે દોહ વિદ્યમાન વિષયોનો ત્યાગ કરે છે, તેની હું પૂજા કરું છું. જેણે માથું મૂંડાવ્યું છે, તેને તો દૈરે જ મૂંડયો છે.] પરમાત્મપ્રકાશ, પૃ. ૨૮૩

૩. ડાયા:—દેવકુલં દેવોડપિ શાન્ત્રં ગુરુઃ તીર્થમપિ વેદોડપિ કાવ્યમ્ ।

વૃક્ષઃ ચદ્ દશ્યતે કુસુમિતઃ સ્ન્ધનં મવિષ્યતિ સર્વમ્ ।

[દેવાલય, દેવ, શાન્ત્ર, ગુરુ, તીર્થ, વેદ, કાવ્ય અને જે વૃક્ષ ફૂલેલું દેખાય છે, તે બધું જ રાખ થવાનું છે.] એનન, પૃ. ૨૭૩

આમાં વપરાયેલાં અપભ્રંશરૂપો તરત પકડી શકાય છે.

૫. કાલિદાસના વિક્રમોર્વશીયને હવે આપણે ભૂલી ન શકીએ. દુવલયમાલા પછીનાં ઉદાહરણોનું માધુર્ય અને સારલ્ય હવે લોકભોગ્ય પૂરેપૂરું ખન્યું હોય તેવો આ યુગ આરંભાય છે. વિક્રમની ૧૦ મી શતાબ્દીમાં અપભ્રંશ ભાષાની ઉજ્જવલમાં ઉજ્જવલ કાંતિ પ્રસરેલી પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ સમયને અનુરૂપ એવી કવિતા “વિક્રમોર્વશીય”-માંથી આપણે મેળવી શકીએ છીએ:

જલહર સંહર એહુ કોપુ આહતએ!

પવિરલધારાસારદિસામુખકન્તએ ।

એમઇ પુહવિ ભમન્તો જઇ પ્રિયા પેઢખીહિમિ

તન્ને જ જી કરીહિસિ તં હુ સહીહિમિ ॥

x   x   x

કરિણીવિરહસંતાપિઅહિ કાણણે ગંધુદ્ધઅમહુઅરુ ॥

x   x   x

હહં પઇ પુચ્છિમિ અક્રમહિ ગઅવરુ લલિઅપહારે^૧ણસિઅ તરુવરુ ॥૬

સમાસઅહુલ છતાં એકંદરે સ્વાભાવિક અપભ્રંશ સ્વરૂપને આ

૧ છાયા:—જલધર સંહર એતં કોપં આરબ્ધં

પ્રવિરલધારાસારદિશામુલક્રાન્ત: ।

एवं पृथिव्यां भ्रमन् यदि प्रियां प्रेक्षिष्ये

तदा चद् यत् करिष्यसि तत् तत् सहिष्ये ॥

करिणीविरहसंतापितकः कानने गन्धोद्धतमधुकरः ॥

अहं त्वां पृच्छामि आहयाहि गजवर

ललितप्रहारेण नाशिततरुवर ॥

[હે મેઘ, ઓછામાં ઓછી ધારાના પાતથી દિશામુખને આકાંત કર્યું છે તેવો તું, શરૂ કરેલા આ કોપને ઉતાર. આમ પૃથ્વીમાં ભટકતો હું મારી પ્રિયાને તોડશ, ત્યારે તું જે જે કરીશ, તે હું સહીશ. વનમાં મદગંધથી ભરેલા એવાહ આવે છે, તેવો આ દાથી કરિણીના વિરહવાળો છે. સુંદર પ્રહારથી આત આગ્યા છે, એવા હે દાથી, તને હું પૂછું છું. કહે.]

કડી અને ક્વચિત્ પાંચ કડી ચરણાકુલની અને છેલ્લે “ધતા” = દ્વિપદની એ લીટી આવે છે. આ અંધ દ્વિગંબર કવિઓમાં વ્યાપક છે, એ પછીના પુષ્પદંત, ધનપાલ, કનકામર વગેરે કવિઓની કૃતિથી જાણવામાં આવે છે. આ કવિઓની ભાષા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશથી ખુબ જુદી પડે છે. આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં શૌરસેની જેવું લાગતું તત્ત્વ છે, તે આ કવિઓની ભાષામાં જરા પણ મળતું નથી. ઉપર જોઈએલાં ઉદાહરણોમાં પણ એ વસ્તુ સ્પષ્ટ છે; છતાં એ ભાષા આ. હેમચંદ્રને વધુ નિકટતર છે, ત્યારે આ દૂર જાય તેવી છે; અર્થાત્ કે તેમાં અપભ્રંશકાલીન મૃદુતાને બદલે પ્રાકૃતકાલીન કઠોરતા હજી દૂર થઈ નથી. તેમ છતાં ભાષામાં સરલતા વધતી આગો છે જ:

સાશુ લુ ડેલુ વિ જણેલુ ગણિજગઠ ગંગા-લુકહે તેં જિ પુહાઇજગઠ ।
સસિ સ-કલકુ તહિ જિ પહ લિખ્મલ કાલક મેહુ તહિ જિ તહિ કિજગઠ ।
ઉવલુ અ-પુજ્જલુ લુ ડેલુ વિ છિપ્પલ તહિ પરિમ ચંદ્રણેલુ વિલિપ્પલ ।
ધુજ્જલ પાક પંકુ જઠ લગ્ગલ કમલ-માલ પુણુ જિણહો વલગ્ગલ ।
દીવલ હોલ મ-હાવે કાલક વટ્ટિ-સિહએ મંડિજગઠ આલક ।
ણુર-ણારિહિ એવકુકિ અંતર મરણે વિ વેલ્લિ લુ મેલ્લલ તરવર ।

૧ ઠાયા:—

શ્વા ન કેનાપિ જનેન ગમ્યતે ગજ્ઞાનયા સ એવ સ્નાયતે ।

શશી સકલક્રુ: તસ્ય એવ પ્રમા નિર્મલા શ્યામ: મેઘ: તસ્ય

એવ તલિત્ત્વ ડજ્જલા ।

ઉપલ: અપૂજ્ય: ન કેનાપિ સ્પૃદ્યતે તસ્ય પ્રતિમા ચંદનેન અપિ લિચ્યતે ।

ત્રસ્યતે પાદ: પદ્મ: ચદિ લગતિ કમલમાલા પુન: જિનં વિલગતિ ।

દીપક: સવતિ સ્વભાવેન શ્યામ: વર્તિશિલ્પયા મજ્જ્યતે આલયમ્ ।

નરનાયો: એતાવદન્તરં મરણે અપિ વલ્લી ન મુચ્ચતિ તત્ત્વરમ્ ।

અપ. પાઠા. પૃ. ૨૪

[શ્વાનને કોઈ પણ ગણનારહું નથી; ગંગા નદી તેને પણ નવડાવે છે. ચંદ્રમા ડાઘવાળો છે; તેની જ કાંતિ નિર્મલ છે. મેઘ શ્યામ છે; તેની જ ચીજળી ઊજળી છે. અપૂજનીય પથ્થરને કોઈ આડકતું નથી; તેની મૂર્તિને

શિશ્મલુ શિશ્મલુ મુદ્ધુ નિશ્ચુ વિણ્ણુ બુદ્ધુ સિવ સંતુ ।

સો પરમખ્યા નિશ્ચુ-ભણિઉ એહઉ બણિ શિભંતુ ॥^૧

જોઈદુએ સાવયધમ્મદોહા અને પાહુડોહા રચ્યાનું કહેવાય છે; જોકે એ કૃતિઓના જુદાજુદા ખીજા કર્તા હોવાનું એક મંતવ્ય છે. જેમ “પરમાત્મપ્રકાશ”માંથી આ. હેમચંદ્રે અવતરણો લીધાં છે (જેવું કે ઉપરનું સંતા મોગ જુ પરહરહ વગેરે પાઠથી) તેમ પાહુડોહામાંથી પણ લીધાં છે. (સરખાવો સિ. હૈ. ૪૬૬, ૪૨૨-૩, ૪૧૪-૩, ૪૧૮-૫, ૩૯૬-૪ની સાથે પા. દો. ૮૮, ૧૫૧, ૧૬૯, ૧૬૭, ૧૭૭.) પાહુડોહા વગેરે સાહિત્ય આ. હેમચંદ્રના સમયમાં સારી રીતે વ્યાપક હોય તેમ લાગે છે. આ દોહાઓનું સ્વરૂપ સુભાષિતોનું છે, એટલે એ લોકમાં સારી રીતે વ્યાપક હશે જ. અત્યારનું પણ સોરઠી વગેરે લોકસાહિત્ય છેક તે દોહાઓ સાથે સંબંધ હોવાની પણ પૂરી સંભાવના છે; આ વિષયમાં વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન માત્ર અપેક્ષિત છે.

૭. આ જ શતકનો દ્વિગંધર કવિ ચતુર્મુખ સ્વયંભૂ આ પછી આપણી સમક્ષ આવે છે. હરિવંશ અને પદ્મચરિત્ર એ બે કાવ્યો તેનાં મળ્યાં છે, જે અને તેણે અધૂરાં રાખેલાં તે તેના પુત્ર ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ પૂર્ણ કર્યાં છે. ચતુર્મુખ સ્વયંભૂએ પોતાના કાવ્યમાં લામહ અને દંડીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, ત્યારે ૧૧ મી સદીના પુષ્પદંતે ચતુર્મુખનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, એટલે વચ્ચેના ગાળાનો તે છે. આમ એ નવમા-દશમા શતકમાં આવે છે.

આ કવિથી આપણને નવો કાવ્યગંધ મળે છે. પ્રાયઃ ચાર

૧. છાયાઃ-નિર્મલઃ નિષ્કલઃ શુદ્ધઃ જિનઃ વિષ્ણુઃ બુદ્ધઃ શિવઃ શાન્તઃ ।

સ પરમાત્મા જિનમણિતઃ એતદ્ જાનીહિ નિર્ધ્રાન્તમ્ ॥

[નિર્મળ, નિષ્કલ, શુદ્ધ જિન, વિષ્ણુ, બુદ્ધ, શાંત શિવ, તેને જિન લખવાને પરમાત્મા કહ્યા છે. જ્ઞાંતિ વિના તે જાણ.] એજન. પૃ. ૩૭૩

૨. અપભ્રંશ પાઠાવલી, ટીકા. પૃ. ૩૫

કડી અને કચિત્ પાંચ કડી ચરણાકૃત્તી અને છેલ્લે “વત્તા” = દ્વિપદીની એ લીટી આવે છે. આ બંધ દ્વિગંધર કવિઓમાં વ્યાપક છે, એ પછીના પુખ્તદંત, ધનપાલ, કનકામર વગેરે કવિઓની કૃતિથી જાણવામાં આવે છે. આ કવિઓની ભાષા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશથી યદુ સુદી પડે છે. આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં સૌરમેતી જેવું લાગતું તત્ત્વ છે, તે આ કવિઓની ભાષામાં જરા પણ મળતું નથી. ઉપર જોઈદુનાં ઉદાહરણોમાં પણ એ વસ્તુ સ્પષ્ટ છે; છતાં એ ભાષા આ. હેમચંદ્રને વધુ નિકટતર છે, ત્યારે આ દૂર જાય તેવી છે; અર્થાત્ કે તેમાં અપભ્રંશકાલીન મૃદુતાને યદ્વે પ્રાકૃતકાલીન કઠોરતા હજી દૂર થઈ નથી. તેમ છતાં ભાષામાં સરલતા વધતી આવી છે જ:

સાણુ હુ કોણુ વિ જાણુણુ ગણિત્તજ મંગા-જુદરે તે નિ હુણામંગલમ્ ।
સસિ સ-કલકૃતિ નિ પદુ શિખમલ કાલક મેદુ તદિ નિ તદિ કલ્પમ્ ।
હવસુ અ-પુત્તલુ હુ કોણુ વિ કિમ્પદ તદિ પરિમ ચંદ્રોણુ વિદિમ્પદ ।
ધુત્તજ પાદ પંદુ જઈ સંગમ કનક-નાલ પુણુ નિણુદો વલંગમ્ ।
લીવક હોઈ સ-હાવે કાલક વદિ-સિદુએ મંડિત્તજ આવક ।
જુર-જુનિહિ એવકુકિ અંતર મંગલુ વિ વેદિ હુ મેદુક વલવક ।

૧ ઠાયા:—

શ્વા ન કેનાપિ જનેન ગણ્યતે ગજાનયા સ એવ સ્તાન્યતે ।

વાશી સકલદ્વ: તસ્ય એવ પ્રમા નિર્મલા દ્યામ: મેય: તસ્ય

એવ તદિન્ હજ્જલા ।

હપલ: અપૂજ્ય: ન કેનાપિ સ્પૃહ્યતે તસ્ય પ્રતિમા ચંદનેન અપિ હિન્યતે ।

અસ્યતે પાદ: પદ્મ: ચદિ લગતિ કમલમાલા પુન: જિનં વિલગતિ ।

લીપક: મવતિ સ્વભાવેન દ્યામ: વર્તિશિન્તયા મગ્ધયતે આલયમ્ ।

નરનાયો: પ્તાવદન્તરં મરણે અપિ વક્ત્રી ન સુઘતિ તત્ત્વરમ્ ।

અપ. પાકા. પુ. ૨૪

[શ્વાનને કોઈ પણ જાણુધારતું નથી; ગંગા નદી તેને પણ નવડાવે છે. ચંદ્રમા હાથવાળો છે; તેની જ કંતિ નિર્મલ છે. મેઘ દ્યામ છે; તેની જ લીનળી ઊનળી છે. અપૂજનીય પથ્થરને કોઈ અડકતું નથી; તેની મૂર્તિને

શિમ્મલુ શિમ્મલુ મુઠ્ઠુ નિણુ વિણુ બુઠ્ઠુ સિવ સંતુ ।

સો પરમપ્પા નિણુ-ભણિઉ એહઉ જાણિ શિમંતુ ॥^૧

જોઈદુએ સાવયધમ્મદોહા અને પાહુડદોહા રચ્યાનું કહેવાય છે; જોકે એ કૃતિઓના જુદાજુદા ખીજા કર્તા હોવાનું એક મંતવ્ય છે. જેમ “પરમાત્મપ્રકાશ”માંથી આ. હેમચંદ્રે અવતરણો લીધાં છે (જેવું કે ઉપરનું સંતા મોગ જુ પરહરૂ વગેરે પાઠથી) તેમ પાહુડ-દોહામાંથી પણ લીધાં છે. (સરખાવો સિ. હૈ. ૪૬૬, ૪૨૨-૩, ૪૧૪-૩, ૪૧૮-૫, ૩૯૬-૪ની સાથે પા. દો. ૮૮, ૧૫૧, ૧૬૯, ૧૬૭, ૧૭૭.) પાહુડદોહા વગેરે સાહિત્ય આ. હેમચંદ્રના સમયમાં સારી રીતે વ્યાપક હોય તેમ લાગે છે. આ દોહાઓનું સ્વરૂપ સુભા-પિતોનું છે, એટલે એ લોકમાં સારી રીતે વ્યાપક હશે જ. અત્યારનું પણ સારી વગેરે લોકસાહિત્ય છેક તે દોહાઓ સાથે મંજલ હોવાની પણ પૂરી સંભાવના છે; આ વિષયમાં વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન માત્ર અપેક્ષિત છે.

૭. આ જ શનકનો દ્વિગંજર કવિ ચતુર્મુખ સ્વયંભૂ આ પછી આપણી સમક્ષ આવે છે. દ્વિવંશ અને પઉમચરિય એ બે કાવ્યો તેનાં મુખ્ય છે, જે અને તેણે અધૂરાં રાખેલાં તે તેના પુત્ર ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ પૂર્ણ કર્યાં છે. ચતુર્મુખ સ્વયંભૂએ પોતાના કાવ્યમાં લામહ અને દંડીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, ત્યારે ૧૧ મી સદીના પુષ્પદંતે ચતુર્મુખનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, એટલે વચ્ચેના ગાળાનો તે છે. આમ એ ત્રણમાં-દસમાં શનકમાં આવે છે.

માતાપિતાનાં નામ મુખ્યાદેવી અને કેશવભટ્ટ હતાં. પાછળથી આ કવિગો બ્રાહ્મણધર્મનો ત્યાગ કરી જૈનસંપ્રદાયનો સ્વીકાર કર્યો. એ દિગંબર જૈન છતાં તેની વિદ્વત્તાને લીધે માન્યખેટના રાજ્યમાં સન્માન પામેલો. ઉપર ખતાવેલો ભરત કૌંડિન્ય ગોત્રનો બ્રાહ્મણ હતો. એણે જ એને મહાપુરાણ રચવાની પ્રેરણા કરેલી, એ જોતાં રાષ્ટ્રકૂટવંશી કૃષ્ણરાજ ઝગ્નતા રાજ્યમાં ધર્મવિષયક સમભાવ સમગ્રી શકાય છે. ભરતના પુત્ર નત્તે પણ પિતાની માફક જ પુષ્પદંતને સન્માની રાખેલો. મહાપુરાણમાં કવિએ કેટલીક ઐતિહાસિક વીગત પણ આપી છે, એ રીતે એ કાવ્ય મહત્ત્વનું છે.^૧

આ. હેમચંદ્રે દેશીનામમાળામાં એક “અભિધાનચિહ્ન”નામના ગ્રંથનો નિર્દેશ કર્યો છે. (૧-૧૪૪, ૬-૯૩, ૭-૧, ૮-૧૨, ૧૭) પુષ્પદંતે ઉપરનાં ત્રણ કાવ્ય ઉપરાંત એક “અભિધાનમેરુ”નામક ગ્રંથ રચ્યો છે. આ અને આ. હેમચંદ્રે નિર્દિષ્ટ કરેલ ગ્રંથ એક હોય તો પુષ્પદંતનું મહત્ત્વ વધે છે. પુષ્પદંત આ. હેમચંદ્રની પૂર્વનો છે; અને જોછું વગેરેના ગ્રંથો આ. હેમચંદ્રે જોયા જણાય છે, તો આના ગ્રંથો પણ કદાચ જોયા સંભવે.

આ કવિની કવિતા સરલ છતાં ગોઘક છે; એક નમૂનો આ છે:
ભણ્ણ ભહારઉ મોહુણ કિન્નમ મોહું જાણુ હુંતુ ઠંકિન્નમ ।
મોહું પસરમ મિચ્છાદંસણુ જથુ જિહિટ્ટિઉ ખણુવિહંસણુ ।
ઇક્કં વાસણુ તાસુણુ જાસમ મો કિં જીઉ જિણુગમુ વિલસમ ।
ભંતિએ ભંતિ કેમ સહિન્નમ દુવિચરંદે મહુ હાસઉ દિન્નમ ।
અંખરુ પરિહમ ભાયાણુ ભંજમ ભુયણુણાણુ પભણુંતુણુ લન્નધાર

૧. આ કૃતિ ગૂજરાત બહારની હોતાં, એ વિશે અહીં લખાણ કર્યું નથી.

૨. છાયા:—

મળતિ મદારકઃ મોહઃ ન ક્રિયતે મોહેન જ્ઞાનં ભવત્ આવ્રિયતે ।

મોહેન પ્રસરતિ મિથ્યાદર્શનં જગત્ નિર્દિષ્ટકં ક્ષણવિધ્વંસનમ્ ।

એકેન વાસના તસ્ય ન નશ્યતિ સ કિં જીવઃ જિનાગસે વિલસતિ ।

પ્રાકૃત પ્રયોગોની બહુલતા આ અવતરણમાં અત્યંત સ્પષ્ટ છે. નામ અને ધાતુના પ્રત્યયોમાં અપભ્રંશતા-સહાવે, જ્ઞાઙ્ઞઙ, ઈવઙ્ઞઙ વગેરેમાં સ્પષ્ટ છે. કેળ-જળેળ વગેરેમાં પ્રાકૃતપ્રક્રિયા આ. હેમચંદ્રે વિદ્યલે સ્વીકારી છે, પણ સહાવે માં જે અપભ્રંશતા છે, તે “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની ખાસ વિશિષ્ટતા માંહેની એક અવશ્ય છે.

૮. ચતુર્ભુજ સ્વયંભૂ અને ત્રિભુવન સ્વયંભૂ પછી ખાસ ધ્યાન ઐચનારો મહાકવિ પુષ્પદંત છે. તેની ત્રણ કૃતિઓ મહાપુરાણ કે તિસદ્વિમહાપુરિસગુણલંકાર, જ્ઞાયકુમરચરિત્ર અને જસહરચરિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. મહાપુરાણ તેણે ઇ. સ. ૯૫૯માં શરૂ કરેલું અને ૯૬૫માં પૂર્ણ કરેલું. એ પછી તેણે પછીનાં બે કાવ્યો રચ્યાં છે. એ કયાંનો વતની હતો ? તેના મૂળ આશ્રયદાતા વીરરાજ કાવિપતિ કે કાંચિપતિ ઉદ્દે શરૂદંતા નામનિર્દેશ મુજબ કાંચીનો વતની જણાય છે. આ રાગના દરબારમાં તેનું અપમાન થવાથી તેણે તેનો ત્યાગ કરેલો અને માન્યખેટના કૃષ્ણરાજ ઉગ્ગના મંત્રી ભરતને લીધે માન્યખેટમાં આવી રહ્યો. એણે પૂર્વ આશ્રયદાતા વીરરાજની પ્રશસ્તિનું કાવ્ય રચેલું, જે અત્યારે પ્રાપ્ત થતું નથી. પણ પોતે પૂર્વ આશ્રયદાતાની સ્તુતિ ગાઈ તે ખોટું કંઈ તેમ તો તે કબૂલે છે જ:

પદ્ય મહિભુજ વીરરાજ હિખણુજ જે મિચ્છતભાહ ॥

પચ્છિતુ તાસુ જદ્ય કરહિ અજ્ઞુ તા ધડદ્ય તુજ પર લોચકજ્ઞુ ॥

મંત્રી ભરતની સૂચનાથી જ તેણે “મહાપુરાણ”ની રચનાનો આરંભ કરેલો. આ કાવ્ય કવિએ વીરરાજની મિથ્યા સ્તુતિ કર્યાના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે લખી નાખ્યું.

આ પુષ્પદંત મૂળ તો કાશ્યપગોત્રી જ્ઞાતિના હતા અને તેનાં ચંદન લેપાય છે. પગે કાદવ અડે તો પગ ખરડાય છે, જ્યારે કમળની માળા જિનને સ્પર્શ કરે છે. દીવો સ્વભાવે કાળો હોય છે; પણ વાટથી મકાન સોભે છે. સુકાઈ જાય તોપણ વેલ વૃક્ષને નથી મૂકતી. માનવ પુરુષ સ્ત્રીમાં આ જ તફાવત છે.]

ઉપરના અવતરણમાં અર્વાચીન તત્ત્વની સાંકળ આપે એવાં ‘માણસુ,’ ‘માહઉ’ રૂપ ધ્યાન ખેંચે છે. ‘સોહઠ=સોહૈ’ રૂપ આજે ૨૦૦૦ વર્ષ થયાં જાણે કે આપણું પરિચિત જ છે; જ્યારે પ્રથમના અવતરણમાંના ‘પરિહઠ,’ ‘ણાસઠ’ રૂપો જૂનાં પણ, ‘કેમ’ રૂપ આજે પણ તદ્રૂપ જ છે.

૯. આ કવિ પછી ખીન્ને મહત્ત્વનો કવિ ધનપાદ છે. તેનું એક માત્ર મવિસ્સત્તકહા કે પંચમી કહા નામનું રર સંધિનું અપભ્રંશ કાવ્ય મળે છે. આ કવિ ક્યારે થયો તે જોડે નક્કી નથી કહી શકાતું, પરંતુ ભાષાનું સ્વરૂપ જોતાં ડૉ. જેકાબી વગેરે એવા મત ઉપર આવ્યા છે કે એ કવિ આ. હેમચંદ્ર પૂર્વે ખે સદી ઉપર લગભગ થયો હોવો જોઈએ. આ કવિએ પોતાના વિષયમાં દેહલી સંધિના નવમા કડવામાં આટલી હકીકત નોંધી છે:—

ધક્કડવણિવંશે માએસરહે! સમુખ્સવિણ ।

ધણસિરિદેવિ-સુએણુ વિરઠઈ સરસઠસંભવિણ ૧ ॥

એટલે કે તે ધક્કડ નામના વણિક દુટુંબમાં પિતા માહેશ્વર અને માતા ધનશ્રીથી જન્મ્યો હતો. વધુમાં એ દિગંબર જૈન હતો. પાંચમા સંધિમાં તેણે મંજિવિ જંગ દિવંચરિ લાહર એવો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. એ

નજરથી, કિંકર ઉત્તમ તલવારરૂપી લાકડીથી, ચોમાસું લીલા મોક્ષની સમૃદ્ધિથી, વૈભવ નોકર ચાકર વગેરેની ઋદ્ધિથી, મનુષ્ય ગુણરૂપી સંપત્તિથી, કાર્યનો આરંભ તેની સમાપ્તિથી, વૃક્ષ ફૂલેલી શાખાથી, ચોક્કો સુંદર પરાક્રમની શોભાથી, (રાહા દેશ્ય શબ્દ છે), વિષણુ છાતી ઉપર રહેલી લક્ષ્મીથી અને વર ઉજ્જવલ કાંતિ (ગુણાદિ)વાળી વહુથી શોભે છે.]

એનન, પૃ. ૯-૩

૧. ધાયા:-ધક્કડવણિગવંશે માહેશ્વરતઃ સમુદ્ભૂતેન ।

ધનશ્રીદેવ્યા સુતેન વિરચિતઃ સરસ્વતીસંભવેન ॥

[ધક્કડ વાણિયાના વંશમાં માહેશ્વર પિતાથી થયેલા, માતા ધનશ્રીના પુત્રે સરસ્વતીપુત્રે (આ ગ્રંથ) રચ્યો.]

ભ. ક. પૃ. ૧૪૮

૨. મદૂત્તવા યેન દિગમ્બરે લાતઃ ।

ભાંગીને જોણે દિગંબરમાં આણ્યો.

એનન પૃ. ૩૭

સ્ત્રીરત્નના વિષયમાં લખતાં કવિ કહે છે:—

સોહઠ જલહરુ સુરધણુકાયએ સોહઠ જીરવરુ સચ્ચએ વાયએ ।
 સોહઠ કથયાણુ કહએ સુખદ્વએ સોહઠ સાહઉ વિજ્ઞનએ સિદ્ધએ ।
 સોહઠ મુણિવરિંદુ મણુસુદ્ધિએ સોહઠ મહિવધ જિમ્મલ બુદ્ધિએ ।
 સોહઠ મંતિ મંતવિહિદિદિએ સોહઠ કિંકરુ અસિવરલદિએ ।
 સોહઠ પાદિમુ સાસસમિદ્ધિએ સોહઠ વિહઉ સપરિયણુરિક્ષિએ ।
 સોહઠ માણુસુ ગુણસંપત્તિએ સોહઠ કળ્લરંભુ સમત્તિએ ।
 સોહઠ મહિરુદુ કુસુમિયસાહએ સોહઠ મુહુડુ સુપૌરિસરાહએ ।
 સોહઠ માહઉ ઉચ્ચલલચ્છિએ સોહઠ વરુ વહુચએ ધવલચ્છિએ ।^૧

આન્ત્યા આન્તિઃ કથ સાધ્યતે દુર્વિદગ્ધેન મુહુઃ હાસ્યં રીયતે ।

અમ્બરં પરિદધાતિ મોજનં મુદ્ધકે મુવનજ્ઞાનં પ્રમણન્ ન લજ્જતે ।

[ભટ્ટારક કહે છે: મોહ ન કરવો. મોહથી, જ્ઞાન થતું હોય તે ઢંકાઈ જાય છે. મોહથી મિથ્યા જ્ઞાન દેશાય છે. જગતને ક્ષણસ્વાંસી કહ્યું છે. એક મોહથી તે (જન)ની વાસના નથી નાશ પામતી. તેવો જીવ શું જિનધર્મમાં રહે છે ખરો? ભ્રમથી ભ્રમ કેમ સધાય? આવો મૂર્ખ માણસ વારંવાર હાસ્યને પાત્ર થાય છે. લગ્ન પહેરે છે (ને) ભોજન ખાય છે. (અને) બધા બ્રહ્માંડનું જ્ઞાન કહેતાં લજ્જતો નથી. (બુદ્ધના ક્ષણિકવાદની આમાં ટકોર છે.)

ણાયકુમરચરિત, ૯-૫

૧. શોભતે જલધર: સુરધનુ^૨છાયયા શોભતે નરવર: સત્યયા વાચયા ।
- શોભતે કવિજન: કથયા સુવદ્ધયા શોભતે સાધક: વિદ્યાયા સિદ્ધયા ।
- શોભતે મુનિવરેન્દ્ર: મન:શુદ્ધયા શોભતે મહીપતિ: નિર્મલવુદ્ધયા ।
- શોભતે મન્ત્રી મન્ત્રવિધિદ્રષ્ટયા શોભતે કિંકર: અસિવરચદ્રયા ।
- શોભતે પ્રાવૃદ્ સસ્યસમૃદ્ધયા શોભતે વિભવ: સપરિજન-ક્રદ્ધયા ।
- શોભતે માનુષ: ગુણસમ્પત્તયા શોભતે કાર્યારમ્ભ: સમાપ્તયા ।
- શોભતે મહીરુદ્ કુસુમિતશાખયા શોભતે સુમટ: સુપૌરુષરાહયા (શોભયા) ।
- શોભતે માધવ: ઉરસ્તલલક્ષ્મયા શોભતે વર: વધૂકયા ધવલશ્રિયા ।

[મેઘ સુરધનુષની છાયાથી, શ્રેષ્ઠ નર સત્ય વાણીથી, કવિજન સુખદ્ધ કથાથી, સાધક સિદ્ધ વિદ્યાથી, મુનિવર મનની શુદ્ધિથી, મંત્રી મંત્રવિધિની

ધનપાલની ભાપાને ડો. જેકોબીએ ઉત્તર તરફનો નાગર અપભ્રંશ કહ્યો છે, એ આપણે ઉપર જોયું છે. એ ધક્કડવંશનો છે. આ ધક્કડ-કુલનો ઉલ્લેખ ઉપર જતાવ્યું તેમ દેલવાડાના ઇ. સ. ૧૨૩૦ના શિલાલેખમાં આવતો હોવાથી એ કુળ ગૂજરાતમાં આવી વસ્યું જણાય છે. ધનપાલ ક્યાંનો વતની છે, તે સ્પષ્ટ નથી. તે મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશને ચુસ્તપણે વળગી રહે છે, છતાં તેના અપભ્રંશમાં ઉપરનું અવતરણ જોતાં આ. હેમચંદ્રનાં અપભ્રંશનાં વૈકલ્પિક રૂપો દર્શન દે છે. ત્રીજી

પુનઃ કુન્દોજ્જ્વલકાન્તિવચસ્યેન ઋદ્ધિસમૃદ્ધિમનોહરસ્પર્શન ।

જિનઃ અભિષિક્તઃ સુરસમ્યૈઃ દહ્વડરવહ પતતા દધ્ના ।

પુનઃ ગન્ધોદકેન સુપવિત્રેણ ઘનઘુસ્ટુણોજ્જ્વલકાન્તિવિચિત્રેણ ।

પુનઃ સમાલબ્ધેન આમોદેન પુનઃ પ્રક્ષાલિતઃ નિર્મલતોયેન ।

પુનઃ મણિકાઘ્નનકાન્તિકૃતાર્થઃ નિર્મલપુણ્યપવિત્રપ્રશસ્તૈઃ ।

જલકલશૈઃ અભિષિક્તઃ નરેન્દ્રેણ નનુ કલ્યાણકાલે અમરેન્દ્રેણ ।

પુનઃ તત્ત્વં મૃદ્ધ્વા પોત્રસંચારેણ સ્વયં સમાલબ્ધઘુસ્ટુણઘનસારેણ ।

×

×

×

ઘત્તા । અભિષિચ્ય જગન્નાથં ક્ષણં આસ્તે નરપતિઃ ચાવત્ ।

મુનિવરચારણૌ દ્વૌ સંપાદિતૌ જિનગૃહે તાવત્ ।

[ફરી ખરફ શંખ અને શરદ ઋતુના ચંદ્ર જેવા ધોળા, સ્થિર હલતા પ્રવાહની કાંતિ જેવા ઊજળા, કિતરોનાં ગીતોના જેવા ગંભીર, શ્રેષ્ઠ ગાયના દૂધથી જિનેન્દ્રને રનાન કરાવ્યું. ફરી દેવતાઓએ મોગરાના ફૂલના જેવી ઉજ્જ્વલ કાંતિવાળા, ઋદ્ધિ અને સમૃદ્ધિના મનોહર સ્પર્શવાળા ખડખડ પડતા દહીંથી જિનને અભિષેક કર્યો. ફરી કપૂર અને કેસરની ઉજ્જ્વલ કાંતિથી વિચિત્ર પવિત્ર સુગંધી જલથી, ફરી મેળવેલા આમોદથી, ફરી નિર્મલ જલથી પ્રક્ષાલન કર્યું. ફરી મણિ અને સોનાની કાંતિવાળા, નિર્મલ પુણ્ય પવિત્ર વખણાયેલા જલકલશોથી ઇંદ્ર જેમ રાજ્યે પવિત્ર સમયે અભિષેક કર્યો. ફરી જાતે જ મેળવેલા કેસર અને કપૂરવાળા વસ્ત્રના સંચારથી હેહ લૂઈને x x x જગન્નાથ જિનેન્દ્રનો અભિષેક કરી રાજ ક્ષણવાર થોભ્યો છે, ત્યાં જો મુનિવર જિનાલયમાં આવી પહોંચ્યા.] ભવિષ્યસત્તકહા, ૧૬-૮, પૃ. ૧૧૬-૧૭

શ્વેતાંબર નથી, તે હકીકત તરફ ડો. ગુણેએ ધ્યાન ખરોખર દોર્યું છે કે ધનપાલે અમ્યુત સ્વર્ગને ૧૬મું સ્વર્ગ ગણાવ્યું છે, ત્યારે શ્વેતાંબરે તેને ૧૨મું ગણે છે. ધક્કડ નામનું વણિક કુટુંબ હોવાની ખાત્રી ઇ. સ. ૧૨૩૦ના આણુ ઉપરના તેજપાળના શિલાલેખથી સમજાય છે.

આ. હેમચંદ્ર અને ધનપાલના કાવ્યની ભાષાની તુલના કરી ડો. જોકાખીએ એવો મત ખતાવ્યો છે કે ધનપાલની ભાષા જે સમયમાં બોલાતી હતી, તે સમયની છે, ન્યારે આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ આ. હેમચંદ્રના સમયમાં બોલાતો બંધ થઈ ગયો હતો. આમ કહેવાનું પ્રયોજન ડો. જોકાખીને એ થયું છે કે ધનપાલની ભાષામાં વિકલ્પો ઓછા છે અને તેમાં જૂનવાણી તત્વ છે. આપણે ઉપર જોયું છે કે દિગંબરોની ભાષામાં એકધારાપણું છે; તેથી વિકલ્પો ભાગ્યે જ મળે છે; વિશેષમાં દિગંબરોનો અપભ્રંશ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનો સીધો અવતાર છે. તેનું એક જ કાવ્ય લખ્યું મળ્યું છે; પણ તે ઉત્તમ છે. અહીં આ અવતરણ થોડો ખ્યાલ આપશે:—

“પુણુ હિમસંખસરયસસિધવલ્લિં ચિરમંથરપવાહપહધવલ્લિં ।
 કિન્નરગીયગેયગંભીરિં નહાવિઉ જિણિંદુ સુરહિવરખીરિં ।
 પુણુ કુંદનલકંતિવયંન્નિ રિક્કિસમિદ્ધિમણોહરપ્રંસિં ।
 જિણુ અહિસિચિઉ સુરસખભહિએં દડવડરવડ પડંતિં દહિએં ।
 પુણુ ગંધોવએણુ સુપવિત્તિં ધાણધુસિણુજ્જલકંતિવિચિત્તિં ।
 પુણુ સમલક્ષએણુ આમોએં પુણુ પદ્મખાલિઉ નિરમલતોએં ।
 પુણુ મણિકંચણુકંતિકચત્થહિં નિરમલપુત્રપવિત્તપસત્થહિં ।
 જલક્ષસિહિં અહિસિપુતરિં દિંણું કલ્લાણકાલિ અમરિં દિં ।
 પુણુ તણુ લુહિવિ પોત્તસંચારિં સઘં સમલક્ષુ ધુન્નિણુધણુસારિં ।

× × ×
 ધત્તા । અહિસિચિવિ જગનાહુ ખાણુ અચ્છઘં નરવધ જમ ।
 સુણિવરચારણુ બિણિણુ સંપાઘય જિણુહરિ તામ ॥૧

૧. ટાયા:—

પુનઃ હિમશલ્લશારદશસિધવલ્લેન સ્થિરમન્યરપ્રવાહપ્રમાધવલ્લેન ।
 કિન્નરગીતનેયગમ્મીરેણ સ્તાપિતઃ જિનેન્દ્રઃ સુરમિવરક્ષીરેણ ।

ધનપાલની ભાષાને ડો. જેકાબીએ ઉત્તર તરફનો નાગર અપભ્રંશ કહ્યો છે, એ આપણે ઉપર જોયું છે. એ ધક્કડવંશનો છે. આ ધક્કડ-કુલનો ઉલ્લેખ ઉપર બતાવ્યું તેમ દેલવાડાના ઇ. સ. ૧૨૩૦ના શિલાલેખમાં આવતો હોવાથી એ મુળ ગૂજરાતમાં આવી વસ્યું જણાય છે. ધનપાલ ક્યાંનો વતની છે, તે સ્પષ્ટ નથી. તે મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશને ચુસ્તપણે વળગી રહે છે, છતાં તેના અપભ્રંશમાં ઉપરનું અવતરણ જોતાં આ. હેમચંદ્રનાં અપભ્રંશનાં વૈકલ્પિક રૂપો દર્શન દે છે. ત્રીજી

પુનઃ કુન્દોજ્જ્વલકાન્તિવયસ્યેન ઋદ્ધિસમૃદ્ધિમનોહરસ્પર્શેન ।

જિનઃ અભિષિક્તઃ સુરસમ્યૈઃ દઢવડરવઢ પતતા દધ્ના ।

પુનઃ ગન્ધોદકેન સુપવિત્રેણ ઘનઘુસૃણોજ્જ્વલકાન્તિવિચિત્રેણ ।

પુનઃ સમાલબ્ધેન આમોદેન પુનઃ પ્રક્ષાલિતઃ નિર્મલતોયેન ।

પુનઃ મણિકાન્ધનકાન્તિકૃતાર્થૈઃ નિર્મલપુણ્યપવિત્રપ્રશસ્તૈઃ ।

જલકલશૈઃ અભિષિક્તઃ નરેન્દ્રેણ નનુ કલ્યાણકાલે અમરેન્દ્રેણ ।

પુનઃ તત્તું મૃષ્ટ્વા પોત્રસંચારેણ સ્વયં સમાલબ્ધઘુસૃણઘનસારેણ ।

×

×

×

ઘત્તા । અભિષિચ્ય જગન્નાથં ક્ષણં આસ્તે નરપતિઃ ચાવત્ ।

મુનિવરચારણૌ દ્વૌ સંપાદિતૌ જિનગૃહે તાવત્ ।

[ફરી ખરફ શંખ અને શરદ ઋતુના અંદ્ર જેવા ધોળા, સ્થિર હલતા પ્રવાહની કાંતિ જેવા ઊજળા, કિતરોનાં ગીતોના જેવા ગંભીર, શ્રેષ્ઠ ગાયના દૂધથી જિનેન્દ્રને સ્નાન કરાવ્યું. ફરી દેવતાઓએ મોગરાના ફૂલના જેવી ઉજ્જ્વલ કાંતિવાળા, ઋદ્ધિ અને સમૃદ્ધિના મનોહર સ્પર્શવાળા ખડખડ પડતા દહીંથી જિનને અભિષેક કર્યો. ફરી કપૂર અને કેસરની ઉજ્જ્વલ કાંતિથી વિચિત્ર પવિત્ર સુગંધી જલથી, ફરી મેળવેલા આમોદથી, ફરી નિર્મલ જલથી પ્રક્ષાલન કર્યું. ફરી મણિ અને સોનાની કાંતિવાળા, નિર્મલ પુણ્ય પવિત્ર વખણાયેલા જલકલશોથી ઇંદ્ર જેમ રાજાએ પવિત્ર સમયે અભિષેક કર્યો. ફરી જાતે જ મેળવેલા કેસર અને કપૂરવાળા વસ્ત્રના સંચારથી દેહ લૂઈને x x x જગન્નાથ જિનેન્દ્રનો અભિષેક કરી રાજા ક્ષણવાર થોડ્યો છે, ત્યાં જ મુનિવર જિનાલયમાં આવી પહોંચ્યા.] ભવિષ્યસત્કહા, ૧૬-૮, પૃ. ૧૧૬-૧૭

વિભક્તિના એકવચનમાં 'ઇ' અને 'એ' શુદ્ધ “ગાજ્જર અપભ્રંશ”ની સ્પષ્ટ વિશિષ્ટતા છે. આમ એ આપણી તરફ વધુ સંબંધ છે, એમ મને જણાય છે.

૧૧. ધનપાલ પછી એ જ સમયનો ધવલ નામનો કવિ જાણવામાં આવ્યો છે. તેણે ૧૮૦૦૦ કડીનું હરિવંશપુરાણ રચ્યું છે.^૧ આ કવિના ગુરુનું નામ અંબસેન અને પિતાનું નામ સુર હતું. એ જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ હતો. એની એક પણ કૃતિ અદ્યાપિ પ્રસિદ્ધ નથી. શ્રી. મોહનલાલ દ. દેશાધરે જૈન ગૂર્જર કવિઓ: ભાગ ૧લાની શરૂઆતમાં લખેલા ‘ગૂર્જરાતી ભાષાના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’માં તેના કાવ્યમાંથી એક અવતરણ આપ્યું છે. તેના કાવ્યમાં પણ નાનાં કડવાંવાળી સંધિઓ ધનપાલ વગેરે જેમ સ્વીકારી છે. મહાવીરના જન્મપ્રસંગના કડવાની છેલ્લી ધત્તા આ છે:

બહુધણુ   બહુગુણુ   બહુસુય-જીત્તઉ
તહિં   જિવસઘ   જિણબદ્ધખમભત્તઉ ।
જિન્ન્ય   પસાહિય   તહ   જીરણારિઉ
જું   સુરલોચ   મહિહિ   અવતારિઉ઼ા઼

એની કવિતામાં ચમક છે, એ આ જ ધત્તાનું છેલ્લું ચરણ જોવા માત્રથી સમજાય તેમ છે. આ કવિ પણ મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશનો પ્રયોગ કરતો જણાય છે; આમાં અપભ્રંશ પ્રત્યય લુપ્ત થતો સરળ બનતો જાય છે.

૧૨. ધણુંકરી મૂળરાજ ૧લાના સમય (વિ. સં. ૯૯૮-૧૦૪૩)માં

૧. જૈન ગૂર્જર કવિઓ: ગૂ. ભા. સંક્ષિપ્ત ઇતિ., પૃ. ૩૯-૪૦

૨. એજન. પૃ. ૪૦

છાયા:-વહુધનઃ વહુગુણઃ વહુશ્રુતયુક્તઃ તસ્મિન્ નિવસતિ જિનવક્તવ્યમક્તઃ

નિત્યં પ્રસન્નાઃ તથા નરનાર્યઃ નનુ સુરલોકઃ મહીં અવતારિતઃ ।

[તે શહેરમાં ઘણા ધનવાળો, બહુ ગુણવાળો, ઘણી વિદ્વત્તાથી યુક્ત જિનના વચનમાં ભક્તિવાળો માનવસમુદાય રહે છે. હમેશાં નરનારીય પ્રસન્ન છે. જાણે કે પૃથ્વી ઉપર સુરલોક ભતરી ન આવ્યો હોય.]

શ્રીચંદ્રમુનિ નામનો એક જૈન કવિ થઈ ગયો છે, જેનું એક “કથાકોશ” નામનું કાવ્ય મળે છે.^૧ કાવ્યાંતે આપેલી પ્રશસ્તિમાં તેણે પોતા વિશે માહિતી આપતાં લખ્યું છે કે—કુંદકુંદાચાર્યના ગણની પરંપરામાં શ્રી કીર્તિશિષ્ય શ્રુતકીર્તિ, તેનો શિષ્ય ગુણાકરકીર્તિ, તેનો શિષ્ય વીરચંદ્ર, તેનો શિષ્ય આ ચંદ્રમુનિ. તેણે મૂલરાજ રાજના ગોષ્ઠિક અને અણ-હિલપુરના વતની પ્રાગ્યાટ સજ્જનના પુત્ર કૃષ્ણના કુંડુંખ માટે ઉક્ત ગ્રંથની રચના કરી હતી. આ કવિએ ૫૩ સંધિમાં એ કાવ્ય રચ્યું છે. આ કવિ સંધિઓ ધનપાલ વગેરેની જેમ આપે છે, પણ હંદ જુદો પ્રયોજે છે. ૧૬ માત્રાનો એ પદ્ધતી હંદ છે. પાદાકુલ નથી. આ ઉપરાંત અક્ષરમેળ વૃત્તો વંશસ્થ, માલિની વગેરે પ્રયોજાયેલાં મળે છે:—

મગહામંડલિ પય સુહય રન્નિમ, પયપાલુ રાઉ પાડલિપુરન્નિમ ।
તત્થેવ એકુંકુ કોસિઉ ઉચારિ, નિવસઠ મયાવિ ગોહરદુવારિ ।
સ કયાઠ રાય હંસહ સમીલુ, ગઉ વિહરમાણુ સુરસરિહે દીવુ ।
એકેણ તત્થ કય-સાગએણ, પુરિષ્ઠિઉ હંસે વયસાગએણ ।
ભોમિત્ત તં સિ કો કહસુ એત્થુ, આહમિ પએસહો કહો કિમત્થુ ।
ધયરકહો વયણુ સુણેવિ ધૂઉ, ભાસઠ હઉ ઉત્તમ કૂલપસૂઉઈ ।

૧. જૈન ગૂર્જર કવિઓ: ગૂર્જ. સા. સં. ઇતિ., પૃ. ૫૦-૫૧

૨. છાયા:—

મગધમણ્ડલે પદે સુલ્લદે રમ્યે પ્રતિપાલરાજ: પાટલીપુરે ।
તત્રૈવ એક: કૌશિક: જાગ્રત્ નિવસતિ માયાવી ગોપુરદ્વારે ।
સ કદાપિ રાજહંસસ્ય સમીપં ગત: વિહરમાણ: સુરસદૃશ્વીપમ્ ।
એકેન તત્ર કૃતસ્વાગતેન પૃષ્ઠ: હંસેન વયસા ગતેન ।
મો મિત્ર ત્વં અસિ ક: કથયિષ્યસિ અત્ર આગત: પ્રદેશત: કુત: કિમર્થમ્ ।
ઘૃતરાષ્ટ્રસ્ય વચનં શ્રુત્વા ઘૂક: ભાષતે અહં ઉત્તમકુલપ્રસૂત: ।

[સુખદ અને રમ્ય મગધ દેશમાં પાટલીપુર નગરમાં પ્રતિપાલ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે નગરના દરવાજા ઉપર એક જાગતો માયાવી ધૂડ રહેતો હતો. તે એકવાર ફરતો ફરતો સ્વર્ગના જેવા એક ખેટમાં રાજહંસની

વિલક્ષિતાના એકવચનમાં 'ઘ' અને 'ઐ' શુદ્ધ "ગાર્જર અપભ્રંશ"ની સ્પષ્ટ વિશિષ્ટતા છે. આમ એ આપણી તરફ વધુ સંબંધ છે, એમ મને જણાય છે.

૧૧. ધનપાલ પછી એ જ સમયનો ધવલ નામનો કવિ જાણવામાં આવ્યો છે. તેણે ૧૮૦૦૦ કડીનું હરિવંશપુરાણ રચ્યું છે.^૧ આ કવિના ગુરુનું નામ અંબસેન અને પિતાનું નામ સુર હતું. એ જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ હતો. એની એક પણ કૃતિ અદ્યાપિ પ્રસિદ્ધ નથી. શ્રી. મોહનલાલ દ. દેશાપદએ જૈન ગૂર્જર કવિઓ: ભાગ ૧લાની શરૂઆતમાં લખેલા 'ગૃજરાતી ભાષાના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં તેના કાવ્યમાંથી એક અવતરણ આપ્યું છે. તેના કાવ્યમાં પણ નાનાં કડવાંવાળી સંધિઓ ધનપાલ વગેરે જેમ સ્વીકારી છે. મહાવીરના જન્મપ્રસંગના કડવાની છેલ્લી ધત્તા આ છે:

બહુધણુ   બહુગુણુ   બહુસુય-જુત્તઉ
તહિં   શિવસદ્ધ   જિણુબદ્ધખમભત્તઉ ।
શિચ્ચ   પસાહિય   તહ   ગુરણારિઉ
ણું   સુરલોચ   મહિહિ   અવતારિહા ॥

એની કવિતામાં ચમક છે, એ આ જ ધત્તાનું છેલ્લું ચરણ જોવા માત્રથી સમજાય તેમ છે. આ કવિ પણ મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશનો પ્રયોગ કરતો જણાય છે; આમાં અપભ્રંશ પ્રત્યય લુપ્ત થતો સરળ બનતો જાય છે.

૧૨. ઘણું કરી મૂળરાજ ૧લાના સમય (વિ. સં. ૯૯૮-૧૦૪૩)માં

૧. જૈન ગૂર્જર કવિઓ: ગૂ. ભા. સંક્ષિપ્ત ઇતિ., પૃ. ૩૬-૪૦

૨. એજન. પૃ. ૪૦

ધાયા:-બહુધનઃ બહુગુણઃ બહુશ્રુતયુક્તઃ તસ્મિન્ નિવસતિ જિનવક્તવ્યમક્તઃ ।

નિત્યં પ્રસન્નાઃ તથા નરનાર્યઃ નનુ સુરલોકઃ મહીં અવતારિતઃ ॥

[તે શહેરમાં ઘણા ધનવાળો, બહુ ગુણવાળો, ઘણી વિદ્વત્તાથી યુક્ત, જિનના વચનમાં ભક્તિવાળો માનવસમુદાય રહે છે. હમેશાં નરનારીઓ પ્રસન્ન છે. જાણે કે પૃથ્વી ઉપર સુરલોક ઊતરી ન આવ્યો હોય.]

સોમેસરુ સો તેહિ ભગ્નુ જાણમણ્યાણુંદણુ,
ભગ્નુ ન સિરિ સમ્યઠરિ વીરુ સિદ્ધત્થહ નંદણુ. ૩
બહુએહિ વિ તારાયણેહિ રવિપસરુ કિં ભિજ્જનંધ,
બહુએહિ વિ વિસહરેહિ મિલિ વિ કિં ગુરુહુ ગિલિજ્જનંધ;
બહુ કુરંગ આરુઠ કરહિ કિરિ કાધ મયંદહ,
પૂણિહિ બહુય તુરુક્ક કાંધ સમ્યઠરિ-જિણુંદહ. ૪૧

સાર:—તુર્કલોકોએ શ્રીપાલદેશ, અણહિલવાડપાટણ, ચંદ્રાવતી, સોરઠ, દેલવાડા અને જનોના મનને આનંદ આપનારા સોમેશ્વર મહાદેવને ભાંગ્યા; પરંતુ સત્યપુર=સાંચોરમાં આવેલા સિદ્ધાર્થપુત્ર મહાવીરને ભાંગી શકાયા નહિ.

કવિ ધનપાલે પાદ્યઅલ્પછીમાલા સં. ૧૦૨૯=ઇ. સ. ૯૭૩માં રચેલી છે. તિલકમંજરી એ પછી ધારાનરેશ ભોજના સંતોષ માટે રચેલી છે. ઉપરના તેના કાવ્યમાં તુર્કોના આગમનની અને સોમનાથ વગેરે સ્થાનો ભાંગ્યાની વાત આપણને મહમદ ગઝનવીની ચઢાઈની સ્મૃતિ આપે છે. એશક એ સવારી ઇ. સ. ૧૦૨૪-વિ. સં. ૧૦૮૧માં થયેલી છે. આ માટે તેને આપણે સં. ૧૦૮૧ સુધી જીવતો માનવો પડે છે. ભોજનો સમય નિશ્ચિત રીતે ઇ. સ. ૧૦૦૫-૧૦૫૪=વિ. સં. ૧૦૬૧-૧૧૧૦ છે. આમ મહમદ ગઝનવીની ચઢાઈનો સમય ભોજના સમયમાં પડે છે. પાદ્યઅલ્પછીમાલાની રચના પછી ૩૨ વર્ષે ભોજ ગાદીએ આવે છે, અને તિલકમંજરી એણે ભોજના કહેવાથી રચી છે, એટલે ભોજના શાસનકાળમાં તે જીવતો હતો. પાદ્યઅલ્પછીમાલા વખતે તે વીસેક વર્ષનો હોય તો ઇ. સ. ૧૦૨૪માં તે ૭૧ વર્ષનો હોય. એટલી આવરદા હોઈ શકે, એ કોઈ શંકાનો વિષય નથી. એ પછી એણે ઉપરનું કાવ્ય લખ્યું હોય તો તે મહમદની સ્વારીથી વાકેફ હોય એ કોઈ નવાઈ

૧. જૈન સાહિત્ય સંશોધક સં. ૧૯૮૪, પૃ. ૨૪૨-૩

૨. પ્રભાવકચરિતમાં એવું સૂચન મળે જ છે કે આ ધનપાલે સાચોરના મહાવીરજિનની સ્તુતિ રચી હતી.

૧૩. આ જ સમયનો બીજો કવિ ધનપાલ છે, જેની પાંચયલ્લછી-માલા (૨. સં. ૧૦૨૯) સુપ્રસિદ્ધ છે. મૂળે એ બ્રાહ્મણ હતો અને પછીથી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તે કવિ માલવપતિ મુંજ સિંધુરાજ અને ભોજની વિદ્વત્સભામાં અગ્રણી હતો. આ કવિએ ૧૫ ગાથાનું “સત્યપુર-મંડન મહાવીરોત્સાહ”નામનું અપભ્રંશ કાવ્ય લખ્યું છે. ૧૫મી ગાથા જોતાં તેણે એ રાજાછંદમાં કાવ્ય રચ્યું હોય તેમ જણાય છે:—

રક્ષિય સામિ પસરંતુ મોહુ નેહુડય તોડહિ
સુમ્મહંસણિ નાણુચરણ ભડુ કોહુ વિહોડહિ ।
કરિ પસાઉ સમ્યકરિ વીરુ જધ તુહું મણિ ભાવધ
તધ હુકધ ધણપાહુ જહ જહિ ગયક ન આવધ ॥૧

[નોંધ:—આ કાવ્ય મહત્ત્વનું બીજી દૃષ્ટિએ પણ છે. આ નાના કાવ્યમાં એક ઉપયોગી ઐતિહાસિક વીગત સચવાઈ રહી છે. સત્યપુર= સાંચેર નામના મારવાડના ગામમાં આવેલા મહાવીરના મંદિરનો મ્લેચ્છો ભંગ કરી નહોતા શક્યા, એમ કહેવા જતાં ધનપાલે ઇતિહાસના એક જખરદસ્ત દોડાડાને ઉકેલ્યો છે:

ભંજેવિ ણુ સિરિમાલહેસુ અનુ આણુહિલવાડહં,
ચહાવલ્લિ સોરટ્હુ ભગ્ગુ પુણુ દેહલવાડહં;

નિકટ ગયો. તેનો સત્કાર કર્યો છે, તેવા એક વૃદ્ધ હંસે તેને પૂછ્યું: હે મિત્ર, તું કોણ છે? આ પ્રદેશમાં ક્યાંથી આવ્યો છે, તે તું કહીશ? હંસનું વચન સાંભળી ધ્રૂડ કહે છે: હું ઉત્તમ કુલમાં જન્મ્યો છું.] એજન, પૃ. ૫૧

૧. છાયા:—રક્ષ હે સ્વામિન્ પ્રસરન્તં મોહં, સ્નેહં ત્રોટય

દર્શનેન જ્ઞાનચરણાભ્યાં મટં ક્રોધં વિસ્ફોટય ।

કુરુ પ્રસાદં સત્યપુરવીર, યદિ ત્વં મનસિ ભાવયસિ

તસ્મિન્ લોકે ધનપાલઃ યાતુ યત્ર ગતઃ ન આગચ્છતિ ॥

[હે સ્વામી, પ્રસરતા મોહમાંથી બચાવ; સ્નેહને તોડ; સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચરણ એ ત્રણ રત્નથી ક્રોધરૂપી ચોદ્ધને તોડી નાખ. હે સત્યપુરના વીર, તારા મનમાં જો આવે તો કૃપા કર. ધનપાલ તે લોકમાં જાયો કે જ્યાં ગયો પાછો આવતો નથી.]

એજન, પૃ. ૧૨

સોમેસરુ સો તેહિ ભગ્યુ જાણુમાણુઆણુંદણુ,
ભગ્યુ ન સિરિ સમ્યકરિ વીરુ સિદ્ધત્યહ નંદણુ. ૩
ખહુએહિ વિ તારાચણેહિ રવિપસરુ કિં ભિન્નજઠ,
ખહુએહિ વિ વિસહરેહિ મિલિ વિ કિં ગુરુહુ ગિલિજ્જઠ;
ખહુ કુરંગ આરુઠ કરહિ કિરિ કાઠ મયંદહ,
પૂણિહિ ખહુય તુરુક્ક કાંઠ સમ્યકરિ-જિણંદહ. ૪૧

સાર:—તુર્કલોકાએ શ્રીપાલદેશ, અણહિલવાડપાટણ, ચંદ્રાવતી, સોરઠ, દેલવાડા અને જનોના મનને આનંદ આપનારા સોમેશ્વર મહાદેવને લાંગ્યા; પરંતુ સત્યપુર=સાચોરમાં આવેલા સિદ્ધાર્થપુત્ર મહાવીરને લાંગી શકાયા નહિ.

કવિ ધનપાલે પાદઅલક્ષીમાલા સં. ૧૦૨૯=છ. સ. ૯૭૩માં રચેલી છે. તિલકમંજરી એ પછી ધારાનરેશ ભોજના સંતોષ માટે રચેલી છે. ઉપરના તેના કાવ્યમાં તુર્કોના આગમનની અને સોમનાથ વગેરે સ્થાનો લાંગ્યાની વાત આપણને મહમદ ગઝનવીની ચઢાઈની સ્મૃતિ આપે છે. એશક એ સવારી છ. સ. ૧૦૨૪-વિ. સં. ૧૦૮૧માં થયેલી છે. આ માટે તેને આપણે સં. ૧૦૮૧ સુધી જીવતો માનવો પડે છે. ભોજનો સમય નિશ્ચિત રીતે ઇ.સ. ૧૦૦૫-૧૦૫૪=વિ. સં. ૧૦૬૧-૧૧૧૦ છે. આમ મહમદ ગઝનવીની ચઢાઈનો સમય ભોજના સમયમાં પડે છે. પાદઅલક્ષીમાલાની રચના પછી ૩૨ વર્ષે ભોજ ગાદીએ આવે છે, અને તિલકમંજરી એણે ભોજના કહેવાથી રચી છે, એટલે ભોજના શાસનકાળમાં તે જીવતો હતો. પાદઅલક્ષીમાલા વખતે તે વીસેક વર્ષનો હોય તો ઇ.સ. ૧૦૨૪માં તે ૭૧ વર્ષનો હોય. એટલી આવરદા હોઈ શકે, એ કોઈ શંકાનો વિષય નથી. એ પછી એણે ઉપરનું કાવ્ય લખ્યું હોય તો તે મહમદની સ્વારીથી વાકેફ હોય એ કોઈ નવાઈ

૧. જૈન સાહિત્ય સંશોધક સં. ૧૯૮૪, પૃ. ૨૪૨-૩

૨. પ્રભાવકચરિતમાં એવું સૂચન મળે જ છે કે આ ધનપાલે સાચોરના મહાવીરજિનની સ્તુતિ રચી હતી.

ઉપજાવે તેવી વાત નથી. આમ હોતાં ઉપર તોંધાયેલા તુર્કો તે મહમદ ગઝનવી વગેરે છે, એ સમજાય તેવું છે.]

૧૪. ધનપાલની સાથેસાથ આપણને ધનંજયના દશરૂપક ઉપર ટીકા લખનારો તેનો નાનો ભાઈ વિષ્ણુસુત ધનિક યાદ આવે છે. આ જંને ભાઈઓ માલવપતિ મુંજના દરબારમાં હતા. મુંજનો સમય ઇ. સ. ૯૭૪-૯૭ છે; કેમકે ઇ. સ. ૯૯૭ થી ભોજનો પિતા સિન્ધુરાજ માલવપતિ હતો. ઇ. સ. ૯૭૯ નું ધનિકના પુત્ર વસંતાચાર્યને આપેલું એક દાનપત્ર મુંજનું મળે છે. એટલે એ પૂર્વે જ આ ધનિકનો સમય સિદ્ધ થાય છે.^૧ એણે સંસ્કૃત પ્રાકૃત અનેક સાહિત્યગ્રંથોમાંથી દશરૂપ-ટીકામાં અવતરણો લીધાં છે એમાં થોડાંક પોતાનાં પણ છે. એ અવતરણોમાં એ એવાં અવતરણો મળે છે કે જે સ્વરૂપ ઉપરથી અપભ્રંશ ભાષાનાં છે, જો કે પાઠ ભ્રષ્ટ જણાય છે:

વેવઠ સેઅદવદની રો-મંચિઅ ગતિએ વવઠ (? વવેઠ) ।

વિલલુલુલુ તુ વલઅ (? અહ) લહુ બાહોઅક્ષીએ રણેત્તિ (? રણેઠ) ॥

મુહુલિ સામલિ (? લુ) હોઠ ખણે વિમુચ્છઠ વિઅગ્ધેણ ।

મુદ્ધા મુહ[અ]ક્ષી તુઅ પેઅેણ સાવિ ણુ ધિન્નજઠ (? ધિન્નજેણ) ॥૨

આ જંને દોહા જ હશે; પણ પાઠની ભ્રષ્ટતાને લીધે છન્દ

૧. એફ. ઈ. હોલ ઈ. સ. ૯૫૦ સ્વીકારે છે. જુઓ દશરૂપ: અ', પ્રસ્તા.
૫. ૩, પાદટીપ (બિબ્લિઓથિકા ઇન્ટિકા સિરીઝ).

૨. એનન પૃ. ૧૩૯

કાયા:-વેપતે સ્વેદવદના રોમાન્નં ગાત્રે વપતિ ।

વિલોલસ્તતો વલયો લઘુ વાહુવલ્લયાં રણતિ ॥

મુચ્ચં શ્યામલં ભવતિ ક્ષણં વિમૂચ્છતે વિદગ્ધેન ।

મુગ્ધા મુચ્ચવલ્લી તવ પ્રેમ્ણા સાપિ ન ધૈર્યં કરોતિ ॥

[દેહમાં પસીનાવાળી નાચિકા ધૂળે છે. અંગમાં રુવાડાં ઊભાં થાય છે. ચપળ થતી ચૂડી ધીમી બાહુમાં રણધાર કરે છે. મુખ કાળું પડે છે. ચતુરને કાણે કાણવાર તે મૂર્છા પામે છે. મુખ તારા પ્રેમે મુગ્ધ છે; પણ તે ધીરજ ધરતું નથી, [એક દૂતી નાચિકાને કહે છે.]

પકડવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ બંને અવતરણ તેનાં છે કે બીજાનાં એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એટલું સંભવે કે તે વખતના કોઈ પ્રચલિત ગ્રંથમાંથી તેણે લીધાં હોય. અપભ્રંશકાલીન રૂપો પકડાય તેવાં છે.

૧૬. આ અરસામાં સં. ૧૦૭૬માં સાગરદત્ત નામના કવિએ જંબુ-સ્વામિચરિત્ર ૨૫૯૦ કડીનું રચ્યું છે. એ લગભગમાં પદ્મકીર્તિ નામના સાધુએ ૧૮ સંધિનું પાર્શ્વપુરાણ નામનું કાવ્ય રચ્યું છે.

૧૭. આ વખતે નયનન્દી નામના જૈન કવિનું ૧૨ સંધિનું ‘સુદર્શનચરિત’ પ્રાપ્ત થાય છે. આ કવિએ આ કાવ્ય સં. ૧૧૦૦માં જ્યારે ધારાનગરીમાં ભોજદેવ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે રચ્યું છે.^૧ આ જ કવિએ આરાધના નામનું કાવ્ય રચ્યું છે. એ ગ્રંથ બે ભાગમાં છે, જેમાં પ્રથમ ભાગમાં ૫૬ અને બીજા ભાગમાં ૫૮ સંધિ હોવાનું કહેવાય છે. સ્વ. દલાલને મળેલી પ્રતમાં ૩૦-૨૭ સંધિઓ મળેલ છે. આ નયનન્દી દિગંધર હોવાનું સ્વ. દલાલ માને છે.^૨ આ કવિએ આરાધનાને અંતે એક માલિની આપી છે:

મુનિવરણ્યનંદીસણિબદ્ધે પ્રસિદ્ધે
સયલવિહિણિહાણે એતથ કંઠે સુભવ્યે ।
અરિહપમુહસુત્તુ વૃત્તમારાહણાએ
પલણિઉં કુડુ સંધી અકુવણું સમિત્તિ ॥૬

માલિનીમાં તેણે પ્રાકૃતમિશ્ર અપભ્રંશ રૂપો વાપર્યા છે. આ બધી પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ પ્રકાશમાં આવી નથી. દોહા, ચોપાઈ વગેરે ઉપરાંત

૧. એજન. પૃ. ૫૩

૨. પાંચમી ગૂજ. સા. ૫. નિબંધ પૃ. ૧૨

૩. છાયા:—

મુનિવરનયનન્દિસંનિવદ્ધે પ્રસિદ્ધે સકલવિધિનિધાને અત્ર કાવ્યે સુભવ્યે ।
અર્હત્પ્રમુખસૂક્તં વૃત્તં આરાધનાયાઃ પ્રમણિતં સ્ફુટં સન્ધિઅષ્ટપદ્માશત્સ-
માપ્રોતિ ॥

[મુનિવર નયનન્દીએ બાંધેલા, પ્રસિદ્ધ, બધી વિધિઓના સ્થાનરૂપ આ લઘ્ય કાવ્યમાં અરિહંત જેમાં મુખ્ય છે, તેવાઓના કહેલા વૃત્તની અકાવન સંધિ આરાધના-વિષયક કહી છે.]

એજન પૃ. ૧૨

અપભ્રંશમાં અક્ષરમેળ વૃત્તોના વપરાશના ઇતિહાસમાં આ કૃતિઓ મદદગાર થાય તેવી છે.

૧૮. ૧૧ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આ સાથે જ ધારાનરેશ ભોજ ધ્યાન ખેંચે છે. એને નામે સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક કૃતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંની સુપ્રસિદ્ધ કૃતિ “સરસ્વતીકંઠાભરણ” આપણને એ માટે ઉપયોગી છે કે તેમાંથી અપભ્રંશનાં અવતરણો આપણને મળી શકે છે. એણે આપેલાં અવતરણો પોતાનાં જ છે કે અન્યનાં એ આપણે ચોક્કસ કહી શકતા નથી.

શિલાલેખોની આનુપૂર્વો ઉપરથી વાક્યપતિ મુંજ (ધ. સ. ૯૭૬-૯૭) પછી સિંધુરાજ (ધ. સ. ૯૯૭-૧૦૦૫) અને તેના પછી ભોજ ગાદીએ આવેલો છે (ધ. સ. ૧૦૦૫-૧૦૫૫). માળવાના પરમાર રાજાઓ સંસ્કૃતવિદ્યા તરફ ખુબ આદર ધરાવતા હતા. ભોજનો કાકા મુંજ પણ વિદ્વાનોને સંભાળતો હતો, તે આપણે દશરૂપકાર ધનંજયે સ્વગ્રંથાંતે આપેલા ઉલ્લેખથી જાણીએ છીએ.^૧ ભોજની સભામાં અનેક પંડિતો સમ્માનિત થયેલા હતા; એ વસ્તુ લઈ અનેક સંસ્કૃત પ્રાકૃત પ્રાંધો રચાયા છે; જેમાં અતિશયોક્તિ તેમ જ કાલવ્યત્યયના અનૈતિહાસિક અનેક પ્રસંગો મળે છે. એટલું એ ઉપરથી સિદ્ધવત છે કે ભોજના સમયમાં વિદ્વાનોનો મોટો સમાદાર હતો. ભોજે “સરસ્વતીકંઠાભરણ” નામનું વ્યાકરણ પણ રચ્યું હતું. તે સાંભળી પરમારોના પરાજય કર્યા પછી સિદ્ધરાજની પ્રેરણાથી આ. હેમચંદ્રે “સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન”નું પ્રણયન કર્યું કહેવાય છે. ભોજના દરબારમાં જેવી પંડિત સભા સિદ્ધરાજે પણ ઊભી કરી હતી, જેમાં સૂર્યની જેમ આ. હેમચંદ્ર તરી આવેલા ગૂજરાતને સદ્ભાગ્યે આપણે મેળવ્યા. શુકલયજુર્વેદનો ભાષ્યકાર પં. ઉવટ ભોજનો સમકાલીન હતો, તેવું તેના ગ્રંથાંતથી સમજાય છે. ધનપાલ, ધનંજય, ધનિકને માટે તો શંકાનું કારણ જ નથી.

૧. દશરૂપક—૪થાનો છેલ્લો શ્લોક

૨. વડનગરનો વતની વજ્રટનો પુત્ર ઉવટ ભોજરાજના સમયમાં અવંતીમાં વસેલો. (ચ. ભા. નિર્ણયસાગર: પૃ. ૬૧૦)

ભોજ પ્રતાપી રાજા હતો. ચૌલુક્ય ભીમ પહેલાએ તેની સાથે સંધિ કરી પોતાના દામોદર કે ડામર નામના મંત્રીને ભોજની સમામાં એલચી તરીકે રાખેલો.^૧ ભોજે ધણા રાજાઓને પણ હરાવેલા જેમાં સાંભરના વીર્યરામ, ચૌલુક્ય ભીમ અને કર્ણાટકનરેશ મુખ્ય છે.^૨ તેના સમયમાં મહમદ ગઝનવી આવેલો. ઉદયપુરના પ્રશસ્તિલેખમાં ભોજે તુરુષ્કા પર વિજય મેળવ્યાનું લખ્યું છે. આ તુરુષ્કા એ મહમદ ગઝનવી વગેરે દીસે છે. ઇ. સ. ૧૦૨૪માં મહમદ ગઝનવી આવેલો. તેને માળવામાંથી હાંકી કાઢ્યો જણાય છે.

તેણે અપભ્રંશ ભાષામાં કોઈ કૃતિ કરી જાણવામાં નથી; પણ તેના “સરસ્વતીકંઠામરણ”નામક સાહિત્યગ્રંથમાં તેણે અત્રતત્ર અપભ્રંશ ભાષાનાં કેટલાંક ઉદાહરણો આપ્યાં છે. ભાષાભેદના વિષયમાં લખતાં તેણે કેટલીક ઉપયોગી માહિતી આપી છે:

સંસ્કૃતેનૈવ કોઽપ્યર્થઃ પ્રાકૃતેનૈવ વાપરઃ ।
 શક્યો રચયિતું કશ્ચિદપભ્રંશેન જાયતે ॥
 પૈશાચ્યા શૌરસેન્યાન્યો માગધ્યાન્યો નિવધ્યતે ।
 દ્વિત્રાપિઃ કોઽપિ માષાભિઃ સર્વાભિરપિ કશ્વન ॥
 નાત્યન્તં સંસ્કૃતેનૈવ નાત્યન્તં દેશભાષયા ।
 કથાં ગોષ્ઠીષુ કથયંલ્લોકે બહુમતો ભવેત્ ॥
 શૃણ્વન્તિ લટમં લાટાઃ પ્રાકૃતં સંસ્કૃતદ્વિષઃ ।
 અપભ્રંશેન તુષ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ ॥

x x x

૧. કાચ્યાનુશાસનઃ અં. પ્રસ્તા. પૃ. ૧૩૮-૩૯

૨. ચેદીશ્વરેન્દ્રરથતોગલભીમમુખ્યાન્ કર્ણાટલાટપતિગુર્જરરાટ્તુરુષ્કાન્ ।

ચદ્વૃત્યમાત્રવિજિતાનવલોકય મૌલા દોષ્ણાં બલ્લાનિ કલયન્તિ ન

યોદ્ધલોકાન્ ॥

(ઉદયપુર-પ્રશસ્તિ લેખ) સ. ક. પ્રસ્તા. પૃ. ૧૦

ગિરઃ શ્રવ્યા દિવ્યાઃ પ્રકૃતમધુરાઃ પ્રાકૃતધુરાઃ

સુમવ્યોઽપભ્રંશઃ સરસવચનં ભૂતવચનમ્ ।

વિદગ્ધાનામિષ્ટે મગધમધુરાવાસિભળિતિ-

નિવંદ્યા યસ્તેષાં સ इह कविराजो विजयते ॥^૧

ભોજદેવ, કવિ સંસ્કૃતાદિ ભાષાઓમાં નિપુણ હોવો જોઈએ, એમ ઉપર કહે છે. તેણે અહીં રુદ્રટોક્ત સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશ=દેશભાષાનો વિવેકપુરઃસરનો કાવ્યાદિમાં ઉપયોગ કરવાનું સૂચન કર્યું છે. સંસ્કૃતદ્વેષી લાટવાસીઓ અને પોતાના જ અપભ્રંશ=“ગૌર્જરઅપભ્રંશ”માં પ્રેમવાળા ગુર્જરાને “દેશૌચિતિ” તરીકે યોગ્ય ગણે છે, પણ સાર્વત્રિકતામાં તે યોગ્ય ન ગણાય તેમ ધ્વજીતો જણાય છે. “સંસ્કૃતના દ્વેષી લાટવાસીઓ મનોહ પ્રાકૃત સાંભળે છે; જ્યારે ગુર્જરા પોતાના જ અપભ્રંશથી ખુશ રહે છે, ખીજના નહિ,” આ ભોજનું કથન લાટવાસી અને ગુર્જરા તરફ કટાક્ષવાળું તદ્દન હોય તેમ નથી લાગતું; કેમકે ટીકાકાર એને દેશૌચિતિ ગણે છે. આ શ્લોક પછીના એક શ્લોકમાં ‘ગૌડો સંસ્કૃત જ પસંદ કરે છે’ એમ કહ્યું છે.

અહીં ભોજદેવ જે દેશભેદે લાટ-ગુર્જર પ્રયોજે છે, તે સાખરમતીના ઉત્તર દક્ષિણ પ્રદેશને સાંચવી લેતા છેક પ્રાચીન શ્રીમાળના ગુર્જરપ્રદેશને ઉદ્દેશી હોય તેમ સમજાય છે. માળવા એમાં અંતર્ગત છે કે નહિ, તે અહીં નક્કી થઈ શકતું નથી, પણ તેને સુમવ્ય અપભ્રંશ તો ગમે જ છે; કેમકે “કવિરાજ” થવામાં “અપભ્રંશ”નું જ્ઞાન અપેક્ષિત હોવાનું તે સ્વીકારે જ છે.

આમ ભોજદેવ પાસેથી અપભ્રંશ સાથોસાથ આપણને “ગૌર્જર અપભ્રંશ” મળ્યો છે, જે આ. હેમચંદ્રે વ્યાકરણુબદ્ધ પાછળથી કરી આપણને વારસામાં આપ્યો છે.

અહીં ઉપયોગી થશે એમ માની ભોજદેવના “સરસ્વતીકંઠાભરણ”માં

ઉદાહરણો તરીકે મુકાયેલાં અપભ્રંશ પદો પીશલે અનેક હાથપ્રતો તપાસી નક્કી કરેલી વાચના સાંચવતાં આપવામાં આવે છે, જેનાથી ભોજદેવનો ઇષ્ટ અપભ્રંશ આપણે મેળવી શકવા સમર્થ થઈએ:

(૧) મોરુ કલાવે જં વહધં તહુ જામહુ સરિણાઉ ।

ઉસ્સીસા પાઅન્તિ ગઉ આણુણેન્તિહિં જાણુ જાઉ ॥

(૨) લધં બપ્પુલ પિઉ દુદ્ધલા કઉ અમહાણું છાસિ ।

પુત્તહુ મત્થેં સવઉં જઈદ્ધિ જમે વિ જણિઅ આસિ ॥

(૩) મુદ્ધે ગહણઉં ગેણહ તુહું ધરિ મુદ્ધં જિઅહત્થિ ।

જિઅહઉ સુન્દરિ તુહં ઉવરિ મમ સુરઅપ્પહ અત્થિ ॥

(૪) જન્તી મણુરુન્ધું રુચુકહુન્તું ઉઉણુ ઉકેા વિહંસણુ હોમિ ।

મહોસિ જુરું ચુલે મેહલાસિતો વિકિણુ કુ વાણુઉં

ઉજ્જુ અદ્ધુ કહાધ ॥

(૧) मयूरः कलापेन यं वहति तस्य नाम्नः सदृशनामा ।

उच्छीर्षात् पादान्ते गतः अनुनीयमानायाः जनः ज्ञातः ॥१-१३४॥

[મોર મયૂરપિચ્છમાં જેને વહે છે, તેના સરખાં નામવાળો (એટલે કે ચંદ્ર નામનો નાયક) જન ઓસીસેથી જેનો કોપ શાંત કરવામાં આવેલો છે, તેના પગને છડે ગયેલો જણાયો.]

(२) लाहि दीन पिव दुग्धं कुतः अस्माकं तक्कम् ।

पुत्रस्य मस्तकेन शपे यदि दधि जन्मनि अपि जातं आसीत् ॥२-६॥

[હે બાપડા, લે, દૂધ પી. અમારે છાશ ક્યાંથી હોય ? પુત્રના માથાના સોગન ખાઉં છું કે કોઈ જન્મે પણ દહીં થયેલું (જેયેલું) હોય તો.]

(३) मुग्धे ग्रहणकं गृहाण त्वं धारय मुद्रां निजहस्ते ।

निश्चयः सुन्दरि तव उपरि मम सुरतस्पृहा अस्ति ॥२-१२॥

[હે મુગ્ધા, તું મૂલ્ય લે; તારા હાથમાં નાણું રાખ; હે સુંદરી, એ ચોક્કસ છે કે તારા ઉપર મને સુરતકીડાવિષયક ઝંખના છે.]

(४) આ દોહલાઓનો સ્ફુટ અર્થ નીકળી નથી શકતો, એટલે અહીં

અચ્ચત્ત કર્યો નથી. સ. કં. ૨-૩૪૫, ૩૪૬

ગિરઃ શ્રવ્યા દિવ્યાઃ પ્રકૃતમધુરાઃ પ્રાકૃતધુરાઃ

સુમવ્યોઽપભ્રંશઃ સરસવચનં ભૂતવચનમ્ ।

વિદગ્ધાનામિષ્ટે મગધમધુરાવાસિભગિતિ-

નિવદ્ધા યસ્તેષાં સ इह कविराजो विजयते ॥^૧

ભોજદેવ, કવિ સંસ્કૃતાદિ ભાષાઓમાં નિપુણ હોવો જોઈએ, એમ ઉપર કહે છે. તેણે અહીં રુદ્રટોક્તા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશ=દેશભાષાને વિવેકપુરઃસરને કાવ્યાદિમાં ઉપયોગ કરવાનું સૂચન કર્યું છે. સંસ્કૃતદ્વેષી લાટવાસીઓ અને પોતાના જ અપભ્રંશ=“ગૌર્જરઅપભ્રંશ”માં પ્રેમવાળા ગુર્જરોને “દેશૌચિતિ” તરીકે યોગ્ય ગણે છે, પણ સાર્વત્રિકતામાં તે યોગ્ય ન ગણાય તેમ ઇચ્છતો જણાય છે. “સંસ્કૃતના દ્વેષી લાટવાસીઓ મનોહ પ્રાકૃત સાંભળે છે; જ્યારે ગુર્જરો પોતાના જ અપભ્રંશથી ખુશ રહે છે, બીજાના નહિ,” આ ભોજનું કથન લાટવાસી અને ગુર્જરો તરફ કટાક્ષવાળું તદ્દન હોય તેમ નથી લાગતું; કેમકે ટીકાકાર એને દેશૌચિતિ ગણે છે. આ શ્લોક પછીના એક શ્લોકમાં ‘ગૌડો સંસ્કૃત જ પસંદ કરે છે’ એમ કહ્યું છે.

અહીં ભોજદેવ જે દેશભેદે લાટ-ગુર્જર પ્રયોજે છે, તે સાચરમતીના ઉત્તર દક્ષિણ પ્રદેશને સાંચવી લેતા છેક પ્રાચીન શ્રીમાળના ગુર્જરપ્રદેશને ઉદ્દેશી હોય તેમ સમજાય છે. માળવા એમાં અંતર્ગત છે કે નહિ, તે અહીં નક્કી થઈ શકતું નથી, પણ તેને સુમવ્ય અપભ્રંશ તો ગમે જ છે; કેમકે “કવિરાજ” થવામાં “અપભ્રંશ”નું જ્ઞાન અપેક્ષિત હોવાનું તે સ્વીકારે જ છે.

આમ ભોજદેવ પાસેથી અપભ્રંશ સાથોસાથ આપણને “ગૌર્જર અપભ્રંશ” મળ્યો છે, જે આ. હેમચંદ્રે વ્યાકરણબદ્ધ પાછળથી કરી આપણને વારસામાં આપ્યો છે.

અહીં ઉપયોગી થશે એમ માની ભોજદેવના “સરસ્વતીકંઠાભરણ”માં

ઉદ્ધારણો તરીકે મુકાયેલાં અપભ્રંશ પદો પીશલે અનેક હાથપ્રતો તપાસી નક્કી કરેલી વાચના સાંચવતાં આપવામાં આવે છે, જેનાથી સ્ત્રોતદેવનો ઇષ્ટ અપભ્રંશ આપણે મેળવી શકવા સમર્થ થઈએ:

(૧) મોરુ કલાવે જં વહઇ તહુ જામહુ સરિણાઉ ।

ઉસ્મીસા પાઅન્તિ ગઉ આણુણેન્તિહિ જાણુ જાઉ ॥

(૨) લઇ બખ્ખુલ પિઉ દુદ્ધલા કઉ અમ્હાણું છાસિ ।

પુત્તહુ મર્થે સવઉ જઇ દહિ જમે વિ જણિઅ આસિ ॥

(૩) મુદ્દે ગહણઉ ગેણહ તુહું ધરિ મુદં જિઅહત્થિ ।

જિઅહઉ સુન્દરિ તુહં ઉવરિ મમ સુરઅખ્પિહ અત્થિ ॥

(૪) જન્તી માણુરુન્ધું રુચુકુહુન્તું ઉઉણુ ઉકેા વિહંસણ હોમિ ।

મહોસિ જુરું ચુલે મેહ્લાસિતો વિઠિણુ કુ વાણુઉં

ઉજ્જુ અકખુ કહાઇ ॥

(૧) मयूरः कलापेन यं वहति तस्य नाम्नः सदृशनामा ।

उच्छीर्षात् पादान्ते गतः अनुनीयमानायाः जनः ज्ञातः ॥१-१३४॥

[મોર મયૂરપિચ્છમાં જેને વહે છે, તેના સરખાં નામનાળો (એટલે કે ચંદ્ર નામનો નાયક) જન ઓસીસેથી જેનો કોપ શાંત કરવામાં આવેલો છે, તેના પગને છેડે ગયેલો જણાયો.]

(२) लाहि दीन पिव दुग्धं कुतः अस्माकं तन्म ।

पुत्रस्य मस्तकेन शपे यदि दधि जन्मनि अपि जातं आसीत् ॥२-६॥

[હે બાપડા, લે, દૂધ પી. અમારે છાશ ક્યાંથી હોય ? પુત્રના માથાના સોગન ખાઉં છું કે કોઈ જન્મે પણ દહીં થયેલું (જેયેલું) હોય તો.]

(३) मुग्धे ग्रहणकं गृहाण त्वं धारय मुद्रां निजहस्ते ।

निश्चयः सुन्दरि तव उपरि मम सुरतस्पृहा अस्ति ॥२-१२॥

[હે મુન્દરા, તું મૂલ્ય લે; તારા હાથમાં નાણું રાખ; હે સુંદરી, એ ચોક્કસ છે કે તારા ઉપર મને સુરતકીડાવિષયક ઝંખના છે.]

(४) આ દોહલાઓનો સ્કુટ અર્થ નીકળી નથી શકતો, એટલે અહીં

અચત્ત કયો નથી. સ. કં. ૨-૩૪૫, ૩૪૬

વાણુ ઉજ્જ્વલમાઈ ગહિલલઉ ઉણુવિ
કેા મલહણુ વારિજી-તુ રમત્યાઈ ।
કરઈ વલિવંડઉ ચ વઙ્ગરુ મંચલુ અહિમુહં
હિ તનુણિહિ અચ્છાસઈ ઉચ્છરુ ॥

(૫) પચ્ચપીડિચ્ચમહિસાસુરદેહિહિ
ભુચ્ચણુલઅન્ધઆરસસિલેહિહિ ।
સુરસુહદેન્તવલિઅધવલચ્છિહિ
જઅઈ સહાસુ વચ્ચણુ મહલચ્છિહિ ॥

(૬) ઉચ્ચિઉ વાલિ પિચ્ચ પન્થહિ જન્તઉ ।
પેક્ખમિ હોઈ જઈ લોચ્ચણુવન્તઉ ॥

(૭) સુચ્ચવહવઈઅરણિસુણિઉ દારુણુરોસવિસદ્ધપહરુહિરાણુ
જલિઉ જણુઈ ણુરુ રિઉસન્તાવાણુ આણુલસરિચ્છુ જે
હોઈ મહારણુ ॥

(૫) पदपीडितमहिषासुरदेहैः भुवनभयान्धकारशशिलेखैः ।

સુરસુહદાતૃવલિતધવલાદૈઃ જયતિ સહાસં વદનં મહાલક્ષ્મ્યાઃ ॥૨-૩૮૮॥

[પદથી જેણે મહિષાસુરના દેહને પીડા કરી છે, જે ભુવનોના ભયરૂપી અંધકાર વિશે ખીજના ચંદ્ર જેવાં છે, સુરને સુખ દેવાવાળાં વળોલાં ઉજ્જ્વલ તે નેત્રોથી મહાલક્ષ્મીનું હાસ્યવાળું વદન વિજય પામે છે.]

(૬) उच्चा पालिः प्रियं पथा यान्तम् प्रेक्षे भवति यदि लोचनवन्तम्
॥૨-૩૯૦॥

[પાળ ઊંચી છે. તો અને તો માર્ગે જતા નેત્રવાળા પ્રિયને હું જોઉં.]

(૭) सुतवधध्यतिकरं निशम्य दारुणरोषविसृष्टप्रहाररुधिरारुणः ।

જ્વલિતો જાયતે નરઃ રિપુસંતાપનઃ અનલસદૃશઃ યઃ ભવતિ મહારણઃ

॥૨-૩૯૧॥

[સુતના વધનો ઉત્પાત સાંભળીને ભયાનક ક્રોધથી કરેલા પ્રહારથી લોહી જેવો રોતો થઈ રાળગી ઊઠેલો મનુષ્ય દુઃશ્મનને સંતાપ આપનારો થાય છે, જે વખતનું યુદ્ધ આગ જેવું થાય છે.]

- (૮) શિસુશિઉ પચ્છા તુરઅરઉ ભુંડિ હિસિ હચન્તી ।
શિઅકન્તુ દાઠજુઅલેહિ પુણુ પુણુ જુઅ ડચન્તી ॥
- (૯) ખીહેમિ હરિમુહિ અઉહો હિ મં ગલે લેહિ સ્થં ।
કન્દયં રિટ્ટાસુરુમારિઉ કણ્ઠ વલિઉ જુ પથં ॥
- (૧૦) હિઅયં તિરિચ્છી પથં સંમુહ પચ્છા ગહિઅકડચ્છ ।
પહિઅ એછ્ઠ જિંગોરડી જુ અઉપ્પહયં વચ્ચ ॥
- (૧૧) અણ્ણોણ્ણહિં સુચરિઅસઅહિં આણુદિણુ વટ્ટિઅમાણુ ।
અપ્પાણુ વિણુ જુ હુ મહુ પિઅહુ અપ્પા જોણુ સમાણુ ॥

(૮) निशम्य पश्चात् तुरगरवं सूकरी हिले हसति ।

निजकान्तं दंष्ट्रायुगलेन पुनःपुनः न च दशति ॥२--३९२॥

[પછી થોડાનો અવાજ સાંભળીને ભૂંડણી શિકાર પ્રતિ હસે છે; અને પોતાના કાંતને અને દાંતથી વારંવાર નથી દંડ દેતી.]

(९) विभेमि हरिमुखि अतः हि मां गले लाहि स्वयम् ।

कन्दति अरिघ्टासुर-मारितः कण्ठः वलितः न त्वया ॥२--३९३॥

[હે હરિમુખી, હું ખીહું છું; માટે તું નતે જ મને ગળામાં લગાવ. તેં નથી વાળ્યો તેથી જ અરિષ્ટાસુરે ખીડેલો કંઠભાગ દુઃખિત થાય છે.]

(१०) हृदये तिर्यग्भूता पथि संमुखा पश्चात् गृहीतकटाक्षा ।

प्राप्ता एका एव गौरिका ननु चतुष्पथेषु मध्ये ॥३--१४२॥

[હૃદયમાં ત્રાંસી, માર્ગમાં અનુકૂળ, અને પછી જોણે કટાક્ષ કર્યો છે તેવી એક ગૌરાંગના ચોવટાની વચ્ચે મળી.]

(११) अन्योन्यैः सुचरितशतैः अनुदिनं वर्धमानः ।

आत्मानं विना न खलु मम प्रियस्य आत्मा अन्येन समानः ॥३--९१॥

[પરસ્પરનાં સેંકડો સારાં આચરણથી દરરોજ વધતો મારા પ્રિયનો આત્મા મારા આત્મા શિવાય ખીજના આત્મા સમાન નથી]

- (૧૨) ગોરંગઉ તરુણીઆણુ જોણહિં અહિસરઇ
 સિઆણેવચ્છ પડિરછવિ વલ્લહખદ્ધરઇ ।
 તચ્છાહિં પુણુ ચલિહઉ સામલગતિઆહિં
 ણીલવેસુ વહન્તિઆહિં મઆણુમ્મત્તિઆહિં ॥
- (૧૩) એકોણણામિઆણુઅભંગે વિમલકવોલે
 વચ્છણુમ્મિ તુજ્જુ મઆચ્છિ તિરિચ્છણુઆણુંગે ।
 એહુ સસિખિમ્મઉ કલંકગારઉ પંડરઉ
 ખિત્તઉ ઉપ્પરે' લમઇ આણિમંછણુખપ્પરઉ ॥
- (૧૪) ખાલી લુમ્ભરુલોલિ ઉલ્લસિઆણિઅંસણી
 ગહણુ મુણિવિ શિદ્ધન્તા શિદ્ધાએ લેંલલી ।

(૧૨) ગૌરાङ्गः तरुणीजनः ज्योत्स्नायां अभिसरति ।

स्थितनेपथ्यः प्रतीक्ष्य वल्लभवद्धरतिः ।

तच्छायाभिः पुनः चलितं श्यामलगात्राभिः

नीलवेशं वहन्तीभिः मदनोन्મत्ताभिः ॥૩-૧૩૦॥

[ગૌર અંગવાળી, છુપાઈ છુપાઈ ચાલતી, વહાલામાં ખાંધેલ પ્રેમવાળી. તરુણ સ્ત્રી રાહ જોતી ચાલી. ત્યાં શ્યામ વેશ ધારણ કરનારી, મદનને લીધે ઉન્મત્ત થયેલી, શ્યામ અંગવાળી છાયા પણ (પાછળ પાછળ) ચાલી.]

(૧૩) एकोनामितभङ्गे विमलकपोले

वदने तव मृगाक्षि तिर्यग्नयनाङ्के ।

एतद् शशिचिम्ब कलङ्कपङ्कं पाण्डरकं

क्षिप्तं उपरि भ्रमति अनिर्मल्लनकर्परकम् ॥૪-૭૦॥

[હિ મૃગનેત્રી, એક ભ્રમંગ જેમાં ઊંચો લીધો છે. નિર્મલ છે કપોલ જેના, અને પાંદાં છે નયન જેનાં એવા તારા વદન ઉપર કલંકરૂપ કાદવવાણું, સફેદ, દ્રવ્ય વિના ખપ્પર જેવું આ શશિખિંબ (કોઈ વિટ) ભમે છે.]

(૧૪) वाला निष्कपटा उल्लसितनिवसना

ग्रहणं श्रुत्वा निष्क्रान्ता निद्रया व्याकुला ।

રાહુ વિ તીચ મુહુ જોઅઇ પુણુ જોઅઇ ગચ્છાણુ
ભુલલલિલો આણુ હુ આણુ ઢોણુ વિ ચન્દુ કવણુ ॥

(૧૫) મુહે મઅખલિઉલ્લાવે હહાણોલ્લે ચિઉરે
વિણિઅંસણુસારે સમોત્તિઅહારે ઉરે ।
કાલન્તરે તરલચિહુ મચ્છાણુ સમુલ્લસઇ
માહહિ પુણુ થણુગુડરે આ મુણુ કહિ વસઇ ॥

(૧૬) વલ્લહે લહુ બોલન્તઇ એન્તઇ પુણુ બહુ
બલિ કિજ્જમિ તામરસિણિ તજ્જુ રોસહ ચિરહુ ।

રાહુઃ અપિ તસ્યાઃ મુખં પશ્યતિ પુનઃ પશ્યતિ ગગનં

ભ્રાન્તિમાન્ ન ચ્છલુ આનયતિ દ્વયોઃ અપિ ચન્દ્રઃ કઃ ॥૪-૭૫॥

[નિષ્કપટ એવી, ખસેલા વસ્ત્રવાળી, નિદ્રાથી વ્યાકુળ એક ખાસા ગ્રહણ સાંભળીને બહાર નીકળી આવી. રાહુ (૩૫ કોઈ વિગત) તેનું મુખ જુએ છે અને આકાશ જુએ છે. ભ્રાંતિમાં પડેલા તે બેમાં કોણ ચંદ્ર છે, તે જાણી શકતો નથી.]

(૧૫) મુખે મદસ્થલિતોલ્લાપે સ્નાનાર્દ્રેષુ ચિકુરેષુ
વિનિવસનસારે સમૌક્તિકહારે ડરસિ ।

કાલાન્તરે તરલાક્ષ્ણોઃ મદનઃ સમુલ્લસતિ

માથે પુનઃ સ્તનકુડ્મલે ન જ્ઞાયતે ક્વ વસતિ ॥૮-૭૯॥

[મદને લીધે ભાંગતી વાણીવાળા મુખમાં, સ્નાનથી લીના કેશમાં, ચોળી સહિત રહેલા મોતીના હારવાળા હરોભાગમાં અને વળી ચપળ નેત્રોમાં જુદે જુદે સમયે કામદેવ ખીલે છે; પણ માથ માસમાં સ્તનભાગમાં ક્યાં રહે છે, તેની ચટકણ નથી થતી.]

(૧૬) વલ્લભે લઘુ વદતિ આચતિ પુનઃ વહુ

વલિ ક્રિયે તામરસિનિ તવ રોષસ્ય સ્થિરસ્ય ।

યેન નિર્ગલં જલ્પતિ કિમપિ ન ચાવદ્ જનઃ

તાવદ્ હિમેન પ્રવિશ્ય ક્ષાતિતિ પ્લુષ્ટતનુઃ ॥૪-૮૭॥

જેણુ શિખાલુ જમ્પઇ કિં પિ ભુ ભવં જણુ
તાવં હિમેણુ વિસિત્તિ ઝત્તિ પુલુત્યતાણુ ॥

(૧૭) પંકજા પંકિ વહેલિઅ કુવલઅ ખિત્તઅ દહહિ
વલિહિ ખિમ્મ વિવિલિઅ પત્તિઓ અન્દુ ભુહહિ ।
કરણઅણાહરવઅણેહિ તં ઇહ લીલાવઇહિ
શિઅસિદ્ધી વિઉવિવટ્ટી ભાવઇ પઆવઇહિ ॥

(૧૮) ભુ વિજ્ઞઇ દુગ્ગેજિઝઆ દિટ્ઠમ્મિ જમ્મિ ભિઉડિઆ
જેટ્ઠુ ભુ અવ્વાહારઓ ઘેપ્પઇ આહસન્તઓ ।

[હે પદ્મની ! વહાલો થોડું ખોસે છે ત્યારે અને આવે છે ત્યારે તારા
સ્થિર રોષને કારણે હું કુરખાન થાઉં છું. તેથી ત્યાંસુધીમાં તે જન કાંઈ પણ
છૂટથી નથી ખોલતો ત્યાંસુધી જાણે કે હિમે મારા શરીરમાં પ્રવેશ કરીને દેહને
ખાળી નાખ્યો છે.]

(૧૭) પદ્મજં પદ્મે અવહેલ્ય કુવલયં ક્ષિપ્તં હ્રદે
વલ્લયાં વિમ્બં અવહેલ્ય પ્રાપ્તઃ ચન્દ્રઃ નમસિ ।
કરનયનાધરવદનૈઃ તં ઇહ લીલાવતીમિઃ
નિજસિદ્ધિઃ વ્યુદ્વૃત્તા ઇવ પ્રજાપતિના ॥૪-૨૧૧॥

[કમળને કાદવમાં નાખી, કુવલયને ધૂનામાં નાખ્યું. બિંબકળને વેલમાં
નાખી ચંદ્રને આકાશમાં રવાના કર્યો. લીલાવતી સ્ત્રીઓદ્વારા કર, નયન, હોઠ
અને વદનોથી તે તેને અહીં પ્રજાપતિએ જાણે કે નિજસિદ્ધિ પમાડી.]

(૧૮) ન વિચિતે દુર્માહ્યા દૃષ્ટે યસ્મિન્ બ્રુકુટિકા
યત્ર ન અધ્યાહારકઃ ગૃહ્યતે આહસતિ ।
વિક્ષુમ્બ્યતે અનભિજ્ઞાય યત્ર ન સઃ વયસ્યાં
તં મે કથય માનવં યદિ મે ઇચ્છસિ જીવિતમ્ ॥૪-૨૩૨॥

[જેનાં દર્શન થતાં બ્રુકુટી દુઃખેથી પકડી શકાય તેવી નથી રહેતી; જે
હસવા માંડતાં જ્યાં અખોલા લેવામાં નથી આવતા; સખીને જાણ્યા વિના

વિદ્યુદીઅઈ અણહિજ્જો જેદું છુ સો વઅંસિઆ

તં મે કહહુ માણઅં જઈ મે ઇચ્છ જઅઅં ॥

આ બધા જ દોહલાઓ શૃંગારરસાંતર્ગત નાયક-નાયિકાભેદ વ્યક્ત કરનારા છે. આ. હેમચંદ્રે પણ લીધેલા કેટલાક આ જ પ્રકૃતિના છે. પ્રકીર્ણ અપભ્રંશ સાહિત્ય આવા પ્રકારનું તે કાળમાં પ્રચલિત લાગે છે; કેમકે નહિતર ભોજ અને આ. હેમચંદ્રને આવા શ્લોકો ઉદ્ધૃત કરવાનું કારણ ન રહત.

ભાષાચિત્રના વિષયમાં લખતાં ભોજે એક અવતરણ ઉતાર્યું છે:

“હા તો જો જલદેવ” નૈવ મદનઃ સાક્ષાદયં ભૂતલે

તર્તિક “દીસઈ સચ્ચમા” હતવપુઃ કામઃ કિલઃ શ્રૂયતે ।

“એ દૂર કિઅલેવ” ભૂતપતિના ગૌરીવિવાહોત્સવે

“એસેં સચ્ચ જિ બોલ્હુ” હસ્તકટકઃ કિં દર્પણેનેક્ષયતે ॥

[સ. કં. ભ. ૧-૧૫૮]

આ શ્લોકમાં ભોજદેવ તત્કાલીન ભાષાનાં રૂપ સાંચવી આપતો જણાય છે. એ મિશ્રભાષાનું ઉદાહરણ છે. પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાથે સંસ્કૃત આમાં પ્રયોજાયેલું છે. જલદેવ=उज्ज्वलदेवः સંભવે છે. કિઅલેવ=कृतलेपः છે. આ અને અપભ્રંશકાલીન રૂપો છે; પણ છેલ્લા ચરણમાં એસેં સચ્ચ જિ બોલ્હુ=एवं सत्यं एव ब्रूयाः=આમ સાચું જ બોલો (બીજો પુરુષ છે). આ “બોલ્હુ”માંથી “બોલો” સીધું અત્યારે આપણી પાસે છે. ભોજદેવના સમયમાં “એસેં સચ્ચ જિ બોલ્હુ=એમ સાચું જ બોલો,” એ એક ભૂમિકા પૂર્વનું જ રૂપ એટલું વહેલું પ્રચારમાં આવી ચૂક્યું હશે? એસેં માત્ર ગૂજરાતીમાં નથી બાકી રહ્યો, જે હિંદીમાં ચાલ્યો ગયો છે. આમ ભોજના સમયની બોલાતી ભાષા, પછી તે ગ્રામીણોની હોય, પણ પોતાના દેશમાં વ્યાપક જણાય છે. “ગૌર્જર

જ્યાં તે બળભળતો નથી; ને મારું જીવતર ઈચ્છતી હો તો તે માણસની મને વાત કહે.]

અપભ્રંશ”ની પ્રાચીનતાનો આ એક ઠીકઠીક પુરાવો ગણાય.

[આ. હેમચંદ્રે સિ. હૈ. ૮-૪-૩૫૭માં આપેલું નીચેનું ઉદાહરણ સરસ્વતીકંઠાલરણમાં પાઠભેદથી મળે છે:—

એકિહિં અચ્છિહિં સાવાણુ અણુહિં ભદ્વક
માહુહ મહિઅલસત્યરિ ગણ્ડત્યલ સરહ ।
અડ્ગમિં ગિમહ મુહચ્છિહ-તિલવણુ મગ્ગસિરુ
મુદ્ધિહિં મુહપડ્કઅસરિ આવાસિહ સિસિરુ ॥૧]

૧૯. ચોક્કસ સમયનો જોડે નિર્ધાર નથી કરી શકાયો, છતાં ૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધથી મોડો તો ન જ થયેલો એવો કનકામર એના ‘કરકંકુચરિત્ર’ નામક ૧૦ અંધિના અપભ્રંશ કાવ્યથી અપભ્રંશ સાહિત્યમાં એક સારા કાવ્યનો ઉમેરો કરનારો આપણને મળે છે. પ્રથમ અંધિના ૩૦૦ કડવામાં એણે સિદ્ધસેન દિવાકર, સુમંતભદ્ર, અકલંકદેવ, જયદેવ, સ્વયંભૂ અને શ્રીપુષ્પદંતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૨ એટલે મહાપુરાણકાર પુષ્પદંત પછી એ થયેલો છે. એણે છેલ્લા અંધિનાં છેલ્લાં બે કડવામાં

૧. સ. કં. ભ. ૨—૭૬મું ઉદાહરણ: હેમ. ના પાઠ: એકકિહિં, પદ્મિહિં, અડ્ગમિં, મુઅચ્છિ-તિલ-વણિ, તેહ મુદ્ધિહિં, મુહપડ્કક.

છાયા:—एकस्मिन् अक्षिण श्रावणः अन्यस्मिन् भाद्रपदः

माधवः महीतलसस्तरे गण्डस्थले शरद् ।

अन्ते ग्रीष्मः सुखासिकातिलवने मार्गशिर्गः

मुग्धायाः मुखपद्मजसरसि आवासितः शिशिरः ॥

[એક આંખમાં શ્રાવણ અને બીજી આંખમાં ભાદ્રવો (એવા વિરહને લીધે આંસુપ્રવાહ) છે. પૃથ્વીતલના સાયરા ઉપર વસંત ઋતુ, લમણામાં શરદ ઋતુ છે. આંખમાં ઉનાળો છે. સુખે ખેસવાના તલના વનમાં માગશર માસ છે. મુગ્ધાના મુખકમલના સરોવરમાં શિશિર ઋતુ છે.]

૨. તો સિદ્ધસેણ સુસમંતભદ્ર અકલંકદેવ સુઅનલસમુદ્ધ જયએવ સચંબુ વિસાલચિત્તુ વાગેસરિધરુ સિરિપુષ્ક્યંતુ. (પૃ. ૪)

વિજયપાલ, ભૂપાલ અને કર્ણ નામના ત્રણ રાજાઓ ઉલ્લેખ કરી “આસય” નામના ગામમાં આ કાવ્ય રચ્યાનું કહ્યું છે. આ ત્રણે રાજાઓના સમયના એક મંત્રીને તેણે આશીર્વાદ કાવ્યાંતે આપ્યો છે. એ મંત્રીના આહુલ, રહો અને રાહુલ નામના ત્રણ પુત્રો હતા, જે કનકામરના શિષ્ય હતા. ભાષા, કવિતા અને ઇતિહાસ એ ત્રણે દષ્ટિએ ઉપયોગી થાય, તે માટે પ્રથમ છેલ્લું કડવું અહીં ઉતારું છું:—

જે ભુવન્તેન્વણે દિવસહિં ચડિયહ અમરવિમાણહો જાં સુર પડિયહ ।
કણ્યવણુ અધમણહરગત્તહ જસુ વિજવાહુ જરાહિહ રત્તહ ।
ધર્મમહાતરુ સિચિય અપુણુ જે વિજવાહુ જાં મુહદંખાણુ ।
જે અરિ જિહાણુદ દુસ્સહ લીલધ જસુ મણુ રંજિહ કુંજરકીલધ ।
બંધવધૃમિત્તજણુરોહણુ જિવભૂવાહુજો જે મણુમોહણુ ।
દીણાણાહો જે દુહલંજણુ કણુણુરિંદહો આસયરંજણુ ।

x

x

x

x

તહો સુય આહુલ રહો રાહુલ મુનિકણુયામરપયહવાહુલ ।
યત્તા—તહો આણુરાએ ઇહ ચરિહ મધં જણવધં પયડિહ મણુહરહ ।
તેં બંધવપુત્રકલ્લતસહુ ચિરુ જાંદહુ જા રવિસસિ હરધં ।^૧

૧. છાયા:—યઃ નવયૌવને દિવસેષુ ચટિતકઃ અમરવિમાનાદ્ નનુ સુરઃ પતિતકઃ ।
કનકવર્ણઃ અતિમનોહરગાત્રઃ યસ્ય વિજયપાલઃ નરાધિપઃ રક્તકઃ ।
ધર્મમહાતરુઃ સિક્તઃ આત્મનઃ યઃ વિજયપાલસ્ય નનુ મુખદર્પણઃ ।
યઃ અરીન્ નિહન્તિ દુઃસહાન્ લીલયા યસ્ય મનઃ રક્તકં કુજ્જરલીલયા ।
વાન્ધવેષ્ટમિત્રજનરોહણઃ નૃપભૂપાલસ્ય યઃ મનોમોહનઃ ।
દીજ્ઞાનાથાનાં યઃ દુઃસ્વભઙ્ગજનઃ કર્ણનરેન્દ્રસ્ય આશયરઙ્ગજનઃ ।

x

x

x

x

તસ્ય સુતાઃ આહુલ—રહો—રાહુલાઃ મુનિકનકામરપદોદ્વાહકાઃ ।
યત્તા—તસ્ય અનુરાગેન ઇદં ચરિતં મયા જનપદે પ્રકટિતં મનોહરમ્ ।
તાવત્ વાન્ધવપુત્રકલત્રસહિતઃ ચિરં નન્દતુ યાવત્ રવિશશિનો
[વિ] હરતઃ ॥

આ કનકામર આમ ત્રણ રાજનાં નામ આપે છે. આ કડવા પહેલાના કડવામાં તેણે પોતાની ઓળખ આપતાં લખ્યું છે કે:—

ચિર દિવરવંસુખપણ્યેણ ચંદારિસિગોતે વિમલ્યેણ ।

વધરાયઈ હુયઈ દિયંખરેણ સુપસિદ્ધલામકળ્યામરેણ ।

બુદ્ધમંગલએવહેા સીસએણ હિપ્પાધયજ્જનમણતોસએણ ।

આસાઈયણચરિ સંપત્તએણ જિણચરણસરોરુહભક્તએણ ।

અચ્છંતઈ તહિ મઈ ચરિહ એહ ધર પયડિહ... ... ।

[દિવસે દિવસે જે નવીન યૌવનમાં આવ્યો છે, જાણે કે અમરના વિમાનમાંથી દેવ પડી આવ્યો હોય! જે કુંચનવર્ણી અને અતિ મનોહર અંગવાળો છે, જેને વિશે વિજયપાલ રાજાને પ્રેમ છે, જેણે પોતાનું ધર્મરૂપી મહાવૃક્ષ છાંટ્યું અને જે વિજયપાલ રાજાના મુખની આરસી જેવો છે, જે રમત માત્રમાં દુઃસહ દુશ્મનેને મારે છે, અને જેનું મન હાથીની રમતમાં લાગેલું છે, સગાં, વહાલાં અને મિત્રોને જે વધારનારો અને જે રાજા ભૂપાલને મનઝમતો છે, ગરીબ અને અનાથોનાં દુઃખને જે ભાંગે છે અને જે કર્ણુરાજના હૃદયને ખુશ રાખનારો છે; તેના આહુલ, રહોહો, અને રાહુલ નામના ત્રણ પુત્રો મુનિ કનકામરના ચરણમાં રહેવા ઉત્સુક છે, તેના પ્રેમે કરી આ મનોહર ચરિત્ર મેં દેશમાં પ્રકટ કર્યું છે. જ્યાંસુધી સૂર્ય અને ચંદ્રમા રહે ત્યાંસુધી સગા, પુત્ર, સ્ત્રીઓ સહિત તે ચિરકાળ આનંદમાં રહેા.] એજન, પૃ. ૧૦૭

૧. છાયા:—ચિરં દિવરવંશોત્પન્નેન ચન્દ્રકપિગોત્રેણ વિમલકેન ।

વૈરાગ્યે ભવતિ દિગમ્બરેણ સુપ્રસિદ્ધનામકલકામરેણ ।

બુદ્ધમજ્જલદેવસ્ય શિષ્યેણ ઉત્પાદિતજનમનસ્તોપકેણ ।

‘આસાદ્ય’ નગરી સંપ્રાપ્તકેન જિનચરણસરોરુહમક્તકેન ।

સતા તત્ર મયા ચરિતં એતદ્ ધરાયાં પ્રકટિતમ્... .. ।

[આમણના વંશમાં થયેલા, વિમલ ચંદ્રકપિના ગોત્રના, અને વૈરાગ્ય થતાં દિગંખર થયેલા, વળી બુદ્ધમંગલના શિષ્ય, જેણે મનુષ્યોને મનમાં સંતોષ ઉપજાવ્યો છે અને જે જિનના ચરણકમળને ભક્ત છે તે સુપ્રસિદ્ધ કનકામરે ‘આસાદ્ય’ નગરમાં રહી પૃથ્વી વિશે આ ચરિત્ર પ્રકટાવ્યું.] એજન; પૃ. ૧૦૬

તેણે આ કાવ્યમાં તેરાપુર ગુફાનાં સુંદર વર્ણનો આપ્યાં છે, એ ઉપરથી તેના નિકટમાં એ ક્યાંય રહેલો હશે. આ ગુફાઓની નજીક એક ‘અસ્સાયે’નામનું ગામ ભોકદન તાલુકામાં આવ્યું છે, જ્યાં ઇ. સ. ૧૮૦૩માં મરાઠાઓને સર આર્થરવેલ્સલીએ હરાવ્યા હતા.^૧ મહાપુરાણકાર પુષ્પદંત જે કણ્ણુ વિશે લખે છે, તે રાષ્ટ્રકૂટવંશનો માન્યખેટનો ત્રીજો કૃષ્ણ જ આ હોય તો વિજયપાલ અને નૃપ ભૂપાલ “આસાધય”માં તેના ખંડિયા સંભવી શકે. પુષ્પદંત પછીના દિગંબર કવિઓનું કનકામર નામ નથી આપતો એ જોતાં આ માન્યતાની સંઘવિતતા છે, તો આ પુષ્પદંતની વૃદ્ધાવસ્થા નજીકનો ઠરતાં ઇ. સ. ૧૦૦૦ આસપાસ થયો સંભવે.

આ કવિ પણ મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશ પ્રયોજે છે. અપભ્રંશ કાવ્યોમાં “કરકંડુચરિઉ” પણ એક સારા કાવ્યનો ઉમેરો કરે છે, જેવાં પછીના સમયમાં ભાગ્યે જ દેખાય છે.

૨૦. આ જ સમયનો એક બીજો શ્વેતાંબર મહેશ્વરસૂરિ તેના સંજમમંજરી નામક ૩૫ દોહાના નાના કાવ્યથી જાણવામાં આવ્યો છે.^૨ આ કવિ પણ ૧૧મી સદીના આરંભનો જ જણાય છે; કેમકે કોઈ મહેશ્વરની “પંચમીકહા”ની સં. ૧૧૦૯ની હાથપ્રત જેસલમેરના ભંડારમાં છે, આ બે કાવ્યનો કર્તા એક હોય તો મહેશ્વર આટલો જૂનો સંભવી શકે. આ સંજમમંજરી ઉપર એક ટીકા પણ મળે છે, જેની સં. ૧૫૦૫ની હાથપ્રત મળે છે.^૩ આ ટીકા ઉદાહરણોથી ભરચક હોઈ અતિ ઉપયોગી છે.^૪

સંજમમંજરી આચાર અને નીતિને લગતાં સુભાષિતોનો ગ્રંથ છે:

જઘ પાણઈ સંસઘ પડઘ જઘ નિવાહુ ન અતિ ॥

તહિવિ અદિન્તુ મ સંગહસિ જ' દૂસિઉ નિણુસતિ ॥

૧. કરકંડુચરિઉ, અ. પ્રસ્તા. પૃ. ૪૦

૨. Annals of B. R. I. Poona, Vol. II pp. 157-66.

૩. જૈન ગુ. ક. જૂ ગૂ. ઇતિ. પૃ. ૪૩

૪. Annals of B. I. R. Vol. II, પૃ. ૧૫૮

જઠ નિવિવત્તહ દુહપચુરિ નિવસંતુ સંસારિ

મેહુણુસુહિ સુમિણંતરિ મન પસરતુ નિવારિ ॥૧

પંચમીકહા પ્રસિદ્ધિમાં નથી આવી. તે પણ જ્ઞાનવિષયક જ કથા છે. આ. હેમચંદ્રે આપેલા અપભ્રંશને આ કવિ સાંચવી રાખે છે; એવો ડો. ગુણેનો પણ અભિપ્રાય છે.^૨ એ જોતાં ‘ગૌર્જર અપભ્રંશ’નું સ્વરૂપ મેળવવામાં આ કાવ્યથી સુવિધા મળે છે. આમાં જ તસ્સની સાથે તાસુ રૂપ પણ મળે છે, જે આપણને અર્વાચીનતા તરફ દોરે છે.

૧. ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી (ચાલુ)

(દ્વિતીય ભૂમિકા)

હૈમયુગ

૧. ઇસુની અગિયારમી સદીના અંત ભાગમાં હૈમયુગ શરૂ થાય છે. આ. હેમચંદ્રનો જન્મ સં. ૧૧૪૫, ઇ. સ. ૧૦૮૯માં થયો હતો, અને દેહાવસાન સં. ૧૨૨૯, ઇ. સ. ૧૧૭૩માં થયું હતું. આમ ૮૪ વર્ષનો ગાળો આ. હેમચંદ્રના જીવનનો છે. પૂર્વના થોડાં વર્ષો લેતાં અગિયારમીની છેલ્લી પચીસી અને બારમી સદી આખી એ ૧૨૫ વર્ષનો ગાળો ભાષાની દૃષ્ટિએ આચાર્ય હેમચંદ્રના નામથી વિભૂષિત કરવામાં સાહસ નથી. આ. હેમચંદ્રના જન્મપૂર્વે અભયદેવસૂરિ કરી એક સાધુ ચર્ચા ગયા છે, જેમનું નિધન સં. ૧૧૩૩-૩૫ લગભગમાં થયું છે. તેમનું ‘જયતિહુઅણુ’ નામનું ૩૩ ગાથાનું કાવ્ય ખંભાતના પાર્શ્વનાથના સ્તવનરૂપે છે.

૧. ધ્યાયા:—યદિ પ્રાણા: સંશયે પતિન્ત યદિ નિર્વાહો નાસ્તિ ।

તથાપિ અદત્તં મા સંગ્રહાણ યદ્ દૂષિતં જિનશાસ્ત્રે ॥

યદિ નિર્વિણ્ણો દુઃસ્વપ્રચુરે નિવસન્ સંસારે ।

મૈથુનસુખે સ્વપ્નાન્તરે મનઃ પ્રસરત્ નિવારય ॥ એજન પૃ. ૧૬૦

[પ્રાણુ જવાની શંકા હોય, નિર્વાહ ચાલતો ન હોય, તોપણ જિનશાસ્ત્રમાં જેમાં દોષ બતાવ્યો છે, તે પ્રમાણે ન દીધેલું ન લે. દુઃખમય સંસારમાં રહેતા તને વૈરાગ્ય થયો હોય તો સ્વપ્નમાં પણ સંસારમુખમાથી મન વારી લે.]

૨. એજન, પૃ. ૧૬૪-૧૬૬

૨. એ જ સમયમાં “સાધારણ” નામના કવિએ હરિભદ્રની પ્રાચીન “સમરાધ્યય-કહા”ને આધારે અપભ્રંશમાં “વિલાસવધ-કહા” સં. ૧૧૨૩માં રચી છે. પાછળથી તેણે અપભ્રંશસૂરિ પાસે દીક્ષા લઈ “સિદ્ધસેનસૂરિ” નામ ધારણ કરેલું.^૧

૩. આ. હેમચંદ્રના ગુરુ દેવચંદ્રે સં. ૧૧૬૦માં “શાંતિનાથચરિત્ર” નામનું ૧૬૦૦૦ શ્લોકપુરનું અપભ્રંશ કાવ્ય રચ્યું છે. કવિએ વસુદેવ-હિંદીકાર ભદ્રબાહુ, સમરાધ્યયકહાના કર્તા હરિભદ્રસૂરિ, દુવલયમાલાના કર્તા દાક્ષિણ્યચિત્ત, અને ઉપમિતિભવપ્રપંચના કર્તા સિદ્ધસૂરિને નમસ્કાર કર્યા છે. આ જ આચાર્યે સુલસાખ્યાન નામનું ૧૭ કડવાનું નાનું અપભ્રંશ કાવ્ય પણ રચેલું છે.^૨ આ કાવ્યો અઘાપિ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી સારાં અવતરણો મેળવી શકાયાં નથી.

૪. સ્વ. ચીમનલાલ દલાલે સં. ૧૧૮૧ની હાથપ્રતમાં સચવાયેલા “પઉમસિરિચરિઉ” નામક કાવ્યનો પાટણના ભંડારમાં હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ કાવ્યનો કર્તા કોઈ પાર્શ્વનંદન “ધાહિલ” જણાય છે. આ કચારે થયો તે અઘાપિ નક્કી કરી શકાયું નથી. એ ધાહિલ પોતાને “સસિપાલકુલમંભવ” કહે છે. એ જ હાથપ્રતમાં “અંજનાસુંદરી કથા” અને “જન્માભિષેક” નામનાં બે અપભ્રંશ કાવ્યો છે એ કાનાં છે, તે જાણવામાં આવ્યું નથી.

૫. પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધીએ સંપાદિત ચર્યચરિ, ઉપદેશરસાયન રાસ અને કાલસ્વરૂપકુલક એ “અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી”ના કર્તા જિનદત્તસૂરિ આ જ યુગના એક સારા કવિ થઈ ગયા છે. વાચ્છિગ નામના શ્રાવકથી બાહડ નામની પત્નીમાં સં. ૧૧૩૨માં આ સૂરિનો ધોળકામાં જન્મ થયો હતો; અને તેને સં. ૧૧૪૧માં સોમચંદ્ર નામ આપી ધર્મદેવોપાખ્યાયે દીક્ષા

૧. ગા. ઓ. સિ. જસલમેર ભંડારની સૂચી પૃ. ૧૪ મીને સં. પ્રસ્તા: પૃ. ૧૪૫.

૨. ગા. ઓ. સિ. પાટણ ભંડાર સૂચી, પૃ. ૧૮૨

આપી. એ વખતના સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય જિનવલ્લભસૂરિના દેહાવસાન પછી ચિત્રદ્રુટમાં એ સ્થાન ઉપર જિનદત્તસૂરિને નક્કી કરવામાં આવ્યા. એમણે વાગડદેશમાં વિહાર કરતી વેળાએ “ચર્યરી”નામનું આચાર્ય જિનવલ્લભસૂરિની સ્તુતિરૂપે ૪૭ કડીનું ૨૧ માત્રાવાળા કુંદછંદમાં કાવ્ય રચ્યું. ખાસ કરીને ચૈત્યવાસીઓના જોરને હડાવવા માટે કવિએ જિનવલ્લભસૂરિની પુષ્કળ સ્તુતિ કરી છે. એનું ખીનું કાવ્ય “ઉપદેશધર્મ-રસાયન રાસ” ૭૦ ચોપાઈમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપદેશાત્મક આ કાવ્ય ખાસ મહત્વનું છે. તેમાં મુખ્યત્વે ગુરુનાં અને શ્રાવકનાં લક્ષણો પર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ૩૦૦ “કાલસ્વરૂપકુલક” પણ ઉપદેશાત્મક કાવ્ય છે :

બહુય લોચ લુંચિયસિર દીસહિં પર રાગ-દોસિહિં સહું વિલસહિં ।
 પદહિં ગુણહિ સત્યધ વક્ખાણહિ પરિ પરમત્યુ તિત્યુ સુ ન જાણહિ ॥
 તિણિ વેસિણિ તે ચાર રિહિલ્લિલ મુસહિ લોહ ઉમ્મગ્ગિણુ ધલિલહ ।
 તાહું પમત્તહ કિવધ ન છુટ્ઠ ને જગ્ગધ સધ્ધર્મિ સુ વદ્ધ ॥

x

x

x

x

કુંદ્દ હોધ ગો-ચક્કિહિ ધવલહ પર પેજ્જનંતધ અંતરુ બહલહ ।
 એકુંદ્દ સરીરિ સુક્ખ સંપાડધ અવરુ પિયહ પુણુ મંસુ વિ સાડધ ॥
 કુશુરુ સુશુરુ સમ દીસહિં બાહિરિ પરિ ને કુશુરુ સુ અંતરુ વાહિ રિ ।
 ને તસુ અંતરુ કરધ વિચક્ખાણુ સો પરમપ્પક લહધ સુલક્ખણુ ॥૧

૧. છાયા:—

बहवो लोकाः लुञ्चितशिरसो दृश्यन्ते परं रागद्वेषाभ्यां सह विलसन्ति ।
 पठन्ति गुणयन्ति शास्त्राणि व्याख्यानयन्ति परं परमार्थस्तत्र तं न जानन्ति ॥
 तेन वेषेण ते चौराः स्थिताः मुष्णन्ति लोकमुन्मार्गे क्षिप्त्वा ।
 तेभ्यः प्रमत्तः कथमपि न मुच्यते यो जागर्ति सद्धर्मे स वर्तते ॥

x

x

x

x

दुग्धं भवति गो-धर्कयोः धवलं परं पीयमाने अन्तरं बहु ।
 एकं शरीरे सौख्यं संपादयति अपरं पीतं पुनर्मांसं शतयति ॥

કવિએ આ પાછલા કાવ્યના આરંભમાં મહત્ત્વ એક ઐતિહાસિક વીગત આપી છે:

મીણુ સણિચરમિ સંકંતઘ મેસિ જાંતિ પુણુ વક્કુ કરંતઘ ।
દેસ ભગ્ગ પરચક્ક પઘઠા વડ વડ પટ્ટણુ તે પખ્ખટ્ટા ॥૨

મીન રાશિના શનિ થયા, પછી મેષ રાશિમાં જતાં જ્યારે વક્રી થયા ત્યારે બહારનાં લશ્કરો આવ્યાં અને દેશને ભાંગ્યો; મોટાં મોટાં શહેરોનો નાશ કર્યો.

આ પછીની જ ચોપાઈમાં કવિએ “વિક્રમ સંવચ્છરિ સય વારહ હુયદ્ધ પળ્લેહ સહુ ઘર વારહ”^૩ વિક્રમ સંવત્સર ૧૨૦૦નું વર્ષ થતાં ધરખાર નાશ પામ્યું, એમ લખ્યું છે. વિ. મં. ૧૨૦૦ એટલે ઈ. સ. ૧૧૪૪. આ સમયમાં એમણે ગૃહત્યાગ સંપૂર્ણ રીતે કર્યો જણાય છે, આ વર્ષમાં ધોળકા વગેરેમાં પરચક્ક ક્યું હશે? રાજા કુમારપાળ આ સમયે ગૂજરાતનો અધિપતિ હતો. આરંભના સમયમાં રાજ્યની થોડી

કુગુહસુગુરુ સમૌ દશ્યેતે વહિઃ પરં ચઃ કુગુરુઃ સ આન્તરઃ વ્યાધિઃ ।

ચઃ તયોઃ અન્તરં કરોતિ વિચક્ષણઃ સઃ પરમપદં લભતે સલક્ષણઃ॥

[અપ. કા.. ત્ર., કા. સ્વ. ૭-૮, ૧૦-૧૧]

[માથેથી કેશ ચૂંટાવ્યા છે તેવા ધણા માણસો દેખવામાં આવે છે, પણ તેઓ રાગદ્રેષવાળા હોય છે. ભણે છે, ગણે છે અને શાસ્ત્રોનાં વ્યાખ્યાન કરે છે, પણ તેમાં પરમાર્થ છે તેને નજીક નથી. તેવા વેશે તેઓ ચોરો છે; લોકોને બાંધે માર્ગે વાળી ચોરી કરે છે. ફસાયેલા માણસ તેઓ પાસેથી કોઈ સીતે છૂટતો નથી. જે સદ્ધર્મમાં નચીત છે, તે જ પાછો ફરે છે. ×××× ગાયનું અને આંકડાનું દૂધ ધોળું છે, પણ પિવાતાં મોટા તકાવત છે. એક દૂધ શરીરમાં સુખ આપે છે, જ્યારે બીજું પીધેલું માંસને સેડવી નાખે છે. (એમ) કુગુરુ અને સુગુરુ બહારથી સરખા દેખાય છે; પણ કુગુરુ છે તે અંદરનો વ્યાધિ છે. બુદ્ધિશાળી જન તે બંને વચ્ચેના તકાવતને નાણે છે, સુલક્ષણી તે જ પરમપદ પામે છે.

અવ્યવસ્થાનો કોઇ લુટારુ ધાડાંઓએ દુરુપયોગ કર્યો સંભવે છે. આ કવિએ પ્રાકૃતમાં પણ એ કાવ્યો લખ્યાં છે.

૬. મુનિ જિનદત્તસૂરિની સ્તુતિરૂપે કોઈ પદ્ધતિ એક પદ્ધતિ લખી છે, જેની એક નકલ સૂરિના શિષ્ય જિનરક્ષિતે ધારાનગરીમાં સં. ૧૧૭૦માં કરી છે, બીજી નકલ બીજા શિષ્ય અલ્લચંદ્રે સિદ્ધરાજના રાજ્યકાલમાં પાટણમાં સં. ૧૧૭૧માં કરી છે.^૧

હૈમયુગના આરંભ અને આગલાં વર્ષોમાં ભાષામાં ક્રમશઃ સ્થિર-પાણું અને નિયમબદ્ધતા પ્રવેશ કરે છે. શ્રી જિનદત્તસૂરિ, પદ્ધતિ વગેરેની કૃતિઓમાં એ દેખાય છે. સંપૂર્ણ રીતે સાહિત્યની ભાષા તરીકે આ પ્રદેશમાં “ગૌર્જર અપભ્રંશ” સ્વીકારાયા પછી હવે તેમાં વધુ અર્વાચીનતા તરફ ઢળવાનું વલણ આવવા લાગે છે; જેમાં પ્રસંગ પ્રાપ્ત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત તત્સમ રૂપોનો પ્રૌઢિ ખાતર પ્રયોગ કાંઈકે વધે છે:

બુદ્ધખાણિયઇ ત પરમતત્તુ જિણ પાઠ પણાસઇ ।

આરાહિયઇ ત વીરનાહુ કઇપદ્ધ પયાસઇ ।

ધંમુ ત દયાસંયુત્તુ જેણુ વરગઇ પાવિજજઇ ।

ચાહ ત અણખંડિયઇ બુ ખંદિણુ સલહિજજઇ ॥૨

કાળા અક્ષરોનાં રૂપો જુઓ; એ સાથે તેમાં તત્સમ સંસ્કૃત પ્રાકૃત શબ્દો જુઓ; સાથે ‘પણાસઇ’ વગેરે રૂપમાં જોડાક્ષરનો અભાવ જુઓ.

૧. એજન, પૃ. ૧૧૨

૨. છાયા:— વ્યાખ્યાયતે તત્ત્વ પરમતત્ત્વં યેન પાપં પ્રણયતિ ।

આરાધ્યતે સઃ વીરનાથઃ કવિપલ્હઃ પ્રકાશયતિ ॥

ધર્મઃ સ દયાસંયુક્તઃ યેન વરગતિઃ પ્રાપ્યતે ।

ચાપઃ સ અલ્પચિત્તકઃ યઃ વંન્દિત્વા સુલભ્યતે ॥

[જેનાથી પાપ નાશ પામે છે, તે પરમતત્ત્વનું વ્યાખ્યાન થાય છે. કવિ પદ્ધતિ કહે છે: તે વીરનાથની આરાધના થાય છે. જેનાથી ઉત્તમ ગતિ પમાય છે, તે દયાયુક્ત ધર્મ પ્રચારમાં છે. જેને નમસ્કાર મેળવાય છે, તે ધનુષ પણ અખંડિત છે. (એટલે નથી હિંસા કે નથી ખૂનામરફી.)]

૭. આ. હેમચંદ્રના સમકાલીન વાદિદેવસૂરિ નામક જૈનાચાર્યે એક “ગુરુસ્તવન” રચ્યું છે, જેમાં તેણે પોતાના ગુરુ “મુનિચંદ્રસૂરિ”ની સ્તુતિ કરી છે. મુનિચંદ્રસૂરિનું મં. ૧૧૭૮માં દેહાવસાન થયું છે, એટલે એ નિકટનું આ કાવ્ય છે, એમાં શંકા નથી. પ્રભાવકચરિતમાં શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિના શિષ્ય તરીકે દેવસૂરિનો નિર્દેશ છે.^૧ તેઓ ગુરુના દેહાવસાન પૂર્વે ધોળકા, આણુ, નાગોર વગેરેમાં વિહાર કરતા હતા, ત્યાંથી કરતા કરતા અણહિલવાડમાં આવી પહોંચ્યાં કે જ્યાં સાં. ૧૧૭૮ માં ગુરુનું દેહાવસાન થયું. આ સૂરિએ અણહિલવાડમાં આ કાવ્ય આ જ વર્ષમાં લખ્યું હોય એ મંતવિત છે. તત્કાલીન ભાષા ઉપર એમની કૃતિથી થોડો પણ ઠીક પ્રકાશ પડે છે:

વક્ષ્યાણુંતઓઃ જિણવચણું સિરિમુણિચંદ્રમુણિંદ્ર ।
ચઉદિન્નિ મુણિપરિવારિયઓઃ નાવઠ પુન્નિમચંદ્ર ॥

x

x

x

x

જિન્ન મેહાગમ તોસિયહિ મોરહ તણા નિકાય ।
તિન્ન મુણિસૂરિહિ આગમણિ લવિયાણું સમુદાય ॥૨

આ ખંતે દોહામાં અર્વાચીનતાને નિકટ થતાં રૂપો તરત પકડાય તેવાં છે. છેલ્લો દોહો જુઓ:—

૧. જૈ. શ્વ. હે. ૧૬૧૭, પૃ. ૩૨૬-૩૦ (પં. ખેચરદાસ દોશી)

૨. છાયા:— વ્યાખ્યાન જિનવચનં શ્રીમુનિચંદ્રમુનીન્દ્રઃ ।

ચતુર્દિશિ મુનિપરિવારિતઃ ઇત્ર પૂર્ણિમાચંદ્રઃ ॥

યથા મેઘાગમે તોષ્યતે મયૂરાણાં નિકાયઃ ।

તથા મુનિસૂરેઃ આગમને મવ્યાનાં સમુદાયઃ ॥

[શ્રીમુનિચંદ્ર મુનિ જિનવચનનાં વ્યાખ્યાન કરતા હોય ત્યારે બાણે કે મુનિએ પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર ન દેલાવ્યો હોય ! xxx વરસાદ આવવાને સમયે જેમ મયૂરસમૂહ પ્રસન્ન થાય છે, તે પ્રમાણે મુનિસૂરિના આવવા સમયે જૈનોનો સમુદાય પ્રસન્ન થાય છે.]

દૂસમ રથણિહિ સૂર નિમ્બ તુહ ઉદ્ધિહિ મુણિનાહ ।
સિરિ મુણિચંદ મુણિદ પરમહુ ફેડધ કુગ્ગાહ ॥૧

૮. આ જ સમયના એક લક્ષમણગણીએ “સુપાસનાહ-ચરિત્ર” નામક, પ્રાકૃત ભાષામાં કાવ્ય સં. ૧૧૯૯માં કુમારપાલના રાજ્ય-કાળમાં મંડલીપુરીમાં રચ્યું છે, તેમાં તેણે વચ્ચે અપભ્રંશમાં પણ કવિતા રચી છે:

જહિ ઉપજનધ જલાણુ તં નિશ્ચિયં તા હહા
પાસકિહં કુલિજિહિ હહધ નવા હહધ ।
જસુ પુણુ ફાહ સુ અપ્પહં જાણુ હહિહ
હાણુ કરેધ પરતહ નિણુવરિ ઇહ કહિહ ॥૨

આચાર્ય હેમચંદ્ર

૯. હૈમયુગના ઉજ્જવલ ચંદ્ર તરીકે અલગ તરી આવતા આ-હેમચંદ્ર “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની પ્રથમ અને દ્વિતીય ભૂમિકાના અંકાડાની કડી તરીકે રહી ભાષાસ્વરૂપને અતિ સફુટ સ્વરૂપમાં આપણી સમક્ષ મૂકે છે. એમણે પ્રાકૃત વ્યાકરણને અંતે “અપભ્રંશ”ની સ્વતંત્રાથી પ્રક્રિયા ન આપી હોત તો “અપભ્રંશ”નું શાસ્ત્રીય રૂપ મેળવવાને ફાંફાં મારવાં પડ્યાં હોત. “પ્રાકૃત વ્યાકરણ”માં જેમ “મહારાષ્ટ્રી

૧. ડાયા:— દુ:પમરજન્યાં સૂર્ય ઇવ ત્વં ઉત્થિત: મુનિનાથ ।

શ્રીમુનિચન્દ્રમુનીન્દ્ર: પરમં નાશયતિ કુગ્રાહમ્ ॥

[હે મુનિનાથ, આકરી રાત્રિમાં સૂર્યની જેમ તમે ઊઠ્યા છા, મુનિ ચંદ્રમુનિ પરમ કુગ્રાહને ફેડે છે.]

૨. ડાયા:-- યત્ર ઉત્પદ્યતે જ્વલન: તદ્ નિશ્ચિતં તાવદ્ દહતિ

પાર્શ્વસ્થિતં સ્ફુલ્લિક્ષિ: દહતિ નવા દહતિ ।

યસ્ય પુન: ક્રોધ: સ: આત્માનં જન: દહતિ

હાનિ કરોતિ પરત્ર જિનવરેણ ઇહ કથિતમ્ ॥

[જેમાં અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ચોક્કસ તે બાળે છે, બાજુમાં રહેલાને ઠાંડાથી બાળે કે ન બાળે, પણ જેને ક્રોધ હોય છે, તે માણસ પોતાને બાળે છે અને બીજાને હાણુ કરે છે, એમ જિનવરે અહીં કહ્યું છે.]

પ્રાકૃત” ને માત્ર “પ્રાકૃત” તરીકે આ. હેમચંદ્રે જણાવ્યું છે, તે જ નીતે “ગૌર્જર અપભ્રંશ” ને પણ સાદા “અપભ્રંશ” નામથી જ આપેલો છે. આ વિષયમાં ચર્ચા કરવા પૂર્વે એમના જીવનની થોડી હકીકત જાણવી ઉપયોગી થઈ પડશે.

આ. હેમચંદ્રનું મૂળ નામ ચાંગદેવ, એ જ્ઞાતિએ મોઢ વણિક અને ધંધુકાના વતની. એમનો જન્મ સં. ૧૧૪૫માં. એમનાં માતા પિતાનું નામ ચચ્ચ અને ચાહિની. પિતા માહેશ્વરી હતા, જ્યારે માતા જૈન હતાં. એકવાર પ્રસિદ્ધ દેવચંદ્રસૂરિ ફરતા ફરતા ધંધુકા આવ્યા. ત્યાં એક દિવસ વ્યાખ્યાન બાદ એક બાળક તેમની પાસે આવ્યો, અને સંસારની અસારતા વિશે પૂછવા લાગ્યો. આચાર્ય એ છોકરાના વિષયમાં સાથે રહેલા તેના મામા નેમીને પ્રશ્ન કર્યો. નેમીએ ભાણેજ ચાંગદેવને વિશે માહિતી આપી, અને છોકરાની હોશિયારી જોઈ દેવચંદ્રસૂરિએ બાળકને સાધુ કરવા માગી લીધો. પિતાની અનિચ્છા છતાં પોતાની ઈચ્છાથી બાળક ચાંગદેવ મામાની અનુમતિથી ઘર છોડી આચાર્ય સાથે ચાલી નીકળ્યો. ત્યાંથી ખંભાતમાં આવી સં. ૧૧૫૦માં આચાર્ય પાસે જૈન દીક્ષા લીધી, જે વખતે ઉદો મહેતો ખંભાતનો સૂત્રો હતો. અહીં આ બાળકનું નામ “સોમચંદ્ર” પાડવામાં આવ્યું. વિદ્યાભ્યાસને અંતે શિષ્યની અતુલિત શક્તિ જોઈ ગુરુએ તેને નાગોરમાં ગણધર બનાવ્યો, આ ક્રિયા ૧૧૬૬માં બની; અને “સોમચંદ્ર” હેમચંદ્રસૂરિ થયા. આ. હેમચંદ્રસૂરિ હવે દેશવિદેશ ઉપદેશાર્થ ફરવા લાગ્યા. અનેક પ્રકારના લોકોના સંપર્કમાં આવ્યાથી તેમની પ્રજ્ઞા અત્યંત તેજસ્વિની બની ચૂકી.

આ. હેમચંદ્ર અણહિલવાડમાં ક્યારે આવ્યા, તે આપણે ચોક્કસ જાણી નથી શકતા; પરંતુ સંભવતઃ અધ્યયનકાલમાં જ ઉદા મહેતાને કારણે જ એ અણહિલવાડમાં આવ્યા હશે.^૧ સંસ્કૃત ભાષાનાં અનેક-

૧. ઉદા મહેતાના પુત્ર બાહડે કુમારપાલ સાથે આ. હેમચંદ્રનો પરિચય કરાવ્યો હતો, તેવી વીગત કુમા. પ્રતિ. માં મળે છે જ. (જુઓ કાવ્યાનુશાસન અં. પ્ર. પૃ. ૨૬૪-૬૭)

વિધ શાસ્ત્રોના સંપર્કમાં આવવાની સુવિધા અંબુહિલ્લવાડમાં હોવાનું જાણવામાં છે. કાશ્મીરથી પંડિતો ગૂજરાતમાં આવતા. ઉત્સાહ નામનો એક મહાન વ્યાકરણશાસ્ત્રી કાશ્મીરથી સિદ્ધરાજના દરબારમાં આવી વસેલો. સિદ્ધરાજ સાથેના ગાઢ પરિચયમાં આવ્યા પછી આ. હેમચંદ્રની સૂચનાથી આ જ ઉત્સાહ પંડિતને કાશ્મીરમાંથી આઠ વ્યાકરણગ્રંથો લાવવા મોકલવામાં આવ્યો હતો. કાશ્મીરીઓનો વિદ્યાસંબંધ ગૂજરાતીઓ સાથેનો મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશથી પણ સમજાય છે. આ. હેમચંદ્રે “કાવ્યાનુશાસન”માં મોટે ભાગે મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશનું અનુસરણ કરેલું પ્રાપ્ત થાય છે,^૧ એટલું જ નહિ, આ. હેમચંદ્રે “કાવ્યાનુશાસન”માં કેટલેક રચણે આ. અભિનવગુપ્તનો નામોદ્દેશ પણ કર્યો છે.

“પ્રભાવકચરિત”માંના નિર્દેશ પ્રમાણે આ. હેમચંદ્રની સિદ્ધરાજ સાથે સં. ૧૧૮૧માં મુલાકાત થઈ. એ પછી માળવા ઉપરના સિદ્ધરાજના વિજય બાદ જંને વચ્ચે વધુ અને વધુ નિકટનો સંબંધ બંધાતો ચાલ્યો. માળવાનો વિજય સં. ૧૧૯૧માં થયેલો.

આ. હેમચંદ્રે સંસ્કૃત ભાષાની પ્રત્યેક શાખામાં ગ્રંથો લખ્યા છે. આમાં મૌથી પ્રથમ એમણે વ્યાકરણ લખ્યું એમ કહેવાય છે. “પ્રભાવકચરિત”માં જણાવ્યા પ્રમાણે એકવાર અવંતીમાંથી લાવેલો ગ્રંથભંડાર જોવાને સિદ્ધરાજ ગયેલો ત્યારે તેની નજર એક “લક્ષણપ્રકાશ”^૨ નામક ગ્રંથ ઉપર પડી. ત્યારે તેણે આ. હેમચંદ્રને પૂછ્યું કે આ શું

૧. એ જાણવા જેવી વાત છે કે મમ્મટના “કાવ્યપ્રકાશ”ની જૂનામાં જૂની ટીકા પણ એક ગૂજરાતી જૈન મુનિ માણિકચંદ્રે રચી છે. (કાવ્યાનુશાસન; અં. પ્રસ્તા. પૃ. ૨૭૩)

૨. ભોજદેવે “રાખ્દાનુશાસન” રચ્યું છે, એનું નામ પણ “સરસ્વતી-દંઠાભરણ” છે. ત્રિવેન્દ્રમ્ સંસ્કૃત ગ્રંથમાળામાં તેના ચાર અધ્યાય છપાયા છે. એના રાત્ર અધ્યાય મળે છે, એમ સંપાદક જણાવે છે. શું આઠમો અધ્યાય. “પ્રાકૃત ભાષાઓ” વિશે લખાયો હશે? (સ. કં. ભ. પ્ર.)

છે ? આચાર્યે જાણાવ્યું કે એ “રાજા ભોજદેવકૃત વ્યાકરણ” છે. એ ઉપરાંત આચાર્યે વધુ વાત કહેતાં ભોજદેવના ગ્રંથો ગણાવ્યા. રાજાએ પોતાના ગ્રંથભંડારમાં આવા ગ્રંથો હોવા વિશે તેમ જ પોતાને ત્યાં સારા વિદ્વાન હોવા વિશે પ્રશ્ન કર્યો. સૌ આચાર્ય તરફ જોઈ રહ્યા. આથી સિદ્ધરાજે આ. હેમચંદ્રને જ પ્રથમ સારું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ રચવા વિનંતી કરી. આ. હેમચંદ્રની સૂચનાથી પં. ઉત્સાહદ્વારા કાશ્મીરથી વ્યાકરણો મગાવવામાં આવ્યાં. અને રાજાનું નામ અમર રાખવા આ. હેમચંદ્રે એ વ્યાકરણનું “સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસન” નામ રાખ્યું.

અહીં એટલું સમજવું આવશ્યક છે: બધા જ ગ્રંથો આ. હેમચંદ્રે સં. ૧૧૯૨ પછી લખ્યા નહિ હોય. બંને દ્વાચાત્રય કાવ્યો, સિદ્ધહૈમ-શબ્દાનુશાસન અને તેની બંને પ્રકારની વૃત્તિઓ એ આ સમય પછીની કૃતિઓ સંભવે છે. બાકીની કૃતિઓ વહેલી પણ કરી હોય.

સિદ્ધરાજના અવસાન પછી કુમારપાલના સમયમાં તો આ. હેમચંદ્રનું માન અત્યંત ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું. કુમારપાલને આચાર્ય તરફ પૂર્ણ ભક્તિભાવ હતો. તેમ કુમારપાલે જૈનધર્મને પણ સિદ્ધરાજના સમયની અપેક્ષાએ ખૂબ મહત્ત્વનું સ્થાન પોતાના સમયમાં આપેલું એ નિર્વિવાદ છે. આ. હેમચંદ્રના વિષયમાં કેટલીએ ચમત્કારિક વાતો પ્રબંધાદિમાં મળે છે. એ બધીને લક્ષ્યમાં ન લેતાં એ એક મહાન વિભૂતિ તરીકે આ. હેમચંદ્રનું હિંદના સાહિત્યકીય ઇતિહાસમાં અમોચ સ્થાન છે જ.

સં. ૧૨૨૯માં દેહાવસાનપૂર્વે એમણે અનેક ગ્રંથો રચી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશને સમૃદ્ધ કરેલ છે. એમનો ધાર્મિક સમભાવ પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવો છે. એમના સાહિત્યકીય ગ્રંથોમાં તે ડગલે પગલે જણાય છે.

ગૂજરાતી ભાષાની દૃષ્ટિએ, ગૂજરાતના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ. હેમચંદ્ર સં. પ્રા. દ્વાચાત્રય, હંદોનુશાસન અને પ્રાકૃત વ્યાકરણથી આપણી સમક્ષ વિંધમાન છે. ચૌલુક્યોનો કુમારપાલ સુધીનો સિલસિલાબંધ ઇતિહાસ જેમ દ્વાચાત્રયે સાંચવી રાખ્યો છે, તે રીતે હિંદની ઘણીખરી

અર્વાચીન બોલીઓની માતા “અપભ્રંશ ભાષા”ના મૂલભૂત સ્વરૂપને ઇંદોનુશાસન અને પ્રાકૃત વ્યાકરણદ્વારા સાંચવી રાખ્યું છે.

આ. હેમચંદ્રનો “અપભ્રંશ” તત્કાલીન ખીજા અપભ્રંશોનાં લક્ષણોમાંનાં ગૂંજરાત દેશમાં વ્યાપક લક્ષણોને સાંચવી રાખવા સાથે પોતાના દેશના અપભ્રંશના સ્વરૂપને રજૂ કરે છે. આ. હેમચંદ્રે બાંધેલા અપભ્રંશમાં “શૌરસેની”નાં બેએક લક્ષણો આવતાં હોવાથી કેટલાક વિદ્વાનો તેને “શૌરસેન અપભ્રંશ” કહેવા લલચાય છે, તે વસ્તુ આ પૂર્વે સૂચવવામાં આવી છે. અહીં હવે એ વિષયમાં કાંઈક ચર્ચા કરવામાં આવે તો તે ઉપકારક થઈ પડશે, એમ ધારી તે અહીં આપવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

આ. હેમચંદ્રે ખતાવેલી શૌરસેની ભાષાની મહારાષ્ટ્રી-પ્રાકૃતથી વિલક્ષણતા આટલી છે:

૧. સંસ્કૃત ભાષામાંના અનાદિ ત નો દ અને થ નો વિકલ્પે ઘ. પ્રાકૃતમાં તેવો ત લોપાય છે અને તેવા થનો હ થાય છે. સં. કૃત્તં=પ્રા. કિઝં, શૌ. કિદં; તથા=પ્રા. તહા, શૌ. તધા-તહા (જુઓ સિ. હૈ. ૪-૨૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૭, ૬૮, ૭૩, ૭૪, ૭૬)

૨. સંસ્કૃતમાંના ઋને સ્થાને વિકલ્પે ય્ય. સં. આર્યપુત્ર=પ્રા. અજ્જલ્લ, શૌ. અય્યલ્લ-અજ્જલ્લ (જુઓ એજન ૨૬૬).

૩. મૂ. ધાતુનો મ વિકલ્પે કાયમ રહે છે. સં. ભવતિ=પ્રા. હોદિ, શૌ. મોદિ, હોદિ. મુવદિ, હુવદિ, મવદિ, હવદિ. (જુઓ એજન ૨૬૯)

૪. આરંભણમાં ઇન્નન્ત શબ્દોમાં વિકલ્પે નનો આ; જેમકે સં. કન્નુક્કિન્નું કન્નુદ્ધા-કન્નુદ્ધ; અન્નન્તના ન્ને સ્થાને વિકલ્પે મદાર; જેમકે સં. રાજન્નું રાચં કે રાચ; મવન્ અને મગવત્તા પ્રથમા વિભક્તિના ન્નો મદાર; જેમકે સં. મવાન્-મગવાન્નું મવં-મગવં. (જુઓ એજન ૨૬૩-૬૪-૬૫)

૫. પૂર્વે શબ્દનો વિકલ્પે પુરવ; જેમકે અપુરવં કે અપુવ્વં. (જુઓ એજન ૨૭૦)

૬. સંબંધક ભૂતકૃદંતના ત્વા પ્રત્યયને સ્થાને પ્રાકૃતના પ્રત્યયો ઉપરાંત ઇય^૧ અનેદૂળ પ્રત્યય પણ; જેમકે સં. મૂલ્વા, શૌ. સંવિય, મોદૂળ, હ્રવિય, હોદૂળ, ઉપરાંત મોત્તા વગેરે. (જુઓ એજન, ૨૭૧). વધારામાં ક્ર અને ગમ્ને વિકલ્પે અહુઅ પ્રત્યય; સં. કૃત્વા-ગત્વાનું શૌ. કહુઅ, ગહુઅ, ચાલુ કરિય-કરિદૂળ, ગચ્છિય-ગચ્છિદૂળ પણ (જુઓ ૨૭૨).

૭. ભવિષ્યકાળમાં સ્યને સ્થાને ચોક્કસ સ્તિ થાય છે. સં. ભવિષ્યતિ= શૌ. ભવિસ્સિદિ, જ્યારે પ્રા. હોહૈઙ, હોસ્સૈઙ, હોહિઙ (જુઓ એજન ૨૭૩).

૮. હ્વાનીમ્, તસ્માત્, એવ, નનુને સ્થાને દાણિં, તા, ય્યેદ્, અને ણં. (જુઓ એજન ૨૭૭, ૭૮, ૮૦, ૮૩)

આટલાં રૂપો શૌરસેનીમાં વિશેષતાનાં સમર્પક છે. અપભ્રંશમાં આ રૂપો જ માત્ર વપરાતાં હોય તો તેને “શૌરસેન અપભ્રંશ” કહેવામાં આવે ન હોય. ડૉ. ગુંજેએ એક પ્રશ્ન રજૂ કર્યો છે કે તેના જ સમય સગલગતો નમો સાધુ અપભ્રંશના ભેદ આપે છે અને આ. હેમચંદ્ર એક પણ ભેદ કેમ નથી નોંધતા ?^૨ તેમણે આ વિષયમાં વિચાર કરી પછી એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે કે આ. હેમચંદ્ર પોતાનાં સૂત્રોમાં ઓછામાં ઓછા બે અપભ્રંશભેદ નોંધે છે; જેવાકે:

૧. સિ. હૈ. ૮-૪-૩૨૬માં તળુ અને સુકિડ સાથેસાથ તળુ અને સુકૃદુ; ૩૪૧ અને ૩૬૪મા સૂત્રનાં ઉદાહરણોમાં ગૃહંતિ અને ગૃહેષ્વિણુ, જ્યાં ૩૬૪મા સૂત્રમાં જ શાસન ગૃહ વિશે નોંધ્યું છે, અને ૩૭૦માં ક્રદન્તહો.

૨. સ્વરસંયુક્ત અનાદિ ક-ખ-ત-થ-પ-ફના પ્રાકૃતપ્રક્રિયાની વિરુદ્ધ ગ-ઘ-ઢ-ઘ-વ-મ થવાની પ્રક્રિયા; જેવાં કે વિચ્છોદ્ધગર (સં. વિક્ષોભકર:), સુઘ (સં. સુખ), કઘિદુ (સં. કથિતમ્), સવહુ (સં. રાપયઃ) અને સમલહ (સં. સફલમ્). આની સાથે સરખાવો: શૌરસેનીના સૂ. ૨૬૭માંનાં નાઘો (સં. નાથઃ) અને કઘં (સં. કથમ્).

૧. પ્રાકૃતમાં જ પ્રત્યય છે. (સિ. હૈ. ૮-૨-૧૪૬). જ પૂર્વે જ લાગે છે: મમિઅ, રમિઅ. તે જ રૂપ યશ્રુતિથી આ છે. એમ જ પ્રાકૃતની જ માલેકીનો છે.

૨. ભવિસ્સતકલા: અં. પ્રસ્તા., પૃ. ૬૪

૩. અનાદિ મકારને સ્થાને સાનુનાસિક વૃં; કવૈલ (સં. કમલમ્),
અવૈર (સં. અમરઃ). (જુઓ એજન ૩૯૭).

૪. સંયુક્તાક્ષરમાંના ખીજ રકારને રાખી મૂકવામાં આવે છે
(આ વૈકલ્પિક છે); પ્રિયેણ (સં. તત્સમ જ રૂપ છે), (જુઓ એજન ૩૯૮);
પ્રસ્સદિ (સં. પશ્યતિ), (જુઓ એજન ૩૯૩); ધ્રુવ (સં. ધ્રુવમ્), (જુઓ
૪૧૮); દ્રેહિ (સં. દૃષ્ટિઃ), (જુઓ ૪૨૩); ધ્રુ, ત્રં (સં. ચદ્-તદ્), (જુઓ
૩૬૦); દ્રમ્મુ-દ્રવક્કુ (સં. દ્રમ્મ અને ખીજે દેશ્ય શબ્દ), (જુઓ ૪૨૨);
પ્રચાવદી (સં. પ્રજાપતિઃ), (જુઓ ૪૦૪) વગેરે (અનેક શબ્દો
રકારવાળા મળે છે).

૫. વર્તમાનકાળ ૧લા પુરુષ એકવચન અને બહુવચનનાં ઉં અને
હુંવાળાં વૈકલ્પિક રૂપો; કઢૂંડ, કઢૂંમિ (સં. કર્ષામિ) તેમજ લહું અને
લહિમુ (સં. લભામહે), (જુઓ ૩૮૫-૬).

૬. વર્તમાન ત્રીજાપુરુષ એકવચનમાં દિવાળાં અને હિંવાળાં રૂપો
વિકલ્પે, પ્રસ્સદિ (શૌરસેનીરૂપ, સં. પશ્યતિ-[સાથે પ્રસ્સદ પણ]),
(જુઓ ૩૯૩); ધરહિં, કરહિં (સં. ધરન્તિ, કુર્વન્તિ, [સાથેસાથ ધરન્તિ,
કરન્તિ પણ]) (જુઓ ૩૮૨).

૭. આજાર્થ ખીજપુરુષ એકવચનમાં હ, ડ અને ઇવાળાં રૂપો.
સુમરિ (સં. સ્મર), કરુ (સં. કુરુ), કરે (સં. કુરુ), (ત્રણે માટે જુઓ
૩૮૭મું સૂત્ર). (આ ઉપરાંત હિ તો ખરે જ; સુમરહિ (સં. સ્મર) વગેરે.)

૮. ભવિષ્યકાળમાં હને બદલે સનો પણ નિવેશ (શૌરસેનીના
લક્ષણ જેવું); હોસદ (સં. ભવિષ્યતિ), (જુઓ ૩૮૮) હોહિદ (પણ ખરું).

૯. કર્મણિપ્રયોગનાં વર્તમાનકાળમાં વૈકલ્પિક રૂપો, કીસુ (અને
કિજ્જલં પણ), (જુઓ ૩૮૯).

૧૦. જામહિં, તામહિં, વગેરે રૂપો (જુઓ ૪૦૬).

આમ વૈકલ્પિક રૂપો મળતાં હોવાથી ડૉ. ગુણે અભિપ્રાય
દર્શાવે છે કે:—

“ Thus side by side with Maharastra (?) Apabhramsa, he may be said to be treating partially of Saurasena Apabhramsa.”^૧

ઉપર શૌરસેનીનાં લક્ષણો આપ્યાં છે, તેની સાથે સરખાવતાં આ પાછળ આપેલાં વૈકલ્પિક રૂપોમાં ખુદ ડો. ગુણે ઉપર ખતાવે છે તેમ—

૧. ત-થનો વૈકલ્પિક દ-ઘ, જેમાં શૌરસેનીમાં પણ થનો તો ફરી વિકલ્પે જ ઘ થાય છે,

૨. ભવિષ્યકાળમાં સ અવશિષ્ટ રહ્યો છે તે,

૩. (સંબંધક ભૂતકૃદંતમાં પ્રાકૃતોત્થ હ્ય પ્રત્યય.)^૨

એ સિવાય જં સં. નનુ જેવાં કોઈ કોઈ રૂપો. (આ જં માગધીમાં પણ પ્રયોજાય છે, એટલે શૌરસેનીની માલીકીનું જ નથી.)

હવે જે નિષ્પક્ષપાત દષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો આમાંથી એ સ્પષ્ટ થશે કે શૌરસેનીની સ્વતંત્ર ભાસતી એવી માત્ર ત્રણ પ્રક્રિયા, ૩ અને તેમાંની તનાં દવાલી એક માત્ર વિકલ્પે જ અપભ્રંશમાં પ્રત્યક્ષિત છે. બીજા બે: સંબંધક ભૂતકૃદંતનો હ્ય અપભ્રંશમાં વિકલ્પે હુડરૂપે આવ્યો છે; આ પ્રત્યય હુડ પછી હૈ થઈ છેક આજે પણ ગૂજરાતીમાં સચવાયો છે; અને ભવિષ્યકાળનો સ પ્રત્યય છે,^૪ જે પણ આજે તાલબ્યતા પામી આપણે ત્યાં ઊતરી આવ્યો છે. પ્રાકૃતને મળતી આ બે પ્રક્રિયા આ: હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં શૌરસેની જેવી છે; જ્યારે બાકીની અનેકાનેક

૧. એજન પૃ. ૬૪

૨. આ વિષયમાં ડો. ગુણેએ મૌન સેવ્યું છે. તે મારા તરફથી અત્રે ઉમેરવામાં આવે છે. માર્કેડેએ પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં “આલીરી”ના લક્ષણમાં ત્વા પ્રત્યયને સ્થાને હઅ નોંધ્યો છે. (જુઓ. ૧૫-૧૦)

૩. શૌરસેનીની બધી જ વિરોધતા માગધીમાં વૈકલ્પિક હોવાનું આ. હેમચંદ્રે કહ્યું છે (જુઓ સિ. હૈ. ૮-૪-૩૯૨).

૪. પરામાત્મપ્રકાશમાં હોસડ રૂપ વપરાયેલું છે. (જુઓ ૨-૧૩૦, ૧૬૮ વગેરે) એટલે એને પણ શૌરસેનીની જ વિશિષ્ટતા માનવા કારણ ન રહેલું જોઈએ. ભવિષ્યસત્કહામાં કેટલેયે સ્થળે આ રૂપ પ્રયોજાયેલ છે (જુઓ. અં. પ્ર. પૃ. ૨૫).

પ્રક્રિયા મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની જ છે. ઉપર મહારાષ્ટ્રીમાં નથી, એવી ઠો. ગુણેએ ખતાવેલી ૧૦ પ્રક્રિયામાં શુદ્ધ શૌરસેનીની બે ૧લી અને ૮ સીને ખાદ કરતાં બાકીની આઠ પ્રક્રિયા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં વૈકલ્પિક સ્વરૂપે દેખા દે છે. એ આઠે પ્રક્રિયાઓમાંની નીચેની પાંચ બેને આપણે શુદ્ધ મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશનાં કહી શકિયે તેવાં પરમાત્મ-પ્રકાશ, યોગસાર, ભવિસ્સત્તકહા, પાહુડોહા, સાવયધમ્મદોહા, કરકંડુચરિત્ર વગેરે કાવ્યોમાં ખાસ દેખા નથી દેતી:

૧. ઋકારને સાચવી રાખતાં રૂપો;

૨. ક-ખ-ત-થ-પ-ફ ને સ્થાને ગ-ઘ-દ-ધ-વ-મ થયા હોય તેવાં રૂપો;

૩. સંયુક્તાક્ષરના ખીજ વર્ણ તરીકે રકારનું રહેવાપણું તેમ જ ન હોય ત્યાં પણ રકારનું ઉમેરાવું;

૪. વર્તમાન ૧લા પુરુષમાં હુ-હુંનો પ્રયોગ;

૫. કર્મણિનાં કીસુ વગેરે જાતનાં રૂપો.^૧

ત નો દ થવાનાં ક્રિયાપદનાં રૂપોને અહીં જુદી ગણતરીમાં નથી લીધાં; સખખ કે ૧માં જ તેનો સમાવેશ છે.

આ રૂપો આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં ક્યાંથી આવ્યાં? આ અશ્વનો જખખ જ આપણને આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ કયો હોય શકે, તેનો ખ્યાલ આપે તેમ છે.

મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત તો ભાષા-વિભાષાઓમાં સર્વત્ર ઓતપ્રોત પડ્યું છે. શૌરસેની ઉપરનાં કારણે અસર ઉપજવી, નથી શકતી; એટલે જ એ કોઈ સ્થાનિક ફેરફારો જ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં કામ કરતા હશે, એમ માનવામાં બાધ નથી.

---

૧. આમાં અપભ્રંશના યદ્-તદ્ને સ્થાને ધ્વ-ત્રં વગેરે અને તુજ્ઞ ને સ્થાને તુઘ્ર વગેરેમાં વૈકલ્પિક રૂપો પણ ઉમેરી શકાય. આ આ.હેમચંદ્રના અપભ્રંશની વિશેષતા છે. તુજ્ઞાનું વૈકલ્પિક એક રૂપ તુઘ્ર ભવિસ્સત્તકહામાં મળે પણ છે. (જુઓ એજન, પ્રસ્તા, પૃ. ૨૨)

[નોંધ:—આ આખા ઝઘડાના મૂળમાં માર્કેડેયનું વિધાન પણ નડતરરૂપ જણાય છે. એણે “નાગર અપભ્રંશ”ની વ્યાખ્યા આપતાં નીચેનું વિધાન કર્યું છે:

“નાગરં તુ મહારાષ્ટ્રીશૌરસેન્યોઃ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

કેચિન્મહારાષ્ટ્ર્યાં કેચિચ્છૌરસેન્યામુક્તા વિધવો યથાદર્શનં ગ્રાહ્યા
इत्यर्थः ।^૧

નાગર અપભ્રંશ મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેનીમાં રહેલો છે (એટલે કે) કેટલાક ફેરફાર મહારાષ્ટ્રીમાંના અને કેટલાક શૌરસેનીના શાસ્ત્ર મુજબ સ્વીકારવા.^૨ (જુઓ ૧૭-૨)”

આ પછી માર્કેડેયે પ્રાયઃ આ. હેમચંદ્રને અનુસરીને જ અન્યાન્ય વિકારો તોંધ્યા છે, જેમાં ઋ, અને રનો પ્રક્ષેપ એ બંને પણ આપવામાં આવેલ છે.

માર્કેડેયે ટાક્ષી નામક વિભાષા આપી છે. એને માટે જે વિધાનો કર્યા છે: તુક્ત (સં. ત્વમ્=તું), અમ્મિ (મં. અહમ્=હું ને સ્થાને વિકલ્પે), જિઘ-તિઘ (સં. યથા-તથાને સ્થાને વિકલ્પે), એ ત્રણ સિવાયનાં ખીજાં પદાંતે વિકલ્પે ડકાર, ત્રીજી વિભક્તિ એકવચનમાં ए પ્રત્યય, પાંચમી બહુવચનમાં વિકલ્પે હં-હુ પ્રત્યય, છઠ્ઠીમાં પણ વિકલ્પે હં-હુ પ્રત્યય અને મમને સ્થાને સાનુનાસિક મહુંનો વૈકલ્પિક પ્રયોગ, આ કોઈ અપભ્રંશથી જુદી વસ્તુ નથી. એ વસ્તુ માર્કેડેયના ખ્યાલ બહાર પણ નથી. એટલે જ તેણે કહ્યું છે કે:

“हरिश्चन्द्रस्त्विमां भाषामपभ्रंश इतीच्छति ।

હરિશ્ચંદ્ર નામનો વૈયાકરણુ આને અપભ્રંશ જ ગણે છે.”

આ નામ હરિશ્ચંદ્ર છે કે હેમચંદ્ર છે, તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. સંભવ છે કે આ. હેમચંદ્રે અપભ્રંશમાંથી ઉપરના વિધાનવાળી “ટાક્ષી”

૧. જુઓ પ્રા. સ. ૧૬મો પાદ.

૨. સરખાવો સિ. હૈ. ૮-૪-૩૨૬ ની વૃત્તિમાંનું આ. હેમચંદ્રનું વિધાન.

વિભાષાને જુદી ન પાડી હોવાથી માર્કેડેય “હેમચંદ્ર” નામ આપતો હોય, જેનો પાઠ બ્રહ્મ થતાં કાષ્ઠએ “હરિશ્ચંદ્ર” કરી નાખ્યું હોય.]

ઉપર આપણે જોયું કે શૌરસેનીનો અલ્પ જ અંશ અને સંભવતઃ પ્રાંતીયતા ખાતર આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં પ્રવિષ્ટ છે; એટલાથી આ. હેમચંદ્રનો સમગ્ર અપભ્રંશ “શૌરસેન અપભ્રંશ” ન હોઈ શકે. આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને માર્કેડેયની પરિભાષા પ્રમાણે “નાગર” એકવાર કહિયે તોપણ તેથી કાષ્ઠ અર્થ નથી સરતો. સાથે ડૉ. ગુણે જેવા વિદ્વાનો આ. હેમચંદ્રમાં કાષ્ઠ પ્રાંતીયતાના અંશ જુએ જ છે;^૧ એટલે એવી પ્રાંતીયતા ઇષ્ટ હોય તો તે વિશેષતઃ આ. હેમચંદ્રના પ્રદેશની જ હોઈ શકે, જે “ગૌર્જર” સિવાય ન જ હોઈ શકે. માર્કેડેયે “ગૌર્જરી”નું લક્ષણ આપતાં “સંસ્કૃતાદ્યા ચ ગૌર્જરી-સંસ્કૃત શબ્દોથી સમૃદ્ધ ગૌર્જરી” એવું વિધાન કર્યું છે.^૨ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં સંસ્કૃતાદ્યતા નથી એમ કહી શકાય તેમ નથી; ખુદ તેમણે જ શૌરસેનીવત્ કહી, શેષં સંસ્કૃતવત્ સિદ્ધમ્ । કહ્યું છે. એકલા અપભ્રંશમાં જ નહિ, પણ બાંધી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં સંસ્કૃતાદ્યતા તેમને ઇષ્ટ છે. પ્રાકૃત દ્વાશ્રય કાવ્ય જેવાથી આપણે આવો અભિપ્રાય વિના સંકાય બાંધી શકિયે છિયે.

“ગૌર્જર અપભ્રંશ”ને પકડવાની સરળતા થાય, એ ખાતર અહીં નામ, ક્રિયાપદ, કૃદંતો વગેરેનાં રૂપાખ્યાનો આ. હેમચંદ્રના મત મુજબ પ્રાપ્ત થતાં આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, જે અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થઈ પડશે:

નામ:

અક્ષરાન્ત નરજાતિ: સામલ (સં. ર્યામલ)

વિભક્તિ	એકવચન	બહુવચન
૧લી-૨જી	સામલ, સામલા સામલુ, ^૩ સામલો	સામલ, સામલા

૧. જુઓ. લ. દ. ક. અં. પ્રસ્તા. ૫.

૨. પ્રા. સ. ૧૮-૧૨

૩. સ્વાર્થે ક આવતાં અપભ્રંશના પ્રત્યય જુદા રહે તેવાં, વિભક્તિઓ પરત્વે “સામલઉ,” “સામલઇ” વગેરે રૂપો થાય.

૩૭	સામલે, સામલેં, સામલેણુ-લિણુ	સામલહિં, સામલેહિં
૪થી-૬ઠી	સામલ, સામલસુ-સ્સુ, સામલહો	સામલ, સામલહું ^૧
૫મી	સામલહે, સામલહુ	સામલહું
૭મી	સામલે, સામલિ	સામલહિં
સંખોધન	સામલ, સામલા, સામલુ, સામલો	સામલ, સામલો, સામલહો

અકારાંત નાન્યતર જ્ઞતિ: કવ્વલ (સં. કમલ)

૧લી-ખી	કવ્વલ, કવ્વલા, કવ્વલુ	કવ્વલઇ, કવ્વલાઇ
	ખાટીનાં ઉપર પ્રમાણે	
	ઇકારાંત નરજ્ઞતિ: ગિરિ (સં.)	

૧લી-૨જ	ગિરી, ગિરી	ગિરિ, ગિરી
૩જ	ગિરિઅં, ગિરિણુ, ગિરિં	ગિરિહિં ^૩
૪થી-૬ઠી	ગિરિ	ગિરિ, ગિરિહિં, ગિરિહું
૫મી	ગિરિહે	ગિરિહું
૭મી	ગિરિહિ	ગિરિહિં
સંખો	ગિરિ, ગિરી,	ગિરિ, ગિરી, ગિરિહો

ઉકારાંત નરજ્ઞતિ: ઉપર પ્રમાણે જ.

ઇકારાંત નાન્યતરજ્ઞતિ : વારિ (સં.)

૧લી-૨જ	વારિ, વારી	વારિ, વારી, વારિઇ, વારીઇ
	ખાટીનાં ઉપર પ્રમાણે.	
	ઉકારાંત નાન્યતર જ્ઞતિનાં પણ ઉપર પ્રમાણે.	
	આકારાંત નારીજ્ઞતિ : સાલા (સં. શાલા)	

૧ લી-૨જ	સાલ, સાલા	સાલાહ, સાલાઓ
૩ જ	સાલએ	સાલહિં

૧. સામાન્ય રીતે હ્રસ્વના દીર્ઘ અને દીર્ઘના હ્રસ્વ થતા હોવાથી "સામલાહ" જેવાં પણ રૂપો બધી વિભક્તિઓમાં સંભવી શકે છે.
૨. સ્વાર્થે ક આવતાં "કવ્વલહ", "કવ્વલઇ", વગેરે રૂપો પણ.
૩. દીર્ઘતા પણ ઇષ્ટ; એટલે કે "ગિરીહિં" વગેરે પણ થઈ શકે.

૪ થી-૫ મી-૬ ફી	સાલહે	સાલહુ
૭ મી	સાલહિ	સાલહિં
સંબોધન	સાલ, સાલા	સાલ, સાલા, સાલહો, સાલાહો

ઇ-ઈ-ઉ-ઊકારાંત નારીજાતિનાં નામો ઉપર મુજબ.

સર્વનામ:

	યુષ્મદ્		અસ્મદ્	
વિં	એ. વ.	બ. વ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	તહું	તુમહે, તુમહઇ	હઉં	અમહે, અમહઇ
૨ જી	પઇ, તઇ	„ „	મઇ	„ „
૩ જી	„ „	તુમહેહિં	„	અમહેહિં
૪ થી-૫ મી-૬ ફી	તહ, તુજ, તુઝ ^૧	તુમહહ ^૧	મહુ, મજુ ^૧	„ „
૭ મી	પઇ, તઇ	તુમહાસુ	મઇ	અમહાસુ

અકારાંત સર્વનામોને પાંચમી વિભક્તિ એકવચનમાં સંવહાં, જહાં, તહાં, કહાં વગેરે રૂપો થાય; જેમાં કહાં ને સ્થાને કિહે પણ રૂપ થાય.

સાતમી વિભક્તિમાં એકવચનમાં સંવહિં, જહિં, તહિં, કહિં વગેરે.

પાંચમી-છઠ્ઠી વિભક્તિમાં યહ, તહ ને કિમ્ ને જસુ, તાસુ, કાસુ, રૂપ થાય ત્યાહ રૂપ ઉપરાંત થાય. પણ નારીજાતિમાં ત્યાં જહે, તહે, કહે એવાં રૂપો પણ ત્યાહ રૂપ ઉપરાંત થાય.

યહ-તહ ને ૧ લી-૨ જી વિભક્તિમાં વિકલ્પે ધુ-ન્ન રૂપ થાય. બાકી જુ-જા, સુ-સો થાય.

એતહ ની એહ પ્રકૃતિ, ઇંદમ્ ની આય પ્રકૃતિ થાય છે; જ્યારે સર્વની સાહ, કિમ્નું કાઈ-કવણુ ૧ લી વિભક્તિમાં થાય છે.

ક્રિયાપદ:

વર્તમાનકાળ-કર્તારિ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
૧ લો	કરઉં	કરહું

૧. “તહાર, તમહાર, મહાર, અમહાર” રૂપો પણ પ્રચલિત છે.

૨. વૈકલ્પિક પ્રાકૃત ભાષાનાં રૂપો સાથે સાથે જન્મામાં થાય. ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં શૌરસેની જેવું “કરદિ” રૂપ પણ થઈ શકે.

૧. ને	કરહિ	કરહુ
૨. ને	(કરઇ, કરેઇ)	કરહિ

વર્તમાનકાળ-કર્મણિ

૧. લો	કરિજાઉં, કિજાઉં	કરિજાહું, કિજાહું
૨. ને	કરિજાહિ, કિજાહિ	કરિજાહુ, કિજાહુ
૩. ને	કરિજાઇ, કિજાઇ	કરિજાહિં, કિજાહિં
	(કરિઅઇ-કરિઅઇ)	
	કરીઅઇ-કરીઅઇ)	

આસાર્થ-કર્તારિ

૨. ને	કરિ, કરુ, કરે, (કરહિ)	કરહુ
૩. ને	(કરહ)	...

ભવિષ્યકાળ-કર્તારિ

૧. લો	કરિસઉં, કરિહઉં	કરિસહું, કરિહહું
૨. ને	કરિસહિ, કરિહહિ	કરિસહુ-કરિહહુ
૩. ને	કરિસઇ-કરિહઇ	કરિસહિં-કરિહહિં

કૃદંત:

વર્તમાન કૃદંત-પ્રત્યય: અન્ત, કરંત, પઇસંત વગેરે. રૂપાખ્યાન અકારાંત નામ જેવાં. નારીભૂતિમાં ઈ લાગ્યે.

ભૂત કૃદંત-પ્રત્યય: અ-ય, કિય, ગય, દિણુ ('દા'નું અનિયમિત). રૂપાખ્યાન અકારાંત નામ જેવાં.

વિધ્યર્થ કૃદંત-પ્રત્યય: ઇએવઉં, એવઉં, એવા, કરિએવઉં, કરેવઉં, કરેવા.

હેત્વર્થ કૃદંત-પ્રત્યય: એવં, આણુ, આણહું, આણહિં, એપિ, એપિણુ, એવિ, એવિણુ, કરેવં, કરણુ, કરણહું, કરણહિં, કરેપિ, કરેપિણુ, કરેવિ, કરેવિણુ.

સંબંધક ભૂત કૃદંત-પ્રત્યય: ઇ, ઇઉ, ઇવિ, અવિ, એપિ, એપિણુ, એવિ, એવિણુ, કરિ, કરિહ, કરિવિ, કરવિ, કરેપિ, કરેપિણુ, કરેવિ, કરેવિણુ.

કર્તૃવાચક કૃદંત-પ્રત્યય: આણુઅ, મારણુહ (=મારનાર).

હેમચુગથી “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની દ્વિતીય ભૂમિકાનો આરંભ થાય છે. આ. હેમચંદ્રના સમયમાં અપભ્રંશ એના જુદા જુદા પ્રાંતીય સૂક્ષ્મભેદો સાથે આખા હિંદુસ્તાનમાં સામાન્યવ્યવહારની ભાષા તરીકે સ્વીકારાયેલો હતો. આ જ યુગથી પ્રાંતીય ભેદો વધુ રૂઢ થવા લાગ્યા હતા. તેવું જ એક સ્વરૂપ આ. હેમચંદ્રે આપણને સોંપ્યું છે. આ. હેમચંદ્રે તેમના સમયના મારવાડ, માળવા સહિતના ગૂજરાતમાં સાહિત્યની ભાષા તરીકે સ્વીકારાયેલા વિશિષ્ટ અપભ્રંશનું લક્ષણ જળવાઈ રહે તે માટે પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં ઉદાહરણો પણ રચી દાખલ કર્યા છે. દેશમાંના લોકસાહિત્યની વાનગી સંમૃદ્ધ સ્વરૂપમાં તેમના વ્યાકરણમાં ઉદાહૃત પદોમાં આપણને મળી છે. એ ઉદાહરણોની ભાષા સાથે જ ભાષાસ્વરૂપ વધુ સુકામળ બનતું જતું, જેમ આ બાજુ આવતા જઇએ છિયે, તેમ આપણે મેળવતા થઇએ છિયે.

આ. હેમચંદ્રે એમની અપભ્રંશ કવિતા દ્વારા આપણને એમની કવિત્વશક્તિનો પણ પરિચય આપ્યો છે. તેમના સમયમાં જૈનાચાર્યો કોઈ પણ એક ધાર્મિક વિષય કે ધર્મપુરુષને લઈ લોકભોગ્ય કાવ્યો લોકભાષામાં રચતા હતા, રચે જતા હતા, પૂર્વે પણ એ જ પ્રકારે રચના થઇ હતી; પણ આ. હેમચંદ્રે દ્વયાશ્રયમાં નવી પ્રણાલી દાખલ કરી: તેમાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ અપનાવ્યું અને આપણી સમક્ષ એક સદ્કર અને સારા ઐતિહાસિક કાવ્યને રજૂ કર્યું; અને સાથે સાથે એ એવું કાવ્ય રજૂ કર્યું કે જેમાં સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમો સંપૂર્ણ સચવાઈ રહ્યા હોય. જેમાં અપભ્રંશ વિભાગ આવે છે, એ આખો આઠમો સર્ગ શ્રુતદેવી કુમારપાળની પ્રાર્થનાથી ખુશ થઈ તેને જ્ઞાનોપદેશ કરે છે, તે હકીકતને સાંચવે છે. “ગૌર્જર અપભ્રંશ”માં બોલતાં દેવી શરૂઆત કરે છે કે:—

ઉબ્બલયબાહુ... અસારક સંવુ વિ

સ ભસિ કુ-તિત્થિઅ-પટ્ટે સુહિઆ...

પરિહરિ તૃણ જિભવં સંયુ વિ ભવસુહુ
પુત્તા તુહ મઠ એક કહિઆ ॥
ગંગાહે જમ્બુજાહે ભીતરુ મેલ્લમ
સરસઘ-મજ્જિ હંસુ જમ જિલ્લમ ।
તથ સો કેતુ વિ રમઘ પહુતક
જિત્ય ઠાઘ સો મોક્ષુ નિરુતક ॥૧

નિષ્કપટ અને સમયાચારનો નિર્દેશ કરતાં કહે છે:

જમ હિમગિરિહિ ચરેવિણુ નિવડમ
અહ પયાય-તરુહિ વિ ઇક્કમણુ ।
નિક્કમઅવે વિણુ સમયાચારેણુ
વિણુ મણુ-સુક્ષ્મો લહમ ન સિવુ જણુ ॥૨

વિષયની નિંદા કરતાં જણાવે છે કે:

વિણુસમ માણુસુ વિસયાસત્તિ
ડજ્જમ તરુ-ગણુ જિભવં દાવગિણુ ।

૧. સરજતા ખાતર સીધો ગૂજરાતી પદ્માનુવાદ છાયાત્મક જ આપું છું:-

ભલી ખાંહે અસાર સર્વ પણ
અ ભમ કુતીર્યપૃષ્ઠે મુધા ।
પરહર તૃણ જેમ સર્વ વિભવસુંખ
પુત્ર, તને મેં એ કહ્યું ॥૧૪॥
ગંગાતી જમનાની ભીતર મેલે છે
સરસ્વતી-મધ્યે હંસ જે ઝીલે છે ।
તો તે ક્યાં પણ રમે પહોંત્યો
જ્યાં ઠામે તે મોક્ષ નક્કી ॥૧૫॥

૨. જે હિમગિરિએ ચઢી પડે છે
અથ પ્રયાગતરુએ પણ એકસના ।
નિષ્કૈતવ, વિણુ સમયાચાર,
વિણુ મનશુક્ષ્મ, લહે ન શિવ જનઃ ॥૨૦॥

વિસુ ભિન્ન વિસય પમિલિલ દૂરે

અચ્છુ ચિત્તે નેઅ—વિલગ્ગોણ ॥૧

કવિ દેવીના મુખમાં આગળ કહેવડાવે છે કે:

તં બોલિલઅઘ જુ સચ્ચ પર ઇયુ ધમ્મકખરુ નણિ ।

આહો પરમત્યા એહુ સિવુ એહ સુહરયણહં ખાણિ ॥૨

તત્કાલીન અપભ્રંશમાં ભાષાની દૃષ્ટિએ કેટલું સારલ્ય આવી ગયું છે, તે નીચેના દોહાથી સમજાશે:

ચંચલ સંપય ધ્રુવ મરણુ સંવુ વિ એમ્વ ભણેધ ।

મિલિવિ સમાણુ મહામુણિહિ પર સંજમુ ન કરેધ ॥૩

છેલ્લે દેવી જાય છે, તે વિશે કહેતાં કવિ લખે છે:

ઇઅ સંવભાસ-વિનિમય-પરિહિં

પરમ તત્તુ સંવુ વિ કહિવિ ।

નિઅ-કણ્ઠ-માલ ઠવિ નૃવ-ઉરસિ

ગઇઅ દેવિ મહંગલુ ભણિવિ ॥૪

૧. વણુસે માણસ વિષયાસક્તિએ
દાઝે તરુ-ગણુ જેમ દાવાગ્રિએ ।
વિષ જેમ વિષય મેલી દૂર
રહે ચિત્ત યોગ—લગાડયે ॥૨૧॥

૨. તે બોલિયે જે સત્ય પર, આ ધર્માદાર નાણ ।
એહ પરમાર્થ, એહ શિવ, એહ સુખરતનની ખાણ ॥૨૮॥

૩. ચંચલ સંપદ ધ્રુવ મરણુ, સર્વ ચ એમ ભણે ।
મેળવી સંબંધ મહામુનિઓથી પણ સંયમ ન કરે ॥૬૨॥

૪. ઇ સર્વ ભાષા-વિનિમય-ગીતોએ
પરમ તત્ત્વ સર્વ ચ કહી ।
નિજ કંઠમાલ મૂકી નૃપ-ઉરે
ગઈ દેવી મંગલ ભણી ॥

આ. હેમચંદ્રે વ્યાકરણનાં અસલ ઉદાહરણો સાંચવી આ કાવ્ય ક્ષપ્યું છે; એમ છતાં પ્રસાદ ગુણ બરોબર ઝાળવી રાખ્યો છે; એક પણ પદનો અર્થ કરવામાં તકલીફ નામે નથી નડતી.

પ્રાકૃત વ્યાકરણમાંના અપભ્રંશ વિભાગમાં પ્રચલિત લોકસાહિત્ય-માંથી તેમ એ એ પૂર્વના ગ્રંથોમાંથી મેળવી બધાં અવતરણો આપ્યાં છે. તે સમયે લોકસાહિત્ય કેવા પ્રકારનું હતું તેનો એનાથી ખ્યાલ આવે છે. ઉપર ભોજનાં અવતરણો આપ્યાં, તેજ પ્રકારનાં, જ્ઞાનપર સિવાયનાં મોટા ભાગનાં અપભ્રંશ વિભાગનાં પદો શૃંગારિક છે. એમાંનાં કેટલાંક ઉચ્ચપ્રકારના કાવ્યના નમૂના રજૂ કરે તેવાં છે:

રક્ષ્મધ સા વિસ-હારિણી બે કર ચુમ્મિવિ જીઉ ।
પરિમિમ્મિઅ-મુંભલુ જલુ જેહિ અહોડિહ પીઉ ॥
ખાહ વિછોડવિ જાહિ તુહું હઉં તેવૈંધ કો દોસુ ।
હિઅય-ટિહ જધ નીસરહિ જાણું મુજ્જ સ રોસુ ॥૧

ભોજના કાકા મુંજના વિષયનું કેટલુંક લોકસાહિત્ય પણ તે જમાનામાં વ્યાપક હતું. મુંજ પણ સારો કવિ હતો. તેનાં સંસ્કૃત અથવા દશરૂપના ટીકાકાર ધનિકે ટીકામાં નોંધ્યાં છે. મુંજના ચરિત્રને

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

રાખે તે ખણિયારડી તે કર ચૂંળી જીવ ।

પ્રતિમિમ્મિઅ-મુંભલ જલ અણુ-ખોળ્યું જે પીધ ॥૪૩૬॥

[મુંજ નામનું ઘાસ, તેમ જ મુંજ નામક રાજ બંને નિર્દિષ્ટ છે. જેમાં મુંજે પ્રતિમિમ્મ પાડ્યું છે, તે જલને હાથ લગાડી પનિયારી પોતાનો જીવ રાખે છે, વિરહમાં પણ. વિષ=પાણી.]

ખાંહ વછોડી જી તું. થાય તેવે કયો દોષ ય ।

હેયે રહ્યો જો નીસરે, જાણું મુંજ ! તે રોષ ॥૪૩૬॥

[પ્રિયા મુંજને કહે છે કે મારો હાથ તરછોડી તું જી. તેનાથી શું થવાનું ? તારો રોષ ત્યારે જ સાચો માનું કે મારા હૃદયમાં તું રહ્યો છે, ત્યાંથી તું નીકળી ચાલ્યો જી.]

ખતાવતો અપભ્રંશ રાસ પણ એક મળે છે. ઉપરાંત “પ્રબંધચિંતામણિ”માં મુંજચરિત્રવિષયક એક સુંદર પ્રબંધ પણ છે. આ હેમચંદ્રે ઉપરના બે દોહા મુંજચરિત્રવિષયક લોકસાહિત્યમાંથી મેળવી મૂક્યા જણાય છે.^૧

શૃંગારિક દોહાઓ ઉપરાંત વીરરસોચિત દોહાઓ પણ આ હેમચંદ્રે આપ્યા છે; જેવા કે:

સંગરસએહિં જુ વણિઅમ દેડખુ અરહારા કન્ટુ ।
અમમત્તહં ચત્તંકુસહં ગય કુંભધં દારન્ટુ ॥
જહિં કપ્પિજનજધં સરિણુ સરુ, છિન્નજધં ખગિણુ ખગ ॥
તહિં તેહધં ભડ-ઘડ-નિવહિ કન્ટુ પયાસધં મગ્ગુ ॥૨

આ હેમચંદ્રે યોધપ્રધાન દોહાઓ પણ આપ્યા છે:

સાયરુ ઉપરિ તણુ ધરધં, તલિ ઘલ્લધં રચણાધં ।
સામિ સુલિચ્ચુવિ પરિહરધં, સમ્માણેધં ખલાધં ॥
દૂરકાણે પડિઉ ખલુ, અપ્પણુ જાણુ મારેધં ।
જિહ ગિરિસિંગહું પડિઅ સિદ્ધ અન્ટુ વિ ચૂરુ કરેધં ॥
અરહે થાવા રિહ ખલુઅ કાયર એચ્ચ ભણન્તિ ।
મુદ્ધિ નિહાક્કહિ ગયણુ-ચલુ કધં જાણુ જોણુ કરન્તિ ॥
જે છડેવિણુ રચણુનિહિ અપ્પહં તડિ ઘલ્લન્તિ ।
તહં સંખહં વિદ્દાલુ પરુ કુંક્ષિજનન્ત ભમન્તિ ॥૩

૧. મુંજ અને તેની રાણી મૃણાલવતીના વિષયમાં “મુંજ પ્રબંધ”નું કેટલુંક લોકસાહિત્ય મળે છે. (જુઓ પ્ર. ચિ.)

૨. સંગર સોએ જે વર્ણવાય, દેખ અમારો કાંત ।
અભિમત્ત વિણુ-અંકુશ ગજનાં કુંભચયળ દારંત ॥૩૪૩॥
જ્યાં દપાય શરથી શર, છેદાય ખાંડે ખાંડું ।
ત્યાં તેવે ભડ-સમૂહમાં કાંત પ્રકારો માર્ગ ॥૩૪૪॥

૩. ગૂજરાતી ઢાયા:—

સાગર ઉપર તૃણ ધરે, તળે ધાલે રત્નેને ।
સ્વામી સુભૃત્યુને ય પરહરે, સન્મમને ખલોને ॥૩૪૫॥
દૂર ઠેકડે પરચો ખલ આપણા જાણુને મારે ।
જેમ ગિરિશૃંગોથી પડી શિલા અન્યને ય ચૂરો કરે ॥૩૪૬॥

આ, હેમચંદ્રે છંદોનુશાસનના પમા-ફટા-ઉમા અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાતા છંદોનાં લક્ષણ આપતાં પ્રાકૃત-અંસ્કૃત સાથેસાથ પુષ્કળ અપભ્રંશ પદો ઉદાહૃત કર્યા છે. સ્વરૂપ ઉપરથી એમ માનવા કારણ રહે છે કે મોટા ભાગનાં પદો કદાચ એમની પોતાની જ કૃતિ હશે. એમ હોય તો સ્વતંત્ર સુંદર મુક્તકો આપણે આ રીતે આ. હેમચંદ્રદ્વારા મેળવી શક્યા છીએ:

સાયરુ રચણાયરુ બોલલ્લહિ નં બહુસત્ય
તં સચ્ચુ નિ જન્ય નિસાયરકુચ્છુહ જત્ય ।
જહ એકંકુ હૂઓ સિરિકંઠશિરે “અવયંસુ”
અવરુ સિરિનાહરિ ભૂસણુ ઉલ્લસિઅંસુ ॥૧

શૃંગારિક પદો પણ અપભ્રંશ ભાષાના સ્વભાવ પ્રમાણે આ ઉદાહરણોમાંથી પણ બાકી નથી. “રાસ”નામક છંદના ઉદાહરણમાં કવિ લખે છે:

સુણિવિ વસંતિ પુરપોઢપુરિંધિહં “રાસુ” ।
સુમરિ વિલટલ હૂઓ તક્ખણિ પહિહ નિરાસુ ॥૨

અમે થોડા રિપુ બહુ, કાયર એમ ભણે ।
(હે) મુગ્ધા, નિહાળ ગગનતલ, કેટલા જન ન્યેાત્સના કરે ॥૩૭૬॥
જે છોડી રત્નનિધિને, આપેં તટે ઘાલે (=આવે) ।
તે શંખેનો વટાળ; કેવળ ફેંકાતા ભમે ॥૪૨૨॥

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

સાગર રત્નાકર બોલે જે બહુ સાર્થ
તે સાચ જ જન્યા નિશાકર કૌસ્તુભ જ્યાં ।
જેમ એક હૂઓ શ્રીકંઠશિરે અવતંસ,
અવર શ્રીનાથ-હર-ભૂષણુ ઉલ્લસ્ય ॥૫-૪॥

૨. ગૂજરાતી છાયા:—

સુણી વસંતે પુર-પ્રૌઢ-પુરંધ્રીનો રાસ ।
સ્મરે વિલટલ (=મનોહ) હૂઓ તત્ક્ષણે પથિક નિરાશ ॥૫-૧૫॥

વર્ષાઋતુનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે:

ગહિરુ ગજજય ધરધ મયવારિ વિહલંધુલુ નહુ

કમધ દુનિવારુ દિસિદિસિ પલોદ્ધ ।

ઓ “મત્તખાલિકા” સરિસુ વિસમચેદ્દુ પાઉસુ પચદ્ધ ॥૧

ધાર્મિક વિધિનાં પણ પદો મળે છે; જેમકે:

લેહિ વીણુ કરિ, ધરિ “રાવણહત્યઉ”

નિજમજ્જનિ સુરહિ, દિનુ સમ્વ હત્યઉ ॥૨

વર્ષાઋતુ કેવી રીતે યુવાનોનાં મન ચંચળ કરે છે, તે ખતાવતાં કવિ લખે છે:

વજ્જહિં ગજિજયણ મદ્દલ નચ્ચહિં નહયલ અંગણિ

નવ-ચંચલવિજ્જનુલ ।

ગાયહિં સિહિ ઇહ “સંગીઅહ” પાહસલચ્છિહિં કરધ

જુઆણહ મણુ આહલ ॥૩

આ. હેમચંદ્રે ઉદાહરણોમાં જ છંદનાં નામ પણ સાંચવ્યાં છે. એ પ્રમાણે અહીં અવતંસ, રાસ, મત્તખાલિકા, રાવણહત્યો અને

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

ઘેરો ગાજે, ધરે મદવારિ, વિહવલાંગ નહ

કમે (=ઓળંગે) દુનિવાર સૌ દિશામાં પલોટી છે ।

ઓ મત્તખાલિકા સરીખો વિષમચેષ્ટાવાળો પાવસ (મેધ)

પ્રવર્તે છે ॥૫-૧૮॥

૨. ગૂજરાતી છાયા:—

લેધ વીણા કરે, ધરી રાવણહત્યો ।

નિનમજ્જને સુરે દીધો સમો હાર ॥૬-૯॥

૩. ગૂજરાતી છાયા:—

વાજે ગર્જિત ધન મૃદંગ, નાચે નલ-તલ-આંગણે

નવ ચંચલ વીજળી ।

ગાય શિખી (=મેર) અહીં સંગીત, પાવસ-લક્ષ્મીમાં કરે

જુવાનનાં મન આકુલ ॥૭-૪૩॥

સંગીતકે છેદ લક્ષ્ય-લક્ષણાત્મક આપ્યા છે. આ પદ્ધતિ પણ આ. હેમચંદ્રથી પ્રચારમાં આવી જણાય છે; કેમકે એ પૂર્વેનો એવો પિંગલ ગ્રંથ પ્રાપ્ય નથી.

આ. હેમચંદ્રે આપેલાં અવતરણોમાં ઉપરનાંમાં મોટા અક્ષરે છપાયેલા શબ્દો આપણને કેટલા નિકટ છે, તે સમજાશે.

આ. હેમચંદ્રે સ્વકીય અપભ્રંશમાં વિકલ્પોને પુષ્કળ સ્થાન આપ્યું છે. આમાંના કેટલાક વિકલ્પો દેશમાંના પ્રાંતીય ભેદોમાંના પણ હશે. દાખલા તરીકે ત્રીજી વિભક્તિમાં આ. હેમચંદ્ર પ્રત્યયમાં વિકલ્પે સાનુનાસિકતા ધરે છે: તલિ-તલિં-તલે-તલેં. એ જ રીતે તાદર્થ્યમાં રેસિ-રેસિં, કેર-તણેણ વગેરે અવ્યયો નોંધ્યા છે. આમાંના 'એ' પ્રત્યયનો વિકલ્પ ગૂજરાત—કાઠિયાવાડમાં અનુભવાય છે. 'રેસિ' અવ્યય ગયો, પણ મારવાડીએ એનો અવશેષ છઠ્ઠી વિભક્તિમાં રાખ્યો છે. આપણે "તણુ" રહ્યો. આ તો નમૂનો માત્ર છે.

આમ હૈમયુગ અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષાનાં ભાષાકીય ધણાંખરાં તરવો આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. આથી જ પં. ખેચરદાસ જી. દોશી અને સ્વ. દી. ય. કેશવલાલ ધ્રુવ જેવા વિદ્વાનો એ ભાષાને ઊગતી ગૂજરાતી કે પ્રાચીન ગૂજરાતી કહે છે, તેનું વ્યાજખીપણું સમજાશે. આકી ગૂજરાતીઓનું, ભાષા સંસ્કૃતાદ્ય લખવાનું વલણ ૧૫મી સદીના માર્કેડેયના કથન પ્રમાણે પણ આપણે મેળવિયે છિયે; એટલે વિકૃત રૂપોના ત્યાગ સાથે ભાષા આગળ ધપતી આવી છે.

૧૦. ડૉ. જેકાબીએ જેને પ્રસિદ્ધ કરવાનું માથે લીધેલું, પણ જે કાર્ય પૂર્ણ ન થઈ શક્યું તે "નેમિનાહચરિઉ" નામક કાવ્યના રચયિતા સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના એક સમર્થ વિદ્વાન હરિભદ્રસૂરિ આ. હેમચંદ્રના પાછલા સમયમાં હયાત હતા. તેમણે પ્રાકૃતમાં ચંદ્રપ્રભસ્વામિચરિત લખ્યું છે,^૧ જ્યારે આ અપભ્રંશ કાવ્ય તેમણે મં. ૧૨૧૬માં કુમારપાલના

૧. પાટણ ગ્રંથ ભંડાર, સૂચી. પૃ. ૨૫૨. આ ગ્રંથના અંત ભાગમાં કવિએ ચૌલુક્યો વિશે સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે.

રાજ્યકાળમાં અણહિલવાડમાં રહીને જ રચ્યું છે. તેમણે પસંદ કરેલો છંદ પણ રક્ષા યાને વસ્તુ છંદ છે. કાવ્યાંતે કવિએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે:

કુમરવાલહ નિવહ રજંમિ
અણહિલવાડે નયરિ અનણસુચણુહયસંગમિ ।
સોલુત્તર વારસર્થ કત્તિયંમિ તેરિસસમાગમિ ।
અસ્થિણિષ્ઠિત્ત સોમદિણિ સુપ્પવિત્તિ લગ્ગંમિ ।
એહુ સમત્થિહ કહવિ પરિયણસાહજ્જંમિ ॥૧

ડૉ. જેકાબીએ આ કાવ્યની ભાષાને “ગૌર્જર અપભ્રંશ” કહેલ છે, એ વસ્તુ આ પૂર્વે મારા તરફથી ખતાવવામાં આવી છે. (પૃ. ૨૧). ડૉ. વુલ્નર જણાવે છે, તે પ્રમાણે આ કાવ્યની ભાષા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશથી સહેજ જુદી પડે છે. એ વસ્તુ જોઈ ડૉ. જેકાબીએ એક ભેદ “ગૌર્જર” હરિભદ્રની ભાષામાં અને બીજો ભેદ “ઉત્તર નાગર” ધનપાલની લવિરસત્તકહાની ભાષામાં જોયો છે. ઉપર એક અવતરણ અંત ભાગનું લીધું છે. આરંભના ભાગનું થોડું અહીં ઉતારું છું, જેથી આપણા હાથમાં જે કાંઈ છે, તેટલાથી ભાષા વિશે કાંઈ નક્કી કરી શકાય તેમ હોય તો નક્કી કરિયે:

કુહવિપચરિયકરણઆચારુ
કુહદંસિયધમ્મનિહિ કુહનમંતપચવિહવપાવણુ ।
કુહકમણાણંદયરુ કુહસુવત્તરચણ્પહાવણુ ।
મહ સુહુ વિચરક વિમલગુણાસિજલધિરચણ્ણિહુ ।
પણ્યસુરાસુરનરનિચરકચયુદ્ધ રિસ જિણ્ણિહુ ॥૧॥

૧. ગૂજરાતી ટાયા:—

કુમારપાલ નૃપના રાજ્યમાં
અણહિલવાડે નગરે અનાણુ સુજન બુધ-સંગમે ।
સોળ-ઉત્તર ખારસે કાર્તિકમાં તેરશ-સમાગમે ।
અસ્થિની નક્ષત્ર-સોમદિને સુપવિત્ર લગ્નમાં ।
એહ (કાવ્ય) સમર્થું કહી પરિજન-શાહોદયમમાં (?) ॥

૨. Introduction to Prakrit, પૃ. ૭૬

અહ વિસેસિણુ નમિરતઘલોચ
 સિરિવદ્ધમાણુપહુહુ પાયપહમુ પાણમેવિ નિશિંદહ ।
 તહ ખારસ અંગસુયપઠમકઠહિ ગોચમમુશિંદહ ।
 તયાણુ સુહમ્મસામિમુણિનાહહ ભત્તિ ઠરેવિ ।
 અન્નેસિં પિ મહાકઠહિ પયપહમઇં સુમ્મરેવિ ॥૨૧॥
 નમિવિ ભત્તિએ ચલણુ
 નિણયંદમુણિનાહસીસુત્તિ મહ વિવિહવિમલગુણુચણુભૂરિહિ ।
 સારયસસિવિમલનસભરિયધરહ સિરિયંદસૂરિહિ ।
 મણુતાણુવયણિહિ આણુદિણુ વિનણિયપુલયપખસારુ ।
 આણુસરિહણુ સુયદેવયહ નામમંતુ નયસારુ ॥૩૧॥

૧. આ અવતરણો ઉપયોગી હોવાથી પ્રથમ સં. છાયા આપું છું:—

દ્વિવિધપ્રકટિતકરણતાચારઃ
 દ્વિધાદર્શિતધર્મનિધિઃ દ્વિધાનમત્પદવિભવપ્રાપ્તઃ ।
 દ્વિધાક્રમનાનન્દકરઃ દ્વિધાસુવર્ણરત્નપ્રભાવનઃ ।
 મમ સુલ્લં વિતરતુ વિમલગુણશશિજલધિરત્નેન્દુઃ ।
 પ્રણતસુરાસુરનરનિકરકૃતસ્તુતિઃ ક્લષ્મજિનેન્દ્રઃ ॥૧॥
 અથ વિશેષેણ નતત્રૈલોક્યસ્ય
 શ્રીવર્ધમાનપ્રભોઃ પાદપદ્મં પ્રણમ્ય જિનેન્દ્રસ્ય ।
 તથા દ્વાદશાઙ્ગશ્રુતપ્રથમકવેઃ ગૌતમમુનીન્દ્રસ્ય ।
 તદનુ સુધર્મસ્વામિમુનિનાથસ્ય ભક્તિં કૃત્વા ।
 અન્યેષામપિ મહાકર્વીનાં પદપદ્માનિ સ્મૃત્વા ॥૨॥
 નત્વા ભક્ત્યા ચરણૌ
 જિનચન્દ્રમુનિનાથશિષ્ય ઇતિ મમ વિવિધવિમલગુણરત્નભૂરેઃ ।
 શારદશશિવિમલયશોભરિતધરસ્ય શ્રીચન્દ્રસૂરેઃ ।
 મનસ્તનુવચનૈઃ અનુદિનં વિજનિતપુલકપ્રાગ્ભારઃ ।
 અનુસૃત્ય શ્રુતદેવસ્ય નામમન્ત્રં જયસારમ્ ॥૩॥

[જેણે જે પ્રકારના સંયમાચારને પ્રકટ્યો છે, જે પ્રકારનો ધર્મનિધિ બતાવ્યો છે, નમનારાઓને જે પ્રકારનો વૈભવ આપ્યો છે, જે પ્રકારની ગતિથી :

આ અવતરણો જોવાથી સ્પષ્ટ સ્વરૂપે માલૂમ પડ્યો કે તેમાં આ. હેમચંદ્રે આપેલાં લક્ષણોથી જુદાં પડે એવાં લક્ષણવાળું એક પણ પદ મળતું નથી. કરેવિ, સુમરેવિ, મહ, સુહુ, નમિવિ, અણુ-સરિહિણ, એ વગેરે શબ્દો શુદ્ધ અપભ્રંશમાં છે; જે માત્ર ગૂજરાતના જ નહિ, પણ વ્યાપક અપભ્રંશમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. બાકીનાં રૂપો પ્રાકૃત તત્સમ મોટે ભાગે છે. આમાં વિકલ્પો નથી દેખાતા, એટલા ઉપરથી આ. હેમચંદ્રથી ભેદ ન મેળવી શકાય. હરિભદ્રસૂરિની ઉપરની ચારે કડી જેતાં એમ નથી લાગતું કે કવિ સમાસખડુલ ઝોઠ ભાષા પ્રયોજવાનો શોખ ધરાવતો હોય છે? એવાં કારણે તેને આપણે આ. હેમચંદ્રની સરળતાને ભોગે જુદો અપભ્રંશ ન કહી શકીએ. આ. હેમચંદ્રનું ધોરણ બુદ્ધિપૂર્વક સમગ્ર ગુર્જરભૂમિની વ્યાપકતાવાળું છે, જ્યારે હરિભદ્રસૂરિનું ધોરણ સાહિત્યની સિદ્ધ ભાષાનાં નિયમિત થઈ ચૂકેલાં જ રૂપોને આડંબર સહિત આપવાના વલણ

આનંદ આપ્યો છે, જે પ્રકારનાં સુવર્ણ અને રત્નો જેવા જેમનો પ્રભાવ છે, તે, નિર્મલ ગુણના સમૂહરૂપી મહાસાગરના રત્નરૂપ ચંદ્ર જેવા, અને નમેલા સુર અને અસુર નરના સમૂહે જેમની સ્તુતિ કરી છે તેવા ઋષભ જિનેન્દ્ર મને સુખ આપો.

હવે વિશેષે ત્રણે લોક જેમને નમ્યા છે, તેવા જિનેન્દ્ર શ્રી વર્ધમાન પ્રભુના પદક્રમલમાં પ્રણામ કરી, તે પ્રમાણે બાર અંગવાળા શ્રુતગ્રંથોના પ્રથમ કહેનારા ગૌતમ મુનિનાં પદને વંદી, તે પછી મુનિનાથ સુધર્મા સ્વામીની ભક્તિ કરી, બીજા પણ મહાકવિઓનાં ચરણક્રમલનું સ્મરણ કરી, જિનચંદ્રમુનિ નાથના શિષ્ય એવા, અનેક પ્રકારનાં નિર્મલ પુષ્કળ ગુણરતનવાળા, શરદના ચંદ્ર જેવા નિર્મલ ચરાથી જેમણે પૃથ્વીને ભરી દીધી છે, તેવા શ્રીચંદ્રસૂરિનાં ચરણને ભક્તિથી નમસ્કાર કરી, જેને આનંદનાં રોમાંચ ખડાં થયા છે તેવો હું મન તન અને વચનથી હમેશાં શ્રુતદેવના જયશીલ નામમંત્રનું અનુસરણ કરી (આ ગ્રંથરચન કરું છું).]

વાળું છે. ધનપાલની ભાષા અને હરિભદ્રસૂરિની ભાષાની તુલના ડૉ. જેકોબીએ કરી જે મત આપ્યો છે, તે ડૉ. ગુણે નીચે મુજબ ખતાવે છે, તે પણ મારા મંતવ્યને ઊલટું પુષ્ટ કરે છે:

“Jacobi has compared the language of our poet (Dhanapala) with that of Haribhadra of the Neminahachariu, and thought that it might be more archaic.”^૧

ધનપાલની ભાષા જરા જૂની છે, ત્યારે હરિભદ્રની ૩૯ અને નિયમબદ્ધ છે. એ નિયમબદ્ધતા જ હરિભદ્રની ભાષાને કાંઈક કૃત્રિમ બનાવે છે, જે ઉપરનાં અવતરણોથી સમજાય તેમ છે. શ્વેતાંબર જૈનોએ હરિભદ્રવાળી ભાષા અપનાવી છે, એમ ડૉ. વુલ્ફનેર કહે છે.^૨ એતી પાછળના કારણમાં સ્વાભાવિક અપભ્રંશ ભાષા પૂર્ણ થવા આવી હતી અને તે સાહિત્યની ભાષા તરીકે સ્વીકારાતાં એમાં થતાં લખાણોમાં પ્રૌઢિ અપનાવાવા લાગી હતી, જે હરિભદ્રસૂરિમાં દેખાય છે.

એક વસ્તુ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે કે આ. હેમચંદ્રના સમય-થી જ ભાષા સ્વાભાવિક અને કૃત્રિમ એવા એ સ્વરૂપમાં પ્રયુક્ત થવા લાગી હતી. તેમ ન હોય તો છેક ૧૬ મી સદી સુધી ૩૯ અપભ્રંશમાં કાવ્યરચન ન થયું હોત. સાથેસાથ ભાષા સરલ થવા પણ લાગી હતી, જે હળવી થતી મધ્યકાલીન ગૂજરાતી-મારવાડીમાં પરિણત થતી અર્વાચીન ગૂજરાતી-મારવાડી રૂપે આપણને મળી છે. મુદ્રણકળા અને વર્તમાનપત્રોના પ્રચાર પછી જ આવા ભેદોને મૂર્ત સ્વરૂપ મળવાની સંભાવના મોટે ભાગે ઓછી થઈ છે, એમ અનુભવ ઉપરથી કહી શકાય.

૧૧. ધારાનગરીમાં ૧૦ મા શતકમાં થયેલા આત્યાર્ય દેવસેન-સૂરિને નામે એક “શ્રાવકાચાર” નામનો ગ્રંથ ચઢેલો^૩ છે. તેની

૧. ભવિષ્યકહા, અં. પ્ર. પૃ. ૩

૨. Introduction to Prakrit, પૃ. ૭૯

૩. જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ગૂજ, સા. ઇતિ. પૃ. ૭૦-૭૧

લાષા આ યુગની લાષાને મળતી હોવાથી, તેમ ચોક્કસપણે તેના કર્તાનો નિશ્ચય નહિ હોવાથી આ યુગમાં સ્થાન આપ્યું છે:

સુણ દંસણ જિય, જેણ વિણ, સાવય-ગુણ જીવિ હોઈ ।

જહુ સમગ્ગિ વિવજ્જિયહ, સિજઝંધ કજ્જુ ન કોઈ ॥

X X X X
સત્ય સત્યે વિવજ્જિયહ ધમ્મુણ ચઢધ મણે વિ ।

દિણયર સહિ જહ ઉગ્ગમધ ધૂવહ અંધહિ તો વિ ॥

X X X X
ખંચધ ગુરુ વચણંકસધ મેદિલ મ દિલ્લહ તેન ।

મુહ મોહહ મણ-હત્થિયહ સંજમભર તરુ જેન ॥૧

લાષામાં સારલ્ય થતું જાય છે, તે આ દોહા ખતાવે છે.

૧૨. ઇસુની ૧૨ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં રચાયેલું “વૈરસામિ-ચરિહ” (વજ્જસામિ-ચરિત) નામનું એક કાવ્ય મળે છે. આ કાવ્ય નાનું માત્ર બે સંધિનું ૨૧ કડવાનું છે. અંથકાર કોઈ વરદત્ત છે. કડવાંઓ ધીમે ધીમે મોટાં થતાં જાય છે. આ કાવ્યના ૧ લા કડવામાં “ધત્તા” સહિત ૮ કડી છે. લાષામાં પણ મૃદુતા આવતી જાય છે:

મુણિવરદત્તિ ગણહરસત્તિ વધરસામિગણહર-ચરિહ ।

સાહિજજહુ ભાવિ મુચ્ચહુ પારિ નિં તિહુચણુ ગુણગણભરિહ ॥

ચરિહ સુસારહ ભવિયપિયારહ વધરસામિગણહર-ચરિહ ।

જે પઢધ ક્રિયાયરુ ગુણ-ચયણાયરુ સો લહુ પાવધ પરમપહ ॥૨

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

સુણ દર્શન, જીવ, જે વિણ આવક-ગુણ નવ હોય ।

જેમ સામગ્રી વિવર્જને સીજે કાજ ન કોઈ ॥

સત્ય સત્યે જાણી ધર્મ ન ચઢે મને ચ ।

દિનકર સો જો જિગમે ધૂડ અંધો તોય ॥

ખંચે ગુરુવચનાંકુશે, મેલ મ દીલું તેથી ।

માં મોહ, મન-હાથી ! સંજમભર તરુ જેથી ॥

૨. ગૂજરાતી છાયા:—

મુનિવરદત્તે ગણધરસત્તે “વધરસામિ” ગણધર—ચરિત ।

સાધો ભાવે, મુક્યો પાપે, જે ત્રિભુવને ગુણગણભર્યું ॥ ૨

મોટા અક્ષરોમાં છપાયેલા શબ્દો, ઉપરની વસ્તુનો ખ્યાલ આપશે.

૧૩. કુમારપાલના રાજ્યકાળમાં જ એક રત્નપ્રભ નામના જૈન સાધુએ “અંતરંગસંધિ” નામનું નવ કડવાનું કાવ્ય રચ્યું પ્રાપ્ત થાય છે. આ કવિએ મંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષામાં પણ કેટલાક ગ્રંથ રચ્યા છે. આ સૂરિ ઉપર આવેલા વાદિદેવસૂરિના શિષ્ય થાય, તેવું “ઉપદેશમાળા વૃત્તિ (૨. અં. ૧૨૩૮)” “તેમિનાથચરિત્ર” વગેરે તેમના પ્રાકૃત ગ્રંથો પરથી જણાય છે.^૧

તેના ગુરુનું નામ ધર્મપ્રભસૂરિ હતું.^૨ એ ગુરુની સ્તુતિરૂપે આ કવિએ કેટલાંક કુલકો લખ્યાં છે. તેમાં પણ કવિએ કેટલીક ઐતિહાસિક વીગત આપી છે. આ કુલકો ૧૨૩૭ (? ૨૭)માં^૩ રાજ્ય કુમારપાલના સમયમાં તેણે રચ્યાં છે. એક કુલક આ છે:

સિરિસિલસૂરિગુરુગણહરહ   પદપંકજ   પણમેવિ ।
ધર્મસૂરિ સૂરિહિ રલિય હઉ દેસણુ ગુણ વન્નેવિ ॥
પરહપચારહધ મૂઠ જગિ દેસણુ સરસું ન દાણુ ।
સા ધર્મસૂરિ તહ વન્નિવધ જિણુ જયધ સુહ જગાણુ ॥૪

ચરિત સુ-સારું ભવ્ય-ખ્યાતું “વધરસામિ”-ગણધરચરિત ।
જે પહે કૃતાદર ગુણરત્નાકર તે હટ પામે પરમપદ ॥

(પાટણ ગ્રં. ભં. સૂચી, પૃ. ૩૦૫)

૧. એજન, પૃ. ૨૦૭

૨. એજન, પૃ. ૪૦૩

૩. જૈ. ગૂ. ક. ભાગ ૧ ભા. ૧, જૈ. સા. ઇતિ. પૃ. ૭૪-૭૫.

૪. ગૂજરાતી યાયા:—

શ્રી શીલસૂરિ ગુરુ ગણધરના પદપંકજ પ્રણમી ।
ધર્મસૂરિ સૂરિમાં રળિયાત હું દેસના-ગુણ વર્ણવી ।
પરહપકારમાં મૂળ જગે દેસણુ સરસું ન દાન ।
તે ધર્મસૂરિ-તું વર્ણાય છે, જોણે જન્મે સુખ ધ્યાન ॥

હૈમયુગાનુસારી સાહિત્યકીય અપભ્રંશ

આ એક નવી વસ્તુ મુકાતી લાગશે; પણ આનો નિર્દેશ (પૃ. ૯૩) “નેમીનાથચરિત્ર”કાર હરિભદ્રસૂરિના પ્રસંગમાં કરવામાં આવ્યો છે. હૈમયુગમાં ભાષા સાહિત્યકીય સ્વરૂપમાં સર્વસ્વીકૃત હતી જ; તે સાથે તેમાં માર્દવ આવતું જતું હતું; પણ સાથોસાથ એ ભાષાને સિદ્ધ સ્વરૂપમાં માનીને ભાષાનું સ્વરૂપ સાચવી રાખતી કૃતિઓ પણ રચાયે જતી હતી, જે છેક સોળમા શતક સુધી બન્યું છે. આમ જુદે જુદે સમયે રચાયેલ છતાં ભાષાના ક્રમિક વિકાસમાં તેને સ્થાન નથી; એ માટે જ હૈમયુગમાંથી રાસયુગમાં આવતાં પૂર્વે આ કવિઓના વિષયમાં આવશ્યક માહિતી આપવામાં આવે તો તે ઉપયોગી થઈ પડશે, એમ મારું માનવું છે.

“હૈમયુગ”નો નિર્દેશ કરતાં ઇસુની ૧૨ મી સદી સુધીનો તે યુગ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એટલે સંવત ૧૨૫૬ આસપાસની કૃતિઓ એ યુગમાં આવે; આમ છતાં “હૈમયુગ”ના ક્રમિક વિકાસના રાસયુગની પ્રાપ્ત થતી ૧ લી કૃતિ “ભરતેશ્વર આહુબલિ રાસ” સં. ૧૨૪૧ માં રચાયેલ હોય તે કૃતિથી રાસયુગ શરૂ કરવામાં બાધ ન હોય. ભાષાવિકાસમાં દસકાંની ગણતરી નથી થતી; એટલે આ મર્યાદા બાધક નહિ જ ગણાય. એ યુગ શરૂ થતાં પૂર્વની સાહિત્યકીય ભાષાને સાચવી રાખતી કૃતિઓ તેથી અત્ર ઉલ્લેખિત થશે.

૧. આચાર્ય હેમચંદ્રના જીવનના છેલ્લા ભાગમાં જાગતો આવતો એક સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષાનો સારો કવિ પોતાના અર્ધ-ઐતિહાસિક ગદ્યપદાત્મક પ્રાકૃત કાવ્ય “કુમારપાલપ્રતિબોધ”થી પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે. મૂળે પોરવાડ વણિક, પિતાનું નામ સર્વદેવ અને દાદાનું નામ જિનદેવ. આ કવિએ આ ઉપરાંત “સુમતિનાથચરિત્ર,” સૂક્તિમુક્તાવલી (સં.) અને “સિંદૂરપ્રકર” કે “સોમશતક” (સં. ૨. સં. ૧૨૩૬), એ ત્રણ કાવ્યગ્રંથો પણ રચ્યા છે. “કુમારપાલપ્રતિબોધ”ની રચના કવિએ શશિજલધિસૂર્યવર્ષે-સં. ૧૨૪૧ના આષાઠ સુદિ ૮ને

રવિવારે ગૂર્જરપુર=અણહિલવાડમાં કરી છે.^૧ આ કાવ્યગ્રંથ ઐતિ-
હાસિક દ્રષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વ નથી ધરાવતો,^૨ છતાંય એમાં કેટલીક
ઉપયોગી ઐતિહાસિક વીગત આ. હેમચંદ્ર અને રાજા કુમારપાલ-
વિષયક સચવાયેલી છે, એનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈયે. આ. હેમચંદ્ર
અને રાજા કુમારપાલનો સમકાલીન હોતાં કવિની ઐતિહાસિક વીગતો
વધુ પ્રામાણિક હોય, એ સ્વાભાવિક છે. કવિ શ્રીપાલના પુત્ર સિદ્ધ-
પાલનો સોમપ્રભ પ્રીતિપાત્ર હતો. મુખ્યત્વે તેને ત્યાં રહીને જ તેણે
કાવ્યો લખ્યાં છે.

કવિનો સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ઉપર અસાધારણ કાબૂ કાવ્યમાં
પ્રતીત થાય છે. મુખ્યત્વે ગદ્યવિભાગ અને ધણોખરો પદ્યવિભાગ
પણ પ્રાકૃતમાં જ છે; છતાં વચ્ચે સંસ્કૃત અને અપભ્રંશ ધણાં પદ્યો પણ
તેણે રચી મૂક્યાં છે. આ રીતે એ “પ્રાચીન ગૂજરાતી”ના વિષયમાં
પણ ઉપયોગી થઈ પડે છે:

- (૧) અહુ ખણુવિચ સઈ છગલ સઈ આરોવિચ રુકુખ ।
પઈ જિ પવત્તિય જન સઈ કિ ખુખુયહિ મુરુકુખ ॥
- (૨) આલરણ-કિરણ-દિપંત-દેહ અહરીકય-સુરવહૂ-રવરેહ ।
ઘણકુંકુમ-કદમ ઘર-હુવારિ ખુખંત-ચલણ નચ્યંતિ નારિ ॥

૧. આ કાવ્યની સુંદર આવૃત્તિ પુરાતત્ત્વવિદ મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ
ગા. ઓ. માળામાં પ્રસિદ્ધ કરી છે.

૨. એજન, સં. પ્રસ્તા. પૃ. ૮

૩. અહીં કમખદ્ધ સોમપ્રભની કવિતાની ગૂજરાતી છાયા આપવામાં
આવે છે; (પૃષ્ઠના આંક ગા. ઓ. માળાના પુસ્તકના છે):

(૧) ખાડ ખણાવી પંડે છારો (=ખકરો) પંડે ચઢ્યો રૂખ (=વૃક્ષ) ।
તે જ પ્રવર્ત્યો ચણ પંડે, કેમ ખેં ખેં કરે મૂખ ? ॥પૃ. ૨૫॥

(૨) આલરણ-કિરણે દીપતો દેહ, નીચે કરી સુર-વધૂ-રવરેખ ।
કપૂર-કંકુ-કાદવ ધર-દારે, ખૂંચતા-ચરણે નાચે નાર ॥પૃ. ૩૨॥

(૩) નરવધ-આણુ જુ લંઘિહધ વસિ કરિહધ જુ કરિંદુ ।
હરિહધ કુમરિ જુ. કણુગવધ હોસધ ઇહ સુ નરિંદુ ॥

(૪) અહ કોઇલ-કુલ-રવમુહુલુ ભુવણિ વસંતુ પયદું ।
ભદું વ મયણુ-મહા-નિવહ પયડિઅ-વિજય-મરદું ॥

(૫) સુરુ પલોધવિ કંત-કરુ ઉત્તરદિસિ આસતુ ।
નીસાસુ વ દાહિણુ-દિસય મલય-સમીરુ પવતુ ॥

(૬) કાણુણુ-સિરિ સોહધ અરુણુ-નવ-પલ્લવ-પરિણુદ્ધ ।
નં રત્તંસુય-પાવરિય મહુપિયયમ-સંખદ્ધ ॥

(૭) સહયારિહિ મંજરિ સહહિ ભમર-સમૂહ-સણાહ ।
જાલાહિ વ મયણુનલહ પસરિય-ધૂમ-પવાહ ॥

નલદમયંતીના કથાનકના પ્રસંગમાં કવિએ નલને હાથે દમયંતીના વસ્ત્ર ઉપર લોહીથી નીચેનો દોહરો લખાવેો આપ્યો છે:

(૮) વડ-રુક્ખહ દાહિણુ-દિસિહિં જાધ વિદ્ધખિહિ મગ્ગુ ।
વામ દિસિહિં પુણુ કોસલિહિ જહિં રુચ્ચધ તહિં લગ્ગુ ॥

(૩) નરપતિ-આણુ જે લંઘિયે, વશ કરિયે જે કરીંદ્ર (સિંહ) ।

હરિયે કુંવરી જે કનકવતી, થશે અહીં તે નરેંદ્ર ॥પૃ. ૩૮॥

(૪) હવે કોયલ-કુલ-રવ-મુખર, ભુવને વસંત પેહો ।

ભટ જેમ મદન-મહાનૃપના પ્રકટયા વિજય-મરદું (=વીર) ॥પૃ. ૩૮॥

(૫) સૂર્ય વિલોહી કાંત-કર ઉત્તર-દિશે આસક્ત ।

નિસાસા જેમ દક્ષિણ-દિશનો મલય-સમીર (=પવન) પ્રવર્ત્યો ॥પૃ. ૩૮॥

(૬) કાનનશ્રી (=વનશેખા) સોહે અરુણુ-નવ-પલ્લવ-ઢંકાધ ।

જાણે રક્તાંશુક-ઢંકાયેલી મધુ(=વસંત) -પ્રિયંતમ-સંખદ્ધ ॥પૃ. ૩૮॥

(૭) સહકાર (=આંખા)ની માંજર સોહે, ભ્રમર-સમૂહ-સનાય ।

જાળ જેમ મદનાનલની પસરી, ધૂમ-પ્રવાહ ॥પૃ. ૩૮॥

(૮) વડ : રુખડાની દક્ષિણ દિશે જાય વિદ્ધલનો માર્ગ ।

રાખી દિશે પાણુ કોસલનો, જહીં રુચે તહીં લાગ ॥પૃ. ૫૩॥

કુશલ (મહાભારતના પર્ણાદિ)ના મુખમાં ખુદક (ક્ષુદ્રક=માહુક)ને ઉદ્દેશી કવિએ નીચેનો દુહયં (દુહો) મૂક્યો છે:

(૯) નિદકુરુ નિહિતુ કાઠરિસુ, એકુ જિ નહુ નહુ ભંતિ ।

મુક્ર મહાસઘ જેણુ વિણિ નિસિ સુત્તી દમયંતી ॥

કવિએ પાંચ + દુહાનો ચાર ચરણ એવો એક છંદ પ્રયોજ્યો છે. તેનાં ઘણાં અવતરણો મળે છે; એક નમૂનો આ છે:

(૧૦) કુલુ કલંકિત મલિત માહપ્પુ

મલિણીકય સચણ-મુહ

દિનુ હત્યુ નિયગુણ-કડપ્પહ

જગુ જગંપિઓ અવજમિણ

વસણ વિહિય સન્નિહિય અપ્પહ ।

દૂરહ વારિઉ ભદુ તિણિ ઢછિઉ સુગઠ-દુવારુ ।

ઉભય-ભવુખભડ-દુકખ-કરુ કામિઉ જિણુ પરદારુ ॥

એક દ્રુટ દુહો નીચે મુજબનો મળે છે:

(૧૧) નલગિરિ-હત્યહિમિ કિતઠં સિવદેવિહિ ઉચ્છંગિ ।

અગિભીરુ-રહ-દારુઠહિ અગિ દેહિ મહ અંગિ ॥

(૯) નકોર નિષ્કૃપ કાપુરુપ એક જ નળ, નથી ભ્રાતિ ।

મૂકી મહાસતી જેણે વને નિશાએ સૂતી દમયંતી ॥૫૮. ૬૯ા

(૧૦) કુલ કલંકિત કર્યું, મળ્યું (મૂળ) માહાત્મ્ય

મલિન કર્યું સજ્જન-મુખ

દીવો હાથ (નુશ્શાન કર્યું) નિજગુણ-સમૂહને

જગને ઝડપ્યું અપજશે

અસનથી વિહિત સન્નિહિત (કર્યો) આત્માને ।

દૂરથી વાર્યું ભલું તેણે, ઢાંક્યું સુગતિ-દ્વાર ।

ઉભય-ભવ-ઉદ્ભટ-દુઃખ કરી ઇચ્છી જેણે પરદારા ॥૫૮. ૫૯ા

(૧૧) નલગિરિ હાથીમાં, રહે શિવાદેવીનાં ઉચ્છંગમાં. (રહે). ।

અગ્નિભીરુ—રથ—લાકડેથી આગ દે મુજબ અંગે ॥૫૮. ૬૯ા

પ્રકીર્ણ પદ્યો:

- (૧૨) કરિયિ પઇડુ સહસ્રકરુ નગરીમન્નિઝણુ સામિ ।
જઇ ન રડંતુ તઇ હરઉં અગ્ગિહિં પવિસામિ ॥
- (૧૩) વેસ-વિસિદ્ધહ વારિયઇ જઇ વિ મણોહર-ગત્ત ।
ગંગાજલ-પદ્મપાલિય વિ મુણિહિ કિં હોઇ પવિત્ત ॥
- (૧૪) નયણિહિ રોયઇ મણિ હસઇ જણુ જાણુઇ સઉ તત્તુ ।
વેસ-વિસિદ્ધહ તં કરઇ જં કેદ્દહ કરવત્તુ ॥
- (૧૫) પ્રિય, હઉં થક્કિય સયલુ દિણુ તુહ વિરહગ્ગિ કિલંત ।
થોડઇ જલિ જિમ મચ્છલિય તલ્લોવિદિલ કરંત ॥
- (૧૬) અનજુ વિહાણુઉં અનજુ દિણુ અનજુ સુવાઉ પવત્તુ ।
અનજુ ગલત્થિઉ સયલુ હહુ જં તુહું મહ ઘરિ પવત્તુ ॥
- (૧૭) હઉં તુહ તુદ્દઉ નિચ્છઇણુ મગ્ગિ મણિચ્છિઉ અનજુ ।
તો ગોવાલિણુ વજ્જરિઉ પહુ મહ વિચરહિ રનજુ ॥

(૧૨) કરી પ્રકટ સહસ્રકર (=સૂર્ય) નગરી મધ્યે સ્વમી ।
જો ન રડતો તને હરું (તો) આગમાં પ્રવેશું ॥પૃ. ૮૨॥

(૧૩) વેશ—વિશિષ્ટને વારિયે, જો પણ મનહર ગાત્ર ।
ગંગાજલ-પદ્મપાલી પણ કૂતરી કાં હોય પવિત્ર ? ॥પૃ. ૮૬॥
૧. વેશ્યા અને પોશાક

(૧૪) નયણે રુએ, મને હશે; જણુ જાણે સૌ તત્ત્વ ।
વેશ—વિશિષ્ટ તેને કરે, જેમ કાઠની કરવત ॥પૃ. ૮૬॥

(૧૫) પ્રિય, હું યાકી સકલ દિન તુજ વિરહાગ્નિએ કઢાતી ।
થોડે જલે જેમ માછલી તાલાવેલી કરંતી ॥પૃ. ૮૬॥

(૧૬) આજ વહાણું, આજ દિન, આજ સુવાયુ પ્રવત્ત ।
આજ ગલહસ્ત દીધો સકલ કુઃખને જો તને મુજ ઘેર ચોત્થું ॥પૃ. ૮૬॥

(૧૭) હું તને વડંચો નિશ્ચયે, માગ મન-મચ્છયું આજ ।
તો ગોવાલણે ઉચ્ચર્યું: પ્રભુ મને વિતરો રાજ્ય- ॥પૃ. ૧૧૮॥

- (૧૮) અહવિહિ પત્તી નહિ જલુ તો વિ ન વૂહા હતથ ।
અવો તહ કવ્વાડિયહ અજજ વિસજ્જિય વતથ ॥
- (૧૯) જે પરદાર-પરમ્મુહા તે વુચ્ચહિ નરસીહ ।
જે પરિરંભહિ પર-રમણિ તાહં કુસિજજમ્મ લીહ ।
- (૨૦) એકે દુત્તય જે કયા તેહિ નીહરિય ઘરસ્સ ।
બીજા દુત્તય જમ્મ કરઉં તો ન મિલઉં પિયસ્સ ॥
- (૨૧) સંસય-તુલહિ ચ્ચડાવિયઉં જીવિઉં જા ન જણેણ ।
તાવ કિ સંપય પાવિયમ્મ જા ચિંતવિય મણેણ ॥
- (૨૨) સો જિ વિચક્ખણુ અક્ખિયમ્મ છજજમ્મ સોજ્જિ છમ્મલુ ।
ઉપહ-પટ્ટિઓ પહિ ઠવમ્મ, ચિત્તુ જુ નેહ-ગહિલુ ॥
- (૨૩) રિદ્ધિ-વિહ્મણુઉં માણુસહ ન કુણુમ્મ કુવિ સમ્માણુ ।
સઉણિહિ મુચ્ચમ્મ ફલરહિઉં તરુવરુ ઇતથુ પમાણુ ॥
- (૨૪) જમ્મવિ હુ સૂરુ સુરુવુ વિચક્ખણુ
તહવિ ન સેવમ્મ લાચ્છિ પમ્મકખણુ ।

-
- (૧૮) અટવીમાં પાંદડાં નદીમાં જલ, તોય ન વહાવ્યા હાય ।
ઓહો, તેમ કપાડિયાનાં આજ વિસર્જ્યાં વસ ॥પૃ. ૧૨૧॥
- (૧૯) જે પરદારા—પરાડ્મુખ તેઓ કહેવાય નરસિંહ ।
જે પરિરંભે પર રમણીને તેની ફસકે છે રેખા ॥પૃ. ૧૫૫॥
- (૨૦) એક દુર્નય (=અન્યાય) જે કર્યો, તેથી નીસરી ધરની ।
બીજો દુર્નય જો કરું તો ન મળું પ્રિયને ॥પૃ. ૨૨૩॥
- (૨૧) સંશય-તુલામાં ચઢાવિયું જીવ્યું જ્યાંસુધી ન જને ।
ત્યાંસુધી કાં સંપદા પામિયે, જે ચિંતવ્યું મને ॥પૃ. ૨૪૬॥
- (૨૨) તે જ વિચક્ષણ કહેવાય, જાને તે જ છેલ્લો ।
ઉત્પથ-ઉપડયું પથે રાખે, ચિત્ત જો નેહ-બેલું ॥પૃ. ૩૦૧॥
- (૨૩) રિદ્ધિ-વિહોણા માણુસનું ન કોણે કાંઈ સન્માન ।
શકુનિ(=પક્ષી)થી મુકાય ફલરહિત તડેવર, અહીં પ્રમાણ ॥પૃ. ૩૩૧॥
- (૨૪) જોપણ હોય શર સુરૂપી વિચક્ષણ

પુરિસં-ગુણાગુણ-મુણુ-પરમ્મુહ

મહિલાહ બુદ્ધિ પયંપહિ નં બુહ ॥

(૨૫) જેણ કુલક્રમ લંઘિયઈ અવજસુ પસારઈ લોઈ ।

તં ગુરુ-રિક્કિ-નિળંધણુ વિ ન કુણુઈ પંડિઓ કોઈ ॥

(૨૬) નં મણુ મૂઠહ માણુસહ વંછઈ દુલ્લેહ વત્થુ ।

તં સસિ-મંડલ-ગહણુ કિહિં ગયણિં પસારઈ હત્થુ ।

(૨૭) રાવણુ જાયઉ જહિં દિયહિ દહ-મુહુ એક-સરીરુ ।

ચિતાવિય તથયહિં જણુણિ કવાણુ-પિયાવઉં ખીરુ ॥

(૨૮) સીહુ દમેવિ જુ વાહિહઈ, ઇકુકુ વિ જિણિહઈ સિત્તુ ।

કુમરિ પિયંકરિ દેવિ તસુ, અપ્પહુ રજજુ સમસ્તુ ॥

આ ઉપરાંત એવા પણ કેટલાક દોહાઓ છે, જે આ. હેમ-ચંદ્રના વ્યાકરણમાં ઉદાહૃત છે. આ ઉદાહરણો મુક્તકો જેવાં છે. પણ કવિએ સળંગ કવિતા પણ લખી છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવને અંતે ૧૪ ચોપાઈ અને પાંચમા પ્રસ્તાવમાં “જીવ-મનઃકરણુ-સંતાપકથા” અને “સ્થૂલિ-ભદ્રકથા” છે તે આખી અપભ્રંશ ભાષામાં આપી છે; ઉપદેશાત્મક હોઈ કવિની ભાષા ઉપરની પ્રભુતા એ રજૂ કરે છે.

તોય ન સેવે લાછ (=લક્ષ્મી) પ્રતિક્ષણુ ।

પુરુષ-ગુણ-અગુણ-મનન-પરાડ્મુખ

મહિલાની બુદ્ધિ, પ્રજ્વલે જેથી બુધ ॥૫૮. ૩૩૧॥

(૨૫) જેણે કુલક્રમ લંઘિયે, અપજસ પસારે લોડે ।

તે ગુરુ-રિક્કિ-નિળંધન પણ ન કરે પંડયો કોઈ ॥૫૮. ૩૫૪॥

(૨૬) જે મન મૂઠ માણસનું વાંછે દુર્લભ વસ્તુ ।

તો શશિ-મંડલ-ગ્રહણુ માટે ગગને પસારે હાય ? ॥૫૮. ૩૭૩॥

(૨૭) રાવણુ જાયો જહીં દિવસે દશ-મુખ એક-શરીર ।

ચિતામાં પડી તયેં જનનીઃ કયા (મુખ)ને પિવાડું ખીર ॥૫૮. ૩૯૦॥

(૨૮) સિંહ દમી જે વાહિયે, એક પણ જીતે શત્રુને ।

કુંવરી પ્રિયંકરી દેવી તેને આપો રાજ-સમસ્ત ॥૫૮. ૩૯૨॥

સોમપ્રભે કાવ્યમાં થોડી સમસ્યાપૂર્તિ પણ આપી છે. આ પ્રસંગાનુકૂળ હોઈ સહૃદયહૃદયાનંદકારિણી થાય તેવી છે:

(મતિસાર:) “કરિ સદ્ભલ અપ્યાણુ”

(કુમાર:) “પડિવન્નિજ વિ દય દેવ ગુરુ દેવિ સુપતિહિ દાણુ ।

વિરથ દીણગણુક્કરણુ કરિ સદ્ભલ અપ્યાણુ ॥”૧

(મતિસાર:) “ધંહુ ભલિભ પન્નંતુ”

(કુમાર:) “પુતુ જુ રંજં જનણુ-માણુ થી આરાહં કંતુ ।

ભિન્નુ પસન્નુ કરં પહુ ધંહુ ભલિભ પન્નંતુ ॥”૨

(મતિસાર:) “મરગયવન્નહ પિયહ ઉરિ પિય ચંપયપહદેહ ।”

(કુમાર:) “કસપદ્ધં દિન્નિય સહં નાંધ સુવન્નહ રેહ ॥”૩

(મતિસાર:) “ચૂડહ ચૂની હોંધસંધ મુદ્ધિ-કવોલિ નિહિતુ ।”

(કુમાર:) “સાસાનિલણુ ઝલ્લકિયહ વાહસલિલ સંસિપુ ॥”૪

૩. સિદ્ધરાજ જ્યાસેહના સમકાલીન વાગ્ભટ્ટે રચેલા ‘કાવ્યાનુ-શાસન’ના ટીકાકાર સિહદેવગણીએ અપભ્રંશની કોઈ સ્વતંત્ર કૃતિ નથી કરી; પરંતુ વાગ્ભટ્ટે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પૈશાચી વિશે લખતાં તેતે દેશપરત્વે “અપભ્રંશ” જુદા જુદા છે તેવું “અપભ્રંશસ્તુ ચચ્છુદ્ધં તત્તદેશેષુ ભાષિતમ્” એવું કહ્યું છે, તેની ટીકામાં “યત્તેષુ તેષુ ક્ષર્ણાટપન્ચાલાદિષુ શુદ્ધં અપરભાષાભિઃ અમિશ્રિતં સોઽપભ્રંશો ભવતિ-તેતે

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

પ્રતિપાદિત કરી દયા દેવ ગુરુ, દેહ સુપવિત્રને દાન ।

વિરથી દીન-જન-ઉદ્ધરણુ કર સદ્ભલ આત્માને ॥

૨. ,, પુત્ર જો રંજે જનક-મન, સ્ત્રી આરાધે કાંત ।

ભૂત્ય પ્રસન્ન કરે પ્રભુને, આ ભલાર્થ પર્યંત ॥

૩. ,, મરકતવર્ણા પ્રિય-હરે પ્રિયા ચંપક-પ્રભાદેહ ।

કસોટીએ દીધી સોહે ન સુવર્ણની રેખા ! ॥

૪. ,, ચૂડો ચૂર્ણ થશે મુઘ્ધા-કવોલે નિષ્કંત ।

શ્વાસ-અનેલે ઝળકયો ખાફ-સલિલે-સંસન્ત ॥

કર્ણાટક; પંચાલ વગેરે દેશોમાં શુદ્ધ, ખીજી ભાષાઓથી અમિશ્રિત, તે અપભ્રંશ છે” એમ લખતાં ત્યાં એક ઉદાહરણ આપ્યું છે:

ચારુદ્ધ તુહુ અધમાંડિઅહ દીસહ(હિ) સંવ પઠંતુ ।

કહિ મા કધઅહ આવિસધ અગહં કેરહ કંતુ ॥ ૧

૪. આ સમયનો મહાકવિ અમરકીર્તિ તેના “છક્કમ્મુવએસા” (મં. નામ ષટ્કર્મપ્રવેશઃ) નામક કાવ્યથી જાણવામાં આવ્યો છે. એ જ્ઞાતિએ નાગર બ્રાહ્મણ હતો; પણ પછીથી જૈન થયેલો હતો. એનો સંપ્રદાય દિગંબર હતો અને તે મુંજ-ભોજના સમયના પં. અમિત-ગિરિના શિષ્ય શાંતિસેનના શિષ્ય પં. શ્રીષેણસૂરિનો શિષ્ય હતો. તેણે ઉપરનું કાવ્ય ૧૪ સંધિમાં રચ્યું છે. આ કાવ્ય ઉપર સ્વેતાંબર ચંદ્રપ્રભના પ્રાકૃત “વિજયચંદ્ર-કેવલિચરિય” કાવ્યની અસર જણાય છે. ૨ કવિ ગોધરાનો વતની હતો, તે વગેરે ઘણીખરી માહિતી તેણે પોતાના ઉપરના કાવ્યમાં આપી છે.

(આદિમાં)

અહુ ગુજ્જર વિસયહો મન્નિઝદેસુ, જામેણ મહીયડૂ વહુપએસુ ।

જુયરાયર વરગામહિ જિરુદ્ધ જાણાપયારસંપદ-સમિક્ક ।

તહિ જુયરુ અતિ જોદહય જામુ, જાં સગુ વિચિત્ત સુરેસ-ધામુ ।

૧. આ દોહાનો સ્પષ્ટાર્થ પક્ષી શકાતો નથી; છતાં સંભવિત છે કે તેની છાયા નીચે મુજબ હોય:

ચારુત, ત્વં અતિમણ્ડિતકઃ, દિક્ષુ સર્વાસુ પઠન ।

કથય માં કદા આયાસ્યતિ અસ્માકં કાન્તઃ ।

હે ચારુત (?) નામના પક્ષી, તું જોલતો ખૂબ શોભી રહેલો છે. મને કહે, અમારો પ્રિયતમ ક્યારે આવશે.

૨ જૈ. ગૂ. દ., જૂ. ગૂ. નો ઇતિ. પૃ. ૭૭

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

અથ ગુજ્જર વિષયમાં મધ્યદેશ, નામે મહીતટ જહુપ્રદેશ ।

નત નાગર વરગામમાં નિરુદ્ધ, નાનાપ્રકાર-સંપત્તિ-સમૃદ્ધ ।

તહીં નગર છે ગોધરા નામ, જાણે સ્વર્ગ વિચિત્રસુરેશ-ધામ ।

પ્રાસાદ પંતિહ જહ સહંતિ સરયખ્સહો નિશાણું વહંતિ ।
ધય કિંકિણિ કલરવેહિ સરિદ્ધિ, હું કહઈ સુરહં પોસયધ સિદ્ધિ ।

x

x

x

x

તહિ ચાલુક્યવંસિ જયન્નાણક પાલધ કણુહ જુરિંદપહાણક ।

(અંતમાં)

અંબવપસાએ ચચિચણિપુત્રે ગિહત્યચ્છકમ્મપવિત્તિપવિત્ત ।
ગુણવાલહો સુએણ વિરયાવિહ અવરેહિ મિ મણેણ સંભાવિહ ।
ખારહસયધ સસત્તચચારીહિ (?) વિક્રમ સંવચ્છરહો વિસાલિહિ ।
ગચહિમિ ભદ્રવચહો પદ્મખંતરિ ગુરુ વાસરમ્મ ચક્રદસિ વાસરિ ॥

“કણુહ” મંભવે છે કે “કણુ” છે; એટલે એ ગોધરાનો કર્ણ સોલંકી છે. એના સમયમાં મહીતટ=મહીઝાંડો પણ જાહેર જણાય છે. આ કવિએ નેમિનાથચરિત્ર, મહાવીરચરિત્ર, યશોધરચરિત્ર, ધર્મચરિત્ર-ટિપ્પન, સુભાષિતરત્નનિધિ, ચૂડામણિ અને ધ્યાનોપદેશ એ બીજી સાત કૃતિઓ પણ રચી છે. એ સં. ૧૨૪૭ નહિ, પણ ૧૨૭૪ માં જણાય છે.

પ. કાષ્ઠ શિવદેવસૂરિના શિષ્ય એક જયદેવગણિ નામના કવિનો સમય જો કે નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં મેળવી નથી શકાતો, છતાં એના “ભાવનામંધિપ્રકરણ” નામક (૧૦ કડવાના ૬૨ કડીના) કાવ્યના સંપાદક શ્રી. મધુસૂદન મોદીના જણાવ્યા પ્રમાણે તે કવિ ૧૩મી

પ્રાસાદની પ કિતિઓ જહીં સોહંત, શારદ-અબ્રનાં નિશાન વહંત ।

ધૃત-કિંકિણી કલરવે સુરિદ્ધિ, જાણે કહે સુરની પોસિયે સિદ્ધિ ।

x

x

x

x

તહીં ચાલુક્ય-વંશે નય-જ્ઞાતા પાળે કર્ણ નરેંદ્રપ્રભાનુ ।

x

x

x

x

અંબાપ્રસાદે ચાચિણ-પુત્રે ગૃહસ્થ-પટ્કર્મપ્રવૃત્તિ-પવિત્રે ।

ગુણપાલના સુતે વિરયાવ્યું અવરે મેં મને સંભાવ્યું ।

ખારસેં સિત્તેર-ચારે વિક્રમસંવત્સરના વિશાલે ।

ગાયું (?) ભાદરવાના પક્ષે ગુરુવાસરમાં ચૈદસ વાસરે ॥

૧૪મી સદીનો છે. ૧ લાખાની દૃષ્ટિએ એનું કાવ્ય મહત્ત્વનું છે; સખખ કે લાખામાં જૂના સંસ્કારો હોવા છતાં અપભ્રંશની વિશિષ્ટતા બતાવનારો અત્યંત ઉકાર લુપ્ત થતો મળે છે; કવિએ જ એવા પ્રયોગ કર્યા છે કે લહિયાએ ફેરફાર કર્યો છે, તે કહેવાનું બે કે આપણી પાસે કોઈ સાધન નથી. આ કાવ્ય ઉપદેશાત્મક ધાર્મિક ગ્રંથ હોઈ કાવ્ય તરીકે ખાસ વિશિષ્ટતા આપતું નથી. લાખામાં સાહિત્યકીય અપભ્રંશનો ડોળ નીચેના અવતરણથી સમજાશે:

રે જીવ નિસુણિ ચંચલ-સહાવ મિલહેવિણુ સચલ વિ ખજજલાવુ ।

નવલેયપરિજહવિવહજલ સંસાર અતિ સહુ ઇદિયાલુ ॥૨

મોટા અક્ષરોના સમાસ ઉપરના મતનું સમર્થન આપશે. તેમ છતાં સાદી કવિતા પણ મળે છે; જેવી કે:

પિય પુણુ મિત્ત ઘર ઘરણિ જય ઈહ લોહ ય સન્નિવ વસુહુ સહાય ।

નવિ અતિ કોઈ તુહ સરણિ મુખ મહકુલહ સહમિ તઉં નરયદુખ ॥૩

રૂપો આ તરફ આવતાં બોધ શકાશે.

૬. આ જ સમયમાં વાદિદેવસૂરિના શિષ્ય રામચંદ્રસૂરિનો શિષ્ય જયમંગલસૂરિ ધ્યાન ખેંચે છે. એણે ૧૮ કડીનું “મહાવીરજન્માભિષેક” નામક અપભ્રંશ કાવ્ય રચ્યું છે. ચારણી પદ્ધતિની વીરરસોચિત્તેની કાવ્યપદ્ધતિ આકર્ષક છે:—(છંદ મરહટ્ટા છે)

તા રડ રડકિ, શૃંગ ઢલકિય, કુદિઅ તુદિય ઢોલ

ત્રાટક ત્રટકિ રણણ રણકિ, રણણિઅ ઝણણિઅ ઝોલ ।

૧. Annals of B. O. R. I; 1929, પૃ. ૨

૨. ગૂજરાતી છાયા:—

રે જીવ, સુણ ચંચલસ્વભાવ, મેલી સકલ ય બાલભાવ ।

નવ-લેદ-પરિજહવિવિધજલ—સંસારે છે. સહુ ઇદ્નલ ॥

(એજન, પૃ. ૮)

૩. ગૂજરાતી છાયા:—

પ્રિય પણ મિત્ર ઘર ઘરણી થાય અહીં લોકે ય સર્વ વસુનાં સહાય ।

નવ છે કોઈ તુજ શરણે મૂખ એકલો સહીશ તું નરકદુખ ॥

તા... ગન્નિજ્ય, અંબર વન્નિજ્ય, જલનિહિ ગુંનિજ્ય નિર્જરણાઈ.
તા કાયર કંપિય, કામિણિ બુંદિય, તુટિય આભરણાઈ ॥
તા કુમ્મ કહુકિય, સેસ ધહુકિય, થરહરિહ વારાહ
સાયર ઝલહલિયા, ગિરિ ઢલઢલિયા, હુ નટ્ટે નરનાહ ।
દિગ્ગય ગડગડિયા, ગિહ ખડખડિયા, નહુ નટ્ટો મત્તંડ
સહસ્રધુ ચમકિય, સુરગણ સંકિય, કિર કુંટો ખલંડ. ॥૧

જયમંગલસૂરિની ખીજ કોઈ અપભ્રંશ કૃતિ જાણવામાં નથી.
એણે સં. ૧૩૧૯માં સૂધા પહાડ પર ચાચિગ દેવના લેખની સં. પ્રશસ્તિ
રચી છે, તેથી ૧૩મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આ કવિની હયાતી હતી.

૭. અપભ્રંશમાં થોડાંબંધ નાની અનેક કૃતિઓના રચયિતા.
જિનપ્રભસૂરિએ પોતાની “મદનરેખા” નામક કૃતિ સં. ૧૨૯૭ માં
રચેલી છે, એટલે ૧૩મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ એ એનો કવનકાળ છે.
મોટા ભાગની કૃતિઓ એણે શત્રુજય ઉપર રહી રચી છે. (૧)
મદનરેખા સંધિ, (૨) જ્ઞાનપ્રકાશ કુલક, (૩) ચતુર્વિધભાવના કુલક,
(૪) મલ્લિયરિત્ર, (૫) જીવાનુશાસ્તિ સંધિ, (૬) નેમીનાથ રામ,
(૭) યુગાદિજિનચરિત કુલક, (૮) ભવિયચરિહ, (૯) ભવિયકુંઝ-
ચરિહ, (૧૦) સર્વચૈત્યપરિપાટી-સ્વાધ્યાય, (૧૧) સુભાષિત કુલક,
(૧૨) શ્રાવકવિધિ પ્રકરણ, (૧૩) ધમ્માધમ્મવિચાર કુલક, (૧૪)
વધરસ્વામિચરિહ (૨. મ. ૧૩૧૬), (૧૫) નેમિનાથ જન્મભાષિષેક,

૧. જૈ. ગૂ. ક. ભાગ ૧ શ્લો: જૂ. ગૂ. છતિ; પૃ. ૭૫—ગૂજરાતી શાયા:
તૂરી રડકે, શીંગી ઢલકે, ફૂટે તૂટે ઢોલ.
ત્રાટક ત્રટકે, રણતૂરી રણકે, રણકે ઝણકે ઝોલ.
ત્યાં... ગાજે, અંબર વાજે, જલનિધિ ગુંજે નિર્જરણાં.
ત્યાં કાયર કંપે, કામિની બુંદે, તૂટે આભરણાં.
ત્યાં કૂર્મ કહુક્યો, શેષ ધહુક્યો, થરહરિયો વારાહ.
સાગર ઝલહલિયા, ગિરિ ઢળઢળિયા, હોય નાઠા નરનાથ.
દિગ્ગજ ગડગડિયા, ગ્રહ ખડખડિયા, નલ નાઠો-માર્તંડ.
સહસ્રાક્ષ ચમક્યો, સુરગણ શંક્યો, ન ફૂટ્યું બ્રહ્માંડ !

(૧૬) સુનિસુવતસ્વામિસ્તોત્ર, (૧૭) હપ્પન દિશાકુમારી-જન્મા-
લિપેક, (૧૮) જિનસ્તુતિ. આટલી કૃતિઓ તેની જ છે. એ ઉપરાંત
(૧) પટ્ટપંચાશદ્ધિકુમારિકાસ્તવન, (૨) મહાવીરચરિત્ર, (૩)
જંબુચરિત્ર (૨. સં. ૧૨૯૯), (૪) મોહરાજવિજયોક્તિ, (૫) જિન-
કલ્યાણક, (૬) સુકોશલ ચરિત્ર, (૭) જિનસ્તુતિ, (૮) ચાચરી સ્તુતિ
અને (૯) ગુરુસ્તુતિ એ પણ એની કૃતિ હોવાનો સંભવ છે. આમાંનું
“ભવિયચરિત્ર” શ્રી. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરાએ છપાવ્યું છે.^૧
“ભવિયચરિત્ર”એ કાવ્ય એક નાનું પણ સુંદર રૂપક કાવ્ય છે. આવા
પ્રકારની પદ્ધતિનું સૌથી પ્રાચીન ગણાય તેવું ભાગવત પુરાણમાંનું
પુરંજનોપાખ્યાન છે. કૃષ્ણમિશ્રનું “પ્રબોધચંદ્રોદય” ૧૧મી સદીનું
નાટક એ જ રીતે તેવું ગુણ-દુર્ગુણોને ભૂતસ્વરૂપ આપી રચાયેલું
નાટક છે. જયશેખરસૂરિનું “પ્રબોધચિંતામણિ” કે “ત્રિભુવનદીપક-
પ્રબંધ” એ તે જ પદ્ધતિનું કાવ્ય છે.

ભવિય ! સુણઉ ભવજીવહં ચરિહ સંખેવિહિં મણુ નીચલુ ધરિઉ ।
અત્થિ અણાદહ ભવપુરનામુ મોહરાઉ તહિં વસેઈ પગામુ ।
મિચ્છદિદિ તસુ વદલહ ધૂચ સયલ જીવ સા પિયયમ હૂઅ ।
તીણુહિ મોહિઉ એઉ જિયલોહ વિનડિજજંતુ વિ ધરઈ પમોહ ।
કહ વિ ન જણાઈ ધર્માધર્મુ ભક્ષ્યાભક્ષ્યુ ન ગમ્યાગમ્યુ ॥૨
કવિની ભાષા સરળ છતાં બોધક છે. એણે જુદા જુદા કાવ્યમાં
છંદો પણ જુદા જુદા આપ્યા છે. આ કવિની કૃતિઓ છંદ અને ભાષા

૧. કાર્ત્ત્વિસ ત્રૈમાસિક વર્ષ ૧ હું, અંક ૨ ને

૨. ગૂજરાતી છાયા:

ભવ્ય ! સુણ ભવજીવનું ચરિત સંક્ષેપે મન નિશ્ચલ ધરી ।
છે અનાદિક ભવપુરનામ મોહરાવ તહીં વસે પ્રકામ ।
મિચ્છાદષ્ટિ તેની વહાલી દીકરી સકલ જીવની તે પ્રિયતમા થઈ ।
તેણે મોહો એ જીવલોક, નચાવાતો ય ધરે પ્રમોહ ।
કેં યે ન જણાય ધર્માધર્મ, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય ન ગમ્યાગમ્ય ॥

પા. ગ્રં. ભં. સૂચી, પૃ. ૨૬૫

એ બેય દષ્ટિએ ઉપયોગી હોઈ સ્વતંત્ર રીતે પ્રકાશિત કરાય તો અભ્યાસીઓને ઉપકારક થઈ પડે.

૮. જિનપ્રભસૂરિના કોઈ એક શિષ્યે “નર્મદાસુંદરી કથા” નામક ૭૧ કડીનું નાનું કાવ્ય સં. ૧૩૨૮માં રચ્યું છે. બીજું કાવ્ય “ગૌતમ-સ્વામિચરિત્ર” સં. ૧૩૫૮માં રચ્યું છે. ૧ પોતાના ગુરુની માફક એ પણ સાહિત્યકીય “ગૌર્જર અપભ્રંશ”માં કાવ્ય રચે છે; છંદોવૈવિધ્ય પણ સાંચવે છે. “નર્મદાસુંદરી કથા”નો આરંભ “ત્રિભંગી” પદ્ધતિના છંદથી મળે છે:

પણમવિ પણઈદહ વીરજિણિદહ ચરણકમલ સિવલચ્છિકુલ ।
સિરિનમયાસુંદરિણુજલસુરસરિ કિંપિ યુણિવિ લિઈ જંમફલ ॥
સિરિવક્ષમાણુ પુરુ અતિ નયરુ તહિં સંપદ નરવદ ધર્મપવરુ ।
તહિં વસદ સુસાવણુ ઉસસોણુ આણુદિણુ જસુ મણિ જિણનાહવચણુ ॥૩

૯. પ્રગંધચિંતામણિ-કાર મેરુતુંગને આપણે અપભ્રંશ કૃતિઓના એક સંગ્રાહક તરીકે ગણી શકિયે. પ્રગંધચિંતામણિમાં તેણે જુદા

૧. તેરસ સય અરવીસે વરિસે...વિહિયા ॥

તેરસે અઢાવીસના વર્ષમાં રચી. એજન, પૃ. ૧૮૦

૨. ગોયમસુચરિયકુલયં રધયં...અઢાવનસય વરિસસ ॥

ગૌતમસુચરિતકુલક અઢાવનના વર્ષમાં રચ્યું. એજન, પૃ. ૨૬૭

આ બીજી કૃતિને અંતે પ્રાકૃત ગાથામાં જિનપ્રભસું નામ છે; પણ તે ગુરુના ઉત્કર્ષવિષયક જણાય છે. વર્ષાનુક્રમે પણ આકૃતિ જિનપ્રભશિષ્યની જણાય છે.

૩. ગૂજરાતી છાયા:—

પ્રણમી પ્રણતેદ્ર વીરજિનેન્દ્રના ચરણકમલ શિવલક્ષ્મીકુલને ।

શ્રીનર્મદાસુંદરી-ગુણજલ-સુરસરિતા કેંચે સ્તવી લઈ જન્મફલ ॥

શ્રીવર્ધમાન-પુર છે નગર તહીં સંપત્તિ-નરપતિ ધર્મપ્રવર ।

તહીં વસે સુશ્રાવક ઋષભસેન અનુદિનજેને મન જિનનાથવચન ॥

એજન, પૃ. ૧૮૮

જુદા પ્રબંધોમાં કેટલાક અપભ્રંશ દૂહાઓ ઉદાહૃત કર્યા છે. તે બધા જ પ્રચલિત સાહિત્ય-લૌકિક અને ગ્રંથસ્થમાં-થી લીધેલા છે. કેટલાક દૂહા આ. હેમચંદ્રમાં પણ છે. મેરુતુંગે એના પ્રબંધગ્રંથની રચના સં. ૧૩૬૧માં વઢવાણમાં કરી છે. એ કવિ બહુશ્રુત અને અનુભવી છે. એણે ચૂંટી આપેલા દૂહા પણ એની પસંદગીની આંકણી કરે તેવા છે. એમાંના આ. હેમચંદ્રથી સ્વતંત્ર એવા કેટલાક દૂહાઓ છે, એ ભાષા અને સાહિત્ય એ ઉભય લેખે ઉપયોગી હોઈ અહીં આપવામાં આવે છે:

- (૧) અમ્મીણઉ સંદેસડઉ નારય કન્હ કહિજી ॥
જગુ દાલિદિહિ દુતિયઉ બલિબન્ધણહ મુઠજી ॥^૧
- (૨) ઉગ્યા તાવિઉ જિહિ ન કિઉ લકુખઉ ભણુધ તિ ઘટું ॥
ગણિયા લખલધ દીહડા કે દહ અહવા અટું ॥
- (૩) મુન્જ ભણુધ મુણાલવધ જુવાણુ ગયઉ ન ઝૂરિ ॥
જધ સકર સયખાણડ થિય તોધ સ મીઠી ચૂરિ ॥

૧. પ્રબંધચિંતામણિમાંનાં અવતરણોની ગૂજરાતી બાયા નીચે પ્રમાણે છે; પૃથ્થાંક મુનિશ્રી જિનવિજયજીની “સિધી” ગ્રંથમાળાની આવૃત્તિના છે:—

(૧) અમારે! સંદેશડા (હો) નારદ, કાન્હને કહેજે ।

જગ દાળદરથી દુખિયું; બલિ^૧ બંધનનું મૂકજે ॥પૃ. ૮॥

(૧. બલિ=બલિરાજ અને કરજ. દ્વયર્થ છે.)

(૨) ઉગ્યા (શત્રુ)ને તાપિત જહીં ન કર્યો^૧ લાખોર ભણે તે ઘાટું ।

ગણિયા લાલે (=મેળવે) દહાડા કે દસ અથવા આઠ ॥પૃ. ૧૬॥

(૧. કરજના લાખા કુલાણીના મોઢામાં મૂકેલી આ ઉક્તિ છે.)

(૩) મુંજ ભણે મુણાલવતીને; જોખન ગયું; ન ઝૂરે ।

જો સાકર-શતખંડ થઈ, તોય તે મીઠી ચૂર ॥પૃ. ૨૩॥

(૩. મુણાલવતીને રાજ મુંજમાં એમ હતો. ગયા-ચૌવનથી પણ સૌંદર્ય

જહું નથી, તેવો આશય આ દૂહામાં ઉદિષ્ટ છે.)

- (૪) સ ઉ ચિત્તહ સઢી મણહ બત્તીસડા હિયાંહ ।
અમ્મી તે નર હડ્ડસી જે વીસસઘં તિયાંહ ॥
- (૫) ઝોલી તુદ્ધવિ કિં ન મૂઉ કિં હૂઉ ન છારહ પુઞ્જુ ।
હિણ્ડઇ દોરી-દોરિયઉ જિમ મંકડુ તિમ મુઞ્જુ ॥
- (૬) ગય ગય રહ ગય તુરય ગય પાયછડા નિ ભિચ્ય ।
સગ્ગાદિય કરિ મન્તણઉં મુહુંતા રુદાઇચ્ય ॥
- (૭) કેવણિહિં વિરહકરાલિચઇ, ઉડાવિઉ વરાઉ, ।
સહિ અચ્યઅચ્ય દિદ્દુ મઘં કણિહિં વિલુલ્લઇ કાઉ ॥
- (૮) એહુ જન્મ નગ્ગહં ગિયઉ ભડસિરિ ખગ્ગુ ન ભગ્ગુ ।
તિક્ખા તુરિય ન વાહિયા ગોરી ગલિ નંલગ્ગુ ॥
- (૯) નવજલભરીયા મગ્ગડા ગયણિ ધડુકઇ મેહુ ।
ઇત્યન્તરિ જઇ આવિસિઇ તઉ જાણીસિઇ નેહુ ॥

- (૪) સોગણી, ચિત્તની, સાઠગણી મનની, ખત્રીસગણી હૈયાની,
અહો તે નરે રૂખડો (=વૃક્ષ)૪, જે વિશ્વસે સ્ત્રીમાં ॥પૃ. ૨૩૥
(xઅમ્મી=અમ્મો=અહા. x હડ્ડસી=ગામતું, ઝાડ)
- (૫) ઝોળી, તૂટી (ને) કેમ ન મુઓ, કેમ હુઓ ન રાખ * પુંજ ।
હીંડે દોરી-દોરિયો x જેમ માંકડું તેમ મુંજ, ॥પૃ. ૨૩૥
(*છાર=રાખ. xદોરિયો કોઈથી પરવશ થયેલો) ।
- (૬) ગય ગત, રથ ગત, તુરગ ગત, પાળા (ગત, ગત) ભૂત્ય ।
સ્વર્ગે રહો કર મન્ત્રણા મુખથી (હે) રુદ્રાદિત્ય ॥પૃ. ૨૩૥
(xમુંજની તૈલપના પાશમાંથી છટકવાની હક્તિ)
- (૭) કોઇ વિરહ-કરાલ (સ્ત્રી)એ ઉડાવિયો વરાક (=ખિચરો) ।
સખી ! અચળો દીઠો મેં: કંઠે વળગે કોને ? ॥પૃ. ૨૮૧
- (૮) એહુ જન્મ મકામો ગયો: ભડ-શિરે ખાંડું નં ભાગ્યું ।
તીખા તુરી ન વાહળ્યા, ગોરી-ગળે નં લાગ્યો ॥પૃ. ૩૨૧
- (૯) નવજલ-ભરીયા મારગડા, ગગને ધડુકે મેહું ।
અંતરે જે આવશે તે જાણીશ (હું) નેહ પામું: કરા

- (૧૦) લોચએવ ગલિ કણ્ઠલઉ મૂં ભદલઉ પડિહાઇ ।
ઉરિ લરિછહિ સુહિ સરસતિહિ સીમ વિહંચી કાંઇ ॥
- (૧૧) માઉલિંશુ જઇ વુચ્ચઇ વુચ્ચઉ ધઉ મઘં કહિઉ
લોહહં સમચ્ચઉ ।
લોએવ પુહવિહિ ગઉ અવરુ ન વુચ્ચઇ બીજઉ રાઉ ॥
- (૧૨) માણસડા-દસદસ દસા સુણિયઇ લોચપસિદ્ધ ।
મહ કન્તહઇકું જ દસા અવરિ તે ચોરહિં લિદ્ધ ॥
- (૧૩) કેા જાણુઇ તુહ નાહ બીતુ તુહાલઉ ચક્કવઇ ।
લહુ લંકહ લેવાહ મગ્ગુ નિહાલઇ કરણઉત્તુ ॥
- (૧૪) ઓલી તાવ ન આણુહરઇ ગોરીમુહકમલસસ ।
અદિટ્ઠી કિમ ઓમિયઇ પડિપયલી ચન્દસસ ॥
- (૧૫) સઇરૂ નહીં સ રાણુ ન કુ લાઈઉ ન કુ લાઈઇ ।^૧
સઉ પંગારિહિ પ્રાણુ કિ ન વઇસાનરિ હોમીઇ ॥

---

(૧૦) લોચદેવ ! ગળે કાંઠલો મને ભલો પ્રતિભાસે !

ઉરે લક્ષ્મીથી, મ્હોએ સરસ્વતીથી, સીમા વહેંચી શું ? ॥પૃ. ૪૫॥

(૧૧) માતૃલિંગને જોલે, જોલ્યો ધમે કહ્યો લોહને સમુચ્ચય ।

લોચદેવ ! પૃથિવીમાં ગયો અવર ન જોલે બીજો રાય ॥પૃ. ૪૫॥

(૧૨) માણસડા(ની) દશ દશ દશા સુણિયે લોકપ્રસિદ્ધ ।

મુજ કાંતની એકજ દશા, અવર તે ચોરે લીધી ॥પૃ. ૪૫॥

(૧૩) કોણ જાણે તુજ નાથ ! ચિત્ત, તારું (?) ચક્ક-પદ ।

લધુ(માં) લંકાને લેવાનો માર્ગ નિહાળ (તું), કરણ-પુત્ર ! ॥પૃ. ૫૮॥

(૧૪) જોળ ત્યારે ન અનુસરે ગૌરી-મુખ-કમલને ।

આણુ-દીઠી કેમ માપિયે પડવા-રેખ ચંદ્રની ? * ॥પૃ. ૬૪॥

(* આ એક સમસ્યાપૂર્તિ છે.)

૧. અહીંથી ૧૯મા સુધીના દૂહા “ રાણકદેવડીના દૂહા ” તરીકે લોક-સાહિત્યમાં જે પ્રસિદ્ધ છે, તે આપવામાં આવ્યા છે. સિદ્ધસાન જયસિદ્ધ

- (૧૬) રાણા સર્વે વાણિયા જેસલુ વડુ ઉ સેઠિ ।
કાઠું વણિજડુ માણડીયઉં અમ્મીણા ગઢ-હેઠિ ॥
- (૧૭) તઈ ગરવા ગિરનાર કાઠું મણિ મત્સરુ ધરિઉ ।
મારીતાં ખંગાર એકું સિહરુ ન ઢાલિયઉં ॥
- (૧૮) જેસલ મોડિ મ યાંહ વલિવલિ વિરૂએ ભાવિયઈ ।
નઈ જિમ નવા પ્રવાહ નવઘણુ વિણુ આવઈ નહીં ॥
- (૧૯) વાઢીતઉં વઢવાણુ વીસારતાં ન વીસરઈ ।
સૂના સમા પરાણુ ભોગાવહ તઈ ભોગવ્યા ॥
- (૨૦) આપણુપઈ પ્રભુ હોઈયઈ કઈ પ્રભુ કીજઈ હતિય ।
કાજુ કરેવા માણુસહુ ત્રીજઉ માગુ ન અતિય ॥

ના પ્રતિપક્ષી રાત્ર તરીકે નામ "નવઘણુ" આપવામાં આવ્યું છે, પણ દુહો જોતાં એ જ "ખેંગાર" સંભવે છે. એ આભીર રાત્ર હતો. દુગાથી "નવઘણુ"ના અંત પછી તેની રાણીના મુખમાં આ વાક્યા આપ્યાં છે. કેટલાક પછીની ભાષાનાં દુહા ક્ષિપ્ત છે. તે ન લેતાં અસલ જણાતાને જ અહીં સ્થાન આપ્યું છે. રાણીનું નામ એક હાયપ્રત મુજબનું "સૂનલદેવી" છે. લોકમાં "રાણકદેવી"નામ પ્રસિદ્ધ છે.

(૧૫) સહિયરો. નથી તે રાણો, ન કોઈ લાવ્યો, ન કોઈ લવાય ।
સ્વયં ખેંગાર સાથે પ્રાણુ કેમ ન વૈશ્વાનરે હોસિયે ? ॥૫૮. ૬૫॥

(૧૬) રાણા સર્વે વાણિયા, જેસલ (જયસિંહ) વડો રોઠ ।
કાંશું વાણિજડું (=વેપાર) માડયું અમારા ગઢ હેઠ ? ॥૫૮. ૬૬॥
(જયસિંહે રાણીનો હાથ માગ્યો હોય, તેનો જવાબ જણાય છે.)

(૧૭) તેં ગરવા ગિરનાર ! કાં મને મત્સર ધર્યો ? ।
મરાતાં ખેંગાર એક શિખર ન ઢાળિયું ? ॥૫૮. ૬૬॥

(૧૮) જેસલ (=જયસિંહ), મોડ મ યાંહ, વણીવણી વરવે ભાવિયે ।
નહી જિમ નવા પ્રવાહ નવઘન ઋણુ આવે નહિ ॥૫૮. ૬૬॥

(૧૯) વઢાતું વઢવાણુ વીસારતાં ન વીસરે । [જનવો મેઘ, ખેંગાર]
સોના સમા પ્રાણુ ભોગાવા, તેં ભોગવ્યા ॥૫૮. ૬૬॥
(આ સોરઠાની ભાષા આ બાજુ વધુ આવી ગઈ જણાય છે.)

(૨૦) આપણુપેં પ્રભુ હોઈયે, કયારે પ્રભુ કીજે હાથે ।
કાજ કરેવા માણુસને ત્રીજો માર્ગ નથી ॥૫૮. ૮૧॥

- (૨૧) સોહગિઉ સહિ કંચુયઉ જુતઉ તાણુ કરેઇ ।
પુઠિંહિ પચ્છઇ તરુણીયણુ જસુ ગુણગહણુ કરેઇ ॥
- (૨૨) લક્ષ્મી-વાણિસુહકાણિ સા પઇ ભાગી મુહ મરઉ ।
હેમસૂરિઅત્યાણિ જે ઈસર તે પણિડયા ॥
- (૨૩) હેમ તુહાલા કર મરઉ જિસ અચ્ચખ્ખુયરિદ્ધિ ।
જે ચંપહ હિંદુ મુહા તીહ ઊપહરી સિદ્ધિ ॥
- (૨૪) ઇક્કહ કુલ્લહ માટિ સામીઉ દેયઇ સિદ્ધિસુહુ ।
તિણિસઉ કેહી સાટિ કટરે ભોલિમ જિણુવરહ ॥
- (૨૫) મહિવીઠહ સચરાચરહ જિણિ સિરિ દિન્હા પાય ।
તસુ અત્યમાણુ દિણેસરહ હોઈતુ હોઉ ચિરાય ॥

(મૂળમાં કઈ=સં. કદા સંભવે છે. અથવાના અર્થમાં એટલો વહેલો પ્રયોગ સંભવતો નથી.)

- (૨૧) સોહાગિયો સખી, કંચુક=(ચોળી) નેડયો તાણુ કરે ।
પીઠ પછી તરુણીજન જેના ગુણ ગ્રહણ કરે ॥પૃ. ૮૬॥
(ગુણ=ગુણ અને દોરી.)
- (૨૨) લક્ષ્મી-વાણી-મુખ-કળી તે, તારામાં, ભાગ્યવાન, (પણ) મુજ મરો ।
હેમસૂરિ-સ્થાને જે ઈશ્વર, તે પડયા ॥પૃ. ૮૨॥
(અર્થ સંદિગ્ધ રહે છે.)
- (૨૩) હેમ ! તારા કર (તોય) મરું, અચંખા-રિદ્ધિ ।
જે ચંપાય હેઠે-મુખે, તેના ઉપર સિદ્ધિ ॥પૃ. ૮૨॥
(ઉપરના ખંને દૂહા હેમચંદ્રને ઉદ્દેશી ચારણના મુખમાં મુકાયા છે.)
- (૨૪) એક ફૂલ માટે સ્વામી દે (છે) સિદ્ધિ-સુખ ।
તેથી શા સારું થોડે ભોળપ, જિનવરની ? ॥પૃ. ૮૨॥
(અર્થાત્ એ ભોળપ નથી, પણ સ્વામિગુણ છે.)
- (૨૫) મહીપીઠ—સચરાચરને જેણે શિરે દીધા પાય ।
આથમણુ તે દિનેશ્વરનું, હોવાનું હોય સદાય ॥
(ચિરાય=ત્રાંખે વખતે; એટલે સદા.)

મેરુતુંગનો સમય ૧૪મી સદીનો આરંભ હોવાથી તેની પસંદગીમાં અધ્યક્ષાલીન ગૂજરાતીનાં લાક્ષણિક રૂપો કેટલાંક જણાય છે. રાસયુગના અંતભાગમાં તે કવિતા પડે તેવી છે. પણ મોટા ભાગના દૂહા “હૈમયુગ”ની લાક્ષણિકતા સાચવતા હોવાથી અહીં સ્થાન પામ્યા છે. “પ્રબંધચિંતામણિ”ની કેટલીક પ્રતોમાં વધુ આ તરફ આવતી ભાષા સાચવતા દૂહા મળે છે; પણ જૂની પ્રતોમાં ન હોવાથી તેવા દૂહા-ઓને અહીં સ્થાન નથી આપ્યું. પ્રસંગે એનો ઉપયોગ થશે.

૧૦. છેક સોળમી સદી સુધી નાની મોટી અનેક કૃતિઓ મળે છે. એના વિસ્તારમાં નહિ પડતાં કવિ અને કૃતિ અને મળી શકે ત્યાં વર્ષ આપી સંતોષ લેવામાં આવે છે. સાહિત્યકીય અપભ્રંશ તેમાં મૂર્ત છે.

કવિ	કૃતિ	સ્થા. વર્ષ
જિનસૂરિ	અંતરંગસંધિ	(૧૪મું શતક)
જયશેખરસૂરિશિષ્ય	શીલસંધિ	(૧૫મું શતક)
હેમસાર	ઉપદેશસંધિ	„
વિશાલરાજસૂરિ	તપઃસંધિ	„
રત્નમંદિરગણિ	સં. ઉપદેશતરંગિણીમાં (અપભ્રંશ ૨૫ પદો)	„
યશકીર્તિ	ચંદ્રપદચરિય	(સં. ૧૫૨૧ લગભગ)
સિંહસેન (૨૪૫)	મહેસરચરિય	(૧૫મું શતક)
	દહલકૂખાણુ જયમાલ	„
	શ્રીપાલચરિત	„
	સમ્મતગુણનિહાણુ	„
જયમિત્રહલ	સેણિયચરિય	„

આ ઉપરાંત જેના કર્તાઓનાં નામ નથી મળ્યાં તેવી અનેક અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ પાટણ વગેરેના ક્ષેત્રોમાં છે. આમાંની અધી એક જ સમયની નહિ, પણ જુદા જુદા સમયની હશે; પણ સાધનાભાવે એ

વિષયમાં આપણે આજે કાંઈ પણ પણ વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકવાની સ્થિતિમાં નથી.

આ કૃતિઓ સાહિત્યકીય “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની આ હેમચંદ્રે સ્થિર કરી આપેલા ભાષાસ્વરૂપને જ મુખ્યત્વે અનુસરતી હોવાથી ભાષાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની છે; સમય કે તેમાંથી વિપુલ શબ્દભંડોળ આપણે મેળવી શકીએ તેમ છિયે. મુખ્યત્વે શ્વેતાંબર જૈન સાધુઓની એ કૃતિઓ હોઈ તેમ જ એ સાધુઓનું નિવાસસ્થાન મુખ્યત્વે ગૂજરાત, મારવાડ અને માળવા હોઈ તેઓની સાહિત્યકીય ભાષા સાંચવતી કૃતિઓમાં પોતપોતાના સમયની ભાષાની છાંટ પણ મળી આવવાનો પૂરો સંભવ છે. ખુદ સં. જૈન સાહિત્યમાં આમ તળપદા જ શબ્દો અને નહિ તો તેવા તળપદા શબ્દો કૃત્રિમ મંસ્કૃત સ્વરૂપને પામેલા પુષ્કળ મળી શકે તેમ છે. (અહીં શ્રી. મોહનલાલ દ. દેસાઈના જૈન-ગૂર્જર કવિઓ, ભાગ ૧લામાંના જૂની. ગૂજ. ઇતિહાસમાંનું પ્રકરણ ૨ જું અભ્યાસીઓને ઉપકારક થઈ પડશે.)

ઇતર અપભ્રંશ કૃતિઓ

ગૂજરાતની કૃતિઓ તેમ જ “ગૌર્જર અપભ્રંશ” સાથે ગાઢ સંબંધ છે તેવી દિગંબર જૈન કૃતિઓના વિષયમાં જે કાંઈ પણ માહિતી મળે છે, તે આ પૂર્વે બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ સાથે ઉપયોગી થઈ પડે એ હેતુથી બહારની પણ કાંઈ કૃતિઓ અથવા અપભ્રંશના વિષયમાં કાંઈ વધુ પ્રકાશ પડે તેવા વ્યાકરણ ગ્રંથો પ્રાપ્ત હોય તો તે સંબંધમાં આવશ્યક માહિતી અહીં આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. બહારનાં જે કાંઈ સાધન મળે છે, તેમાંનાં નીચેનાંનો અહીં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે:

કૃતિ	કર્તા	સમય
૧. દોહાકાશ	તિલ્લોપાદ	૧૧મી સદી
૨. ,,	સરહદપાદ	,,

૩. દોહાકોશ	કાણ્ડપાદ	૧૨મી સદી
૪. સંકીર્ણ દોહા-સંગ્રહ	...	"
૫. કાકાર્ણવ	...	"
૬. કીર્તિલતા	વિદ્યાપતિ	૧૫મી સદી
૭. પ્રાકૃતપિંગલ	...	"
૮. પ્રાકૃત-વ્યાકરણ	ત્રિવિક્રમ	૧૩મી સદી
૯. પ્રાકૃત સર્વસ્વ	માર્કંડેય	૧૪મી-૧૫મી સદી
૧૦. પડ્માપાયંદ્રિકા	લક્ષ્મીધર	૧૬મી સદી
૧૧. પ્રાકૃતરૂપાવતાર	સિંહરાજ	૧૭મી સદી

આમાંનું ત્રિવિક્રમનું વ્યાકરણ જોવામાં નથી આવ્યું, પણ એનાં જ વાલ્મીકિનાં નામે ચઢેલાં સૂત્રો ઉપર લક્ષ્મીધરની પડ્માપાયંદ્રિકા અને સિંહરાજનું પ્રાકૃતરૂપાવતાર મળે છે. તે ઉપરાંત પિશલે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશ વિભાગના દોહલાઓના કરેલા અંપાદનમાં ત્રિવિક્રમે લીધેલા દોહલાઓની વાચના પણ આપી છે. વાલ્મીકિસૂત્રો ત્રણેમાં છે, એથી ત્રિવિક્રમનો અપભ્રંશ આપણે મેળવી શકીએ છીએ. પ્રાકૃતસર્વસ્વ એ માર્કંડેયનું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ છે. એને ૧૪મી-૧૫મી સદીમાં થયેા માનવામાં આવે છે. કાંઈ એને છેક ૧૭મી સદીમાં થયેા માને છે.^૧

ઉપર ગણાવેલાં ૧૧માં ૧થી ૭ એ કવિતાના ગ્રંથો છે. એમાં દોહાકોશ ૧૧-૧૨મી સદીના છે; કર્તા બૌદ્ધધર્માનુયાયીઓ છે; અને રચના આસામ-અંગાળામાં થયેલી છે. સહજયાન બૌદ્ધોનાં ધાર્મિક મંતવ્યો આ કાવ્યોમાં રજૂ થાય છે. ધાર્મિક દષ્ટિએ એની આપણને ઉપયોગિતા ન હોય, પણ સાહિત્યકીય દષ્ટિએ ઉપયોગિતા છે જ.

૧. દોહાકોશોમાં ૧લી કૃતિ તિલ્લોપાદની છે. જે કાંઈ ભાષાભેદ પ્રાપ્ત થાય છે, તે નીચેનાં અવતરણો ઉપરથી સમજાશે:

૧. Evolution of Magadhi : Introduction. પૃ. ૨૦. શ્રી અનંતપ્રસાદ બેનરજી શાસ્ત્રીએ માર્કંડેયને ૧૭મી સદીમાં મૂક્યો છે.

૧ કન્ધ—ભૂત—આમતણ—ઇન્દી ।
 સહજ સલાવે સચલ વિવન્દી ॥
 સહજે ભાવાભાવ ણ પુચ્છહ ।
 સુણણ કરુણ તહિ સમરસ ઇચ્છિયા ॥
 મારહ ચિત્ત જિવણે હણિયા ।
 તિહુઆણ સુણણ જિરગણ પતિયા ॥
 અમણસિઆર મ દૂસહ મિચ્છે ।
 અપાણવન્ધ મ કરહુ રે ઇચ્છે ॥
 ચિત્ત ખસમ જહિ સમસુહ પઇઢઇ
 ઇન્દીઅ-વિસઅ તહિ મત્ત ણ દીસઇ ॥
 આહરહિઅ એહુ અન્તરહિઅ ।
 વરગુરુપાઅ અદ્વઅ કહિઅ ॥
 x x x x

૧. ઉપયોગી હોવાથી અહીં સંસ્કૃત છાયા આપવામાં આવે છે:

સ્કન્ધભૂતાયતનેન્દ્રિયાણિ
 સહજસ્વભાવેન સકલાનિ વિવક્ષાનિ ॥૧॥
 સહજે ભાવાભાવૌ ન પૃચ્છ ।
 શૂન્યતાકરુણે તસ્મિન્ સમરસે દૃષ્યેતે ॥૨॥
 મારય ચિત્તં નિર્વાણેન હત્વા ।
 ત્રિભુવનશૂન્યનિરજનં પ્રવિશ ॥૩॥
 અમનસ્કારં ન દૂષયત મિથ્યા ।
 આત્માનુવન્ધે મા કુરુ રે ઇચ્છામ્ ॥૪॥
 ચિત્તં સ્વસમં યદા સમસુખં પ્રવિશતિ ।
 ઇન્દ્રિયવિષયમાત્રં તદા ન દૃશ્યતે ॥૫॥
 આદિરહિતં એતદ્ અન્તરહિતમ્ ।
 વરગુરુપાદેન અદ્વયં કથિતમ્ ॥૬॥

હહ સુણુ જગુ સુણુ તિહુઆણુ સુણુ ।

શિમ્મલ સહજે ભુ પાપ ભુ પુણુ ॥

જહિ ઇચ્છા તહિ જાઉ મણુ એત્યુ ભુ કિજ્જનધ ભન્તિ ।

અધ ઉધારિય આલોઅણુ નજાણુ હોધ રે ચિન્તિ ॥

આ અવતરણમાં “ધન્દ્રિય”નું “ધન્દિઅ” અર્થ “ધ” પર સ્વરભાર આવતાં, અપભ્રંશ પછીની લાપામાં દીર્ઘ “ધ” થાય છે, તે પ્રક્રિયા આવી ગઈ છે. “વિવન્દી”રૂપ “વિવદ્ધ” ઉપરથી “વિવન્દિઅ” અર્થ એ જ રીતે “વિવન્દી” બન્યું છે. “ધ”ના “દ”ની પ્રક્રિયા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં આવી નથી. “પુચ્છહ” વગેરે રૂપમાં આજ્ઞાર્થ બીજાપુરુષનું બહુવચન ગણિયે તો વર્તમાનકાલીન થ કે આજ્ઞાર્થ—આત્મનેપદ ધ્વમ્ ઉપરથી લાવી શકાય. એકવચન ગણિયે તો આજ્ઞાર્થ આત્મનેપદી સ્વ ઉપરથી લાવવો જોઈએ. “ગૌર્જર અપભ્રંશ”માં એ પ્રક્રિયા વ્યાપક નથી.

अहं शून्यं जगत् शून्यं त्रिभुवनमपि शून्यम् ।

निर्मलसहजे न पापं न पुण्यम् ॥૩૪॥

यत्र इच्छति तत्र यातु मनः अत्र भ्रान्तिः न क्रियताम् ।

अध उद्घाटय अवलोकने ध्याने स्थितो भवामि ॥૩૫॥

[રૂપ-વેદના-સંજ્ઞા-સંસ્કાર અને વિજ્ઞાનરૂપ પાંચ સ્કંધ, પૃથ્વી-પાણી-તેજ-વાયુ-આકાશરૂપી પાંચ મહાભૂત, સ્થાનરૂપ ઇંદ્રિયો, આ સહજ સ્વભાવે બધાં બધાં છે. સહજમાં સંસાર અને નિર્વાણરૂપ ભાવ અને અભાવ(ની વાત) ન પૂછ. શૂન્યતા અને કરુણતા સહજમાં સમરસ ઇચ્છાય છે. નિર્વાણ થતી હણીને ચિત્તને માર. (પછી) ત્રિભુવનના શૂન્યાત્મક નિરંજન જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કર. નિર્વિકલ્પક સહજ જ્ઞાને કોકટ ન દોષ આપ. આત્માના અનુબંધનમાં ઇચ્છા ન કર. શૂન્ય સમાન ચિત્ત જ્યારે સમ સુખમાં પ્રવેશે છે, ત્યારે ઇંદ્રિયોના વિષયની માત્રા ત્યાં નથી દેખાતી. ઉત્તમ ગુરુએ આને આદિ-રહિત અને અંતરહિત અદ્વય જ્ઞાન કહ્યું છે. x x x. હું શૂન્ય, જળ શૂન્ય, અને ત્રિભુવન શૂન્ય છે. નિર્મલ એવા સહજ માર્ગમાં પાપ નથી, પુણ્ય નથી. મન જ્યાં (જવાની) ઇચ્છા કરે છે, ત્યાં જાયો. અહીં જાંતિ ન કરાય. નીચેના માર્ગને ઉઘાડી જ્ઞાનાત્મક ધ્યાને સ્થિતિ થાય છે.]

“ધ્વચ્છિઅ” કર્મણિરૂપ લાગે છે. “ધ્વચ્છિઅધ” રૂપ આ. હેમચંદ્ર સ્વીકારે છે. અંત્ય “ધ” લુપ્ત થયો છે. ૪થી કડીમાં ‘ધ્વચ્છે’ બીજી વિભક્તિનું એકવચન માગધી સદશ છે. એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે. “જાઉ” સં. ચાતુ ઉપરથી સીધું પ્રાકૃત પ્રક્રિયાથી આવ્યું છે. અપ. માં આ પ્રચલિત નથી. “થિત્તિ” આપણે ત્યાં “થિષ્ઠ” સ્વરૂપમાં હોય છે. “રે”નો પ્રચાર ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

તિલ્લોપાદના આ કાવ્યની એક હાથપ્રત ૧૨મી સદીના આરંભના ૪ વર્ષ જૂની મળે છે;^૧ એટલે ગ્રંથકાર ૧૧મી સદીનો છે. એ જૂની પ્રત તૂટક છે. ૧૩મી સદીની બીજી પ્રત ઉપરથી ખાલી ભાગ પૂરેલા છે, તેથી મૂળની ભાષાને ખાસ આંચ આવી જણાતી નથી.

મેશક વ્યાપક અપભ્રંશનાં લક્ષણો પ્રાકૃતાનુકૂળ આમાંથી આપણને મળે છે, એ સાથે અર્વાચીનતા તરફ ઢળતું વલણ મળે છે. આ અપભ્રંશ “માગધ અપભ્રંશ”ના સંસ્કારો કરતાં “મહારાષ્ટ્ર અપભ્રંશ”ના સંસ્કારોનો સમાદાર વધુ કરે છે; જેમાં રૂપભેદ કહો કે પ્રાંતીયતા કહો તેવું કાંઈક આવે છે. એવી જ બીજી બે કૃતિઓ નીચે ઉદાહૃત કરવામાં આવે છે, તેનું સ્વરૂપ જોઈએ.

૨. સહજ્યાન ઐશ્વર્ય સંપ્રદાયનો જ “સરહ” એના “દોહાકોશ”થી લગભગ ૧૧મી સદીમાં જ આપણા જાણવામાં આવે છે. મહાસિદ્ધ સરહ પૂર્વપ્રદેશાંતર્ગત રોલી નામના સ્થળમાં જન્મ્યો હતો અને રાજા રત્નપાલ (ઇ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૫૦)નો સમકાલીન હતો. એટલે ૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં જ એ થયેલો એ સ્પષ્ટ છે.^૨ આણે કેટલીક બીજી કૃતિઓ પણ રચી છે. ‘દોહાકોશ’ના કેટલાક નમૂના જોઈએ:

વગ્હણો હિ મ જાનન્ત હિ ભેહ ।

એવધ પદિઅહ એ અચ્છવેહ ॥

મટ્ટી પાણી હુસુ લધ પદન્ત ।

ધરહિ ખઇસી અગિ હુણન્ત ॥

૧. દોહાકોશ: અં. પ્ર. પૃ. ૧

૨. અપભ્રંશ પાઠાવલી. દીકા, પૃ. ૧૦૫

કળને વિરહિયા હુઅવહ હોમે ૧
અદિઅ હાહાવિઅ કહુએ ૨ ધુમે ૩ ॥
એકદણી ત્રિદણી ભઅવંવેસે ૪
વિણુઆ હેઘઅઘ હંસઉએસે ૫ ॥
મિઅછહિ ૬ જગ વાહિઅ ભુદ્ધે ૭
ધમ્માધમ્મ ૮ ભુ નાણિઅ તુદ્ધે ૯ ॥

x x x x

ગુરુ-ઉવએસે ૧ અમિઅ-૨સુ ધાવહિ ૩ ભુ પીઅઉ નેહિ ૪
વહુ-સત્થત્થ-મરુત્થવિહિ ૫ તિન્નિએ મરિઅઉ તેહિ ૬ ॥
ચિત્તાચિત્ત વિ પરિહરહુ તિમ અઅઅહુ નિમ વાહુ ૭
ગુરુવઅણે ૮ દિઠમત્તિ કરુ હોઘ નઘ સહજ ઉલાહુ ૯ ॥

x x x x

પર-ઊઆર ભુ કિઅઊ અત્થિ ભુ દીઅઉ દાણુ ૧
એહુ સંસારે કવણુ ફલુ વરુ છકુહુ અપ્પાણુ ૨ ॥

૧. સંસ્કૃત ધ્યાન:—

બ્રાહ્મણા ન જાનન્તિ હિ મેદં (વૃથા) પઠિતાઃ એતે ચતુર્વેદાન્ ॥૧॥
મૃત્તિકાજલકુશાન્ લાત્વા પઠન્તિ ગૃહે ઉપવિશ્ય અગ્નિં જુહૃત્તિ ।
કાર્યેણ વિરહિન-હૃતવહહોમેન અક્ષિણી દધે કટુના ધૂમેન ॥૨॥
એકદણ્ડિ-ત્રિદણ્ડિ-મગવદ્દેશેન વિજ્ઞા ભવન્તિ હંસોપદેશેન ।
મિથ્યાત્વેન જગદ્ વાહિતં ભ્રમેણ ધર્માધર્મો ન જ્ઞાતૌ તુલ્યેન ॥૩॥

x x x x

ગુરુપદેશેન અમૃતરસઃ ધાવ્યતે ન પીતકઃ યૈઃ ।
બહુશાસ્ત્રાર્યમરુસ્થલીષુ તૃષ્ણયા મૃતં તૈઃ ॥૫૬॥
વિત્તાવિત્તમપિ પરિહરત તથા આસ્યતામ્ યથા બાલઃ ।
ગુરુવચ્ચને દૃઢમક્તિં કુરુત ભવતિ યદા સહજોલ્લાલઃ ॥૫૭॥

x x x

પરોપકારઃ ન કૃતઃ, અસ્તિ ન દત્તં દાનમ્ ।
અસ્મિન્ સંસારે કિં ફલં વરં ત્યજતુ આત્માનમ્ ॥૧૧૨॥

આ અવતરણમાં મોટા અક્ષરવાળાં રૂપો જુઓ: “ધાવહિ” કર્મણિરૂપ ઇષ્ટ છે. આ. હેમચંદ્રને “ધાવિઅધ” ઇષ્ટ છે. “જનનન્ત”, “પદન્ત” વગેરે વર્તમાન ત્રીજાપુરુષનાં બહુવચનનાં રૂપો પણ તેવાં જ છે. “હાવિઅ”માં અંતે “અ”કાર જ પ્રાકૃત જેમ પડ્યો છે. “વિણુઆ” નવું જ રૂપ છે. “વધસી”રૂપ ધ્યાન ખેંચે છે. એમાં અર્વાચીનતા આવી છે. ઉપવિષય=ઉવર્ધસિય=વધસિય=વધસી-અને ગૂળ-રાતીમાં “બધસી=એસી”. ‘હોધઅંધ’માં મૂચતેની મંભાવના છે. “તિસિએ”=તૃષ્ણયા. તૃષ્ણાનું તિસિ રૂપ થયું છે. “પરિહરહુ” એ રૂપ આજ્ઞાર્થ ત્રીજાપુરુષનું જણાય છે, જ્યારે “અચ્છહુ” ત્રીજાપુરુષ એકવચનનું છે. પાછલું ચિંત્ય છે. “કરુ” ને અપના નિયમ પ્રમાણે એકવચન છે; પણ અહીં બહુવચન ઇષ્ટ છે. “દીઅઉ” રૂપ પ્રા. દિષ્ણને સ્થાને પ્રયોજાયેલ છે, તે નવીન છે. “છરુહુ”માં આજ્ઞાર્થ ત્રીજાપુરુષમાં “હુ” પ્રયોજાયો છે.

૩. તિલ્લોપાદ અને સરહપાદ પછી એક કાણ્ડપાદના “દોહાકોશ”નો અહીં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. “કાણ્ડપાદ” ક્યારે થયો તેને માટે મતભેદ છે. ડૉ. શહિદુલ્લા તેનો સમય ઇ. સ. ૭૦૦ આસપાસ માને

[બ્રાહ્મણો ભેદ જાણતા નથી. એઓ એમ જ (નકામાં) ચાર વેદ લખ્યા છે. માટી, પાણી અને દર્ભ લઈને (વેદ) લાણે છે. ઘેર ખેસી અગ્નિમાં હોમ કરે છે. કામ વિનાના અગ્નિમાંના હોમ કરી (થયેલા) કડવા ધુમાડાથી આંખો ખળી છે. એકદંડી ત્રિદંડી અને ભગવાન જેવા વેશે કરી સંન્યાસીના ઉપદેશથી વિદ્વાન બની જાય છે (અને) જગતને ભ્રમે કરી ફેાકટ વહું રાખે છે. એક સરખી રીતે ધર્મ અને અધર્મને નથી જણ્યા હોતા. x x x x ગુરુના ઉપદેશથી અમૃતરસને જોયો ધાવે છે અને પીતા નથી, તેઓ તૃષ્ણાએ કરી ઘણાં શાસ્ત્રાર્થરૂપી મરુ ભૂમિમાં માર્યા જાય છે. ચિત્ત અને અચિત્તનો પણ ત્યાગ કરે, અને બાળકની જેમ ખેસે. ગુરુના વચનમાં, જ્યાંસુધી સહજ-યાન માર્ગમાં ઉદ્ધારયાય ત્યાંસુધી દૃઢ ભક્તિ કરે. x x x નથી પદોપકાર કર્યો, નથી દાન દીધું, (તેણે) આ સંસારમાં (જન્મી) શું ફલ ગેળવ્યું? તેવો પુરુષ આત્મત્યાગ કરે એ જ સારું છે.]

છે,^૧ જ્યારે ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી તેને ઇ. સ. ૧૨૦૦ આસપાસ માને છે. એ ગમે ત્યારે થયો હોય, પરંતુ તેની કૃતિનું જે ભાષા સ્વરૂપ મળે છે, તે ઉપરની એ કૃતિઓના જેવું છે, એટલે અહીં સ્થાન આપવામાં બાધ નથી:

લોઅહ ગવ સમુવહહ હઉં પરમત્યે પવીણ ।
કોડિહ મજ્જેં એકકુ નહ હોઈ શિરઝજણ-લીણ ॥
આગમ—વેચ—પુનાણેં પરિઆ માણ વહન્તિ ।
પક્કસિરિક્કે ચાલિચા નિમ વાહેરિચા ભમન્તિ ॥
વોહિચિચા રચભૂસિચા ચાકકોહેઉં સિદ્ધચો ।
પોક્ખર વિચા સહાવસુહ ણિચ દેહહિ દિટ્ઠચો ॥

x x x x

લલણા રસણા રવિસસિ હુહિચા વેણુ વિ પાસે ।
પત્તો—ચઉદ્દ ચહભૂણાલ ઠિચ મહાસુહ વાસે ॥

x x x x

નિણ-રચણ-ઉચરેં નહ સો વરુ અમ્મરુ છુપ્પહ ।
લણહ કાણહ ભવ ભુગ-જન્તે શિવ્વાણો વિ સિન્નચહ ॥૨૩॥

x x x x

નિમ લોણુ વિલિજ્જનહ પાણિએહિ તિમ ધરિણિ લહ ચિત્ત ।
સમરસ નહ તક્ખણે નહ પુણુ તે સમ શિત્ત ॥૨

૧. અપ. પાઠા. ટીકા. પૃ. ૯૮

૨. સંસ્કૃત છાયા:—

લોકઃ ગર્વં સમુદ્રહતિ અહં પરમાર્થે પ્રવીણઃ ।

કોટીનાં મધ્યે એકઃ યદિ ભવતિ નિરજ્જનલીનઃ ॥૧॥

આગમવેદપુરાણૈઃ પણિતાઃ માનં વહન્તિ ।

પક્કશ્રીફલે અલયઃ યથા વહિઃ ભ્રમન્તિ ॥૨॥

બોધિચિત્તં રજોમૂષિતં અક્ષોભ્યેણ શ્લિષ્ટમ્ ।

પુસ્કરં ઇવ સ્વભાવસુખં નિજદેહે દૃષ્ટમ્ ॥૩॥

x x x x

કાણ્ડપાદનાં ઉપરનાં પદોમાં “લોઅહ”, “અલિઅ”, “ચિઅ”, “અક્રોહેહિ” અને “લોણુ” ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રથમ શબ્દમાં પ્રથમા એકવચનમાં “હ” વિસર્ગના અવશેષરૂપે આવ્યો જણાય છે; જ્યારે બીજા શબ્દમાં સં. અલય:નું સીધું “અલિઅ” થયું જણાય છે. “ચિત્”નું “ચિઅ” હોય તો તે નવીન વસ્તુ છે. “ચિત્”માંથી હોય તો મુશ્કેલી નથી. “અક્રોહ” સ્પષ્ટ માગધીરૂપ છે. “લોણુ”માં અર્વાચીનતા છે. આ રૂપો આ. હેમચંદ્રમાં સિદ્ધ નથી.

લલનારસના—રવિશશિનઃ ત્રોટયિત્વા દ્વે અપિ પાર્શ્વે ।

પત્રવતુષ્ટયં ચતુર્મુખાલં સ્થિતં મહાસુખં વાસે ॥૫॥

x

x

x

જિનરત્નોદરે યદિ સઃ વરઃ અમ્બરં સ્પૃશતિ ।

મળતિ કૃષ્ણઃ મવે મુજ્યમાને નિર્વાણમપિ સિધ્યતિ ॥૨૨॥

x

x

x

યથા લવણં વિલીયતે પાનીયે તથા ગૃહિણીં લાત્વા ચિત્તમ્ ।

સમરસં યાતિ તત્ક્ષણે યદિ પુનઃ તેન સમં નિત્યમ્ ॥૩૨॥

[લોક ગર્વ ધારણ કરે છે કે હું પરમાર્થમાં પ્રવીણ છું. નિરંજનમાં લીન હોય તેવો કરોડોમાં એક મળે. જેવી રીતે પાકા ખીસામાં લમરા બહાર લમે છે તે પ્રમાણે આગમ, વેદ અને પુરાણે કરી પડિતો અભિમાન કરે છે. રાગથી યુક્ત એવા બોધિચિત્તનો ક્ષોભ વિનાના પુરુષથી ભેટા થયો તો કમળની જેમ સ્વસાવનું સુખ પોતાના દેહમાં જોયું થાય છે. x x x ઇડા અને પિંગળાની સૂર્યની અને ચંદ્રની નાડી, એ બંનેને નિકટમાં કાબૂમાં લાવવામાં આવતાં ચાર પત્ર અને ડાંડલીવાળું સર્વશૂન્યાત્મક મહાસુખ આપણી પાસે આવી રહ્યું થાય છે. x x x જિનરત્નના ઉદરમાં જો હત્તમ એવો તે સાધક વસ્ત્રને સ્પર્શે છે તો કૃષ્ણ કહે છે કે, સંસારનો ભોગ થતાં થતાં નિર્વાણની સિદ્ધિ થાય છે. x x x જે પ્રમાણે મીઠું પાણીમાં એકરૂપ થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપ ગૃહિણીને લઈ ચિત્ત જો શૂન્યની સાથે હમેશાં લાગી જાય છે, તો તે સમરસ થઈ જાય છે.]

૪. જુદાં જુદાં બૌદ્ધતંત્રોમાં કેટલાંક અપભ્રંશ પદો છૂટાંછવાયાં મળે છે. “દોહાકોશ”ની આવૃત્તિમાં તેના સંપાદક શ્રી. પ્રબોધચંદ્ર બાગ્ચીએ તેવા કેટલાકનો સંગ્રહ કર્યો છે. એ દોહાઓ અપભ્રંશના જ છે; પણ ભાષાસ્વરૂપ વધુ વિકૃત લાગે છે:

કોલ્લછરે ઠિચ વોલા મુમ્મુણિરે કકોલા ।

ધણ કિવિડ હો વાજ્જનઘ કડેણિકિ અઘ ન રોલા ॥

તહિ વલ ખજ્જનઘ ગાઠે મચ્ચણા પિન્નિઅઘ ।

હલે કાલિજ્જનર પણિઅઘ દુદુરુ વન્નિઅઘ ॥

છતાંય ક્વચિત્ સારું સ્વરૂપ સચવાઈ રહ્યું છે:

આઘ હુ અંત હુ મન્નુ હુ હુક ભવ હુક હિન્વાણ ।

એહસો પરમ મહાસુહ હુક પર હુક અપ્પાણ ॥^૧

ઉપરનાં બધાં અવતરણો વ્યાપક અપભ્રંશથી આપણને અપરિચિત એવી કોઈ પ્રાંતીયતાનો બોધ કરે છે. ડૉ. શહિદુલ્લા આને બૌદ્ધ અપભ્રંશ કહે છે. ડૉ. જેકોબીના મત પ્રમાણે આ દોહાઓની ભાષા ક્રમદીશ્વર, રામશર્મન અને માર્કડેયના અપભ્રંશનાં રૂપો સાથે મેળ ખાય છે.^૨ આ બેતાં આ એક પ્રાંતીય ભેદ છે, એટલું સ્વીકારવામાં બાધ ન હોવો જોઈએ. બેશક શ્રી મધુસૂદન મોદી આમાંની વિકૃતિને સામાન્ય જનતાના સંપર્કની અસર માને છે, જ્યારે ડૉ. સુનીતિ-કુમાર એટરજી એને પાશ્ચાત્ય અપભ્રંશ માને છે.^૩ આથી એટલો નિર્ણય સ્વીકારવામાં બાધ ન હોય કે આ. હેમચંદ્રનો “ગૌર્જર અપભ્રંશ” એ આ નથી.

૫. અહીં હવે બીજે જ એક પ્રકાર લગભગ તેટલો જૂનો પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો પરિચય આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આ

૧. ગૂજરાતી છાયા:-

આદિ ન, અંત ન, મધ્ય ન, ન ભવ, ન નિર્વાણ ।

એ તે પરમ મહા સુખ, ન પર, ન આત્મા ॥

૨. અપ. પાઠા. દીકા, પૃ. ૧૦૦

૩. એજન, પૃ. ૧૦૧

પણ બૌદ્ધ ગ્રંથ છે; પણ તે વજ્રયાન શાખાનો છે. આ ગ્રંથની જૂનામાં જૂની હાથપ્રત ઇ. સ. ૧૧૭૬ જેટલી જૂની છે.^૧ એટલે સાપારવરૂપ તેટલું જૂનું છે, એમાં શંકા નથી. “ડાકાર્ણવ” નામનો આ ગ્રંથ તાંત્રિક ગ્રંથ છે, જેમાં મંત્ર, યંત્ર, મુદ્રા, ધારણી, યોગ અને સમાધિવિષયક વિધાનો કરવામાં આવ્યાં છે. બૌદ્ધ તાંત્રિક ગ્રંથ તરીકે તેની જેટલી ઉપયોગિતા છે, તેટલી જ એક પ્રકારના અપભ્રંશને એ ગ્રંથ સાચવી રાખતો હોવાથી, એ ઉપયોગી છે:

ઇહ ઇ જી ભાવ અભાવ જી રગ વિરગ સણકઇ એવણ રજજ ।
મજ્જઠિઓ અઓ ધમ્મ જી રજજહુ રજજહુ વજ્જ વિણિધમ્મ પમેજી ॥
ધમ્માધમ્મ જઇ અત્યગિઓ તાઇ તુ બન્ધસિ બોહિ માનુ ।
સિજ્જ સુરાસુર સે હ હેઓ તુદ્ધ આવઇગઇ નિજાણુ ॥

x

x

x

x

ઇન્દિય વિસજ ન દિદ્ધખદ્ધિ ન લુચ ન ઇ સત્થાનાઇ હોઇ ।
સજ્જ પપગ્ગુ ભાવ ગહુઅઓ છડઇ મોહ પમ્મત્થ પ્રવિસસ ॥
રમ રમ પરમ—મહાસુહ—વજ્જ પ્રજ્ઞાપાયઇ સિજ્જહ કજ્જુ ।
લોઅણ કરુણા ભાવહુ તુમ્મ સઅલ સુરાસુર ખુદ્ધહુ ગિમ્મ ॥

x

x

x

x

કેવલ સહજ સહાઇ રિ દિસઇ નમહુ સુરાસુર તિહુયણ નાહઇ ।
ઇન્દિય—લોઅણ જી જાનઇ કોઇ પરમ મહાસુહ પૂજહુ ગાહઇ ॥૨

૧. ડાકાર્ણવ; સં. પ્ર, પૃ. ૧૮

૨. સંસ્કૃત છાયા:—

इह हि न भावः अभावः न रागः विरागः संनश्यति अथ पुनः रज्य ।

मध्यस्थितः अयं धर्मः, न रज्य, रज्य वज्रे विनिधर्मं प्राप्नुयाः ॥२॥

धर्माधर्मौ यदि अस्तंगतौ तदा त्वं वध्नासि बोधौ मनः ।

सिद्धः सुरासुरः सः हि भवति त्रुट्यतः आयातिगती निजानाम् ॥३॥

x

x

x

इन्द्रियविषयो न दृश्यताम् न भुङ्गिष्य, न हि संस्थानादिः भवति ।

—सर्वं प्रपञ्चं भावेन गृहीत्वा छर्दय मोहं परमार्थं प्रविश ॥१८॥

આ રૂપોમાં તિલ્લોપાદ વગેરેના ઉતારાની જેમ એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, તે આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનમાં હું પ્રત્યક્ષનો ઉપયોગ. પૂર્વે ખતાવ્યું છે, તેમ તેનો પ્રયોગ બહુવચનમાં ઇષ્ટ છે. અહીં પણ ૨૭ કડીમાં એકવચનના પ્રયોગ ન હોત તો બહુવચન સ્વીકારી શકાય તેમ છે; કેમકે “લાવહુ તુમ્મ”નું ભાવયત્ત યૂયમ્ “તુમ્મ”નું તુમ્હઈ ઉપરથી અવતરણ કરી મેળવી શકાત. “સે” માઈડેય વિકલ્પે આપે છે. સે=સઃ. “હેઓ” મૂતઃમાંથી નિષ્પન્ન કરવું પડે છે. “રજજ” અને “પમેજુ” આ તરફ આવી ગયાં છે. “વિસજ” અને “સલુ”માં “જ” અને “લ” થયા છે, તે નવીન છે. એવાં જ નવાં રૂપો “નિગ્ગણુ”, “ગહુઅઓ,” “પવિસ્સુ” છે. “જનમ્” માં “ન” છે, તે તો ચલાવી શકાશે.

રમસ્વ રમસ્વ પરમમહાસુખવજ્રે પ્રજ્ઞોપાયેન સિદ્ધકં કાર્યમ્ ।

લોકાનાં કલ્પાં ભાવય ત્વં સલ્લસુરાસુરવુદ્ધઃ યથા ॥૧૬॥

×

×

×

કેવલં સહજસ્વભાવો રિ દૃશ્યતે નમ સુરાસુરત્રિભુવનનાથમ્ ।

ઇન્દ્રિયલોકઃ ન જાનાતિ કોઽપિ પરમમહાસુખં પૂજય ગાથયા ॥૨૮॥

[અહીં લાવ નથી, અલાવ નથી, રાગ નથી; વિરાગ પણ નાશ પામે છે. તો હવે આનંદ પામ. આ ધર્મ મધ્યમાં રહેલો છે. બીજે કયાંય આનંદ ન પામ. વજ્ર ધર્મમાં આનંદ પામ. શુદ્ધ ધર્મ પામ. જે ધર્મ અને અધર્મ અસ્ત થયા છે, તો તું બોધિમાં મન બાધે છે. જે નાથથી પોતાનાંની જન્મ-મરણની આવજા ત્રુટ છે, તે સુર કે અસુર ખરેખર સિદ્ધ છે. ઈન્દ્રિયના વિષયને ન જો. ભોગ ન કર. તેનાથી સંસ્થાન નથી થતું. સમગ્ર પ્રપંચને લાવથી પકડી મોહને છેદ અને પરમાર્થમાં પ્રવેશ કર. પરમ મહાસુખાત્મક વજ્રધર્મમાં આનંદ લે, આનંદ લે. બુદ્ધિરૂપ ઉપાયથી કોમ સિદ્ધ થયું જાણ. બધા સુરઅસુરોના બુદ્ધની જેમ તુ લોકની દયા આણું. ખરેખર માત્ર સહજ બધા સુરઅસુરોના બુદ્ધની જેમ તુ લોકની દયા આણું. ખરેખર માત્ર સહજ સ્વલાવ જ દેખાય છે. સુર અસુરાત્મક ત્રણે લોકના નાથ બુદ્ધને નમન કર. પાંચે દ્રિયવાળો જનસમૂહ કોઈ કાંઈ જાણતો નથી. ગાયાથી પરમ મહા-સુખની પૂજા કર.]

પણ બૌદ્ધ ગ્રંથ છે; પણ તે વજ્રયાન શાખાનો છે. આ ગ્રંથની જૂનામાં જૂની હાથપ્રત ઇ. સ. ૧૧૭૬ જેટલી જૂની છે.^૧ એટલે સાધારણરૂપે તેટલું જૂનું છે, એમાં શંકા નથી. “ડાકાર્ણવ” નામનો આ ગ્રંથ તાંત્રિક ગ્રંથ છે, જેમાં મંત્ર, યંત્ર, મુદ્રા, ધારણી, યોગ અને સમાધિવિષયક વિધાનો કરવામાં આવ્યાં છે. બૌદ્ધ તાંત્રિક ગ્રંથ તરીકે તેની જેટલી ઉપયોગિતા છે, તેટલી જ એક પ્રકારના અપભ્રંશને એ ગ્રંથ સાચવી રાખતો હોવાથી, એ ઉપયોગી છે:

ઇહ ઇ જી ભાવ અભાવ જી રગગ વિરગગ સણકક ઓવણ રગગ ।
મજ્જકિઓ અઓ ધમ્મ જી રગગહુ રગગહુ વજ્જ વિણિધમ્મ પમેજી ॥
ધમ્માધમ્મ જઇ અત્થગિઓ તાઇ તુ બન્ધસિ બોહિ માતુ ।
સિજ્જ સુરાસુર સે હ હેઓ તુદ્ધ આવધગધ નિજાણુ ॥

x

x

x

x

ઇન્દ્રિય વિસજ ન દિદ્ધપદઉ ન ભુચ ન ઇ સત્થાનાઇ હોઇ ।
સજ્જ પપગ્ગુ ભાચ ગાહુઅઓ છડઇ મોહ પમ્મત્થ પવિરસ ॥
રમ રમ પરમ—મહાસુહ—વજ્જ પ્રજ્ઞાપાયઇ સિજ્જઉ કજ્જુ ।
લોચણ કરુણા બાવહુ તુમ્મ સચલ સુરાસુર પુદ્ધહુ નિમ્મ ॥

x

x

x

x

કેવલ સહજ સહાઉ રિ દિસઇ નમહુ સુરાસુર તિહુચણ નાહઇ ।
ઇન્દ્રિય-લોચણ જાનઇ કોઇ પરમ મહાસુહ પૂજહુ ગાહઇ ॥૨

૧. ડાકાર્ણવ; સં. પ્ર, પૃ. ૧૮

૨. સંસ્કૃત છાયા:-

इह हि न भावः अभावः न रागः विरागः संनश्यति अथ पुनः रज्य ।

मध्यस्थितः अयं धर्मः, न रज्य, रज्य वज्रे विनिर्धर्म प्राप्नुयाः ॥२॥

धर्माधर्मौ यदि अस्तंगतौ तदा त्वं बध्नासि बोधौ मनः ।

सिद्धः सुरासुरः सः हि भवति त्रुट्यतः आयातिगती निजानाम् ॥३॥

x

x

x

इन्द्रियविषयो न दृश्यताम् न भुङ्धि, न हि संस्थानादिः भवति ।

- सर्वं प्रपञ्चं भावेन गृहीत्वा छर्दय मोहं परमार्थं प्रविश ॥૧૮॥

કમતૌલ સ્ટેશન પાસે આવેલું ગઢ વિસપી ગામ મનાય છે. એ કુટુંબ “ઠકકુર” તરીકે ઓળખાતું હતું. એ કવિના પૂર્વજો રાજકર્મચારી હતા. વિદ્યાપતિ પણ રાજપંડિત હતો. તેને ઇ. સ. ૧૩૧૨માં મિથિલાપતિ રાજા શિવસિંહે ‘વિસપી’ ગામ બક્ષિસ આપ્યું હતું, જેનું તામ્રપત્ર અત્યારે પણ મોજૂદ છે.^૧ વિદ્યાપતિએ ઘણા સંસ્કૃત ગ્રંથો બનાવ્યા છે. માતૃભાષામાં તો તેણે બહુ નાની ઉંમરે “કીર્તિલતા”, પછી ‘કીર્તિપતાકા,’ અને જીવનકાળ દરમિયાન પુષ્કળ પદો રચ્યાં હતાં, જે આજે પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. “કીર્તિલતા” તેણે પોતાના આશ્રયદાતા શિવસિંહના પિતા દેવસિંહના પિતા કીર્તિસિંહને નાયક બનાવી રચી છે. એ સુંદર ગદ્યપદ્યાત્મક કૃતિ છે:

બાલચન્દ-વિજ્ઞવદલાસા હુહુ નહિ લગ્ગઈ ફૂજ્જન-હારી ॥
ઓ પરમેસર હરશિર સોહઈ, ઈ જિવ્યઈ નાચર મન મોહઈ ॥
કા પરમેધઓ કમલુ ચણાવગ્નો કિમિ, નીરસ મને રસ લગ્ગો લાલગો ॥
જઈ સુરસા હોસઈ મજુ લાસા, જો બુઝિઅહ સો કરિહ પસંસા ॥

મહુઅર બુઝઈ કુસુમ-રસ, કવ્વકલાઈ છઈલ ॥

સજ્જન પર-હવ્યઆરમન ફૂજ્જન નામ મઈલ ॥

સક્રયવાણી વહુઅ ન લાવઈ, પાઉઅ રસ કેા મમ્મ ન પાવઈ ॥

દેસિલ વઅના સવ જન મિદ્ઠા, તં તૈસન જમ્પગો અવહટ્ઠા ॥

ભૂંડગી પુચ્છઈ લિડંગ સુન કેા સંસારહિ સાર ॥

માનિનિ જીવન માન-સગ્ગો વીર પુરુષ અવતાર ॥

વીર પુરુસ કઈ જમ્મિઅઈ નાહ ન જમ્પઈ નામ ॥

જઈ ઉચ્છાહે કુર કહસિ હગ્ગો આઠલુકન-કામ ॥

(ગદ્ય) કિત્તિ લક્ષ સૂર સર્જામ, ધમ્મપરાઅણુ હિઅઅ, વિપઅ-

કમ્મ નાહુ દીન જમ્પઈ, સહજ લાવ સાનન્દ સુઅણુ ભુંજઈ જાસુ

સંપઈ ॥ રહસે દવ્વ દગ્ગો વિસરઈ ॥ સત્તુ સરુઅ સરીર ॥

એતે લક્ષણુ લક્ષિઅઅઈ પુરુષ પ્રશંસું વીર ॥^૨

૧. કીર્તિલતા. પ્રસ્તા. પૃ. ૭

૨ ગૂજરાતી છાયા:—

આ પ્રકાર આ. હેમચંદ્રમાં નથી, એમ છતાં અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા આ સ્વરૂપમાં છે, એનો વિરોધ ઉઠાવી શકાય તેમ નથી. ત્યારે આ કયો અપભ્રંશપ્રકાર હશે? “ડાકાર્ણવ”ના સંપાદક શ્રી. નાગેન્દ્ર નારાયણ ચૌધરીએ તેની ભાષા વિશે ચર્ચા કરી છે, અને નિર્ણય આપ્યો છે કે—

“...It seems to me that the language of the present work is much more influensed by the Saurseni Apabhramsa than by Bengali, though it was composed in Bengal proper.”^૧

વસ્તુસ્થિતિએ નેપાલ બાજુની પ્રાંતિક બોલી અને બંગાળા બાજુની પ્રાંતિક બોલીઓની આમાં પુષ્કળ છાંટ છે. એને શૌરસેન અપભ્રંશ કહેવાનું શ્રી. નાગેન્દ્ર નારાયણ ચૌધરીને કારણ કેમ મળ્યું છે, તે કાંઈકે તપાસવા જેવું છે. ત નો દ થવાનાં મૃતકનું મદઅ અને વાતનું વાદ, એવાં રૂપ વપરાયેલાં મળે છે. આવું રૂપ વર્તમાનકાળમાં નથી મળતું, પણ ઉપરના અવતરણમાં છે તે “દિક્ખદ્ધિ” રૂપ મળે છે. આ ફેરફાર પણ વૈકલ્પિક છે, એટલે મુશ્કેલી છે કે આને “શૌરસેન અપભ્રંશ” કહેવો કે કેમ. આમાં “શ” અને “ષ” પણ પ્રયોજાયેલ છે, છતાં સ્પષ્ટ વલણ નથી માગધી તરફ કે નથી શૌરસેની તરફ. એ ઉપરથી એમ જ નિર્ણય કરી શકાય કે ૧૦ મી સદીના વ્યાપક અપભ્રંશના ઉત્તર-પૂર્વ દેશના પ્રાંતીય ભેદ તરીકે જ આને આપણે સ્વીકારી શકીએ. નામ કયું આપવું એ હું તો મુશ્કેલ માનું છું.

૬. વ્યાકરણ ગ્રંથોની ચર્ચા કરતાં પૂર્વે અહીં વિદ્યાપતિની “કૃતિલતા” અને “પ્રાકૃત પિંગલ”ની ભાષાનો પરિચય મેળવવો ઠીક થઈ પડશે. આ બંને કૃતિઓ પણ “ગૂજરાત” બહારની છે. આમાંની “કૃતિલતા” એ સુપ્રસિદ્ધ મૈથિલ કવિ વિદ્યાપતિની કૃતિ છે. કવિ વિદ્યાપતિનું નિવાસસ્થાન મિથિલા પ્રદેશમાં આવેલા દરભંગા સ્ટેટના

કમતૌલ સ્ટેશન પાસે આવેલું ગઢ વિસપી ગામ મનાય છે. એ કુટુંબ “ઠકકુર” તરીકે ઓળખાતું હતું. એ કવિના પૂર્વજો રાજકર્મચારી હતા. વિદ્યાપતિ પણ રાજપંડિત હતો. તેને ઇ. સ. ૧૩૧૨માં મિથિલાપતિ રાજા શિવસિંહે ‘વિસપી’ ગામ બક્ષિસ આપ્યું હતું, જેનું તાત્પર્ય અત્યારે પણ મોજૂદ છે.^૧ વિદ્યાપતિએ ઘણા સંસ્કૃત ગ્રંથો બનાવ્યા છે. માતૃભાષામાં તો તેણે બહુ નાની ઉમરે “કીર્તિલતા”, પછી ‘કીર્તિપતાકા,’ અને જીવનકાળ દરમિયાન પુષ્કળ પદો રચ્યાં હતાં, જે આજે પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. “કીર્તિલતા” તેણે પોતાના આશ્રયદાતા શિવસિંહના પિતા દેવસિંહના પિતા કીર્તિસિંહને નાયક બનાવી રચી છે. એ સુંદર ગદ્યપદ્યાત્મક કૃતિ છે:

બાલચન્દ-વિજ્ઞાનવદ્ધાસા દુહા નહિ લગ્ગથ દુજ્જન-હાસા ।
ઓ પરમેસર હરશિર સોહધ, ઈ જિવ્યથ નાચર મન મોહધ ॥
કા પરમેધઓ કમણુ યણાવગ્ગો કિમિ, નીરસ મને રસ લગ્ગે લાલગ્ગો ।
જથ સુરસા હોસધ મજુ ભાસા, જો બુજિજહ સો કરિહ પસંસા ॥

મહુચર બુજ્જથ કુસુમ-રસ, કવ્વકલાહિ છથ્થ ॥

સજ્જન પર-હચઆરમન દુજ્જન નામ મથ્થ ॥

સક્કયવાણી વહુચ ન ભાવધ, પાઉચ રસ કો મમ્મ ન પાવધ ।

દેસિલ વચ્ચના સવ જન મિટ્ઠા, તૈ તૈસન જમ્પગ્ગો અવહુટ્ઠા ॥

ભૂંડગી પુચ્છથ ભિક્કુ સુન કો સંસારહિ સાર ।

માનિનિ જીવન માન-સગ્ગો વીર પુરુષ અવતાર ॥

વીર પુરુસ કથ જમ્મિઅથ નાહ ન જમ્પથ નામ ।

જથ હચ્છાહે કુરે કહસિ હગ્ગે આકહુડન-કામ ॥

(ગદ્ય) કિત્તિ લક્ષ સૂર સર્જામ, ધમ્મપરાચણ હિચ્ચ, વિપચ્ચ-

કમ્મ નાહુ દીન જમ્પથ, સહજ ભાવ સાનન્દ મુચ્ચણ ભુંજથ જાસુ સંપથ । રહસે દવ્વ દગ્ગે વિસ્સરથ । સત્તુ સરુચ સરીર ॥

એતે લક્ષણુ લક્ષિઅથ પુરુષ પ્રશંસું વીર ॥^૨

૧. કીર્તિલતા. પ્રસ્તા. પૃ. ૭

૨ ગૂજરાતી છાયા:—

આ માત્ર નમૂનો લીધો છે. આમાં અપભ્રંશના ઝંતે સ્થાને સર્વત્ર જો દેખાય છે. એ સાથે “રસ કો મરમ”માં પછીનો “કો” પ્રત્યય દેખાય છે. એશક આનું સમાધાન “કો=કોઈ પ્રાકૃત રસનો મર્મ નથી જાણતું” એવો થઈ શકે. ઇ-ઉકારનો અંતે લોપ કદાચ એમ સ્વીકારિયે કે લલિયાની ભૂલે થયો હોય; તેથી ચાલુ નામરૂપો ઉપરાંત “સુન” “બુજિઝહ” વગેરેનું સમાધાન કરિયે; પણ ‘મઝુ’, ‘પાઉઅ’, ‘તૈસન’, ‘પુર’, ‘આકણ્ડન’ એ મજ્જુ (અપ.), પ્રાકૃત, તાદ્રશ, સ્ફુટ અને આકર્ણન ને સ્થાને પ્રયોજાયેલ છે, એ નવીન વસ્તુ છે. “લએ”-“દએ”માં “ઇ”ને બદલે “એ” આવી ચૂક્યો છે,

આ કાવ્યની ભાષામાં પૂર્વ હિંદીનાં પ્રાથમિક મૂલ આપણને દેખાય છે. આ જ ભાષાનું વિકસિત સ્વરૂપ વધુ પ્રાંતીય બની “પદુમાવતી” અને તુલસીદાસના “રામાયણ”માં અપાયું છે.

બાલચન્દ્ર-વિદ્યાપતિ-ભાષા, જે (ને) નહિ લાગે દુર્જન-હાસ ।

એ પરમેશ્વર-હર-શરે સોઢે, આ નિશ્ચયે નાગર-મન મોઢે ॥

કેમ પ્રબોધું, કેને જાણાવું, કેમ નીરસ મનમાં રસ લઈ લાવું ।

જે સુરસ હોશે મુજ ભાષા, (તો) જે જાણશે, તે કરશે પ્રશંસા ॥

મધુકર જાણે કુસુમ-રસ, કાવ્ય-કલાપ(ને) છેલ્લે ।

સજ્જન(નું) પર-ઉપકાર-મન, દુર્જન નામ મેલું ॥

સંસ્કૃત વાણી બહુ ન ભાવે, પ્રાકૃત રસનો મર્મ ન પામે ।

દેશી-વચન સર્વજન (ને) મીઠાં, તે તેવી જોઈ અવહટ્ટ ॥

ભૂંગી પૂછે: ભૂંગ, સુણ, કયો સંસારે સાર ।

માનિની ! જવન માનશું વીરપુરુષ-અવતાર ॥

વીરપુરુષ કયાંય જન્મે, નાથ ! ન જોલે નામ ॥

જે ઉચ્છાહે સ્ફુટ કહીશ, હું આકર્ણન-કામ ॥

(ગદ્ય) કીર્તિ લાધી છે, શર સંગ્રામમાં છે, ધર્મ-પરાયણ દૃઢ છે, વિપદ-કર્મમાં નહિ દીન જોલે, સહજ ભાવે આનંદ સાથે સુજન ભોગવે જેની સંપત્તિ, રહસ્યમાં દ્રવ્ય દઈ વીસરે, સત્ત્વ-સુરૂપ શરીર ॥

એટલાં લક્ષણ દેખાય (તો) પુરુષ પ્રશંસું, વીર-! ॥

વિદ્યાપતિ આ કાવ્યની ભાષાને “અવહટ્ટા” કહે છે. ઉપરની દૃષ્ટિએ આપણે તેને “અપભ્રંશ” એટલે કે “અપભ્રંશ” સ્વીકારી લઈ શકીએ છીએ. ખેશક એ વ્યાપક અપભ્રંશમાં સમાવિષ્ટ છે જ; તે સાથે “અવહટ્ટ” એ વિશેષ નામે એક ભાષાભેદ પૂર્વ હિંદમાં હતો, અને તે જ પ્રકાર આ કાવ્યની ભાષા માટે હોવાની સંભાવના છે. શ્રીમધુસૂદન મોદી આ વિષયમાં જણાવે છે કે:

“ચારણીભાષા અપભ્રંશના સ્વરૂપને ટકાવવા ચતન કરવા લાગી; પણ તે ભાષા બીજા સમજી શકે તેવી ચારણોને બનાવવી તો રહી જ. આ પ્રમાણે તે વિકૃત થઈ. અપભ્રંશનું આ વિકૃત સ્વરૂપ “અવહટ્ટ” તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું. મૈથિલ કવિ વિદ્યાપતિએ ‘કીર્તિલતા’ નામે કાવ્ય “અવહટ્ટ” ભાષામાં લખ્યું છે. પ્રાકૃત પિંગલનાં દૃષ્ટાંતો “અવહટ્ટ” ભાષામાં છે.”^૧

ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીએ આ વિષયમાં એવો મત આપ્યો છે કે “Hear with Vidyapati, the Avahattha dialect is more or less restricted to court poetry of a formal panegyrical character.”^૨

આમ આ “અવહટ્ટ”માં ચારણીતત્ત્વ મળ્યું છે, જેના પ્રાથમિક અંશ “કીર્તિલતા” અને “પ્રાકૃતપિંગલ”નાં ઉદાહરણોમાં છે.

૭. “પ્રાકૃતપિંગલ”નાં કર્તા વિશે કશી માહિતી નથી. સામાન્ય રીતે એવું માનવું છે કે જુદા જુદા લેખકોની કૃતિઓની એ મિશ્રિત રચના એકત્રિત થઈ ગ્રંથસ્થ થઈ છે. એ ગ્રંથ આજે જે સ્વરૂપમાં મળે છે તે ૧૫મી સદીથી તો આ બાબતો નથી જ.^૩

આ ગ્રંથમાં છંદોનાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ શરૂઆતથી સ્કન્ધક છંદના લક્ષણ (૭૪મા શ્લોક) સુધી પ્રાકૃતમાં આપવામાં આવ્યાં છે. પછી પ્રાયઃ બધા છંદનાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ, શ્રીમધુસૂદન મોદી

૧. અપ. મા. પ્રસ્તા. પૃ. ૨૦

૨. એન. પૃ. ૨૧

૩. પ્રાકૃતપિંગલ, અ. પ્રસ્તા. પૃ. ૭ (ઓશિ. સો. આદિ ભૂગાલ)

જેમાં “અવહટ્ટ” જુએ છે, તે અપભ્રંશપ્રકારમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અપભ્રંશનો લાક્ષણિક ઉકાર અને સમીનો અને આત્થાર્થનો ફકાર જેમ બંને તેમ અકારમાં વધુ અને વધુ પ્રાપ્ત થતો જાય છે:

તેરહ મત્તા પઠમ પચા પુણુ એઆરહ દેહ ।

પુણુ તેરહ એઆરહહિ દોહા-લક્ષણુ એહ ॥

જહા, સુરઅરુ સુરહી પરસમણિ જુહિ ખીરેસ-સમાણુ ।

ઓ ખક્કલ અરુ કઠિણુ-તાણુ ઓ પસુ ઓ પાષાણુ ॥૧

આમાં વકારનો બ અને અરુનો પ્રયોગ એ આપણાથી મુખ્યત્વે ભિન્ન છે. ડ એ પુણુ, અરુમાં જ છે, ખીજે નથી. ફકાર બધેથી ગયો છે.

“અવહટ્ટ”માં બ્યંજનોનું ક્રિત્વ એક મહત્ત્વનું લક્ષણ છે, એ આપણને “પ્રાકૃતપિંગલ”નાં ધણાં ઉદાહરણોમાં મળે છે; જ્યારે ઉત્તર-કાલીન અપભ્રંશમાં આવતાં જોડાક્ષર ચાલ્યો જતાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થવાનું વલણ છે. રોલાનું ઉદાહરણ:

પચ્ચભરુ દરમરુ ધરણિ તરણિ રહ ધુલ્લિઅ અંપિઅ.

કમઠ પિટ્ઠ ટરપરિઅ મેરુ મંદર-સિર કંપિઅ ।

કોહ ચલિઅ હમ્મીર ખીર ગચ્છજહ સંજુતે.

કિઅહ કટ્ઠ હાકંદ મુચ્છિ મેચ્છહકે પુત્તે ॥૨

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

તેર માત્રા પ્રથમ પદે, ફરી અગિયાર દે ।

ફરી તેર-અગિયારથી, દોહા-લક્ષણુ એ ॥ ૭૮ ॥

જેમકે, સુરતરુ સુરભિ પારસમણિ નહિ વીરેશ-સમાન ।

એ વલ્કલ, અને કઠણુ-તનુ, એ પશુ, એ પાષાણુ ॥ ૭૯ ॥

૨. ગૂજરાતી છાયા:

પદભર-દડમડી ધરણી, તરણિ-રથ ધૂળે છાયા.

કમઠ-પીઠ ટરપરી, મેરુ-મંદર-શિર કંપ્યાં ।

કોધે ચળ્યો હમીર વીર ગજજય-સંયુક્ત

ક્રીધું કષ્ટે આકંદ, મૂર્છાયા મ્લેછના પુત્ર ॥ ૮૨ ॥

નીચેનું કુંડળિયાનું ઉદાહરણ એનો સારો ખ્યાલ આપશે:

ઢોલો મારિય દિલ્હિ મહ મુઝિય મેઝ સરીર
પુર જનજોડો મંતિયર ચલિય ખીર હમીર ॥
ચલિય ખીર હમીર પાચલર મેઘણિ કંપધ ॥
દિગમગ જુહ અંધાર ધૂલિ સૂરહ રહ કંપધ ॥
દિગમગ જુહ અંધાર આણુ ખુરસાણુક ઓઢો ॥
દરમરિ દમસિ વિપક્ષ મારય દિલ્હિ મહ ઢોલો ॥૧

હરિગીતનું ઉદાહરણ જુઓ:

જહ કુલ્લ કેઅધ ચારુ ચંપઅ ચૂઅ મંજરિ બંજુલ
સખ દીસ દીસધ કેસુ કાણુ પાણુ બાહલ ભમ્મર ॥
બહ પોમ્મ ગંધ વિખંધુ બંધુર મંદ મંદ સમીરણ
ણિઅ કેલિ કૌતુક લાસ લંગિમ લગિઅ તરણીજણ ॥૨

આ અવતરણો જોવાથી સ્પષ્ટ થશે કે ભાષાએ અર્વાચીનતા તરફ આવવાનું વલણ ક્ષીધું છે; અપભ્રંશ તત્ત્વ ઓસરતું જાય છે; સાથે ‘પૂર્વ’ તરફનાં વાગ્બિંબકો, ‘કે’ જેવા પ્રત્યયો વગેરે, શબ્દોને અંતે ‘આ’કારનો પ્રક્ષેપ વગેરે થતાં ચાલ્યાં છે. અંતે માર્કંડેયના વ્યાકરણ—“પ્રાકૃત સર્વસ્વ”માંનો “નાગર અપભ્રંશ” જોતાં અને તેમાં આપેલાં અવતરણો મુખ્યત્વે “પ્રાકૃતપિંગલ”નાં છે, તેનો વિચાર કરતાં

૧. ઢોલ-મારી (=વગાડી) દિલ્હી મધ્યે મૂર્છાયાં મેઝ સરીર,
આગળ જનજોડો મંત્રિવર; ચાલ્યો વીર હમીર ॥
ચાલ્યો વીર હમીર, પાદ-ભરે મેઘની કંપે,
દિગ્માર્ગ-નલ અંધાર, ધૂળ સૂર્યનો રથ છાવરે ॥
દિગ્માર્ગ-નલ અંધાર આણ્યો ખુરાશાનનો ઓળો,
જલદી દમીશ વિચક્ષને, મારી (=વગાડી) દિલ્હીમાં ઢોલ ॥૧૪૭૧

૨. જેમ ફૂલ્યાં કેલકી ચારુ ચંપા આઝમંજરી વંજુલ
સૌ દિશે દીસે કેસુડાં—કાનન પાન વ્યાકુલ ભમર ॥
વહે પદ્મગંધ વિખંધુ-બંધુર મંદમંદ સમીરણ
નિજ-કેલિ-કૌતુક-લાસ્યલગિમ લાગિયાં તરણીજન ॥૧૪૭૨

એમ માનવાને કારણ રહે છે કે મુખ્યત્વે આ “પ્રાકૃતપિંગલ”ની ભાષા જોઇને પણ માર્કંડેયે વ્યાકરણ લખ્યું હોય.

૮. અપભ્રંશ સાહિત્યની સર્વસ્વીકૃત ભાષા તરીકે “હેમચંદ્ર”માં પૂરો આદર પામી ચૂકી, એ કારણે આ. હેમચંદ્રના વ્યવસ્થિત વ્યાકરણ પછી ત્રિવિક્રમ, માર્કંડેય અને ક્રમદીશ્વરે પ્રાકૃત વ્યાકરણો લખ્યાં, તેમાં સાહિત્યકીય વ્યાપક અપભ્રંશનું પણ વ્યાકરણ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ક્રમદીશ્વરના વ્યાકરણને મેળવી નથી શક્યો, પરંતુ ત્રિવિક્રમ અને માર્કંડેયનાં વ્યાકરણોની વીગત મેળવી શકાઈ છે. લક્ષ્મીધર અને સિંહરાજ ત્રિવિક્રમોપજીવી છે, એટલે તેમનાં ખાસ જુદાં મંતવ્યો ન હોવાને કારણે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશ સાથે ત્રિવિક્રમનાં “વાલ્મીકિસૂત્રો” અને માર્કંડેયના “પ્રાકૃતસર્વસ્વ”નાં વિધાનોની સરખામણી અહીં મુખ્યત્વે કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. એને લીધે આપણને “ગૌર્જર અપભ્રંશ”થી એ બંનેનાં ભેદનું જ્ઞાન સરળ થશે.

મૂળ વસ્તુ	ત્રિવિક્રમ	આ. હેમચંદ્ર
વિષણ્ણ, વર્ત્ત્મન્	ઉત્ત, વિચ્છ	વુત્ત, વિચ્ચ
બધાં નામ સર્વ.તે.મં.એ.વ. પ્રત્યય હો (વિકલ્પ)		(નથી)
અંકારાંત સર્વનામને પાં.વિ.એ.વ. હં (સંવહં)		હાં (સંવહાં)
પણ કિમ્નું ત્યાં	કિહ	કિહે
કિમ્નાં પ્ર. એ. વ.	કાંઈ-કવણુ	(વિકલ્પે ફેરફાર)
इदम् ,	આઅ	આય
यद्, तद् ,	હું, તું (વિ.)	હું, તં (વિ.)
युष्मद् ત. એ. વ.	એઈ, તઈ	પઈ, તઈ

૧. ત્રિવિક્રમનું વ્યાકરણ નથી જોઈ શકાયું; પણ લક્ષ્મીધરે પડ્ભાષા-ચંદ્રિકા અને સિંહરાજે પ્રાકૃતરૂપાવતારમાં ત્રિવિક્રમનાં જ સૂત્રો લીધાં છે; એ ઉપરાંત પિરાલે. આ. હેમચંદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણના જર્મન અનુવાદમાં તેમ જ અપભ્રંશ દોહલામાં ત્રિવિક્રમની પ્રક્રિયાઓ પૂરેપૂરી નોંધી છે. એ પ્રાપ્ય છે તેનો આવશ્યક ઉપયોગ કરી શકાયો છે.

અસ્મદ્ પ્ર. દ્વિ. બ. વ.	અમ્હણ, અમ્હેણ	અમ્હણ, અમ્હે
,, તૃ. બ. વ.	અમ્હેહિ	અમ્હેહિં
,, પં.-પ., એ. વ.	મહુ, મજઝ	મહુ, મજઝું
યદ્-તદ્ સસમ્યંત અવ્યય	જઘ, તઘ, (વિ.)	(નથી)
इ-उ नर. नामने पं. स. એ. વ.	હિ, હે	પં.-હે, સ.-હિ
,, ,, ષ. બ. વ.	હું (વિકલ્પે)	હિં (વિકલ્પે)
સ્ત્રી. ષષ્ઠી-પંચમી બ. વ.	હું	હું
સંબંધક ભૂ. કૃ. ત્વા-પ્રત્યય	એ, એપિ, એપિણુ (વિ.)	ઇવિ, એવિ, એવિણુ (વિ.)
તાદર્થ્યમાં નામયોગી	તેસિ-તેસિ (વિ.)	રેસિં-રેસિ (વિ.)
इदानीम्	એવ્યહિ	એમ્વહિં
एवम्, एवमेव	એમ, એમઘ	એમ્વ, એમ્વઘ
नहि	નાહિ	નાહિં
प्रत्युत	પચ્છલિહિ	પચ્ચલિહિ
प्रायस्	પગ્ગિમ પ્રાધમ (વિ.)	પગ્ગિવ, પ્રાધમ્વ (વિ.)
ક્રુતઃ	કહતિહુ (વિ.)	કહન્તિહુ (વિ.)
अनुकरणार्थ शब्द	ધિગ્ધિ	ધુગ્ધ
विध्यर्थ तव्य प्रत्यय	એવ્વઘ, એપ્પઘ, એવ્વ	ઇએવ્વઉં, એવ્વઉં, એવા
કર્તૃવાચક ત્વ પ્રત્યય	ણઅ	અંણઅ
वर्तमान प्रथम पु., એ. વ.	ઉ	ઉં
भूनां वर्तमानमां	હવસઘ, હવસદિ (વિ.)	(આ રૂપો નથી)
(प्र) भूना पर्याप्तिं अर्थमां	બહુચ્ચ	હુચ્ચ
ब्रज् धातुनो	વચ્ચ	વુચ
ब्रू- - - ,,	બુવ	બુવ
परयू-गृह् ,,	પરસ, ગણહ	પરસ, ગૃણહ

ત્રિવિક્રમમાં ઋ નથી મળતો.

ત્રિવિક્રમ મુખ્યત્વે આ. હેમચંદ્રને જ અનુસરેલા છે, એટલે બંધારણગત કશે ભેદ પ્રાપ્ત થતો નથી. ઉપરના જે ભેદ આપવામાં આવ્યા છે, તે મોટે ભાગે લેખનભેદને આભારી લાગે છે; કેમકે બંનેમાં કેટલાંક સૂત્રો શબ્દશઃ એકનાં એક ને કવચિત્ સૂત્રમાં પદો ઊલટ-પાલટ એવાં મળે છે; આનો એક જ ખુલાસો થાય અને તે એ કે જે કાંઈ લેખનભેદ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ત્રિવિક્રમે પોતાના સમયમાં પ્રયોજતાં અને તેના જોવામાં આવેલાં રૂપો હોવાં જોઈએ; આ. હેમચંદ્રનાં રૂપો તેને બ્યાજબી ન લાગ્યાં હોય અને તેથી તેણે તેનો સમાદર ન કર્યો હોય; અથવા આ. હેમચંદ્રના વ્યાકરણની કાંઈ એવી જ ભ્રષ્ટ હાથપ્રત મળી હોય કે જેમાં તેણે જોયેલાં રૂપો વપરાયેલાં-લખાયેલાં હોય. ભેદ નજીવો જ ગણાય; તેથી આ અપભ્રંશ આ. હેમચંદ્રના “ગૌર્જર અપભ્રંશ”થી જુદો છે, એમ કહી શકાય તેમ નથી. ત્રિવિક્રમના વતનનો નિશ્ચય નથી કરી શકાયો, તેથી “ધતર અપભ્રંશ કૃતિઓ”માં તેને સ્થાન આપ્યું છે. બાકી એમ કહી શકાય કે એ જોઈ કદાચ આ દેશનો પણ વતની હોય; કેમકે એની પ્રક્રિયાઓ આ. હેમચંદ્રને જ મુખ્યત્વે અનુસરે છે એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે.

૯. અપભ્રંશ ભાષાની ભિન્ન પ્રક્રિયાના વિષયમાં “પ્રાકૃતસર્વસ્વ”-કાર માર્કેડેય ધણો સારો પ્રકાશ પાડે છે. એણે એના એ અપભ્રંશને “નાગર” કહ્યો છે. અને તેને મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેનીનો ઉપજીવ્ય ગણ્યો છે.^૧ એનાં અપભ્રંશભાષાનાં બંધારણ-વિષયક વિધાનો આ. હેમચંદ્રને અનુસરીને અપાયેલાં છે; પણ તે સાથે એણે કેટલાંક એવાં રૂપો આપ્યાં છે કે જે આ. હેમચંદ્રના “અપભ્રંશ”માં દેખા દેતાં નથી. પણ તે સાથે એ ન જુલાવું જોઈએ કે એ “શૌરસેની”ની પણ ઉપજીવ્યતા સ્વીકારતો હોવા છતાં આ. હેમચંદ્રે આપેલાં શૌરસેનનાં બેએક તત્ત્વ સિવાયનાં બીજાં કાંઈપણ શૌરસેન તત્ત્વો પોતાના “નાગર

અપભ્રંશ”માં નોંધતો નથી; એટલે જેમ આ. હેમચંદ્રના “અપભ્રંશ”ને “શૌરસેન અપભ્રંશ” કહી શકાય તેમ નથી, તેજ પ્રમાણે માર્કંડેયના “અપભ્રંશ”ને પણ “શૌરસેન અપભ્રંશ” કહી શકાય તેમ નથી.

હવે અહીં પ્રસંગપ્રાપ્ત હૈમ-માર્કંડેય પ્રક્રિયાનો તદ્દાવત જોઈએ :
પણ આ વસ્તુમાં નકારાત્મક લંબાણ ન થાય તે માટે નામ-સર્વનામ અને ક્રિયાપદોનાં માર્કંડેયાતુકૂલ રૂપાખ્યાન આપું છું, જેને પૂર્વે આપેલાં આ. હેમચંદ્રનાં રૂપો સાથે^૧ સરખાવતાં તારતમ્ય સમગ્રી શકાશે :

નામ:

અકારાંત નરન્નતિ: પુરિસ (સં. પુરુષ)

વિભક્તિ	એકવચન	બહુવચન
૧ લી-૨જી	પુરિસ-સા-સુ-સો, ૨ પુરિસહ-ફ, પુરિસહો	પુરિસહે, પુરિસહો
૩જી	પુરિસએ, પુરિસે ૩	પુરિસહિં
૪થી-૬ઠ્ઠી	[પુરિસહ] ૪	પુરિસાણં
૫મી	પુરિસહે, પુરિસહો	પુરિસહં, પુરિસહું
૭મી	પુરિસહિં, પુરિસએ-પુરિસે	પુરિસહિં
સંબોધન	પુરસ-સા-સુ-સો, પુરિસહ-ફ, પુરિસહો	પુરિસહો

અકારાંત નાન્યતરન્નતિ: વણુ: (સં. વન)

૧ લી-૨જી	વણુ-જા, વણુહ, વણુફ, વણુહો	વણુઈ, વણુઘી, વણુહો
----------	---------------------------	--------------------

બાકી ઉપર પ્રમાણે.

૧. જુઓ પૂર્વનાં પૃ. ૭૮-૮૨

૨. માર્કંડેય બધા સ્વરોમાં હ્રસ્વના દીર્ઘ અને દીર્ઘના હ્રસ્વ ઈચ્છે છે જ. (પૃ. ૧૧૨.)

૩. પ્રાકૃત મુજબનાં “પુરિસેણ, પુરિસેહિં”—એ વગેરે બધી વિભક્તિઓનાં પણ, આ બધાં રૂપો ઉપરાંત થાય જ.

૪. ૭ઠ્ઠી વિભક્તિને લગતાં સૂત્રો નષ્ટ થયેલાં છે; બ. વ. તું માત્ર “ણું” વાળું રૂપ મળે છે. (એજન, પૃ. ૧૧૪). આગળ સર્વનામમાં કસ્યનાં રૂપ આપતાં હો-હ, સુ, હં-હું પ્રત્યયો મળે છે. તે બધા જ પ્રયુક્ત જણાય છે. અ. વ. ના પ્રત્યયો પણ એ બધા જ હશે ?

ઇકારાંત નરન્નતિ: અગિ (સં. અગ્નિ)

૧લી-૨જી	અગિ-ગી, અગિહ, અગિદુ, અગિહો	અગિહે, અગિહો
૩જી	અગિએ-એ, અગિએણુ	અગિહિં, અગિએહિં
૪થી-૬ઠ્ઠી	[અગિહ]	અગિણું
૫મી	અગિહે, અગિહો	અગિહં, અગિહું
૭મી	અગિએ, અગિહિં	અગિહિં
સંબોધન	અગિ-ગી, અગિહ, અગિદુ, અગિહો	અગિહો

ઉકારાંત નરન્નતિ ઉપર પ્રમાણે.

ઇકારાંત નાન્યતરન્નતિ: દહિ (સં. દધિ)

૧લી-૨જી	દહિ-હી, દહિહ, દહિદુ, દહિહો	દહિઇં, દહીઇં, દહિહો
---------	----------------------------	---------------------

બાકી ઉપર પ્રમાણે.

ઉકારાંત નાન્યરન્નતિ ઉપર પ્રમાણે.

આકારાંત નારીન્નતિ: બાલા (સં.)

૧લી-૨જી	બાલ-લા, બાલુ-બાલાહ, બાલાદુ, બાલાહો?	બાલાહે, બાલાહો, બાલાહ,
૩જી	બાલાએ-એ	બાલાએહિં, બાલાએ
૪થી-૬ઠ્ઠી	[બાલાહ]	બાલાણું
૫મી	બાલાહે, બાલાહો	બાલાહં-હું
૭મી	બાલાએ, બાલાહિં	બાલાહિં
સંબોધન	બાલાહે (ઉપરાંત ૧લી પ્રમાણે)	બાલાહો (બાકી ૧લી પ્રમાણે)

દીર્ઘ ઈ-ઉકારાંતનાં ઉપર પ્રમાણે.

સર્વનામ:

	યુસ્મદ્		અસ્મદ્	
	એ. વ.	બ. વ.	એ. વ.	બ. વ.
૧લી	તુહં	તુમ્હે, તુમ્હઇં	હમુ	અમ્હે, અમ્હઇં
૨જી	તઇં	તુમ્હઇં	મઇં	અમ્હઇં

૧. હ્રસ્વાંત અને દીર્ઘાંત વિકલ્પે બધાનાં સમગ્રવાં.

૩જી તથી તુમહણે , , અમહણે-હિં, અમહે-હિં
અમહાહું

૪થી-૫મી-૬ઠ્ઠી તુહ, તુજ, તુમહણે-હિં? મુજ, મહું, મહ અમહણે-હિં
તુમહ, તુમહ

૭મી તથી તુમહસું, તુમહાસું મઈ અમહસું, અમહાસું

માફીડેયને મતે કિમ, યદ્, અને તદ્દનાં પ્રાકૃત જોવાં રૂપો ૧લી, ૨જી અને ૭મી વિલક્તિમાં થાય. છઠ્ઠી વિલક્તિ એકવચનમાં 'કસ્ટ', 'જસ્ટ', 'તસ્ટ' એવાં રૂપો થાય. તે ન યાય ત્યારે પ્રત્યય 'હ' પૂર્વે વિકલ્પે દીર્ઘ થાય; કાહો, કાહ, કાસ, કાહં, કાહું વગેરે

યદ્-તદ્દનાં બીજી વિલક્તિ એકવચનમાં 'જતિ', 'તતિ', રૂપ થાય; જ્યારે પાંચમી અને સાતમીના એકવચનમાં 'જત્ય', 'તત્ય', થાય.

ઇદમ્ શબ્દને નાન્યતર ઉપરાંત નરન્નતિમાં પણ ૧લી-૨જી એકવચનમાં 'ઇમ્' રૂપ થાય. એ પ્રમાણે અદ્યન્તું અસુ બધાં રૂપોમાં પ્રકૃતિરૂપ થાય, અને પછી ઉકારાંત નામોની માફક રૂપાભ્યાન થાય.

યદ્-તદ્—એતદ્દનાં ૧લી એકવચનમાં 'જે', 'સે', 'એસ', એવાં અતુકમે રૂપ થાય.

ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે કેટલાંક વિકલ્પ રૂપો ધુ-ન, કાઈ-કવણુ, પઈ વગેરે અહીં કયાંય દેખાતાં જ નથી.

ક્રિયાપદ:

વર્તમાનકાળ-કર્તરિ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
૧ લો	...	ભણહું
૨ જો	...	...
૩ જો	ભણછ (ભણેછ)ર	...

વર્તમાનકાળ-કર્મણિ

“કરિજ્જઘ” વગેરે રૂપો માફીડેય લીધેલાં અવતરણોમાં મળે છે.

૧. આ બહુવચનનાં રૂપો બીજાને મતે છે.
૨. “ભણદિ” એ શૌરસેન, ‘ભણએ’ એવાં પ્રાકૃત આત્મનેપદી રૂપો વગેરે પણ થાય જ.

આમાર્થ-કર્તારિ

૩ને અચ્ચહ, અચ્ચદ્ધ (સં. અર્ચતુ) એકવચનમાં પ્રયોજેલાં છે.

ભવિષ્યકાળ-કર્તારિ

માર્કડેયે ‘હહિ’ અને ‘ઈસ’ ભવિષ્યકાળની નિશાની નિર્દેશી છે: કરિ-હિસિ, હસિહિદિ, હોમહિદિ, હસીસસિ એવાં અપભ્રંશ રૂપો ઇષ્ટ છે. પ્રાકૃત હસિસ્સસિ વગેરે વિકલ્પે સ્થાન પામે.

પ્રકીર્ણ નવીનતા

‘કૃ=કરવું’ નું ભવિષ્યકાળ-૧લા પુરુષ બહુવચનમાં ચોક્કસ “કામહુ” રૂપ થાય.

વર્તમાન કૃદંત, પરોક્ષ ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળના અર્થમાં એક હોતો રૂપ પણ પ્રયોજાય છે.

એ ર અને ઋને ઇચ્છે છે અને ઇન્દ્ર-ચન્દ્રનાં ઇન્દુ-ચન્દુ ઉપરાંત ઇન્દુ-ચન્દુ રૂપ પણ ઇચ્છે છે, અને મૃગયૂથનું ‘મૃગજૂથુ’ રૂપ તેણે ઋકાર સાટે આપ્યું છે.

સ્વાર્થે ક વાપરવામાં મહણઉ-ઓ, ઉપરાંત મહણઈ એવું ઇકારાંત રૂપ પણ તે ઇચ્છે છે. (પૃ. ૧૧૨)

ધાતુ	માર્કડેય	આ. હેમચંદ્ર
દશ્	પુમ્મ-દેક્ષ	પ્રસ્સ-દેક્ષ
	પ્રેરકમાં “દાક્ષવ”	...
આ+વક્ષ્	ચક્ષ	...
સ્થા	થક્ષ	ચિદ્
ગ્રહ્	ગુણ્હ	ગૃણ્હ
વ્રજ્	વઞ્ઞ	વુઞ્
પ્ર+વિશ્	પસવ (વિકલ્પે “પષસ”)	વષસ
છુપ્	છવ	છુપ્
આ+શ્લિષ્	આરુણ્ણ	...
મુઞ્	મુક્ષ, મુઞ્, મુલ્લ	મેલ્લ

તિમ્-સ્તિમ્	તિઅ (વિ.)	...
	બાકી “તિમ્મમ્-શિમ્મમ્”	
સ્થાપ્	કવ, થકવ	...
આનની	આણાવ	...

છેવટ શિષ્ટપ્રયોગમાંથી લેવાનું કહેતાં તેણે અનેન-અમિઃ=આએહિઃ; દ્વિશ્વતુઃ વા=દુધદિવણિ; ત્રયઃ-તિલ્લઃ-ત્રીણિ=તિઅ; અને દોણિણ, વેણિણ, તિણિણ વગેરે પણ; ત્વાંને સ્થાને તો, માંનું મો, તેણાંનું તેણિણ, ત્વદીયનું તેર, મદીયનું મેર, ઉક્તનું પુત્ત, વાધવતિનું વલ્લવવધ વગેરે રૂપો નિર્દેશ્યાં છે.

માર્કેડેયે અવતરણો “પ્રાકૃતપિંગલ”માંથી લીધાં છે. ઉપર જોયું તેમ “પ્રાકૃતપિંગલ” પૂર્વદેશના “અવલક”માં છે; તેમાં અર્વાચીનતા તરફ ઢળવાનું વલણ પણ સ્પષ્ટ છેજ. એથી માર્કેડેય એ નવીન સ્વરૂપ વ્યાકરણબદ્ધ કરી શક્યો છે. એનો અપભ્રંશ પણ તેથી જૂનો નથી. ચારણી ઢબની ભાષામાં વ્યંજનનાં નકામાં દ્વિત્વ તેણે સમર્થિત કર્યાં છેઃ અમરને સ્થાને “ભમ્મર” જેવાં. આમ આ. હેમચંદ્રના ઇષ્ટ અપભ્રંશના બંધારણ ઉપર તેણે “નાગર અપભ્રંશ” આપ્યો છે, જે દ્વારા આપણે તેની પાસેથી “અપભ્રંશ”નું એક વિશિષ્ટ રૂપ મેળવી શક્યા છીએ.

૧૦. પદ્માપાયંદ્રિકાકાર લક્ષ્મીધરનો પ્રયત્ન ત્રિવિક્રમોપશ્રવી હોવાથી તેને માટે સ્વતંત્ર સ્થાન નથી રહેતું. લક્ષ્મીધર જૈનેતર છેઃ અને એણે પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસમાં સરળતા કરી આપી છે; એ રીતે એ મહત્ત્વનો છે. તેણે કેટલાંક વધુ વિકલ્પરૂપો પણ ઇચ્છ્યાં છે; જેવાં અકારાંત નરજાતિ રજી વિલક્ષિતમાં “રાસિ” રૂપ વિકલ્પે; નાન્યતર-જાતિ-૧લી-૨જી બહુવચનમાં ‘કુંડે’ એવું વિકલ્પરૂપ; વગેરે. એ ૧૫મી સદીમાં હયાત હતો.^૧ એશક એ એમ જાણતો લાગે છે કે

અપભ્રંશસ્તુ ચળ્લાલયવનાદિષુ મુજ્યતે ।

૧. સ્વ. ક. પ્રા. ત્રિવેદી તેને મહિનાથનો સમકાલીન માને છે. પ. જા. ચ. અ. પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૭

આમ છતાં પણ એને “અપભ્રંશ” માટે માન છે કે તેણે અપભ્રંશનો ત્યાગ ન કરતાં વ્યાકરણમાં સ્થાન આપ્યું.

૧૧. પ્રાકૃતરૂપાવતારકાર સિંહરાજ પણ ત્રિવિક્રમોપજીવી છે; પણ તેની કૃતિમાં કેટલાંક ઉપયોગી પાઠાંતરો મળે છે, જેમાંનાં કેટલાંક આ. હેમચંદ્રનાં રૂપોને મળે છે. આ વ્યાકરણકાર ૧૭મી સદીનો છે.^૧ એણે ત્રિવિક્રમનાં લગભગ અર્ધા જેટલાં જ સૂત્રોનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેણે વિકલ્પોના વિષયમાં બહુ મહેનત લીધી છે. ત્રિવિક્રમથી નીચેનાં સ્થળમાં એ જુદાં પાઠાંતર આપે છે:

મૂળ વસ્તુ	સિંહરાજ	ત્રિવિક્રમ
અકારાંત સર્વનામને પાં. એ. વ.	હાં	હ
ચદ્-તદનાં	દુ, તુ	દુ, તુ
ચુષ્મદ્ છઢી એકવચન	તુજઝ	તુજઝ
અસ્મદ્ સાતમી બહુવચન	અમહાસુ-સું	અમહાસું
ત્તન્ પ્રત્યયનો આદેશ	અણઅ	ણઅ
ગૃહનો આદેશ	ગૃહ	ગૃહ

સિંહરાજે સ્વીકારેલાં રૂપોમાં આ. હેમચંદ્રની અસર જણાય છે. અને એટલું સ્પષ્ટ છે કે આ. હેમચંદ્ર, ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર અને સિંહરાજનાં અપભ્રંશમાં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ ભેદ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. એઓ એક જ પ્રાંતની બોલીનો પ્રતિનિધિઓ છે; જ્યારે આપણે જોયું તેમ માર્કડેય જુદાં જ પ્રાંતની બોલીનું પ્રતિનિધિત્વ આપે છે. આ તેનો “નાગર અપભ્રંશ” આ બધાની સરખામણી કર્યા પછી લાગ્યે જ એ મતને સ્થાન મળશે કે આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ “નાગર” હોય. એ “નાગર” નથી, એટલે જ “ગૌર્જર” છે, એ મત હવે મુશ્કેલીથી જ ઉઠાવી શકાશે.

૧. તેણે સિદ્ધાંતકૌમુદીમાંથી એક અવતરણ લીધું છે, તેથી તે લટ્ટાજી દીક્ષિત પછી થયો સ્પષ્ટ છે. જુઓ, પ્રા. ૩. અ., અ. પ્રસ્તા., પૃ. ૮.

રાસયુગ

હૈમયુગને આપણે ઇસુની ૧૨મી સદીના અંત સુધી જોયો, એ પછી એક નવો યુગ શરૂ થાય છે. એમાં જે કવિતા વિકાસ પામે છે, તે અનેક રીતે વિકાસ પામી પૌરાણિક આખ્યાનપદ્ધતિ તેમ જ લોકકથાસાહિત્યને લગતી કવિતાને પ્રાણદાયક થઈ પડી છે. નરસિંહ-યુગનો આરંભ થાય એટલે કે પૌરાણિક આખ્યાન-કાળનો આરંભ થાય, તે પૂર્વે જૈન કવિઓની જ ધાટીનું મળે છે, એટલે તેને જુદું મહત્ત્વ મળી શકતું જ નથી. આ વચ્ચેના સમયને તેમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની કાવ્યપદ્ધતિનો વિકાસ થયો હોવાથી, અને—પદ્ધતિ મુખ્યત્વે “રાસ” એ પદ્ધતિ હોવાથી, તેને રાસયુગ એવું નામ આપવામાં સાદુસ નથી. એક પ્રશ્ન થાય કે રાસ જૈન કવિઓએ છેક ૧૮મા સદી સુધી લખ્યા છે, તો આટલા જ સમયમાં “રાસયુગ”ને શા માટે રુદ્ધ કરી દેવો ? આનો એક જ જવાબ હોઈ શકે કે રાસપદ્ધતિ વિકાસ આ યુગમાં જ પામી છે, પછીના રાસ તો આખ્યાન-પદ્ધતિનાં કડવાપદ્ધ કાવ્યો થઈ ગયાં છે; એટલે અને સાથે આખ્યાનો એક સરખા જોમથી પ્રચારમાં આવવા લાગ્યાં હોવાથી વધુ સમયને માટે સ્વતંત્ર “રાસયુગ”ને લંબાવવાનું સ્વાભાવિક નથી લાગતું.

“રાસ”નો વિકાસ કેવળ જૈન કવિઓને આજારી છે. આપણે આ પૂર્વે જિનદત્તસૂરિના એક “ઉપદેશરસાયનરાસ” વિશે થોડા વાકેફ થયા છियે. એની સાથે “રાસ” શબ્દ યોગ્યો છે, છતાં આપણે રાસયુગમાં જે જાતના “રાસ” જોઈએ છियે, તે જાતનો તે રાસ ખાસ નથી. પદ્ધતિ હંદનો ઉપદેશાત્મક એક પદ્યપ્રબંધ એ છે. એ કાવ્યના સં. દીકાકાર જિનપાલ ઉપાધ્યાયે પ્રાકૃત સાદા પ્રબંધ વિશે દીકાના આરંભમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે:

ચર્ચરી-રાસકપ્રહ્યે પ્રવચ્ચે પ્રાકૃતે કિલ !

વૃત્તિપ્રવૃત્તિ નાધત્તે પ્રાયઃ ક્લોડિ વિચ્છેનઃ ॥^૧

ટીકાકાર એમ કહેવા ચાહે છે કે “ચર્યરી” અને “રાસક” એ પ્રાકૃત પ્રબંધ એટલા સરલ છે કે તેના ઉપર (સંસ્કૃત) વૃત્તિ લખવાનો કોઈ વિચક્ષણ પુરુષ પ્રયત્ન કરતો નથી.

ટીકાકારે પછી આ જાતનો પ્રબંધ બધા રાગમાં ગાઈ શકાય છે, એમ જણાવતાં લખ્યું છે કે:

અત્ર પદ્ધતિકાવન્ધે માત્રા ષોડશ પાદગાઃ ।

અયં સર્વેષુ રાગેષુ ગીયતે ગીતકોવિદૈઃ ॥^૧

આ જાતનો પ્રબંધ બધા રાગમાં ગવાય છે. અને તેથી જ આ કાવ્ય “રાસ” કહેવાયું હશે, એમ માનવામાં બાધ નથી.

“રાસક” એક ઉપરૂપકવિશેષ છે. વાગ્લટ આ વિષયમાં જણાવે છે કે: હોમ્બિકા-માળ-પ્રસ્થાન-માળિકા-પ્રેરણ-શિજ્જક-રામાકીડ-હલીસક-શ્રીગદિત-રાસક-ગોષ્ટીપ્રમૃત્તીની ગેયાનિ ॥

એની વૃત્તિમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે “પદાર્થાભિનય-સ્વભાવાનિ હોમ્બિકાદીનિ ગેયાનિ રૂપકાણિ ચિરંતનૈરુક્તાનિ ॥” આમ આ રૂપકો ગેય છે. એમાંનું “રાસક” પણ એક રૂપક છે, જેનું લક્ષણ ત્યાં નીચે મુજબનું મળે છે:

અનેકનર્તકીયોજ્યં ચિત્રતાલલયાન્વિતમ્ ।

આચતુઃષ્ટિયુગલાદ્રાસકં મસુણોદ્યતે ॥^૨

નર્તકીઓ અનેક હોય, જેમાં અનેક પ્રકારના તાલ અને લય હોય, પણ જેમાં ૬૪ સુધીનાં યુગલ હોય તેવું કામળ અને ઉદ્યત જે રૂપક-ગેય તે “રાસક.”

૧. એજન, પૃ. ૨૯

૨. વાગ્લટ: કાવ્યાનુશાસન (નિ. સા.), પૃ. ૧૮૦. આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના કાવ્યાનુશાસનમાં ગેયં હોમ્બિકા-માળ-પ્રસ્થાન-શિજ્જક-માળિકા-પ્રેરણ-રામાકીડ-હલીસક-રાસક-ગોષ્ટી-શ્રીગદિત-રાગકાવ્યાદિ એમ ક્રમ આપી ઉપરના શબ્દોની વૃત્તિ આપી ક્રમપ્રાપ્ત “રાસક”નું લક્ષણ વાગ્લટનું જ આપ્યું છે. જુઓ. પૃ. ૪૪૫-૪૪૬.

વાગ્બટ કરતાં એક વધુ “રાગકાવ્ય” ભેદ આ. હેમચંદ્રે આપ્યો છે, જેનું લક્ષણ તેમણે આપ્યું છે કે:

લયાન્તરપ્રયોગેણ રાગૈશ્વાપિ વિચિત્રિતમ્ ।

નાનારસં સુનિર્વાહ્યકથં કાવ્યમિતિ સ્મૃતમ્ ॥^૧

જુદા જુદા લયના પ્રયોગથી અને રાગથી વિચિત્ર બનાવેલું જુદા જુદા પ્રકારનું સારી રીતે લંબાય તેવી કથાવાળું “કાવ્ય” કહેવાય છે.

અપભ્રંશ કાવ્યો જે મળે છે, જેવાં કે ભવિસ્સઅત્તકહા, નેમિનાહચરિત્ર વગેરે, તે બધાં સંધિઓમાં વિલક્ત મળે છે; જે સંધિઓમાં પાછાં કડવાં હોય છે. આ કાવ્યો રાગથી ગાઈ શકાતાં હશે કે નહિ તે કહેવાનું આપણી પાસે સાધન તો નથી જ. આ. હેમચંદ્રે મહાકાવ્યની વ્યાખ્યા આપતાં નીચે મુજબ જણાવ્યું છે:

૨૦૧ પદ્યં પ્રાયઃ સંસ્કૃતપ્રાકૃતાપભ્રંશપ્રામ્યભાવાનિવદ્ધમિત્રવૃત્ત-
સર્ગાશ્વાસસંઘ્યવસ્કન્ધકવન્ધં સત્સન્ધિ શબ્દાર્થવૈચિત્ર્યોપેતં મહાકાવ્યમ્ ।૬૨

મંસ્કૃત તે સર્ગોમાં, પ્રાકૃત તે આશ્વાસોમાં, અપભ્રંશ તે સંધિઓમાં, પ્રામ્ય તે સંઘકમાં, તેવું મુખ્ય-પ્રતિમુખ્યાદિ સંધિઓવાળું શબ્દ અને અર્થની વિચિત્રતાવાળું તે “મહાકાવ્ય.”

આ વ્યાખ્યામાં અપભ્રંશ કાવ્યોમાં સર્ગોને સ્થાને સંધિ છે, જે આપણે ઉપર બતાવ્યા મુજબ ભવિસ્સઅત્તકહા વગેરેમાં નોંધ્યે છીએ. આ. હેમચંદ્રે અધિષમચન નામક કાવ્ય જણાવ્યું છે. પણ તે હાલ પ્રાપ્ય નથી.

માત્ર જે કાંઈ ગેયતાની આશા બંધાય છે, તે સંધિઓ પાછા કડવામાં વિલક્ત થયા હોય છે, અને કડવાંઓ પાછળથી ગેય અને રમી શકાય તેવાં સ્વીકારાયાં છે,^૩ તે, એટલે આ જૂનાં સંધિકાવ્યો પણ

૧ એન.ન. પૃ. ૪૪૯

૨ એન.ન. પૃ. ૪૪૯

૩ જુઓ “રેવંતગિરિરાસુ” પ્રા. ગૃ. કા. સં. પૃ. ૫=“રંગિહિ એ રમઈ જો રાસુ” વગેરે.

ગેય હોય તો તે સંભવી શકે, કેમકે ઘણા પછી આવતી ચોપાઈની પંક્તિઓ સાદા ઢાળે ગાઈ શકાતી હોવાની અશક્યતા નથી. પછી તો મહાકાવ્યોને સ્થાને સંધિઓ તૂટીને કડવાપદ્ધ ગેય કવિતા પ્રચારમાં આવી છે, જેનું એક સ્વરૂપ આપણને “રેવંતગિરિરાસ” આપે છે. આ જાતના “રાસ” અને આ હેમચંદ્રે બતાવેલા આવા “કાવ્ય”નો, તહિ કે તેમણે બતાવેલા મહાકાવ્યનો, પ્રચાર ગૂજરાતી ભાષામાં ઉત્તરોત્તર વધ્યો છે. ટૂંકાં એ “રાસ”^૧ અને લાંબાં આખ્યાન-પદ્ધતિનાં કાવ્યો એ “કાવ્ય” એ આમાંથી હવે સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

“રાસ”ના લક્ષણમાં જોયું કે તેમાં નર્તકી-પ્રાધાન્ય છે; એટલે કે એવો પ્રબંધ જોઈએ કે જે જુદા જુદા રાગમાં ગવાતો હોય અને સાથે નર્તકીઓ અંદર નાચતી જતી હોય. કૃષ્ણની રાસકીડા આવા પ્રકારની છે; પછી આવેલા “રાસ”માં પણ એ બંને તત્ત્વ રહ્યાં છે, જે પુરુષો—પુરુષો અને સ્ત્રીઓ—સ્ત્રીઓ અલગ ગાતાં હશે. ઉપર જિનપાલે “ઉપદેશરસાયનરાસ”માં એ જુદા જુદા રાગે ગાઈ શકાય છે, એવું જણાવ્યું છે, એમાં નિર્દોષ અને સૌમ્ય પદ્ધતિનો આલેખકાર છે. પુરુષો કે સ્ત્રીઓ કુંડાળામાં ફરતાં તાલ આપી ગાતાં કે ગવૈયા જ માત્ર ગાતા તે કહેવાનું આપણી પાસે સાધન નથી; છતાં રાસ રમાતા હતા તે તો ચોક્કસ છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે “રેવંતગિરિ-

૧ શ્રી. પોપટલાલ કે. શાહે “જૈન કાવ્યદોહન” ભાગ ૧લાની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭)માં “રાસ” શબ્દના પ્રયોગ માટે પોતાનું નીચે મુજબનું મંતવ્ય બતાવ્યું છે:

“જૈન કવિઓના રાસોમાં જૂદેજૂદે સ્થળે નજર કરતાં નવરસયુક્ત વર્ણનો જોવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ સ્થળનાં વર્ણનો રસ અને અલંકારથી, છલકાઈ નય છે. રસના આલંબન, ઉદ્દીપન વિલાસ, વગેરે સાધનોનો જ્યાં જોવો ઘટે તેવો ઉપયોગ કરી એ વર્ણનો વાંચવામાં આનંદ આવે એવાં રસભરિત કર્યાં છે. આવાં રસવાળાં રસિક વર્ણનોને તેમણે રાસ નામ આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું હોય તેમ અનુમાન થઈ શકે છે. કાવ્યનો આત્મા રસ છે અને તેથી રસિક કાવ્યને રાસ નામ આપવું એ યોગ્ય પણ છે.” ઉપર બતાવ્યું છે, તે ઉપરથી માલૂમ પડશે કે નર્તકીઓનાં ગેય કાવ્ય તે રાસ છે. એટલે માત્ર

રાસ”માંના જ છેલ્લો ઉલ્લેખ નોંધ્યે:

“રંગિહિ એ રમઇ ને રાસુ સિરિવિજયસેણુસૂરિનિમ્મવિહ એ ।

નેમિનિણુ તૂસઇ તાસુ અંખિક પૂરઇ મણિ રલી એ ॥”^૧

અતિ પ્રાચીન કાળમાં આ “રાસ” આર્યાવર્તમાં વ્યાપક હતો. શ્રી. મુનશી જણાવે છે “શૌરસેન પ્રાકૃત”માં^૨ “રાસસાહિત્ય” પ્રચારમાં આવ્યું હતું. તેઓ શા આધારે કહે છે, તે સમજમાં નથી આવતું. “રાસમંડલી”ઓના રાસ જુદા જુદા યાત્રાપ્રસંગોમાં પ્રચલિત થવાનું બીજે સ્થળે તેમણે જણાવ્યું છે, પણ અત્યારની “રાસમંડલી-” ઓનો આવિષ્કાર ચૈતન્ય અને શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી પછી જ થયો છે. વ્રજ-ઓર્યાશીકાશ-યાત્રામાં આ પ્રકાર પ્રથમ દાખલ થયો છે અને પછીથી એ જ વ્રજવાસી રાસ ખેલનારોઓ મંડલીઓ લઈ ગૂજરાત-કાઠિયા-વાડમાં આવતા થયા છે, જે ઇ. સ. ૧૬૫૦ પછી જ.

અત્યારે આપણે ત્યાં “રાસ” ગરબી-ગરબાના રૂપમાં પ્રચારમાં આવ્યો છે, એ એના જૂના રૂપનું લગલગ પુનરાવર્તન છે. ખેશક આ પ્રકાર જૂનો છે; કેમકે શર્ગધરે (ઈ. સ. ૧૨૦૦ આસપાસ) “સંગીત-રતનાકર”માં સારાષ્ટ્રની નારીઓમાં આ પ્રકારના નૃત્યનો પ્રચાર હોવાનું લખ્યું છે.^૩

“રાસક”ની ક્રિયાનું લક્ષણ આપતાં લક્ષ્મણગણીએ (ઈ. સ. ૧૧૪૩) “કેવિ ઉત્તાલતાલાલં રાસયં-કેટલાક ઊંચા તાલવાળાંઓથી

રસિક હોવાને કારણે જ “રાસ” કહેવાયા એવી નિયુક્તિ શોધી કાઢવી એ વધુ પડતું છે; “રાસ”માં કાવ્યતા ને હોય તો તેમાં રસ સ્વયંસિદ્ધ જ છે.

—લેખક

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૭

છાયા: રંગે એ રમે ને રાસ શ્રીવિજયસેનસૂરિ-નિરર્થો એ

નેમિનિન તૂઠે તેને અંખિકા પૂરે મને રળી એ ॥

૨ Guj. & its Lit. p. 87

૩ કેડપિ ઉત્તાલતાલાકુલં રાસકમ્ । એનન, પૃ. ૮૮. ધ્યાન આપો કે આ ચરણ “ઝૂલણા”નું ૨૦ માત્રાવાળું અર્ધ ચરણ છે.

અકુળ બન્યો તે રાસ” એવી વ્યાખ્યા આપી છે; પણ સમક્ષેત્રિ રાસ (૨. સં. ૧૩૨૭)માં બે જાતના રાસ આપ્યા છે, એ ખાસ મહત્વના છે:

બધસંધ સહૃદ્ય શ્રમણસંધ સાવય ગુણવંતા
જેયધ ઉચ્છવ જિનહ ભુવણિ મનિ હરખ ધરંતા ।
તીછે તાહારસ પડધ બહુ ભાટ પઢંતા
અનધ લકુટારસ જોઈધ ખેલા નાચંતા ॥
સવિહુ સરીષા સિણગાર સવિ તેવતેવડા
નાચધ ધામીય રંગભરે તહ ભાવધ રડા ।
સુલલિત વાણી મધુરિ સાદિ જિણગુણ ગાયંતા
તાલ માનુ છંદ ગીત મેલુ વાજિત્ર વાજંતા ॥૧

આ “તાહારસ” અને “લકુટારસ” એ “રાસનૃત્ય”ના એ બે છે કે જેમાં પહેલામાં ફરતે કુંડાળે માત્ર “તાળીઓથી” તાલ આપી સંગીતપૂર્વક પગના ઠેકા સાથે ફરવામાં આવે છે, ત્યારે બીજામાં બધાએ દાંડિયાથી તે જ પ્રમાણે ફરવામાં આવે છે. પ્રથમ પ્રકારને અત્યારે મરદો લેતા હોય તો “હોંચ” અને સ્ત્રીઓ લેતી હોય તો “હમચી” કહેવામાં આવે છે, જ્યારે બીજા પ્રકારને સર્વસામાન્ય રીતે

૧. પ્રા. ગૂ. કા. સં. (ગા. ઓ. માળા), પૃ. ૫૨

છાયા:-

જેસે સહુય શ્રમણસંધ સાવક ગુણવંતા
જુએ ઓચ્છવ જિનના ભવને મનમાં હરખ ધરંતા ।
ત્યાં તાહારસ પડે બહુ ભાટ પઢંતા
અને લકુટારસ જોઈયે ખેલા નાચંતા ॥
સૌએ સરખા શણગાર સૌ તેવતેવડા
નાચે ધાર્મિક રંગભર ત્યારે ભાવે રડા ।
સુલલિત વાણી મધુરે સાદે જિન-ગુણ ગાતા
તાલ માન છંદ ગીત મેળ વાજિત્ર વાજંતા ॥

આ ઉપરાંત “સમ્યક્ત્વમાર્થ ચક્રપદ”માં પણ નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:
તાહારસ રચણિ નહુ દેધ લકુટારસુ મૂલહ વારેધ ॥૨૧॥ એજન, પૃ. ૮૦

“દાંડિયારસ” કહેવામાં આવે છે. કેટલીકવાર “હોય-હમચી” સીઓ અને પુરુષો સાથે પણ લેતાં જોવામાં આવે છે.

આ બંને પ્રકારના “રાસ”માં જુદા જુદા રાગમાં પદો ગાવામાં આવે છે; અને જિનપાલના “ઉપદેશરસાયનરાસ”માં આપણે ઉપર જોયું તેમ “અયં સર્વેષુ રાગેષુ ગીયતે ગીતકોવિદૈઃ” એમ ૧૨ મી સદીથી જ જાણવામાં છે, અને એ પ્રમાણે ચર્ચરી અને રાસનું સાહિત્ય રાગોમાં ગવાતું અને “રેવંતગિરિરાસુ” વગેરેના નિર્દેશ પ્રમાણે રમાતું હતું એ સ્પષ્ટ છે. આ જાતનું સાહિત્ય પાછળથી ધાર્મિક સ્તવનો, ઉપદેશાત્મક કાવ્યો, ધાર્મિક—તીર્થંકર સાધુઓ, જૈન શ્રેષ્ઠીઓનાં—ચરિતો, તીર્થ સ્થળોનાં કથાનકો વગેરે વિષયને આંધતું લાંબાં વર્ણનાત્મક કાવ્યોના રૂપમાં આવવા લાગ્યું હતું, એમ દેખાય છે. આ ગાળાનું જૈનેતર સાહિત્ય લાગ્યે જ મળે છે. “રાસ” નામ હોય એવો એક માત્ર જૈનેતર રાસ એક મુસલમાન કવિએ “મંદેશક રાસ” આપ્યો છે; પણ તે તો “રાસયુગ”ના અંતલાગમાં રચાયો છે. જેનું નામ “રાસ” નથી તેવાં, આ યુગના અંતલાગમાં લખાયેલાં ત્રણ કાવ્યોઃ શ્રીધર વ્યાસનો રણમલ છંદ, અસાઈતની હંસાહલી અને જીમની સદયવત્સકથા, એ રાસકાવ્યો કરતાં પ્રચંધો જ છે. “રાસ-યુગ” ના રાસો આવા પ્રચંધોથી જુદા તરીકે આવે છે. “રાસ” સળંગ એક બંધવાળાં કાવ્યો ન હોતાં “કડવાં” “ભાષા” એવાં નામે પ્રાયઃ નાના નાના ખંડ પાડતા, તો કેટલાકે જુદા જુદા છંદોમાં પણ મળી આવે છે. આવા ખંડોમાં પ્રાયઃ રાહ પણ બદલતો આવતો હોય છે. “રેવંતગિરિરાસુ,” “સમરારાસુ,” “કટ્ટલીરાસુ” એ વગેરે જોવાથી આનો આપણને ખ્યાલ આવી શકશે. દાખલા તરીકે “રેવંતગિરિરાસુ” માં ચાર કડવાં છે, જેમાં અનુક્રમે ૨૦, ૧૦, ૨૨ અને ૨૦ કડીઓના. જુદા જુદા કાવ્યબંધો છે. “સમરારાસુ” માં ૧૨ ભાષા (એને આપણે “પદો” કહી શકીએ, કેમકે, જોકે તેના ઉપર કોઈ રાગનો નિર્દેશ નથી છતાં, એ નાનાં નાનાં ૬ કડીથી

માંડી ૧૪ કડી સુધીનાં ગેય “પદો” જ) છે, તે જુદા જુદા કાવ્ય-
બંધો છે. નીચે પ્રસંગ મળતાં આ પ્રકાર વિસ્તારથી સમજાવવામાં
આવશે, એટલે અહીં વધુ વિસ્તાર નથી આપવામાં આવતો.

આમાં નાનાં નાનાં “પદો” સમૂહનૃત્યમાં ગાવાં સરળ છે.
એક બોલાવે અને બધાં ઝીલે, એ પ્રમાણેનો જે પ્રકાર હોય-હમચીનો
આજે પ્રચારમાં છે તેના જ જેવો પ્રકાર “સમરાસ” વગેરેમાં
“તાલારસ” અને “લકુટારસ” થી નિર્દિષ્ટ છે, એમ માનવામાં હું
કોઈપણ પ્રકારનો આધ જોઈ શકતો નથી. એક અત્યંત સામાન્ય નિયમ
છે કે જેવા પ્રકારના યૂથ સાથે સંપર્ક સાધવો હોય તેવા પ્રકારનું
થવું જ જોઈયે; તેઓને અનુરૂપ અને અનુકૂળ આપવું જ જોઈયે;
સાક્ષણે ગીર્વાણ વાણીના મોહમાં રહ્યા અને પરિણામે લોકભોજ્ય
સાહિત્ય ધણું કરી નથી અર્પી શક્યા. બૌદ્ધ સાધુઓ અને જૈન
સાધુઓ તો લોકભાષાને જ સ્વીકારી ધણુંખરું સાહિત્ય તે યુગની લોક-
ભાષામાં આપતા રહ્યા. બૌદ્ધ ધર્મનો અહીંથી લોપ થયો, જ્યારે જૈન
ધર્મ હિંદમાં સારી રીતે વિકાસ પામ્યો. સામાન્ય જન-સમૂહમાં
સ્વધર્મના સિદ્ધાંતો કથાઓદ્વારા ફેલાવવામાં તેઓને લોકભાષાએ
યુષ્કળ મદદ કરી છે. તેમણે તેથી કરીને જે લૌકિક-ધાર્મિક સાહિત્યનો
વિકાસ સાધ્યો તેમાં લોકમાં અચલિત બંધોનો સ્વીકાર કર્યો. લોકોને
એ અનેક રીતે અનુકૂળ થઈ પડ્યું હશે; કેમકે તેવા પ્રકારનું સાહિત્ય
ખૂબ ખીલ્યું છે. ગેય કાવ્યોના પ્રકારમાંના “રાસ” અને “કાવ્ય”
એ બંને ભેદો આ. હેમચંદ્રે સ્વતંત્ર બતાવ્યા છે, તે ભેદો પ્રાયઃ
પાછળથી પણ રહ્યા છે; એટલે કે ટૂંકાં ગાઈ-નાચી શકવામાં
ઉપયોગી થાય તેવાં કાવ્યો તે “રાસ” અને મોટાં કથાનકો
આપે તે “કાવ્યો.” એ દૃષ્ટિથી નિહાળતાં દિગંબર જૈન અને
શ્વેતાંબર જૈન અપભ્રંશકૃતિઓને આપણે તેવાં “કાવ્યો” ના
પ્રકારમાં મૂકતાં સંક્રાંત નહિ અનુભવિયે; જે કે તેમાં જુદા જુદા
રાગનાં કડવાં નોંધાયાં નથી; જ્યારે જૂની ગૂજરાતી-પ્રાચીન

ગૂજરાતીમાં આ. હેમચંદ્રના પછીનાં યુગમાં સધાયેલાં નાનાં કાવ્યોને “રાસ” કહેવામાં કશી ખમચામણ નથી.

આ રાસસાહિત્યે જે યુગમાં વિકાસ-સાધ્યો છે, તે યુગ તે આ. હેમચંદ્રના દેહાંત પછીનો ઉપર આપણે સ્વીકાર્યો છે. એમનું નિધન વિ. સં. ૧૨૨૯માં થયું; તે પછી આ કાવ્યપદ્ધતિ ખીલતી આવી છે. કુમારપાલના રાજ્યાંત સાથે પદ્મભેદને કારણે અન્યપાળ, બાળ મૂળરાજ અને ભોળા ભીમના સમયમાં જૈન કવિઓને ખાસ આશ્રય આપ્યો હતો, તેમ છતાં એમાં કૃતિઓ રચાઈ છે, એ તો સ્પષ્ટ જ છે. ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ (વિ. સં. ૧૨૪૧), રવંતગિરિરાસ (વિ. સં. ૧૨૮૭) વગેરે રાસો ઉપલબ્ધ થાય છે. એ ગાળામાં રચાયેલું સંસ્કૃત—પ્રાકૃત સાહિત્ય તો ઘણું જ મળે છે. વસ્તુપાલ તેજપાલના (વિ. સં. ૧૨૭૦-૧૩૦૦) સમયમાં સાહિત્યને પુષ્કળ ઉત્તેજન મળ્યું છે. ખુદ વસ્તુપાલે પણ સં. સાહિત્યકૃતિઓ રચી આપી છે. તેનું ચરિત આપતાં તેમ જ સ્વતંત્ર વિષયનાં પ્રા. ગૂજરાતી કાવ્યો પણ રચાયાં છે. નેમિનાથચતુષ્પદિકા, સમક્ષેત્રિરાસ (વિ. સં. ૧૩૨૭), જિનેશ્વરદીક્ષાવિવાહવર્ણના રાસ (વિ. સં. ૧૩૩૧ પછી), સમ્યક્ત્વ-માર્ગ ચઉપધ (વિ. સં. ૧૩૩૧) વગેરે પ્રસિદ્ધ છે. કર્ણ વાઘેલા (વિ. સં. ૧૩૫૭) ના રાજ્યાંત સાથે ગૂજરાતમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય આવ્યું. આ ગાળામાં રાજ્યાશ્રય નષ્ટ થયો. સમગ્ર પ્રજા આ વખતે ક્રાંતિ અનુભવી રહી હતી. એટલે જ શ્રી. મુનશી આ કાળને a century of chaos—અંધાધૂંધીનો સમય^૧ કહે છે. આ સમય તે ઈ. સં. ૧૨૯૭ થી ૧૪૦૦ (વિ. સં. ૧૩૫૩ થી ૧૪૫૬); એશક રાજકીય વિષયમાં આ કાળ અંધાધૂંધીનો ખરો, પણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તો પૂર્વ મુજબજ ચાલુ હતી, એમ તે ગાળામાં રચાયેલી કૃતિઓથી સમગ્રી શકાય તેમ છે. કલ્પલિરાસ (વિ. સં. ૧૩૬૩); સમરાસ (વિ. સં. ૧૩૭૧); સિરિથૂલિલદશાય (વિ. સં. ૧૩૯૦ લગભગ);

સાલિભદ્ર કક્ષ, દૂહામાતૃકા, ચર્યરિકા, નેમિનાથદ્વાય (વિ. સં. ૧૪૦૦ લગભગ), ક્ષેત્રપ્રકાશ રાસ (વિ. સં. ૧૪૧૦ લગભગ), કમલાવતી રાસ, કલાવતી રાસ, હંસરાજ વચ્છરાજ, શીલ શેષ (બંને કૃતિ વિ. સં. ૧૪૧૧), ગૌતમસ્વામીનો રાસ (વિ. સં. ૧૪૧૨), મયણુરેહા રાસ (વિ. સં. ૧૪૧૩), ત્રિવિક્રમ રાસ (વિ. સં. ૧૪૧૫), શ્રી જિનોદયસૂરિપદ્માભિષેક રાસ (વિ. સં. ૧૪૧૫), શ્રી જિનોદયસૂરિ-વીવાહલહિ (વિ. સં. ૧૪૩૦), અજિતશાંતિસ્તવન, કાકબંધિ ચંદ્રપદ્મ (વિ. સં. ૧૪૪૦ લગભગ), શાલિભદ્ર રાસ (વિ. ૧૪૫૫), ચિહ્નંગતિ ચોપદ (વિ. સં. ૧૪૬૨ પૂર્વે) વગેરે અનેક કૃતિઓ આ ગાળામાં રચાઈ છે. અત્યાર સુધીમાં જાણવામાં આવેલી આ કૃતિઓ છે. ન જાણવામાં આવેલી લગભગ ૩૦૦ જેટલી કૃતિ મુનિશ્રી જિન-વિજયજીને મળેલી છે. પદ્યકૃતિઓ જ નહિ, પણ ગદ્યકૃતિઓ, ટપાઓ, ઔક્તિકો પણ પુષ્કળ રચાયાં છે. મુગધાવબોધ ઔક્તિક (વિ. સં. ૧૪૫૦) અંધાધૂંધીના યુગના અંતભાગનું ગૂજ. માં લખાયેલું સં. વ્યાકરણ છે. જૈન સાધુઓએને એ અંધાધૂંધી જરા પણ નડી જણાતી નથી. દાખલા તરીકે તરુણપ્રભે સં. ૧૪૧૧ માં સમ્યક્ત્વ તંથા વાર વ્રત ઉપર કથાઓ ગદ્યમાં લખી છે. આવી અનેક તોંધાયેલી અને ન જાણેલી કૃતિઓ જૈન ભંડારોમાં પડી છે.

રાજ્યક્રાંતિ ગમે તેટલી થાય, પણ સમાજમાં તો આફત આવે તેટલી જ ઘડી અશાંતિ હોય છે. આફત જતાં જ તે જ દિવસથી જેમ વ્યવહાર, પ્રસંગ, પ્રસ્તાવ વગેરે ચાલતા હોય તેમ જ ચાલે, લોકો વર્ષમાં આવતા જુદા જુદા ઉત્સવોમાં પૂર્વ મુજબ આનંદ લે અને ઉત્સવો ચાલે. અલ્લાઉદ્દીને સં. ૧૩૫૭ માં ગૂજરાત જીત્યા પછી જ સં. ૧૩૭૧માં પાટણનો સમરસિંહ મંધ લઈ યાત્રાએ નીકળે છે, અને અનેક મંદિરો રચાવે છે. એને ખુદ, અલ્લાઉદ્દીનના સૂળા અલપખાનની મિત્રતા છે; અને ખાદશાહી શાસનને બદલે જિનશાસન આગળ પડતું આપણને એ સમયે જાણે કે લાગે છે. મુસ્લિમ સૂળો તીર્થરચના માટે હુકમ આપે છે:

આપિણ એ સંભવયજ્ઞેહિં કુરમાણુ તીરથ માંડિલા એ ।

અહિદર એ મલિક-આએસિ દીન્હલે શ્રીમુખિ આપણુ એ ॥૧

આ ઉપરથી એમ માનવાને પણ કારણ મળે છે કે મુસ્લિમ શાસનની શરૂઆતમાં અંધાધૂંધી થોડા મહિના કે વર્ષ રહેતી હશે, પાછું જેમ ચાલતું આવતું હતું તેમ ચાલતું હશે; લોકો ઉત્સવોમાં આનંદ લેતાં હશે અને ગ્રંથકારો પોતાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખ્યે જ જતા હશે.

રાસસાહિત્યના જ અંગમાં એક વિશિષ્ટ રોચક સાહિત્ય પણ આ યુગમાં પોષાયું છે, તે ફાગુ-સાહિત્ય છે. તેમાં પણ “રાસ”માં મળે છે, તેવું ધાર્મિક સાહિત્ય સાથેસાથ છે. જેમાં ધાર્મિકતા છે, તેમાં શૃંગારપ્રાધાન્ય પણ છે. સિરિથૂલિલદ્દફાગુ અને શ્રીનેમિનાથ-ફાગુ એ ધાર્મિક વિષય સાથે સંબંધ છે, ન્યારે વસંતવિલાસ અને ફાગુ એ બે કાવ્ય તદ્દન શૃંગારિક છે, જે બંનેને પણ ધાર્મિક સાહિત્ય તરીકે તે વખતે લેખવામાં આવેલ હશે, કેમકે પાછલા ફાગુ માં તો ફારકામાંનો કૃષ્ણનો વસંતવિહાર વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ પાછલી બંને સં. ૧૪૯૭ પૂર્વેની કૃતિઓ રાસયુગ અને નરસિંહયુગની સંધિમાં છે. એ બંને જોનેતર કૃતિઓ છે, એ ખરું, પણ સિરિથૂલિલદ્દ ફાગુ અને શ્રીનેમિનાથ ફાગુ અનુક્રમે વિ. સં. ૧૩૯૦ અને ૧૪૦૦ લગભગની કૃતિઓ છે, જે રાસયુગના લગભગ મધ્ય સમયની ગણાય, તે જોતાં એ પ્રકાર જન સાધારણમાં પ્રચલિત હોવો જોઈએ. બેશક, આ જાતનું સંધાન આપણને નરસિંહ મહેતાની ચાતુરીઓમાં મળે છે, એ જોતાં એ પ્રકાર લોકમાં પ્રચલિત હતો એમ કહેવામાં સાહસ નથી. અને સં. ૧૪૯૯માં “દેવરત્નસૂરિ ફાગુ” રચાયો એક મળે છે; જેના પછી “હેમવિમલસૂરિ ફાગુ” સં. ૧૫૫૪માં રચાયેલો મળે છે. ૨

૧ પ્રા. ગૂ. કા. પૃ. ૩૦

છાયા : આખું એ સર્વવચને ફરમાન તીરથ માંડવા એ ।

હૈદર એ મલિક-આદેશે દીધું શ્રીમુખે આપણે ॥

૨ જુઓ જૈન ઐતિ. કાવ્યસંચય, પૃ. ૧૪૯-૫૮ અને પૃ. ૧૮૬-૧૯૨

ટૂંકી ટૂંકી પણ સુંદર કડીઓ. એ એની નિશાની છે. તેનો સારો નમૂનો, નેમિનાથનવરસ ફાગ કે રંગસાગર ફાગ (વિ. સં. ૧૪મા શતકમાં), ઉપરાંત છેલ્લે ખતાવેલા બે ફાગ છે.

આ રસિક સાહિત્યની સાથેસાથ “બારમાસીવિરહ કાવ્યો” પણ વિકાસ સાધતાં હતાં. “નેમિનાથચતુષ્પદિકા” (વિ. સં. ૧૩૦૦ લગભગ)” એ એવું એક સુંદર “બારમાસી” કાવ્ય છે. આ બારમાસી સાહિત્ય પછીના યુગોમાં ખૂબ પ્રચરિત હતું. રાધાકૃષ્ણની, રામસીતાની, ગુરુની, ખેડૂતની, જ્ઞાનની, એમ પછી તો અનેક વિષયની “બારમાસી”ઓ રચાઈ છે.^૧

“કક્ષા”ઓનું સાહિત્ય પણ આ યુગમાં સધાયું છેઃ માતૃકા ઉપર સંવેગમાતૃકા, સમ્યક્ત્વમાર્ધ ચઉપદ્ય, દૂહામાતૃકા, સાલિભદ્રકક્ષ વગેરે કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ છે.

આમ “રાસયુગ” અનેક સુંદર કાવ્યપદ્ધતિના આવિષ્કારમાં કારણરૂપ બન્યો છે. ૬-૭ કડીથી માંડીને સંખ્યાબંધ કડીઓ સુધીનાં, છતાં રસિક કાવ્યોએ આ યુગમાં વિકાસ સાધ્યો છે. પ્રજા એને ઝીલવાની સ્થિતિમાં ન હોત તો આટલો વિકાસ ન સધાયો હોત. લોકવાર્તા, પૌરાણિક આખ્યાનો, ઐતિહાસિક પ્રબંધોએ નરસિંહયુગ અને પછીના યુગમાં વિકાસ સાધ્યો તેનું પ્રભવસ્થાન આ જ યુગ છે, એ હવે સમજવું મુશ્કેલી ભરેલું નહિ જ રહે.

રાસયુગની ભાષા

ઉપર ખતાવેલી હકીકતોના ખરા ખોટાપણાનો ખ્યાલ તો આપણે આ યુગની ઉપલબ્ધ કૃતિઓ તપાસીશું ત્યારે જ મેળવી શકીશું.

૧ વધુ વિસ્તાર ઇચ્છનારે Journal of the Gujarat Research Society, Vol. II, no. 2, માંનો શ્રી. મં. ૨. મળમૂદારનો A Note on Barmasi songs in Gujarati Literature (પૃ. ૮-૧૬) એ લેખ જોવો.

અહીં એ માટે એ ગાળામાં થયેલા કવિઓ, તેઓની કૃતિઓ, તેઓએ સ્વીકારેલા કાવ્યબંધ, કવિતાના પ્રકાર વગેરે આવશ્યક માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. એથી જ, ગૂજરાતી સાહિત્યે કેવી રીતે વિકાસ સાધ્યો, તે પણ આપણે જાણવા શક્તિમાન થઈ શકીશું.

આ યુગ “નરસિંહયુગ” સાથે સંધાય છે. નરસિંહ મહેતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિ એની ૨૦ વર્ષની ઉંમરની સ્વીકારિયે તો વિ. સં. ૧૪૯૦ લગભગ શરૂ થવા જાય છે. પણ નરસિંહયુગની જે પ્રધાન ભૂમિકા છે, તે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ખીણ ભૂમિકા છે; મુઘાવબોધ ઔક્તિક (વિ. સં. ૧૪૫૦) મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકાનો નમૂનો રજૂ કરે છે. આ બેતાં વિ. સં. ૧૪૫૦ લગભગમાં આપણે મધ્યકાલીન ગૂજરાતી ભાષાની પ્રથમ ભૂમિકા પ્રચારમાં હોવાનું અટકળી શકિયે. આ હેમચંદ્રથી ગૌર્જર અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતી (કિંવા ઊગતી ગૂજરાતી)ની દ્વિતીય ભૂમિકા શરૂ થવાનું આ પૂર્વે સૂચવવામાં આવ્યું છે,^૧ જે ઇ. સ.ની ૧૪મી સદીનાં પૂર્વાર્ધ પર્યંતઃ આવી મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં પરિણત થઈ જાય છે. ઇ. સ.ની ૧૪મી સદીનો પૂર્વાર્ધ એટલે વિક્રમની ૧૪મી સદીનો અંત ભાગ. એ સંધિ-યુગની સાહિત્યકીય ભાષાનો છેલ્લો નમૂનો “સિરિયૂલિલદ્દ કાશુ” ગણી શકિયે. અબ્દુર રહેમાનનો “સંદેશકરાસ” લગભગ આ જ પ્રકારની પ્રૌઢ સાહિત્યકીય ભાષાને સાચવી રાખે છે. આ પછીની જૈનેતર કૃતિઓ તે અસાધ્યતની હંસાઉલી (વિ. સં. ૧૪૧૭), શ્રીધર વ્યાસની કૃતિ રણમલ છંદ (વિ. સં. ૧૪૫૬ આસપાસ), અને ભીમની સદયવત્સ-કથા (વિ. સં. ૧૪૬૬). આમાં છેલ્લી બેમાં જૂનું સ્વરૂપ સચવાયેલું મળે છે, જ્યારે ૧લી કૃતિની હાથપ્રત વિક્રમના ૧૭મા શતકના ઉત્તરાર્ધની મળતી હોવાથી ભાષા મધ્ય ગૂજ.ની ૨જી ભૂમિકામાં મળે છે. આ સંધિયુગની ભાષાને ખ્યાલમાં લેતાં ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રા.

ગૂજ.ની દ્વિતીય ભૂમિકા^૧ ઇ. સ.ની ૧૪મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી અને તે પછીની મધ્યકાલીન ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકા (સં. ૧૪૫૦ લગભગ)ને નરસિંહયુગ સાથે સાંકળે તેવી રીતે “રાસયુગ” અહીં આપવામાં આવે છે. આ “યુગ”માં ભાષા કેવી રીતે વિકાસ સાધતી આવી મધ્યકાલીન ગૂજ.માં પરિણત થઈ છે, તે નીચે અત્રત્ર નમૂનાઓ આવવાના છે, તે પરથી જાણી શકાશે. (બંધારણ માટે જુઓ પરિં ૨)

રાસયુગના કવિઓ

[વિક્રમનું તેરમું શતક]

૧. આ. હેમચંદ્રના વિ. સં. ૧૨૨૯માં મૃત્યુ પછી માત્ર ૧૨મે વર્ષે જ શાલિભદ્રસૂરિ નામના જૈન સાધુએ સં. ૧૨૪૧ના વર્ષમાં ૨૦૫ કડીનો “ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ” રચ્યો છે. એ જ કવિએ “બુદ્ધિરાસ” કે “હિતશિક્ષાપ્રબુદ્ધરાસ” નાનો ૫૩ કડીનો રચ્યો જાણવામાં આવેલો છે. ૨ આ બંને કાવ્યો હજી પ્રસિદ્ધ થયાં નથી, તેથી તેના વિષયમાં વિશેષ માહિતી આપી શકાતી નથી. કવિની ભાષાનો તેમ જ કવિનો કાંઈકે પરિચય મળે તેટલા પૂરતો ભાગ અહીં આપવામાં આવે છે:

“રિસહ જિણેસર પય પાણમેવી, સરસતિ સામિણિ મનિ સમરેવિ
નમિવિ નિરંતર ગુરુચરણ

ભરહ નરિદહ તાણઉ ચરિતો, જે જગિ વસુહીંડઈ વદીતો

ખાર વરસિ ખિહુ બંધવહું.

૧

હઈ હિવ એ ભણિસુ રાસહ કંદિહિં, તં જણુમણુડર મણુ આણુંદિઈ,
ભાવિઈ ભવિયણુ સાંભલઉ,

જંબુદીપિ ઉવઝાહર નયરો, ધણુદ્રણુ કંચણુ રયણિહિં પવરો

અવર પવર દિરિ અમરપુરો.

૨

૧ સ્વ. સી. ડી. દલાલ “જંબુસ્વામિચરિત્ર”, “રેવંતગિરિ રાસુ” વગેરેને “ગૂજરાતી કાવ્યો” ન કહે છે; જુઓ પક્તસ્વ પ્રા. જૈ. મા. ગ્ર. સૂચી, અંગ્રેજી પ્રસ્તા., પૃ. ૧૩, અને તે વિશેનો ૫મી સા. પરિ. નિબંધ, પૃ. ૧૬

૨ જૈન મૂર્તિ કવિઓ, ભાગ ૧લો, પૃ. ૧-૨

X

X

X

X

રાયહ એ ગછસિણુગાર વચરસેણસૂરિ પાઠધર ૨૦૩

ગુણગણહ એ તણુઉ ભંડારુ, સાલિભદ્રસૂરિ જાણીધ એ.

કીધઉ એહ તીણુ ચરિતુ, ભરહનરેસર રાસુ છંદિધ ૨૦૪

જે પઢે એ વસહ વિસોહિ (વદીત), સો નરુ નિતુ નવનિહિ લાહધ એ
સંવત એ ખાર એકતાલિ, ફાણુણુ પંચમિધ એહ કીહ એ. ૨૦૫

આ કાવ્યની હાથપ્રત ક્યારે થયેલી છે, તે સંબંધી માહિતી મળતી નથી; છતાં એ અર્વાચીન તો નથી જ; કેમકે તેમાં આ. હેમચંદ્રના ગૌર્જર અપભ્રંશનાં રૂપો હજી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં સચવાઈ રહેલાં મળે છે. અપભ્રંશના શુદ્ધ પ્રત્યયવાળાં પણમેવી, સમરેવિ, નમિવિ, નરિદહ, બંધવહં, લણિસુ, રાસહ, છંદિહિં, રચણિહિં, રાયહ, ભંડારુ, રાસુ, નરુ, નિતુ, કીહ એ વગેરે રૂપો એ જાતનાં છે; પણ

૧ એજન, પૃ. ૧. ભાષા આપણને નિકટ આવવા લાગી છે છતાં સરલતા ખાતર હાયા આપવામાં આવે છે.

હાયા: ઋષભ જિનેશ્વર-પદ પ્રણમી, સરસ્વતી સ્વામિની મનમાં સ્મરી,

નમી નિરંતર ગુરુચરણ

ભરત નરેંદ્રતણું ચરિત્ર, જે જગે વસુહિંડીએ વદાયું

ખાર વરસં એહુ બાંધવોનું. ૧

હું હવે એ ભણીશ રાસના છંદોએ, તે જન મનહર મન આનંદે

ભાવે ભવ્યજન, સાંભળો.

જંબૂદ્વીપમાં ઉપાધ્યાયપુર નગર, ધનકણ-કંચનરત્નોએ પ્રવર,

અવર પ્રવર શું અમરપુર. ૨

X

X

X

રાજ એ ગચ્છ-શણુગાર વજ્રસેનસૂરિ-પાઠધર ૨૦૩

ગુણગણ એ તણો ભંડાર શાલિભદ્રસૂરિ જાણિયે એ

કીધું એહ તેણે ચરિત્ર ભરતનરેશ્વર રાસુ છંદોએ. ૨૦૪

જે પઢે એ પ્રસભ (વિશોધિત) વધું તે નર નિત નવ નિધિ લે એ.

સંવત એ ખાર એકતાલે ફાણુણુ પાંચમે એ કર્યો એ. ૨૦૫

સાથોસાથ મોટા અક્ષરમાં છાપેલાં અપભ્રંશના સંસ્કારથી આ તરફ આવતાં રૂપો પણ પ્રયોજાયેલાં છે. માર્કેડેએ “પ્રાકૃત સર્વસ્વ”માં “ગૌર્જર અપભ્રંશ”નું સંસ્કૃતાદ્યા જ ગૌર્જરી^૧ એવું લક્ષણ આપ્યું છે. ગુર્જર પ્રદેશમાં એ ધોરણ સારી રીતે સચવાતું જતું લાગે છે. જૂનાં રૂપો ઉપરથી જે નવાં રૂપો વપરાયેલાં ભાષામાં સ્વીકારાયાં છે, તે સિવાયનાં ખીજાં જૂનાં રૂપો અદૃશ્ય થતાં તેને સ્થાને શુદ્ધ સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની ભરતી થતી જ રહી છે. ઉપરના અવતરણમાં “મનિ, નિરંતર, ગુરુચરણ, અમરપુરો, ગુણગણ, ભંડારુ, વગેરે શબ્દો તત્સમતા ખતાવે છે.”^૨

પણ આસ ધ્યાન ખેંચે છે, તે રૂપો તો સાંભલઉ, પાટધર, કીધઉ, ફાગુણ છે. જૂની ભાષામાંથી રૂપાંતર પામતાં જોડાક્ષરનો લોપ થતાં પૂર્વ સ્વરનું દીર્ઘ થવું નવી થતી આવતી ભાષાઓનું લક્ષણ છે. દ્રવ. નરસિંહરાવ ભાષ્યએ અંતિમ અપભ્રંશ કિંવા ગૌર્જર અપભ્રંશના લક્ષણમાં આ વાત નોંધી છે. તેઓ જણાવે છે, તે પ્રમાણે—

(અ) જોડાક્ષરનું ઓગળી જવું અને સાથોસાથ પૂર્વના દ્રુસ્વ સ્વરનું દીર્ઘ થવું.

(વ) અનુસ્વારનું કોમળ થવું, સાથોસાથ પૂર્વના દ્રુસ્વ સ્વરનું દીર્ઘ થવું.^૩

૧ પ્રાકૃત સર્વસ્વ સૂ. ૧૮-૧૨ની ટીકા, (વિજાગપટ્ટમ્-આવૃત્તિ), પૃ. ૧૨૨

૨ શ્રી મુનશી જૂની ગુજરાતીના લક્ષણમાં આ વાત નોંધે છે:

“IV. A definite tendency to replace in Apabhramsa form of words by its Samskrita equivalent comes into existence.”
Vide Guj. and its Lit. pp. 86.

૩ Guj. Lang. & Lit. Vol. II, pp. 52:

(a) Simplification of the conjunct, accompanied by the lengthening of the preceding short vowel.

(b) Softening of the nasal, with the lengthening of the preceding short vowel. (સામે પાને આશુ)

તેમણે તે અપભ્રંશની એ ભૂમિકા ગણી પહેલી ભૂમિકામાં આ લક્ષણ નોંધ્યું છે. ઉપરના અવતરણમાં પાઠધર <સં, પદ્ધર-; કીધઉ <અપ. કિદ્ધઉ, કાગુણ <અપ. ફાગુણ <સં. ફાલ્ગુન-અને સાંભલઉ <અપ. સમ્ભલહુ એ ચાર ઉદાહરણોમાં આ લાક્ષણિકતા સ્પષ્ટ સમકાશે. પણ ભાષા વિકાસ સાધતી આવતી હોઈ અને પ્રકારનાં રૂપો સાંચવે છે; જૂનાં રૂપો ચરિતો, બંધવહં, પંચમિઘ એ ગણાવી શકાય.

ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં રૂપો તો હિવ, આણ્દિઘ, ભાવિઘ, છંદિઘ, જાણીઘ એ છે. પ્રત્યયોના ઇકારની અસરે પૂર્વ સ્વરમાં ઇકારનો પ્રવેશ અને કર્મણિના જાણિજ્જઇ > જાણીજઇ > જાણીયઇ > જાણિયઇ > જાણીઇ એવા રૂપની સંપ્રાપ્તિ (જેમાંથી જાણિઇ > જાણિય > જાણિયે એવું શુદ્ધ અર્વાચીન રૂપ ઊતરી આવે છે તે) મધ્યકાલીન તરફ ખેંચે છે. આમાં હવે જરા પણ અપભ્રંશતા રહી નથી.

અવિકૃત પ્રાકૃત રૂપો તે પઠઇ અને લહઇ, જે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની બીજી ભૂમિકા સુધી એટલે લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ સુધી એ જ સ્વરૂપમાં મળે છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ જેમ આ કૃતિ ઉપયોગી છે, તેમ કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે. એ બન્ને કૃતિઓ સંપૂર્ણ પ્રાપ્ય નહિ હોવાથી કેવિએ પ્રયોજેલા વૈવિધ્યનો ખ્યાલ નહિ આપી શકું. માત્ર જે ખંડ મળે છે, તે ઉપરથી જ અહીં થોડો ખ્યાલ આપીશ.

શ્રી મુનશી તે આ પ્રમાણે નોંધે છે, જૂની ગૂજરાતીના લક્ષણ નીચે:-

“ II. Old Gujarati develops a phonetic change by which a double consonant is simplified and the preceding vowel is lengthened. This must have been the result of a change of Accent.”

Vide: Guj. and its Lit. p. 86.

ઉપરના અવતરણમાં શરૂની કડીઓનો બંધ જોતાં ૧૬+૧૬+૧૩; ૧૬+૧૬+૧૩ની એ દ્વિપદી છે. આ જાતનો મિશ્રબંધ આપણને આ પૂર્વે પ્રયોજાયેલો મળતો નથી. નીચેની કડીઓમાં તો સોરઠા સ્પષ્ટ છે; ગેયતા જળવવા માટે “એ” નો પ્રક્ષેપ ત્યાં ત્યાં છે.

“બુદ્ધિરાસ”નો જે ભાગ મળે છે, તેમાં શરૂઆતમાં ચાલતી ચોપાઈ અને અંતે દોહરો મળે છે; જેવાં કે—

પણમેવિ દેવિ અંબાઇ, પંચાણુણામિણિ વરદાઇ
નિણસાસણિ સાંનિધિ કરઇ સામિણિ,
સુરસામિણિ તું સદા સોહાગિણિ. ૧

પણમિય ગણુધર ગોયંમસામિ. દુરિય પણાસઇ તેહનઇ નામિ
વર્ધમાન સામીનઉ સીસ, પ્રણમ્યાં પૂરઇ સયલ જગીસ, ૨

અને

સાલિભદ્ર ગુરુસંકલ્પિય, એ સવિ ગુરુ ઉપદેશ તુ.
પઢેઇ ગુણુઇ જે સાંભલઇ એ, તેહ સવિ ટલઇ કલેસ તુ. ૫૩^૧

પાછલા દોહરામાં “એ” અને “તુ” ગેયતા જળવવા પ્રયોજાયેલા છે. આ રાસ છે, એટલે કે સમૂહનૃત્યમાં. ગાવામાં વાપરી શકવાને માટે રચાયેલા છે; એટલે જ અચલિત માત્રામેળ

૧ જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૨.

છાયા:

પ્રણુમી દેવી અંબા, પંચાનનગામિની વરદાયિની
જિનશાસને સાંત્રિધ્ય કર સ્વામિની,
સુરસ્વામિની તું સદા સોહાગણુ. ૧-

પ્રણુમી ગણુધર ગૌતમસ્વામી, દુરિત પ્રણારો તેને નામે
વર્ધમાન સ્વામીનો શિષ્ય પ્રણુમ્યે પૂરે સકલ જગદીશ. ૨
સાલિભદ્ર ગુરુ-સંકલિત, એ સૌ ગુરુ-ઉપદેશ એ
પઢે ગુણુ જે સાંભળે એ, તેના સા ટળે કલેશ એ. ૫૩

છંદોને ગાવાને અનુરૂપ થાય તેમ મૂકવામાં આવ્યા છે. ગીતગોવિંદના અંધોમાં એ વસ્તુ મળે છે.^૧

કવિએ કવિતાની દૃષ્ટિએ કેટલી મહેનત આ બંને કાવ્યોમાં લીધી છે, તે બંને રાસો પ્રસિદ્ધ થયા પછી જ આપણે જાણી શકીએ.

આ કવિ ક્યાંના હતા, તે આપણે જાણી શકતા નથી; માત્ર કાવ્યાંતે તે જણાવે છે, તેમ રાજગચ્છના વજ્રસેનસૂરિના એ શિષ્ય હતા, પદ્ધર હતા.

અત્યારે તો ગૂજરાતીના આદિ કવિ તરીકે સામાન્ય રીતે આ કવિને મૂકીએ તો તેમાં ખોટું નથી. એટલું ખરું કે એનાં કાવ્યના પ્રૌઢ બંધને બેતાં અવસ્થા ખીજા કવિઓએ આ પદ્ધતિનાં કાવ્ય રચ્યાં હશે. માત્ર મુશ્કેલી એટલી જ છે કે આજે એવી કાંઈ કૃતિ તે પૂર્વેની મળતી નથી.

૨. આ પછી ખીજી કૃતિ “જંબૂસામિચરિય” નામની મળી આવે છે. કવિએ પોતાના વિષયમાં એ કાવ્યને અંતે આટલો ઉલ્લેખ કર્યો છે:

મહિંદસૂરિયુરુસીસ ધર્મ ભણે હો ધામીજી હ ।

ચિંતઈ રાતિ દિવસિ જે સિદ્ધિહિ ઉમાહીયા હ ।

બારહવરસસએહિં કવિતુ નીપનું છાસઠએ ।

સો લહ વિજ્ઞાનએવિ દુરિય પેણાસહ સયલસંધ ॥ ૪૧ ॥૨

૧ ઉપયોગી માહિતી આગ્રંથને છેડે “પરિં ૪”માં આપવામાં આવી છે, તે જુઓ.

૨ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૪૬.

છાયા :

મહેન્દ્રસૂરિયુરુશિષ્ય ધર્મ ભણે હો ધામીજી હ ।

ચિંતો રાતદિવસ જે સિદ્ધિએ ઉમા પામ્યા હ ।

બાર વર્ષ સોમાં કવિત નીપનું છાસડે ।

તે લઘુ જાણીને દુરિય પ્રણયો સહ સંધનું ॥ ૪૧ ॥૨

આ. પણ “રાસ” છે; કાવ્યની પુષ્પિકામાં इति श्रीजंबूस्वामिरासः॥
એવું સૂચન છે. આ કાવ્ય રાણા હંદમાં પ્રયોજાયેલું છે. ૧લી કડી
એતો. સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપશે.

જિજ્ઞાસાવીસઠ પદ નમેવિ ગુરુચરણ નમેવી ।
જંબૂસ્વામિહિ તણું ચરિત ભવિહ નિસુણેવી ।
કરિ સાનિધ સરસત્તિ દેવિ જિમ રયં કહાણું ।
જંબૂસ્વામિહિ ગુણગહણ સંજેવિ વખાણું ॥ ૧ ॥૧

૧લા અવતરણમાં આ અને ૨જા અવતરણમાં રાણા હંદ સ્પષ્ટ
છે. ૪૧ કડીમાંથી એક ૩૭મી કડી એવી છે કે જેમાં ચારને બદલે
છ ચરણ છે અને તે ગવાય તે પ્રમાણે લખાયેલી મળે છે:

ઠવણિ

પ્રભવક પાંચસએણ અકૃષ્ણવહુચરમાધખયો ।
સવિકલું એ રૂઠો નય નીચધરહું તુ નીસરે એ ।
ચાલીક એ સિવપુરિસાય સારથવચ તિહિં જંબુસ્વામિ ।
તિહુચણી એ જયજયકાર સોહમ દેખીક જંબુસ્વામિ ।
કંચન એ રચણિહિં દાણ જિમ ઘણ વરસઠ ભાદ્રવએ ।
સચતલો (?) એ ઇહ ગોલોક ભવિયજન-સંવેગકરે ॥ ૩૭ ॥૨

૧ એજન, પૃ. ૪૧.

છાયા :

જિન ચોવીસના પદ નમી ગુરુચરણ નમી ।
જંબૂસ્વામી તણું ચરિત ભવ્ય સુણી ।
કર સાંનિધ્ય સરસ્વતી દેવી જેમ રયું કહાણું ।
જંબૂસ્વામિ-ગુણ ગ્રહણ સંક્ષેપે વખાણું ॥

૨ એજન, પૃ. ૪૬. છાયા :

પ્રભાવક પાંચસેથી આઠે વહુચર માખાપ ।
સૌને એ રૂઠો નય નિજ ધરથી નીસરે એ ।
ચાલ્યો એ શિવપુરે સાય સારથપતિ ત્યાં જંબૂસ્વામી ।
કંચન એ રત્નોએ દાન જેમ ઘન વરસે ભાદ્રવે ।
સંપ્રાપ્ત એ અહીં ગોલોક ભવિયજન-સંવેગકર ॥

ભરતેશ્વરઆહુઅલિ રાસના અંત લાગમાં સોરઠાં વિષમ પદના
અનુપ્રાસવાળી પંક્તિઓમાં મળ્યા છે, તેવા આ સોરઠા નથી; આમાં
વિષમ પદના અનુપ્રાસ મળતા નથી, છતાં પંક્તિઓ સોરઠાની છે.
એય કવિતામાં આ છૂટ લેવાઈ હશે એમ સમજવું રહ્યું. બે કે ૩૦મી
કડીથી ૩૬મી કડી સુધીમાં ચોખ્ખા સોરઠા જ દેખાય છે:

ખાણુ એક પડખાએવિ રાય મોકલાવણુ ચાલીય ।

તુ સુહડસમૂહ કરેવિ ભૂમિ કંપઈ ભડભડવઈ ॥ ૩૦ ॥

જસ ભય ધસકઈ રાઉ જસ ભય નીંદ્ર ન વયરીયહ ।

એસહ પ્રભવહ જઇ નરનારી જોયણુ મિલીય ।

પહુતુ રાયદુવારિ પડિહારિઈ ખોલાવીહ ।

વેગિઈ રાઉ ભેટાવિ અમ્હિ અંછઈ ઉત્સુકમણુ એ ॥ ૩૧ ॥

વિષમ ચરણોમાં રાઉ-જઇ, દુવારિ-ભેટાવિ એમાં અંત્યાનુપ્રાસ
સરખો નથી લાગતો, જે સંભાવના છે કે રાઉ-જઇ, દુવારિ-ભેટારિ
તરીકે હશે. નીચેના અવતરણોમાં સ્પષ્ટ અંત્યાનુપ્રાસ મળે છે:

પુત તણુહ વિઝ રાય તુમ્હ દરિસણિ ભમાહીક એ ।

કારણુ ન જાણીહ રાય વેગિહિ સો મેહાવીહ એ ।

દ્રેઠિ ન ખંડઈ રાઉ પ્રભવહ દેખી આવતહ ।

સાચહ એ ભડિવાહ પુરુષહ આકૃતિ જાણીહ એ ॥ ૩૨ ॥

૧ એજન, પૃ. ૪૫.

છાયા :

ક્ષણુ એક પ્રતીક્ષા કરી રાય મોકલવા ચાલ્યો ।

તો સુભટસમૂહે કરી ભૂમિ કંપે ભડભડપતિએ ।

જેને ભય ધસકે રાય જેને ભય નિદ્રા ન વૈરીઓને ।

એવા પ્રભાવકને જાય નરનારી જોવા મળી ।

પહોંચ્યો રાજ-દ્વારે પ્રતીહારીએ ખોલાવ્યો ।

વેગે રાય ભેટી : અમે છિયે ઉત્સુકમન એ ॥

૨ એજન, પૃ. ૪૫.

છાયા :

પુત્ર તણો-વિંધ્ય રાય તમ દર્શને હખા મળી એ ।

આ કાવ્યનો રચનાર ધર્મ કવિ છે તે આપણે જોઈએ. આ કવિ કાવ્યોંતે જણાવે છે તે પ્રમાણે કાંઈ મહેદ્રસૂરિના શિષ્ય જણાય છે. મહેદ્રસૂરિ એ થઈ ગયા છે; (૧) અંચલ ગચ્છમાં ધર્મધોષસૂરિના શિષ્ય અને સિંહપ્રભુસૂરિના ગુરુ, તેમનો જન્મ સં. ૧૨૨૮, દીક્ષા સં. ૧૨૩૭, આચાર્યપદ સં. ૧૨૬૩ અને મરણ સં. ૧૩૦૮માં થયેલું છે. તેમણે સં. ૧૨૯૪માં શતપદિકા નામનો સં. ગ્રંથ રચ્યો છે. (૨) બીજા મહેદ્રસૂરિ આ. હેમચંદ્રના શિષ્ય સં. ૧૨૧૪માં હયાત હતા. તેમણે આ. હેમચંદ્રના અનેકાર્થસંગ્રહ ઉપર અનેકાર્થકૈરવાકરકૌસુદી નામની ટીકા લખી છે. આ એ મહેદ્રસૂરિમાં પહેલા મહેદ્રસૂરિના આ ધર્મ કવિ શિષ્ય સંભવે છે. આ સિવાય એમના વિશે બીજી કશી માહિતી મળી શકતી નથી.

આ કાવ્ય પણ કાંઈ ઉચ્ચ પ્રકારની કવિતા આપનારું કાવ્ય નથી. એમાં જંબૂસ્વામીના ચરિતને સાદી ભાષામાં બાંધવામાં આવ્યું છે. એની ઉપયોગિતા ભાષાપૂરતી ખરી. વિ. સં. ૧૨૬૬માં દેશમાં સાહિત્યની ભાષા તરીકે જે સ્વરૂપ પ્રચારમાં હતું, તે આમાં બંધાયેલું છે. આપણે ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસમાં જોઈએ તે પ્રમાણે જૂના અપભ્રંશકાલીન રૂપોની સાથેસાથ, આ પૂર્વે જણાવેલી લાક્ષણિકતા- વાંળાં રૂપો પણ આ કાવ્યમાં પ્રયોજાયેલાં મળે છે; જેવા કે વષાણું (સાથે વડખાણું રૂપ ખરું), રાજ, પહૂતઉ, ચાલિઉ (છતાં ચલ્લ પણ ખરું), માગિ, કુમારગિ, દીયધ, પૂછીધ, બેપજધ, બોલીજધ, સાતમએ, બીજી, ત્રીજી (છતાં ત્રય પણ ખરું), વાજી, સુરવર, કાંઠાં, જાઈજાઈ, બોલીયઉ, ખૂઝિઉ, કેતૂં, દાષોઉ, આજૂના, બેપત્ર, આવીઉ, દીઠિ, એહ, મુજ-મુઝ, ભાઈ, હાંતઉ, પાછિલઉ, દેષધ,

કારણ ન જાણ્યું રાયે, વેગે તે મોકલાવ્યો એ ।

દષ્ટિ ન ખરે રાય પ્રભાવકને દેખી આવતો ।

સાચો એ ભડ, પુરુષની આદૃતિ જાણિયે એ ॥

૧ જૈ. ગૂ. કવિઓ; પૃ. ૩

મેહલ, પૂત (પુત્ર પણ ખરું), રાધીજી, ધરમ, આપિલ, થીઉ,
જ, સહ, આગિય, આપ (અપ પણ ખરું), બિહિ, હરપિય, પાસિ,
નીમ, પાલવ, સાંઝ, આઠ (અઠ પણ ખરું), નીજી, હિવ, હં,
એમ, અદાર, નાત્રાં, લહેશ, બિલા, બેસિય, બિતર, ખૂઝ, કરેશ, ઉ,
વેગિય, આવત, સાય, છું, બોલ, મોકલાવી, બાણીય, ખૂઝ,
ખૂઝસિ, રહ, હં, નીસર, પાલતાં, પાછલ, નીપન, છાસ, પાણીસ
વગેરે શબ્દો.

નીચેની કડીઓ જુઓ:

૩૫ ગુણે સંપન્ન રાયરમણિમન ચોરતો ઓ ।
સોહં પૂનમચંદ્ર જો દ્રવ કોણી પ્રણમીક ।
નુતલ અક્ષસીય શરીર જો કોઈ જાણી નહીક ।
નયણે છટું નીર સંવેગજલહરિ વરસિક ।
સામી અમિ અપરાધ અમે લોક સંતાવીયા એ ॥ ૩૩ ॥
પરિવ જો બોલ રાહ કોણી મનિ આણુદિય ।
ધન્ય પનોતી માઈ ઇસિક પુત્ર નિણિ નહીક ઓ ।
તો મોકલાવી રાહ ચોરપદ્વી તે સાચરે એ ।
સજનહ કહીઈ એઈ અમે સંજમ લેઈશ ॥ ૩૪ ॥

૧ પ્રા. ગુ. કા. સં. પૃ. ૪૫.

છાયા :

૩૫ ગુણે સંપન્ન રાય રમણી-મન ચોરતો ઓ ।
સોહં પૂનમચંદ્ર જો દ્રુત કોણી પ્રણમીક ।
નમેલું અર્ધ શીત શરીર જો કોઈ જાણી નહીક ।
નયણે છટું નીર સંવેગ-જલધરે વરસીક ।
સ્વામી, અમે અપરાધ અમે લોક સંતાવીયા એ ॥ ૩૩ ॥
પ્રતીપ જો બોલે રાય કોણી મનમાં આનંદો ।
ધન્ય પનોતી માં આવો પુત્ર જેણે જણ્યો ।
ચારે મોકલાવી રાય ચોરપદ્વી તે સાચરે ।
સુજનને કહેવાય એ: અમે સંજમ લેઈશું ॥ ૩૪ ॥

અમલંકારની મુખ્ય લાક્ષણિકતા : પ્રથમ એકવચનનો ઉ, પ્રાકૃત-
લુક્લણ, બેડાક્ષર-પૂર્વ હ્રસ્વ સ્વર સાથે, એ વસ્તુ ધીમે ધીમે
જૂંસાતી જાય છે, એ આમાંથી સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં માલૂમ પડી આવશે.

૩. આ યુગની ગેયતા અને કેવિતાની દૃષ્ટિએ રાચક નીવડે-
તેવી કૃતિ એક સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્યે આપણને આપી છે. તે આચાર્ય તે
વિજયસેનસૂરિ. તેઓ વસ્તુપાલ અને તેજપાલના ગુરુ થાય. એ જાતનો
ઉલ્લેખ તેમણે પોતે જ તેમના એક માત્ર મળતા ગૂજરાતી કાવ્ય
“રવંતગિરિરામ”માં આપ્યો છે; જેવો કે

પોરવાડકલમંડણ ઉ નંદણ આસારાય ।

વસ્તુપાલ વરમંતિ તહિં તેજપાલ દુધ લાય ॥ ૬ ॥

ગુર્જરધરાધુરિ ધવલકિ વીરધવલદેવરાજ ।

ખિહુ બંધવિ અવચારિહ સૂમુ દુસમ માજિ ॥ ૭ ॥

નાયલગચ્છહ મંડણ ઉ વિજયસેણસૂરિરાઉ ।

ઉવએસિહિ ખિહુ નરપવરે ધર્મિ ધરિઉ દિહુ ભાઉ ॥ ૮ ॥

આ વાતને શિલાલેખોથી પણ પુષ્ટિ મળે છે. નાગેંદ્રગચ્છના-
મહેન્દ્રસૂરિ, તેના શાંતિસૂર, તેના આનંદસૂરિ, તેના અમરસૂરિ, તેના
હરિભદ્રસૂરિ અને તેના વિજયસેનસૂરિ શિષ્ય થાય. વસ્તુપાલ તેજપાલે-
ગિરનાર, આણુ અને તારંગા વગેરેમાં દેરાસરો, જૈન પ્રતિમાઓની
સ્થાપના વગેરે કર્યાં તેમાં પ્રેરક, ચાલક આ વિજયસેનસૂરિ છે. એવા ૧૮

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૧.

છાયા :

પોરવાડ-કલમંડન નંદન આસારાયનો ।

વસ્તુપાલ વરમંત્રી ત્યાં તેજપાલ જે ભાઈ ॥ ૬ ॥

ગુર્જર ધરા-ધુર ધોળકે વીરધવલદેવ-રાજ (ત્યારે) ।

એક બંધવે અવતાર્યો સૌમ્ય દુઃસમમાં ॥ ૭ ॥

નાગેંદ્રગચ્છના મંડન વિજયસેનસૂરિરાય ।

●પદેરો બેઠ નરપ્રવરે ધર્મે ધર્યો દેહ-ભાવ ॥ ૮ ॥

લેખ મળ્યા છે,^૧ જેમાં સૌથી જૂનો સં. ૧૨૮૫નો, તારંગા ટેકરી ઉપર તેમણે વસ્તુપાલ તરફથી અજિતસ્વામિદેવના ચૈત્યમાં શ્રીઆદિ-નાથના ખિંખની પ્રતિષ્ઠા કરાવી તેનો નિર્દેશ કરતો લેખ છે,^૨ ન્યારે છેલ્લો સં. ૧૨૯૬નો આખુ ઉપરની લૂણીગવસહીમાંનો લેખ છે, જેમાં જુદાં જુદાં તીર્થોમાં તેમણે વસ્તુપાલ-તેજપાલ તરફથી જુદી જુદી જિનમૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.^૩ સં. ૧૨૮૭ના ત્યાંના લેખમાં આ સૂરિની ગુર્વાવલી નીચે મુજબ આપી છે:

આસીચ્ચંઢપમંઢિતાન્વયગુરુન્નર્મિંદ્રગચ્છશ્રિય-

શ્વહારત્નમયત્નસિદ્ધમહિમા સૂરિર્મહેન્દ્રાભિધઃ ।

તસ્માદ્વિસ્મનીયચારુચરિતઃ શ્રીશાંતિસૂરિસ્તતો-

પ્યાનન્દામરસૂરિયુગમમુદયચ્ચન્દ્રાર્કદીપદ્યુતિ ॥ ૬૯ ॥

શ્રીજૈનશાસનવનીનવનીરવાહઃ શ્રીમાંસ્તતોપ્યઘહરો હરિમદ્રસૂરિઃ ।

વિદ્યામદોન્મદગદેષ્વનવઘવૈદ્યઃ ક્લ્યાતસ્તતો વિજયસેનમુનીશ્વરોયં ॥૭૦॥૪

આ સૂરિના કોઈ પણું સંસ્કૃત ગ્રંથ જાણવામાં આવ્યા નથી. જે કાંઈ મળે છે, તેમાંય ઉપરની “રેવંતગિરિરાસુ” ગૂજરાતી કૃતિ. એ કૃતિમાં રચન-અંવત મળતો નથી, છતાં ઉપરનાં પ્રમાણોથી આપણે તેનો સમય નક્કી કરી શકીએ. ગિરનાર પર્વત ઉપરના લેખ સં. ૧૨૮૮ના છે, તે સમયે વસ્તુપાલ-તેજપાલ સાથે સૂરિ ગયેલ છે, ત્યારે જ આ સુંદર ઐતિહાસિક કાવ્ય તેમણે રચેલ હશે.^૫

૧ યાદી માંટે જુઓઃ પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ, ભાગ ૨૧ની રાક્ષી સૂચિ, પૃ. ૩૬.

૨ એજન, પૃ. ૩૨૭, લેખ ૫૪૩ મો

૩ એજન, પૃ. ૯૦-૯૨, લેખ ૬૬ મો

૪ એજન, પૃ. ૮૪, લેખ ૬૪ મો

૫ સ્વ. સી. ડી. દલાલ પણ આ જ મતભવ ધરાવે છેઃ જુઓ પ મી સા. પ. રિપોર્ટ “પાટણના લંડારોમાં અપભ્રંશ તથા પ્રા. ગૂ. સાહિત્ય” એ નિબંધ. પૃ. ૧૭. તેઓ આ રાસની નકલ ૧૪મા શતકના આરંભમાં થયાનું લખે છે, એટલે ભાષા પણ અસલ જ સચવાઈ હોવામાં શંકા નથી.

આ કાવ્યમાં ઇતિહાસને લગતી કેટલીક ઉપયોગી માહિતી મળે છે. વિસ્તાર નહિ કરતાં અહીં ટૂંકમાં જ એ તોંધું છું:

૧. ગિરનારની તળેટીમાં તેજપાલે તેજલપુર વસાવ્યું હતું.

[તેજપાલે ગિરનારતલે તેજલપુર નિયનામિ ।

કારિક ગઢમઢ પવપવરુ મળુહરુ ધરિ આરામિ ॥ ૯ ॥૧]

૨. તેજલપુરમાં તેણે આસારાય-વિહાર બનાવ્યો હતો; અને ત્યાં જ પોતાની માતાના નામ પરથી કુમર-સરોવર બનાવ્યું હતું.

[તહિ પુરિ સોહિહ પાસજિણુ આસારાયવિહારુ ।

[નિમ્મિહ નામિહિ નિજજણુણિ કુમર-સરોવરુ ફરુ ॥ ૧૦ ॥]

૩. તેજપાલે જિનદેવાલયો કરાવ્યાં હતાં.

[તહિ નયરહ પૂરવ દિસિહિ ઉગ્રસેનગઢદુગ્ગુ ।

આદિજિણેસરપમુહ જિણુમંદિરિ ભરિહ સમગ્ગુ ॥ ૧૨ ॥

બાહિર ગઢે દહિણુ દિસિહિ ચહરિય વેહિ વિસાહુ ।

લાહુક લહહિય આરણીય તહિ પસુ ઠાંઠ કરાહુ ॥ ૧૩ ॥]૨

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૧.

અહીંથી નીચે આ પ્રકરણનાં અવતરણોની છાયા આપવામાં આવે છે :

તેજપાલે ગિરનારતળે તેજલપુર નિજનામે ।

કરાવ્યું ગઢ-મઢ-પ્રપા-પ્રવર મનોહર ધર આરામ ॥ ૯ ॥

૨ એજન, પૃ. ૨.

ત્યાં પુરે સોહો પાર્શ્વજિન-આસારાજ-વિહાર ।

X

X

X

નિર્મ્યું નામે નિજજનનીને કુમરસરોવર સ્ફાર ॥ ૧૦ ॥

X

X

X

ત્યાં નગરની પૂર્વ દિશામાં ઉગ્રસેનગઢ દુર્ગ ।

આદિજિનેશ્વર-પ્રમુખ જિનમંદિરે ભર્યો સમગ્ર ॥ ૧૨ ॥

બહાર ગઢે દક્ષિણ દિશાએ આતુરિક વેષ-વિશાહ ।

લાહુક લહહિય આરણીય (?) તટે પાસ ઠામ (?) કરાહ ॥ ૧૩ ॥

૪. સુવર્ણરેખા નદીને કાંઠે દામોદર હરિ પંચમહ-એટલે કે. પાંચમા
હરિ દામોદરનું (વૈષ્ણવી) મંદિર તે સમયમાં હતું. . .

[જોધઉ જોધઉ ભવિયણ પેમિ ગિરિહિ કુચારિ । . .

દામોદરુ હરિ પંચમહ સુવત્રરેહનધ-પારિ ॥ ૧૪ ॥ ૧]

૫. કુમારપાલે શ્રીમાલીકુલસંભવ અંબાએને સૌરાષ્ટ્રનો દંડાધિપ
નીમેલો, જેણે સં. ૧૨૨૦માં ગિરનાર ચઢવાની પાળ અંધાવી,
તેમાં વચ્ચે વચ્ચે પરખો ખેસાડી હતી. . .

[પુવ્વિહિ ગુજ્જરદેસે રિકરાયવિહંડણુ । . .

કુમરપાલુ ભૂપાલુ જિણસાસણમંડણુ । . .

તેણુ સંઠાવિઓ સુરઠઠંડાહિલો । . .

અંબાએ સિરે સિરિમાકુલસંભવો । . .

પાળ સુવિસાલ તિણિ નઠિય । . .

અંતરે ધવલ પુણુ પરખ ભરાવિય ॥ ૧ ॥] ૨

૬. જયસિંહદેવે રા'ખગારને હણી સૌરાષ્ટ્ર કબજે કરી સાબણ
મંત્રીને ત્યાંનો દંડાધિપ નીમેલો, જેણે સં. ૧૧૮૫માં ગિરનાર
ઉપર નેમિનાથનું મંદિર બનાવ્યું હતું. . .

[આસિ ગુરજરધરય જેણુ અમરેસરુ । . .

સિરિજયસિંધદેઉ પવરુ પુહવીસરુ । . .

૧. એજન, પૃ. ૨

જોયો જોયો ભવ્યજને પ્રેમે ગિરિને દ્વારે । . .

દામોદર હરિ પાંચમો સુવર્ણરેખા નદી-પારે ॥ ૧૪ ॥

૨. એજન, પૃ. ૨

પૂર્વે ગુર્જરદેશે ત્રિપુરાજ-વિખંડન । . .

કુમારપાલ ભૂપાલ જિનશાસનમંડન । . .

તેણે સ્થાપ્યો સોરઠ-દંડાધિપ । . .

અંબડ શ્રીશ્રીમાલીકુલ-સંભવ । . .

પાળ સુવિશાલ તેણે સ્થાપી (નિષ્ઠાપિત) । . .

અંતરે ધવલ પણુ પરખ ભરાવી ॥ ૧ ॥

X X X

હણુવિ સોરઠુ તિણિ રાઘંગારઉ ।

ઠવિહ સાળણુ દંડાધિવંસારઉ ॥ ૮ ॥

અહિણુવ નેમિનિણિદ તિણિ ભવણુ કરાવિહ ।

X

X

X

ધક્કારસયસહીઉ પંચાસીય વત્સરિ ।

નેમિભુયણુ ઉદ્ધરિહ સાળણિ નરસેહરિ ॥ ૯ ॥] ૧

૭. માળવાના ભાવડશાહે સોનાનું નગારખાનું ખતોવરાવ્યું :

[માલવ મંડલગૃહમુહમંડણુ ।

ભાવડસાહુ દારિદ્રખંડણુ ।

આમલસારસોવત્ર તિણિ કારિહ ।

કિરિ ગચણાંગણુ સૂરુ અવચારિહ ।] ૨

૮. કાશ્મીરથી અનિઉ અને રતન નામના બે ભાઈઓ સંઘ લઘુ આવેલા :

[દિસિ ઉત્તર કશ્મીરદેસુ નેમિહિ ઉમ્માહિય ।

અનિઉ રતન કુધ બંધ ગરુય સંઘાધિવ આવિય । ૩

૧ એનન, પૃ. ૨ : હતો ગુર્જરધરામાં જાણે અમરેશ્વર ।

શ્રીજયસિંહદેવ પ્રવર પૃથ્વીશ્વર ।

હણી સોરઠનો તેણે રાખેગાર ।

સ્થાપ્યો સજ્જન-દંડાધિપ સારો ॥ ૮ ॥

અભિનવ નેમિનિનેદ્રનું તેણે ભવન કરાવ્યું ।

અગિયારસહસ્ર સહિત પંચાસી વત્સરે ।

નેમિભુવન ઉદ્ધાર્યું સજ્જન નરશેખરે ॥ ૯ ॥

૨ એનન, પૃ. ૪

માલવમંડલ-ગૃહમુખમંડન ।

ભાવડશાહ દારિદ્રખંડન ।

આમલસાર સુવર્ણ તેણે કરાવ્યો ।

જાણે ગગનાંગણે સૂર્ય અવતાર્યો ॥

૩ એનન, પૃ. ૪

દિશા ઉત્તરમાં કાશ્મીરદેશ નેમિએ ઉમ્મા આવેલો ।

અનિત રતન બે બંધુ ગુરુ સંઘાધિપ આવ્યા ।

૬. વસ્તુપાલે અને તેજપાલે ઋષભદેવનું મંદિર કરાવ્યું, અને કાલ-
મેધ સ્થાન પર જવાના માર્ગે વિસામા કરાવ્યા.

[વસ્તુપાલિ વરમંતિ ભૂયણ કારિહિ રિસહેસરુ ।

X X X

તેજપાલિ નિમ્મવિહ તત્ય તિહુયણનજરંજણુ ।

X X X

ઈદ્રમંડપુ દેપાલિ મંત્રિ ઉદ્ધરિહિ વિસાલો ॥ ૧૮ ॥ ૧

અને

ખોલાવી સંઘહતણીય કાલમેધંતરપંથિ ।

મેલહવિય તહિ દિહ ઘણીય વસ્તુપાલ વરમંતિ ॥ ૨૦ ॥ ૨

કવિએ રેવંતગિરિનું ગિરનાર ઉપરાંત ત્રીજું નામ ઉર્મિજત^૩ (ગિજલ) ,
પણ આપ્યું છે, એટલે એ સ્પષ્ટ થાય છે કે વિક્રમનાં તેરમા શતકમાં
ગિરનારનાં એ ત્રણે નામ પ્રચારમાં આવી ચૂક્યાં હતાં.

આ કાવ્યની ઐતિહાસિકતા ઉપરાંત કાવ્યતા પણ છે. એશક-
સં. સાહિત્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આમાં આપણે ઉચ્ચ કવિતા નોંધ ન
શકિયે, છતાં એમાં શબ્દચમત્કૃત અને કવચિત્-અર્થચમત્કૃતિવાળી
કવિતા છે. ગિરનારના પ્રસંગમાં કવિ જણાવે છે:

૧ એજન, પૃ. ૫-૬

વસ્તુપાલ વરમંત્રીએ ભુંવન કરાવ્યું ઋષભેશ્વરનું ।

X X X

તેજપાલે નિર્માવ્યું ત્યાં ત્રિભુવનનરંજત ।

X X X

ઈદ્રમંડપ દેપાલ મંત્રીએ ઉદ્ધર્યો વિશાલ । અને

૨ એજન, પૃ. ૨

વોળાવી સંઘ તાણી કાલમેધાન્તર-પંથે ।

ખેલાવી ત્યાં દૃષ્ટિ (ચોટી) ઘણી વસ્તુપાલ-વરમંત્રીએ ॥ ૨૦ ॥

૩ પ્રા. ગુ. કા. સં. પૃ. ૪

૧ નિમ ચડઈ તડિ કડણિ ગિરનારહ ।
 તિમ તિમ ઊડઈ જાણુ ભવણુ સંસારહ ।
 નિમ નિમ સો ઊજાણુ અગ્નિ પાલાટ એ ।
 તિમ તિમ કલિમણુ સચણુ ઓહટ્ટ એ ॥ ૨ ॥
 નિમ નિમ વાય વાહઈ તહિ નિજરસીયણુ ।
 તિમ તિમ ભવદુહદાહો તક્ખણિ તુદઈ ।
 નિચ્ચણુ કોઇલકલચલો મોરકેકારવો ।
 મુંમએ મહુચરમહુરુગુંજરવો ।
 પાજ ચડંતહ સાવચાલોચણી ।
 લાખારામુ દિસિ દીસએ દાહિણી ॥ ૩ ॥
 જલદનલવખાલે નીજરણિ રમાહણુ ।
 રહેઈ ઉજિજલસિહરુ અલિકન્નલસામણુ ।
 વહલ વુહુ ધાતુરસભેહણી ।
 જત્ય ઉલદલઈ સોવત્રમઈ મેહણી ।

૧ એજન, પૃ. ૩

છાયા :

જેમ જેમ ચંદે તટે કડણે ગિરનારની ।
 તેમ તેમ ઊડે જન ભવન-સંસારનો ।
 જેમ જેમ તે ઊજાણુ (ગિરનાર) આગળ પળાય ।
 તેમ તેમ કલિમળ સકલ ઊખડે ॥ ૨ ॥
 જેમ જેમ વાય વાયુ ત્યાં નિર્જર-શીખો ।
 તેમ તેમ ભવદુઃખદાહ તત્ક્ષણ તૂટે ।
 નિશ્ચલ કોઇલ-કલકલ મોર-કેકારવ ।
 મુણાય મધુકર-મધુર-ગુંજરવ ।
 પાજ ચંદતા શ્રાવક લોકને ।
 લાખારામ દિશા દેખાય જમણીએ ।
 જલદ-જવાલા-ખંખાલ નિર્જરણુમાં રમ્ય ।
 રહે ઊજાણુ-શિખર અલિ-કાળજ-રયામલ ॥ ૩ ॥
 મહુલ મહુ-ધાતુરસભેદની ।
 ન્યાં ઊજાણુ છે સુવર્ણમય મેદિની ।

નત્યં દિષ્યંતિ દિવો સહી સુંદરા ।
 ગુહિર વર ગરુચ ગંભીર ગિરિકંદરા ॥ ૪ ॥
 નમ્મ કુંદ વિહસંતો નં કુસુમિહિ સંકુલ ।
 દીસમ્મ દસ દિસિ દિવસો દિરિ તારામંડલ ।
 મિલિયનવલવલિદલકુસુમઝલહાલિયા ।
 લલિયસુરમહિવલયચલણતલતાલિયા ।
 ગલિયચલકમલમચરંદનલકોમલા ।
 વિહલ સિલવટ્ટ સોહંતિ તહિં સંમલા ॥ ૫ ॥
 કવિ ગિરનારમાંની વતરપતિની વીગત આપે છે, તે વણુદસગામ્મની
 દષ્ટિએ જોવા જોવી છે.

૧ અગુણ અંજણ અંબિલીય અંબાડય અંકુલ ।
 ઉંખરુ અંખરુ આમલીય અગરુ અસોચ અહલલ ॥ ૧૫ ॥
 કરવર કરપટ કરુણતર કરવંદી કરવીર ।
 કુડા કડાહ કચંભ કડ કરખ કદલિ કંપીર ॥ ૧૬ ॥
 વેચલુ વંજલુ ખલલ વડો વેડસ વરણુ વિડંગ ।
 વાસંતી વીરિણિ વિરહ વંસિયાલિ વણુ વંગ ॥ ૧૭ ॥
 સોંસમિ સિંખલિ સિરસમિ સિંધુવારિ સિરખંડ ।
 સરલ સાર સાહાર સમ સાગુ સિગુ સિણુદંડ ॥ ૧૮ ॥
 પલ્લવકુલ્લકુલ્લલસિચ રેહલ તાહિ વણુરાધ ।
 તહિ ઉજ્જલતલિ ધમ્મિચહ ઉલ્લટ અંગિ ન માધ ॥ ૧૯ ॥

ન્યાં દીપે છે દીવા સહી સુંદર ।
 ગુહિર-વર ગુરુ ગંભીર ગિરિકંદરા ॥ ૪ ॥
 નમ્મ કુંદ વિહસંત જે કુસુમે સંકુલ ।
 દીસે દસ દિશાએ દિવસ નાણે તારામંડલ ।
 મળ્યાં નવલવલ્લી-દલ કુસુમ-ઝળહળ્યાં ।
 લલિત સુર-મહીવલયચલણ-તળતળ્યાં ।
 ગલિત-સ્થલકમલમકરંદનલ-કોમલ ।
 વિકુલ શિલાપટ્ટ સોહે ત્યાં સામળ ॥ ૫ ॥

૧ એજન, પૃ. ૨

વતરપતિનાં નામો છે, છેલ્લી કડીની છાયાં :

ગૂજરાતી કવિતાના વિકાસમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની કાવ્યબંધ-
પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની ઉપયોગિતા મને સૌથી વિશેષ લાગી
છે. આ કાવ્ય નાનાં નાનાં ૪ કડવાનું છે, તે આ પૂર્વે બતાવવામાં
આવ્યું છે. આ ચાર કડવામાંનું ૧લું ૨૦ દોહરામાં છે; ૨જું એક
પ્રકારના ૧૦ મિશ્ર છંદમાં છે, જેમાં પહેલી બે પંક્તિ અંગણ્યા છંદની
છે, બ્યારે બીજી ચાર પંક્તિઓ બૂલણાના ૨૦ માત્રાના ટુકડાની છે;
૩જું કડવું રાગામાં ૧૧ કડીનું છે (બન્ને પંક્તિએ કડી હોવાથી
સુદ્રિત પ્રતમાં ૨૨ કડી કરી છે). સૌથી મહત્ત્વનું ૪થું કડવું છે. તે
આખું સોરઠામાં છે; પણ તે બ્યારે ગવાતું હશે ત્યારે ચરણો કેવી-
રીતે ગેયતાને અનુકૂળ કરી લેવામાં આવ્યાં છે, તે પ્રકારને કાયમ
રાખી વધારાના અક્ષરો સહિત તે આપવામાં આવ્યું છે; જેમકે—

ગિરિગરુયાસિહરિ ચડેવિ અંબજંબાહિં બંબાલિલે એ ।
સંમિણી એ અંબિકદેવીદેહલુ દીકું રમ્માહલું એ ॥ ૧ ॥
વજ્રજંઘ એ તાલકંસાલ વજ્રજંઘ મદલ ગુહિર સર ।
રંગિહિં નચ્ચંઘ બાલ પેખિવિ અંબિકમુહકમલ ॥ ૨ ॥
શુભકરુ એ કવિહ ઉચંગિ વિભાકરો નંદણુપાસિક એ ।
સોહલ એ બિજલસિંગિ સામિણિ સીહસિંધાસણી એ ॥ ૩ ॥ ૧

પદ્મવક્રુલ-ક્રુલોલ્લસિત રહે ત્યાં વનરાધ ।

ત્યાં બિજલ-તલે ધાર્મિકાને બિલટ અંગે ન માય ॥ ૧૯ ॥

૧ એજન, ૫. ૬

છાયા :

ગિરિ-ગરવા-શિખરે ચઢી અંબજંબાહિં બંબાલિલે (૧) એ ।

સ્વામિની એ અંબિકાદેવી-દેવળ દીકું રમ્ય એ ॥ ૧ ॥

વાગે એ તાળ-કંસાલ વાગે મૃદંગ ઘેરે સ્વરે ।

રંગે નાચે બાલ પેખી અંબિકા-મુખકમલ ॥ ૨ ॥

શુભકર એ સ્યાપ્યો ઉચંગે વિભાકર નંદન પાશ્વિક એ ।

સોહલ એ બિજલ-રૂંગે સ્વામિની સિંહ-સિંહાસની એ ॥ ૩ ॥

એ વર્ણ ઉમેરાયો છે, તે ગેયતા માટે છે. તે કાઠી લેતાં એ ઓખે સોરઠો છે.

આ રાસો ગેય હતા તેટલા જ નૃત્યોપયોગી હતા તે વસ્તુ સૌથી પ્રથમ આ રાસ જ બતાવે છે. કાવ્યાંતે કવિએ આ રાસ રમ્ભાતો હતો તેવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે:

રંગિહિ રમ્ભ જો રાસુ સિરિવિન્યસેનસૂરિ-નિમ્મવિહ એ ।

નેમિનિજી વસઘ તાસુ અખિક પૂરઘ મણિ રણી એ ॥ ૨૦ ॥ ૧

અગાઉના બે રાસોમાં જોયું તેમ આમાં પણ જૂનાં અપભ્રંશ-કાલીન રૂપો સાથેસાથ નવાં રૂપો પ્રયોજાયેલાં મળી આવે છે; જેવાં કે ઉપર આવી જતાં અવતરણોમાં માઝિ, લાય, ધરિઉ, ગિરનાર, જિડઈ, પાલાટ, પાજ, દીસએ, નીઝરણિ (નિઝર પણ), અગુણ, અંબર (વગેરે શબ્દો ઉ વિનાના), દીહુ (દિઠ્ઠ પણ), ઊનિલ, સામિણિ, સીહ, તૂસઘ, ઉપરાંત કાવ્યમાં અન્યત્ર સોરઠ, ઘણીય, ખરવ, સાજણિ, દીજઘ, પામઘ, અઠાઈ, સાસુ (=શ્વાસ) વગેરે.

[વિક્રમનું ચૌદમું શતક]

૪. ઉપર આપણે રાસ-પ્રકારની કવિતા રચી આપનારા કવિ-ઓને જોયા. હવે આપણી સામે જે એક કવિ આવે છે, તે બે વિશિષ્ટ પ્રકારની કવિતા ગૂજરાતી ભાષામાં રચી આપે છે. તેનાં જે બે કાવ્ય મળ્યાં છે, તેમાં એક બારમાસી કાવ્ય છે, બીજું છપ્પા-કાવ્ય છે. આ કવિ તે વિનયચંદ્રસૂરિ છે, એમ તેના બારમાસીકાવ્ય “નેમિનાથ-ચતુષ્પદિકા”ને અંતે આવતી પુષ્પિકા ઉપરથી જાણવામાં આવે છે; જેમકે

इति श्रीविनयचन्द्रसूरिकृतनेमिनाथचतुष्पदिकाः । तेना श्रीम

૧ એજન, પૃ. ૭ છાયા :

રંગે એ રમે જો રાસ શ્રીવિન્યસેનસૂરિ-નિર્મ્યો એ ।

નેમિનિજ વઠે તેને અખિકા પૂરે મને રણીએ ॥

કાવ્ય “ઉવએસમાલકહાણુય છપ્પય (ઉપદેશમાલાકથાનક-પદ્મપદ)”માં
પણ કવિનું નામ નથી. ખંતે કૃતિઓ એક જ કવિની છે, તે તેમાં
આવતા ગુરુનામના સામ્યથી સમજાય છે; જેમકે

(૧) રત્નસિંહસૂરિ પ્રણમિ પાય ખાર માસ લણિયા મધ લાય ।

(૨) ધણિપરિ સિરિઉએસમાલકહાણુય છપ્પય ।

તવ સંજમસંતોસવિણુયવિજ્ઞમધ પહાણિય ।

વચસંભરણુય અત્યપય છપ્પય હંદિહિ ।

રત્નસિંહસૂરીસસીસ પલણુધ આણંદિહિ । ૨

આ ખંતે કાવ્યમાંથી તેના નામની જેમ કાવ્યરચનસમય પણ
મળતો નથી. પહેલું કાવ્ય જે પોથીમાં ઉતારેલું છે, તેમાં “સંવત્
૧૩૫૩ માદ્રવા શુદી ૧૫ રવિ ઉપકેશગચ્છીય પં. મહીચંદ્રેણ લિખિતા પુ”
એવી પુષ્પિકા મળે છે.^૩ એ ઉપરથી મુનિશ્રીજિનવિજયજી ચોક્કસ-
પણે તે કવિને તે પૂર્વે થયેલા માને છે. શ્રી મોહનલાલ દ. દેસાઈના
જણાવ્યા પ્રમાણે તો “આ આચાર્ય હતા. તેમણે સં. ૧૩૨૫ માં
પર્યુષણા કેદપસૂત્ર પર નિરુક્ત રચેલું છે”^૪ એ ઉપરથી વિક્રમની ૧૪મી

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. નેમિ. ચતુ., પૃ. ૧૦

રત્નસિંહસૂરિ પ્રણમિ પાય

ખાર માસ લણિયા મેં લાઇ ॥

૨ એજન, ઉવ. મા. ક. છ., પૃ. ૨૭

છાયા :

એ પેરે શ્રીઉપદેશમાલાકથાનક છપ્પા ।

તપ-સંયમ-સંતોષ-વિનય-વિદ્યાએ લણ્યા ।

આવક-સંભળાવવા અર્થ અર્થ પદ છપ્પા હંદે ।

રત્નસિંહસૂરીશ-શિષ્ય લણે આનંદે ॥

૩. જૈન શ્વેતાંબર કોન્કરન્સ હેરોલ્ડ, પુ. ૯, પૃ. ૨૮૨

૪ જૈ. ગૂ. કવિઓ, ભાગ ૧ ભા. પૃ. ૫ : શ્રી દેસાઈ, વિનયચંદ્રના ગુરુના
સંબંધમાં લખે છે કે “તેમના ગુરુ રત્નસિંહસૂરિ એ તપગચ્છમાં થયેલા સૈદ્ધાં-
તિક શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા ને વિક્રમની તેરમી સદીમાં વિદ્યમાન હતા.
તેમણે ટીકા સહિત પુદ્ગલપટ્ટત્રિશિકા-નિગોદપટ્ટત્રિશિકા આદિ ગ્રંથો રચેલા ॥

સદીના પૂર્વ ભાગમાં કવિની સ્થિતિ સિદ્ધ થઈ રહે છે. આ કવિ તપગચ્છના હતા અને તેમના ગુરુનું નામ રત્નસિંહસૂરિ હતું; આ સિવાય એમના વિષયમાં વિશેષ માહિતી મળતી નથી.

આરમાસી કાવ્યો એ પૂર્વે રચાયેલાં મળતાં નહિ હોવાથી “નેમિનાથચતુષ્પદિકા”ને પહેલી આરમાસી કૃતિ તરીકે આપણે મૂકીએ, પરંતુ કાવ્યની સ્વાભાવિકતા જોતાં એ પૂર્વે પણ અન્ય કવિઓએ આરમાસીઓ રચી હશે, એમ માનવામાં આવે નથી.

વિપ્રલંભ શૃંગાર એ આરમાસીનો નિયામક છે. એમાં મુખ્યત્વે નાયિકાને થયેલો નાયકનો વિરહ રજૂ કરવામાં આવ્યો હોય છે. મોટે થયેલી રાધાકૃષ્ણવિષયક આરમાસીઓમાં પણ એ જ પ્રકાર સત્યવાયેલો મળે છે, એ જાણીતી વાત છે. કવિએ આ કાવ્યમાં નેમિનાથના વિરહને કારણે તેમનાં પત્ની રાજલ-રાજિમતીને જે અસાધારણ સંવેદન થાય છે, તે રસિક બાનીમાં આપ્યું છે. બીજી પછીની આરમાસીઓ જેમ એ સંવેદન અહીં પણ નાયિકાના મુખમાં જ કવિ આપે છે. નાયક નિકટમાં હોતાં જે સંયોગો મુખદ હોય છે, તેનાં તે વિરહમાં અત્યંત દુઃખદ થઈ પડે છે, તે આ પ્રકારના કાવ્યમાં મૂર્ત કરવાનો કવિનો પ્રયત્ન હોય છે. એને આપણે કરુણરસ નહિ કહી શકીએ, કારણ કે કરુણરસમાં આત્યંતિક વિરહ હોય છે, જ્યારે આમાં ક્ષણિક વિરહ હોય છે; વર્ષાંતે તેમાં નાયક-નાયિકાનો મેળાપ અભિપ્રેત હોય છે. અલંકારની દૃષ્ટિએ પણ આ કવિતા સારી એ માટે છે કે તેમાં કવિને સારી સ્વભાવોક્તિઓ રજૂ કર્યા વિના છૂટકો નથી હોતો.

આવણિ સરવણિ કહુયં મેહુ

ગજજઘ વિરહિ-રિઝિજઘ દેહુ ।

વિજ્ઞા અખઙ્ગ રક્ષસિ જેવ

નેમિહિ વિણ સહિ સહિયધ કેમ ॥ ૨ ॥ ૧

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૮

છાયા :

આવણે સરવડે કડવો મેઘ ગાળે વિરહે કપાય દેહ ।

વીજ અખડે રાક્ષસી જેમ નેમિ વિણ સંખી સહિયે કેમ ॥ ૨ ॥

સામાન્ય રીતે પછીની ખારમાસીઓમાં જે એક પ્રકાર નથી જણાતો તે આ જૂની ખારમાસીમાં જણાય છે. આમાં નાયિકાના હૃદયમાં નાયક માટે અણુગમે ઉત્પન્ન કરવાનો સખી તરફથી પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો ખતાવવામાં આવે છે. ઉપરની જ ચોપાઈના અનુસંધાનમાં અપાયેલી પંક્તિઓ જુઓ:

સખી ભણુધ સામિણિ મન ઝૂરિ
ફુજ્જણ તણા મ વંછિત પૂરિ ।
ગયહ નેમિ તહ વિણુકહ કાધ
અછધ અનેરા વરહ સયાધ ॥ ૩ ॥

અને રાજલ તેનો જવાબ આપે છે:

ખોલધ રાજલ તહ ધહુ વયાણુ
નથી નેમિસમ વરરયાણુ ।
ધરધ તેજુ ગહુગણુ સવિ તાવ
ગયણિ ન ઉગ્ગધ દિણુચરુ જવ ॥ ૪ ॥૧

આ છેલ્લી કડીમાં રહેલો અર્થાંતરન્યાસ કેટલો ચોક્કસ અને સ્વાભાવિક છે, તે જણાશે.

ખીર્ન પણુ કેટલાંક સુંદર પદો ધ્યાન ખેંચે છે:

ભાદ્રવિ ભરિયા સર પિદ્ધેવિ
સકરુણુ રોઅધ રાજલદેવિ ।
હા એકલડી મધ નિરધાર
કિમ ભવેપસિ કરુણાસાર ॥ ૫ ॥
ભણુધ સખી રાજલ મન રોધ
નીહર નેમિ ન આપણુ હોધ ।

૧ એજન, પૃ. ૮

છાયા :

સખી ભણે, સ્વામિની મ ઝૂર ફુજ્જન તણા મ વાંછિત પૂર ।
ગયો નેમિ તો વણસ્યું શું છે અનેરા વર સો ॥ ૩ ॥
ખોલે રાજલ ત્યારે આ વેણુ, નથી નેમિસમ વર-રત્ન ।
ધરે તેજ ગ્રહગણુ સૌ ત્યાંસુધી ગગને ન ભગે દિનકર ન્યાંસુધી ॥ ૪ ॥

સિંચિય તરુવર પરિપલવંતિ
ગિરિવર પુણુ ધડ ડેરા હુંતિ ॥ ૬ ॥
સાચઈ સખિ ગિરિ વરિ સિજ્જનંતિ
કિમધ ન સિજ્જનધ સામલકંતિ ।

ધણુ વરિસંતધ સર કુટ્ટંતિ
સાયરુ પુણુ ધણુ ઓહહુ લિંતિ ॥ ૭ ॥

કાવ્યાંતે નાયકનો મેળાપ આરંભાસીઓમાં અભિપ્રેત હોય છે.

આ કાવ્યમાં પણ તે પ્રકાર મળે છે:

અધિક્ર માસુ સવિ માસહિ ફિરધ
છહ રિતુ ડેરા ગુણુ આણુહરધ ।
મિલિવા પ્રિય ભાખાહુલિ હૂય
સહ મુકલાવિહ ઉગ્રસેણધૂય ॥ ૩૮ ॥
પંચ સખીસધ જસુ પરિવારિ
પ્રિય ભાખાહી ગધ ગિરિનારિ ।
સખીસહિત રાજલ ગુણુરાસિ
લેધ દિક્ખુ પરમેસર પાસિ ॥ ૩૯ ॥
નિમ્મલ દેવલ નાણુ લહેવિ
સિદ્ધિ સામિણિ રાજલદેવિ ॥ ૪૦ ॥

૧ એનન, પૃ. ૮

છાયા:

સાદરવે ભર્યા સર પેખી સકરુણુ રુએ રાજલદેવી ।
હા, એકલડી હું નિરધાર કેમ ઉવેખશે કરુણાસાર ॥ ૫ ॥
ભણે સખી: રાજલ મ રો, નિષ્કુર નેમિ ન આપણો હોય ।
સૌંચ્યા તરુવર પલાળે(છે), ગિરિવર પણ કૃત-દગ થાય છે ॥ ૬ ॥
સાચું સખી વર ગિરિ ભેદાય (છે) કેમે ન ભેદાય રયામલ-કાંતિ ।
ધન વરસતે શિર ફૂટે (છે), સાગર પણ ધણો ઓધ લે છે ॥ ૭ ॥

૨ એનન, પૃ. ૧૦

છાયા :

અધિક માસ સૌ માસે ફેરે, ધ ઋતુ ડેરા ગુણુ અનુસરે ।
મળવા પ્રિય ઉદ્ભાહુ યઈ, તે મોકલાગ્યો ઉગ્રસેન-દુહિતાએ ॥ ૩૮ ॥

બેશક ધાર્મિક રીતિએ અંત લાવવા નાયિકાને નાયક પાસે! ધાર્મિક દીક્ષા અપાવવામાં આવી છે.

આ કવિનું ખીજું કાવ્ય ઉપર બતાવ્યું તેમ 'ઉવસસમાલ-કહાણી' છે. ૮૧ છંપામાં પ્રાપ્ત થતું એ કાવ્ય આપણને શામળભટ્ટના છંપાની યાદ આપે છે. બંને કવિ વચ્ચે સાડા ચારસો વર્ષ લગભગનો ગાળો છે. કવિતામાં જે ભેદ છે, તે એ કે આ ધાર્મિક ઉપદેશને અંગે જૈનધર્મનાં પ્રતાદિક વગેરેની કર્તવ્યતા એક એક છંપામાં બતાવે છે, જ્યારે શામળભટ્ટના છંપા સર્વ સામાન્ય જગતને ઉપયોગી થાય તેવો બોધ મુખ્યત્વે આપતા હોય છે, જેમાં હરકોઈ એક વિષયને ઉદ્દેશી સંખ્યાબંધ છંપાઓ આપવામાં આવ્યા હોય છે. વિનયચંદ્ર ક્ષમા, ગુરુભક્તિ, સાધુભક્તિ વગેરે વિષયને એક એક છંપામાં સાચવી કવિતા વિરતાર્યે જાય છે; જેમકે

સવ્વ સાહુ તુમ્હિ સુણહિ ગણહિ જગ-અપ્પ સમાણહિ ।

કોહ-કહ વિ પરિહરહિ ધરહિ સમરસ સપરાણહિ ।

તિહુયણ ગુરુ સિરિવીર ધીર પણ ધમ્મધુરંધર ।

દાસપેસદુવ્વયણ સહધ ધણકુસહ નિરંતર ।

નર તિરિય દેવ ઉવસગ્ગ બહુ જહ જગગુરુ નિણવર ખમધ ।

તિમ ખમહ ખંતિ અગ્ગલિ કરી જેમ્મ રિઉદલખલ નમઈ ॥ ૩. ॥

સવ્વ સુણધ નિણવયણ નયણ ઉલ્હાસિહિ ગાયમ ।

જાણધ જધ વિ સુયત્થ તહવિ પુચ્છધ પહુ કહુ કિમ ।

ભદ્ધકચિત્ત પવિત્ત પદમ ગણહર સુચનાણી ।

ન કરધ ગવ્વ અપુવ્વ કરવિ મનિ મત્તધ વાણી ।

છંડીધ માન જ્ઞાનહતણહિ વિણહિ અંગિ ધમ આણીધ ।

ગુરુભક્તિ કહવિ નવિ મિલ્હીધ અંયકોડિ જધ જાણીધ ॥ ૪. ॥^૧

પાંચ સખીથી જેનો પરિવાર, પ્રિય-ઉષ્મિત થઈ ગઈ ગિરનાર ।

સખી સહિત રાજલ ગુણરાશિ, લે દીક્ષા પરમેશ્વર-પાસ ॥ ૩૯ ॥

૧ એજન, પૃ. ૧૧ (સામે પાને જુઓ)

ભાપાની દષ્ટિએ વિનયચંદ્રની કવિતા ઉપયોગી છે. “નેમિનાથ-
અતુષ્યદિદા”ની હાથપ્રત સં. ૧૩૫૩ જેટલી જૂની મળતી હોવાથી
કવિના સમયની સાહિત્યકીય ભાષાનું સ્વરૂપ આપણે મેળવી શકીએ
છીએ. ભાષામાં જૂનાં રૂપો સારી રીતે સચવાયેલાં છે, છતાં ખાસ
ધ્યાન ખેંચે છે તે તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દોનો વપરાશ છે. જેવા કે
આવણુ, સખી (સહિ પણ ખરા), નેમિસમ, સક્રુણુ, નિર્ધાર, અધિક,
પ્રિય, સહિત વગેરે શબ્દો ઉપરના ઉદાહરણમાં જુઓ; સાથેસાથ
નવાં રૂપો પણ જુઓ: કેમ (છતાં જેવ પણ), વિણુકંઠ, બોલઈ,
સવિ, ભરિયા, રોઅઘ, એકલડી, રોઘ, નીહુર, સાચઈ, વરિસંતઘ,
મિલિવા, હૂય, મુકલાવિઉ, ગઘ, લેઈ, વગેરે. અપભ્રંશનો પ્રથમ એક-
વચનનો લાક્ષણિક ઉકાર લુપ્ત થતો જાય છે, એ ખાસ લક્ષ્યમાં
રાખવા જેવી વસ્તુ છે.

૫. રાસોમાં ધીમે ધીમે ગેયતાને કારણે હાજો વધતા જતા
એ વાત આ સમયની એક કૃતિ “સમક્ષેત્રિરાસ” જણાવે છે. બેશક
કાવ્યની દષ્ટિએ આમાંથી આપણને કશું નથી મળતું. એમાં ૧૨ વ્રંત

છાયા :

સર્વ સાધુ તમે સુણો, ગણો જગ આપ-સમાન ।
ક્રોધ-કથા ચ પરહરો, ધરો સમરસ સપરાણો ।
ત્રિભુવનગુરુ શ્રીવીર, ધીર પણ ધર્મધુરંધર ।
દાસ-પ્રેમ્ય-દુર્વચન સહે ઘણું દુઃસહ નિરંતર ।
નર-તિર્યક-દેવ-ઉપસર્ગ ખહુ જેમ જગદ્ગુરુ નિનવર ખમે ।
તેમ ખમો ખાંત આંગળ કરી, જેમ રિપુદ્વંષ નમે ॥ ૩ ॥
સર્વ સુણે નિનવચન નયન ઉદ્ધાસે ગૌતમ ।
જાણે જે કે સુ-અર્થ તોય પૂછે પ્રભુ કહો કેમ ।
સદ્રકચિત્ત પવિત્ર પ્રથમ ગણધર શ્રુત જ્ઞાની ।
ન કરે ગર્વ અપૂર્વ કરી મનમાં માને વાણી ।
છાંડિયે માન જ્ઞાન તાણું વિનય અંગે એમ આણિયે ।
ગુરુભક્તિ કેમેય નવ મેલિયે શ્રંધકોડી જે નાણિયે ॥ ૪ ॥

અને ૭ ક્ષેત્રનું સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે મિષે, કેટલાક ઉપયોગી ધાર્મિક વિધિઓ-જિનમંદિરરચન-પૂજાસમારંભ-વગેરે-નો તેમાં ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. અહીં નમૂના તરીકે પહેલા ક્ષેત્રનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે:

૧ પહિલઈ ક્ષેત્ર સુ જિણહ ભુવણ કરાવહ ચંગૂ ।

જીછે મહિમા કરમ સહુ શ્રીચરવિહસંધૂ ।

મૂલગભારહ ગૂઠમંડપુ છકુ ચહકીસહિહ ।

આગમ કીજમ રંગમંડપુ જે પુસ્તકિ કહિહ ॥ ૨૦ ॥

તહિ આતરમ બલામણુ કીજમ આધેરહ ।

જિમ જિનભવનહ નાલિમાહિ દીસમ નીકેરહ ।

હતંગ તોરણુ ચંભ ચોરુ ધાંટુ અતિનીકહ ।

કંડીચમ નાનાવિધિ રૂપિ સારુ ચારુ તહિ નીસહુ જડિહ ॥ ૨૧ ॥

ખિહુ પદ્મ કરતી દેહરી કીજમ અતિરડી ।

કવીજમ મૂર્તિ જિનહ તણી માહી તેવડ તેવડી ।

કણચકલસ દંડ ધાંટીધં ધજ પૂરીચ કિચજમ ।

છોહપકતપ્રાસાદુ ભલહ જીવ નીપાહંજમ ॥ ૨૨ ॥

૧ એજન, પૃ. ૪૮

છાયા :

પહેલું ક્ષેત્ર તે જિનનું ભુવન કરાવો ચંગ ।

જ્યાં મહિમા કરે સૌ શ્રીચરુવિધ સંધ ।

મૂલ ગભારો ગૂઠ મંડપ છક ચોક સહિત ।

આગળ કીજે રંગમંડપ જે પુસ્તકે કહ્યો ॥ ૨૦ ॥

ત્યાં આંતરે વળામણુ કીજે આધેરું ।

જેમ જિનભવનની નાળમાં દીસે નિકેરું ।

હતંગ તોરણુ ચંભ ચોર ધાંટ અતિ નીચો ।

કડિયે નાનાવિધ રૂપે સારો ચારુ ત્યાં નિઃશય જડ્યો ॥ ૨૧ ॥

ભેહ પદ્મે કરતી દેહરી કીજે અતિરડી ।

સ્થાપિયે મૂર્તિ જિન તણી મહી તેવતેવડી ।

કનકકલશ દંડ ધાંટિયે ધ્વજ પૂરી કીજે ।

છો-કર્યો પ્રાસાદ ભલો જીવ નિપજવિયે ॥ ૨૨ ॥

તહિ જિનખારિ કમાડ સલાં કીજઈ અતિસુવિધટુ ।
 સારઆર દૃઢ પ્રાગૂ એ ને આવઈ સંપુટ ।
 તાલાં કૂંચી સાંકલી અતિનીસલ કીજઈ ।
 જઈ આયમણહુ જઈ સૂર તહિ સંપુટ દીજઈ ॥ ૨૩ ॥
 અતિસહ જિણહુ ભુચણુ કિરિ અમરવિમાણુ ।
 દીસઈ મૂરતિ વીતરાગ માહિ તિહુચણુ ભાણુ ।

પૂજને વખતે જે સમારંસ થાય છે, તેને વર્ણવતાં ખીજન ક્ષેત્રના પ્રકરણમાં કેટલીક ઉપયોગી લક્ષીકત મળે છે:

૧ પૂજ નેઘવા જિણહુ ભુચણિ તોઈ સુહગુરુ આવઈ ।
 તહિ સંધિહિ આગ્રહુ કરીઈ તીછે રહાવિય ॥ ૪૬ ॥
 પડપડ વેલા એક પ્રભુ અહાં હચ્છવુ હોસિય ।
 સંધવચણુ માનેવિ સુગુરુ નિસિ સિખં પઘસઈ ।
 તિણિ વેલાં બઘસણાં પાટિ જોઈ પાઠક્ષા ।
 ચઢકીવટિ બઘસંતિ સુગુરુ તહિ ભાવઈ સલ્લા ॥ ૪૭ ॥

ત્યાં જિન-ખારણે કમાડ સલાં કીજે અતિ-સુવિધટુ ।
 અણિચારાં દૃઢ આગળ એ ને આવે સંપુટ ।
 તાળાં કૂંચી સાંકળ અતિ નિઃશલ્ય કીજે ।
 જ્યારે આયમણે જય સૂર્ય ત્યારે સંપુટ દીજે ॥ ૨૩ ॥
 અતિશય જિનનું ભુવન કે શું અમર-વિમાન ।
 સીસે મૂર્તિ વીતરાગ મહીં ત્રિભુવન-ભાણુ ॥

૧ એજન પૃ. ૫૧-૫૨

છાયા :

પૂજ નેવા જિનના ભુવને તોય શુભગુરુ આવે ।
 ત્યારે સંધે આગ્રહુ કર્યો ત્યાં રખાયા ॥ ૪૬ ॥
 પ્રતીક્ષા કરો વેલા એક પ્રભુ અહીં ઓચ્છવ થશે ।
 સંધવચન માની સુગુરુ નિશાએ સુખે પેસે ।
 તે વેલા બેસણાં પાટ જોઈ પાઠક્ષા ।
 ચોક્ષી-પટ બેસે સુગુરુ ત્યારે ભાવે સલા ॥ ૪૭ ॥

(૪૮-૪૯ની છાયા માટે જુઓ આ-પૂર્વે પૃ. ૧૪૮)

બધસઘ સહુઘ શ્રમણસંઘ સાવય ગુણવંતા ।
 નેયઘ ઉચ્છવુ જિનહુ ભુવણિ મનિ હરષ ધરંતા ।
 તીછે તાલારસ પડઘ બહુ ભાટ પ્રઠંતા ।
 અનઘ લકુઠારસ નેઘઘ ખેલા નાચંતા ॥ ૪૮ ॥

સવિહુ સરીખા સિણગાર સવિ તેવડતેવડા ।
 નાચઘ ધામીય રંગભરે તહુ ભાવઘ રૂડા ।
 સુલલિત વાણી મધુરિ સાદિ જિણગુણ ગાયંતા ।
 તાલમાનુ છંદગીત મેલુ વાજિંત્ર વાજંતા ॥ ૪૯ ॥

તિવિલાં ઝાલરિ ભેરુ કરંડિ કંસાલાં વાજંધ ।
 પંચશબ્દ મંગલીકહેતુ જિણભુવણં છાજંધ ।
 પંચશબ્દ વાજંતિ ભાટુ અંખર બહિરંતી ।
 ઘણપરિ ઉચ્છવુ જિણભુવણિ શ્રીસંધુ કરંતહ ॥ ૫૦ ॥

આ અવતરણમાં પૂજનો વિધિ આપવામાં આવ્યો છે.. અહીં માત્ર ઉપયોગી ભાગ જ ઉતાર્યો છે. ધાર્મિક પૂજનો વખતે ભાટ, નર્તકો, વગેરેનાં ગાન અને ખેલ, તે વખતે વાગતાં વાજિંત્રોના પ્રકાર વગેરે અહીં દેખાય છે, તે તે વખતની પૂજનોનો ખ્યાલ આપે છે. જૈન હો કે જૈનેતર બધા ધાર્મિક વિધિઓમાં આ પ્રકાર આને પણ નાખૂદ નથી થયો. ધાર્મિક જનતા કેવી રીતે પૂજનો આનંદ લેતી, તેનો આ થોડો પણ ખ્યાલ અવશ્ય આપે છે.

આ કાવ્યનો કર્તા કાણ હતો તે જણવામાં નથી. કાવ્યાંતે માત્ર રચનવર્ષ મળે છે:

સંવત તેરસત્તાવીસએ માહમસવાડઘ ।
 ગુરુવારિ આવીય દસમિ પહિલઘ પખવાડઘ ।

તખલાં ઝાલર ભેરી કરંડ કસાલાં વાજે ।
 પંચશબ્દ મંગલિકહેતુ જિનભુવને છાજે ।
 પંચશબ્દ વાજે ભાટ અંખર બહાર અંદર ।
 એ પેરે એચ્છવ જિનભુવને શ્રીસંધુ કરે ॥ ૫૦ ॥

તહિ પૂરે હજી રાસુ સિવ સુખ નિહાણું ।

નિણ ચઢવીસઝ ભવીયણહ કરિસિધ કલ્યાણું ॥ ૧૧૮ ॥૧

સં. ૧૩૨૭ના માધ સુદિ ૧૦ શુક્રવારને દિવસે આ રાસ પૂર્ણ થયો છે. એ રાસનું રાસત્વ એના વિવિધ ઢાળોથી સમઝાય છે. ઢાળની દૃષ્ટિએ ૧૧૯ કડી નીચે પ્રમાણે વિભક્ત થાય છે:

૧-૧૮ કડી, એકી કડી દ્વિપદી અને બેકી કડી ચોપાયો (૧૬ માત્રાના પદ વચ્ચે), જેમાં ૧૮મી કડી સવૈયા ત્રીસાની બે પંક્તિ છે.

૧૯-૫૫ ,, રાળા છંદમાં, પણ જેમાં ૫૫મી કડી ઉપરની જેમ સવૈયા ત્રીસાની બે પંક્તિ.

૫૬-૬૮ ,, વિશિષ્ટ ઢાળવાળો દોહરો.

૬૮-૯૫ ,, ૧૬ અને ૧૫ માત્રાની મિશ્ર ચોપાઈ.

૯૬-૧૧૫ ,, રાળા છંદમાં, પણ જેમાં ૧૧૫મી કડી સવૈયા ત્રીસાની બે પંક્તિ.

૧૧૬-૧૧૮ ,, રાળાછંદ.

૧૧૯ ,, પ્લવંગમ છંદ

પ્લવંગમ છંદ એક વાર આપણને વિક્રમેર્વશીયના ૪થા અંકના અપભ્રંશ વિભાગમાં મળે છે; તે પછી મને મળેલા ગ્રંથોમાં આ બીજી વાર પ્રયોજાયેલો મળે છે:

ન સિસિ રવિ ગયણુંગણિહિ ભગઈ મહીમંડલિ ।

તા વરતહ એહ રાસુ ભવિય નિણસાસણિ ॥

૧ એજન, પૃ. ૫૮

છાયા :

સંવત તેર-સત્તાવીશે માધ માસે ।

શુક્રવારે આવી દસમ પહેલે પખવાડિયે ।

ત્યાં પૂરો થયો રાસ સિવ-સુખ-નિધાન ।

નિન ચોવીશ ભવ્યજનનું કરશે કલ્યાણ ॥ ૧૧૮ ॥

નિર્મલ જ ગ્રહનક્ષત્ર તારિકા વ્યાપક ।

જયવંતુ શ્રીસંઘ અને જિણસાસણ ॥ ૧૧૯ ॥૧

કડી ૫૬-૬૮માં આવતા દોહરા વિશિષ્ટ ઢાળથી પછી તે ખૂબ જ વ્યાપક બને છે. પણ સપ્તસ્ત્રિંસુમાં તે તેવો પ્રયોગ પ્રથમ જ છે. તેમાં વિષમપદને અંતે પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધમાં વિશિષ્ટ શબ્દ ગેયતાની પૂર્ણતા માટે ઉમેરાયેલો મળે છે. લાલણ-નાકર વગેરેમાં “ સુણિ મુંદરી ” અને “ ગિહિલી કુણિ કરી ” એ પદો ગેયતા માટે ઉમેરાયેલાં જાણીતાં છે, તેના જેવો જ આ જૂનો પ્રયોગ છે.

ત્રીજી ક્ષેત્ર સુ સંભલઉ એ વરલોયણે જં ભણિઉં વીચરાઈ ।

ગુણગંભીર સો જિણહ વચણ મૃગલોયણે તસુ નવિ ઉપમ કાઈ ॥ ૫૬ ॥
વચન ઇકેકા મૂલ નહી વરલોયણે જં ખોલઈ ભગવંતુ ।

ત્રિહુ ભુવણે ચૂડામણિય મૃગલોયણે સહુ જાણઈ અરિહંતુ ॥ ૫૭ ॥૨

વરલોયણે < સં. વરલોચને અને મૃગલોયણે < સં. મૃગલોચને એ વચનો સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશીને દાખલ થયેલાં હોવાથી અને તે આમાં પદને અંતે આવતાં હોવાથી મૂળે કેાઈ સંવાદાત્મક વસ્તુમાંથી ઊતરી આવેલો આ ઢાળ હશે, જેનો રાસકારે આ રાસમાં ઉપયોગ કર્યો છે.

૧ એજન, પૃ. ૫૮

છાયા :

જ્યાં ધી રાશી રવિ ગગનાંગને ઊગે મહીમંડલે ।

ત્યાંસુધી વરતો એ રાસ ભવ્ય જિનશાસને ।

નિર્મલ જ ગ્રહનક્ષત્ર તારિકા વ્યાપે ।

જયવંત શ્રીસંઘ અને જિનશાસન ॥ ૧૧૯ ॥

૨ એજન, પૃ. ૫૩

છાયા :

ત્રીજું ક્ષેત્ર તે સાંભળો એ વરલોચને જે ભણ્યું વીતરાગે ।

ગુણગંભીર તે જિનનું વેણ મૃગલોચને તેની નવ ઉપમા કાંઈ ॥ ૫૬ ॥

વચન અકેકાનું મૂલ નહિ વરલોચને જે ખોલે ભગવંત ।

ત્રણે ભુવને ચૂડામણિ મૃગલોચને સહુ જાણે અર્હંત ॥ ૫૭ ॥

પણ એનાથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે રાસો ગેયતાને માટે અને નૃત્યને માટે અવશ્ય રચાતા હતા, અને તે ધાર્મિક પૂજા વગેરેમાં તાલી તેમ જ લકુટથી ઉપયોગમાં આવતા.

આ રાસનો કર્તા આપણે મેળવી શક્યા નથી; છતાં કદાચ એ જ કર્તાની કૃતિ હોય તેવી એક નવી જ ભાત પાડતી “ માતૃકા-ચઉપધ ” નામની નાની કૃતિ મળી આવે છે. સં. ૧૩૫૦ના અરસામાં લખાયેલા તાડપત્રમાંથી એ કૃતિ મળતી હોવાને કારણે “ સપ્તક્ષેત્રિ-રાસુ ” (૨. સં. ૧૩૨૭)ની નજીકમાં થઈ હોય તે અસંભવિત નથી. બંનેનાં મંગલાચરણ નીચે મુજબ છે:

સપ્તક્ષેત્રિં—સવિ અરિહંત નમોવી સિદ્ધસૂરિ ઉવજાય ।

પંદર કર્મભૂમિ સાહુ તીહ પણમિય પાય ॥ ૧ ॥

જિણસાસણહ માહિ જે સારો

ચઉદહ પૂરવતણહ સમુધારો ।

સમરિહ પંચપરમેષ્ઠિ નવકારો

સપ્તક્ષેત્રિ હિવ કહહ વિચારો ॥ ૨ ॥^૧

માતૃકાં—સવિ અરિહંત નમિવિ સિદ્ધ સૂરિ

ઉવજાય સાહુ ગુણભૂરિ ।

માધ્ય બાવન અક્ષર સાર

ચઉપધાંધિ પઠિહ સુવિચારુ ॥ ૨ ॥^૨

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. ૪૭

છાયા :

સૌ અર્હંતને નમી સિદ્ધ સૂરિ ઉપાધ્યાય ।

પંદર કર્મભૂમિ સાધુ તેના પ્રણમી પાય ॥ ૧ ॥

જિનશાસનમાં જે સારા ચૌદ પૂર્વ તણે સમુદ્ધાર ।

સમર્યો પંચપરમેષ્ઠી નવકાર સપ્તક્ષેત્રનો હવે કહું વિચાર ॥ ૨ ॥

૨ એજન, પૃ. ૭૪

છાયા :

સૌ અર્હંત નમી સિદ્ધસૂરિ ઉપાધ્યાય સાધુ ગુણ-ભૂરિ ।

માતૃકા-બાવન અક્ષર સાર ચોપાદ-બંધે પઠું સુવિચાર ॥ ૨ ॥

નિર્મલ જ ગ્રહનક્ષત્ર તારિકા વ્યાપર્ષ ।

જયવંતુ શ્રીસંઘ અનેઘ જિજ્ઞાસાણુ ॥ ૧૧૯ ॥૧

કડી ૫૬-૬૮માં આવતા દોહરા વિશિષ્ટ ઢાળથી પછી તે ખૂબ જ વ્યાપક બને છે. પણ સપ્તસ્ત્રિંસુમાં તે તેવો પ્રયોગ પ્રથમ જ છે. તેમાં વિષમપદને અંતે પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધમાં વિશિષ્ટ શબ્દ ગેયતાની પૂર્ણતા માટે ઉમેરાયેલો મળે છે. ભાલણુ-નાકર ગંગેમાં “ સુણિ સુંદરી ” અને “ ગિહિલી કુણિ કરી ” એ પદો ગેયતા માટે ઉમેરાયેલાં જાણીતાં છે, તેના જેવો જ આ જૂનો પ્રયોગ છે.

ત્રીજી ક્ષેત્ર સુ સંજલહ એ વરલોચણે નં ભણિઉં વીચરાધ ।

ગુણગંભીર સો જિણહ વચણ મૃગલોચણે તસુ નવિ ઉપમ કાધ ॥ ૫૬ ॥

વચન ઇકેકા મૂલુ નહી વરલોચણે નં બોલધ ભગવંતુ ।

ત્રિહુ ભુવણે ચૂડામણિય મૃગલોચણે સહુ જાણે અરિહંતુ ॥ ૫૭ ॥૨

વરલોચણે < સં. વરલોચને અને મૃગલોચણે < સં. મૃગલોચને એ વચનો સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશીને દાખલ થયેલાં હોવાથી અને તે આમાં પદને અંતે આવતાં હોવાથી મૂળે કોઈ સંવાદાત્મક વસ્તુમાંથી બિતરી આવેલો આ ઢાળ હશે, જેનો રાસકારે આ રાસમાં ઉપયોગ કર્યો છે.

૧ એજન, પૃ. ૫૮

છાયા :

જ્યાં ધી શશી રવિ ગગનાંગને ભગે મહીમંડલે ।

ત્યાંસુધી વરતો એ રાસ ભવ્ય જિનશાસને ।

નિર્મલ જ ગ્રહનક્ષત્ર તારિકા વ્યાપે ।

જયવંતુ શ્રીસંઘ અને જિનશાસન ॥ ૧૧૯ ॥

૨ એજન, પૃ. ૫૩

છાયા :

ત્રીજું ક્ષેત્ર તે સાંભળેા એ વરલોચને જે ભણ્યું વીતરાગે ।

ગુણગંભીર તે જિનનું વેણ મૃગલોચને તેની નવ ઉપમા કાંધ ॥ ૫૬ ॥

વચન અકેકાનું મૂલ નહિ વરલોચને જે બોલે ભગવંત ।

ત્રણે ભુવને ચૂડામણિ મૃગલોચને સહુ જાણે અર્હંત ॥ ૫૭ ॥

પણ એનાથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે રાસો ગેયતાને માટે અને નૃત્યને માટે અવશ્ય રચાતા હતા, અને તે ધાર્મિક પૂજા વગેરેમાં તાલી તેમ જ લકુટથી ઉપયોગમાં આવતા.

આ રાસનો કર્તા આપણે મેળવી શક્યા નથી; છતાં કદાચ એ જ કર્તાની કૃતિ હોય તેવી એક નવી જ ભાત પાડતી “ માતૃકા-ચઉપધ ” નામની નાની કૃતિ મળી આવે છે. સં. ૧૩૫૦ના અરસામાં લખાયેલા તાડપત્રમાંથી એ કૃતિ મળતી હોવાને કારણે “ સપ્તક્ષેત્રિ-રાસુ ” (૨. સં. ૧૩૨૭)ની નજીકમાં થઈ હોય તે અસંભવિત નથી. બંનેનાં મંગલાચરણ નીચે મુજબ છે:

સપ્તક્ષેત્રિ—સવિ અરિહંત નમેવી સિદ્ધસૂરિ ઉવજાય ।

પંદર કર્મભૂમિ સાહુ તીહ પણમિય પાય ॥ ૧ ॥

નિજસાસણહ માહિ જે સારો

ચઉદહ પૂરવતાણહ સમુદારો ।

સમરિહ પંચપરમેષ્ઠિ નવકારો

સપ્તક્ષેત્રિ હિવ કહહ વિચારો ॥ ૨ ॥૧

માતૃકા—સવિ અરિહંત નમિવિ સિદ્ધ સૂરિ

ઉવજાય સાહુ ગુણભૂરિ ।

માધ્ય બાવન અક્ષર સાર

ચઉપધબંધિ પઠિહ સુવિચારુ ॥ ૨ ॥૨

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. ૪૭

છાયા :

સૌ અર્હતને નમી સિદ્ધ સૂરિ ઉપાધ્યાય ।

પંદર કર્મભૂમિ સાધુ તેના પ્રણમી પાય ॥ ૧ ॥

નિનશાસનમાં જે સારા ચૌદ પૂર્વ તણો સમુદાર ।

સમર્યો પંચપરમેષ્ઠી નવકાર સપ્તક્ષેત્રનો હવે કહું વિચાર ॥ ૨ ॥

૨ એજન, પૃ. ૭૪

છાયા :

સૌ અર્હત નમી સિદ્ધસૂરિ ઉપાધ્યાય સાધુ ગુણ-ભૂરિ ।

માતૃકા-બાવન અક્ષર સાર ચોપાદ-બંધે પઠું સુવિચાર-૥ ૨ ॥

“ માતૃકાચરિત્ર ” ને અંતે પણ:

મંગલ કરેઈ સર્વિ અરિહંત

જે અચ્છદી સિવલક્ષ્મીકાંત ।

મંગલ સિદ્ધિસૂરિ ઉવજ્જાય

મંગલ કરેઈ સાહુણા પાય ॥ ૬૨ ॥^૧

ઉપર આપણે “ સમક્ષેત્રિરાસુ ” ના અંતમાં આવતી “ નં સિસિ રવિ ગયણંગણિહિ ” એ કડી જોઈ છે, તેના જ ભાવને મળતી

“ માતૃકાચરિત્ર ” ની છેલ્લી કડી જુઓ:

નં સિસિસૂરુ ભૂચણુ વ્યાપંતિ

નં ગ્રહ નક્ષત્ર તારા હંતિ ।

નં વરતદ વંસુહ વ્યાપારુ

તાં સિવલક્ષ્મી કરેઈ મંગલાચારુ ॥ ૬૪ ॥^૨

આ સામ્ય જોવાથી એમ માનવા દિલ થાય છે કે બંને એક જ કાંઈ અસાત કવિની કૃતિ છે. આ પાછલી કૃતિ, પૂર્વ કૃતિ જેમ બંધની દૃષ્ટિએ તેમ, નવા જ પ્રકારની કાવ્યપદ્ધતિ—“ કક્કો ” રજૂ કરે છે. “ માતૃકા ” એટલે મૂળાક્ષર. પ્રત્યેક મૂળાક્ષરથી શરૂ થતી આ કૃતિ આપણને ૬૪ કડી આપે છે. વિષય ધાર્મિક છે, એટલે કાંઈ ચમત્કૃતિ-યુક્ત કવિતા તેમાં આપણને નથી મળતી. મૂળાક્ષર કવિએ નીચે મુજબ આપ્યા છે:

૧ એજન, પૃ. ૭૮

છાયા :

મંગલ કરે સૌ અર્હંત જે છે શિવલક્ષ્મીકાંત ।

મંગલ સિદ્ધિસૂરિ ઉપાધ્યાય મંગલ કરે સાધુના પાય ॥ ૬૨ ॥

૨ એજન, પૃ. ૭૮

છાયા :

ન્યાંસુધી શશી સૂર્ય ભુવને વ્યાપે

ન્યાંસુધી ગ્રહ નક્ષત્ર તારા છે ।

ત્યાંસુધી વરતે વંસુધા-વ્યાપાર

ત્યાંસુધી શિવલક્ષ્મી કરે મંગલાચાર ॥ ૬૪ ॥

૦ (મીંદું), ઝં, અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, રિ (ઋ), રી (ૠ); લિ- (લૃ), લી (લૄ), એ, એઅ (ઐ), ઓ, ઓ. (ઔ), અં, ઙ, ખ, ગ, ઘ, ઙ, ચ, છ, જ, જ (ઝ), ઞ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ, ત, થ, દ, ધ, ન, પ, ફ, બ, ભ, મ, ય, ર, લ, વ, શ, ષ, સ, હ, લ (ળ), ક્ષ.

૪ થી શરૂ થતી કોઈ કડી મળતી નથી. આ પ્રમાણે પર અક્ષર લેખકે કવિતામાં સાચવ્યા છે. માતૃકામાં ૪ નહિ હોય, કે શું? કેમકે “સમ્યક્ત્વમાર્થચરિપદ,” “સાલિભદ્રકક્ષ” અને “દ્વહામાતૃકા”માં પણ ૪ નથી મળતો; એનું સ્થાન જ નથી. એથી પ્રચલિત ભાષા પૂરતું એનું સ્થાન નહિ હોય. આશ્ચર્યનો વિષય એ છે કે એમ છતાં ઋ, ૠ, લૃ, લૄ, ઐ, ઔ, ઙ, ઞ, ણ ને આપવામાં આવ્યા છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ રાસ આ બાજુ વધુ આવતો જણાશે. તેમાં નવાં રૂપો જેમ વપરાયાં છે, તેમ મંદ્રકૃત તત્સમરૂપો પણ પ્રયોજ્યાં છે. ઉપરનાં અવતરણો જોયા માત્રથી જણાશે કે તેમાં કરાવડિ, સહુ, ગભારડિ, આગઈ, કીજઈ, આતરઈ, આધેરડિ, દીસઈ, ધાંડુ, કડીયઈ વગેરે થોડાંઈ નવાં રૂપો છે; જતારે ક્ષેત્ર, મહિમા, ગૂઢમંડપ, પુસ્તક, જિનભવન, નાનાવિધિ, રૂપ, પક્ષ, મૂર્તિ, પ્રાસાદ વગેરે તત્સમ શબ્દો છે. ઉત્તરોત્તર જૂનાં રૂપોને સ્થાને નવું સ્વરૂપ ધરતાં રૂપો અથવા તો શુદ્ધ તત્સમ શબ્દોનો વપરાશ વધતો જતો હતો, તેની સં. ૧૩૨૭ જેટલી જૂની આ કૃતિ આપણને ખ્યાલ આપી સંસ્કૃતાદ્યા ચ ગૌર્જરી એ સામાન્ય લક્ષણને સાર્યક કરતી લાગે છે.

૬. સાધુઓની દીક્ષાના ઐતિહાસિક પ્રસંગને સાંચવી રાખતાં કાવ્યો રચવાનો પ્રવાત હતો તેવું આ યુગનાં બે એક કાવ્ય જોતાં જણાય છે. પછી તો તેવાં કેટલાંય કાવ્યો રચાયાં છે. આ કાવ્યોમાં તે તે સાધુ કે આચાર્યના વિષયમાં આવશ્યક માહિતી સચવાયેલી હોય છે, એટલે તેની ઐતિહાસિકતા વિશે શંકાને કાંઈ કારણ નથી હોતું. મારવાડના મરુકોટ નગરના એક ભંડારી નેમિચંદ્ર (પદ્મિશતકના

રચનાર)ને ત્યાં તેની પત્ની લક્ષ્મીથી સં. ૧૪૨૫માં જન્મેલા અંબડ નામના પુત્રે સં. ૧૨૫૫માં ખરતરગચ્છીય જિનપતિસૂરિ પાસે ખેડ-નગરના શાંતિજિનમંદિરમાં જિનેશ્વરસૂરિ નામ ધારણ કરી દીક્ષા લીધેલી તેનું વર્ણન આપતો એક નાનો રાસ તેના જ શિષ્ય સોમ-ભૂર્તિએ રચેલો મળે છે. જો કે કાવ્યમાં સમય નથી આપ્યો છતાં પ્રસિદ્ધ છે તે પ્રમાણે સં. ૧૩૩૧માં જિનેશ્વરસૂરિએ જાલોરમાં પ્રબોધ-ભૂર્તિગણિ નામના શિષ્યને તેનું નામ જિનપ્રબોધસૂરિ પાડી પદ્ધતિ બનાવી પછી આશ્વિન વદિ ૬ને દિવસે દેહત્યાગ કર્યો, આ દેહત્યાગની હકીકત કવિ નોંધતો હોવાથી એ પછી આ કાવ્ય રચાયું છે, એ સ્પષ્ટ છે.

આ કાવ્યને કવિ “ વીવાહલહિ ” કહે છે, એ ઉદ્દેશે કે સંયમરૂપી નારીની સાથે સાધકનાં જાણે કે લગ્ન થાય છે; અને કવિ તે જ પ્રકારે કાવ્યને વર્ણવે છે પણ:

ધણિ પરિ અંબડુ વરકુમરો પારણહ સંજમ નારિ ।
 વાજઈ નંદીય તૂર ઘણા ગૂડિય ધરધર ખારિ ॥ ૨૪ ॥
 કુમરુ ચલિલહ કુમરુ ચલિલહ ગરુચવિછડિ ।
 પરિણેવા દિક્ખસિરી ષેડનચરિ પેમેણ પત્તહ ।
 સિરિ જિણુવહ જુગપવરો દિહુ તત્થ નિયમણિહિ તુદ્ધહ ।
 પરિણહ સંજમસિરી કુમર વજ્જહિ નંદિય તૂર ।
 નેમિચંદ્ર અતુ લપમિણિહિ સગ્ગિ મણોરહ પૂર ॥ ૨૫ ॥ ૧

૧ જૈ. ઐતિ. ગૂ. કા. સંચય, પૃ. ૨૨૬

છાયા :

એ પેરે અંબડ વરકુમાર પરણે સંયમનારી(ને) ।
 વાજે નંદિત તૂર ઘણા ગૂડી ઊડે ધરધર ખારે ॥ ૨૪ ॥
 કુમાર ચાલ્યો કુમાર ચાલ્યો ગુરુ-વિછોડે ।
 પરણવા દીક્ષાશ્રીને ખેડનગરે ક્ષેમે પહોંચ્યો ।
 શ્રીજિનપતિ જિનપ્રવરે દીધ ત્યાં નિયમને તૂઠ્યો ।
 પરણે સંયમશ્રીને કુમાર, વાજે નંદિત તૂર ।
 નેમિચંદ્ર અને લક્ષ્મીના સર્વ મનોરથ પૂર્યા ॥ ૨૫ ॥

આવાં કાવ્યો મોટે ભાગે ચરિતાત્મક હોવાને કારણે તેમાંથી સારી કવિતા આપણને મળી નથી શકતી; છતાં પ્રકાર અને બંધની દૃષ્ટિએ તેમાંથી જાણવાનું મળી આવે છે. આપણને “રેવંતગિરિરાસુ”માં રાસ રમાતા તેનો જૂનો પુરાવો મળે છે, તેવો જ પુરાવો આ કાવ્યથી પણ મળે છે:

એહ વીવાહલહ જે પઢહિં દિયહિ

ખેલા ખેલિય રંગભરિ ।

તાહ જિણેસરસૂરિ સુપસન્ન

ધમ ભણુધ ભવિય ગણિ સોમમુત્તી ॥ ૩૩ ॥૧

બોલનાર અને લખાવી દાન આપનાર, ઉપરાંત ખેલનારા રંગભેર ખેલે તો તેને પણ ગુરુ પ્રસન્ન થાય, તેવો નિર્દેશ ઉપરના કથનને સાર્થક કરે છે. બંધની દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા તેટલી જ સ્પષ્ટ છે. આમાં ચોપાયા અને દોહરા ઉપરાંત જૂલણા અને વસ્તુ છંદ બ્યાન ખેંચે છે. જૈન સાહિત્યમાં વસ્તુ છંદ તો પુષ્કળ વ્યાપક રહ્યો છે, પણ જૂલણા ભાગ્યે જ દેખાય છે. તેવો શુદ્ધ જૂલણા છંદ સૌથી પ્રથમ મને આ સં. ૧૩૩૧ લગભગના કાવ્યમાં જણાયો છે. “વીવાહલહ”ના ઉલ્લેખ માળી કડી ઉપર આપી જ છે. શરૂમાં જુઓ:

નગરુ મરુકોટ મરુદેસ સિરિવર મહુહ

સોહએ રચણ કંચણ પહાણ ।

જલ્થ વજ્જન્તિ નયભેરિ ભંકાર ઓ

પડિહ્ય નયસ્સ હિય એ ધસક્કો ॥ ૩ ॥

કંદ દંસણ કલા કેલિઆ તાસુ...

મહુરવાણીય અમિયં ઝરંતે ।

૧ એજન, પૃ. ૨૨૭

છાયા :

એ વિવાહલો જે પઢે, દે, ખેલા ખેલે રંગભર ।

તેને જિનેશ્વરસૂરિ સુપ્રસન્ન, એમ ભણે ભવ્ય ગણી સોમમૂર્તિ ॥ ૩૩ ॥

રેહએ તત્ય ભંડારિઉ રાઉ...

પુનિમચંદ જિમ નેમિચંદો ॥ ૪ ॥૧

આમાં એક વસ્તુ જાણાશે કે સમપદાંતે અંત્યાનુપ્રાસ નથી. એ સમયે હજી એનો વ્યાપક ઉપયોગ કદાચ નહિ હોય; જે બીજાં ચાલીસ વર્ષમાં જ થયો હતો, તે હવે પછી જાણવામાં આવશે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય ખાસ વિશેષ નથી આપતું. આ નીચે એક નમૂનો જોવાથી તેનું ભાષાસારલ્ય સ્પષ્ટ થશે:

ભણુઘ અંખડુ ભણુઘ અંખડુ એહુ સંસારુ ।

ગુરુદુઃખ-ભરપૂરિયઉ માઠ માઠ તા વેગિ મેલિહસુ ।

પરણેવિણુ દિઃખસિરિ વિવિહભંગિ હઉં સુઃખ માણિસુ ।

માય ભણુઘ દુઃકરુ ચરાણુ તુહું પુણુ અઘ સુકમાલુ ।

કુમરુ ભણુઘ દુઃકરહ વિણુ નહુ છલિયઘ કલિકાલુ ॥ ૧૪ ॥૨,

માત્ર ઉકાર શબ્દાંતેથી કાઢી નાખ્યા પછી વાંચવાથી સ્વરૂપ કેટલું નવા યુગ તરફ આવ્યું છે, તે જાણી શકાશે.

નાનું છતાં આ રાસ કાવ્ય જ છે; કેમકે ખેલા એ ખેલી શકે છે; સાથે એની પુષ્પિકામાં इति श्रीजिनेश्वरसूरिदीक्षाविवाहवर्णनरासः

૧ એજન, પૃ. ૨૨૪

છાયા :

નગર મરુકોટ મરુદેશ-શ્રીવરમુકુટ સોહો રત્નકંચનપ્રભાત ।

જ્યાં વાળે નગ-લેરી-ભંકાર, પડયો નગને (?) હૈયે ધ્રાસકો ॥ ૩ ॥

કાંતદર્શન કલા-કેલી તેને મધુરવાણી ય અમી-અરંતી ।

રહે ત્યાં ભંડારી રાવ પૂનમચંદ્ર જેમ નેમિચંદ્ર ॥ ૪ ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૨૫

છાયા :

ભણુ અંખડ ભણુ અંખડઃ એ સંસાર ।

ગુરુદુઃખ-ભરપૂર્યાં મા મા તો વેગે મેલીશ ।

પરણીને દીક્ષાશ્રી વિવિધભંગે હું સુખ માણીશ ।

મા જાણે, દુઃખર (આ)ચરાણુ; તું પણ અતિસુકોમલ ।

કુમાર ભણે, દુઃખર વિના નહિ છગાય કલિકાલ ॥ ૧૪ ॥

સમાપ્તઃ એવો જૂનો ઉલ્લેખ છે. જ્યાં ઢાળ ખદલે છે, ત્યાંથી એના ટુકડા પડતા સમઝી લેવાં જોઈયે.

૭. જિનેશ્વરસૂરિના જણાતા એક ખીન્ન શિષ્ય જગદુએ “સમ-ક્ષેત્રિરાસુ”ના કર્તાએ આપેલી “માતૃકાચરિત્ર” જેવી ખરોખર ૬૪ કડીની “સમ્યક્ત્વમાર્ગચરિત્ર” રચી આપી છે. કાવ્યાંતે કવિ પોતા વિશે આટલી માહિતી આપે છે:

હાસામિસિ ચરિત્રમ્ પંથુ દ્વિચક્ર
માતૃકાચરિત્રમ્ છેહ મમ નિચક્ર ।
ભણક આગલક દિપિ ભણેક
જગદુ ભણમ્ સંધુ સચલુ ખમેક ॥૬૨॥
શ્રીનંદક સમુદા ઘરિ રહમ
નંદક વિધિમંદિરુ કવિ કહમ ।
નંદક જિણેસરસૂરિ મુણિક
જ રવિ ભગમ્ ભગમ્ ચંદ્ર ॥૬૩॥

લેખકે કાવ્યમાં સમ્યક્ત્વ વિષય ઉપર લખી સાંપ્રદાયિક દષ્ટિએ તેના રક્ષણના પ્રકાર અને ફળ બતાવ્યાં છે. એમાં પ્રતિભાજન્ય ચમત્કૃતિ કે એવું કંઈ નથી.

આ કવિ મીંડાને ન ગણાવતાં ઝં થી શરૂ કરી ૭મી કડીથી ક્રમે અ, આ, ઇ, ઈ (ઈ), ઉ (ઉ), ઓ (ઊ), રિ (ઋ), રી (ૠ), લિ (લૃ), લી (ૡ), એ, ઐ, ઓ, ઔ (ઔ), અં, ક, ખ, ગ, ઘ, ન (ઙ), ચ, છ, જ, ઝ, ન (ન), ટ, ઠ, ડ, ઢ, ન (ણ), ત, થ, દ, ધ, ન, પ, ફ, બ, ભ, મ, જ (ય), ર, લ, વ, સ (શ), પ, સ, હ, લ (ળ), ખ (ક્ષ), આમ ૫૧ મૂળાક્ષરો ગણતો જણાય છે.

૧. પ્રા. ગૂ. કા. પૂ. ૮૨

છાયા:

હાસ્યમિથે ચોપદ્યખંધ કર્યો, માતૃકા તણો છેહ મેં લીધો ।

ભણું આગલું કાંઈપણ ભણ્યો, જગદુ ભણે: સંધ સકલ ખમે ॥૬૨॥

શ્રી નંદો-સંપદા ઘેર રહે, નંદો વિધિ-મંદિર, કવિ કહે ।

નંદો જિનેશ્વરસૂરિ મુનીંદ્ર, જ્યાંસુધી રવિ ભગે, ભગે ચંદ્ર ॥૬૩॥

આ કાવ્યનો રચનસમય જો કે અપાયો નથી, એમ છતાં શ્રી. જિનેશ્વરસૂરિનો સમય સં. ૧૩૩૧ લગભગ નક્કી હોવાને કારણે, તેમ જ આ કાવ્ય “સપ્તક્ષેત્રિરાસુ”વાળા લેખકની “માતૃકાચઉપધ”ને જોઈ ૬૪ કડીમાં રચાયેલી હોવાને કારણે, સં. ૧૩૨૭-૧૩૩૧ લગભગમાં એ રચાયું હશે. સપ્તક્ષેત્રિરાસુમાં “તાલારસ” અને “લકુટારસ”નું જેવું સૂચન છે, તેવું આ કાવ્યમાં પણ મળે છે; માત્ર કવિ તેનો અહીં નિષેધ કરે છે :

તાલારસુ રચણિ નહુ દેધ

લકુટારસુ મૂલહ વારેધ ॥૨૧॥^૧

અંતે માતૃકાના આરંભમાં એક સામ્ય મળે છે કે જે એક-કર્તૃત્વના કરતાં એકનું બીજાએ ખંડન કર્યું હોય તેવું લાગે. એક જિન-વચનનો આગ્રહ કરે છે, તો બીજો સમ્યક્ત્વ ઉપર ભાર દે છે :

માતૃકાં ભલે ભણેવિણુ ભણીઅધ ભલઈ

તિહૂચણુ માહિ સારુ એતલઈ ।

જિનુ નિજવચનુ જગહ આધારુ

ધતીહ મૂકિહ અવર અસારુ ॥૨૨॥^૨

સમ્યક્ત્વ—ભલે ભણઈ માર્ઠ ધુરિ જોધ

ધમ્મહ મૂલુ જુ સમિકતુ હોધ ।

સમિકતુ વિણુ જો ક્રિયા કરધ

તાતધ લોહિ નીરુ ધાલેધ ॥૨૩॥^૩

૧ એજન, પૃ. ૮૦

“તાલારસ રજનીમાં ન દે,
લકુટારસ મૂલથી વારે” ॥

૨ એજન, પૃ. ૭૪

છાયા: ભલે ભણી ભણિયે ભણું, ત્રિભુવનમાં સાર એટલું ।

જિન નિજવચન જગનો આધાર એટલું મુક્તિકર, અવર અસાર ॥૨૨॥

૩ એજન, પૃ. ૭૮

છાયા: ભલે ભણું માતૃકા ધર જોધ, ધર્મનું મૂળ જે સમ્યક્ત્વ હોય ।

સમ્યક્ત્વ વિના જે ક્રિયા કરે, તાતે લોહ નીર ધાલે ॥૨૩॥

જગદુની કવિતામાં એક વસ્તુ નજરે પડે છે, તે તેણે કેટલીક લોકાક્રિયા અને ઉપમાઓ વાપરી છે, તે; જોકે કાવ્ય તરીકે તેમાં ચમત્કૃતિનો અભાવ છે. “તાતઘ લોહિ નીરુ ઘ્રાલેષ” (કડી ૧) ઉપરાંત :

- (૧) સમિક્ત જઘ લાલઘ સંસારિં
જળે છુરી પડી લાંડારિ ॥૩॥
- (૨) લિહિયં જગિ લોડઘ મહ કોઘ ।
કુપાત્રુ વિસહરસાદસુ હોઘ ।
ખીરુ આણિ જહ મુખિ ઘાતિયઘ
પાત્ર વિસેષિહિ તસુ વિસુ થિયઘ ॥૧૫॥
- (૩) કુગરવાણિ તહ વિસુ ઉતરેઘ
સુગુરવાણિ જહ અમિહ ઝરેઘ ॥૪૨॥^૧

લાપાની દષ્ટિએ આ કાવ્યમાં ખાસ વિશેષતા નથી, છતાં વપરાયેલાં રૂપો આપણને વધુ અને વધુ પરિચિત થતાં જાય છે, તે ઉપરનાં અત્રતરણોથી સમજાશે. “ગમાર” શબ્દનો સૌથી જૂનો પ્રયોગ આ કાવ્યમાં મળે છે; જેવો કે

ઝાયા દીસઈ ખહુત ગમાર
ધંમહ તણી ન પૂછઈ સાર ॥૨૦॥^૨

૮. સં. ૧૩૫૦ ના તાડપત્રમાં “માતૃકાચઉપઘ” ની પૂર્વે ૬૧ કડીની “સંવેગમાતૃકા” નામક કૃતિ મળે છે. એના કર્તા વિશે કશી માહિતી નથી મળતી. સ્વ. દલાલે એનો આદિ અંત ભાગ નીચે મુજબ નોંધ્યો છે :

૧ એજન, પૃ. ૭૮-૮૨

ઝાયા: સમ્યક્ત્વ જો લાલે સંસારે, જળે છુરી પડી લાંડારે ॥૩॥
લખ્યું જગે લોટે સૌ કોઈ કુપાત્ર વિષહરસરખુ હોય ।
ખીર આણી જો મુખે ઘાલિયે, પાત્રવિશેષે તેનું વિષ થાય ॥૧૫॥
કુગુરુ-વાણીએ તો વિષ ઉતરે(=થાય), સુગુરુવાણીએ જો અમી ઝરે ॥૪૨॥

૨ એજન, પૃ. ૮૦

ઝાયા : ઝા આ દીસે ખહુ ગમાર, ધર્મતણી ન પૂછે સાર ॥

આદિ—ભલે ભણુક નાણુક પરમત્યુ

ફલહક ચક્રવિહ સંધક સત્યુ ।

એક નાણુવિણુ લાહક લિચક

નિચ વિઢત્યુ ધણુ ધમ્મિ દિહ ॥૧॥

મીડહં ભણીક કિમ કવિ કહધ

મીડા વિણુ સંસારુ જુ ભમધ ।

મીડા તણીચ જ એવડ સક્તિ

મીડહં ધ્યાતાં હુચધ જ મુક્તિ ॥૨॥

અંત—મંગલુ મહાસિરિ સહં સંધુ

જસુ આણુ દેવહં ચલંધ ।

હવસમિ સહં સંવેગિહિ રચી

ખહુચાલી સાવચ મુણિ રસી ॥૬૧॥^૧

આમાં સ્પષ્ટ છે કે કવિએ મીડાથી માતૃકાની શરૂઆત કરી છે, જેમાં “ માતૃકાચક્રવિધ”નું અનુસરણ દેખાય છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ આપણને વધુ અને વધુ પરિચિતતા હવે મળતી જાય છે: જૂનાં રૂપો આમાં પ્રયોજાયેલાં છે; છતાં ખીજી કડી જેતાં માલૂમ પડશે કે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીને તે નિકટ થઈ ગયેલ છે.

૯. રચાયતો નિશ્ચિત સમય નથી મળતો તેમ છતાં, સં. ૧૩૬૦ આસપાસ જેના રચાયતોની સંભાવના છે, તેવો એક ઐતિહાસિક અપૂર્ણ રાસ ગણી આવ્યો છે. આ રાસ તે પાટણ નજીક સંડેરના ગ્રામવાટ

૧ પત્તનસ્થ પ્રા. જૈ. મા. ગ્ર. સૂચી, પૃ. ૧૯૦

છાયા: ભલે ભણો નાણો પરમાર્થ, ફલ્લ ચતુર્વિધ સંધનો સાર્થ ।

એ નાણી લાભ લો, નિજ વિત્તાર્થ ધણો ધર્મે દો ॥૧॥

મીડું ભણ્યું, કેમ, કવિ કહે, મીડા વિણુ સંસાર જ ભમે ।

મીડા તણી જ એવડી શક્તિ, મીડું ધ્યાતાં હોય જ મુક્તિ ॥૨॥

x

x

x

x

મંગલ મહાશ્રી શું સંધ, જેની આણુ દેવને ચલંધ ।

ઉપરામ શું સંવેગે રચી ખહુચાલી શ્રાવક મુનિ ઋષિ ॥૬૧॥

વંશીય પેથડશાહના સંધનું વર્ણન આપતો “પેથડરાસ” તરીકે પ્રસિદ્ધ રાસ છે. તેની અપૂર્ણતાને કારણે તેના કર્તાનું નામ આપણને મળી શકતું નથી. શ્રી. મો. દ. દેસાઈએ પ્રાપ્ત ભાગના અંત ભાગ નોંધાયેલા “મંડલિક” નામથી કર્તા તરીકે “મંડલિક” નામ નોંધે જણાય છે.^૧ એ ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે :

સોમનાથ અંદ્રપાલ વંદીય દેખીલ વલીલ જમ

દિલ પીયાણું હિવ મન રહિસલ મંડલિક ભણું ઈમ ॥ તહિં નાગ ॥

પ્રમંગ જોતાં એમ માલૂમ પડે છે કે પેથડ ભાઈઓ સાથે છેલ્લે જૂનાગઢ મુકામ કરી રહેલો હતો, જ્યાં તેને ખેંગાર અને મંડલિક તરફથી સારો આદરસત્કાર મળ્યો હતો :

તેજલપુરિ અંગણિ દીન્હા વાસ ઉગ્રસેનમંદિરુ દીકા પગાર

અયનર કવિ ભણુંઠી ગઢવિ ખેંગાર ॥

ગરવા દીસે પોલિપગાર નરપમ નરસીઅ નર આધાર ॥

મંડલિક મંડલ વાસ તહિં વિષમ એ સોરઠ વડો દેસ

ભોલ ભોલ તહિં નિવસય એ ॥૩

સં. ૧૩૭૧ માં રા'મહિપાલદેવ ચૂડાસમો જૂનાગઢની ગાદીએ હતો; એ હવે પછી આવનારા “સમરાસ” માં^૪ સ્પષ્ટ છે. ૨

૧ જૈ. ગૂ. કવિઓ, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૩૬

૨ એજન, પૃ. ૩૬ અને પ્રા. ગૂ. કા. સં. Appendix-X, પૃ. ૩૦

છાયા : સોમનાથ-અંદ્રપ્રભને વંદી દેખ્યા વળી જ્યાંસુધી ॥

દીધું પ્રયાણ, હવે મ રહેશે, મંડલિક ભણે એમ ॥

૩ પ્રા. ગૂ. કા. સં. Appendix-X, પૃ. ૨૬

છાયા : તેજલપુરે આંગણે દીધા વાસ; ઉગ્રસેન મંદિર દીકા પ્રાકાર,

અતિનર, કવિ ભણે, ગઢવતિ ખેંગાર

ગરવા દીસે પોલ-પ્રાકાર નિરુપમ નરસિંહ નર-આધાર ॥

મંડલિકે મંડલ કર્યો વાસ ત્યાં, વિષમ એ સોરઠ વડો દેસ,

ભોળા ભોલ ત્યાં વસે એ ॥

૪ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૩૪

મહિપાલદેવના નામોલ્લેખવાળો તેજ વર્ષનો લેખ પણ પ્રાપ્ય છે, જેમાં સમરસિંહના પિતા દેસરે રા'મહિપાલદેવની મૂર્તિ કરાવ્યાનું લખ્યું છે.^૧ ઇ. સ. ૧૩૦૮ (સં. ૧૩૬૪)માં, બે વર્ષ રાજ્ય કરી મંડલિકપુત્ર નોંધણુ ચોથો મરણ પામ્યો, જેના પછી મહિપાલદેવ ગાદીએ આવ્યો. રા'મહિપાલનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૧૩૦૮-૧૩૨૫ છે.^૨ નોંધણુ અને મહિપાલ બંને લાઘવો થતા લાગે છે, કેમકે જૂનાગઢના સં. ૧૪૭૩ના એક શિલાલેખમાં આપેલી વંશાવળીમાં મહિપાલને મંડલિકનો પુત્ર કહ્યો છે,^૩ આ મંડલિકના પિતાનું નામ ખેંગાર હતું;^૪ તેનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૨૬૦ (વિ. સ. ૧૩૧૬) માં થયું મનાય છે. મંડલિકને મુદ્દગલજેતા=મોગલો=તુર્કો ઉપરનો વિજેતા કહ્યો છે, તે વિ. સં. ૧૩૬૦ માં અલ્લાઉદ્દીનના વિજય સાથે સંબંધ ધરાવતો પ્રસંગ સંભવે; એટલે કર્ણ વાઘેલાના સમયમાં મંડલિક જૂનાગઢની ગાદીએ હોવાની શક્યતા સ્પષ્ટ છે. “પેથડરાસ”માં કર્ણદેવના રાજ્યકાળનો ઉલ્લેખ આવે છે બે સ્થળે :

(૧) પાટણિ પદ્મસીય તહિં કર્ણનરેસર ભેટી વીનવીહ ।

તીરથજાત્રા જયવર્દ દેવ તહિં દેસવટો સપસાહ કીહ ॥૧પા||

૧ એનન, Appendix, પૃ. ૨૩

૨ ગૂજરાત રાજસ્થાન, પૃ. ૩૦૮

૩ મંડલીકનૃપતિર્યદુવંશે યો વમૂવ યુધિ મુદ્દલજેતા ।

શ્રીકરીસહિતભૂપતિસેવ્યસ્તસ્ય સૂનુરમવન્મહિપાલઃ ।

New Idn. Anti. Vol. II, p. 603

મહિપાલનો પુત્ર ખેંગાર ૪થો ઇ. સ. ૧૩૨૫માં ગાદીએ આવ્યો. નુઓ ગૂજ. રાજસ્થાન, પૃ. ૩૦૮

૪ ગૂજ. રાજ. પૃ. ૩૦૮

૫ પ્રા. ગૂ. કા. સં., પૃ. ૨૫

છાયા : પાટણે પેસી ત્યાં કર્ણ નરેશ્વર ભેટી વીનવ્યો ।

તીર્થયાત્રા જનું દેવ ત્યાં દેસવટો (=દેશાટન) સૌ સાધુએ કર્યો ॥૧પા||

(૨) વડ રાવત વખાણુ કરણુરાઉ મનિ સલહીધ એ ।

દેધ દયાપર નમ વીલહણુવંસ વખાણીધ એ ॥૨૮॥૧

એ ૨૫૭૮ છે કે પેથડ સંધ કાઢે છે, ત્યારે પાટણ ઉપર આમ કર્ણનું રાજ્ય છે. આ સંધનો સમય વિ. સ. ૧૩૬૦ હતો, તેવું માલૂમ પડી આવ્યું છે; જે વખતે કર્ણને અતિલધુ કહ્યો છે.^૨ આ ઉલ્લેખ ઉપરથી એક ખીજ વસ્તુ એ નીકળે કે કર્ણનો પરાભવ ઇ. સ. ૧૩૦૪ (વિ. સં. ૧૩૬૦)માં થયો એવી જે માન્યતા છે, તે વાજખી ઠરે, નહિ કે ઇ. સ. ૧૩૦૦ (વિ. સં. ૧૩૫૬) વાળી. “પ્રવચનપરીક્ષા” અને “વિચારશ્રેણી”માં વિ. સં. ૧૩૬૦ નોંધેલ છે; જો કે જિનપ્રભસૂરિ સં. ૧૩૫૬નું વર્ષ આપે છે (એમ શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી નોંધે છે.)^૩

એટલું ખરું કે “ પેથડ રાસ ”માં વર્ષ નથી નોંધ્યું, તેથી સં. ૧૩૫૬ લો કે સં. ૧૩૬૦ લો, એથી કાંઈ વિશેષ બાધ આવતો નથી. મંડલિક તે સમયે જૂનાગઢની ગાદી ઉપર હતો જ, એમાંથી ગમે તે

૧ એજન, પૃ. ૨૬

છાયા : વડો રાવત વખાણુ કર્ણરાવ મને લહે એ ।

દેધ દયાપર જ્યાંસુધી વીલહણુવંશ વખાણીયે ॥૨૮॥

૨ ચરમજિનવરેન્દ્રસ્ફારમૂર્તિ વિધાય

ગૃહજિનવસતૌ પ્રાતિષ્ઠપચ્છુદ્ધલગ્ને ।

પુર ઉરુતરદેવૌકઃસ્થિતાયાં ચ તસ્યાં

સમહમતિલઘોઃ શ્રીકર્ણદેવસ્ય રાજ્યે ॥૯॥

સ્વ-રસ-સમય-સોમે ૧૩૬૦ વન્ધુભિઃ ષડ્ભિરેવ

સમમિદ્ધ સુવિધીનાં સાધને સાધધાનઃ ।

વિમલગિરિશિરઃસ્થાવીશ્વરં ચોજ્જયન્તે

યદુકુલતિલકાગ્રં નેમિમાનમ્ય મોદાત્ ॥૧૦॥

પુરાતત્ત્વ, પૃ. ૧૬૧, પૃ. ૬૩ (“એક ઐતિહાસિક જૈન પ્રશસ્તિ” એ નામનેા મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનો લેખ.)

૩ જુન.નો મધ્ય-રાજ. ઇતિ., પૃ. ૪૩૬

વર્ષ લો તોપણ. આમ હોવાને કારણે ઉપર આવતાં અવતરણોમાં આવતો મંડલિક એ તે સમયનો જૂનાગઢનો રા' છે એમ સ્વીકારવામાં આધ નહિ જણાય. “દિઉ પીયાણું, હિવ મન રહિસઉ, મંડલિક લણધ ઈમ” એ વાક્યમાં પેથડ સોમનાથ પાટણમાં સોમનાથ અને ચંદ્રપ્રભનાં દર્શન કરી જૂનાગઢના મૂળ મુકામ ઉપર પાછો આવે છે, ત્યારે મંડલિક સંધને પ્રયાણ કરાવે છે, અને “હવે ન રહેશો” એમ સૂચવે છે. આ વાક્ય અપમાનજનક નહિ, પણ “તીર્થયાત્રા પૂરી થઇ ગઇ છે, એટલે હવે અહીંથી ખુશીથી વિદાય લો, અહીં કંઈ બાકી નથી રહી જતું કે જોવાને અહીં રહેવું પડે,” એવી મતલબ જ બતાવે છે. એટલે કે આ કવિનું નામ નહિ, પણ રાખનું નામ છે. ઉપરના ૧લા અવતરણમાં “મંડલિક મંડિઉ વાસ” એમ મંડલિકે વાસની સગવડ કરી આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. સોરઠ વિષમ દેશ હતો અને તેથી ત્યાં “ભોલ” ભોળા-ભલા આવેલા મેમાન લોક સુખેથી વસી શકે તેવું કરી આપ્યું.

હવે જે મુશ્કેલી ઊભી થાય છે તે “ખેંગાર” ના નામની છે. અહીં એ નામનું કેવી રીતે સમાધાન કરવું? કાં તો આ કાવ્યનો કવિ જ એ “ગઢવિ ખધંગાર” હશે; તેમ ન હોય તો મંડલિકનો પિતા ખેંગાર જીવતો હશે, જે વૃદ્ધ હોવાને કારણે મંડલિક કર્તાહર્તા હશે. “ગઢવિ” શબ્દ ગઢપતિ=ગઢવધ=ગઢવિ=ગઢવી એમ થયો છે. કવિ એમ કહે છે કે ઉગ્રસેન મંદિરનો પ્રાકાર જોયો ત્યાં અતિનર=નરશ્રેષ્ઠ ગઢપતિ ખેંગાર હતો. એનાં પોળ અને પ્રાકાર ગરુઆં હતાં, નિરુપમ હતાં, કેમકે નરસિંહ એવા તે નર ગઢપતિ ખેંગારનો તેને આધાર હતો; અથવા ઉગ્રસેન મંદિરની રચના એ ખેંગારે કરાવી હશે; તેની આ ક્રિયા અનુપમ છે. આ અર્થ લેતાં તે તે સમયે જીવતો ન હોય તોયે સંગતિ મળી રહે. બેશક આ વિષયમાં ચોક્કસ કંઈ પણ કહી શકાય નહિ. (ઉપર બતાવ્યું છે કે ઇ. સ. ૧૨૬૦-વિ. સ. ૧૩૧૬માં ખેંગાર મરાયાનું કહેવાય છે.)^૧

સ્વ. દલાલે તો આ કૃતિને કર્તાના નામ વિનાની કહી છે.^૧ આ કૃતિ અપૂર્ણ છે, એમ કોઈ કહેતું નથી, પણ કાવ્યનું સ્વરૂપ જોવાથી “મંડલિક ભણુ ધમ” ત્યાં એક ઢાળ પૂરો થાય છે, તે પછી તરત જ બીજા ઢાળની શરૂઆત થાય છે, જેની બે તૂક જ છપાયેલી છે :

દિલ પીચાણુ વેગિ તહિં હરિયાલા સૂડા રે

સૂરવાહે સંપત્ત મનીલા સૂડા રે ॥૨

દોહરાના એક અર્ધના બે ટૂકડા જ માત્ર આપી કાવ્ય આમ તૂટે છે. અને તૂટક હોવાને કારણે જ કવિના નામનો કશો નિશ્ચય કે નિર્ણય કરી શકાય તેમ નથી.

વસ્તુપાલ તેજપાલ પછી સંડેરનો પેથડશાહ પ્રતાપી થાય છે. પોતાના છ ભાઈઓ સાથે સંઘ કાઢી સૌરાષ્ટ્રમાં જાય છે, તેને વસ્તુ તરીકે લઈ આ કાવ્ય રચવામાં આવ્યું છે. કાવ્ય કરતાં તેની ઉપ-યોગિતા ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ ખાસ છે. આ કાવ્યમાં નીચેના ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક મુદ્દાઓ મહત્વના છે:

૧. ઉપર બતાવ્યું તેમ પાટણમાં કર્ણ વાઘેલાનું રાજ્ય હતું.
૨. સંઘ પાટણથી નીકળી પીલૂયાણુઉ, ડાલલનયર, દેવાલુ, નાગલપુર, પેથાવાડઉ, સીકર, જંબૂ, ભડકૂઉ, રાણપુર, કનાલઇ, લોલિયાણુ અને પીપલાર્થ થઈ પાલીય તાણુઉ આવ્યો.
૩. પેથાવાડઉ ગામમાં કોઇ મંડણુદેવ પેથડને મળવા આવ્યો હતો.

[પેથાવાડઇ જય ભેટીય મંડણુદેવ તહિં ।

લાઘઈ માન પ્રમાણુ સીકરિ આવઇ ગુણુપવરો ॥]૩

૧ પમી સા. પરિ. રીપોર્ટ, સ્વ. દલાલનો નિબંધ, પૃ. ૨૮

૨ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૩૦

છાયા : દીધું પ્રયાણુ વેગે ત્યાં, હરિયાળા સૂડા રે,
સૂર્ય-વાહે સંપત્તિ, મનીલા (ડાલા) સૂડા રે ॥

૩ પ્રા. ગૂ. કા. સં. Appendix X, પૃ. ૨૬

છાયા : પેથાવાડે જય ભેટી મંડણુદેવ ત્યાં ।
લાઘ્યું માન-પ્રમાણુ સીકરે આવે ગુણુપવરો ॥

૪. ભડકૂએ આવતાં ત્યાંનો રાણો પેથડને મળ્યો અને ધીરજ આપી;
પછી લોલિયાણાનો ધણી આનંદથી પેથડની પાસે બેઠો.

[ભડકૂએ આવાસ ગોહિલસંડક ધરીય મનિ ।

બહુ ગુણવંત સુભાણુ રાણુ પહ્લતહ તેણુ ખણિ ॥૩૭॥

સંઘહ દીન્હી ધીર વલીય સંઘપતિ એકમનિ ।

રાણુપુરે સંપત્ત સંઘ કનાલઘ ન રહ્યે ॥૩૮॥

X

X

X

X

બઘઠહ સંઘપતિપાસિ રંજય રુલીયાયત હરિસે ।

ગુણગરહ મુખરાહ લોલિયાણુપુર સહૈ ધણીય ॥૪૦॥^૧

૫. પાલીતાણાનું કાર્ય પતાવી અમરેલી અને ત્યાંથી તેજલપુર આવ્યા,
જ્યાં ઉપર જણાવ્યું તેમ મંડલિકે સંઘને રહેવાની સગવડ કરી
આપી. ત્યાં ગિરનાર, દામોદર દેવ, સુવર્ણરેખા નદી, કાલમેધ ક્ષેત્ર-
પાલ અને મંત્રી બાહડ (દેવંતગિરિરાસુ પ્રમાણે તો અંબડ) મંત્રીએ
કરેલી પાજ બોધ, અને પછી ઉપરકાટમાં નેમિનાથનાં દર્શન કર્યાં.

ગિરિ ગરહ ગિરનાર સ પસિદ્ધહ તા લહિ દમોદરો દેય

પ્રસિદ્ધહ વહિ સોવનરેખ નદી જલપૂરીય ।

કાલમેધો ક્ષેત્રપાલ ગિરિપાહરી મંત્રિ બાહડદેવિ પાજ

કરાવીય ધવલીય વર પરવ તીણુ કરાવીય ।

૧ એજન, પૃ. ૩૭

અર્થા : ભડકૂએ આવાસ ગોહિલખંડ ધરી મને ।

બહુ ગુણવંત સુભાણુ રાણો પહોંચ્યો તે ક્ષણે ॥૩૭॥

સંઘને દીધી ધીર વળીને સંઘપતિને એકમને ।

રાણુપુરે સંપ્રાપ્ત સંઘ કનાલે ન રહે ॥૩૮॥

X

X

X

X

બેઠો સંઘપતિ પાસે રંજને રળિયાત હરખે ।

ગુણ-ગરવો મુખ્યરાવ લોલિયાણુપુર સ્વયં ધણી ॥

૨ પ્રા. ગૂ. કા. સં., પૃ. ૨

વિસમ હૂંગર ગુરૂ ગિરનારો ચડીય નેમિકુમરિ લીયહ

સંજમભારો । (વગેરે)]૧

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ “પેથડરાસ”માં ખૂબ વિવિધતા મળે છે; નવા જ બંધો સૌથી પ્રથમવાર જોવા મળે છે; ચાલુ રાજા, દોહરો, ચોપાઇ અને ચોપાયા તો છે જ. નવા છંદમાં સવૈયા અહીં ગૂજરાતી કવિતામાં સૌથી પ્રથમ જણાય છે. ગૂજરાતી કવિતામાં કહેવાનું કારણ એ કે આ પૂર્વે જ્યદેવના ગીતગોવિંદમાં સવૈયાના ઢાળની દેશી પ્રયોજાયેલી છે જ.^૨ પણ રાસમાં સવૈયામાં વિવિધતા લાવવાનો પ્રયત્ન છે; એટલે કે ચાલુ માપના પદમાં કવચિત માત્રાઓ વધારી દીધેલી અને કવચિત તેવાં માત્રા વધારેલાં પદોમાં “ત્રિભંગી” છંદ જોવાયતિ-અનુપ્રાસ જોવી પદ્ધતિ દાખલ કરેલી છે:

(૧) ધમ્મીય નિસુણહ લોચમજિઝ સંઘતણહ સમાહહ ભવીઅણહ ।

આણુંઅ દીજઘ ભત્તિજત્તિ ભવીયા લહહ લાહહ ધણકણહ ।

ખેલસિ સલીયઈ રંગિ રાસ હવં નવરસ નવરંગ નવીય પેરે ।

સુણિ સામહણી સંઘ તણી જે કાઈ નિરંતર ઘરેહિં ઘરે ॥૧૩॥

(૨) દેવાલઘ બાલીય નયણિ વિસાલીય દ્વિતીય તાલી રંગિ ફિરંતી હરિસ ભરે ।

તહિં નાયઈ ખેલા બહુચત વેલા બાલા ભોલા લહડારસિ રમઈ ॥૨૦॥૩

૧ એજન, Appendix X, પૃ. ૨૯

છાયા : ગિરિ ગરવો ગિરનાર તે પ્રસિદ્ધ, ત્યાં લે દામોદર દેવ,

પ્રસિદ્ધ, વહે સુવર્ણરેખા નદી જલપૂરી ।

કાલમેઘ ક્ષેત્રપાલ ગિરિ-પાધરે મંત્રી બાહડ દેવે પાજ

પાજ કરાવી ધવળ વર પરબ તેણે કરાવી. ।

વિષમ હૂંગર ગરવો ગિરનાર ચઢીને નેમિકુમારે લીધો સંચમભાર ॥

૨ જુઓ આ સાથેના પરિશિષ્ટ-૪માં “ગૂજરાતી ગરબીનું મૂળ” એ લેખ.

૩ એજન, પૃ. ૨૫

છાયા : ધાર્મિક સુણો લોકમધ્યે સંઘતણો સમાધિ ભવ્યજન ।

આણું દીજે ભક્તિ-મુક્તિ ભવ્યો લે લાભ ધણકણેના ।

ખેલશે રૂડે રંગે રાસ હવે નવરસ નવરંગ નવી પેરે ।

સુણી સામગ્રી સંઘતણી જે કરે નિરંતર ઘેરઘેર ॥૧૩॥

[નોંધ:—ઉપર લઠહારસિ=હાંડિયારસનો પ્રકાર લક્ષ્યમાં લેવો.]

લઠણથી ૨૪ મી કડી શરૂ થાય છે, ૪૧ મી કડી સુધીમાં અતુપ્રાસ રહિત સોરઠો પ્રત્યેક અર્ધને છેડે કવચિત્ત્વ એકારવાળો છે. ૪૨ મી કડીથી પર મી કડી સુધીમાં દોહરો છે, પણ ઉત્તરાર્ધમાં સમ પદના પ્રથમના શબ્દોમાં આવર્તન મળે છે:

દીઠઠ હૂંંગર દૂરિ થિયાં ચડીય સરોવરપાલે ।

સંઘપતિ દઈ વધામણી હરિષીઊ એ હરિષીઊ એ હરિષીઊ નયણિ

નિહાલે ॥૪૨॥^૧

આ પછી ચાર દેશીઓ આવે છે. એમાંની પહેલી એ બંધની દૃષ્ટિએ ખૂબ વિચિત્ર છે અને કેમ ગવાતી હશે તેનો પણ ખ્યાલ ન આવે તેવી લગભગ છે:

(૧) વાય વક્ષામણું અતિહિં સોહામણું રિસહમૂચણિ રુદીઆમણું એ

લવિચનન કલસ કંચણમય મંડિયલે એ

કુકૂબ જલંજલિ દેયંતિ કુસુમંજલે ।

થુણુંતિ દીણ રીણ જીણ ઊતારંતિ

જલલવણ નમ્હણ કરંતિ સામી સુગંધજલે ॥

કપૂરિ પૂરિ પૂરીય તિણિ કીચલિ મૃગનાભિમડણ ત્રિજગણુરુ

ગુણનિલહ દેવાધિદેવ જોહ વેલવહ સેવત્રીપાડલ બહલ

કુસુમ પરમલ વિપુલ પૂજહે ॥ વાય વક્ષામણું ॥

(૨) આચસ મગ્ગીય પેથ જ ચલિહ ઢલીય ટોડર સંઘપતિ મોકલાવએ ।

સચલ સંઘો પહત પાલીતાણુએ ધરિધરિ સાહમીવચ્છલ કારએ ।

વાવીય વિત્ત તિહિ સચલ સિદ્ધિક્ષેત્રે જન્મફલ લેહને

બહુધણુવંતઈ રૂપાવટી ચલીય પીયાણુએ ।

દેવાલયે બાળા નયન-વિસાલ, દેતી તાળી રંગે ફરતી હર્ષભરી ।

ત્યાં નાચે ખેલા બહુ વેળા બાલા ભોળી લકુટારસે રમે ॥

૧ એજન, પૃ. ૨૭

દીઠો હૂંંગર દૂરથી ચઢી સરોવરપાળે ।

સંઘપતિ દે વધામણી હરજીયા નયને નિહાળે ॥

વડો સંઘાતિપતિ લોક વખાણે સેલડીયા સંઘ પહોત તહિ
ચલચલ અખંડ પીઆણે ॥૧

આ પછીની બે દેશીમાંની નીચેની ૨૭ માત્રાની સવૈયાની
દેશીમાં છે, જે માત્ર આ પૂર્વે ગીતગોવિંદમાં જ મળે છે:

તહિ નાચિન એ એ સહિલડી એ લે લાગીય ગિરિનારે ।

રાજલિવર રુલિઆમણુક સામલડો સંસારે ॥ તહિ નાં ॥

અંગ પખાલિ સુગંધમય એ જલ પહરીય ધોતિ પ્રવીત ।

ઈંદ્રમહોત્સવ આચરંલી તહિ બચકલિ બહુ ધનવંત ॥ તહિ નાં ॥૨

૧ એજન, પૃ. ૨૮-૨૯

વાળે વધામણું અતિ સોહામણું, ઋષભલુવને રલિયામણું એ ।

ભંચજન કલશ કંચનમય માંડેલો એ

દુઃખજાળલિ દે કુસુમાંજલિએ ।

સ્તવે દીન, ઋણ જેણે ઉતારે જલ લવણ, નમન કરે સ્વામી (ને)

સુગંધ જલે ॥

કપૂરે પૂરે પૂરી, તેણે કરેલ મૃગનાલિ-મંડન ત્રિજગ-ગુરુ ।

ગુણનિલય દેવાધિદેવ જુઓ વેલ-પદ સેવંત્રી-પાટલ બહુલ

કુસુમ પરિમલ વિપુલ પૂજે ॥ વાળે ॥

આદેશ માગી પેથડ જ આલ્યો, ઢળી ટોડર સંઘપતિ મોકલાવે ।

સકલ સંઘ પહોંચ્યો પાલીતાણે, ઘેર ઘેર સામૈયું વત્સલતાએ કરાવે ॥

વાવરે વિત્ત ત્યાં સકલ સિદ્ધિક્ષેત્રે જન્મકલ લેજો

બહુ ધનવંતે રૂપાવટી આવી પ્રયાણે ।

વડો સંઘાધિપતિ લોક વખાણે સેલડીએ સંઘ પહોંચ્યો

ત્યાં આલ્યો અખંડ પ્રયાણે ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૯

ત્યાં નાચેને એ સાહેલડી એ લે લાગી ગિરિનારે ।

રાજલ-વર રળિયામણો સામલડો સંસારે ॥ ત્યાં ॥

અંગ પખાણે સુગંધમય જલે પહરીને ધોતી પવિત્ર ।

ઈંદ્ર-મહોત્સવ આચરંલી ત્યાં ખેડેલા (છે) બહુ ધનવંત ॥ ત્યાં ॥

એ પછી “હરિયાલા સૂડા રે” અને “મનીલા સૂડા રે” એ તૂકવાળી દોહરાની દેશી શરૂ થઇ ત્યાં જ તૂટે છે.

આ હાળો જૂના છે; આમાંના પાછલા બે અને વચ્ચેનો એક પ્રચારમાં રહ્યા છે, જ્યારે પહેલા બે પછી ભાગ્યે જ જણાય છે, એ હવે પછીના રાસ જોવાથી જાણી શકાશે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ રાસ આપણને નવાં રૂપો વધુ પ્રમાણમાં આપે છે. ચાંડસી (ચંદ્રસિંહ), સીહ (સિંહ), બોલાવધ, અછધ, ચમાર (આ શબ્દનો પ્રયોગ લક્ષ્યમાં લેવા જેવો છે), લાછિ, લીજર્ધ, સાત, આણૂંચ, ફાગુણ, સીષામણ, લાધઉં, થિયાં, નિહાલે (તદન નવું રૂપ), ભાટ, ફૂલપગર, કાપડ, વધામણઉં, સીધપેત્ર, તીરથ, સાંનિધ, પહિલૂં, પાસ, પહૂંતા, પાલિ, સરગારોહણ, પહુતઉ, લોટીંગણાં, સોહામણું, આરતી, ઊતારધ, તમ્હચી, ટોડર (હાર), પાલીતાણુએ, વખાણુએ, સુરઠ, વડ, ભોલ, ગિરનાર, સોવનરેખ, પાજ, કરાવીય, પરવ, પહૂતઉ, ઊલટ, નાચિન એ, લાગીય, સામલડઉ, પખાલિ, પહરીય, ધોતિ, ઊતારઉ, દેખીઉ, હિવ, રહિસઉ, મનીલા વગેરે રૂપો લક્ષ્યમાં લેવા જેવાં છે.

ખાસ ધ્યાન બેંચે છે તે “તમ્હચી” શબ્દ ઉપરાંત દીઠલા, લાગલા, મંડિયલે, અંધીયલે, ઠવિયલે, ચડીયલિ એ વગેરે રૂપો છે. આ પાછલાં રૂપોમાં અપભ્રંશકાલીન રૂઢ પ્રત્યય વિકૃત થઈ ઊતરી આવ્યો છે; “ચી” અને “યલ” પ્રત્યય મરાઠીમાં પણ ગયા છે; તે આટલાં જૂનાં રૂપોમાં આપણે ત્યાં સામાન્ય હતા, તે લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે.

સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોનો વપરાશ પણ વધતો જતો હતો તે ઉપરનાં અવતરણો જોવાથી જાણી શકાશે.

૧૦. ઉપરના જેવી જ, કાવ્યની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ નહિ, પણ કાંઈક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ અને વિશેષ કરીને તો અંધની દૃષ્ટિએ

ઉપયોગી થાય તેવી એક કૃતિ “કલ્પલો રાસ” સં. ૧૩૬૩ માં રચાયેલી મળી આવે છે. આ રાસના કર્તાનું નામ કાવ્યમાં મળી શકતું હોય તેમ લાગતું નથી; જો કે “પ્રજ્ઞાતિલકસૂરિ” નામ કાવ્યની છેલ્લી કડીઓમાં આવે છે, તે ઉપરથી શ્રી. મોહનલાલ દેસાઈ એ એ સાધુને કર્તા માન્યા જણાય છે.^૧

કમલસૂરિ નિખપાટિ સઘં હથિ પ્રજ્ઞાસૂરિ ઠવીઓ ।
 ખમીઢ ખમાંવીઢ જીવ અણસણિ અખ્યા સૂધુ કીઓ ॥
 ધણિ પહુત્તઢ સુરલોઢ ગણહરુ ગંગાજલવિમલો ।
 તાસુ સીસુ ચિરકાલુ પ્રતપઢ પ્રજ્ઞાતિલકસૂરો ॥
 જિણસાસણિ નહયંદ્ર સુહગુરુ ભવીયહં કલપતરો ॥
 તા જગે જયવંત ઉમ્હાઢ જાં જગિ ઊગઢ સહસકરો ॥૨

કમલસૂરિએ પોતાની પાછળ પ્રજ્ઞા(તિલક)સૂરિને પાટ બેસાડ્યા, તે પ્રજ્ઞાતિલકસૂરિ ચિરકાલ તપો, એમ આ કાવ્ય આશીર્વાદ આપે છે. કર્તા, પ્રજ્ઞાતિલકસૂરિને વળી જિનશાસનનો નભ-ચંદ્ર, શુભગુરુ અને અનુયાયીઓનું કલ્પતરુ કહે છે. પ્રજ્ઞાતિલક પોતે કર્તા હોય તો કથન સંભવી શકે નહિ. પોતે પોતાનાં વખાણ મોંકાટ કરે જ નહિ; એટલે જ મને લાગે છે કે કોઈ અજ્ઞાત લેખકે આ રાસ રચ્યો છે.

આ રાસમાં ઐતિહાસિકતા એ છે કે આખુમાં અચલેશ્વર

૧ જૈન. ગૂ. કવિઓ ભાગ ૧ લો પૃ. ૮

૨ પ્રા. ગૂ. સં. પૃ. ૬૨

છાયા :

કમલસૂરિ નિખપાટિ સ્વયં હથે પ્રજ્ઞાસૂરિ સ્થાપ્યો ॥

અખ્યો ખમાવ્યો જીવ અનરને આત્મા શુદ્ધ કીધો ॥

ક્ષણે પહોંચ્યો સુરલોકે ગણધર ગંગાજલ-વિમલ ।

તેનો શિષ્ય ચિરકાલ પ્રતપ્યો પ્રજ્ઞાતિલકસૂરિ ॥

જિનશાસને નભ-ચંદ્ર શુભગુરુ ભવ્યોનો કલ્પતરુ ।

ત્યાંસુધી જગે જયવંત ઉન્નિત ખનો જ્યાંસુધી જગે ઊગે સહસકર ॥

નજીક તળેટીમાં આવેલા કધ્ધલી ગામમાં થયેલા ઉદયસિંહસૂરિના^૧ તેજો-
બલનું વર્ણન છે. સાથોસાથ શ્રીપ્રભસૂરિ, શ્રીસૂરિ, માણિક્યસૂરિ,
ઉદયસિંહસૂરિ, કમલસૂરિ અને પ્રજ્ઞાતિલકસૂરિ એ રીતે પરંપરા અપાઈ
છે. ઉદયસિંહસૂરિએ એ પંથકના ધંધલરાઉલ સાથે સંઘ કાઢ્યો, તેમાં
તેમનો જે એક ચમત્કાર થયો તે આમાં આપવામાં આવ્યો છે. એ પછી
સંઘ ચંદ્રાવલિ ગયો, જ્યાં ૧૩૦૨ ના વર્ષમાં સાજણના પુત્રને શિષ્ય કર્યો,
તે કમલસૂરિ. સં. ૧૩૩૭ ના આષાઢમાં છયણી નગરમાં બે વણિકે
“આરિઠવણું” કર્યું. એ પછી પ્રજ્ઞાતિલકના સમયમાં લેખકે કારિંદવડ
નામક સ્થળમાં આ રાસ સં. ૧૩૬૩ માં રચ્યો.

પણ બંધની દષ્ટિએ ઉપયોગિતા સૌથી વિશેષ છે. “ભરતેશ્વર
બાહુબલિરાસ”^૨માં જાણીતા ૧૬+૧૬+૧૩ વાળા બંધનો આ
રાસમાં પ્રયોગ મળે છે:

ગણવધ જે નિમ કુરીઉવિહંડણુ
રોલનિવારણુ તિહૂચણુમંડણુ
પણુમવિ સામીઉ પાસનિણુ ।

સિરિ ભદ્રેસર સૂરિહિ વંસો
બીજ સાહ વંનિસુ રાસો
ધમીય રોહુ નિવારીઉ ॥

સગ્ગપંડુ નિમ મહીચલિ જાણુ
અઠારસઉ દેસુ વખાણુ
ગોઉલિ ધન્નિ રમાઉલઉ ।

અનલકુંડસંભમ પરમાર
રાજુ કરઈ તહિંછે સવિવાર
આખૂ ગિરિવરુ તહિં પવરો ।

૧ આ સૂરિએ શ્રીપ્રભસૂરિના “ધર્મવિધિ” પ્રકરણ ઉપર વૃત્તિ લખેલી
છે; તેની સં. ૧૪૦૮ની હાથપ્રતમાં આ રાસ ઉતારેલો છે. જૈ. ગુ. કવિઓ,
સ્થાગ ૧ લો, પૃ. ૯, અને સ્વ. સી. ડી. દલાલનો નિબંધ પૃ. ૨૧

૨ આ પૂર્વે પૃ. ૧૫૬-૬૦

વિમલડવસહીં આદિ જિણંદો
અચલેસરુ સિરિમાસિરિ વંદો
તસુ તલિ નયરી ચ-વત્રીય એ ।
જણમણનયણહ કમ્મણમૂલી
કહ્મલી કિરિ લંકવિલાસી
સરપ્રવવાવિ મણોહરી ચ ॥૧

ચોપાઇ, દોહા અને વસ્તુ પણ વપરાયેલ છે. એ ઉપરાંત
મૂલણાની ૨૦ માત્રાનાં ચરણો પણ મળે છે. પણ જે ખાસ ધ્યાન
એચે છે, તે એ હાળ છે. તેમાંનો ૧ લો દોહરાનો છે, જ્યારે બીજો
કોઈ દ્વિપદી છે.

(૧) ધંધલજિણહ સવિ મિલિય રાણાલોચ અસેસ ।
ઉદયસૂરિ સંધિહિ સહીહ
નિવસઘ એ નિવસઘ એ નિવસઘ વરહરિ ખીઠિ ॥
સંતિય પમાણી હરાવીહ
મંત્રિહિં એ મંત્રિહિં એ મંત્રિહિં વાદિકમઠો ॥

૧ એજન પૃ. ૫૯

ગણપતિ જે જેમ દુરિતવિખંડન રોળ-નિવારક ત્રિભુવન-મંડન
પ્રણમી સ્વામી પાર્શ્વજિન (ને) ।
શ્રીભદ્રેશ્વરસૂરિનો વંશ બીજી શાખાનો વર્ણવીશું રાસ
ધાર્મિક-રોળ નિવારયો ॥
સ્વર્ગખંડ જેમ મહીતલે જાણું અઢારસો દેશ વખાણું
ગોકુલે ધન્ય રમ્ય ।

અનલકુડ-સંલવ પરમાર રાજ્ય કરે ત્યાં સત્યવહાર
આણુ ગિરિવર ત્યાં પ્રવર ।
વિમલ-વસહીમાં આદિ જિનેન્દ્ર અચલેશ્વર શ્રી-મા-શિર-વંદ્ય
તેને તલે નગરી વર્ણવી એ ।
જનમન-નયનની કર્મ-મૂલક કહ્મલી શું લંકા વિશાલ
સર-પરળ-વાવે મનોહર ॥

સેયંવર તઈ હિવ રહિને જે ગુરુ સિદ્ધિહિં ચંડો ।

વિસહરુ આવતુ પરિષસિ ને

લંધીહ એ લંધીહ એ લંધીહં દંડુ પચંડો ॥

તહ ગુરિ મુહંતાં મિલિહ કરિ હોઇ ગરુડ પણેણ ।

ધાઈહ લીધહ ચંચુપટે

ગિલીહ એ ગિલીહ એ ગિલીહ છાલ ભુચંગે ॥૧

અમહં સાજણસેઠે છમ્માસહં કાલો ।

વસ તિણિ ભયરિ ભપનહ પદિ ઠાવિજિ બાલો ॥૨

આમાં ઉદાહૃત ૧ લો અંધ ઉત્તરાર્ધમાં જે વચ્ચે શબ્દનું આવર્તન આપે છે, તે જરૂર સુંદર છે. એ ગવાતું હશે, ત્યારે જરૂર વિશિષ્ટ લય આપતું હશે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ, આમાં તત્કાલીન વિકસિત રૂપ મળી આવે છે. પાસજિણુ, વખાણુઈ એ વગેરે રૂપોને ધ્યાનમાં લેવાં, જેમાં નવીનતા તરફ સ્પષ્ટ વલણ દેખાશે. ચાલુ પરંપરા મુજબ જૂનાં રૂપો છોડી શકાતાં નથી, છતાં ભાષામાં પ્રચલિત નવાં રૂપો પણ જતાં

૧ એજન પૃ. ૬૦

છાયા :

ધંધલ જિનગૃહે સર્વ મળી રાણા લોક અશેષ ।

ઉદયસૂરિં સંધમાં સહી નિવસે વરગૃહે પીઠે ॥

સત્યે પ્રમાણી હરાબ્યો મંત્રીએ વાદિ-કર્મઠ ।

શ્વેતાંબર તું હવે રહેને જે ગુરુ સિદ્ધિથી ચંડ ॥

વિષહર આવતો પરખલે જે નાખ્યો દંડ પ્રચંડ ।

ત્યારે ગુરુથી મહેતે મળી કરી હોય ગરુડ કણે ॥

ધાયો લીધો ચંચુપટે ગળ્યો છલ-ભુજંગ ।

૨ એજન, પૃ. ૬૧

અમારા સજ્જન શેઠ છ માસનો કાળ ।

વશ, તેણે ઉદરે ભપનો, પદે સ્થાપિયે બાલ ॥

કરાતાં નથી. વૂંવ^૧ શબ્દનો પ્રયોગ આ કાવ્યમાં લક્ષ્યમાં લેવા જેવો છે. એ ફારસી શબ્દ ભાષામાં દાખલ થઈ ગયેલો આટલો જૂનો મળે છે.

૧૧. રાસયુગમાં અનેક પ્રકારની વિશિષ્ટતા ધરાવતો “સમરા-રાસ” ઉપરના રાસ પછી થોડાં જ વર્ષે આપણને સાંપડે છે. એમાં આપણને ઠીક ઠીક કવિતા, ઉપયોગી ઐતિહાસિક માહિતી, લિન્ન લિન્ન પ્રકારના દેશી ઢાળ અને થોડી ગૂજરાતની ભૂગોળ પણ મળી આવે છે. એ રાસ સં. ૧૩૭૧ લગભગમાં રચાયેલો હોઈ ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ થોડો ઉપયોગી નથી; ખાસ કરીને એમાં વપરાયેલા થોડાક પણ મહત્વના અરબી ફારસી શબ્દોને કારણે.

આ એક ઉપયોગી “રાસ” રચી આપનાર કવિના સંબંધમાં કાવ્યમાં નીચે મુજબ માહિતી મળે છે:

પાસડસૂરિહિ ગણુધરહ મેઝિઅગચ્છ નિવાસો

તસુ સીસિહિ અંબદેવસૂરિહિ

રચિયઝ એ રચિયઝ એ રચિયઝ સમરાસોરે ॥

મેઝિઅ=નિવૃત્તિ ગચ્છના પાસડસૂરિ^૩ ગણધરના શિષ્ય અંબદેવ-

૧ છાયા: હુધ કમાલીક કાલુમુહે।

લોકિહિ એ લોકિહિ એ લોકિહિ વાઇય ખૂંબ ॥

પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૬૧

૨ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૩૭,

અને ઐ. જૈ. કા. સંચય, પૃ. ૨૫૩

છાયા :

પાર્શ્વસૂરિ ગણધરનો નિવૃત્તિગચ્છ નિવાસ ।

તેના શિષ્ય અંબદેવસૂરિએ રચ્યો સમરાસ ॥

૩ આ પાસડસૂરિએ સં. ૧૩૩૦માં વીળપુરમાંની પદ્માવતીના મંદિરમાં આદિનાથની મૂર્તિ, અને સં. ૧૩૪૯માં વડોદરાના મનમોહન પાર્શ્વનાથના મંદિર-માંની પદ્મપ્રભાની મૂર્તિઓ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી, જુઓ ઐતિ. જૈન. કા. સંચય, પૃ. ૧૬૮-૬૯

સૂરિએ આ સમરારાસ રચ્યો છે. રચન-વર્ષ અહીં આપવામાં આવ્યું નથી. સમરસિંહ શત્રુઞ્ચ ઉપર ઋષભદેવનું મંદિર કરાવી ઘેર આવ્યો તેની સાલ કર્તાએ આપી છે:

સંવચ્છરિ ઇક્કહત્તર એ ચાપિઉ રિસહ નિહિંદો ।

ચૈત્ર વદિ સાતમિ પહુત ધરે

નંદળ એ નંદળ એ નંદળ જ રવિચંદો ॥૧

નાભિનંદનનિનોદ્ધારપ્રબંધમાં એટલો ઉલ્લેખ આવે છે કે નિવૃત્તિગચ્છના આ આશ્રદેવસૂરિ સમરસિંહની યાત્રામાં સામેલ હતા:

શ્રીમન્નિવૃત્તિગચ્છીયા આશ્રદેવાચ્યસૂરયઃ ।

ચેલુચૈર્દેસલસ્યાસ્તિ યાત્રાયાઃ રાસકઃ કૃતઃ ॥૨

આ રાસમાં જોમના નામનો નિર્દેશ છે છે તે કક્કસૂરિએ રચેલા એ સં. પ્રબંધની રચ્યાસાલ સં. ૧૩૬૩ છે; એ વખતે ‘સમરારાસ’ સુપ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો હતો તે સ્પષ્ટ થાય છે. એટલે સં. ૧૩૭૧ અને ૧૩૬૩ વચ્ચેના ગાળામાં આ રાસ રચાયો સંભવે છે. આ ઉપરાંત કવિ વિશે બીજી માહિતી મળતી નથી.

આ ઐતિહાસિક રાસમાં વસ્તુ તરીકે પાટણના સમરસિંહ નામના ઓસવાલ વણિકે સંધ કાઢી શત્રુઞ્ચ તીર્થમાં આદિનાથના મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો^૩ તે વાત લીધી છે. વસ્તુપાલ અને તેજપાલ પછી સમરસિંહ એક સમર્થ જૈન સંધપતિ એ જમાનામાં હતો. ઉપકેશ વંશમાં થયેલા વેસા કુલમાં સલપણ નામનો પુરુષ થયેલો,

૧ એજન, પૃ. ૩૭ અને (શુબરાતી સાર) પૃ. ૨૫૨-૫૩ અનુક્રમે,
છાયા : સંવત્સર એકાંતરે ચાપ્યો ઋષભ જિનેન્દ્ર ।

ચૈત્ર વદિ સાતમે પહોંચ્યા ઘેર આનંદ-પામે જ્યાંસુધી રવિચંદ્ર ॥

૨ ના. નં. નિ. પ્રબંધ, ૪-૬૦૦

૩ આ પહેલાં સં. ૧૨૧૩માં મંત્રી બાહડે ઉદ્ધાર કરેલો; એજન,

પૃ. ૧૨૦

તેનો આજડ, તેનો ગોસલ, તેના ત્રણ પુત્રો: આસધર, દેસલ અને લૂણઉ. તેમાંથી દેસલના ત્રણ પુત્ર તે સહજઉ, સાહણ અને સમરસિંહ. આ કુટુંબ મૂળ પાલણપુરમાં રહેતું, પણ દેસલ પાટણમાં આવી વસ્યો હતો. પછીથી સમરસિંહની આગેવાની નીચે સં. ૧૩૭૧ માં મંધપતિ દેસલે મંધ કાઢી શત્રુજય જઈ આદિનાથ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી સોરઠનાં તીર્થોની યાત્રા કરી. સં. ૧૩૫૬-૬૦ માં મુસલમાનોએ પાટણ સર ક્યું હતું અને તીર્થોની ખાનાખરાબી કરી હતી. કવિએ તે આ શબ્દોથી બતાવ્યું છે:

નિમ્નુણઉ એ સમયપ્રભાવિ તીરથરાયહ ગંજણઉ એ ।

લવિયહ એ કડુણારાવિ નીહુરમનુ મોહિ પડિહ ॥૧

પણ સમરસિંહે પોતાની બુદ્ધિથી ખાનની કૃપા મેળવી અને ફરમાન મેળવી શત્રુજય મંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યો.

આટલેથી જ આ કાવ્યની ઐતિહાસિકતાની પરિસમાપ્તિ નથી થતી. તેમાં નીચેની મુખ્ય ઐતિહાસિક વીગતો સમાયેલી છે; વિસ્તાર નહિ કરતાં ટૂંકમાં જ એ અહીં નોંધું છું.

૧. ઉપદેશગચ્છમાં એ વખતે સિદ્ધસૂરિ (જેઓ નાભિનંદનજિનોદ્ધાર-પ્રબંધના કર્તા કમ્પસૂરિના ગુરુ થાય તે) વિદ્યમાન હતા.

[તિહ પહુ પાટ અલંકારણ ગચ્છભાર-ધોરેહ ત ।

રાજી કરઇ સંજમતણહ એ સિદ્ધિસૂરિ ગુરુ એહુ ત ॥૬॥૨

૨. પાલણપુરની તે વખતે બહોજલાલી હતી.

૧ એજન, પૃ. ૨૪૧

છાયા :

નિમ્નુણુએ એ સમયપ્રભાવે તીર્થરાયનો ગંજનાર ।

લવ્યના કડુણારાવે નિહુર મન મોહી પડ્યું ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૩૯

ત્યાં પ્રભુપાટ-અલંકારક ગચ્છભાર-ધોરેય ત ।

રાજ્ય કરે સંયમ તણું એ સિદ્ધિસૂરિ ગુરુ એહ ત ॥

[પાલણપુર સુપ્રસીધુ પુનવંત લોચહ નિલય ।

સોહઠ પાલહવિહારુ પાસણવણુ તહિ પુરતિલહ ॥૧૦ા॥૧

૩. એ વખતે પાટણમાં અલપખાન અલ્લાઉદ્દીન તરફથી સૂઆ તરીકે હતો.

[પાતસાહિ સુરતાણુલીવુ તહિં રાજુ કરેઠ ।

અલપખાનુ હિંદુઆહ લોચ ઘણુ માનુ જુ દેઠ ॥૧૦ા॥

સાહુ રાય દેસલહ પૂતુ તસુ સેવઠ પાય ।

કલા કરી રંજવિહ ખાનુ બહુ દેઠ પસાય ॥૧૦ા॥

મીર મલિકિ માનિયઠ સમરુ સમરથુ પલણીનય ।

પર-ઉવચારિય માહિ લીહ જસુ પહિલી ય દીનય ॥૧૧ા॥૨

૪. સમરસિંહના મોટાભાઈ સહજપાલે દક્ષિણમાં દેવગિરિમાં ૨૪ જિનાલય કરી પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

[જેહ સહોદરિ સહજપાલિ નિજ પ્રગટિહ સહજુ ।

દક્ષણ મંડલિ દેવગિરિહ કિહ ધમ્મહ વણિજુ ॥૧૨ા॥

ચહવીસ જિણાલય જિણુ ઠવિહ સિરિપાસજિણિદો ।

ધમ્મધુરંધરુ રોપિયહ ધર ધરમહ કદો ॥૧૩ા॥૩

૧ એજન, પૃ. ૨૩૯, છાયા:

પાલણપુર સુપ્રસિદ્ધ પુણ્યવંત લોકનું નિલય ।

સોહે પાલહ-વિહાર પાર્શ્વલવન ત્યાં પુરતિલક ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૪૧

છાયા :

પાતસાહ સુલ્તાન-બૂપ ત્યાં રાજ્ય કરે ।

અલપખાન હિંદુ લોકને ઘણું માન જ દે ॥

સાહ રાય દેસલનો પુત્ર તેના સેવે પાય ।

કલા કરી રંજવો ખાન બહુ દે પ્રસાદ ॥

મીર મલેક માન-પામે સમર સમર્થ ભાળીને ।

પર-ઉપધારી માંહિ રેખ જેને પહેલી દીને ॥

૩ એજન, પૃ. ૨૪૨, છાયા:

જેના સહોદર સહજપાલે નિજ પ્રગટ્યું સહજ ।

દક્ષિણમંડલે દેવગિરિમાં કર્યું ધર્મનું વાણિજ્ય ॥

૫. તેવા વખતે આણુમાં મહીપાલદેવ નામનો રાજા હતો. તેની રાજધાની ત્રિસંગપુરમાં હતી.

[રાણેરા તહિ રાજુ કરમ મહીપાલદેવ રાણક ॥૧

૬. સમરસિંહ પૌષ વદિ ૭ ને દિવસે સંઘ કાઢી સેરીસા, સરખેજ, ઘોળકા, ધંધૂકા, લોલિયાણા, પિપલાલી થઇ પાલીતાણા આવ્યો હતો.

[સેરીસે પૂનિયક પાસુ કલિકાલિહિં સકલો ।

સિરખેજિ થાઇક ધવલક એ સંધુ આવિહ સયલો ॥

ધંધૂકક અતિકમિહ તામ લોલિયાણુ પહુતો ।

નેમિભુવણિ ઉછવુ કરિહ પિપલાલીય પત્તો ॥પા ॥૨

X

X

X

પાલીતાણુ નગરે સંઘ ભયલિ પ્રવેસુ ।

લલિતસરૌવર-તીરે કિહ સંઘ નિવેસુ ॥૩]

પાલિતાણા કાર્ય કરી પછી સોરઠની યાત્રાએ નીકળતાં ચર્ચીક (?) અને અમરેલી માર્ગમાં આવ્યાં, જ્યાં સોરઠરાય મંડલિક સમરસિંહને મળવા આવ્યો હતો.

ચૌવીશ જિનાલયે જિન સ્થાપ્યો શ્રીપાર્શ્વજિનેંદ્ર ।

ધર્મધુરંધર રોપ્યો ધરામાં ધર્મનો કંદ ॥

૧ એજન, પૃ. ૨૪૨, છાયા:

રાણો રા' ત્યાં રાજ્ય કરે મહિપાલદેવ રાણો ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૪૫, છાયા:

સેરિસે પૂજ્યો પાર્શ્વ કલિકાલમાં સકલ ।

સરખેજે થઇને ઘોળકે સંગ આવ્યો સકલ ॥

ધંધૂકા અતિકમ્યું ત્યારે લોલિયાણુ પહોંચ્યો ।

નેમિભુવને ઉચ્છવ કર્યો પિપલાલિએ પહોંચ્યો ॥

૩ એજન, પૃ. ૨૪૬, છાયા:

પાલીતાણુ નગરે સંઘ ભલે પ્રવેશ્યો ।

લલિત-સરૌવર તીરે કર્યો સંઘ નિવેશ ॥

[સોરઠ દેસ સંધુ સંચરિહ માં ચઉડે રચણિ વિહાધ ॥૧॥

આદિભક્ત અમરેલીયઈ માં આવિહ દેસલરાહ ।

અલવેસરુ અલજ મિલચે માં મંડલિકુ^૧ સોરઠરાહ ॥૨॥

ત્યાંથી આગળ ચાલતાં જૂનાગઢ વગેરે થઈ દીવ પહોંચે છે, તે વખતે પ્રભાસપાટણમાં મૂધરાજ અને દીવમાં હરપાલ રાજ કરતા હતા.

ઠામિ કામિ ઉચ્છવ હુઅઈ માં ગઢિજૂનઈ સંપત્ત ॥

મહિપાલદેહ રાહિરુ આવચે માં સામુહહ સંધ આણુરત્ત ॥૩॥

મહિપુ સમરુ ખિહ મિલિય સોહઈ માં ઈંદુ કિરિ અનઈ ગોવિંદુ ।

તેજ અંગજિહ તેજલપુરે માં પૂરિહ સંધ આણુંદુ ॥૪॥

વહિણુથક્ષી ચેત્રપ્રવાહિ કરે માં તલહટીય ગઢ માંહિ ।

ગિજલહ ગરિર ચાલિયા એ માં ચહન્વિહ સંધહ માંહિ ।

દામોદરુ હરિ પંચમગિ માં કાલમેધો ક્ષેત્રપાલ ।

સુવનરેહા નદી તહિં વહચે માં તરુવર તણું અમાલુ ॥પાા૪

x

x

x

૧ આ વિશેષણ છે, રાજ મહિપાલદેવને કવિ “મંડલિક” કહેતો લાગે છે.

૨ રા' મંડલિકનો એ પુત્ર થાય.

૩ ગિરનાર પર્વત, ઉજ્જયંત.

૪ એજન, પૃ. ૨૪૮, છાયા:

સોરઠ દેશ સંધ સાંચર્યો માં ચઉડે રેણુ વિતાવી ॥૧॥

આદિભક્ત અમરેલીએ માં આંચે દેસલરાય ।

અલવેસર અલજ મળે માં મંડલિક સોરઠરાય ॥૨॥

ઠામે ઠામે ઉચ્છવ હોય માં ગઢ જૂને સંપ્રાપ્ત ।

મહિપાલદેવ રાઓલ આવે માં સામે સંધ અનુરક્ત ॥૩॥

મહિપ સમર ખેહ મજ્યા સોહે માં ઈંદુ શું અને ગોવિંદ ।

તેજ અંગ તેજલપુરે માં પૂર્યો સંધ (ને) આનંદ ॥૪॥

ગિજલ (ગરિનાર) ઉપર ચાલ્યા માં તલેટી ગઢ માંહ ।

દામોદર હરિ પાંચમે માં કાલમેધ ક્ષેત્રપાલ ।

સુવર્ણરેખા નદી ત્યાં વહે માં તરુવર તણું અમાળ ॥પાા

દેવપાટણે દેવાલય આવધ સંધ સરવો સરુ પૂરાવધ^૧
અપૂરવ પરિ જહિં એક હુઈઅ ।
તહિં આવધ સોમેસરછતો ગહરવ કારણે ગરુઅ પહોતો
આપણે રાણે મૂઘરાજો ॥૨॥

X X X

કોડિનારિ નિવાસણદેવી અંબિકા અંબારામ નમેવી
દીવે વેલાઉતિ આવિયહ એ ॥૬॥

X X X

હરપહ હરપાલુ ચીતિ પહુતહ એ સંધુ મોલવિકરો ॥૨
ત્યાંથી વળતાં અજહરવર તીર્થ થઈ ફરી શત્રુંજય આવ્યા
પછી ગૂજરાત આવવા ઉપડી પિપલાલી, લોલિયાણા, રાણપુર,
વઢવાણ થઈ પછી સમરસિંહ પાટણ આવ્યો:
[સમરજ એ સમરજ એ સમરજ એ આવિહ ગૂજરાત ।
પિપલાલિય લોલિયાણે પુરે x x x x
રાણપુરે રાણપુરે રાણપુરે પહુચે
વઢવાણે ન વિલંબુ કિહ નિમિહ કરીરે ગામિ ॥]૩

૧ એજન, પૃ. ૨૪૯, છાયા:

દેવપાટણે દેવાલય આવે સંધ સરવો સૂર પુરાવે
અપૂરવ જ્યાં એક હોય ।
ત્યાં આવે સોમેશ્વર છત્ર ગૌરવ-કારણે ગરવો પહોંચ્યો
આપે રાણો મૂઘરાજ ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૫૦, છાયા:

કોડિનારે નિવાસણ દેવી અંબિકા અંબારામ નમી
દીવે વેલા-કૂલે (? વેરાવલે) આવ્યો એ ।
હરખ્યો હરપાલ ચિત્તે પહોંચ્યો એ સંધ મોલવિકરો (?) ॥૧॥

૩ એજન, પૃ. ૨૫૨, છાયા:

સમરો આવ્યો ગૂજરાત । પિપલાલી લોલિયાણપુરે x x x ॥
રાણપુરે પહોંચે
વઢવાણે ન વિલંબ કર્યો જમ્યો કરીર ગામે ॥

આમ આમાં ઐતિહાસિક તેમ જ ભૌગોલિક માહિતી મળે છે. જૂનાગઢ, પ્રભાસપાટણ અને દીવમાં કોણુ હિંદુ રાજા તે વખતે હતા, તે માહિતી પણ આમાંથી મળે છે.

આનાથી પણ વિશેષ ઉપયોગિતા તેની કાવ્ય તરીકે, અને બંધની દૃષ્ટિએ તો તેથી પણ વિશેષ. આ બંને અહીં પૃથક્ ન બતાવતાં બંધને પ્રધાન રાખી નમૂના આપું છું, તેનાથી કાવ્યની તેમાં રહેલી ઉપયોગિતા પણ પ્રતીત થશે જ. બંધી મળી તેર^૧ ભાસા=કડવાંમાં આ કાવ્ય ગૂંથાયેલું છે, જે પ્રત્યેકમાં નીચે પ્રમાણે કાવ્યબંધ જણાશે:

૧ લી ભાસા—રોળા ૧૦ અર્ધી કડી (આખી ૫ કડી)

૨ જી ભાસા—દોહરા ૧૨ કડી, પણ પ્રત્યેક અર્ધને છેડે ત્રણ ગેયતા માટે ઉમેરવામાં આવ્યો છે.

૩ જી ભાસા—દ્વિપદી ૧૪

૪ થી ભાસા—સોરઠા બેની ૧ કડીની ગણતરીએ ૬-પણ

૧ લા શબ્દ પછી પ્રત્યેક અર્ધમાં ૬ અને અંતે પણ ૬ નું ઉમેરણ.

૫ મી ભાસા—૮ રોળા

૬ ઠી ભાસા—ચોપાયા ૭ કડી

૭ મી ભાસા—૫ રોળા

૮ મી ભાસા—દ્વિપદી ૧૦ (જે કે આંક ૬ નાખ્યા છે).

૯ મી ભાસા—ઝૂલણાનું ૯ કડીનું એક પદ

૧૦ મી ભાસા—૧૨ દોહરા, પણ વિષમ પદને અંતે

“માલહંતડે પૂનિય દરિસણ પાય

સુણિ સુંદરે પૂનિય દરિસણ પાય”

એ તૂક ઉમેરવામાં આવી છે.

૧ ભાસા તેર છે; પણ પ્રત્યેક ભાસાને અંતે દ્વિતીય ભાસા, તૃતીય ભાસા વગેરે લખેલ હોવાથી મુનિશ્રી નિનવિનયજીએ ૧૨ બતાવી, તે પ્રમાણે ઉપયોગ કર્યો છે, એટલે તે રીતે અહીં ૧-૧ ભાસાને ફેર સમજવો.

૧૧ મી ભાસા—૬ કડી એવી કે જેમાં ચરણાકુલનાં એ ૧૬-૧૬ માત્રાનાં ચરણ અને પછી ૧૩ માત્રાનું એક એવાં અર્ધ.

૧૨ મી ભાસા—વિષમ-સમ કોઈ પણ પદમાં અંત્યાનુપ્રાસ નહિ તેવો ૬ કડીમાં ત્રિપદી અજ્ઞાત છે.

૧૩ મી ભાસા—૧૦ દોહરા, પણ ઉત્તરાર્ધમાં આવતા સમ-પદનો પહેલો શબ્દ ' એ ' સાથે ત્રણ વાર આવર્તન પામે.

૯ મી ભાસા ઝૂલણામાં છે; એમાં કાવ્યની દૃષ્ટિએ પણ ચમકારો છે:

ચલઉ ચલઉ સહિચરે સેત્રુનિ ચડિય એ
આદિનિણુપત્રીઠ અમ્હિ જોઈસઈ એ ।
મહાસુદિ ચઉદસિ દૂરદેસંતર સંઘ મિલિયા તહિં અતિય બાહ ॥૧॥
માણિકે મોતિએ ચઉકુ સુર પૂરઘ રતનમઘ વેહિ સોવન જવારા ।
અશોકવૃક્ષ અનુ આમૂ પદલવદલિહિ રિતુપતે રચિયલે તોરણમાલા ॥
દેવકન્યા મિલિય ધવલમંગલ દિયઘ કિંનર ગાયહિ જગતગુરો ।
લગન મહૂરતુ સુરગુરો સાધએ પત્રીઠ કરઘ સિધસૂરિગુરો ॥૩॥

નરસિંહના ઝૂલણાનો ખ્યાલ આપતું આ પદ સં. ૧૩૭૧-૯૩ ના ગાળામાં રચાયેલું-અંત્યાનુપ્રાસવાળું આવકું પ્રથમ જ વાર મળે છે, એ ખાસ નોંધવા જેવી વસ્તુ છે.

૧ એજન, પૃ. ૨૪૭, છાયા:

ચાલો ચાલો સહિચરો શેત્રુને ચડિયે
આદિ-નિણુપ્રતિષ્ઠા અમે જોઈશું એ ।
માહ સુદિ ચૌદશ દૂર દેશાંતર સંઘ મળ્યા ત્યાં અતિ બહુ ॥૧॥
માણિકે મોતીએ ચોક સુર પૂરે રતનમય ત્રીહિ સુવર્ણ જવારા ।
અશોકવૃક્ષ અને આમ્રપદલવદલે ઋતુપતિએ રચી તોરણમાલા ॥૨॥
દેવકન્યા મળી ધવલમંગલ દે કિંનર ગાય જગતગુરુ(ને) ।
લગનમહૂર્ત સુરગુરુ સાથે પ્રતિષ્ઠા કરે સિધસૂરિ ગુરુ ॥૩॥

૧૦ મી ભાસાનું અવતરણ આ પૂર્વે આવી ગયું છે, જેમાં “સુણી મુંદિરી” “ગિહિલી કુણિ કરી” જેવી દોહરાનાં વિષમ પદ પછી “માહંતડે પૂજિય દરિસણ પાય-સુણિ સુંદરે પૂજિય દરિસણ પાય” એ તૂકે આવર્તન પામ્યા કરે છે. આવા રાસ સ્ત્રીઓ ગાઈ લેતી હોય તો જ આવા શબ્દો મંલવી શકે, એ ભુલાવું ન જોઈ એ. બીજા બંધોમાં ઉદાહરણો ઉપર અત્રત્ર આવી જાય છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ આ કાવ્યની ઉપયોગિતા ઘણી છે. એમાં એક કરતાં વધુ અરબી-ફારસી શબ્દો આપણને વપરાયેલા મળે છે.

- (૧) પાતસાહિ સુરતાણુલીવુ તહિ રાજુ કરેઘ
અલપખાનુ હોંદુઅહુ લોય ઘણુ માનુ જુ દેઘ ॥૧
- (૩) કલા કરી રંજવિહ ખાનુ બહુ દેઘ પ્રસાય ।
- (૪) મીરિમલિકિ માનિયઘ સમરુ સમરથુ પાલણીજઘ ॥
- (૫) ભેટિઠ એ તહ પાનુપાનુ ।
- (૬) વીનતી એ લાગુલહ પાનુ પૂછએ પહુતા કેણુ કજ્જે ।
સામિય એ નિસુણિ અડદાસિ આસાલંબાળ અમહુતણહ એ ॥
લમલી એ દુનિય નિરાસ હજ લાગીય હોંદુઅ તણીએ ।
- (૭) આપણ એ સંવ વયણેહિં કુરમાણુ તીરથ માડિવા એ ।
અહિદર એ મલિક-આએસ દીન્હલે શ્રીમુખિ આપણુ એ ।
પજમત એ પાનપએસિ કિહ રલિયાહતુ ઘરિ સંપત્તો ।૨

૧ એજન, પૃ. ૨૪૧, છાયા:

- (૧) પાદશાહ સુલ્તાન ભૂપ ત્યાં રાજ્ય કરે ।
  - (૨) અલપખાન હિંદુ લોક(ને) ઘણું માન જ દે ।
  - (૩) કલા કરી રંજવ્યો ખાન બહુ દેઘ પ્રસાદ ।
  - (૪) મીર મલેકે માન-પામ્યો સમર સમર્થ ભણીને ।
  - (૫) ભેટ્યો એ ત્યારે ખાનખાના ।
  - (૬) વીનતી એ લાગ્યો ખાન પૂછે, પહોંચ્યા કયે કાળે ।
સ્વામી એ (નિ)સુણુ અરદાસ આશાલંબન અમ તણો ।
યઘ એ દુનિયા નિરાશ હજ (યાત્રા) ભાંગી હિંદુ તણી ।
- ૨ એજન, પૃ. ૨૪૨, છાયા: (જુઓ સામે પાને)

(૮) ઘોડે ચડ્ય સહસ્રાર સાર રાહત સીંગડિયા ।^૧

ભાષા મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની નજીક આવતી જાય છે, તે ઉપર આવી જતા નમૂનાથી માલૂમ પડશે. અપભ્રંશનાં રૂપોને સ્થાને નવાં કે સંસ્કૃત તત્સમ રૂપો વપરાયેલાં હવે બહોળા પ્રમાણમાં મળે છે. તત્સમ રૂપો તરીકે ઉપર આવતા ઉતારાઓમાં પ્રભાવ, ગુરુ, સહજપાલ, દેવગિરિ, તીરથ (સં. 'તીર્થ' માંથી 'તિથ્થ' ને બદલે), ધરમ ('ધર્મ' માંથી 'ધમ્મ' ને બદલે), સમરથુ ('સમર્થ' માંથી 'સમત્યુ' ને બદલે), મંડલિક વગેરે રૂપો ગણાવી શકાય; ત્યારે નવાં રૂપોમાં નીકુર, મોહિ પડિહિ, રાજુ, સુપ્રસીધુ, જુ, પૂતુ, કરી, માનિયધ, પભણીજધ, દીજધ, રોપિયહિ, પાસુ, પહુતો, સોરક, આવિહિ, મિલચે, ઠામિ, જૂનઈ ગઢિ, આવચે, સામુહહિ, ઊજિલ, વહચે, પૂરાવધ, આપણિ, રાણહિ, ગુજરાત, રાણપરે પહુચેધ, વઢવાણિ, ચડિયચે, વગેરે રૂપો થોડાંબધ મળે છે, છતાં અપભ્રંશકાલીન રૂપો પણ સાથે-સાથ છે જ. એટલું સ્પષ્ટ છે કે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકાની નિકટમાં નિકટ આ રૂપ છે.

આ રાસમાં રાસ લકુટારસમાં ગવાતાનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે; તેને આપણે જતો ન કરી શકીયે:

જલવટનાટકુ જોધ નવરંગ એ રાસ લહડારસ એ ॥૨

૧૨. આ ગાળાના ઐતિહાસિક રાસોમાં એકનો ઉમેરો કરે તેવો એક નાનો જિનકુશલસૂરિપટ્ટાલિષેક રાસ છે. આ રાસનો.

(૭) આખું એ સર્વ વચને ફરમાન તીર્થ માંડવા એ ।

હૈદર એ મલેક-આદેશે દીધું શ્રીમુખે આપણે ।

ખિદમત એ ખાન-પ્રદેશે કર્યો રણિયાત ઘેર સંપ્રાપ્ત ॥

૧ એજન, પૃ. ૨૪૫, છાયા:

(૮) ઘોડે ચઢે સહસ્રાર-સાર રાવત સીંગડિયા ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૫૨, છાયા:

જલવટ-નાટક જુઓ નવરંગ એ રાસ લકુટારસ એ ॥

રચનાર “ધર્મકલશ” કરી કાઠ જૈન સાધુ છે. કાવ્યાંતે કવિ માત્ર પૌતાનો નામનિર્દેશ જ કરે છે; વિશેષ કશી માહિતી આપતો નથી: ગુણિ ગાયમ ગુરુ એસુ, પઠહિં સુણહિ જે સંથુણહિ ।

અમરાહર તહિ વાસુ, ધર્મિય “ધર્મકલસુ” લણછ ॥૩૧॥

સંભવ છે કે સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય અને આ રાસના ચરિત્રનાયક જિનકુશલસૂરિનો એ કાઠ શિષ્ય હોય. કાવ્યના આરંભમાં કવિ દોદા-ગુરુને પ્રણામ કરી ગુરુના ગુણનું ગાન કરવા પ્રતિજ્ઞા કરે છે:

સયલ કુશલ કલ્યાણવધ્વી ધણુ સંતિ જિણેસરુ ।

પણુમેવિણુ જિણચંદ્રસૂરિ, ગાયમસમુ ગણહરુ ।

નાણુ મ હોયહિ ગુણુનિહાણુ, ગુરુ-ગુણુ ગાએસુ ।

પાટ ઠવાણુ જિનકુશલસૂરિ, વર રાસુ લણેસુ ॥૧॥

કાવ્યાંતે પણ એ પ્રકારનો નિર્દેશ તે વખતના પાટણના સંઘ-પતિના નામ સાથે આપવામાં આવ્યો છે:

અણહિલપુર મંઝારિ, અહિણુવ ગુરુ દેસણુ કરછ ।

નાણુ નીરુ વરિસંતુ, પાવપંકુ જિમ ધણુ હરછ ॥૩૫॥

તા મહિ-મંડલિ મેરુ, ગયણાંગણિં જ રવિ તપએ ।

સિરિ જિણકુશલ મુણિંદુ, જિણસાસણિ તા ચિરુ જયહ ॥૩૬॥

નંદહ વિહિ સમુદાહ, તેજપાલુ સાવચ-પવરે ।

સાહંમિય સાધારુ. દસદિસિ પસરિહ કિત્તિલરે ॥૩૭॥

૧. એ. જ. કા. સંગ્રહ, પૃ. ૧૯

છાયા : ગુણે ગૌતમ ગુરુ એહ, પઠે સુણે જે સંસ્તવે ।

અમરાપુર તેનો વાસ, ધાર્મિક ધર્મકલશ લણે ॥

૨. એજ પૃ. ૧૫

છાયા : સકલ કુશલ કલ્યાણવધ્વી ધણો શાંતિ-જિનેશ્વર ।

પ્રણમી જિનચંદ્રસૂરિ ગૌતમ-સમ ગણધર ।

જ્ઞાન મને હોય ગુણુ નિધાન ગુરુ-ગુણુ ગાઈશ ।

પાટસ્થાપન જિનકુશલસૂરિનું, વર રાસ લણીશ ॥

૩ એજન, પૃ. ૧૯ (જુઓ સામે પાને)

વિક્રમના ૧૪મા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં આ વ્યક્તિઓ જીવંત હતી અને કવિ તેમનો સમકાલીન છે, વળી જિનકુશલસૂરિનો દેહાંત સં. ૧૩૮૯માં થયો છે, એટલે એ પૂર્વે કાવ્યરચન સં. ૧૩૭૭-૮૮ લગ-લગમાં થયું સંભવે છે.

આ રાસ માત્ર ૩૮ કડીનો નાનો રાસ છે; છતાં એ ઉપયોગી છે. એમાં કવિતા એટલી ચમત્કારવાળી નથી, પણ તેમાં ઇતિહાસની થોડી ઉપયોગી માહિતી છે. કાવ્યબંધ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ તો તેનું મહત્ત્વ છે. ખરતરગચ્છીય જિનચંદ્રસૂરિની ગાદીએ જિનકુશલસૂરિ આવ્યા તેની હકીકત આ રાસમાં આપવામાં આવી છે. પૂર્વવંશનું વર્ણન કરતાં કવિ એ જિનકુશલસૂરિની વંશાવલી આપી છે. એમાં આવતી નીચેની ઐતિહાસિક ખીના ધ્યાન ખેંચે તેવી છે:

૧. મૂળ પુરુષ જિનેશ્વરસૂરિએ ચાલુક્ય દુર્લભરાજની કૃપા મેળવી હતી:

[આસિ જિજ્ઞેસર સૂરિ પઢસુ, ચાણહિલપુર પટ્ટણિ ।
વસહિ મગ્ગ પયડોણુ, રાહ રંજિઉ “દુલ્હ” જિણિ ॥૧]

છાયા : ચાણહિલપુર મઝાર અભિનવ ગુરુ દેશના કરે ।
જ્ઞાન-નીર વરસંત, પાપપંક જેમ ઘણો હરે ॥૩૫॥
ત્યાંસુધી મહીમંડલે મેરુ ગગનાંગણે જ્યાંસુધી રવિ તપે ।
શ્રીજિનકુશલ મુનીંદ્ર જિનશાસને ત્યાંસુધી જીવે ॥૩૬॥
આનંદો વિધિ-સમુદાય તેજપાલ શ્રાવક-પ્રવર ।
સાધુઓના સાધાર દસ દિશાએ પ્રસર્યો કીર્તિભર ॥૩૭॥

૧. એજન, પૃ. ૧૫

છાયા : હતા જિનેશ્વરસૂરિ પ્રથમ ચાણહિલપુર પાટણે ।
વસતિમાર્ગ પ્રકટવાથી રાંચ રંજ્યો દુર્લભ જેણે ॥

x

x

x

ત્યારે જિનવલ્લભ સૂરિ-તરણિ સંવેગ-શિરોમણિ ।
સંખોધી ચિત્તોડમાં તેણે ચાંમુંડા પલ્લિની ॥

૨. એમના શિષ્યના પ્રશિષ્ય જિનવલ્લભસૂરિએ ચિત્તોડમાં ચામુંડા-
પદ્મિનીનું સંબોધન કર્યું હતું.

[તહ જિણવલ્લભસૂરિ તરણિ સંવેગિ સિરૌમણિ ।
સંબોહિય ચિત્તહડિ તેણિ, ચામુંડા પહમણિ ॥૩૧॥]

૩. જિનવલ્લભસૂરિના પ્રશિષ્યના પ્રશિષ્યના શિષ્ય જિનચંદ્રસૂરિએ
દિલ્હીના કુતુબુદ્દીન શાહની મહેરબાની મેળવી હતી:

[“કુતબુદ્દીન” સુરતાણ રાહ રંજિહ સ મણોહરુ ।
જગિ પયડહ જિણચંદ્રસૂરિ, સૂરિહિં સિરસેહરુ ॥૩૨॥]

આ જિનચંદ્રસૂરિ તે જિનકુશલસૂરિના ગુરુ થાય. જિનચંદ્રસૂરિએ
સુલતાનને દિલ્હી જઈ રંજિત કર્યાનું અને પછી નિધન સમય નજીક
આવતાં જિનકુશલસૂરિના પદ્માભિષેકમાં કાણે અગ્રણી થઈ ભાગ
લેજોયો તે રોચક રીતે કવિ જણાવે છે:

ધાત :

ચંદ્રકુલનિહિ ચંદ્રકુલનિહિ તવધ જિમ ભાણુ ।
નાણકિરાણુ હજ્જોયકરુ, ભવિય-કમલ પડિખોહ-કારણુ ।
કુગહ ગહ મચ્છિત્ત પહ, કોહ લોહ તમહર પાણુસાણુ ।
મહિમંદસિ અચ્છરિય ધરૌ, જિણુ રંજિહ સુરતાણુ ।
સૂરિરાહ સો સગમહિ ગયહ, જાણિહ નિય નિરવાણુ ॥૩૩॥
ત આહુ દિલ્લિય પુર વર નયરિ, જિણુસૂરિ ગણુધારુ ।
ત જયવલ્લહ ગણિ તેડિયહ, મંતુ કિયહ સુવિચારુ ।
ત વિજયસીહ ઠક્કરપવરૌ, મહંતિયાણુ કુલિ સારુ ।
ત નામુ ઠામુ તસુ અપ્પિયહ, તહ ગોલધ સહં ગણુધારુ ॥૩૪॥
ત શુજ્જનરધર-મંડણુહ, આણુહિલવાડહ નામુ ।
ત મિલિય સંધ સમુદાહ તહિ, મહંતિયાણુ અભિરામુ ॥૩૫॥

૧. એજન, પૃ. ૧૬

છાયા : કુતુબુદ્દીન સુલ્તાન રાય રંજ્યો તે મનોહર ॥

જગે પ્રગટ્યો જિનચંદ્રસૂરિ સૂરિઓનો શિર-શેખર ॥

ત ઉસવાલ-કુલમંડણ, તેજપાલ તેહિ સાહુ ।
ત લહુ બાંધવ રૂઢ સહિહ ગુરુ સાહિભમ પસાહ ॥૧૦૧

X X X

તેરહ સય સતહત્તરઘ કિત ધગારસિ જિહુ ।

X X X

ત કુશલકીરતિ પાટહિ ઠવિહ મણહર વાણારિસ ॥૨૦૧

આમાં વિજયસિંહ ઠાકોર અને પાટણના ઓસપાળ તેજપાળ-
રુદ્રપાળ એ એ શેઠ સાધુઓની આગેવાની હતી. આટલી ઐતિહાસિકતા
નોંધવા જેવી છે.

આ રાસમાં “ગુજરાત” શબ્દ પ્રયોજાયેલો છે, તે પણ ઐતિ-
હાસિક દ્રષ્ટિએ ઉપયોગી છે:

૧. એજન, પૃ. ૧૬-૧૭

છાયા : ચંદ્રકુલનિધિ ચંદ્રકુલ તપે જેમ લાણ ।

જ્ઞાન કિરણ-ઉદ્યોતકર ભવ્ય-કમલ-પ્રતિબોધ કારણ ।

કુપ્રહ ગ્રહ મિથ્યાત્વ-પથ ક્રોધ લોભ તમ-નો પ્રણાશક ।

મહીમંડલે આશ્ચર્યધર જેણે રંજ્યો સુલ્તાન ।

સૂરિરાજ તે સ્વર્ગે ગયો, ભણ્યું નિજ નિર્વાણ ॥૭૧

ત અર્થ દિલ્હી પુરવર નગરે જિનચંદ્રસૂરિ ગણધર ।

ત જંચવદ્ધલ ગણી તેડાવ્યો મંત્ર કર્યો સુવિચાર ।

ત વિજયસિંહ ઠક્કર-પ્રવર મહંતના કુલે સાર ।

ત નામઠામ તેને આપ્યું. તો ગોલક મું (?) ગણધર ॥

ત ગુજનરધરા-મંડન આણહિલવાડ નામ ।

ત મળી સંઘ સમુદાય ત્યાં મહંતના અભિરામ ॥૮૧

ત ઓસવાળ-કુલમંડન તેજપાલ ત્યાં શાહ (=સાધુ) ।

ત લઘુબંધવ રુદ્રે સહો ગુરુ સાધર્મ્ય-પ્રસાદ ॥૧૦૧

તેરસો સિત્તોતેર કૃષ્ણ અગિયારશે જેઠ ।

X X X

ત કુશલકીર્તિ પાટિ સ્થાપ્યો મનોહર વારાણસીએ ॥૨૦૧

સયલ સંઘહ સયલ સંઘહ કેવિ આવાસુ ।

અણહિલપુર વર નયર ગુજરાત ધર મુખહ મહાશુ ॥૧

કાવ્યબંધની દષ્ટિએ વિચારતાં એમાં નીચે મુજબ ટુકડા પડે છે:

કડી ૧ થી ૬-રોળા

કડી ૭ મી -“ધાત (કે ધત્તા)” એ મથાળે વસ્તુ છંદ

કડી ૮ થી ૨૧-દોહરામાં પણ ગવાય તે રીતની યોજના

કડી ૨૨ મી -“ધાત” એ મથાળે વસ્તુ છંદ

કડી ૨૩ થી ૩૦-સોરઠાની પણ સમપદના અનુપ્રાસવાળી કડીઓ

૧૧ થાય છે; ગેયતાની દષ્ટિએ રચાયેલી

કડી ૩૧ મી -“ધાત” એ મથાળે વસ્તુ છંદ

કડી ૩૨ થી ૩૮-ઉપરના જેવી જ સોરઠાની કડીઓ.

આમાંનો સોરઠાનો ઢાળ “ રેવંતગિરિરાસુ ”માં આવેલા ૪થા

કડવાની પદ્ધતિનો કડી ૨૩ થી ૩૧ સુધીમાં છે; જેમકે

ત આદિહિ એ આદિનિહિંદ ભરહુ નેમિ જિમ નારાયણુ ।

પાસહ એ જિમ ધરણિંદ, જિમ સેણિય ગુરુ વીર જિણુ ।

તિણુ પરિ એ મુહગુરુ ભક્તિ, મહંતિયાણિ પરિ સક્ષહિય એ ।

પડિવન એ તહિ પરિપુત્ર, વિજયસીહુ જગિ જસ સિયમએ ॥૨૩॥૨

શરૂમાં ત અને ૧લા શબ્દોની અંતે એ ગેયતા માટે છે.

૩૨ થી ૩૮ કડીમાં એવું કશું નથી. ઉપર અવતરણ આવી ગયાં છે.

ભાષાની દષ્ટિએ તત્સમ શબ્દોનો ઠીક ઠીક પ્રયોગ ધ્યાન એએ

૧. એજન, પૃ. ૧૮

છાયા : સકલ સંઘનો, સકલ સંઘનો કેલિ-આવાસ ।

અણહિલપુર વર નગર ગુજરાત-ધરા-મુખ-મંડન ॥

૨. એજન, પૃ. ૧૮

છાયા : ત આદિમાં એ આદિ નિનેંદ્ર ભક્ત નેમિ જેમ નારાયણુ ।

પાર્શ્વ એ જેમ ધરણીંદ્ર, જેમ શ્રેણીક-ગુરુ વીર જિન ।

તે પેરે એ શુભ-ગુરુ ભક્તિ મહંતોની પેરે લે ।

પ્રતિપન્ન એ ત્યાં પરિપૂર્ણ વિજયસિંહ જગે જસ લે ॥

છે; જોકે અપભ્રંશના રૂપબંધન તરફ કવિને આગ્રહ જણાય છે. નવાં રૂપો : પાટ, ઘાત, ગુજરાત, વખાણિય, ભિગમ્, દીઠમ્, નાયહિ વગેરે મળે છે. મિલાવમ્ (૨૨) અને કારાવમ્ (૨૨), પહિરાવિયમ્ (૨૫), લિહાવમ્ (૨૫) એ પ્રેરકરૂપોનો પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે છે.

૧૩. જિનકુશલસૂરિની પાટ ઉપર સં. ૧૩૮૯ માં આવેલા જિનપદ્મસૂરિના પટ્ટાભિષેકના વર્ણનનો ઉપર રાસની જ પદ્ધતિએ રચાયેલો રાસ કોઈ કવિ સારમૂર્તિ મુનિએ રચેલો મળી આવે છે: કાવ્યને અંતે તેનું નામ માત્ર મળે છે:

ઇહુ પય ઠવણહ રાસુ, ભાવ ભગતિ જે નર દિયહિ ।

તાહ હોઇ શિવ વાસ, ‘સારમૂર્તિ’ મુણિ ઇમ ભણુધ ॥૨૯॥^૧

આ મુનિ જિનપદ્મસૂરિને ગુરુ તરીકે નિર્દેશતો નથી લાગતો; એ જિનચંદ્રસૂરિને ગુરુ કહે છે: જેમકે—

સુરતરુ રિસહ નિણિદ પાય અનુસર સુચદેવી ।

સુગુરુ રાય જિણચન્દ્રસૂરિ ગુરુચરણ નમેવી ।

અમિય સરિસુ જિણપદ્મસૂરિ, પટ ઠવણહ રાસૂ ।

સવણુંજલ તુમ્હિ પિયહ ભવિય, લહુ સિદ્ધિહિ તાસૂ ॥૧૦॥^૨

સંભવે છે કે જિનકુશલના ગુરુ જિનચંદ્રસૂરિનો જ એ સામાન્ય શિષ્ય હશે, જેણે પદ્ધતિની આ પ્રશસ્તિ ગાઈ છે.

આ રાસની રચના સંભવે છે તે પ્રમાણે સં. ૧૩૯૦ લગભગમાં થઈ છે. જિનપદ્મસૂરિના પટ્ટાભિષેકનું એ વર્ષ છે:

૧ એજન પૃ. ૨૩

છાયા : અહીં પદ-સ્થાપન રાસ ભાવ-ભક્તિએ જે નર દે ।

તેને હોય શિવ-વાસ “સારમૂર્તિ” મુનિ એમ ભણે ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૦

છાયા : સુરતરુ ઋષભ જિનેન્દ્ર-પાય-અનુસરી શ્રુતદેવી ।

સુગુરુ-રાય જિનચંદ્રસૂરિ ગુરુચરણ નમી ।

અમૃત સરસા જિનપદ્મસૂરિપાટ-સ્થાપનનો રાસ ।

શ્રવણાંજલિએ તમે પિયો ભવ્ય લધુ સિદ્ધિએ તેને ॥

વિક્રમ નિવ સંવત્સરિણ તેરહ સઘ નજાએહિં ।

જિહ્વિ માસિ સિય છઠ્ઠિ તહિ, સુહ દિણિ સસિવારેહિં ॥૧૫૥

x

x

x

સુશુરુવચણિ પદ્ધિ ઠવિહ પદ્મસૂરિ તિ મુણિરયાણુ ॥૧૬૦૧

એ પછીના વર્ષમાં કે તે જ વર્ષમાં આ રાસ રચાયો સંભવે. કવિ આમ ૧૪ મા શતકની છેલ્લી પચીસીનો ગણી શકાય.

આ કાવ્યમાં કવિતાની દૃષ્ટિએ તેમ જ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ખાસ જાણવા જેવું નથી. કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ જોતાં તેમાં ૭ મી અને ૧૯ મી એ બે “ધત્તા” મથાળે વસ્તુ છંદની કડીઓ છે, બાકીની—

કડી ૧ થી ૬—રોળા છંદ

કડી ૮ થી ૧૮—દોહરા

કડી ૨૦ થી ૨૯—એવી રીતે સોરઠા ગોઠવાયેલા છે કે ૨૦, ૨૨, ૨૫, ૨૬, ૨૭ અને ૨૮ એમાં સમપદમાં અંત્યાનુપ્રાસ છે, જ્યારે ૨૧, ૨૩, ૨૪ અને ૨૯ માં વિષમપદમાં અંત્યાનુપ્રાસ છે, આવી યોજના લગભગ નવી જ છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં તત્સમ શબ્દો વધુ પ્રમાણમાં વપરાયેલ મળે છે; તેમ હજી અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા જળવવાનો પણ પ્રયત્ન છે; છતાં સીસ, પાસુ, પણાસઘ, જેમ, પાટ, આંબહ, નાયઘ, ઊભવિય, એ વગેરે શબ્દો નવા સ્વરૂપમાં પ્રયોજાયેલા મળે છે.

૧૪. ધવલ મંગલ ગવાતાં હતાં એ આપણે જુદા જુદા રાસોમાં જોઈએ છિયે, પણ એ કેવાં હતાં, તેનો હજી સુધી આપણને પરિચય

૧ એજન, પૃ. ૨૨

છાયા : વિક્રમ નૃપ- સંવત્સરે તેરસે નેવુંએ ।

જેઠ માસે સિત છઠે ત્યાં શુભ દિને શશિ-વારે ॥

x

x

x

સુશુરુવચને પાઠે સ્થાયો પદ્મસૂરિ તે મુનિરત્ન ॥૧૬૦૧

નથી થયો. આપણને એવાં સૌથી જૂનાં એ ધવલગીત મળે છે. એશક એ પૂર્વે ધવલો નથી રચાયાં તેમ નથી, કેમકે લગભગ સાહિત્યકીય અપભ્રંશમાં સં. ૧૨૭૭ માં રચાયેલાં સાહ રચણ અને કોઇ ભત્તરનાં જિનપતિસૂરિની પ્રશસ્તિનાં એ, સવૈયાની દેશીના ઢાળનાં ૨૦-૨૦ કડીનાં ધવલ ગીતો મળી આવ્યાં છે. એમાં પ્રથમ અને દ્વિતીય. ચતિએ કવચિત્ અનુપ્રાસ મેળવવાનો પણ પ્રયત્ન થયો છે; જેમકે

તિહુઅણતારણ સિવસુખકારણ, વાંછિય પૂરણ કલ્પતરૌ ।

વિધનવિનાસણ પાવપણાસણ દુરિતતિમિરભર સહસકરૌ ॥૧

ભત્તરના ધવલ ગીતમાં તો એક ૭ મી કડી જૂલણામાં પણ વણાઇ ગઈ છે; બીજી પણ કેટલીક પંક્તિઓ જૂલણામાં છે:

અવર વર વાસુરિ પુન્યભર-ભાસુરિ

મૂલ નક્ષત્રિ ચઢથઈ જુ સારૌ ।

ધુણઈ સુર નમઈ નર ચરણ ચૂડામણિ

બચઈ પુત્ર નરવચ-કુમારૌ ॥૭૧॥

અપભ્રંશનાં એ ધવલ ગીતો પછી સો વર્ષે રચાયેલાં નાનાં ચાર ગીતો-પદો મળી આવ્યાં છે, જે સુપ્રસિદ્ધ જૈનકવિ જિનપ્રભસૂરિની પ્રશસ્તિનાં છે, એ કોણે રચ્યાં છે, તે જાણી શકાતું નથી. પહેલાં એ ગીત ૬-૭ કડીનાં, ૩ જુ ગીત ૧૦ કડીનું અને ૪ યુ ગીત ૮ કડીનું છે. આ કૃતિ ૧૪ મા શતકના અંત ભાગની છે, કેમકે મહમદ અને કુતુબુદ્દીનની જિનપ્રભે મુલાકાત લીધી હતી, તેનો ઉલ્લેખ છે. એમાં મહમદ સાથેની મુલાકાતનો નિર્દેશ આમ છે:

૧ એજન, પૃ. ૬, ૮

છાયા : ત્રિભુવનતારણ શિવસુખકારણ વાંછિત-પૂરણ કલ્પતરુ ।

વિદ્યવિનાશન પાપ-પ્રણાશન દુરિતતિમિરભર સહસકર ॥

x

x

x

x

અવર વર વાસરૌ પુણ્યભર-ભાસુરૌ મૂલ નક્ષત્રે ચોથે જ સાર ।

સ્તવે સુર નમે નર ચરણ-ચૂડામણિ, બચો પુત્ર નરપતિ-કુમાર ॥

તેર પંચાસિયથ પોસ સુદિ આઠમિ, સિણિહિ વારો ।

ભેટિહ અસપતે “મહમદો”, સુગુરિ ઢીલિય નયરે ॥૨॥

આપુણુ પાસ બધસારથે, નમિવિ આદાર નરિન્દો ।

અભિનવ કવિતુ બખાણિવિ, રાય રંજક મુણિદો ॥૩॥^૧

આ નાનાં પદોમાં કાલની પદ્ધતિએ આંચળી અને ધ્રુવપદની કડીઓ ૧ લી અને પછી આપવામાં આવી હોય છે:

(૧) રખરતર ગચ્છિ વર્ધમાન-સૂરિ, જિણેસરસૂરિ-ગુરો ।

અભયદેવસૂરિ જિણવલહ, સૂરિ જિણદત્ત જુગપવરો ॥૧॥

સુગુરુ પરંપર થુણહુ તુમિહ, ભવિયહુ ભત્તિભરિ ।

સિદ્ધિ રમણિ જિણવરધ સયંવર નવ નવિય પરિ ॥ આંચલી ॥

જિણચન્દ્રસૂરિ જિનપતિસૂરિ, જિણેસર ગુણનિધાનુ ।

તદણુકમિ ઉપનલે સુગુરુ, જિણસિંધસૂરિ જુગપ્રધાનુ ॥૨॥

(૨) ઉકે સલહહ ઢીલી નયરુ હે, કે વર નહ વખાણુ એ ॥

જિનપ્રભસૂરિ જગ સલહીજધ, જિણિ રંજિહ સુરતાણું ॥૧॥

ચલુ સખી વંદણુ જહુ ગુણુ-ગરુવહ જિનપ્રભસૂરિ ।

રલિયધ તસુ ગુણુ ગાહિ રાયરંજણુ પંડિયતિલહ ॥આંચલી॥

૧ એજન, પૃ. ૧૩

છાયા : તેર પંચાસીએ પોસ સુદિ આઠમે શનિનો વાર ।

ભેટયો અસપતિ મહમદ સુગુરુ દિલહી નગરે ॥૨॥

આપણે પાસ ખેસારે નમી આદરે નરેંદ્ર ।

અભિનવ કવિત વખાણી રાયે રંજ્યો મુનીંદ્ર ॥૩॥

૨ (૧) ખરતર ગચ્છે વર્ધમાનસૂરિ જિનેશ્વરસૂરિ-ગુરુ ।

અભયદેવસૂરિ જિનવલ્લભસૂરિ જિનદત્ત યુગ-પ્રવર ।

સુગુરુપરંપરા સ્તવો તમે ભળ્યો ભક્તિભરે ।

સિદ્ધિ-રમણી જેમ વરે સ્વયંવર નવ નવી પેરે ॥આંચલી॥

જિનચંદ્રસૂરિ જિનપતિસૂરિ જિનેશ્વર ગુણનિધાન ।

તદનુક્રમે ઉપન્યા સુગુરુ જિનસિંહસૂરિ યુગ-પ્રધાન ॥

૩ (૨) કે લઈ દિલહી નગર હે કે વરને વખાણું એ ।

જિનપ્રભસૂરિ જગ લધયે, જેણે રંજ્યો સુલ્તાન ॥૧॥

ચાલો સખી, વંદવા જધયે ગુણુ-ગરવો જિનપ્રભસૂરિ ।

રણીએ તેના ગુણુ ગાધ્યે રાજ-રંજક પંડિત-તિલક ॥આંચલી॥

આગમુ સિદ્ધંતુ પુરાણુ વખાણિય, પડિવોહ સંવલોય એ ।
નિણપ્રભસૂરિ ગુરુ સારિખહ હો, વિરલા દીસય કોય એ ॥૨॥

- (૩) ૧હદયલે ખરતરગછગયણિ અભિનવહ સહસકરો ।
સિરીનિણપ્રભસૂરિ ગણહરો જંગમ કલપતરો ॥૧॥
વંદહુ ભવિક જન નિણત્રાણુ વણુ નવ વસંતો ।
છત્રીસ ગુણસંજ્ઞો વાઘય મયગલ-દલાણુસીહો ॥આંચલી॥
તેર પંચાસિયધ પોસ મુદિ આઠમિ, સણિહિ વારો ।
ભેટિહ અસપતે “મહમદો”, મુગુરિ દીલિય નયરે ॥૨॥

- (૪) રનિરુપમ ગુણગણ-મણિનિધાનુ સંજમિ પ્રધાનુ ।
મુગુરુ નિણપ્રભસૂરિ પટ હદયગિરિ હદયલે નવલ ભાણુ ।
વંદહુ ભવિ ય હો મુગુરુ નિણદેવસૂરિ દિલિલય વરનયરિ દેસાણું ।
અભિયરસિ વરસિએ મુણિવરુ જાણુ ધાણુ બિનવિહ ॥આંચલી॥
જેહિ કત્રાણુપુરમંડણુ સામિહ વીર નિણુ ।
મહમદ રાધ સમિપ્પહં થામિહ શુભ લગનિ શુભ દિવસિ ॥૨॥

આ ચાર પદોમાં ૨ જાં પદ માત્ર દોહરામાં છે; બાકીનાં અજ્ઞાત

આગમ સિદ્ધાંત પુરાણ વખાણિયે, પ્રતિખોધ સર્વ લોક એ ।
નિનપ્રભસૂરિ ગુરુ સરખો હો વિરલા દીસે કોય એ ॥

- ૧ (૩) જગ્યો ખરતરગચ્છ-ગગને અભિનવ સહસ્રકર ।
શ્રીનિનપ્રભુ-સૂરિ ગણધર જંગમ-કલપતરુ ॥૧॥
વંદો ભવ્યક-જન નિન-ત્રાણુ વન નવ વસંત ।
છત્રીસ ગુણે સંયુક્ત વાજે મદકલ-દલન સિંહ ॥આંચલી॥
તેર પંચાશીએ પોસ મુદિ આઠમે શનિનો વાર ।
ભેટયો અસપતિ મહમદ મુગુરુએ દિલ્હીનગરે ॥
- ૨ (૪) નિરુપમ ગુણગણમણિ-નિધાન સંયમે પ્રધાન ।
મુગુરુ નિનપ્રભસૂરિ પાટ-હદયગિરિએ જગ્યો નવલ ભાણુ ॥૧॥
વંદો ભવ્ય હો મુગુરુ નિનદેવસૂરિ દિલ્હી-વર નગરે દેશના-કર ।
અમૃતરસે વરસે મુનિવર જન ધણા ઉષ્મિત કર્યા ॥આંચળી॥
જ્યાં કલ્યાણપુર-મંડન સ્વામી વીર નિન ।
મહમદ રાય સમર્પ્યો થાપ્યો શુભ લગને શુભ દિવસે ॥

દ્વિપદીઓમાં જણાય છે. ગેયતાની દૃષ્ટિએ ઉમેરાયેલા શબ્દો કે, એ પણ બીજા પદમાં દેખાય છે. કે નો પ્રયોગ આનાથી જૂનો હજી મળ્યો નથી. પદો રીતસર જૂના સમયથી ગાતાં હોવાવાં જોઈએ, એ આ ઉપરથી સમજાય છે. “સમરારાસુ” વગેરેમાં પદો છે જ, પણ તે સળંગ ગૂંથણીમાં “લાસા” વગેરે મથાળે સચવાયેલાં છે, ત્યારે આ સ્વતંત્ર છે.

ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ પદોમાં જિનપ્રભસૂરિનો સં. ૧૩૮૫ માં દિલ્હીમાં મહમદશાહનો મેળાપ નિર્દેશાયેલો છે.

લાપાની દૃષ્ટિએ આમાં ઉદયલે, ઉપનલે, દીઠેલિ, લયલિ (થયું), વગેરે લવાળાં ભૂતકૃદન્તો ધ્યાન ખેંચે છે, તે સાથોસાથ સુરતાણૂ, ફુરમાણૂ, મલિક અને કરીતો (=ખરીતો) એ ચાર અરબી શબ્દો પણ ધ્યાન ખેંચે છે. ક્રમિક વિકાસની દૃષ્ટિએ તત્સમ શબ્દોનો વધુ વપરાશ, હજી અપભ્રંશકાલીન લાક્ષણિકતાનું રક્ષણ, છતાં પાટિ, પવીતુ, સિઝહિ, ઢીલી (દિલ્હી), વખાણૂ, સલહીજઘ, વખાણિઘ, દીસહિ, પૂરી, તૂઠહિ, ઇંછઘ, પૂરા, આઠમિ, આપુણૂ, પાસ, હરખિતુ, મોકલઘ, મઝારે, સંજૂત, સાનિધિ, બનવિહિ, ઉપનું, સોહાવણિય, રલિયાવણિય, એ નવા સ્વરૂપમાં આવેલા શબ્દો પણ પ્રયોજાયેલા છે. ચૌદમા શતકના અંત ભાગની પલટતી આવતી લાક્ષણિકતાઓ આમ આ પદો રજૂ કરે છે.

૧૧. “રાસયુગ” માં સાથોસાથ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલી ક્ષાત્ર-પદ્ધતિનાં અત્યાર સુધીમાં મળેલાં કાવ્યોમાં જૂનામાં જૂનું કાવ્ય ‘સિરિથૂલિલદક્ષાગુ’ છે. પૂર્વેનું તેવું કોઈ કાવ્ય હોય તોયે અદ્યાપિ મળ્યું જાણવામાં નથી. એ કાવ્યના રચનાર જૈનાચાર્ય જિનપદ્મસૂરિ છે. કાવ્યાંતે એ વિષયમાં તેઓ માત્ર નીચે મુજબ જ ઉલ્લેખ કરી ગચ્છ સિવાય વિશેષ માહિતી આપતા નથી:

નંદહ સો સિરિથૂલિલદ જો જુગહ પહાણો ।

મલિયહ જિણિ જગિ મલ્લસલ્લરઘવલ્લહમાણો ।

ખરતરગચ્છ જિણપદમસૂરિ કિય-દ્રાગુ રમેવડ ।

ખેલા નાયઠે ચૈત્રમાસિ રંગિહિ ગાવેવડ ॥૨૭ા॥

શ્રી. મો. દ. દેસાઈના જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓનો જન્મ સં. ૧૩૮૨, આચાર્યપદવી-પ્રાપ્તિ સં. ૧૩૯૦ અને મરણ સં. ૧૪૦૦ માં થયાં હતાં.^૧ આમ કૃતિ વિક્રમની ૧૪ મી સદીની છેલ્લી પચીસીની જણાય છે.

વિષય તરીકે કવિએ શ્રી. સ્થૂલિભદ્રના પાટલિપુત્રમાંના એક ચાતુર્માસમાં એક વેશ્યાએ આવી તેમને પ્રલોભનથી લલચાવવા પ્રયત્ન કરેલો, પણ તેને તાએ તેઓ ન થયા, એ લીધેલ છે. કવિએ એ પ્રસંગ ચાતુર્માસમાં ગોઠવી વર્ષાનું વર્ણન પણ આપ્યું છે. પણ વિષય શૃંગારિક હોવાને કારણે એને દ્રાગુ કાવ્ય કહ્યું છે. અને છેવટ તેઓ જણાવે છે તે પ્રમાણે આ દ્રાગુ કાવ્ય હોવાને કારણે જ ખેલાઓ ચૈત્ર માસમાં=વસંતઋતુમાં આ કાવ્યને ગાતા રમે અને નાયે. એ અત્યંત સ્પષ્ટ છે કે દ્રાગુ-કાવ્યનો વિષય શૃંગારખેલ હોય છે, અને તે પણ દ્રાગુન-ચૈત્રની વસંતઋતુમાં થવો જોઈયે; પણ સાધુના જીવનમાં એ મંલની ન શકે, કેમકે ચાતુર્માસ સિવાય એ સ્થિર થઈ ખેસતા નથી; એ માટે જ ન છૂટકે કવિએ આ પ્રસંગ ચાતુર્માસમાં ગોઠવ્યો હશે. વેશ્યાને ત્યાં સ્થૂલિભદ્ર ગુરુના હુકમથી લિક્ષાએ આવે છે, ત્યારે કવિ વેશ્યાની વાણીમાં શરૂ કરી જણાવે છે:

[હોહરો]

ધર્મલાભ મુણિવઠ લણિસુ ચિત્રસાલી મંગેવી ।

રહિયહ સીહકિસોર નિમ ધીરિમ હિયઠ ધરેવી ॥૫ા॥

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૪૧

છાયા : આનંદો તે શ્રીસ્થૂલિભદ્ર જે જગનો પ્રભાનકા ।

મળ્યો જેને જગે મદલ-સાલારને વલ્લભમાન ।

ખરતરગચ્છ જિનપદમસૂરિ-કૃત દ્રાગ રમવો ।

ખેલા નાયે ચૈત્ર માસે રંગે ગાવો ॥૨૭ા॥

૨ જૈ. ગૂ. કવિઓ, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૧૧.

[રોળા]

ઝિરિમિરિ ઝિરિમિરિ ઝિરિમિરિ એ મેહા વરસંતિ ।
 ખલહલ ખલહલ ખલહલ એ વાહલા વહંતિ ।
 ઝખઝખ ઝખઝખ ઝખઝખ એ વીજુલિય ઝખકધ ।
 થરહર થરહર એ વિરહિણિમાણુ કંપધ ॥૬॥
 મહુરગંભીરસરેણુ મેહુ નિમ નિમ ગાજંતે ।
 પંચખાણુ નિય કુસુમખાણુ નિમ નિમ સાજંતે ।
 નિમ નિમ કેતકિ મહમહંત પરિમલ વિહસાવધ ।
 તિમ તિમ કામિય ચરણુ લગિ નિયરમણિ મનામધ ॥૭॥
 સીયલ કોમલ સુરહિ વાય નિમ નિમ વાયંતે ।
 માણુમડપ્કર માણુણિ ય તિમ તિમ નાયંતે ।
 નિમ નિમ જલભરસરિય મેહુ ગચણાંગણિ મિલિયા ।
 તિમ તિમ કામી તણા નયણુ નીરિંહિ ઝલહલિયા ॥૮॥

[દોહરા]

મેહારવભરગલટિ ય નિમ નિમ નાયધ મોર ।
 તિમ તિમ માણુણિ ખલભલધ સાહીતા નિમ ચોર ॥

X

X

X

X

[રોળા]

મચણખખ નિમ લહલહંત જસુ વેણીદંડો ।
 સરલહ તરલહ સામલહ રોમાવલિદંડો ।
 તુંગ પયોહર ઉલ્લસધ સિંગારથવક્ષા ।
 કુસુમખાણિ નિય અમિયકુંભ કિર થાપણિ મુક્ક ॥૧૨॥૧

૧ એજન, પૃ. ૩૮-૩૯

છાયા : ધર્મલાભ મુનિપતિ, ભણીશ ચિત્રશાલાએ માંગી ।
 રહેલો સિહકિશોર જેમ ઘૈર્ય હૈયે ધરી ॥૫॥
 ઝરમર ઝરમર ઝરમર એ મેધ વરસંતા ।
 ખળહળ ખળહળ ખળહળ એ વાયુ વહંતા ।
 ઝખઝખ ઝખઝખ ઝખઝખ એ વીજળી ઝખકે ।
 થરહર થરહર એ વિરહિણીમન કાંપે ॥૬॥
 મધુર ગંભીર સ્વરે મેધ જેમ જેમ ગાજે ।

પુષ્કળ વેશભૂષા કરી મુનિ સમક્ષ આવેલી વેશ્યાના હાવભાવ.
મુનિને કોઈ રીતે પ્રલોભન કરી શકતા નથી, ત્યાં તે
મુણિવલ્લ જંપઈ વેસ સિદ્ધ રમણી પરણેલા ।
માણુ લીણલ સંજમ સિરીહિસું ભોગ રમેલા ॥૨૦॥
અને

અઘળલવંતુ મુ મોહરાલ જિણિ નાણિ નિધાડિલ ।
આણખડગિણ મયણસુલડ સમરંગણિ પારિલ ।
કુસુમવુદ્ધિ સુર કરઈ તુદ્ધિ હુલ જયજયકારે ।
ધનુધનુ એહુ જુ થૂલિભદ્ર જિણિ જીતલ મારે ॥૨૫॥

પંચખાણુ નિજ કુસુમખાણુ તેમ તેમ સજે ।
જેમ જેમ ક્રેતકી મધમધતી પરિમલ વિકસાવે ।
તેમ તેમ કામી-ચરણ લાગે નિજરમણે મનાવે ।
શીતલ કોમલ સુરભિ વાયુ જેમ જેમ વાય ।
માન-મદ-સ્ફુર માનિની ચ તેમ તેમ નાચે ॥૩૦॥
જેમ જેમ જલભર-ભરી મેઘ ગગનાંગણે મળ્યા ।
તેમ તેમ કામી તણાં નેણુ નીરે ઝળહળ્યાં ॥૩૫॥
મેઘારવ-ભર ઊલટી જેમ જેમ નાચે મોર ।
તેમ તેમ માનિની ખળભળે સાહંતા જેમ ચોર ॥

x x x x

મદનખડ્ગ જેમ લહલહંત જેને વેણી-દંડ ।
સરલ તરલ શ્યામલ રોમાવલી-દંડ ।
તુંગ પથોધર હલ્લસે શૃંગાર-સ્થાપક ।
કુસુમખાણુ નિજ અમૃતકુંભ શું થાપણુ મૂક્યા ! ॥૪૦॥

૧ એજન, પૃ. ૪૦-૪૧

ઠાયા : મુનિપતિ કહે વેશ્યાને, સિદ્ધ રમણી પરણવા ।
મન લીન સંયમશ્રી સાથે ભોગ રમવા ।
અતિ ઘલવંત મોહરાય જેણે જ્ઞાને હણ્યો ।
જ્ઞાન-ખડ્ગે મદન સુલટ સમરાંગણે પાડ્યો ।
કુસુમવૃદ્ધિ સુર કરઈ, તુષ્ટિ, હવો જયજયકાર ।
ધન્ય ધન્ય એહ જ સ્થૂલિભદ્ર જેણે જીત્યો માર ॥૨૫॥

પ્રાચીન પદ્ધતિના કાવ્યની દૃષ્ટિએ આમાં આલંકારિક કવિતા મળે છે. એ રીતે એ કાવ્ય છે. બંધની દૃષ્ટિએ જોકે ખાસ ચમત્કૃતિ નથી, છતાં કવિએ ૭ ટુકડા પાડ્યા છે. દરેક ટુકડામાં એક દોહરો અને પછી રોળા છે. (માત્ર ૬ ઠી ભાસામાં એ રોળા છે.) પણ એ બધા જ ગેય છે, એ ઉપર જણાવ્યું તેમ કાવ્યની છેલ્લી કડીથી સ્પષ્ટ છે.

આ કાવ્યની સામાજિક દૃષ્ટિએ કાંઈક ઉપયોગિતા જણાય છે. એક તો જૈન સાધુઓ ભિક્ષાને માટે કોઈ પણ જાતના ભેદ વિના દરેક ઘેર જઈ શકતા (ખેશક એક દિવસ એકને જ ત્યાં) અને બીજું એ કે વેશ્યાઓની વ્યવસ્થિત સંસ્થા હતી. આ કાવ્યમાં શરૂમાં સ્થૂલભદ્ર વેશ્યાને ત્યાં જાય છે, તે વખતે દરવાજામાં રહેલી દાસી તેમને જોઈ શેઠાણીને ખબર આપે છે કે તરત જ વેશ્યા શૃંગાર સજ્જ હાજર થાય છે:

મંદિર-તોરણે આવિચહ મુણિવરુ પિક્ખેવી ।

ચમકિય ચિત્તિહિ દાસડિય વેગિ જાહ વધાવી ।

વેસા અતિહિ હતાવલિ ચ હારિહિ લહકંતી ।

આવિચ મુણિવરરાયપાસિ કરચલ જોડંતી ॥૪૧॥^૧

કવિના સમયમાં આ સ્થિતિ હોય ન હોય, એ વાત અલગ છે, પણ એ પ્રકારની સંસ્થાનું અસ્તિત્વ હિંદમાં હતું એમ તો સ્વીકારવું જોઈએ.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની ઉપયોગિતા પણ તેટલી જ છે. ઉપરનાં અવતરણો જોવાથી માલૂમ પડશે કે સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો, અપભ્રંશકાલીન રૂપો ઉપરાંત નવો વિકાસ પામેલાં રૂપો આ કાવ્યમાં પ્રયોજાયાં છે. સંસ્કૃત તત્સમ રૂપો: ધર્મલાભુ, ચિત્ર-, ગંભીર, પંચબાણ,

૧ એજન, પૃ. ૩૮

છાયા : મંદિર-તોરણે આચ્યા મુનિવર ચેખીને ।

ચમકિત ચિત્તે દાસડી વેગે જાય વધાવી ।

વેશ્યા અતિ હતાવળી ચ હારે લહકંતી ।

આવી મુનિવરરાય પાસે કરતલ જોડંતી ॥૪૧॥

કુસુમખાણ, કેતકિ, પરિમલ, જલભર—, વગેરે ગાણાવી શકાય; જ્યારે નવા રૂપોમાં: ભણિસુ, રહિયઉ, ઝખકધ, મેહ, મનામધ, વાય, મિલિયા, ઝલહલિયા, નાયધ, મોર, —સું, પરિણેવા, રમેવા, પાડિઉ, જીતઉ, આપિયઉ, દાસડિય, ઊતાવલિ, પાસિ, ઉપરાંત વાજધ, આવી, વાંકઉ બોલાવધ, મૂં—સિઉ, કીજધ, માણીજધ, મૂં, રાતઉ, એ વગેરે ગાણાવી શકાય.

આ કાવ્યમાં કચોલા (કચોળું), ગાલિમસૂરા (ગાલમસૂરિયું) અને સદ્ભર (સિપાઈ—સાલાર) એ શબ્દો પ્રયોજાયેલા મળે છે, જેમાં તો છેલ્લો અરખી છે.

૧૬. જોકે ચોક્કસ સમય નથી મળતો, છતાં સંભવતઃ આ જ ગાળામાં રચાયેલી બે માતૃકા (=કક્કો) કોઈ પહેમ નામના લેખકની મળે છે. આ પહેમ તે ઉપરના જિનપદ્મસૂરિ છે કે નહિ, તેનો નિર્ણય કરી શકાતો નથી. બંને કૃતિઓનું “સિરિથૂલિભદ્ર કાશુ” સાથે કોઈ પણ પ્રકારનું સામ્ય જોઈ શકાતું નથી. આ પાછલી બે કૃતિઓમાંની ૧ લી માં કાવ્યગત કોઈ ખાસ ચમત્કૃતિ જણાતી નથી. એ કક્કો છે, એટલી એની એક પ્રકારે ઉપયોગિતા. “સાલિભદ્રકક્ક” માં પ્રત્યેક વર્ણની બળબે કડી આપી છે, જેમાં અકારયુક્ત અને આકાર-યુક્ત વ્યંજનો અનુક્રમે આપવામાં આવ્યા છે; સ્વરોને લેવામાં આવ્યા જ નથી; જેમકે શરૂથી:

લલિ લંજણુ કર્મારિખલ વીરનાહુ પણમેવિ ।

પઉમુ લણુધ કક્કક્ખરિણુ સાલિભદ્રગુણુ કેધ ॥૧॥

કત્ય વચ્ચ કુવલયનયણુ સાલિભદ્ર સુકમાલ ।

ભદા પલણુધ દેવ તુહુ કહ ચિઉ ધત્તિયવાર ॥૨॥

કારુત્રામયનીરનિહિ સમવસરણિ દિહિ સામિ ।

અજ્જુ માધ મઈ વંદિયઉ વીરનાહુ સિવગામિ ॥૩॥૧

૧ એજન, પૃ. ૬૨

છાયા : ભલે-લંજક-કર્મારિખલ વીરનાથ(ને) પ્રણમીને ।

પદ્ય ભણે કક્કક્ષરે સાલિભદ્રગુણુ કહુ

લેખકે હ-હા, ઝ-ઝા અને જુ-જુને બદલે ન-નાથી શરૂ થતા શબ્દો આપ્યા છે; શ-શાને સ્થાને સ-સા આપી ફરી સ-સા સ્વતંત્ર પણ આપ્યા છે.

વિષય શાલિભદ્ર અને તેની માતા વચ્ચેનો સંવાદ એ છે, જેમાં માતા તેને ત્યાગની મુશ્કેલીઓ જણાવે છે, જેનું શાલિભદ્ર સમર્થન કરે છે.

ખીજું કાવ્ય “ દૂહામાતૃકા ”માં હૈંકારથી શરૂ કરી ક્ષ સુધી અક્ષરો આપવામાં આવ્યા છે, જેમાં સ્વરોમાં રિ-રી, લિ-લી તેમ જ ઐ-ઔ, હ, ઝ, જુ આપવામાં આવ્યા છે; જે કે હવિ=નવિ, બહુ= નહુ સ્વીકારવા પડે છે. શ ને સ્થાને સ અપાયો છે, અને સ પોતે ફરી ષ પછી આપવામાં આવ્યો છે.

આ કાવ્યનો કર્તા પણ પઉમ છે, એ છેલ્લી કડીમાં સ્પષ્ટ છે:

મંગલમહાસિરિસરિસુ સિવફલદાયકુ રમ્મુ ।

દૂહામાઈ અક્ષિયઈ પઉમિહિ જિજીવરધમ્મુ ॥૫૧॥

આ કાવ્યમાં “ સાલિભદ્રકક્ષ ”ની જેમ દોહરા જ છે; પણ પહેલામાં કાંઈ ચમત્કૃતિ નથી, તેથી બિલકું આમાં ચમત્કૃતિ છે, અને તે એ કે તેમાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં સુભાષિતો રચાયેલાં મળી આવે છે; જેવાં કે કેટલાંક:

કયાં, વત્સ કુવલયનયન શાલિભદ્ર સુકુમાર ।

ભદ્રા પ્રભણે, દેવ તું કયાં થયો(=હતો) આટલીવાર ॥૨૧॥

કારુણ્યામૃત-નીરનિધિ સમવસરણો થયો સ્વામી ।

આજ માઈ મેં વંધો વીરનાથ શિવગામી ॥૩૧॥

- ૧ એજન પૃ. ૭૧

છાયા : મંગલમહાશ્રી સરસો શિવ ફલદાયક રમ્ય ।

દૂહા-માતૃકા કહી પડો જિજીવર-ધર્મ ॥૫૧॥

- (૧) નવનિહિ ધમ્મિહિ સંપડ્યે સક્કચક્કહરિરિહ્મિં ।
ધમ્મુ ઇક્ક કરિ ધીર જીવ સધ કર આવધ સિહ્મિં ॥૩॥
- (૨) મણુગયવરુ આણુંકુસિણ તાણિહ આણુહ ઠાહં ।
જઈ ભંજેસધ સીલવાણુ કરિસધ સિવફલહાણિ ॥૪॥
- (૩) અણહંતા પચડેસિ તુહુ દોસ પરાયા મૂઠ ।
નિય દોસણુ પવ્વય સરિસ તે સવિ કારિસ ગૂઠ ॥૭॥
- (૪) ઈસરુ દેક્ખિય કોધ નરુ નિધિણુ મણિ દ્વયેધ ।
એક ન જાણુધ મૂઠ જિહ જાણુ વાવિયઈં લુણેધ ॥૧૦॥
- (૫) ઉપ્પલદલ જલખિંદુ જિવ તિવ ચંચલુ તાણુ લચ્ચિ ।
ધાણુ દેખંતા જલસચ્ચે દધ મન મેલ તચ્ચિ ॥૧૧॥
- (૬) ઊયરુ જહ ભરિવઈં કુપુરિસહ તો ભરિયહ ભંડાર ।
ઇક્કિ જીવ પુનિહિ પવર લક્ખહ કોડિ આધાર ॥૧૨॥
- (૭) રીસ કરંતા જીવ-રીહ અચ્છંધ અવગુણુ તિન્નિ ।
અપ્પહં તાવિસિ પરુ તવસિ પરતહ હાણિ કરેસો ॥૧૪॥

છાયા :

- (૧) નવવિધિ ધર્મે સાંપડે શક-ચંદ્ર-હરિ-ઋહિં ।
ધર્મ એક કર્યે ધીર જીવ સ્વયં કરે આવે સિહ્મિં ॥૩॥
- (૨) મન-ગજ-વર જ્ઞાનાંકુશે તાણ્યો આણો ઠામે ।
જે ભાંગશે શીલવન કરશે શિવ-ફલ-હાનિ ॥૪॥
- (૩) અણહંતા પ્રકટીશ તું દોષ પરાયા, મૂઠ ।
નિજ દોષ પર્વત સરસા તે સૌ કરાવીશ ગૂઠ ॥૭॥
- (૪) ઈશ્વર દેખ્યો કોધ નર, નિર્ધન મને કુવાય ।
એ ન જાણે મૂઠ જીવ, જન વાળું લણે ॥૧૦॥
- (૫) ઉપ્પલદલે જલખિંદુ જેમ તેમ ચંચલ-તન લક્ષ્મી ।
ધન દેખતાં જશે દધ મને મેલ તદર્થે ॥૧૧॥
- (૬) ઉદર જે ભરવું કુપુરુષનું તો ભર્યો ભંડાર ।
એક જીવ પુણ્યે પ્રવર લક્ષ-કોટીનો આધાર ॥૧૨॥
- (૭) રીસ કરતા જીવને છે અવગુણુ ત્રણ ।
આપને તપાવશે, પર તપશે, પરત્ર ને હાનિ કરશે ॥૧૪॥

- (૮) લિહિયઈ લખ્સઘ સિરે તણઈં જઘ ચાલિયઈ સમુદ્ર ।
લચ્છિહિ કેસવ સંગિહિહિ તિણિ વિસિ ધારિહિ રુદ્ર ॥૧૫॥
- (૯) ટલઘ મેરુ નિયઠાણહ જઘ પચ્છિમ ઊગ્ગહ સૂર ।
પુન્વ કિયઈં તો નવિ ચલઘ કમ્મમહાભરપૂર ॥૩૩॥
- (૧૦) તઈં એકલહ સહસિ જય ખાએસઘ પરિવાર ।
વિહવુ વિહંચિહ લેઘ જાણુ પાવ ન વિહુચણહારુ ॥૩૮॥
- (૧૧) નઘ વહમાણી સઘણ જલ સુક્રઘ ઇયર તલાય ।
દાયર વદ્ધઘ રિક્કિડી મગ્ગણ નિધણ થાઘ ॥૪૨॥
- (૧૨) ખલિ કિન્નજઈં તહ સુહગુરુહ જો જણુ મારગિ લાઘ ।
ઉમ્મગહ દંસણિ ગમણિ જાણુ પુણુ પુહવિ ન માઘ ॥૪૬॥
- (૧૩) રે વાહા મગ્ગણ વહિ મા ઉમ્મૂલિ પલાસ ।
કલ્હે જલહરુ ચક્કિસએ કચણ પરાઘ આસ ॥૪૯॥
- (૧૪) ધર કિસોર મત્ત કરિ દમઘ કરિ કરેવિણુ કહું ।
નિય જીવુ કોવિ ન વસિ કરએ ચિહ ગલિયારુ વિધદું ॥૫૩॥
- ચૂંટી કાઢેલાં આ સુભાષિતોથી કવિની મહેનતનો ખ્યાલ આવશે.
ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં આ કૃતિઓમાં અપભ્રંશનું સ્વરૂપ મોટે ભાગે

- (૮) લખ્યું લાલે શિરતણું જો ચાલિયે સમુદ્ર ।
લક્ષ્મીએ કેશવ સંગ ધર્યા, તેણે વિષે ધાર્યા રુદ્ર ॥૧૫॥
- (૯) ટળે મેરુ નિજ ઠામનો, જો પચ્ચિમ ઊગે સૂર ।
પૂર્વ કર્યું તો નવ ચળે કમ્મ મહાભરપૂર ॥૩૩॥
- (૧૦) તું એકલો સહીશ જીવ, આશે પરિવાર ।
વિભવ(ને) વહેંચી લે જન, પાપ(ને) ન વહેંચનાર ॥૩૮॥
- (૧૧) નદી વહતી સઘન જલ, સુકાય ઇતર તળાવ ।
દાતાને વાઘે ઋક્ષિ, માગણ નિર્ધન થાય ॥૪૨॥
- (૧૨) ખલિ કરું તેમ શુભ ગુરુ પર, જો જગે મારગે લાવે ।
ઉન્માર્ગના દર્શને-ગમને જન પણ પૃથ્વીમાં ન માય ॥૪૬॥
- (૧૩) રે વાહક, માર્ગે વહ, મા ઉન્મૂલે પળીશ ।
કાલે જલધર થાકશે, કેવી પરાઘ આશ ? ॥૪૯॥
- (૧૪) ખર કિસોર મત્ત કરી (ને) દમે કરમાં (=સૂંઢમાં) કરી કાઠ ।
નિજ જીવ કોઈ ન વશ કરે, થયો ગલિયારો વિધદ ॥૫૩॥

જળવવાનો પ્રયત્ન થયો છે, એ ઉપરનાં અવતરણો ઉપરથી સમજાશે; છતાં નીધિણુ, મેલત, ચાલિયઇ, વિહચણહારુ, મારગિ, એ વગેરે નવાં રૂપો પણ પ્રયોજનાં છે.

આ પદ્ધતિ નિશ્ચિત સમય મળતો નથી; છતાં એટલું કહી શકાય કે વિક્રમના ચૌદમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં એ થયો હોય. જિન-પ્રભની કૃતિઓ સાથે આ કૃતિઓ ઉતારાયેલી મળે છે, એ જોતાં આ સમય શક્ય છે. તેમ અપભ્રંશ તરફનું લેખકનું વલણ પણ એને ૧૪મા શતકથી આ બાજુ આવવા દે તેમ નથી.

૧૭. “ચચ્ચરી” નામનો ગેય-કાવ્યપ્રકાર એક અગાઉ નોંધાયો છે. એ પદ્ધતિની એક ચચ્ચરી વિક્રમના ૧૪મા શતકના ઉત્તરાર્ધની મળે છે^૧ ૩૮ દોહરાના એ કાવ્યનો કર્તા કોઈ સોલણુ નામનો જણાય છે. આરંભમાં જ એ કહે છે:

કર જોડિહ સોલણુ ભણધ જીવિહ સફલ કરેસુ ।

તુમિહ અવધારહ ધમિયહ ચચ્ચરિ હલ્ ગાએસુ ॥૨॥૨

આ સિવાય કર્તાના વિષયમાં બીજી વિશેષ માહિતી મળતી નથી.

કાવ્યના વિષય તરીકે એણે ગિરનારની તીર્થયાત્રાનો પ્રસંગ સ્તુત્યાત્મક રીતે લીધો છે. કવિતાની દૃષ્ટિએ એમાં ખાસ ચમત્કાર જણાતો નથી. ક્યાંક કોઈક અંશે આમ છતાં નોંધવા જેવા છે:

નીજહપાણુહ ખલહલધ વાનર કરહિ ચુકાર ।

કોમલસદુ સુહાવણુહ તહિં હુંગરિ ગિરિનારિ ॥૩૩॥

જહ મધં દિહી પાજડી હંચ દિહું ચડાજી ।

તહ ધમિહ આણુમિયહ લક્ષ[હ] સિવપુરિ કાહ ॥૩૪॥

૧ જૈ. ગૂ. કવિઓ, ભાગ ૧લો, પૃ. ૧૨ અને પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૭૧-૭૪

૨ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૭૧

છાયા : કર જોડી સોલણ ભણે જીવિત સફલ કરીશ ।

તમે અવધારો ધાર્મિકો ચચ્ચરી હું ગામશ ॥૨॥

હિયડા જંઘલે ને વહઈ તા ઊજિતિ ચડેને ।

પાણિહ પીઠ ગઈદવધ કુખજલાંજલિ દેને ॥૩૫॥

ગિરિવાઈ ઝંઝોડિયલ પાય થાહર ન લહંતિ ।

કડિ ત્રોડઈ કડિ ચક્કી હિયડલં સોસહ જંતિ ॥૩૬॥

નવ ન ધંધલિ ધલિયા લખુપતીપાણુ ।

તાંવ કિ લખ્ખહિં ચિંતિયા હિયડા ઊણુતાણુ ॥૩૭॥

હુંગરડા અધો ફરિં ફરિં લગ્ગલ સીચલિ વાહ ।

હૂય પુણું નવદેહડી અંમુલિ કિયલ પસાલ ॥૩૮॥

આ કાવ્યમાં એક નાનું સુભાષિત નોંધાયેલું છે, તે ખાસ
ધ્યાન ખેંચે છે:

ને મલિ મધલા પહિયડા તે મધલા મ લાણેને ।

પાવમલી ને મધલિયા તે મધલાહ સુણેને ॥૨૩॥

૧ એજન, પૃ. ૭૩-૭૪

છાયા : નિર્ઝર-પાણી ખળહળે વાનર કરે ચૂંકાર ।

કોચલ-શબ્દ સુહાવનો ત્યાં ફુંગરે ગિરનારે ॥૩૩॥

જ્યારે મેં દીઠી પાજડી, ભયો દીઠો ચઢાવ ।

ત્યારે ધાર્મિક આનંદો, લાધો શિવપુરે ઠામ ॥૩૪॥

હૈડા, જંઘલે ને વહૈ તો ઊજંતે (ગિરનારે) ચઢેને ।

પાણી પીધ ગળેંદ્ર-પદે (હાથી પગલે) કુખજલાંજલિ દેને ॥૩૫॥

ગિરિ-વાયુએ ઝંઝોડયો પગ સ્થિરતા ન લે ।

કટે તોડે, કટે થાકે, હૈડું સોસે જંતુનું ॥૩૬॥

જ્યાંસુધી ન ધાંધલે ઘાલ્યા લક્ષાધિપતિ-પાણિ ।

ત્યાંસુધી કે લાલે ચિંતા હૈડાને ઊનત્વની ॥૩૭॥

ફુંગરડા અધઃ ફરી ફરી લાગ્યો શીતલ વાયુ ।

યાય પણુ નવી દેહડી (=દેહ) અમૂલ્ય કર્યો પ્રસાદ ॥૩૮॥

૨ એજન, પૃ. ૭૩

છાયા : ને મળે મેલા પથિકડા તે મેલા મ લાણેને ।

પાપ-મળે ને મેલા તે મેલા સુણેને ॥૨૩॥

આ કાવ્ય યાત્રાપરક હોવાને કારણે એમાં ગિરનાર-ઉજ્જયંત ઉપરાંત યાત્રા નીકળવાનું સ્થાન વઢવાણ પ્રથમ મળે છે. વઢવાણથી યાત્રા કાઢતાં કેટલાક પાછા ફરે છે, તે કહેતાં વઢવાણની ભૂમિ અને ત્યાંની ગરમીનો ખ્યાલ કવિએ ટૂંકમાં આપ્યો છે:

પાઘ ચહુદૃઘ કક્કરીઉ ઉન્હાલછ લૂ વાઇ ।

જે કાયર તે વલિયા જે સાહસિય તે જઇ ॥૧૦૧॥^૧

તે પછી સહજિગપુર, ગંગિલપુર, અણંતપુર, વીસાવડ અને સુરધાર (સરધાર) જાય છે. સરધારથી ગિરનારનાં દર્શન થવા લાગે છે. એ પછી મંગૂખંભ, વહોડેઉ, ખડહડ, ગોવાડલિહ, ભાદ્ર, ઉજિલ પહોંચ્યાં. ત્યાંથી સુરઠડિય, ખંડેઉલ અને વંચૂ નામક નદીએ ગયા. ત્યાંથી વણથલી આવી, અને વણથલી થઇ ગિરનાર આવ્યા. “રેવંત-ગિરિરાસુ”માં પણ વણથલી થઇ પછી ગિરનાર આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે, એ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે.

અણંતપુર પહોંચ્યા ત્યાં ચોરોનો ભય હતો, તે વાત લેખકે નોંધી છે:

નાલિયરીડુંગરિ-તડિહિં ખહુ ચોરાઉલિઠાઇ ।

ધર્મિમયડા વોલિહ ગિયા અમુલ તણુઇ સહાઇ ॥૧૦૨॥

વણથલી ગિરનારની તળેટીમાં હોવાનું કવિ કહે છે, એનો આશય એ જ માનવો કે ચાર ગાઉમાં તળેટી માનવી. વામનસ્થલી=વણથલી=વંથલી ગિરનારથી સહેજ નૈઋત્ય કોણ તરફ ચાર ગાઉ

૧ એજન, પૃ. ૭૨

છાયા : પાચે ચોંટે કાંકરી ઉનાળે લૂ વાય ।

જે કાયર તે વળ્યા જે સાહસિક તે જાય ॥૧૦૧॥

૨ એજન, પૃ. ૭૨

છાયા : નાળિયેરી-ડુંગરે તટે ખહુ ચોરાવલી-ઠામ ।

ધાર્મિકો વળી ગયા અમૂલ્ય તણે સહાયે ॥૧૦૨॥

આવેલી છે. ત્યાં તીર્થસ્થળ તરીકે માહાત્મ્ય હશે, તે ખાતર વંથલી થઇ પછી ગિરનાર જવાનો સામાન્ય નિયમ હશે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કૃતિ આપણને સંક્રાંતિકાળની ભાષા તે વખતની અન્ય કૃતિઓ જેમ આપે છે. પૂત, પોટલી, સાથડઉ, વઢવાણ, દીસઇ, સીહ, વોલાવી, ઉન્હાલઈ, લૂ, માડી, કહિજિ, પેખિવિ, નિંવરુ, ગિયા, વીસાવડ, સુરધારડી, નઈ (અવ્યયનો પ્રયોગ “ભાદ્રનઈ જઈ વોલિઉ”), નાચઈ, સુરઠડિય, ભણેએ-સુણેને, ઊજિલ-ઊજિંત (ગિરનાર), લાગઉ, ખિસિયઉ, પલાંવડે, માગુ, જોહારિયઉ, નીઝર, સુહાવણઉ, પાજડી, ચડાજી, ઠાઉ, ચડેજે, દેજે, એ શબ્દો નવાં રૂપો તરીકે પ્રયોગાયેલા છે.

૧૮. વિક્રમના ૧૪મા શતક અને ૧૫મા શતકની સંધિમાં આપણને “નેમિનાથકાગુ” નામક એક સુંદર કાગુકાવ્ય મળી આવે છે. કવિ કાવ્યને અંતે પોતાના નામના નિર્દેશ ઉપરાંત વિશેષ કાંઈ નથી આપતો:

રાજલદેવિસઈ સિદ્ધિ ગયઈ સો દેહ યુણીજઈ ।

મલહારિહિં રાયસિહરસૂરિહિં કિહ કાગુ રમીજઈ ॥૨૭૥॥

રમવાને માટે રચેલા આ કાગુ કાવ્યના કર્તા મલધારી રાજશેખર-સૂરિ છે. એ સુપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે. “પ્રબંધકોશ” કે “અતુર્વિંશતિપ્રબંધ” સં. ૧૪૦૫માં દિલ્હીમાં રચી આપી ગૂજરાતને લગતી ઐતિહાસિક હકીકતમાં પણ ઉપયોગી થાય તેવા અને લોકવાર્તાપ્રધાન ૨૪ ગદ્ય-પ્રબંધો સંસ્કૃત ભાષામાં એમણે આપણને આપ્યા છે. આ ઉપરાંત શ્રીધરની સં. ન્યાયકંદલી ઉપર પંજિકા નામક ટીકા અને વિનોદકથા-

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૮૬

છાયા : રાજલદેવીશું સિદ્ધિ ગયો તે દેવ સ્તવિયે ।

મલધારી રાજશેખરસૂરિએ કર્યો કાગુ રમિયે ॥૨૭૬॥

સંગ્રહ એ બે ગ્રન્થો પણ તેમણે રચ્યા છે.^૧ આ કવિએ ૧૩૯૩ માં પાર્શ્વનાથજિનની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી, એટલે એઓનો લેખનકાળ ૧૩૯૩-૧૪૦૫ તો નિશ્ચિત જ છે.

આ કૃતિ પણ કવિએ મંલવ છે કે સં. ૧૪૦૦ આસપાસ રચી હશે, એટલે તેને ૧૪મા શતકમાં અહીં ગણાવી છે. કદાચ એ બે પાંચ વર્ષ મોડી રચાયેલી હોય તોયે ભાષાની દૃષ્ટિએ એ ૧૪મા શતકના કાવ્યયૂથમાં જ સમાઈ જાય તેવી છે.

“નેમિનાથકાગુ” ને કે નિર્વેદાંત છે, છતાં એક રસમય કૃતિ છે. નેમિનાથનું સગપણ ઉગ્રસેનદુહિતા રાજિમતી-રાજુલ સાથે થયા પછી નેમિનાથની જનન ઉગ્રસેનને ત્યાં જાય છે, ત્યાં અતિથિસત્કાર માટે મારવાનાં પશુ જોઈ તેમને નિર્વેદ થાય છે અને પરણ્યા વિના ચાલ્યા જાય છે, તે વસ્તુ બતાવવામાં આવી છે. પણ પ્રસંગને ઉદ્દેશી વસ્ત-વિહાર કવિએ આપ્યો છે અને તેમ કરી “કાગુ” નામનું સાર્થકય કરી આપ્યું છે. ૨૭ કડીના આ કાવ્યના ૭ ખંડ પાડવામાં આવ્યા છે તે: ૩, ૬, ૧૨, ૧૫, ૧૮, ૨૧, ૨૪ અને ૨૭મીએ પૂરા થાય છે. ખંડની ૧લી કડી દોહરામાં છે, જ્યારે બાકીની રોળામાં છે. કવિએ પ્રાચીન આલંકારિક શૈલીનો સ્વીકાર કર્યો છે. નેમિનાથનું વર્ણન કરતાં એ લખે છે:

અહ નવજુવણ નેમિકુમરુ જદવકુલ-ધવલો ।

કાજલસામલ લલવલહ સુલલિયમુહકમલો ॥

x

x

x

ગહિર સદિ હરિસંખુ જેણ પૂરિય હદડો ।

હરિ હરિ જિમ હિંડોલિયહ લુચદંડપયડો ।

તેય પરિક્કમિ આગલહ પુણિ નારિ વિરત્તહ ।

સામિ સુલકખણુ સામલહ સિવસિરિઆણુરત્તહ ॥૩॥

હરિ-હલહર-સહં નેમિ પહુ ખેલધ માસ વસંતો ।

હાવિ ભાવિ લિજ્જનધ નહી ય ભામિણિ માહિ ભમતો ॥૪૧॥

કવિ રાજિભતીનું વર્ણન આપે છે કે

રાધમએ સમ તિહુ ભુવણિ અવર ન અત્યધ નારે ।

મોહણુવિલિલ નવલ્લહીય હપ્પનીય સંસારે ॥૭૧॥

અહુ સામલ કોમલ કુશપાસ કિરિ મોરકલાહ ।

અદ્ધ ચંદ સમુ ભાલુ મયાણુ પોસધ ભડવાહ ।

વંકુડિયાલીય ભુંહુડિયહં ભરિ ભુવણુ ભમાડં ।

લાડી લોયણુ લહકુડલધ સુર સગ્ગહ પાડધ ॥૮૧॥

કિરિ સિસિખિંખ કપોલ કન્નહિંડોલ કુરંતા ।

નાસાવંસા ગરુડચંચુ દાડિમફલ દંતા ।

અહરપવાલ તિરેહ કંઠુ રાજલસર રૂહ ।

ભાણુ વીણુ રણુરણું ભાણુ કોમલ-ટહકડલહ ॥૯૧॥

સરલ તરલ ભુચવલ્લરિય સિહણુ પીણુઘણુતુંગ ।

ઉદરદેસિ લંકાહલિ ય સોહધ તિવલ-તુરંચુ ॥૧૦૧॥

અહુ કોમલ વિમલ નિયંખખિંખ કિરિ ગંગાપુલિણા ।

કરિ કર ભરિ હરિણુ જંઘ પલ્લવ કરચરણા ।

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૂ. ૮૩

છાયા : અથ નવયૌવન નેમિકુમાર ચાદવ-કુલ-ધવલ ।

કાળલ શ્યામલ ઝળહળે સુલલિત-મુખકમલ ॥

X

X

X

ઘેરા શબ્દે હરિશંખ જેણે પૂર્યા ઉદંડ ।

હરિ હરિ નેમ હિંડોળ્યા ભુજ-દંડ-પ્રચંડ ।

તેજ-પરાક્રમે આગળો પણુ નારી-વિરક્ત ।

સ્વામી સુલક્ષણુ શ્યામળો શિવશ્રી-અનુરક્ત ॥૩૧॥

હરિ-હલધરશું નેમિ પ્રભુ ખેલે માસ વસંત ।

હાવે ભાવે ભીંજે નહિ ભામિની માંહ ભમતો ॥૪૧॥

મલપતિ ચાલતિ વેલડીય હંસલા હરાવછ ।

સંઝારાગ અકાલિ ખાલુ નહકિરણિ કરાવછ ॥૧૧॥૧

કવિના સમયે વરધોડાનું સ્વરૂપ કેવું હતું, વરરાજા શણુગાર
કેવા કરતા અને વધૂના શણુગાર કેવા હતા, તેનો થોડો ખ્યાલ નીચેના
શબ્દોમાં કવિ આપે છે:

રઅહ-સેયતુંગ તરલ તુચ્છ રઘરહિ ચડછ કુમારો ।

કન્નિહિ કુંડલ સીસિ મહડ ગલિ નવસર હારો ।

૧ એજન, પૃ. ૮૩-૮૪

છાયા : રાજિમતી સમ ત્રણ ભુવને અવર નથી નારી ।

મોહનવલ્લી નવલડી ઊપની સંસારે ॥૭॥

અથ ર્યામલ કોમલ કેશપારા શું મોરકલાપ ।

અર્ધચંદ્ર સમ લાલ મદન પોપે ભડ-પાદ ।

વાંકડી ભમાંએ-ભરે ભુવન ભમાડે ॥૮॥

લાડી લોચન-લટકડલે સુર સ્વર્ગના પાડે ।

શું રાશિખિંબ કપોલ કર્ણુ-હિંડોળ સ્ફુરતા ।

નાસા-વંશ ગરુડ-ચાંચ દાડિમ-ફલ દંત ।

અધરપ્રવાલ ત્રિરેખ કંઠ રાજલ-શિર રૂડું ।

સરલ તરલ ભુજવલ્લરી સિંહણ પીન-ધન-તુંગ ।

ઉદર દેશે લંકાવલી મોહે ત્રિવલ્લી-તુરંગ ।

અથ કોમલ વિમલ નિતંબખિંબ શું ગંગાપુલિન ।

શું કર ઊરુએ હરિણ-ન્નંધ પલ્લવ કર ચરણ ।

મલપતી ચાલતી વેલડી હંસલા(ને) હલાવે ।

સંઝારાગ અકાલે ખાલા નખ-કિરણે કરાવે ॥૧૧॥

૨ એજન, પૃ. ૮૫

છાયા : અથ શ્વેત તુંગ તરલતુરી(વાળા) રતિરથે ચઢે કુમાર ।

કાને કુંડલ શીશે મુકુટ ગલે નવસર હાર ।

ચંદ્રને ચર્ચે ચંદ્રધવલ કાપડે શણુગાર ।

કેવડિયાળો ખૂંપ-ભરી વાંકુડો અતિ-સ્ફૂર ।

ચંદણિ ભગટિ ચંદધવલ કાપડિ સિણગારો ।
 કેવડિયાલહ ખુંપુ ભરાવિ વંકુડહ અતિદારો ॥૧૪॥
 ધરહિ છત્તુ વિત્તુ ચમર ચાલહિ મૃગનચણી ।
 લાણુ ઉત્તારિહિ વર ખહિણી હરિસુજ્જલવચણી ।
 ચહુપરિ ખમસમ દસારકોડિ નદવ ભૂપાલા ।
 હયગચરહુપાયકચક્રસીકિરિહિ ઝમાલા ॥૧૫॥
 મંગલ ગાયહિ ગોરડીય ભટ્ટહ જયજયકારો ।
 ઉગ્ગસેણ-ધરનારિ વરો પહુતહ નેમિકુમારો ॥૧૬॥

X

X

X

ગહખિ ખમઠી રાયમચે નેમિનાહુ નિરખમ ।
 પસમપમાણિહિ ચંચલિહિ લોચણિહિ કડખઈ ॥૧૭॥
 કિમ કિમ રાજલદેવિ તણહ સિણગારુ ભણેવહ ।
 ચંપઈ ગોરી અમધોમ અંગિ ચંદનુ [તણ] લેવહ ।
 ખુંપુ ભરાવિહ નમકસુમિ કસતરી સારી ।
 સીમંતમ સિંદૂર રહે મોતીસરી સારિ ॥૧૮॥

ધરે છત્ર વેત્ર ચમર ચાલે મૃગનચની ।
 લાણુ ઉતારે વર-ખહેન હર્ષ જલ-વદની ।
 ચોમેર ખેસે દસ કોડ ચાદવ ભૂપાલો ।
 હય-ગજ-રથ-પાદાતિ-ચક્ર-સીકરે (ઝાક)ઝમાલ ॥૧૫॥
 મંગલ ગાય ગોરડી, ભટ્ટનો જયજયકાર ।
 ઉગ્રસેન-ધર-નારી (કને) વર પહોંચ્યો નેમિકુમાર ॥૧૬॥

X

X

X

ગોખે ખેઠી રાજિમતી નેમિનાથ(ને) નીરખે ।
 પ્રસાત-પ્રમાણુ ચંચલ લોચને કટાક્ષે ॥૧૭॥
 કેમ કેમ રાજલદેવી તણે સણગાર ભણવે
 ચંપક ગોરી અતિધૌત અંગે ચંદનલેપ ॥
 ખૂંપ ભરાવ્યો નતિ-કસુમે કસતરી સારી ।
 સીમંતે સિંદૂર-રેખ મોતીસર સારી ॥૧૮॥

નવરંગિ કુંકુમિ તિલચ કિમ રમણ તિલહ તસુ ભાલે ।

મોતીકુંડલ કન્નિ ચિય ણિખાલિય કરજલે ॥૧૯॥

અહ-નિરતીય કન્નલ-રેહ નયણિ મુહકમલિ તંખોલો ।

નગોદર-કંઠલહ કંઠિ અનુહાર વિરોલો ।

મરગદ જહર કંચુયહ કુડકુલ્લહ માલા ।

કરિ કંકણ મણિવલયચૂડ ખલકાવઠ ખાલા ॥૨૦॥

કવિ આમ કાવ્યને રસિક ખનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. કવિએ આ કાવ્યમાં આમ વરણોડો મુખ્યત્વે આપ્યો છે. શરૂઆતમાં વસંત ખેલનું સૂચન છે, પણ લગ્નનો દિવસ તો “સાવણ સુકિલ છઠ્ઠિ” છે. પણ લગ્નપ્રસંગ સામાન્ય રીતે વસંતમાં થતા હોવાને કારણે આ “શાગુ” છે, એમ સમજવું રહ્યું.

કવિની ખીજ કોઈ અપભ્રંશકૃતિ જાણવામાં નથી. પ્રબંધકોશમાં અત્રતત્ર આપેલાં અવતરણોમાં પ્રકૃત ભાષાનાં પદો આવે છે એ પદો જોતાં આપણને કવિના સમયની ભાષાનો ખ્યાલ આવી શકે છે. તેમાંના થોડાં આ છે:

(૧) ઉવચારહ ઉવચારડહ સન્વુ લોહ કરેઘ ।

અવગુણિ કિયઈ જુ ગુણ કરઘ વિરલહ જણણી જણેઘ ॥૧

(૨) ગુણસિહં ચાવઈ તિલતાંદલી વેડિઈ વજવઈ વાંસલી ।

પહિરણિ ઓઢણિ હુઘ કાંબલી ઇણપરિ ગ્વાલઘ પૂજઘ રુલી ॥

નવ રંગે કુંકમે તિલક કર્યુ રત્નતિલક તેના ભાલે ।

મોતીકુંડલ કાને રહ્યું ણિખાલિત કર જલે ॥૧૯॥

અથ-નાયે કન્નલરેખ નયને, મુખકમલે તંખોલ ।

નગોદર-કાંઠો કંઠે અને હાર વિરોલ ।

મરકત-જાત કંચુક સ્ફુટ ફૂલની માલા ।

કરમાં કંકણ મણિવલય ચૂડો ખલકાવે ખાલા ॥૨૦॥

૧ પ્રબંધકોશ (સિંધી જૈ. ગ્રંથમાળા), પૃ. ૮; છાયા:

(૧) ઉપકારનો ઉપકાર સર્વ લોક કરે ।

અવગુણ કર્યુ જે ગુણ કરે વિરલો જનની જણે ॥

કાલક કંબલુ અનુ નીચાટુ ઇસિહિં ખાલડુ ભરિલ નિપાટુ ।
અધવડુ પડિયલ નીલધ ઝાડિ અવર કિસર ગહ સિંગ નિલાડિ ॥૧

(૩) હંસ નિહિં ગયા તિહિં ગયા મહિમણુડણા હવંતિ ।
છેહુ તાંહ સરૌવરહ જ હંસે મુચ્યંતિ ॥૨

(૪) છાયાકારણિ સિરિ ધરિય પચ્યવિ ભૂમિ પડંતિ ।
પત્તહં હુધ પત્તણુહં તરુઅર કાંધ કરંતિ ॥૩

(૫) સાહસજુત્તધ હલુ વહધ દૈવહ તણુધ કપાલિ ।
ખૂંટા વિણુ સીખધ નહી ખેડિ મ ખૂંટા ટાલિ ॥
કુમરપાલ ! મન ચિંત કરિ ચિંતિઈ કિંપિ ન હોધ ।
નિણિ તુહુ રજજુ સમ્મખિલ ચિંત કરેસધ સોધ ॥૪

૧ એનન, પૃ. ૧૬, છાયા:

(૨) ગોડશું ચાવે તિલ-તાંદુલ વેડે બળવે વાંસળી ।
પહેરણે આઢણે હોય કાંબળી એણીપેર ગ્વાલે પૂજી રળી ॥
કળો કાંબળો અને નિચાટો (?) છાસે ખાલડ ભર્યું (?) નિપાટ ।
એવડો પડયો નીલે ઝાડે અવર કિસર (?) ગૃહ શૃંગલલાટે ॥

૨ એનન, પૃ. ૩૦, છાયા:

(૩) હંસ જ્યાં ગયા ત્યાં ગયા મહીમંડન હોય ।
છેહ તે સરૌવરને જેને હંસે મૂક્યાં ।

૩ એનન, પૃ. ૩૧, છાયા:

(૪) છાયા-કારણે શિરે ધરી પછી ભૂમિએ પડે ।
પત્રોનું અહીં પત્રપણું, તરુવર શું કરે ?

૪ એનન, પૃ. ૫૧, છાયા:

(૫) સાહસ-નૃત્યે હળ વહે દેવ તણે કપાળે ।
ખૂંટા વિણુ શીખે નહિ, ખેડ મ ખૂંટા ટાળી ।
કુમારપાલ મ ચિંતા કર. ચિંતા કર્યે કાંઈ ન હોય ।
જેણે તને રાજ્ય સમર્પ્યું, ચિંતા કરશે તે ॥

(૬) સા સુકંતઈ જગુ મરઘ તે વીરડી મ સુક ૧
ધકુ મરંતઘ સુમરઘ વરિ સહ મરહ મ ધક ॥૧

તેમિનાથક્રાગુ અને આ અવતરણોની ભાષા જોતાં મંકાંતિકાળની એ માલૂમ પડશે. અહીં આપેલાં બધાં અવતરણો જોતાં તત્સમ શબ્દોનો પ્રયોગ કાંઈક વધતેરો લાગશે, તે સાથે નવાં રૂપો પણ બહુ મળશે. નવ, કુલધવલો, કમલ, કપોલ, વગેરે તત્સમ શબ્દો તરી આવે છે, જ્યારે કાજલ, આગલહ, સહ, ભમાડધ, રૂડહ, ટહકડલહ, મલપતિ, ચાલતિ, સીસિ, કાપડિ, કેવડિયાલહ, બધડી, નિરખધ, સિહ, પહિરણિ, ઓઢણિ, કાંબલી, સીંખધ, વગેરે રૂપો નવા સ્વરૂપમાં આવ્યાં છે.

૧૯. ચૌદમા સૈકામાં થયેલા મનાતા સર્વાનંદમૂર્તિએ “મંગલકલસ-ચોપાઈ” નામની એક કૃતિ રચી છે. શરૂમાં એક વસ્તુછંદ આપી પછી દોહરા અને પછી ચોપાઈમાં આ કૃતિ રચાયેલી જણાય છે. એ પ્રસિદ્ધ થઈ નથી, એટલે વિશેષ કાંઈ પણ માહિતી મળી શકતી નથી. એની ભાષાનો ખ્યાલ આવે એટલા પૂરતું અવતરણ અહીં પ્રાપ્ય છે. તેટલું આપવામાં આવે છે:

[વસ્તુ]—સચલ મંગલ સચલ મંગલ—મૂલુ મુણિનાહ
આબુગિરિ આદિનિણુ—ખાયપહમ પણમેવિ ભાવિણુ
કછાલી—મુખમંડણુ પાસનાહુ ઉરવરિ ધરેવિણુ
વાગુવાણિ સુભ વચણા લે અવતરી અક્ષરમાલ
મંગલકલસચરિત હિત ભણસિહ રલિચ રસાલ ૧

[દૃષ્ટા]—રલિચ રસાલ નિમુણતાં મંગલકલસચરિત
ભવિચાં ભાવિધ સંભલુ કરીહ સુનિચલચિત્ત ૨

૧ એજન, પૃ. ૯૫, છાયા;

(૬) તે સુકાતાં જગ મરે, તે વીરડી મ સુકાય ૧
એક મરતે સ્મરણ થાય; વારુ સો મરો, ન એક ॥

નિશ્ચલચિત્ત પસાહલધ વિધન વિલીજ્ઞધ દૂરિ
સુલલિત વાણી ઇમ ભણુઈ શ્રીસર્વાનંદસૂરિ. ૩^૧

આ રાસના કર્તા સર્વાનંદસૂરિ ક્યારે થયા એ વિષયમાં ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. એક સર્વાનંદસૂરિએ સં. ૧૩૦૨માં “ ચંદ્રપ્રભ-ચરિત્ર ” રચેલું છે તે આ છે કે નહિ એ કહી શકાય તેમ નથી. એક સર્વાનંદે “ પાર્શ્વનાથચરિત્ર-કાવ્ય ” સંસ્કૃતમાં રચેલું છે, જેની નકલ સં. ૧૩-૬ની મળે છે. (દશકનો આંક તૂટે છે. ૩) જાલ્યોદ્ધરગચ્છના એક સર્વાણ્દસૂરિ ૧૪મા શતકના આરંભમાં થયેલા જણાય છે, જ્યારે ધર્મધોષગચ્છના એક સર્વાનંદસૂરિ ૧૪૧૫માં હયાત હતા. ખીજા એક વળી સં. ૧૪૯૫માં હયાત હતા. ૪ સ્વ. સી. ડી. દલાલે એક જગદુચરિતકાર સર્વાનંદસૂરિ હોવાનું પણ જણાવ્યું છે. આમ કયા સર્વાનંદસૂરિની આ કૃતિ ગણવી, એ મુશ્કેલીભર્યું છે. કાવ્યના આરંભમાં કછોલી ગામના શ્રીપાર્શ્વનાથનું સ્મરણ છે, એ ઉપરથી એમ સંભવે છે કે કવિનું કછોલી ગામમાં ગુરુગૃહ હોય.

૧ જૈ. ગૂ. કવિઓ, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૩૫

છાયા : સકલ મંગલ સકલ મંગલ-મૂલ મુનિનાથ ।
આબુગિરિ-આદિજિન-પાદપદ્મ પ્રણમી ભાવે ।
કછોલી-મુખમંડન પાર્શ્વનાથ ઉત્તરે ધરી ।
વાગ્વાણી શુભ વેણુલે અવતરી અક્ષરમાલા ।
મંગલ-કલશ-ચરિત હિતે ભણીશ રણિયું રસાલ ॥
રણિયું રસાલ સુણતાં મંગલકલશચરિત ।
ભવ્યો, ભાવે સાંભળો કરી મુનિશ્વલચિત્ત ।
નિશ્ચલ ચિત્ત પ્રસાદે વિદ્ય વિલાય દૂર ।
સુલલિત વાણી એમ ભણે શ્રીસર્વાનંદસૂરિ ॥

૨ પત્તનસ્થ જૈ. ગ્ર. સૂ. પૃ. ૨૮૩

૩ એજન, પૃ. ૭૮

૪ પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ (ભાવનગર), પૃ. ૧૯, ૨૨, અને ૪૭

ભાષા ઉપરથી કવિનો સમય ચૌદમા શતકનો અંતભાગ જણાય છે. અપભ્રંશનો ઉકાર આદિજિણુ, મુખમંડળુ, પાસનાહુ, ચિત્તુમાં છે, જ્યારે ચરિત્ત-માં નથી. સાથે તત્સસ શબ્દો ઠીકઠીક પ્રમાણમાં પ્રયોજાયેલા છે.

આ કૃતિ સુપૂર્ણ છપાઈ ન હોવાને કારણે કવિ અને કૃતિના વિષયમાં વિશેષ માહિતી આપી શકાય તેમ નથી.

[૧૪મા શતકનું ગદ્ય]

૧૪મા શતકની કાવ્યપ્રવૃત્તિ અને ભાષાસ્વરૂપનો આ પૂર્વે પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. આ જ યુગમાં થોડી ગદ્યપ્રવૃત્તિ પણ થઈ છે. ભેશક એ કાંઈ પણ મહત્ત્વ ધરાવતી નથી; કેમકે એ માત્ર સ્વતંત્ર ગદ્યકથાઓ નહોતાં ટીકા ટિપ્પણુ જેવી છે. પણ એમાં ૧૪મા શતકનું ભાષાસ્વરૂપ એના સ્વાભાવિક રૂપમાં સચવાઈ રહેલું મળે છે. ઉપર આવેલી પદ્યકૃતિઓમાં ભાષાનું સ્વાભાવિક લક્ષણુ વ્યક્ત નથી થતું તેટલું આ કૃતિઓમાં વ્યક્ત થાય છે એમ કહેવામાં મુદ્દો એ છે કે પદ્યમાં તો જૂનાં શબ્દસ્વરૂપોને જાણે અજાણે સાચવી રાખવાનો પ્રયત્ન હોય છે, પદ્યને પ્રૌઢ બનાવવા સાહિત્યકીય ભાષાનાં રૂઢ રૂપો સાચવવાનો પ્રયત્ન હોય છે, અને ગદ્યકથાઓ કે એવું વિશિષ્ટ કાવ્યમય ગદ્ય લખાયું હોય તો તેમાંયે તેવું પ્રૌઢ ગદ્ય સાચવવાનો પ્રયત્ન થયો હોય છે, પણ માત્ર સમર્જીતી ખાતર લખવામાં આવેલાં ટીકા-ટિપ્પણુમાં તો માનવમુખમાં વ્યક્ત થતું ભાષાસ્વરૂપ નીકળી આવે તે વધુ સંભવિત છે; અને મારું તો દૃઢ માનવું છે કે સૈકાસૈકાના ભાષાસ્વરૂપે ક્રમિક વિકાસ કેવી રીતે સાધ્યો છે, તે તેના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં જાણવું હોય તો સાદી ગદ્યકૃતિઓ જ-ચિઠ્ઠીચપાટી અને ખતપત્રો જ-મેળવવી જોઈયે. અહીં રજૂ થતા નમૂનાઓ પ્રાયઃ એ વસ્તુની ખાત્રી આપશે.

૧. સં. ૧૩૩૦ના અશ્વિન સુદિ ૫ ગુરુવારે આશાપદ્મીમાં લખાયેલી, અત્યાર સુધીમાં મળેલી ગૂજરાતી ગદ્યકૃતિઓમાં સાથી જૂનામાં.

જૂની કૃતિ આ આરાધના^૧ છે. આ કૃતિ એના એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપથી બીજી ગદ્યકૃતિઓથી જુદી તરી આવે છે; તે તેના પ્રૌઢ અને આડંબરી ગદ્યથી. ભારોભાર સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોથી લદાયેલું આ ગદ્ય તત્કાલીન સમાન્ય વ્યવહારુ ગદ્યથી જરૂર જુદું પડી જાય છે. વચ્ચે આવતું આ એક વાક્ય જુઓ:

પરમેશ્વર અરહંત-સરણિ સકલકર્મનિર્મુક્ત સિદ્ધ-સરણિ સંસાર-પરીવારસમુત્તરણ્યાનપાત્ર—મહાસત્ત્વસાધુ-સરણિ સકલ-પાપપટલક-વલનકલાકલિતુ કેવલીપ્રણીતુ ધર્મુ-સરણિ સિદ્ધસંઘ-ગણ કેવલિ શ્રુત આચાર્ય ઉપાધ્યાય સર્વ સાધુ પ્રતિણી શ્રાવક શ્રાવિકા ઇહ જ કાંઈ આશાતના કી હુંતી તાહ મિથ્યા મિ દુઃકડં । ર

આ અવતરણમાં સમાસાંત પદો લાઘ્યાં છે, તેથી જુદા પડતા નીચેના અવતરણમાં પ્રાસાનુપ્રાસવાળી શૈલી મળે છે:

પંચ પરમેષ્ઠિનમસ્કારુ જિનશાસનિ સારુ ચતુર્દશપૂર્વસમુદ્ધારુ, સંપાદિતસકલકલ્યાણસંભારુ વિહિતફુરિતાપહારુ શુદ્રોપદ્રવપર્વતવજ્રપ્રહારુ લીલાદલિતસંસારુ સુતુન્નિહ અનુસરહુ, જિણિ કારણ ચતુર્દશપૂર્વધર ચતુર્દશપૂર્વસંબંધિહં ધ્યાનુ પરિત્યજિહ । ૩

૧ પ. જૈ. મં. ગ્રં. સૂચી, એને આધારે સ્વ. સી. ડી. દલાલે પ્રા. ગૂ. કા. સં.માં પૃ. ૮૬ ઉપર અને મુનિ શ્રીજિનવિજયજીએ પ્રાચીન ગૂ. ગદ્ય-સંદર્ભમાં પૃ. ૨૧૮ ઉપર આ છપાવી છે.

૨ પ્રા. ગુ. કા. સં. પૃ. ૮૬, છાયા:

પરમેશ્વર અર્હંત-સરણે, સકલકર્મનિર્મુક્ત સિદ્ધ-સરણે, સંસાર-પરિવાર-સમુત્તરણ્યાન-પાત્ર મહાસત્ત્વસાધુ-સરણે, સકલ-સંઘ-પાપ-પટલ-કવલન-કલા-કલિત કેવલી-પ્રણીત ધર્મ-સરણે સિદ્ધસંઘગણ-કેવલિ-શ્રુત-આચાર્ય-ઉપાધ્યાય સર્વ સાધુ પ્રતિની શ્રાવક-શ્રાવિકાએ આહી જે કાંઈ આશાતના કરી હતી, તે મિથ્યા મારું દુષ્ટ.

૩ એજન, પૃ. ૮૭, છાયા:

પંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કાર જિનશાસને સાર ચતુર્દશ-પૂર્વસમુદ્ધાર સંપાદિતસકલ-કલ્યાણસંભાર વિહિત-ફુરિતાપહાર શુદ્રોપદ્રવપર્વત-

આ બંને અવતરણો બેવાથી જાણી શકે લેખક પ્રૌઢ ગદ્ય લખવા પ્રયત્ન કરે છે, જેમાં તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દો ભારોભાર પ્રયોજે છે. તત્કાલીન લોકભાષાની છાંટ સરળિ <સં. શરણે, વતિણી>સં. વ્રતિની, જ <સં. ચદ્, કાઠ <સં. કાચિત્, કી <પ્રા. કિઆ<સં.કૃતા, હુંતી <સં.ભૂતા, તાહ <સં.તસ્યાઃ, મિચ્છા <સં.મિચ્ચા, મિ <સં. મે, દુક્કં <સં. દુક્કૃતં, સુ <સં. તદ્, તુમ્હિ <સં * તુષ્મે, જિણિ <સં. જેન, આ રૂપો જૂનાં પ્રાકૃત કે અપભ્રંશનાં છે. ઉપરાંત પ્રથમા-દ્વિતીયાનો ઉ પ્રત્યય, અને ક્રિયાપદ-કૃદંતનાં રૂપોમાં 'અનુસરહુ' અને 'પરિત્યજિઉ'માં અનુક્રમે હુ અને હુ પ્રત્યય છે.

પણ આ આખી આરાધના વાંચવાથી તેમાં નવાં સ્વરૂપો પણ સંક્રાંતિકાળમાં સિદ્ધ થવા જતાં-પ્રયોજ્યેલાં મળે છે, જેવાં કે ટીપણાં, ઉતરી, ઠવણી, પાઠા, દોરી, સઉ' (=શું), એ (=તે), પાંચ, ચારિ, ધંહ તણુઈ વિષધ (=આ તણે વિશે), હું, નહોં, ઊચરહુ (=ઊચરો), પનર (=પંદર), છપન, સાત, તણા, જે, ઊપના, પાછિયા, ચૂકિયા, -(ર)હધં (=તે), અઠાર, કરાવણિ, તુમ્હિ, સ્મરેવઉ, અનધ (=અને), કરિસઉ (=કરશે), સંપાદિયધ=(સંપાદિયે-કર્મણિરૂપ), એ માલૂમ પડે છે, જે બતાવે છે કે ભાષા અપભ્રંશ કાળમાંથી મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં વિકાસ સાધવા માંડી હતી. નીચેનું વાક્ય જુઓ:

પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કારુ સ્મરહિ, તહ તુમ્હિ વિશેષિ સ્મરેવઉ, અનધ પરમેશ્વરિ તીર્થકરદેવિ ઇસઉ અર્થુ ભણિયહ અચ્છધ, અનધ સંસાર તણુહ પ્રતિભહ મ કરિસઉ, અનધ રુદ્ધિ નમસ્કાર હહ લોકિ પર લોકિ સંપાદિયધ ॥૧

વજ્રપ્રહાર લીલાદલિતસંસાર, તે તમે અનુસરો, જેણે કારણે ચતુદશ-પૂર્વધર ચતુર્દશપૂર્વસબંધી ધ્યાન પરિત્યજ્યું(હતું).

૧ એજન, પૃ. ૮૭, છાયા:

પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કાર સ્મરે, તો તમેએ વિશેષે સ્મરવો. અને પરમેશ્વર તીર્થકરદેવે એવો અર્થ ભણ્યો છે, અને સંસાર તણો પ્રતિભવ મ

સંસ્કૃતાદ્યા ચ ગૌર્જરી એ લક્ષણ આમ એકદમ સાર્થક થતું આ અવતરણોમાં—આ આરાધનાના ગદ્યમાં દેખાય છે, સાથોસાથ મધ્યકાલીન ગૂજરાતીનાં વ્યાપક રૂપો પણ સં. ૧૩૩૦ જેટલા જૂના સમયમાં વપરાયેલાં મળે છે. આ પ્રત તાડપત્ર ઉપર લખાયેલી જૂની છે, એ પણ થોડું સૂચક નથી.

આ ગદ્ય જોતાં તે સમયે તત્કાલીન ભાષામાં પ્રૌઢ ગદ્ય પણ લખવાનો અવશ્ય રિવાજ હશે તેમ જણાય છે; ભલે પછી આજે તેવું સુંદર સાહિત્ય ન મળતું હોય. અને પંદરમા શતકના અંત ભાગના “પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર”માં આપણને સુંદર ગૂજરાતી ગદ્ય=ગદ્યકાવ્યની પ્રાપ્તિ થાય પણ છે.

૨. સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણને વિષય બનાવી કોઇ સંગ્રામસિંહ નામના વ્યાકરણકારે સં. ૧૩૩૬માં “બાલશિક્ષા” એ મથાળે કેટલુંક ભાષાબંધારણ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. વિક્રમના ૧૪મા શતકના આરંભમાં બોલાતી ભાષાનું સાદું સ્વરૂપ કેવું હતું, તે એ ગ્રંથમાં મળી આવે છે. એણે શરૂમાં જુદા જુદા કાળનાં રૂપો આપ્યાં છે; જેવાં કે

વર્તમાનકાળ—કરઘ, લિયઘ; દિયઘ

વર્તમાનકાળ—કર્મણિ—કીજઘ, દીજઘ, લીજઘ

વિધ્યર્થ—કરિજે, લેજે, દેજે

આસાર્થ—કરિ, લઘ, દધ

,, —કર્મણિ—કીજઉ. દીજઉ, લીજઉ

ભૂતકાળ—કીધઉં, લીધઉં

ભવિષ્યકાળ (૨જો પુરુષ)—કરિસિ, લેસિ, દેસિ

ભવિષ્યકાળ (૩જો પુરુષ)—કરિસિઘ, લેસિઘ, દેસિઘ

,, —કર્મણિ—કીજિસિઘ, લીજિસિઘ, દિજિસિઘ.

ક્રિયાતિપત્તિ—કરત, લેત, દેત

કરશેા, અને કર્મણિ-નમસ્કાર આહી” લોકમાં પરલોકમાં સંપાદિયે
(કર્મણિ પ્રયોગ:).

ક્રિયાતિપત્તિ-કર્મણિ-કીજત, લીજત, દીજત

વર્તમાનકૃદંત-કરતઉ, લેતઉ, દેતઉ

„ -કર્મણિ-કીજતઉ, લીજતઉ, દીજતઉ

ભવિષ્યકૃદંત-કરુણાહરુ, લેણાહરુ, દેણાહરુ

ભૂતકૃદંત-કીધઉં, દીધઉં, લીધઉં

મુખંધક ભૂતકૃદંત-કરીઉ, લેઉ, દેઉ

હેત્વર્થ કૃદંત-કરિવા, લેવા, દેવા

સામાન્ય કૃદંત-કરિવઉ, લેવઉ દેવઉ

પ્રેરક રૂપો-કરાવધ, કરાવિવઉં, કરાવિસધ, કરાવતઉ, કરાવી,
કરાવિવા.

સંગ્રામસિંહે જુદો શબ્દસંગ્રહ અને ક્રિયાપદોનાં મૂળરૂપ તત્કાલીન ભાષામાં ક્યાં ક્યાં પ્રયોજન્ય છે, તે આપ્યાં છે. એમાંનાં ઉપયોગી અહીં. આપું છું:

શબ્દસંગ્રહ—આજુ (આજ), કાલિ (કાલ), પરમ (પરમ દિવસ), દિવડાં (હમણાં), નહીત (નહિ તો), લિગધ (લિગી), પાષર્ધ (વિના), જહિયં-તહિયં (જ્યારે ત્યારે), કહિમા (ક્યારે), કીહાં-જીહાં-તીહાં (ક્યાં-જ્યાં-ત્યાં), ધહાં (અહીં), સગલધ (સર્વત્ર), વલોઉ (વળી), ઝટકધ (ઝટ દધ), જૂઉ (જુદો), તાહરું (તારું), માહરઉં (મારું), તુમહારું (તમારું), અમહારઉં (અમારું), સરીષઉ (સરખો), કિસઉ-જિસઉ-તિસઉ-ધિસઉ-યસઉ (કેવો-તેવો-આવો-જેવો). અમહ-તૂ-મૂ-તુમહ સરીષઉ (અમ-તું-હું-તમ-સરખો), જેતલુ-તેતલુ-એતલુ-કેતલુ (જેટલો-તેટલો-એટલો-કેટલો), ઓરહુ (ઓરો, નજીક), પરહુ (પરો, દૂર), પાષલિ (ફરતું), સવહિ ગમા (સર્વ બાજુ), બાહિરિ (બહાર), ધુરિલું (પહેલું), છહિલઉં (છેલું), એક-બિહુ-છહિ પરિ (એક-બે-છ-પ્રકારે), જડપણઉં, જનાવાસઉ (જનીવાસ), ઉસીઆલું (ઓશિયાળું), ધુધટઉ (ધૂંધટો), આહર જહર (આવ જવ),

મસાહણી (મહાસાધનિક), ચાંદ્રિણું (ચાંદ્રરાણું-ચંદ્રવો), બલ-
બલોહિ (વાચાળ, બડબડિયો), વાદલું (વાદળું), પછોડહિ
(પાછલું), ઉપવાસીહિ (ઉપવાસી), ફૂંધહાઇહિ (ફાઇનો પુત્ર),
મસિહાઇહિ (માસીનો પુત્ર-મસિયાઇ), બાપ (પિતા), ફૂટરહિં
(રુકુટ), પાણુહિ (ખાંડણિયો), હથીયારુ (હથીયાર), કહિસીહિં
(કાસીસું), ગોગીહિ (ગોગીડો-ગોકીટ), પડાઇ (પતંગ), વાંકહિં-
ફૂંખડહિં (વાંકું-ફૂંખડું), વાલાલુંછી (વાળની ચૂંટાચૂંટી), છેત-
રિહિ (છેતર્યો), આકડહિ (આકડું), ઉજાણી (ઉદ્યાનિકા), ભોગલા
(ભોગળ), મહરુ (મહત્તર), વરાંસિહિ (બિલટું કર્યું) વગેરે.

ક્રિયાપદો—રાખઇ, આરંભઇ, સાંભરઇ, બોલઇ, નાસઇ (નાસી જાય
છે), જાણુઇ, ખૂઝઇ, જામઇ (જમે છે), ખાઅઇ, ભીષઇ,
થોલઇ, સીપઇ, શીષવઇ, વિણસઇ, વિમાસઇ, અચ્છઇ (છે),
કહઇ, સોહઇ, જાઇ, આવઇ, નિકલઇ (નીકળે છે), ઊગઇ,
આથમઇ, હાલઇ, ચાલઇ, આપઇ, વરસઇ, ધાસઇ (ધસે છે),
ભેટઇ, વીનવઇ, વાપરઇ (વાપરે છે), પ્રામઇ (પામે છે), નાહઇ,
ભાવઇ (ભાવે-ગમે છે), વીપરઇ (વીખરાય છે), સમારઇ (સમાર-
કામ કરે છે), પરિણઇ, ખંજુહાલઇ (ખજવાળે છે), હીંડોલઇ,
ખાંધઇ, ખીહઇ, ખીહાવઇ, ઉલ્લીચઇ (ઉલેચે છે), લાજઇ,
ફિરઇ, સૂંધઇ, ઝાડઇ (છોડે છે), સાંપડઇ, નિરખઇ, ઊપજઇ,
પરપઇ, નીપજઇ, ઊવેપઇ, ઊઘડઇ, બુહારઇ (બુહારી-વાસીંદું
કાઢે છે), બાલઇ (બાળે છે), બલઇ (બલે છે), પીચઇ (પીચે
છે), વિહઇ (વહે છે), વાંછઇ, તૂસઇ (તુષ્ટ થાય છે), પૂચ્છઇ,
નાચઇ, માચઇ (મચે છે), સાંભલઇ, થવઇ (સ્થિર રહે છે)
કરડઇ, કાટઇ, લાંપઇ (નાળે છે), ધોચઇ, વીછલઇ (વીંછળે
છે), ઘાતઇ (ફેંકે છે), છઉંટઇ (ફેંકે છે), સંધૂપઇ (અગ્નિ
પ્રજ્વલિત કરે છે), સાચઇ (સંચય કરે છે), ચૂંટઇ, બિજલઇ,
પ્રામુઇ (પ્રસવે છે), હુઅઇ (હાય છે) ચૂચઇ, ગાંઠઇ (ગાંઠ

યાંધે છે), થીજઈ, ભીજઈ, ઊકલઈ, વાધઈ, પીજઈ, ઊમટઈ,
 વીધઈ, પઢઈ, માયઈ (સમાય છે), પ્રસવઈ, સૂઅઈ, ફેડઈ,
 જુડઈ (નેડે છે), ડુંધઈ, ઉઠઈ (ઝોઢે છે), પોઅઈ (પરોવે છે),
 વલઈ (વળે છે), છાયઈ (ઢાંકે છે), લાડઈ, (લાડ કરે છે),
 પંફેલઈ (પંપાળે છે), મનાવઈ, દ્રઉડઈ, રોઅઈ, ઢીલઈ, (ઢીલું કરે
 છે), લહઈ, ભેલઈ, ઝાંપઈ, નિઉંજઈ (નિયોજે છે), ખૂડઈ,
 પોડાઅઈ (ખોડાય છે, ખોડાંગે છે), લુણઈ (લણે છે), આંખઈ
 (પહોંચે છે), સીઝઈ, સૂઝઈ (સૂઝ પડે છે), મીચઈ (મીંચે છે),
 માનઈ, મથઈ, ઢાંકઈ, પહિરઈ, પડઈ, અડવડઈ, કુરમાઈ
 (કરમાય છે), હકારઈ (ખોલાવે છે), છણઈ (છણે છે), પઈસઈ,
 આંજઈ, ઉધડઈ, શીટઈ, સૂકઈ, છોલઈ, પુદઈ, પુટઈ, સીદાઅઈ
 (નાશ પામે છે), ઊગટઈ, ઝૂંખઈ, સાહઈ, ભેદઈ, સરવઈ
 (સવે છે), ચાટઈ, ઊલટાવઈ, ધૂજઈ, દ્રાઅઈ (ધરાય છે), ખીજઈ,
 વિહંચઈ (વહેંચે છે), પડહડઈ, પાલટઈ, તાણઈ, કાઢઈ, ટલવલઈ,
 ગાંગિરઈ (ગાંગરે છે), ઝૂઝઈ, ધંધાલઈ, વીંટઈ, ચમેટઈ, પરી-
 સઈ (પીરસે છે), પાસઈ (ખાંસી ખાય છે), વીસમઈ (વિશ્રામ
 લે છે), ચડઈ, ધૂણઈ, મોકલઈ, કલકલઈ, તજઈ, માંજઈ, ડસઈ,
 ગાજઈ, ગાયઈ, કરઈ, ધરઈ, દિઅઈ, લિઅઈ, ઊડઈ, ધૂપઈ,
 ફિરઈ (ખરે છે), વીકઈ (વેચે છે), મરદઈ (મર્દન કરે છે),
 મલઈ, ઊધડઈ, અડઈ, ઊઠઈ, કિરગિરિઈ, વધારઈ (વધારે
 આપે છે), વષાણઈ, વાવઈ, છિખઈ (છખે છે), ચોરઈ, ઉપેલઈ,
 સકઈ, પરવારઈ, વારઈ, પલ્હાલઈ (પલાળે છે), લેઅઈ, ફૂટઈ,
 પતીજઈ (પ્રતીતિ થાય છે), જાઅઈ (ઉત્પન્ન થાય છે), પાજૂ-
 અઈ, (ખંજોળે છે), ઝોલંભઈ (ઠપકા આપે છે), વાઢઈ (વધારે
 છે), લોઢઈ, આપુડઈ (આખડે છે), ફડફડઈ, કડકડઈ, વીછોહઈ,
 તડતડઈ, હીંડઈ, દેષઈ, જોઅઈ (જુએ છે), લોટઈ, નાથઈ,
 ખાઠવઈ (મોકલે છે), પોતઈ (ખોતરે છે), ગૂંથઈ, ઝંપાવઈ,

ભાંજઘ, સીવઘ, પીસઘ, ઘોસઘ (ગોખે છે), હણઘ, મારઘ, આલિડઘ (આલડે છે), ગિલગિલાવઘ, ચાંપઘ, હિણહિણઘ, બમસઘ, ભલપઘ, ઓહટઘ, મોકલાવઘ, ગંધાઅઘ, પિસઘ. (ખસે છે), ઓઠંભઘ (ટેકો લે છે), પલાણઘ, સૂજઘ, સૂજવઘ, દૂષઘ, દુહઘ, વાટઘ, પડપડઘ, ફરકઘ, રહઘ, ભડહડઘ, છેકઘ, છોકઘ, હાકઘ, હૂંફઘ, ચૂકઘ, થૂંકઘ, ચીંચી (ચીંચવે છે), મેલઘ, છાટઘ (છાંટે છે), લીંપઘ, માગઘ, ધૂમઘ, રાયઘ, વાજઘ, દાઝઘ, ખાજઘ, ઘાસઘ, જણાઘ, કરાઘ વગેરે.

આજે ગૂજરાતીમાં વપરાતાં ક્રિયાપદોનાં મૂળ આમ વિક્રમના ૧૪મા શતકના પૂર્વાર્ધ જેટલાં જૂનાં છે, એમાં ભાષાનું સ્વરૂપ પણ મધ્ય ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકાનું મળે છે. આમાં કયાંય પ્રાચીન ગૂજરાતી કિંવા અપભ્રંશની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાને સ્થાન રહ્યું નથી. એશક અગાઉ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે કવિઓએ તો ઘણાં સૈકાંઓ સુધી તેવી લાક્ષણિકતા જળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

૩. સં. ૧૩૪૦ના અરસામાં લખાયેલા જણાતા તાડપત્રમાંથી એક અતિચારનો ખંડ પણ છપાયેલો મળે છે. એનો શરૂનો ભાગ અહીં ઉતારી લેવામાં આવે છે:

૧ કાલવેલા પઢયં, વિનયહીણ બહુમાનહીણ ઉપધાનહીણ ગુરુનિ-

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં., પૃ. ૮૭-૮૮

ટાંચા : કાલવેલા પઢયું, વિનયહીન બહુમાનહીન ઉપધાનહીન ગુરુ-નિહીનવ અનેરા કને પઢયું, અનેરે કલે વ્યજનફટ અર્થફટ તફલયફટ ફૂડો અક્ષર કાને માત્રે આગલો ઓછો દેવવંદણ-વંદને પ્રતિક્રમણે સગાય (=સ્વાધ્યાય) કરતાં પઢતાં ગુણતાં હુઓ હોય, અર્થફટ કયાંય હોય, સૂત્ર અર્થ ખેલ ફૂડાં કલાં હોય, જ્ઞાનોપકરણ પાઠી પોથી કામળ (=કલમ) સાંપડું સાંપડી(ને) આશાતન પગ લાગ્યો, થૂંક લાગ્યું, પઢતાં પ્રદ્રોપ મત્સર અંતરાય દૂં (=મેં) કીવો હોય, તથા જ્ઞાન દ્રવ્ય ભક્ષિત ઉપેક્ષિત પ્રજ્ઞાપરાયે વિનાશય વિણાસ્યું ઉવેખ્યું હોતાં (=થી) શક્તિ સાર સંભાલ ન કાઢી હોય, અનેરે જ્ઞાનાચારે કામ અતિચાર-

હવે અનેરા કણ્ઠઈ પઢ્યં, અનેરઈ કહઈ વ્યંજનફંદુ અર્થફંદુ તદુ-
ભયફંદુ ફંડઉ અકખરુ કાનઈ-માત્રિ આગલઈ ઓછઈ દેવંદણવાંદણઈ
પડિક્કમણઈ સગાઈ કરતાં પઢતાં ગુણતાં હુઉ હુયઈ, અર્થફંદુ કહઈ
હુઈ, સૂત્રુ અર્થુ ખેઉ ફૂડાં કલાં હુઈ, જ્ઞાનોપકરણ પાટી પોથી કમલી
સાંપડે સાંપુડી આશાતન પશુ લાગઈ થુંકુ લાગઈ પઢતાં પ્રદ્રેષ
મચ્છરુ અંતરાયઈ હઈ કીધઈ હુઈ, તથા જ્ઞાનદ્રવ્ય ભક્ષિતુ ઉપેક્ષિતુ
પ્રજ્ઞાપરાધિ વિણાસ્ય વિણાસિતઈ ઊવેખ્યં હુંતી સક્તિ સાર સંભાલન
કીધિયઈ, અનેરઈ જ્ઞાનાચારિઈ કોઈ અતીચારુ હુઉ સુદ્ધમખાદરુ મનિ
વચનિ કાઈ પક્ષદિવસમાંહિ તેહ સવહિ મિચ્છા મિ ફુક્કુડું ॥

આમાંથી અપભ્રંશનો લાક્ષણિક ઉકાર કાઢી નાખવો. એમ
કરવાથી મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ૧લી ભૂમિકાનું ભાષાસ્વરૂપ આવી
જશે. આમાં પણ તત્સમ શબ્દોની બહુલતા લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે.
“પઢ્યં” અને “ઊવેખ્યં” એ રૂપો “પઢ્યું” અને “ઊવેખ્યું” એ
રૂપે મને લાગે છે. કરતાં, પઢતાં, ગુણતાં એ અવ્યયાત્મક વર્તમાન
કૃદંત (સાતમીના આં પ્રત્યયવાળાં) આજ સુધી અવિચ્છિન્ન રૂપે વપરાયેલાં
છે. આ અંડમાં કાનઈ, આગલઈ, ઓછઈ, વાંદણઈ, એઉ, ફૂડાં કલાં,
મોટી, સાંપુડ, સાંપુડી, લાગઈ, થુંકુ, ઊવેખ્યં હુંતી (=ઊવેખ્યાથી),
તેહ, ઉપરાંત સાતમઈ, પાનિ, ફેફલિ, અંગોહલિ, ફૂલિ, આંબિલ,
કીધી, એકાસણાં, કીધઈ, વિરાસઈ, પીધઈ, વગેરે રૂપો નવા સ્વરૂપનાં
ધ્યાન ખેંચે છે.

તૃતીયા વિભક્તિ એકવચનનું “માત્રિ” રૂપ પણ ધ્યાન ખેંચે
છે. ગૂજરાતીમાં તૃતીયાનો સાનુનાસિક “એ” આ રૂપમાં ગર્ભિત
પડ્યો છે. સાતમીમાં “માંહિ”નો પ્રયોગ તો ખૂબ જાણીતો છે.
સાતમીનો “ઈ” તો જૂનો છે; “એ” ના રૂપમાં હવે આવવાનો છે.

૪. સં. ૧૩૫૮માં કાગળની પોથીમાં લખાયેલ “સર્વતીર્થ-

હુઓ, સૂક્ષ્મ બાદલું મને વચને કાંઈ પક્ષ દિવસમાં, તે સર્વ મિચ્છા
માડે ફુંકૃત.

નમસ્કાર” એ સમયની લોકભાષાનું આખાદ સ્વરૂપ સાચવી રાખે છે. અંધિકાળમાં જોવી ભાષા હોવી જોઈએ તેનો એ એક આરો નમૂનો છે:

૧ પહિલઈ ત્રિકાલુ અતીત અનાગત વર્તમાન બહુતરિ તીર્થંકર સર્વ-
પાપક્ષયંકર હઉં નમસ્કરઉં ।

તદનંતરુ પાંચે ભરતે પાંચે ઐરાવતે પાંચ મહાવિદેહે સત્તરિસઉ ઉત્કૃષ્ટ-
કાલિ વિહરમાણુ હઉં નમસ્કરઉં ।

તહ પહિલઉ સૌધર્મિ દેવલોકિ ખત્રીસ લાખ, ખીજઠ ઇશાનિ
દેવલોકિ અઠ્ઠાવીસ લાખ, ત્રીજઠ સનતકુમારિ દેવલોકિ ખાર લાખ,
ચઉત્થઠ મહેંદ્ર દેવલોકિ આઠ લાખ, પાંચમઠ બ્રહ્મદેવલોકિ ચ્યારિ
લાખ, છઠ્ઠ લાંતકિ દેવલોકિ પંચાસ સહસ્ર, સાતમઠ શુક દેવલોકિ
ચાલીસ સહસ્ર, આઠમઠ સહસ્રારિ દેવલોકિ છ સહસ્ર, નવમઠ આણુતિ
દેવલોકિ બિ સઠ, દસમઠ પ્રાણુતિ દેવલોકિ બિ સઠ, ઇચ્ચારમઠ આરણિ
દેવલોકિ ખારમઠ અચ્યુત દેવલોકિ બિહૂ દઉદુ દઉદુ સઉ. અનઠ
હેઠિલે ત્રિહૂ ઐવેયકે ઇચ્ચારોત્તરુ સઉ, માહિલે ત્રિહૂ ઐવેયકે સત્તોત્તર

૧ એજન, પૃ. ૮૮-૮૯

છાયા : પહેલું ત્રિકાલ અતીત અનાગત વર્તમાન ખોત્તર તીર્થંકર
સર્વ પાપ-ક્ષયંકર (ને) હું નમસ્કાર કરું. તદનંતર પાંચે ભરતે
પાંચે ઐરાવતે પાંચ મહાવિદેહે સપ્તઋષિ(ને) ઉત્કૃષ્ટ કાલે વિહરતો
હું નમસ્કાર કરું. તો પહેલે સૌધર્મ દેવલોકે ખત્રીસ લાખ, ખીજે
ઇશાન દેવલોકે અઠ્ઠાવીસ લાખ, ત્રીજે સનતકુમાર દેવલોકે ખાર લાખ,
ચોથે માહેંદ્ર દેવલોકે આઠ લાખ, પાંચમે બ્રહ્મદેવલોકે ચાર લાખ,
છઠે લાંતક દેવલોકે પચાસ સહસ્ર, સાતમે શુક દેવલોકે ચાલીસ
સહસ્ર, આઠમે સહસ્રાર દેવલોકે છ સહસ્ર, નવમે આનત દેવલોકે
બસે, દસમે પ્રાણુત દેવલોકે બસે, અગિયારમે આરણિ
દેવલોકે ખારમે અચ્યુત દેવલોકે બેઠ દોઢ દોઢ સો, અને હેઠલે ત્રણ
ઐવેયકે અગિયારોત્તરસો (= ૧૧૧), માંહલે ત્રણ ઐવેયકે સપ્તોત્તર
સો (= ૧૦૭) ઉપલે ત્રણ ઐવેયકે એક સો પાંચ પાંચ-ઉત્તર
(સો = ૧૦૫) વિમાને, એમ સ્વર્ગલોકે ચોર્થાંશી લાખ સત્તાણુ
સહસ્ર ત્રેવીસ આગલા જિનભવન(ને) વંદું.

સહ, ઊપધલે ત્રિહ્ન ગ્રવેયકિ એક સહ પંચ પંચોત્તર વિમાને,
એવંધારણ સ્વર્ગલોકિ ચક્રરાસી લાખ સત્તાણુધ સહસ ત્રેવીસ આગલા
જિનભુવન વાંદઉં ।

આ અવતરણમાંથી અપભ્રંશનો લાક્ષણિક ઉ અને તત્સમ શબ્દો
બાદ કરતાં બાકીનાં મધ્યકાલીન ગૂજરાતીનાં ચોખ્ખાં રૂપો છે; એટલું જ
નહિ પણ હેઠિલે, માહિલે, ઊપધલે એ સમ્પ્રમ્યંત પદો તો અર્વાચીન
લાક્ષણિકતાનાં (મુદ્દે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ૪થી મિશ્ર ભૂમિકાનાં)
રૂપો છે. આમ અર્વાચીન બોલીના અંશે આટલાજૂના માલૂમ પડી
આવે છે. બિ સઘં (= બરસે) અને એકસહિ (= એકસો) એ રૂપો,
ઉપરાંત બત્રીસ, લાખ, અઠ્ઠાવીસ, આઠ, પાંચમઠ, ચ્યાલીસ, આઠમઠ
છ, ધગ્યારમઠ, બારમઠ, દહિદુ, ચક્રરાસી, સત્તાણુધ, ત્રેવીસ, આગલા,
વાંદઉં, બહત્તરિ, છત્તવઠ, છહત્તરિ, સાત, બાવત્ત, પંચ્યાસી, પાંચ,
છિયાસિયા એ શબ્દસ્વરૂપો મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની લાક્ષણિકતા
ધરાવનારાં પણ મળી આવે છે. સાથે આ ગદ્ય નાનાં નાનાં વાક્યોમાં
નહોતાં મોટા વાક્યખંડ રજૂ કરે છે. આગલા બેય નમૂના જેમ, એ
જોતાં ગૂજરાતી સ્વાભાવિક ગદ્ય કેવું હતું, તેનો પણ ખ્યાલ મેળવી
શકાય છે.

૫. દીકાઓ—વિવરણો કેમ લખાતાં એનો નમૂનો પણ સં.
૧૩૫૮ની એક હાથપ્રતમાંથી મળે છે. એ નવકાર મંત્રનું વ્યાખ્યાન
છે. આ પદ્ધતિના પણ પછીથી અનેક ગ્રંથો મળે છે. ગીતા, ગીત-
ગોવિંદ વગેરેનાં ભાષાંતરોની તેવી અનેક હાથપ્રતો ૧૬મા શતકની
મળે છે. આ પદ્ધતિ વ્યાખ્યાન ગ્રંથોમાં સર્વત્ર વ્યાપક હતી. ગદ્ય કે
પદ્યના વિવેચન તરીકે ખંડાન્વય પદ્ધતિનો પ્રયોગ થતો, જેમાં મુખ્ય
વાક્ય કહી પછી વિશેષણોનાં વિશેષણો પ્રશ્ન કરી કરી મૂકવામાં
આવતાં અર્થસ્વરૂપમાં. જુઓ આ:

નમો અરિહંતાણં ॥૧॥ માહરહ નમસ્કારુ અરિહંત હહ ।

કિસા જિ અરિહંતઃ રાગદ્વેષ રૂપિયા અરિ વચરી નેહિ હણિયા,

અથવા ચતુષ્ષ્ટિ ઇંદ્રસંખંધિની પૂજા મહિમા અરિહંત; નિ ઉત્પન્ન દિવ્ય વિમલ કેવલ જ્ઞાન, ચક્રત્રીસ અતિશયિ સમન્વિત, અષ્ટ મહાપ્રતિ-
હાર્યશોભાયમાન મહાવિદેહિ જેત્રિ વિહરમાન તીહ અરિહંત
ભગવંત માહરહ નમસ્કારહ હૃહ ॥૧૧॥^૧

આમાં પણ સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોનો પ્રયોગ બહોળો છે, પણ અપભ્રંશનો પ્રથમા-દ્વિતીયા વિભક્તિનો ઉલ્લેખ થતો નથી છે. આ આખા વ્યાખ્યાનમાં આ નવાં રૂપો પ્રયોજાયેલાં મળે છે: હૃહ (= હો), માહરહ-મહારહ, કિસા, ગ્યા, આઠ, ભણિયઘ, તણુઘ, નિસહ, તિસઘ, ઊપરિ, તેહ, નિ, તિ, ભણિઘ (= ભણિયે, હજી કર્મણિ રૂપજ) પઢાવઘ, આંગ (= અંગો, શસ્ત્રો), અછઘ, અઠાઘ, પનર, પાંચ, હુંતહ (= થતો), કરતઘ હુંતઘ (= કરતો હોતે, સતિસપ્તમી), સુમેરવહ (= સમરવું), તુમ્હે, હિવડા તણુઘ, ગુણેવહ-પઢેવહ, (ગુણવો-પઢવો), માહિ, છ, ઇકસહિ.

૬. સં. ૧૩૬૯માં લખાયેલા તાડપત્રમાંનો અતિચાર તો મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકાને જ લગભગ રજૂ કરી આપે છે. એમાં અપભ્રંશનો લાક્ષણિક ઉ નળ થઈ જતો લાગે છે; અને જ્યાં રહે છે, ત્યાં ગૂજરાતીમાં સ્વરભારને કારણે જેની અનિવાર્યતા છે અને તેથી ઓકારમાં પરિણમવાનો છે, તેવો, કેટલાક અપવાદ સિવાય રહે છે. સં. ૧૩૪૦માંના “અતિચાર”ના એક ભાગની ૨૯ વર્ષમાં જ થયેલી આ ખીજી નકલ એ વિકારો કેમ ઓસરતા જતા હતા તે બતાવે છે:

૧ પ્રા. ગુ. કા. સં. પૃ. ૮૯

છાયા : મારો નમસ્કાર અહિંત(ને) હો. કેવા જે અહિંત; રાગદ્રેષ રૂપિયા અરિ વૈરી જેણે હણ્યા. અથવા ચોસઠ ઇંદ્રસંખંધી પૂજા મહિમા અહિંયે. જે ઉત્પન્ન દિવ્ય વિમલ કેવલજ્ઞાન, ચોત્રીસ અતિશયે સમન્વિત અષ્ટ-મહાપ્રાતીહાર્ય-શોભાયમાન મહાવિદેહે ક્ષેત્રે વિહરતા, તે અહિંત ભગવાન(ને) મારો નમસ્કાર હો.

૧ જ્ઞાનાચારિ કાલવેલા પઢિલ ગુણિલ વિનયહીનુ બહુમાનહીનુ
 ઉપધાનહીનુ ગુરુનિન્હવુ અનેરી કન્હધ પઢિલ અનેરક કહિલ ।
 વ્યંજનકૂટ અક્ષરકૂટ કાનધ માત્ર આગલલ ઓછલ દેવવંદણુધ
 પડિક્કમણુધ સજ્જાઓ કરતાં પઢતાં ગુણુતાં હુઓ હુધ, અર્થકૂટ
 તકુલચકૂટ, જ્ઞાનોપકરણિ પાઠી પોથી ઠવણી સાંપડા સાંપડી પતિ
 આસાતના પગુ લાગલ પઢતાં ગુણુતાં પ્રદેષુ મચ્છરુ અંતરાધ હુધ કીધલ
 હુધ લવ સગલાહધ માંહિ તેહ મિચ્છા મિ હુકકડ ॥

આમાં પ્રથમ વાક્યમાં ઉકાર રહેલો છે, જ્યારે “વ્યંજનકૂટ”
 વગેરે શબ્દોમાં ઉકાર ઓસરી ગયો છે. પણ જે વિશેષ ધ્યાન ખેંચે
 છે તે શબ્દ તો સજ્જાઓ < સં. સ્વાધ્યાયકઃ અને હુઓ < સં.
 મૂતકઃ છે, જેમાં ઉત્તો અર્વાચીન ગૂજરાતીની લાક્ષણિકતાવાળો ઓ
 થઈ ચૂક્યો છે. શું આટલા વહેલા સમયમાં નરજાતિનો ઓકાર
 પ્રચારમાં આવી ગયો હશે ?

ઉપરના વાક્યખંડથી બાકીનામાં : ચાલુ, દીધલ, કીધધ, કુડી,
 સાખિ, થાપણિ, રાડિ, ભેડિ, વિઢાવિઢિ, જાનલ, શીટુલ, લીધલ,
 વાવરિલ, બાહિરિ, પાડોસિ, અણુમોકલાવિલ, આઠમિ, નીમ, બચરલ,
 અઢાર, હીંડતધ હૂતધ (= હીડતે હૂતે = હીંડતાં) બિપાજિં, ખાંડાં, કીધાં,
 કરાવ્યાં, અનુમોદ્યાં, કીધી, લિખાવ્યાં, વાંદણાંધ, બિજમુ અમ્હારલ,
 આ રૂપો મધ્યકાલીન ગૂજરાતીનાં સૂચક છે. અપભ્રંશના અંતિમ
 વિકાસે આમ ધસાતા ધસાતા સં. ૧૪૦૦-૫૦ વચ્ચે મધ્યકાલીન
 ગૂજરાતીની લાક્ષણિકતામાં રજૂ થઈ ગયા છે; સાંથોસાથ સં. તત્સમ
 શબ્દો બારોબાર પ્રયોગવાનું કામ તો ચાલુ જ રહ્યું છે.

[પંદરમું શતક]

ચૌદમા શતકના પછ અંતે ગદ્યના વિકાસ પછી આપણી સામે
 ૧૫ મા શતકની પદ્ય-ગદ્ય કૃતિઓ રજૂ થાય છે. ભાષાનું સ્વાભાવિક

સ્વરૂપ અર્પનાર ગદ્યને ઉપરની જેમ જ અલગ રાખી પ્રથમ અહીં પદ્યકૃતિઓ અને તેના કર્તાઓના સંબંધમાં માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આ શતકની છેલ્લી પચીસીમાં નરસિંહ સહેતાનો જન્મ છે. એની કાવ્યપ્રવૃત્તિ સં. ૧૪૯૦ આસપાસથી માનવામાં આવે નથી; એટલે અહીં રાસયુગના અંતિમ શતકને સં. ૧૪૯૦ સુધી તો કંઈ જમ્ જ શકિયે. છેલ્લી પચીસીનો વૃદ્ધ પ્રૌઢ કવિ, નરસિંહયુગના ગ્રંથિકાળમાં કવિતા લખે તેને નરસિંહયુગમાં ગણવા કરતાં રાસયુગમાં મૂકિયે તો તેથી સ્વાભાવિકતા વધુ જળવાઈ રહેશે.

મધ્યકાલીન ગૂજ.ની પ્રથમ ભૂમિકા

ભાષાદૃષ્ટિએ પંદરમા શતકની કીમત વિશેષ છે. ચૌદમા શતકના અંત સાથે સાહિત્યમાં અપભ્રંશકાલીન લાક્ષણિકતા નષ્ટ થવા આવે છે અને પ્રાચીન ગૂજરાતીની બંને ભૂમિકાઓ પૂરી થવા જાય છે, ત્યારે પંદરમા શતકથી શુદ્ધ મધ્યકાલીન ગૂજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ અભિવ્યક્ત થવા માંડે છે, જોકે જાણે મોડે સુધી જૈન કવિઓ જૂનું રૂપ સાચવવાનું વલણ ધરાવે છે. ભાષાનું બંધારણ વગેરે અહીં ન આપતાં પરિશિષ્ટ —૬ માં આપવામાં આવ્યું છે, તે અહીં અનુસંદિત કરી શકાશે.

૧. માત્ર જૈન ધર્મિક કથાઓને વસ્તુ તરીકે સ્વીકારી અનેક જૈન સાધુઓએ ગૂજરાતી કવિતાને આ પૂર્વે ભરી દીધી છે; પણ સ્વતંત્ર પારાગ્નિક કથાઓને વસ્તુ તરીકે લખ સ્વવામાં આવેલાં કાવ્યો મળતાં નથી. એ ખાત પૂરી પાડવાનો એક સત્પ્રયત્ન શાલિભદ્રમુરિ નામના જૈન સાધુએ સં. ૧૪૧૦ માં નાંદોદમાં કર્યો છે, તે નીચેના તેના ગ્રંથના અંત બાગના અવનરમ્ કિષરથી નાળાયામાં આવે છે:

સ્વપંચ તામુકિ ચરીત્ર જે પદ્યે જે ગદ્યે સંભવ્યો ।

પાત્ર તાત્ર પિત્રાદુ તમુન્દર્યે એ દેલા દેહસિ એ ।

૧. આ શાલિભદ્રમુરિના કવિવાન કવિ બદલ નામ મિત્ર શ્રી. મધુસૂદન કવિની કવિની રી.

નીપનહ નથરિ નાદઉદ્રિ વચ્છરિ એ ચઊદ દહોતર એ ।
તંદુલ વેચાદીય-સૂત્ર-માઝિલા એ ભવ અમ્હિ ઊધર્યા એ ।
પૂનિમ-પખ-મુર્ણોદ સાલિભદ્ર એ સૂરિહિ નીમાહ એ ।
દેવચન્દ્ર-ઉપરોધિ પંડવ એ રાસુ રસાહલુ એ ॥૧

આ કાવ્ય તે પંચપંડવચરિત્ર રાસ અને તેનો કર્તા તે પૂર્ણિમ ગચ્છનો શાલિભદ્રસૂરિ. તેણે કામ દેવચન્દ્રસૂરિના સૂત્રનથી આ કાવ્ય રચ્યું છે. પંચપંડવચરિત્ર રાસની વસ્તુ નામ ઉપરથી જ સ્પષ્ટ થશે કે મહાભારત પોતે જ છે. માત્ર ૭૯૫ પંક્તિમાં ૧૫ ઠંવણી (કડવા) મ. કવિએ આખા મહાભારતનો કથાસાર આપી દીધો છે. ખેશક એ કથાને જૈન રૂપાંતર આપવામાં આવ્યું છે, પણ તે તો માત્ર ગૌણ વસ્તુ છે.

આ કાવ્યની, કવિતા કાવ્યબંધ અને ભાષા એ ત્રણે રીતે મને ઉપયોગિતા જણાઈ છે. વસ્તુની ધારાવાહિતા એ શાલિભદ્રસૂરિની કવિતાનો પ્રધાન ગુણ છે. એક પછી એક બહુ સિદ્ધતથી કવિ કથાનકો સાંકળ્યે જાય છે. એણે સ્વીકારેલું લાઘવ ભૂષણ તરીકે થઈ રહે છે. ઠંવણી ૨ થી કથાનો વિસ્તાર કવિ ગાય છે:

રહચિણા-ઉરિ પુરિ દુર-નરેન્દ્ર કેરો કુલમંડળ ।
સહજિહિ સંત મુહાગસીલ હુક નર-વરુ સંતાળ ।

૧ છાયા :

પાંડવ તણું ચરિત જે પદે જે ગુણે સાંભળે ।
પાપ તણો વિનાશ તેને એ હેલાં હશે ।
નીપનું નગર નાંદોદે એ વત્સર એ ચૌદ દશોત્તરે ।
તાંદુલ-વૈતાલિક-સૂત્ર-માંહેના (?) એ ભવ અમે ઊધર્યા ।
પૂર્ણિમા-પક્ષ મુર્ણોદ સાલિભદ્ર એ સૂરિએ નિર્મ્યું ।
દેવચન્દ્ર-ઉપરોધે પાંડવ એ રાસ રસિક ।

૨ છાયા:

હસ્તિનાપુર પુરે દુરુ-નરેન્દ્ર કેરો કુલમંડળ ।
સહજે સંત મુલગશીલ હુઓ નરવર સંતાળ ।

તસુ ધરિ રાણી અછઝ ફુન્નિ એક નામિ ગંગા ।
 પુત્રુ જાહ ગંગેહ નામિ તિણિ તિહ્ણિ અંગા ।
 સત્યવતી છઘ અવર નારિ તસુ નંદણુ ફુન્નિ ।
 સવે સ-લક્ષણુ રૂપ-વંત અનુ કંચણુ-વન્નિ ।
 પહિલહ ખેટહ કરમ-દોસિ ખાલખણિ વિવનહ ।
 વિચિત્રવીર્યુ ખીજહ કુમારુ ખહુ-ગુણુ-સંપનહ ।
 રાહ પહૂતહ સરગ-લોકિ ગંગેય કુમારિં ।
 તહ લઘુખંધવુ ઠવિહ પાટિ તિણુ વચણુ-વિચારિં ॥

કવિ પાંડવ-કૌરવના બચપણમાંનો વિદ્યાપરીક્ષાનો એક પ્રસંગ
 કેવી રીતે બન્યો હતો તે બતાવતાં ૪ થી ઠવણીમાં ગાય છે:

૧ ગુરિ વીનવિહ અવસરિ રાહ “સવિહુ” બેઠાં કરહ પસાઈ ।
 તુમિહ મંડાવહ નવહ અખાડહ નવ નવ ભંગિ પુત્ર રમાડહ ॥૧॥
 આધસુ વિદુરહ દીધહ રાઘ દહદિસિ જણુવધ જોવા ધાઈ ।
 સોવન થંભે મંચ ચડાવધ રાણોરાણિ તે સહુચ આવધ ॥૨॥

તેને ઘેર રાણી છે બે એક નામે ગંગા ।
 પુત્ર જયો ગાંગેય નામે, તેથી ત્રિભુવને અંગ ॥
 સત્યવતી છે અવર નારી, તેના નંદન બે ।
 સર્વ સુલક્ષણુ રૂપવંત અને કંચનવર્ણુ ।
 પહેલો ખેટો કર્મદોષે ખાલપણે વિપત્ર (= મરી ગયો)
 વિચિત્રવીર્ય ખીજો કુમાર ખહુ-ગુણસંપત્ર ।
 રાજ પહોંચ્યો સ્વર્ગલોકે, ગાંગેય કુમારે ।
 તો લઘુખંધવ સ્થાપ્યો પાટે તેણે વચન-વિચારે ॥

૧ છાયા:

ગુરુએ વીનવ્યો અવસરે રાજ “સર્વને બેઠાં કરો પસાય ।
 તમે મંડાવો નવો અખાડો નવ નવ ભંગે પુત્ર રમાડો ॥૧॥
 આયસ વિદુરને દીધો રાએ દસ દિશે જનપદ જોવા ધાય ।
 સુવર્ણ સ્થંભે મંચ ચઢાવે રાણોરાણુ તે સહુએ આવે ॥૨॥

પહિલઈ આવઘ ગુરુ ગંગેહ ધાયરદ્ધ ધરિ ખમ્મસઈ રાહ ।
 વિદુર કૃપા ગુરુ અવર નરિંદ મંચિ ચડયા સોહમ્મ નિમ ચંદ ॥૩૩॥
 કેવિ દેખાડઈ ખાંડાં-સરમુ કેવિ તુરંગમ નાણુ મરમુ ।
 ચક્ર છુરી કિવિ સાખલ-ભાલઈ કિવિ હથીયાર પડંતા ઝાલઈ ॥૩૪॥
 પહિલું સરમમ્મ ધરમહ પૂત્રો જોહ-રહઈ નવિ કોમ-સત્રો ।
 ભઠિહ ભીમુ ગદા ફેરંતહ તહ દુર્યોધન ભિહમ્મ તુરંતહ ॥૩૫॥
 મનિ માવિત્રહ મત્સર રહિહ પાછમ્મ અરજુનુ અતિ ગદગદીહ ।
 ભીમુ ફુલોહણુ જાં ખે મિલિયા તાં ગુરુ-નંદણિ પાછા ફેરીયા ॥૩૬॥
 ગુરુ ઉઠાડમ્મ અરજુનુ કુમરો કરણહિં સરસિહ માડમ્મ વચરો ।
 ખે ભાયા ખિહું ખવે વહેમ્મ કરચલિ વિસમુ ધણુધુ ધરેમ્મ ॥૩૭॥
 લોહ-પુરુષ છમ્મ ચક્રિ ભમંતહ પંચ ખાણિ આહણુમ્મ તુરંતહ ।
 રાધા વેધુ કરિહ દિખાડમ્મ તિસહ ન કોમ્મ તીણુ અખાડમ્મ ॥૩૮॥
 તોછે હૂંફી ઊઠમ્મ કરણુ 'અરજુનુ પામમ્મ મૂં કરિ મરણુ' ।
 રોસિં ઊઠમ્મ ખેહ ઝૂંઝવા રણ-રસ જોમ્મ દેવી-દેવા ॥૩૯॥

પહેલો આવે ગુરુ ગંગેય, ધૃતરાષ્ટ્ર ધુરે ખેસે રાય ।
 વિદુર કૃપા ગુરુ અવર નરેન્દ્ર મંચે ચઢયા સોહ જોમ ચંદ્ર ॥૩૩॥
 કોમ દેખાડે ખાંડા-શ્રમ કોમ તુરંગમ નાણે મર્મ ।
 ચક્ર છુરી કોમ સાખલ-ભાણે કોમ હથિયાર પડંતા ઝાણે ॥૩૪॥
 પહેલું શ્રમ-કરે ધર્મનો પુત્ર જોહ-ને નવ કોમ રાત્રુ ।
 ભઠ્યો ભીમ ગદા ફેરવતો તો દુર્યોધન ભીડે તરત ॥૩૫॥
 મને માવતરને મત્સર રહ્યો પછે અર્જુન અતિ ગદગદો ।
 ભીમ દુર્યોધન જ્યાં ખે મળ્યા ત્યાં ગુરુ-નંદને પાછા ફેરવ્યા (ધર્મ) ॥૩૬॥
 ગુરુ ઉઠાડે અર્જુન કુમાર(ને) 'કર્ણ સાથે માંટે વેર' ।
 ખે ભાયા ખેહ ખભે વહે કરતલે વિષમ ધનુષ ધરે ॥૩૭॥
 લોહ-પુરુષ છે ચક્રે ભમતો પાંચ ખાણે આહણે તરત ।
 રાધેય વેધ કર્યો દેખાડે તેવો ન કોમ તે અખાડે ॥૩૮॥
 ત્યાં હૂંફી ઊઠે કર્ણ 'અર્જુન પામ્યો, મુઝ કરે મરણ' ।
 રોષે ઊઠે ખેહ ઝૂંઝવા રણરસ જોમ દેવી દેવા ॥૩૯॥
 ખેહ હૂંફે ખેહ ખાકરી વાય (=હોડ ખેડ) રાધે મને રીઝકપાઈ ૧

ખેલ હૂંફેળે ખેલ બાકર વાઈ રાય તણા મન રીઝુ ઊપાઈ ।
 ધરણિ ધસકક ઘાજઘ ગયણુ હારિય જીતઘ જયજય વચણુ ॥૧૦॥
 હીયાં ધસકક ધાયર લોક સંત તણાં મન કરઘ સરોક ।
 જાણે વીજ પડી અકાલિ જાણે મુંદ્ર ખુલ્યા કલિ-કાલિ ॥૧૧॥
 ક્ષણિ નાનહા ક્ષણિ મોટા દીસઈ માહોમાહિ સુખઘ ખેલ રીસઈ ।
 બંધવિ વોટીલ રાહ ફુલેહણુ ચિહું પંડવિ વોટીલ દ્રોણુ ॥૧૨॥

કવિનો સ્વાભાવિક વેગ આમાં મૂર્ત થયો દેખાશે. આવા તો ઘણા સુંદર પ્રસંગો કવિએ આપ્યા છે.

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ પણ સારું વૈવિધ્ય મળે છે. એણે આખા કાવ્યને ૧૫ ઠવણી (સ્થાપના = કડવાં) માં વિભક્ત કરી નાખ્યું છે. આ બધી ઠવણીઓ સ્પષ્ટ રીતે ગાઈ શકાય તેવી છે. પ્રત્યેક ઠવણીને અંતે એક કે વધુ વસ્તુ છંદ પ્રયોજવામાં આવ્યા છે કે જે ઠવણીની કથાનો ઉપસંહાર કરી નવી કથાનો ઉપક્રમ કરી આપે છે. આખા કાવ્યમાં બંધની દૃષ્ટિએ નીચેની યોજના મળે છે:

- ઠવણી ૧ લી—૧૬+૧૬+૧૩ ની ૨૨ કડીને ૨૩ મી કડી “વસ્તુ”
 ઠવણી ૨ જી—એક દ્વિપદી અને એક ચોપાઈ એવો મિશ્ર બંધ, જેમાં કેટલીકવાર સળંગ બેચાર ચોપાઈઓ સાથે પણ આવી જાય છે, તેવી ૨૬ કડી, ને ૨૭મી “વસ્તુ”
 ઠવણી ૩ જી—રોળા છંદ ૨૪ ને ૨૫-૨૬ મી “વસ્તુ”
 ઠવણી ૪ થી—દૂહા ૨૧, ને ૨૨-૨૩-૨૪ “વસ્તુ”
 ઠવણી ૫ મી—ચોપાઈ ૨૯ ને ૨૧-૨૨ “વસ્તુ”
 ઠવણી ૬ ઠી—વિષમચરણ ચોપાઈ + સમચરણ દૂહાનું ૧૩ માત્રાનું

ધરણી ધસકે ગાજે ગગન હારે જીતે “જયજય” વચન ॥૧૦॥

હૈયાં ધસકે કાયર લોક(નાં) સંત તણાં મન કરે સરોક ।

જાણે વીજ પડી અકાલે જાણે સમુદ્ર કુબ્ધ-યયા કલિ-કાલે ॥૧૧॥

ક્ષણે નાના ક્ષણે મોટા દીસે માહોમાહ સુખે ખેલ રીસે ।

બંધવે વોટયો રાય ફુર્યોધન ચારે પાંડવે વોટયો દ્રોણ ॥૧૨॥

અંતે એકારના પૂરણવાળું. માત્ર જો ચોપાઈની ૧૫ માત્રાને સ્થાને ૧૬ માત્રા આવી જાય તો સવૈયાની દેશી બની શકે, તેવી ૪ કડી. એ પછી દૂહાના સમચરણનાં ૪ ચરણ, પછી ૧ હરિગીત; પાછી ૭ થી ૧૦ ઉપર મુજબ. ૧૧-૧૨ મી કડી ફરી દૂહાના સમચરણનાં ૪ ચરણ અને ૧ હરિગીત; જ્યારે ૧૨ થી ૧૫ ઉપરનો ઢાળ. ૧૬ થી ૨૨ ચોપાઈ. ૨૩-૨૪-૨૫ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૭ મી—અનુપ્રાસ રહિત સોરઠા ૧૨, જેમાં વિષમચરણમાં ૧ લા શબ્દ પછી એ નો પ્રક્ષેપ; ૧૩ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૮ મી—૨૩ શુદ્ધ સોરઠા-વિષમપદે અનુપ્રાસવાળા, અને ૨૪ મી કડી “વસ્તુ”

ઠવણી ૯ મી—૧૮ ચોપાઈ અને ૧૯ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૧૦ મી—૨૦-૩૦ ,, અને ૩૧-૩૬ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૧૧ મી—૩૭-૫૫ ,, અને ૫૬-૫૭ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૧૨ મી—૫૮-૬૯ ,, અને ૭૦ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૧૩ મી—૭૧-૭૬ ,, અને ૭૭-૮૨ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૧૪ મી—૯ ,, અને ૧૧-૩૮ અને રોળા + ૧ વસ્તુ

ઠવણી ૧૫ મી—૧૪ સોરઠા વિષમપદે અનુપ્રાસવાળા, પણ સમપદમાં ૧ લા શબ્દ પછી અને અંતે એના પ્રક્ષેપવાળા.

આ રીતે બંધ-વૈવિધ્ય કવિએ સાધ્યું છે. આ બંધો ખાસ અજાણ્યા નથી; આમાંનો માત્ર ૧૫ મી ઠવણીનો અત્યાર સુધીમાં આવેલો નથી, જેનો નમૂના આ કવિના સમયનો નિર્દેશ કરતાં શરૂઆતમાં જ આપવામાં આવ્યો છે.

લાપાની દૃષ્ટિએ નિહાળતાં આ કવિની લાપામાં મંથકાલીન ગૂંજરાતી સ્પષ્ટ સ્વરૂપે સ્થપાઈ ચૂકી છે. ઉપરના નમૂનાઓને જ

તપાસતાં માલૂમ પડશે કે નીપનઉ, માઝિલા, બિધર્યા, પૂનિમ, નીમીઉ, કેરો (તદ્દન અર્વાચીન), અછછ, છછ, પહિલઉ, કરમ (અર્વાચીન તદ્દલવ), ખીજઉ, પહૂતઉ, પાટિ, વીનવિઉ, બેઠાં (“બે”માં તદ્દન અર્વાચીનતા), રમાડઉ, દીધઉં એ વગેરે બધાં મધ્ય. ગૂજ.નાં રૂપો છે. તત્સમ શબ્દો પણ ખૂબ પ્રયોજાયા છે, છતાં વન્નિ, લક્ષ્મણ, સંતણુ વગેરે શબ્દો જૂના રહી જવા પામ્યા છે, જે પણ હવે અપરિચિત જેવા તો નથી જ લાગતા. “ જાણે વીજ પડી અકાલિ ” જેવાં રૂપો તો આપણને છેક સં. ૧૬૫૦-૧૭૦૦ લગભગ લઘુ જાય તેવાં છે. એક મુદ્દો, તેથી, આમાંથી એ પણ તરી આવશે કે સાહિત્યકીય ભાષાનું ૨૨૩૫ જળવવાનો પ્રયત્ન છતાં ચાલુ બોલોમાં અર્વાચીનતાની નિકટ આવવાનો પ્રયત્ન હતો: જે જાણ્યે અજાણ્યે સાહિત્યકીય રચનામાં પણ દાખલ થઈ જતો હતો.

૨. જયાનંદસૂરિનો સં. ૧૪૧૦ આસપાસનો એક ક્ષેત્રપ્રકાશ રાસ. જાણવામાં છે, પણ તે મેળવી શકાયો નથી. એ જ સમયમાં વિજય-ભદ્રસૂરિની સં. ૧૪૧૧ આસપાસ રચાયેલી કમલાવતી રાસ (૩૬ કડી), કલાવતીનો રાસ (૪૯ કડી), હંસરાજ વચ્છરાજ (સં. ૧૪૧૧), શીલ વિશે (સં. ૧૪૧૧) એ કૃતિઓ જાણવામાં આવી છે. આમાંની પ્રથમ બે કૃતિના આદિ અંત નોંધાયેલા મળે છે.^૧ આમાંની કલાવતીનો રાસ એ કૃતિમાં તત્કાલીન ભાષાના અંશો ઠીક ઠીક સચવાઈ રહેલા મળે છે; જેમકે

આદિ—રક્ષત ક્ષેત્રિ રે નગરી છિ મગલાવતી,
શંખ રાજ રે રાજ કરમ જસિહ સૂરપતી,

૧ જૈ. ગૂ. કા. ભાગ ૧ લો, પૃ. ૧૪-૧૫

૨ છાયા : ભરતક્ષેત્રે રે નગરી છ મુગલાવતી^૧

શંખ રાજ રે રાજ્ય કરે જેવો સુરપતિ,

એક દિવસે રે રામે મંત્રી(ને) બોલાવ્યો

દત્ત મંત્રી રે દેશાવરથી આવ્યો. ૧

એક દિવસે રે રાઘ મંત્રી બોલાવીહ,
દત્ત મંત્રી રે દેસાહરથી આવીહ.

અંત—ભૂપત્ન સુત રાજ થાપી લીધુ સંયમ સુખ-ભરિય,
દેવલોકિ બિહુ પુહતા સુગતિ જસિ અવતરી,
કલાવતીની પછીય સગાય, ન પડીય સંસાર-સિઈ,
વિજયભદ્ર મુનિવર સતીય ધ્યાય, મોક્ષ જમ્ય લીલ-સિઈ. ૪૯
આ અવતરણમાં, જસિહ, બોલાવીહ, આવીહ, ભરિય, જસિ,
પડીય, સિઈ, જમ્ય વગેરે રૂપો મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ
ભૂમિકાનાં રૂપ છે. બેશક લલિયાના કે ગમે તે દોષે ભૂપત્ન, લીધુ,
એ વગેરે રૂપો મધ્ય. ગૂજ.ની દ્વિતીય ભૂમિકાનાં અને દિવસે એ
ચતુર્થ ભૂમિકાનું વૈદરૂપક રૂપ પણ આમાં મળે છે. ભાષા-સ્વરૂપ
રૂપ રીતે શુદ્ધ ગૂજરાતી થઈ ચૂક્યું છે.

૩. આ કાળનું મહત્ત્વનું બીજું કાવ્ય વિનયપ્રભનો ગૌતમરાસ છે.
પહેલાં તો કાળ “જૈનપ્રબોધ” માસિકમાં અને પછી—સ્વ. ચીમનલાલ
દલાલે પ્રાચીન ગૂજર કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ નહોતો કર્યો તે પૂર્વે—સૌથી
જૂનામાં જૂની કૃતિ તરીકે આ રાસ ભાવનગરની જૈન-ધર્મપ્રસારક
સભા તરફથી સં ૧૯૬૫ (ઈ. સ. ૧૯૦૯)માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં
આવ્યો હતો, ત્યારે મોટા ભાગના વિદ્વાનોએ એ રાસના કર્તા વિજય-
પ્રભ (?) ઉર્ફે ઉદયવંતને ગૂજરાતી ભાષાનો આદિકવિ માન્યો હતો,^૧
પણ હવે ગૂજરાતી ભાષાના આદિકવિ તરીકે આ. હેમચંદ્ર સિવાય બીજા

ભૂપનો સુત રાજ થાપી લીધો સંયમ સુખ-ભરે
દેવલોકે બે પહોચ્યા સુગતિ જેને અવતરી.

કલાવતીની પછી સગાય (=સ્વાધ્યાય) ન પડાય સંસાર શું
વિજયભદ્ર મુનિવર સતી(ને) ધ્યાય, મોક્ષે જમ્યે લીલાશું. ૪૯

૧ જૈન ડૉ. હેરોલ્ડ, (ઈ. સ. ૧૯૧૫) વર્ષ ૧૧ પૃ. ૩૦૧માં શ્રી. ગોકુલ-
દાસ ના. ગાધીને “પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય” એ લેખ. (જૈન
ઈતિહાસ-સાહિત્ય અંક).

કોઈને મૂકી શકાય તેમ નથી. “ભરતેશ્વર-આહુબલિરાસુ” (સં. ૧૨૪૧)-ના કર્તા શાલિભદ્રસૂરિને આપણે આદિકવિ ગણવા લલચાઈયે, પણ તે તો પ્રાચીન ગૂજરાતીની ખીજ ભૂમિકાનો કવિ છે; પ્રથમ ભૂમિકાના કવિઓ તે પૂર્વે છે જ, જેમાં આ. હેમચંદ્રનું પ્રાથમ્ય છે. મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં પણ વિનયપ્રભના સમકાલીન પંચપંડવચરિત-કાર (સં. ૧૪૧૦) શાલિભદ્રસૂરિ, ક્ષેત્રપ્રકાશરાસ-કાર જયાનંદસૂરિ અને કમલાવતીરાસ વગેરેના કર્તા વિનયભદ્ર છે જ. આ સમકાલીનોમાંથી કોને આદિકવિ માનવો? અને એ પૂર્વેની કૃતિઓ મળે તો આદિકવિનું માન વારંવાર બદલાવ્યા કરવું પડે; અને છતાં ગૂજરાતીનો આદિકવિ તો તે તે ન જ થાય.

બધી મળી પદ કડીનો પણ છ ભાસામાં વિભક્ત થયેલો, દરેક ભાસાને અંતે એક એક વસ્તુ છંદ આપતો આ રાસ કવિની સં. ૧૪૧૨ ની કૃતિ છે; જેમકે

૧અઉદહસે ખારોત્તર વરિસે, (ગાયમગણધર કૈવલ-દિવસે)

ખંભનચર પ્રભુપાસ-પસાયે, કીધો કવિત ઉપગારપરો.

આદિહી મંગલ એહ ભણીને, પર્વ મહોત્સવ પહોલો દીને,

રિક્ષિવૃક્ષિ કલ્યાણકરો. પદ

આ ઉપરથી જણાય છે કે કવિએ ખંભાતના પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં રહી આ રાસ રચ્યો છે.

જૂના ભાગમાં લેખકની છાપ નથી; પણ પછીની મોડી હાથ-પ્રતમાં છે. “જૈનપ્રબોધ”માં વધુ ત્રણ કડી છપાયેલી છે. તે પ્રમાણે કર્તાનું નામ ઉદયવંત (= વિનયભદ્ર ખીજું નામ) જણાય છે:

રગૌતમ સ્વામીનો રાસ ભણીને, ચઉવિહ સંધ રલિયાયત કીને,
સયલ સંધ આણંદકરો;

૧ છાયા: ચૌદસે ખારોત્તર વર્ષે, (ગૌતમ-ગણધર કૈવલ્ય-દિવસે), ખંભાત-નગર પ્રભુ-પાર્શ્વ-પ્રસાદે કીધો કવિત ઉપકાર-પર. આદિમાં મંગલ એ ભણીને, પર્વ મહોત્સવ પહોલો દીને, રિક્ષિવૃક્ષિ કલ્યાણ-કર. પદ
૨ ભાષા સ્પષ્ટ છે: છાયાની જરૂર નથી.

કુંકુમચંદન છડો દેવરાવો, માણેક મોતીના ચોક પુરાવો,
રચણ સિંહાસણ બેસણું એ. ૬૦

તિહાં બેસી ગુરુ દેશના દેશે, ભવિક જીવનાં કાળ સરેસે,
ઉદયવંત (વિજયભદ્ર) મુનિ એમ ભણે એ;
ગૌતમ સ્વામી તણો એ રાસ, ભણતાં સુણતાં લીલવિલાસ,
સાસન મુખનિધિ સંપન્ને એ. ૬૧

એહ રાસ જે ભણે ભણાવે, વર મયગલ લચ્છી ધર આવે,
મનવંછિત આશા ફળે એ. ૬૨

(આ પાઠની આમ ભાષા અર્વાચીન જેવી થઈ ગઈ છે.)

આ કવિનું સાચું નામ વિનયપ્રભ છે; જેમકે—

દેવહ ધુરિ અરિહંત નમીજઈ, વિનયપ્રભ ઉવચાય થુણીજઈ.

આ વિનયપ્રભસૂરિ જિનકુશલસૂરિના શિષ્ય હતા અને એમને
ઉપાધ્યાયનું પદ મળેલું હતું. એમણે જ “ગૌતમરાસ” રચ્યાનો જૂનો
ઉદ્દેશ્ય એક અપ્રસિદ્ધ પદાવલીમાં નોંધાયેલો છે. ઉપરના પહેલા
અવતરણમાં ઉદયવંત (વિજયભદ્ર) નામ મળે છે, તેમાંનું વિજયભદ્ર
તે વિનયપ્રભ બોધ્યે; અને બીજા અવતરણ પ્રમાણે તો તે ઉદયવંત
વિનયપ્રભ જ છે.

કવિતાની દૃષ્ટિએ પણ આ નાના રાસમાં અમત્કૃતિ છે, અને
તે જૂની ધાટીની આલંકારિક પદ્ધતિના પરિણામે:

ભાસા—તવ ચડિઓ ધણમાણ ગળે, ઈંદ્રભૂષ ભૂદેવ તો;
હુંકારો કરિ સંચરિઅ, કવણસુ જિણવર દેવ તો. ૧૭
ચોજન ભૂમિ સમોસરણ, પેખે પ્રથમારંભ તો;
દહદિસિ દેખે વિવિધ વધુ, આવંતી સુર-રંભ તો. ૧૮
મણિમય તોરણ દંડધજ, કોસીસે નવ ધાટ તો;
વચર વિવર્ણિત જંતુ-ગણ, પ્રાતીહાર જ આઠ તો. ૧૯

૧૭-૧૮ ને. શૂ. કવિઓ ભાગ ૧ લો., પૃ. ૧૫-૧૬

છાયા : દેવોને ધુરે અહંત નમિયે, વિનયપ્રભ ઉપાધ્યાય સ્તવિયે.

સુર નર કિનર અસુરવર, ઇંદ્ર ઇંદ્રાણી રાય તો;
 ચિત્તે ચમકિય ચિત્તવે એ, સેવંતા પ્રભુપાય તો. ૨૦
 સહસકિરણ સમ વીર નિણ, પેખવે રૂપ વિશાલ તો;
 એહ અસંભવ સંભવે એ, સાચો એ ઇંદ્રનલ તો. ૨૧
 તવ ખોલાવે ત્રિજગુરુ, ઇંદ્રભૂધ નામેણ તો;
 શ્રીમુખે સંસય સામિ સવે, ફેડે વેદ-પએણ તો. ૨૨
 માન મેલહી મદ ઠેલી કરી, ભક્તિએ નામે શીસ તો;
 પંચ સયાંશું વ્રત લીઓ એ, ગાયમ પહેલો સીસ તો. ૨૩
 અંધવ સંજમ સુણવિ કરી, અગનિભૂધ આવેચ તો;
 નામ લેધ અભ્યાસ કરે, તે પણ પ્રતિષ્ઠા ય તો. ૨૪
 ઇણે અનુક્રમે ગણહરચણ, યાપ્યા વીરે અગ્યાર તો;
 તવ ઉપદેસે ભુવનગુરુ, સંચમશું વ્રત ધાર તો. ૨૫
 બિહુ ઉપવાસે પારણું એ, આપણપે વિહરંત તો;
 ગાયમ સંચમ જગ સચલ જયજયકાર કરંત તો. ૨૬

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ આ રાસ જોતાં નીચે મુજબ કડીઓ છે:

ભાસા (૧)—કડી ૧-૬ રોળા છંદ

„ ૭ મી વસ્તુ છંદ

ભાસા (૨)—„ ૮-૧૫ ચરણાકુલ છંદ

„ ૧૬ મી વસ્તુ છંદ

ભાસા (૩)—„ ૧૭-૨૬ દોહરા

„ ૨૭ મી વસ્તુ છંદ

ભાસા (૪)—„ ૨૮-૪૪ સમપદે અનુપ્રાસવાળા સોરઠા

„ ૪૪ મી વસ્તુ છંદ

ભાસા (૫)—„ ૪૫-૪૯ ચાર અર્ધના નિરનુપ્રાસ સોરઠા

„ ૫૦ મી વસ્તુ છંદ

૧ ગૌતમ સ્વામીનો રાસ (જે. પ્ર. સભા, ભાવનગર), પૃ. ૯-૧૦; ભાસા
 રૂપ છે; છાયાની જરૂર નથી.

ભાસા (૬)—,, ૫૧-૫૯ ૧૬+૧૬+૧૩ માત્રાનાં અર્ધવાળો અર્ધ-
સમ છે

પણ આ છંદોમાં ગેયતાનું તત્ત્વ સંપૂર્ણ જળવાયેલું મળે છે. ઉપર ૩ જ ભાસા આપવામાં આવી છે, તેમાં પ્રત્યેક અર્ધને છેડે “તો” નિરર્થક ઉમેરાયેલો મળે છે, તે એ વાતની સાક્ષી આપે છે; જ્યારે પાંચમી ભાસામાં પ્રત્યેક અર્ધમાં ૧ લા શબ્દ પછી “ઐ” “રેવંત-ગિરિરાસુ”ના છેદલા કડવામાં ઉમેરાયેલો મળે છે તે પ્રકારનો જ મળે છે.

અસલ સારી હાથપ્રતને અભાવે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ભાષા નથી મળતી, અને અષ્ટ, અહિ ને સ્થળે પ્રાયઃ એ-ઓ થઈ ગયેલા મળે છે, આમ છતાં સંબંધક ભૂતકૃદંતો વગેરે રૂપો જોતાં જૂની લાક્ષણિકતા સ્પષ્ટ તરી આવે છે. બીજી ભાસાઓ કરતાં ૧ લી ભાસામાં જૂનાં રૂપો ઠીક ઠીક સચવાઈ રહ્યાં છે:

૧વીર જિણેસર-ચરણકમલ-કચ-વાસો,

પણુમવિ પલણિસુ સામિ સાલ ગાયમશુરુ-રાસો;

મણુ તણુ વચણુ એકંત કરવિ નિસુણો ભો ભવિયા,

જિમ નિવસે તુમ દેહગેહ ગુણુ-ગણુ ગહગહિયા. ૧

જંબુ દીવ સિરિ ભરહંખિત ખોણીતલમંડણુ,

મગધ દેસ સેણીય નરેશ રીઉદલ-બલખંડણુ;

ધણુવર ગુબ્બર નામ ગામ જહિં ગુણુ ગણુ-સજ્જન,

વિષ્પ વસે વસુભૂધ તથ્ય તસુ પુહવી ભજ્જન. ૨

તાણુ પુત્ત સિરિ ઈદમૂધ ભૂવલય-પસિદ્ધો,

ચઉદહ વિજ્જન વિવિહરવ નારિ-રસવિદ્ધો (લુદ્ધો);

વિનય વિવેક વિચાર સાર ગુણુગણુહ મનોહર,

સાત હાથ સુપ્રમાણુ દેહ રૂપે રંભાવર. ૩

નયણુ વચણુ કર ચરણુ જિણુવિ પંકજ જલે પાડિય,

તેજે તારા ચંદ્ર સૂર આકાશે ભમાડિય;

રૂવે મથણ અનંગ કરવિ મેદિહઓ નિરધાડિય,

ધીરમેં મેરુ ગંભીર સિંધુ અંગિમ ચયચાડિય.

૪

પેખવિ નિરુવમ રૂવ જસ જણુ જ'પે કિંચિય,

એકાકિ કલિભીતે ધૃથ ગુણુ મેહલ્યા સંચિય;

અહવા નિશ્ચે પુવ્વજમ્મે નિણુવર ઇણે અંચિય,

રંભા પહમા ગૌરી ગંગ રતિ હા વિધિ વંચિય.

૫

નહિ બુધ નહિ ગુરુ કવિ ન કોઇ જમુ આગલ રહિઓ,

પંચસમા ગુણુ પાત્ર છાત્ર હોંડે પરિવરિઓ;

કરે નિરંતર ચક્ષુ કર્મ મિથ્યામતિ મોહિય,

ઇણે છલિ હોસે ચરણુ-દંસણુહ વિસોહિય.

૬

ઉપર મોટા અક્ષરમાં આપેલા શબ્દો બાદ કરતાં બાકી સ્વરૂપ સ્પષ્ટ જૂનું છે, જેમાં અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા રાખવાનો પ્રયત્ન છે. અહીં, અહિ પૃથક્ કરતાં મોટા અક્ષરવાળા શબ્દો મધ્ય ગૂ. ના બની જાય છે, જેમાં છંદ પ્રમાણે જલે-આકાશે-ને સ્થાને જલિ, આકાશિ, ભીતે-ને સ્થાને ભીતિ, -જમ્મે-નું પણ-જમ્મિ, ઇણે-નું ઇણિ, મેદિહઓ-ને સ્થાને મેદિહઉ રૂપ ઇષ્ટ છે.

પણુ આ કાવ્યની જૂની હાથપ્રત ઉપરથી સ્વ. દલાલે અને શ્રી. મો. દ. દેસાઈએ લીધેલા અવતરણમાં મૂળ મધ્ય. ગૂજ. ની ૧ લી. ભૂમિકા મળી આવે છે; તે કવિના સમયની ભાષાનો ખ્યાલ આપશે: આદિ—પ્રણવાક્ષર પહિલૂં એ ભણીજઘ માયા ખીજઘ સિઝંતિ સુણીજઘ શ્રીમુખિ શોભા જ સંભઘ એ.

x

x

x

અંત—દેવહ ધુરિ અરિહંત નમીજઘ, વિનયપ્પહ ઉવઝાય થુણીજઘ,

ઇણિ મંત્રિ ગોયમ નમહ એ.

૪૮

પરંવર વસતા કાંઘ કરીજઘ, દેસ દેશાંતર કાંઘ ભમીજઘ,

કવણુ કાનિ આયાસ-કર.

પ્રહિ ઉઠી ગોયમં સંભરીજઘ, કાન સમગ્રહ જન ખિણિ રીઝઘ,

નવનિધિ વિલસઘ તાંહ યાટ.

૪૯

ચઉદ્દહસર્થ આરોત્તર વરિસે, ખંભ નચરિ સિરિ પાસ પસાઈ,
કીર્તિ કવિત ઉપગારવરો.

આદિહિ મંગલ એઅ ભણીજઈ, પરવિ મહોછવિ પહિલૂં દીજઈ,
રિદ્ધિ વૃદ્ધિ કલ્યાણકરો. ૫૦૧

આમાં અઈ, અઉ છૂટા છે, પણ પહિલૂંમાં અઉ એક દીર્ઘરૂપે
આવી ગયું છે, જે મધ્ય. ગૂજ. ની બીજી ભૂમિકાની લાક્ષણિકતા છે,
પણ જેનો આરંભ ૧ લી ભૂમિકામાં આછો આછો થવા લાગ્યો હતો.
ઉપરના અવતરણની ભાષામાં હવે અન્નણ્યું તત્ત્વ નથી આવતું,
અપવાદરૂપે ષષ્ઠી વિભક્તિનો “હ” પ્રત્યય માત્ર છે; અને આ જ
પરિચિતતા તે મધ્ય. ગૂજરાતીની સૂચક છે.

૪. સં. ૧૪૧૫ માં રચાયેલો “ત્રિવિક્રમરાસ” જાણવામાં
આવ્યો છે,^૨ જેના કર્તા ખરતરગચ્છના જિનોદયસૂરિ છે. આ કાવ્યના
વિષયમાં વિશેષ માહિતી હાલ પ્રાપ્ય નથી. આ કવિ મૂળ પાલણપુરના
રુદ્રપાલ અને ધારલદેવીને ત્યાં સં. ૧૩૭૫ માં જન્મેલા. બાળ નામ
સમર; પણ તેમણે કુંવારાં સં. ૧૩૮૨ માં દીક્ષા લીધી; સોમપ્રભ
નામ થયું. સં. ૧૪૦૬ માં જેસલમીરમાં તેમને વાચનાચાર્યની પદવી
મળી. સં. ૧૪૧૫ માં ખંભાતમાં તરુણપ્રભાચાર્યને હાથે “જિનોદયસૂરિ”
નામે અભિષિક્ત થયા. સં. ૧૪૩૨ માં ગુજરી ગયા. સં. ૧૪૧૫ એ,
ગુરુના અભિષેકના વર્ષ લગભગમાં તેના એક શિષ્ય જ્ઞાનકલશમુનિનો
રચેલો “શ્રીજિનોદયસૂરિપદ્માભિષેકરાસ” પ્રસિદ્ધ થયો છે.

સુહુરુ-ગુણ ગાયંતુ, સયલ લોચ વંછિય લહએ
રમલ રાસુ ઇહ રંગિ, “જ્ઞાનકલસ” મુનિ ઇમ કહએ.૩

૧ જૈન. ગૂ. કૃતિઓ, ભાગ ૧લો, પૃ. ૧૫-૧૬; ભાષા સ્પષ્ટ છે.

૨ એજન, પૃ. ૧૭

૩ એ. જૈ. કા. સં, પૃ. ૩૮૮. આ કાવ્ય મુનિ શ્રીજિનવિજયજીએ જૈ.
એ. ગુ. કા. સં. પૃ. ૨૨૮-૩૦ ઉપર પણ છપાવ્યું છે.

૩૭ કડીના આ નાના રાસમાં સં. ૧૪૧૫ માં તરુણપ્રભાચાર્યે શ્રીનિનોદયસૂરિનો પદ્મલિષેક કર્યો તેનું સુંદર વર્ણન છે. ખરતરગચ્છના સાધુઓએ આપેલા આવા ઐતિ. રાસ ઘણા મળે છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ રાસની મહત્તા એ છે કે તેમાં નિનોદયસૂરિની પૂર્વ ગુરુપરંપરા આપવામાં આવી છે; એ ઉપરાંત દ્વિહીમાં વસતા રતનસીહ અને પૂનિગ એ બે જૈન શ્રેષ્ઠીઓએ ખંભાત આવી નિનોદયસૂરિના પદ્મલિષેકનો પ્રસંગ સં. ૧૩૧૫ ના આષાઢ સુદિ ૧૩ ને દિવસે તરુણપ્રભાચાર્યના પ્રમુખપદે ઊજવ્યો, તે હકીકત પણ આપવામાં આવી છે:

કાવ્ય સાદું પણ આલંકારિક પદ્ધતિનું છે; જેમકે

ધાત—ગચ્છમંડણ ગચ્છમંડણ, સાખ-સિંગારુ ।

નંગમુ કિરિ કપ્પતરુ, ભવિય લોચ સંપત્તિકારણ ।

તવ-સંજમ-નાણનિહિ, સુગુરુચણ સંસારતારણ ।

સુહગુરુ સિરિ ‘નિણલબ્ધસૂરિ’, પટ્ટકમલ-માયંડ ।

આયહુ સિરિ ‘નિણચન્દ્રસૂરિ’, જે તવ તેય પ્રચંડ ॥૮૧॥

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ જોતાં ૧ થી ૭ કડી રોળામાં, ૮-૧૭-૨૭ એ ત્રણ કડી “ ધાત ” એ મથાળે, પણ વસ્તુ છંદમાં, ૬ થી ૧૬ નિરનુપ્રાસ પણ ગેયતા જળવવા પ્રત્યેક અર્ધમાં ૧ લા શબ્દ પછી ‘ઈ’ જળવતા સોરઠામાં અને ૧૮ થી ૩૭ વિષમ પદે અનુપ્રાસવાળા સોરઠામાં છે. એ બંધમાં ખાસ વૈવિધ્ય જણાતું નથી.

૧ એજન, પૃ. ૩૮૫-૮૬

છાયા : ગચ્છમંડન ગચ્છમંડન સાખા-શૃંગાર

નંગમ શું કલ્પતરુ ભવ્ય લોક-સંપત્તિ-કારણ ।

તપ-સંજમ-જ્ઞાનનિધિ સુગુરુરત્ન સંસારતારણ ।

શુભ શુરુ શ્રીનિલબ્ધસૂરિ, પાટ-કમલ-માર્તંડ ।

ધ્યાયો શ્રીનિચન્દ્રસૂરિ, જે તપ તેજ પ્રચંડ ॥૮૧॥

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિલોક્તાં આ કાવ્ય અપભ્રંશની છાંટવાળી મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના આરંભની સંક્રાંતિકાળની ભૂમિકા આપે છે. જૂનાં રૂપોને સાચવી રાખવાનો સાહિત્યકીય સ્વરૂપે તેમાં અવશ્ય પ્રયત્ન છે; એટલે આપણે એને મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં ન પણ લેખિયે તો ચાલે; સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોનો પ્રચાર આથીયે જૂનો છે. “તાસુ સીસુ” જેવાં નવાં રૂપો આમ છતાં વપરાયેલાં મળે છે: એ સાથે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, એવાં રૂપો : ઢીલિય નયરે, રૂદાપલ, નીખઉ, સધરો, લહીજઘ, પાટિ-પાટ, ઇણિ પરિ, ધરિ-ધરિ, દીસઘ, જમણવાર (= જમણવાર), ખિસએ (= ખસે), કાપકુ, લેખઘ, દીઠઉ, મઝારિ, એ શબ્દો છે. બાકીની લાક્ષણિકતા ગૌર્જર અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીની ઉત્તર ભૂમિકાની છે.

“રાસ” રમાતા હતા તેની ખાત્રી આ કાવ્યમાં પણ મળે છે:

નાયઘ એ નયણ વિશાલ, ચંદ્રવયણિ મન રંગભરે ।

નવ રંગિ એ રાસુ રમંતિ ખેલા ખેલિય સુપરિવરે ॥૨૦॥૧

કર્તાના વિષયમાં વિશેષ માહિતી મળતી નથી. પટ્ટાભિષેક સં. ૧૪૧૫ માં થયેલો હોવાને કારણે કાવ્યકૃતિ પણ એ વર્ષ કે એક એ વર્ષ પછી થઈ જણાય છે.

૫. દરેક છંપાને અંતે કવિએ પોતાના નામની છાપ આપી હોય તેવા છંપાઓ જૂના સાહિત્યમાં જેવામાં નથી આવ્યા. ૧૫ માં શતકના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા એક પહરાજ નામના કવિએ પોતાના ગુરુ, ઉપર્યુક્ત જિનોદયસૂરિ (સં. ૧૪૧૫ માં પાટ એકા)ની સ્તુતિના ૬ છંપા બનાવ્યા છે, તે પ્રત્યેકમાં તેણે છેલ્લી લીટીમાં પોતાનું નામ જોડ્યું છે:

સુણિવર મનુમય કલિહિ ભત્તિ જિણવરહ મનાવઘ ।

અવર તરુણિ નહુ ગમઘ સિદ્ધિ રમણિ ઇહ ભાવઘ ।

૧ છાયા: નાયે એ નયન વિશાલ ચંદ્રવદની મને રંગભરે ।

૧૧ નવ રંગે એ રાસ રમે, ખેલા ખેલે સુપરિવાર ॥૨૦॥

કરમ તવણિ બહુ ભંગિ રંગિ આગમ વખાણમ ।
 અબુધ જીવ બોહંત લેત સુભત્યહ નાણ્ય ।
 જિણુદયસૂરિ ગચ્છાહવઈ મુખ મગિ ધોરિ સુપહ ।
 “પહુરાજ” ભણમ સુપસાહ કરિ સિવ મારગ દિખાલ મહુ ॥૨૧॥

X

X

X

કવણિ કવણિ ગુણિ ગુણુઈ કવણિ કિણિ ભેય વખાણુહ ।
 થૂલભદ્ર તુહ સીલ લખ્ધ ગોચમ તુહ જાણુહ ।
 પાવપંક મહ મલિહ દલિહ કંદર્પ નિરુત્તહ ।
 તુહ મુનિવર સિરિ તિલહ ભવિય કમ્પયરુ પહત્તહ ।
 જિણુદયસૂરિ મણહરરણ સુગુરુ પટ્ઠધર ઉદ્ધરણ ।
 “પહુરાજ” ભણમ ઇમ જાણિ કરિ, ફલ મન વંછિહ સુહકરણ ॥૨૨॥

અપભ્રંશકાલીન રૂપોને સાચવી રાખવાનો કવિનો પ્રયત્ન છે, છતાં વખાણમ, લેત, ધોરિ, મારગ, દિખાલ (=દેખાડ), ઇમ જાણિ કરિ, વગેરે શબ્દો તેના સમયની ભાષાનો ખ્યાલ આપે છે.

૧ ઐ. જૈ. કા. સં., પૃ. ૩૬-૪૦

છાયા : મુનિવર મનોમય કલિત-ભક્તિ(એ) જિનવરને મનાવે ।
 અવર તરુણી ન ગમે, સિદ્ધિ રમણી એને ભાવે ।
 કરે તપન બહુ ભંગે રંગે આગમ(ને) વખાણે ।
 અબુધ જીવ(ને) બોધે, લેતા શુભાર્થનું જ્ઞાન ।
 જિનોદયસૂરિ ગચ્છાધિપતિ-મુખ્ય માર્ગ ધોરી સુપથે ।
 “પૃથુરાજ” ભણે, સુપ્રસાદ કર, શિવમાર્ગ દેખાડ મને ॥૨૩॥

X

X

X

કોણ કોણ ગુણે સ્તવું કોણ કોણ ભેદે વખાણું ।
 સ્થૂલભદ્ર તું શીલ-લખ્ધે ગૌતમ તું જાણું ।
 પાપપંક-મદ-મેલો-દલિત-કંદર્પ નક્કી ।
 તું મુનિવર-શિરે-તિલક ભવ્ય-કલ્પતરુ પ્રાપ્ત (છા) ।
 જિનોદયસૂરિ મનોહરરત્ન સુગુરુ પટ્ઠધર ઉદ્ધરક ।
 “પૃથુરાજ” ભણે, એમ જાણી કરી ફલ મનવાંછિત શુભકરણ ॥૨૪॥

આ જ સમય લગભગનો કાઈ અજ્ઞાતનો જિનપ્રભસૂરિની સ્તુતિનો
છયો છે, તે પણ લક્ષ્યમાં લેવા જેવો છે:

ગયણ થકી જિનકુલહ આણિ ઓઘંઠ ઉતારી ।

કિયો મહિષ સ્યું વાદ સુણ્યહ નગરી નવખારી ।

ખાતિસાહ રંજિયહ સાથિ વડ વૃક્ષ ચલાયહ ।

શત્રુજય રાધણ સરિસ, વરિસ દુર્ઘઠ ઝડ લ્યાયહ ।

જિણ દોરડહ મુદ્રિકા પકટ કીય, જિનપ્રતિમા ધુલિય વચણ ।

જિણપ્રભસૂરિ ખરતર સુગચ્છિ, ભરતક્ષેત્ર-મંડિય-રચણ ॥૧॥^૧

આ અવતરણમાં સ્યું, સુણ્યહ, સાથિ, ચલાયહ, લ્યાયહ, દોરડહ,
એ શબ્દોનું મધ્ય. ગૂ. પાછું લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. ભાષા નવી ભૂમિ-
કામાં રૂઢ થતી આવતી હતી, તેના આ નમૂના છે.

૬. સં. ૧૪૨૩ માં રચાયેલો “ જ્ઞાન પંચમી ચોપાધ ” નામની
એક કૃતિ મળી આવી છે. જિનોદયસૂરિના એક શિષ્ય અતે ઠક્કર
માદહેના પુત્ર શ્રાવક વિદ્વાણ્યે એ રચી છે:

ઠક્કર માદહેપુત્ર વિદ્વાણ્ય પલાણ્ય સુદ્ધમણી

હરખિદિ લાગહ ચીતુ ચઉદસઘ તેવીસમએ

સિય ભાવય ધગ્યાસિ ગુરુવાસરિ હહ ઉપનહ

નયરવિહાર મઝારિ પંચમિદ્વલુ ધમ ગાહયહ ॥૫૪૬॥૨

૧ એજન, પૃ. ૪૨

છાયા : ગગન થકી જિનકુલને આણે ઓઘે ઉતારી ।

કયો મહિષશું વાદ, સુણ્યો નગરી-નવખારી (?) ।

પાદશાહ(ને) રંજ્યો, સાથે વડ વૃક્ષ ચલાવ્યો ।

શત્રુજય-રાયના-સરસો વર્ષા-દૂધની એ ઝટ લાવ્યો ।

જેણે દોરડે મુદ્રિકા પ્રકટ કરી, જિનપ્રતિમા ધોલી વચન ।

જિનપ્રભસૂરિ ખરતર સુગચ્છ ભરતક્ષેત્ર-મંડિત-રત્ન ॥૧॥

૨ પ મી સા. પરિ. રીપોર્ટ, સ્વ. સી. ડી. દલાલનો નિબંધ, પૃ. ૨૪

છાયા : ઠક્કર માદહે-પુત્ર વિદ્વાણ્ય ભણે શુદ્ધ મને

હરખે લાગ્યું ચિત્ત ચૌદસે ત્રેવીસમે ।

ખરતર ગચ્છના જિનોદયસૂરિને આચાર્યપદ સં. ૧૪૧૫ માં મળ્યું હતું, તેનો આ કવિ શિષ્ય હોય તેમ લાગે છે. આ જિનોદયસૂરિને લગતાં જ્ઞાનકલશ અને મેરુનંદન વગેરેનાં કાવ્યો પણ જાણીતાં છે.

“જ્ઞાન પંચમી ચોપાધ” એ ૫૪૮ કડીનું ધાર્મિક કાવ્ય છે. આ કાવ્ય છપાયું નહિ હોવાથી વિશેષ માહિતી આપી શકાય તેમ નથી.

અંધની દષ્ટિએ જોતાં તેમાં ઉપરનો સોરઠાનો ઢાળ અને છલ્લે રાળા છે. ચોપાધ તો ચાલુ જ છે; જેવી કે

ચઉદસઘ તેઘસા સાર મંડલ મગધ નયર વિહાર.

ક્રિયક કવિતુ હરિષે આપને બહુ ફલ હોય પંચમી સુને.^૧

ભાષાની દષ્ટિએ વિચાર કરતાં જૂનાં રૂપો સાચવી રાખવા તરફનું વલણ સ્પષ્ટ છે; છતાં આપને, સુને, હોય, નર (ઉકાર વિનાનું રૂપ), વગેરે રૂપો નવાં સ્વરૂપનાં પ્રયોગનાં મળે છે.

૭. સં. ૧૪૧૧ માં વિજયભદ્રે રચેલ “હંસરાજ વચ્છરાજ ચઉપધ” સૌથી જૂની ગૂજરાતી લોકકથા આપણા જાણવામાં આવી છે, તે પછી માત્ર છ વર્ષે અસાધત નામના એક કવિએ તેજ વિષયને લઈ “હંસાઉલી” એ મથાળે હંસ અને વચ્છના ચરિતનો પવાડો રચ્યો છે, તે તે કાવ્યને અંતે આવેલા નીચેના ઉલ્લેખથી જાણાય છે:

સંવત ૧૪ ચક્ર(?) ચંદ્ર મુનિ શંખ વછહંસવર-ચરિત અસંધ ।

બાવન વીર કથા રસ લીહ એહ પવાડુ અસાધત કહિહ ॥૧॥૨

સિત ભાદરવા-અગિયારસે ગુરુવાસરે આ બપોળે

નગર-વિહાર મોઝાર પંચમી-ફલ એમ ગાયું ॥૫૪૬॥

૧ છાયા:

ચૌદશે ત્રેવીસા સાર મંડલ મગધ નગરવિહાર ।

કર્તુ કવિત હરિષે આપણે, બહુ ફલ હોય પંચમી સુણે ॥

૨ અસાધતના આ કાવ્યની હાયપ્રત મોડી મળતી હોવાથી ભાષા સ્પષ્ટ છે; તેથી છાયા નથી આપી. ગ. વ. સો. દ. હ. લિ. ગ્રં. નં. ૫૫૩

[નોંધ:--સં. ૧૪ પછી ચક્ર-ચંદ્ર-મુનિ-શંખમાં ત્રણ માત્રા વધે છે. મને એમ લાગે છે કે પાઠ “સંવત ૧૪ ચઉદ ચંદ્ર મુનિ શંખ” હશે; પણ ચઉદ એમ સ્પષ્ટ લખવું જોઈએ, ત્યાં મંદિગ્ધ ચક્ર-ચક્ર એવી બંને વંચાય તેવી જોડણી હોવાથી ચક્ર રાખવા જતાં ચંદ્રને ઉમેર્યો માનવો પડે છે. વિકલ્પ સ્વીકારતાં $૧૪ + ચક્ર^૨ મુનિ^૭ = ૧૪૨૭$ અથવા $૧૪ + ચંદ્ર^૧ મુનિ^૭ = ૧૪૧૭$ એમ વાંચી શકાય. આને ૧૪૭૨ અને ૧૪૭૧ વાંચવાનું દિલ પણ થાય, ચક્રમુનિ કે ચંદ્રમુનિમાં વર્ણનાં વામતો ગતિઃ પ્રમાણે; પણ ૧૪ આંક સ્પષ્ટ આપ્યો હોવાથી ગૂંજરાતી રીત પ્રમાણે ૧૪૨૭ કે ૧૪૧૭ વાંચવું ઠીક છે.

૧૪૨૭ કરતાં ૧૪૧૭ તરફ મારું વલણ વધારે છે, એ માટે કે ચક્ર[દ]-ચક્રની જોડણીમાં લેખનમાં બહુ ભેદ નથી; તેથી પછીના “ચંદ્ર”ને સિદ્ધ માનવો. “મુનિ” ને તો કાઢી શકાય તેમ નથી. તે રીતે ૧૪૭૧ ગણવા દિલ થાય તોયે તેનો ખાસ ખાધ નથી; કેમકે તિથિ-વાર મહિને નથી આપ્યાં કે ગણતરીથી પુરવાર કરી શકાય. અસાધ્યતનો ચોક્કસ સમય મેળવવાનું હાલ ખીજું કોઈ સાધન નથી.]

આમ સંભવતઃ વિક્રમની ૧૫મી સદીની ૧લી પચીસીના ઉત્તરાર્ધ લગભગ અસાધ્યતે એક લોકકથા આપણને આપી છે. અસાધ્યત કવિનું મૂલ વતન સિદ્ધપુર હતું^૧ અને તેના પિતાનું નામ રાજરામ ઠાકર હતું. તે યજુર્વેદી ભારદ્વાજ ગોત્રનો ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ હતો. પાછળથી ગંગા નામની પાટીદાર છોકરીને બચાવવા જતાં તેને જ્ઞાતિબહિષ્કૃત થવું પડ્યું હતું અને સિદ્ધપુર છોડી જિંઝામાં હેમાળા પટેલને આશ્રયે આવી રહેવાનું થયું હતું. અહીં તેના પુત્રોનાં ત્રણ ઘર થવાને કારણે એના વંશને પાછળથી ત્રગાળા કહેવાયા છે. ત્રગાળા નાયકો અસાધ્યતને પોતાનો પૂર્વજ માને છે. આજની ભવાઈનો પિતા અસાધ્યત કહેવાય છે. તેની ૩૬૦ જેટલી ભવાઈના વેશ પ્રસિદ્ધ હતા. આજે ઘણા જ થોડા વેશ મળે છે.

આ પદોમાં છેડે “અસાધત”ની છાપ ધ્યાન ખેંચે છે. સં. ૧૪૮૫ માં હીરાણુંદસૂરિએ “વિદ્યાવિલાસ-પવાડુ” રચ્યો છે, તેમાં આવતાં પદોમાં પોતાની છાપ આપી છે. ગેય પદોમાં છાપ નાખવાનો આ પ્રકાર વિક્રમની ૧૫મી શતાબ્દીમાં પ્રચલિત થઈ ચૂક્યો હતો, તેનો પુરાવો અસાધત અત્યારે તો સૌથી જૂનો છે.

આ કૃતિ આમ એક જૈનેતર કવિની સૌથી જૂની છે. એની કવિતામાં અનુસરણુ આમ છતાં જૈન પરિપાટીનું છે; જોકે જૈન અને જૈનેતર એવી પરિપાટીનો ભેદ પાડવો એ જ ગેરવાજબી છે, કેમકે એક જ પરિપાટી ગૂજરાતમાં અનન્ય રીતે વિકસી છે; અને તે રીતે તે ચાલુ પરિપાટીનો આશ્રય કરીને અસાધતે આ લોકકથા આપી છે. એણે ચોપાઇ બંધ કાવ્યના વાહન તરીકે સ્વીકાર્યો છે, જોકે વચ્ચે વચ્ચે દૂહા, વસ્તુ, બે ગાથા, વગેરે થોડાં માત્ર આવે છે. એ બંધમાં તેણે કાવ્યપ્રવાહ પણ ઠીક ઠીક સાધ્યો છે. હંમેશા વડાભાઈ વચ્છનો પત્તો મેળવવા માટે ઢંઢેરો પિટાવી બીકું બહાર કાઢેલું તે સ્વીકારી વચ્છની રાણી ચિત્રલેખા સૂમણ શેઠ વગેરેની સાથે હંસના દરબારમાં આવે છે, એ પ્રસંગ જોઈએ:

પુષ્પદંત કીધુ શૃંગાર સૂમણ સેઠિ સહિત પરિવાર ।

રાજ કાજ શ્રવણે સાંભલિયઈં વ્યવહારીયા માહાજન મલિઈં ॥૭૭॥

સદ્ગુણ બૂલણ મિલીયા હસી આસડ પાસડ નિ ખદમશી ।

કટક કેલુ નિ કર્મસી ઘાઘઘ ધીગુ નિ ધર્મસી ॥૭૮॥

વસ્તુ વીરુમ ભણિ મ જેડિ પ્રથમુ ખૂનુ પેથડ તેડિ ।

વિરુઢ પેતઢ નલ ધીમ હાફુ ભાટુ માફુ ભીમ ॥૭૯॥

ભણિ કવિ કહાઈ કેતા નામ આપણુ માહિ બોલિ સવિ સામિ ।

સૂમણ સેઠિ માન જુ હુસિ કુણ બીલુ કો વલી પહિરસિ ॥૮૦॥

કાલુ ભણિ દૂઠ કીધું ધરિઈં તીણિ કાજ અમારુ સરિઈં ।

ન્યાતિ બિતારિ હરયા તઈં તમે તીણિ નાતરિ સગા છઈં અમે ॥૮૧॥

સહ સુધાસણિ પૂઠિ થયું રાઘ આંગણિ' ચુકિ સરિ ગયું ।

તવ પોલીયા સીધામણ હોઈ પાપિ દુઆ ન મેહલસિ કોઈ ॥૮૨॥

કાંઈ પણ સગાઈ વિનાના વેપારીઓ સૂમણ શેઠના સગાદાવે હાલી નીકળ્યા, તે પ્રસંગ કવિએ આમ ચીતર્યો છે. ચાલતી ચોપાઈમાં એ એ ઠીક ઠીક દીપે છે.

કવિનું પાત્રાલેખન પણ રોચક છે. હંસ અને વચ્છને કવિ એક એક પ્રસંગ સિવાય નાયકના ધીરોદાત્તત્વ લક્ષણમાંથી રચુત થવા દેતો નથી. જ્યાં રચુત થવાનો પ્રસંગ યોજ્યો છે, ત્યાં માત્ર બ્રાતૃવિરહ જ હેતુ છે. આમાં સામાજિક તત્ત્વ પણ ઠીક વિકસ્યું છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય મધ્ય. ગૂજ. ની ૨ જ ભૂમિકામાં આવી ગયું છે; પણ સમય જોતાં તે પ્રથમ ભૂમિકાનું છે; એટલે કે અ+ઇ, અ+ઉ, અ+ઉં (કે ક્યાંક ઊં પણ), આવી જોડણી હોય તો તે પ્રથમ ભૂમિકા અને ઇ, ઉ, ઊં હોય તો તે દ્વિતીય ભૂમિકા, આટલો ભેદ છે. એટલે કે કરઇ, કરઉ, કરઉં કે કરૂં ને સ્થાને કરિ, કરુ, કરૂં જ આ નવી ૨ જ ભૂમિકામાં માત્ર કરઇના વિકલ્પથી પ્રચારમાં આવી ગયાં હતાં. એ સ્પષ્ટ છે કે પ્રાચીન ગૂજરાતી યુગ પૂરો થઈ ગયો હતો અને મુઘાવળોધ ઐકતિકની ભાષા (મધ્ય, ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકા)નો યુગ સ્થપાઈ ગયો હતો.

૮. ખરતરગચ્છીય શ્રીજિનોદયસૂરિની દીક્ષાનો પ્રસંગ બતાવતો “શ્રીજિનોદયસૂરિ-વિવાહલહ” નામનો રાસ શ્રીજિનોદયસૂરિના એક બીજા શિષ્ય ઉપાધ્યાય મેરુનંદન ગણીએ ગુરુના સં. ૧૪૩૨ માં થયેલા મૃત્યુ પછી લખ્યો છે, કેમકે કાવ્યના અંત નજીક કવિ જણાવે છે કે:

ઘાત—અહ આણુકમિ અહ આણુકમિ પત્તુ વિહરંતુ ।

સિરિ ‘પટ્ટણિ’ સૂરિવરો, પવર સીસુ જાણેવિ નિયમણિ ।

‘બત્તીસઈ ભદ્રવઈ પઢમ પદ્મિ ઇકારસી’ દિણિ ।

સિર 'જોગહિયાયરિ' વર અરિપય નિય પય સિદ્ધા ।

સંપત્તિ સુરલોચિ પહુ, જોહેવા સુર લક્ષા ॥૪૦॥

મૈત્રુનંદને પોતે જિનોદયસૂરિના શિષ્ય હોવા વિશેનાં “ સુગુરુ-જિણુઉદયસૂરિ કરિસુ વીવાહલઉ, ” “ ધક્કુ જગિ જુગપવરુ અવરુ, નિયદિક્ખગુરુ, ” “ અમહ સો દિક્ખગુરુ દેઉ સુપસન્નઉ ” વગેરે વાક્યો જાતે જ લખ્યાં છે, એટલે એ વિષયમાં શંકા નથી. એથી તેનો સમય પણ નક્કી થઈ જાય છે. ૪૪ કડીનું આ કાવ્ય ચાલુ આલંકારિક પદ્ધતિએ જ લખાયેલું છે; જેમ કે

થાત—અત્થિ ‘ગુજ્જર’ અત્થિ ‘ગુજ્જર’ દેસુ સુવિસાહ ।

જહિ ‘પલ્હણુપુરુ’ નયરો, જલહિ જેમ નરરવણિ મંડિઉ ।

તહિ નિવસઘ સાહુ-વરો ‘રૂદ્રપાહુ’ ગુણુગણિ અખંડિઉ ।

તસુ મંદિરિ ‘ધારલ’-ઉયરે, ઉપત્તઉ સુદ્ધમારુ ।

‘સમર’ નામિ સો સમર જિમ વક્કઘ રૂપિ અપારુ ॥૮॥

ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વિચારતાં આ કાવ્યની ઉપયોગિતા જિનોદયસૂરિના ચરિત પૂરતી છે. ગૂજરાતી ભાષામાં શ્લિષ્ટગદ્યના વિકાસક તરુણપ્રભાચાર્યે એ મુનિને પદ્માભિષેક કર્યો, તે પણ તેમનું જ

૧ ઐ. જૈ. ધા. સંગ્રહ પૃ. ૩૯૮-૯૯. આ કાવ્ય જૈ. ઐ. ગૂ. ધા. સં. માં શ્રીજિનવિજયજી તરફથી અને ભાવનગરના ઐ. રા. સં. ભાગ ૩૯માં છપાયું છે.

છાયા : અથ અનુક્રમે અથ અનુક્રમે પ્રાપ્ત (થયો) વિહરતો ।

શ્રી પાટણે સૂરિવર-પ્રવર શિષ્ય નાણી નિજમને ।

ખત્રીસે ભાદરવે પ્રથમ પક્ષે અગિયારસ દિને ।

શ્રીભોજ-દૃદયાકરે વર અપી નિજ પદ-શિક્ષા ।

સંપ્રાપ્ત (થયો) સુરલોકે પ્રભુ જોધવા સુર લક્ષ ॥૪૦॥

૨, છાયા: અસ્તિ (—છે) ગુજ્જર, અસ્તિ (છે) ગુજ્જર દેશ સુવિશાલ ।

જ્યાં પાલણુપુર નગર જલધિ જેમ નર-રત્ને મંડિત ।

ત્યાં નિવસે શાહુ-વર રૂદ્રપાલ ગુણુગણે અખંડિત ।

તેને મંદિર ધારલ-ઉયરે ઉપન્યા સુદ્ધમાર ।

સમર નામે તે સમર જેમ વાગે રૂપે અપાર ॥૮॥

ઉપયોગી છે. એ સાથે પાલણપુર, ખંભાત અને પાટણ એ ત્રણ સ્થળોએ જામેલા જૈનધર્મનું પણ તેમાં સ્થાન છે.

પણ મને આ કાવ્યની ઉપયોગિતા તેના કાવ્યબંધને લઈને વિશેષ જણાઈ છે. હંદોનો પ્રયોગ નીચે મુજબ છે:

- કડી ૧ થી ૭-શુદ્ધ ૩૭ માત્રાનો માત્રામેળ મૂલણા હંદ
 „ ૮, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૯, ૩૫ અને ૪૦-“ઘાત”ને મથાળે
 વસ્તુ હંદ
 „ ૯ થી ૨૦-શુદ્ધ ૩૭ માત્રાનો માત્રામેળ મૂલણા હંદ
 „ ૨૪ થી ૨૮-પાદાકુલ ૧૬ માત્રાનો
 „ ૩૦ થી ૩૪-શુદ્ધ ૩૭ માત્રાનો માત્રામેળ મૂલણા હંદ
 „ ૩૬ થી ૩૯-
 „ ૪૧ થી ૫૪-

આમ આ કાવ્યમાં ૩૨ શુદ્ધ ૩૭ માત્રાના મૂલણા હંદ પ્રયોજાયેલ છે. નરસિંહ મહેતો સં. ૧૪૯૦ આસપાસ પોતાની કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ શરૂ કરે તે પૂર્વે ૫૮ વર્ષ ઉપર મેરુનંદન ૩૨ જોટલા મૂલણા રચી આપે છે. આ પૂર્વે ૫૦ વર્ષ ઉપર અંગદેવસૂરિએ “સમરા-રાસુ”માં ૯ કડી આપી જ છે;^૧ જેનાં મૂળ તો અગાઉ બતાવ્યું છે. તેમ પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં સં. ૧૨૭૭ લગભગ સુધી ભત્તરના “જિનપતિ-સૂરિ-ગીત”માં મળે છે, જ્યાં માત્ર એક જ કડી પ્રયોજાય છે. મેરુનંદનના મૂલણામાં જોર કેટલું છે, તે નીચેના અવ-તરણોથી સમજાશે:

અતિથિ ‘ગૂજરધરા’ સુંદરી સુંદરે

ઉરવરે રચણ હારોવમાણું ૧૪

૧ પ્રા. ગૂ. કાવ્ય સં. પૃ. ૩૪

૨ આ પૂર્વે પૃ. ૨૨૯

૩ ઐ. જૈ. કા. સં. પૃ. ૮-૯

૪ છાયા : અસ્તિ (=છે) ગુર્જરધરા સુંદરી-સુંદરે-ઉરવરે રત્નહારોપમાન

૧ લચ્છિ-કેલિહરં નયરુ 'પલ્લહણુપુરં'
સુરપુરં જેમ સિદ્ધાલિહાણું ॥૩૧॥

X

X

X

માઘ ભણુધ નિસુણિ વચ્છ લોલિમ ધણો,
તહં નવિ જાણ્યે તાસુ સાર ।
રૂપિ ન રીજ્યે મોહિ ન ભીજ્યે
દોહિલિ જલવીજ્ઞ અપાર ॥૧૪॥
લોલિ ન રાજ્યે મયણિ ન માય્યે
કાય્યે ચિત્તિ સા પરિહર્યે ।
અવર નારી અવલોચણિ રૂસ્યે
આપણુપદં સચિં સત વર્યે ॥૧૫॥

X

X

X

કટરિ ગુણુ સંચિયં કટરિ ઈંદિય જય
કટરિ સંવેગ નિન્વેય રંગં ।
આપુ દેસણુ કલા આપુ મધ નિસ્મલા
આપુ લીલા કસાયાણુ ભંગં ॥૩૮॥
તસ્સ એહ ગુણુગણું જેમ તારાણું,
કહિઉ કિમ સક્કઉં એક જીહ ।
પારુ ન પામ્યે સારથા દેવયા
સહસ મુહિ ભણુધ જઘ રત્તિ દીહ ॥૩૯॥

૨ છાયા :

લક્ષ્મીકેલીગૃહ નગર પાલણુપુર સુરપુર જેમ સિદ્ધાલિધાન ।

X

X

X

માતા ભણે, નિસુણુ વત્સ ભોળો ધણો તું ન જાણે તેનો સાર ।
રૂપે ન રીઝે મોહે ન ભીજે દોહલી જળવિયે અપાર ॥૧૪॥
લોભે ન રાજે મદને ન માયે કાયે ચિત્તે તે પરહરે ।
અવર નારી-અવલોકને રોષ-કરે આપણુપે સ્વયં સત્ય(ને) વરે ॥૧૫॥

X

X

X

ભાષાની દૃષ્ટિએ આમાં આપણને શુદ્ધ ગૌર્જર અપભ્રંશનું સ્વરૂપ જણાશે, આમ છતાં ઉપરનાં અવતરણો જ માત્ર જોવાથી જણાશે કે ગૂજરધરા, ધણો, જાણ્યો, રીજ્યો, ભીજ્યો, દોહિલી, જલવીજ, રાજ્યો, માય્યો, કાય્યો, પરિહર્યો, રસ્યો, વર્યો, બાપુ, પામ્યો એ રૂપોમાં મધ્ય. ગૂજ. ની લાક્ષણિકતા દેખાઈ ગઈ છે.

આ કવિનું “અજિતશાંતિસ્તવન” એ નામનું ૩૨ કડીનું એક બીજું કાવ્ય પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે.^૧ મેરુનંદનને “ઉપાધ્યાય”ની ઉપાધિ મળેલી હતી, તે આ કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિ “સરણિ બિહુ જિણુપાય એ શ્રીમેરુનંદણ ઉવજાય એ”થી જાણવામાં આવે છે. આ કવિની વિદ્વત્તા સંસ્કૃત ભાષામાં પણ હોવાનું આ ઉપાધિથી જણાય છે. પણ તેની તેવી સંસ્કૃત-પ્રાકૃત કૃતિઓ જાણવામાં આવી નથી.

૯. માતૃકાઓ અને કક્કા રચવાની પ્રણાલી ચાલુ હતી તેવું લગભગ સં. ૧૪૫૦ આસપાસમાં દેવસુંદરસૂરિના કાંઈ એક શિષ્યે કાક્યંધિ અઉપધ (કક્કો-ઓપાધ) ૬૯ કડીની રચીને આપી છે, તે ઉપરથી સમજાય છે. કવિનાં વિષયમાં કાવ્યમાંથી કાંઈ જાણવાનું મળી શકતું નથી. માત્ર આરંભમાં પોતે દેવસુંદરસૂરિને નમન કરે છે, તેટલું જ મળે છે:

અરિહંત સિદ્ધ આચરિય ઉવજાય સાહુ સુગુરુ દેવસુંદરસૂરિ-પાય
વંદિય સુય સામણિ સમરેવિ ધર્મ-કક્કપ ભણિસુ સંખેવિ. ૧.૨

ક્યારેક ગુણસંચિત ક્યારેક ઇંદ્રિયજય ક્યારે સંવેગ-નિર્વેદ-રંગ ।

બાપુ દેશના-કલા બાપુ મદ-નિર્મલ, બાપુ લીલા કષાયોનો ભંગ ॥૩૮॥
તેના એ ગુણગણ જેમ તારાગણ, કહી કેમ શકું, એક જલ ।

પાર ન પામે શારદા દેવતા સહસ્ર મુખે ભણે જો રાત-દિવસ ॥૩૯॥

૧ જૈન ગૂ. કવિઓ, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૧૯

૨ એજન, પૃ. ૨૦,

છાયા : અહીં સિદ્ધ આચાર્ય ઉપાધ્યાય સાધુ શુભ ગુરુ દેવસુંદરસૂરિ-પાય
વંદી, શ્રુત-સ્વામિની(ને) સમરી ધર્મકક્કો ભણીશ સંખેપે ॥૧॥

ભમઉ રૂપ, આલિં વગેરે તૃતીયા વિભક્તિમાં સાનુનાસિક હં પ્રત્યય, દીજ્ઞ, ચીતવઞ, એવડા, ખાધઈ, દીધઈ, ભિગરઞ, પામીજ્ઞ, મર્યાદાં (સાતમીનો આં પ્રત્યય), ખૂઝઞ, હાથિ, પલાવઈ, જિણુવરનું (અનંત ને સ્થાને દીર્ઘ ઇકારનો પ્રયોગ), સીઝઞ, તણૂં એ રૂપો લક્ષ્યમાં લેવા જેવાં છે. તે સાથે તત્સમ શબ્દો બહોળા પ્રમાણમાં પ્રયોજાયા છે કે જેઓએ જૂનાં અપભ્રંશકાલીન રૂપોનું સ્થાન લઈ લીધું છે. એશક આમ છતાં લક્ષ, છંડઉ (જે કે ઉ મધ્ય. ગૂ. નો છે), દુકૂખ, મુકૂખ, વગેરે જૂનાં રૂપો રહી જવા પામ્યાં છે.

૧૦. જૈન કવિઓએ મહત્ત્વનાં ઐતિહાસિક કાવ્યો આપ્યાં છે તે આપણે આ પૂર્વે જોયું છે, પણ જૈનેતરનું એક પણ મધ્યું નહોતું. તેવું એક મહત્ત્વનું કાવ્ય “રણમલ્લ છંદ” કવિ શ્રીધર વ્યાસે રચી આપ્યું છે. આ કાવ્યના આરંભમાં તેણે તૈમૂરલંગની હિંદ ઉપરની સવારીનો નિર્દેશ કર્યો છે; જેવો કે

દિલીપતિપરિભૂતૌ તદ્ દદશે દરયતે ચ બાહુબલમ્ ।

શકશલ્યે રણમલ્લે ચમતુલ્યે તિમિરલિંગે ચ ॥૫॥

દિલ્હીપતિનો પરાભવ ઇડરના રાવ રણમલ્લે પહેલાં કર્યો અને તિમિરલિંગ અત્યારે કરી રહ્યો દેખાય છે, એવો કવિએ વાણીપ્રયોગ કર્યો છે. ઇ. સ. ૧૩૯૮-વિ. સં. ૧૪૫૫ (હિ. સ. ૮૦૦)માં તૈમૂર-લંગે હિંદ પર સવારી કરી હતી, તે જોતાં એ સમયમાં કવિએ આ કૃતિની રચના કરી સ્પષ્ટ છે.

કવિ શ્રીધર ક્યાંનો વતની હતો તે આપણે જાણી શકતા નથી. માત્ર ઇડરના રાવ રણમલ્લની પાટણનાં મુસલમાન લશ્કરો સાથેની ઇ. સ. ૧૩૯૦ (વિ. સં. ૧૪૪૬) લગભગની લડાઈનું તેણે વર્ણન કર્યું હોવાથી એ રાવ રણમલ્લનો આશ્રિત થઈ ઇડરમાં આવી રહ્યો હશે.

એ સંસ્કૃત ભાષાનો પણ જાણકાર હતો, તે આ કાવ્યના આરંભમાં તેણે ૧૦ આર્યાઓ સંસ્કૃત ભાષામાં રચી છે, તે ઉપરથી

જાણી શકાય છે. બાકીનું આખું કાવ્ય, જેને “અવહટ” કિંવા ડિંગલના પૂર્વસ્વરૂપની ભાષા કહી શકાય તેવી વીરરસોચિત ભાષામાં રચાયેલું છે. આ કાવ્યની કવિતા, ઇતિહાસ, કાવ્યબંધ અને ભાષા એ ચારે રીતે ઉપયોગિતા છે.

આ કાવ્યમાં લડાઇનું વર્ણન હોવાને કારણે મુખ્ય રસ વીર છે. એમાં ખીજ એક પણ રસનો વ્યભિચાર થવા દીધો નથી. આખો પ્રસંગ પ્રાસંગિક અલંકારોથી પણ ભૂષિત છે: નીચેની સ્વભાવોક્તિ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે; એમાં અતિશયોક્તિ અલંકારનો અંશ આવવા દીધો નથી:

સારસી (=હરિગીત)

ઢમઢમઇ ઢમઢમકાર ઢૂંકર ઢોલ ઢોલી જહિંગયા
સુર કરહિ રણ સરણાઇ સમુહરિ સરસ રસિ સમરહિંગયા.
ક્લક્લહિ કાહલ કોડિ કલરવિ કુમલ કાયર થરથરઇ,
સંચરઇ શક સુરતાણ સાહણ સાહસી સવિ સંગરઇ. ૨૩૧
હવે નીચેનું ઉત્પ્રેક્ષા-મિશ્રિત વર્ણન જુઓ:

સારસી

તુફખાર તાર તતાર તેજ તરલ તિફખ તુરહંગમા,
પફખરિય પફખર, પવન પફખીપસરિ પસરિ નિરુખમા.
અસવાર આસુરઅંસ અસ લીધ અસણિ અસુહડ ઈડરઇ,
સંચરઇ શક સુરતાણ સાહણ સાહસી સવિ સંગરઇ. ૨૫૨
યુદ્ધનું સુંદર વર્ણન જુઓ:

હાંઢકી (મરહકા)

તલહટ્ટઇ મેલ્લિ તરલ તુરકી તાર તતાર તુરહંગ
ઉલ્લટિઅ અસપતિ અસણિય વાયરિ સાયરવેલિ તરહંગ.

૧ પ્રા. ગુ. કાવ્ય, પૃ. ૫, ભાષા સ્પષ્ટ છે, એટલે આ કવિની કૃતિની છાયા નથી આપી.

૨ એજન, પૃ. ૫

‘હલ, હલ’ ‘બિગરી, બિગરી’ બોલન્તિ અ નીરલહરિ છિલ્લન્ત,
 રણ કન્દલિ કલહ કરધ; કિલવાયણ કાયર નર રેલન્ત. ૫૧
 હેપારવિ હયમર હસમસિ; ખુરરવિ અસણિ કિપાણ કસન્ત,
 ઉદ્ધસવિ કસાકસિ, અસિ તરતર બિસિ, ધસમસિ ધસણિ ધસન્ત.
 ભૂમણ્ડલિ ભડ કમધજ્જ ભડોહડિ ભુજબલિ ભિડસ ભિડન્ત,
 રણમલ્લ રણાકુલ રણિ રૌસારુણ મુણસત્તણિ તુવરન્ત. ૫૨
 ઉદ્ધાલવિ ઝાલવિ બુજ્જકમાલહ લયબયિ લોયિ લડન્ત,
 ધારુક્ક ધારિ ધગડ ધર ધસમસિ ધસમસિ ધુબ્બ પડન્ત.
 કમધજ્જ ઉદયગિરિમણ્ડણ સવિતા ઝલમલ મલ્લ લડન્ત,
 ધુરિ ધસિ ધસિ ધૂંસ ધરધ ધગડાયણિ, ધર વરિ રુણ્ડ રલન્ત. ૫૩

એણે વીરરસને ઉચિત શબ્દાવલીનો પણ પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે; એ રીતે ભાષાની પ્રબળતાનો પણ પરિચય આપ્યો છે.

ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની ધણી મહત્તા છે, કેમકે તેમાં આણુ અને જૂના ઉપયોગી ઐતિહાસિક પ્રસંગો આપવામાં આવ્યા છે; જેવા કે—

૧. સિંભરપતિ હમીરે સુલતાનની ફેજને મારી નાખી હતી, જ્યારે ઇડરનો રાવ રણુમલ્લ અત્યારે સુલતાનની ફેજનું સંહનન કરે છે, એટલે ઇ. સ. ૧૩૯૮ પર્યંત એ સ્વતંત્ર હતો.

[હમ્મીરેણ ત્વરિતં ચરિતં સુરતાણફોજસંહરણમ્ ।

કુસ્ત્ર દ્વાનીમેકો વરવીરસ્ત્વેવ રણમલ્લઃ ॥૪॥]

૨. તૈમૂરલંગ દિલ્લીપતિ સુલતાન ઉપર ચઢી આવ્યો હતો. (એ વિશે ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે.)

૩. રણુમલ્લે ધોરી બાદશાહનો પરાભવ કર્યો હતો.

[एको ननु पुनरास्ते रणमल्लो घोरिकारयिता ॥६॥]

૪. રણુમલ્લ એક જ રાતમાં ખંખાત, ધોળકા, પાટણ વગેરેને લૂંટી લેતો તેની ફરિયાદ જતાં મોડાસાના ચાણદાર મીર રહેમાનને પાટણના સૂબાએ ફરમાન લખી મોકલ્યું હતું.

[નિશિ ખમ્ભાધય નયરઃ ઉદ્ગ્રકથ, ધૂંધલિ ધૂંસ પડથ ધૂલકથ;
પ્રહિ પુકાર પઢથ પટ્ટણતલિ, 'રે રણમલ્લધાડિ!' જવ સમ્ભલિ. ૧૪
મુહુરસિયા મીર રહમાણી દામ હરામ કરથ સુરતાણી

X

X

X

હેલાં લાખ ગન્દ ખુલ્લાવિ; લખિ કુરમાણ ખાન ચલ્લાવિ. ૧]

પં. પાટણમાં સૂખો મીર મલિક મુફર્રહ રાસ્તખાન હતો, તેણે
ફાટેલા રણમલ્લને ડારવા ઇડર પર ચઢાઈ કરી, જેનું આખું
વર્ણન જ આ કાવ્યમાં છે. (ઈ. સ. ૧૩૯૦)

[કુકારિ મીર અલ્લિક મુફર્રહ મૂઢ મરડી મચ્છરથ.]૨

ફ. એ પૂર્વેના એક સૂખા દફ્ફરખાનનો રણમલ્લે પરાજય કર્યો હતો.
[દલ દારુણ દફ્ફરખાન જયી મિઈ લગ્ગહ અગ્ગથ ખગ્ગરયિ]૩

ગ. એણે સમસુદીન નામના મુસ્લિમ સરદારને હરાવ્યો હતો.

[મિઈ સહગરિ સમસુદીન નડી પડિલગ્ગહ અહુગોઅહિગ લિડી]૪

ઠ. રણમલ્લની પૂર્વે સોનગિરો સિમ્ભર-પતિ સાંતલ પણ પાદશાહ
સાથે લડ્યો હતો અને તેણે સોમનાથને મુસ્લિમોના હાથમાંથી
કબજે કરી પોતાને ત્યાં સ્થાપ્યા હતા અને ચોહાણનું અચલ
રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.

[સોનગિરહ સાંતલપ સિમ્ભરવધ વેઢિ કરથ ગજ્જણવધ અસુરથ
દહુ દિસિ દુજ્જણદલ દાવટિઅ સોમનાથ વડ હાથથ અટિય, દર.
આદર કરિ સંકર ચિર થાપ્પય અચલ રાજ ચહુઆણ સમખ્પિય.]૬

૧ એજન, પૃ. ૩; ૨ એજન, પૃ. ૪; ૩ એજન, પૃ. ૬; ૪ એજન, પૃ. ૬

૫ સ્વ. દી. ખ. ધ્રુવ કન્હડ માને છે પણ મૂળ હાથપ્રતમાં તે
“સાંતલ”નું જ નામ છે. સાંતલ કન્હડદેનો લત્રીજો થતો હતો. પદ્મનાભે
(સં. ૧૫૧૨) સોમનાથને પાદશાહના લશ્કર પાસેથી કબજે કરી ઝાલોરમાં
સ્થાપવાનું કહ્યું છે; તેનાથી જૂનો શ્રીધર (સં. ૧૪૫૪) એ માન સાંતલને
ગ્રાપે છે. તેથી કવિનો જૂનો પાઠ બદલવાની જરૂર નથી. મૂળ ચર્ચા માટે
જુઓ પ્રા. ગુ. ડા. પ્રસ્તા. પૃ. ૧૦ની પાદટીપ.

૬ એજન, પૃ. ૧૨-૩

આમાંની ઐતિહાસિકતાના વિષયમાં સ્વ. દી. ખ. ધ્રુવ સાથે થોડી વિસંમતિ છે. એઓશ્રીએ આ યુદ્ધ સૂખા ઝફરખાન (ઇ. સ. ૧૩૯૧; પાછળથી સુલતાન મુઝફ્ફર ઇ. સ. ૧૩૯૬) સાથે થયાનું સ્વીકારી, તેણે કરેલી ત્રણ સવારી (ઇ. સ. ૧૩૯૩-૧૩૯૮-૧૪૦૧)માંથી વચ્ચેની સવારીમાં રણમલ્લે ઝફરખાનને હરાવ્યો હશે તેમ માન્યું છે; પણ કાવ્યનો પ્રસંગ જોતાં તો પાટણના સૂખા મીર મલિક મુફર્રહ રાસ્ત-ખાનની સાથે યુદ્ધ થયું દીસે છે. એ પૂર્વે રણમલ્લે જે દફ્ફરખાનને હરાવ્યો છે (જુઓ કડી ૩૨મીમાંનો નિદેશ) તે દફ્ફરખાન પછીનો સુલતાન મુઝફ્ફર-તે ઝફરખાન નથી, પણ ઝફરખાન ખીજો-ખંગાળી હતો; તેના બાપ ઝફરખાન ખંગાળીને ફિરોજશાહ તઘલખે ગૂજરાતનો સૂબો નીમ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૩૬૯માં એ મરી જતાં દરિયાખાન-ઝફરખાન ખીજને એ સત્તા સોંપાઈ હતી. ઇ. સ. ૧૩૭૮ માં ઝફરખાન-ખીજના નાયબ તરીકે મલિક સમસુદ્દીન અબુ રીજની નિમણૂક થઈ હતી. રણમલ્લે આ બંનેને હરાવ્યા હોય તેમ લાગે છે. (ઇ. સ. ૧૩૮૦ સુધીમાં). સ્વ. ધ્રુવે સમસુદ્દીનને સ્થાને શમ્સખાન વાંચવા ભલામણ કરી છે;^૧ પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બંને નામો આમ મૂળ કાવ્ય-વાચના મુજબનાં જ મળી રહેતાં હોવાથી કલ્પના કરવાની જરૂર નથી. આ જોતાં સ્વ. ધ્રુવે આપેલી બધી જ ઐતિહાસિક વીગત પલટી જાય છે. લડાઈ ઝફરખાન સાથે થઈ અને રણમલ્લે વિજય તેના ઉપર મેળવ્યો, એ વસ્તુ આ કાવ્યની નથી જ, તે તો કાવ્યનું સ્વરૂપ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે.^૨ કવિ જફરખાન=મુજફ્ફરના ઝગડા વિશે કશું જ કહેતો નથી; જોકે કાવ્યરચના ઇ. સ. ૧૩૯૮ પછી કરે છે.

આ કાવ્યની કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા પણ વિશેષ છે;

૧ પ્રા. ગુ. કાવ્ય, પ્રસ્તા. પૃ. ૧૦ની પાદટીપ

૨ આ આખી ચર્ચા મૌ. સૈ. અબુઝફર નદવીની મદદથી અહીં આપવામાં આવી છે. તે માટે લેખક તેમનો આભારી છે.

કેમકે તેમાં સં. આર્યા, યુપ્પર્ષ, સારસી, દૂહ, સિંહવિલોકિત, પંચચામર, હાંઢકી (મરહટ્ટા-સવૈયાના રાહતી દેશી), દુમિલા, ભુજંગપ્રયાત અને છપ્પય એ છંદો પ્રયોજ્યા છે, જેમાંના પંચચામર અને ભુજંગપ્રયાત તો અક્ષરમેળ વૃત્ત છે. અક્ષરમેળ વૃત્તોનો પ્રયોગ આપણને જયશેખરસૂરિ અને શાલિસૂરિ આપે છે અનુક્રમે તેમનાં “અર્ધુદાયલ-વીનતી” અને “વિરાટપર્વ”માં; પણ એ પૂર્વેની યા તો એના સમયની જ આ કૃતિ હોવાની સંભાવના પૂરતી છે. આ યુગમાં મુખ્યત્વે આમ અક્ષરમેળ વૃત્તોનો પણ પ્રયોગ પ્રચારમાં આવવા લાગ્યો હતો, એમ જણાય છે: અક્ષરમેળ છંદોની ઉપયોગિતા ભાષાસ્વરૂપને નક્કી કરવામાં ખાસ છે.

ભાષાસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ અનેક રીતે આ કાવ્ય મહત્ત્વનું છે. એ “અપભ્રંશ”ના એક વિશિષ્ટ પ્રકાર “અવહટ્ટ” (< અપ. અવહટ્ટ < સં અપભ્રષ્ટઃ) નામક ભાષાપ્રકારને સાચવી રાખે છે. અંગાઉ વિદ્યાપતિની “કીર્તિલતા”ના પ્રસંગે એ ભાષાપ્રકાર તરફ લક્ષ્ય દોરવામાં આવ્યું છે.^૧ એની વિશિષ્ટતા એ છે કે એક બાજુ ભાષા સરળ સ્વરૂપ સાધતી જતી હોય છે, જોડાક્ષરો ઓગળી જાય છે અને પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ બનતા જાય છે, ત્યારે બીજી બાજુ એ વિકારોને સાચવતાં છતાં, ન હોય તેવાં સ્થળોએ પણ વ્યંજનોને ખેવડા કરવામાં આવ્યા હોય છે. એમાંનું ખેવડાપણું કૃત્રિમ છે, એ તરત જ દેખાઈ જાય છે. “કીર્તિલતા” અને “પ્રાકૃત પિંગલ” આ પ્રકારનો ભાષા-પ્રકાર સાચવે છે, જોકે એ પૂર્વ દેશની કૃતિઓ છે. પણ થોડા પ્રાંતીય ભેદથી પશ્ચિમ વિભાગ અને મધ્ય વિભાગમાંના એક વિશિષ્ટ વર્ગ-ભાટચારણોએ એ પ્રકાર સાચવવા આજ દિવસ સુધી પ્રયત્ન કર્યો છે. પાછળથી એને ડિંગલ-ભાષા કહેવામાં આવી છે. પૃથ્વીરાજ રાસો વગેરે એ પ્રકારનું ભાષાસ્વરૂપ અદલ રીતે સાંચવી રાખે છે. “રણમદલ છંદ”માંનું નીચેનું ભુજંગપ્રયાતનું જ ઉદાહરણ લઈએ:

નિ બુખ્ખે અ લખ્ખે ઉલક્કે સલિક્કંઠ,
નિ ખક્કે ખલક્કે લલિક્કે ચમુક્કંઠ,
નિ ચલ્લે તુરલ્લે તરલ્લે ચલ્લંતા,
રણુમલ્લ દિલ્લે દીનં મુડંતા.

૬૬

x

x

x

નિ રક્કા મલિક્કા ખલ્લકાંક પાડિ,
કિ બુખ્ખા પલ્લા સનલ્લા વિલાડિઠ,
તિ આપલિડ ભૂલિડ ખલ્લ પાડિ કિનિજઠ,
રણુમલ્લ દિલ્લે મુલ્લે ધાસ ઘલ્લિઠ.

૬૮૧

“ રણુમલ્લ ” ને સ્થાને છંદની દૃષ્ટિએ “ રણુમલ્લ ” નોંધયે છે, એ લક્ષ્યમાં રાખવું. એ સિવાયના મોટા અક્ષરવાળાં રૂપો નોંધ જવાં: તેમાં કૃત્રિમ રીતે વ્યંજનો એવડા કરવામાં આવ્યા છે. કેટલાકમાં મૂળમાં અપભ્રંશમાં એવડાં રૂપ હતાં, પણ આ સમયને માટે તેની જરૂર નથી; ભાષા મંથ. ગૂજ. ની ૧ લી ભૂમિકામાં આવી ચૂકી હતી. છંદની દૃષ્ટિએ એકારાંત રૂપો આમાં જ્યાં નોંધયે છે ત્યાં મૂળમાં છે; નથી. ત્યાં તેવાં સલિક્કે, ચમુક્કે, વિલાડે, કિનજે, ઘલ્લે એમ રૂપો છંદ માગી લે છે.

આ કાવ્યની સૌથી વિશેષ મહત્તા તો તેમાં ભારોભાર પ્રયોગ જાયેલા અરખી-દ્વારસી શબ્દોથી છે. કવિએ ગૂજ. ભાષામાં આપાદ રીતે એ વિદેશી શબ્દોને વણી લીધા છે, એટલું જ નહિ પણ શરૂઆતની સંસ્કૃત આર્યાઓમાં પણ તેવા વિદેશી શબ્દો વણી લીધા છે: સુરતાળ-ફોજ, દિલ્લી, તિમિરલિજ્જ, ઘોરિ, પાદશાહ, વાજાર એ શબ્દો સંસ્કૃત આર્યાઓમાં પ્રયોજ્યા છે. ઉપર આવતાં ગૂજ. અવતરણોમાં અરખી-દ્વારસી શબ્દો સ્ફુટ છે. ઘગઢ (ઘણું કરી દેશી ગૂજ. છે.)

આ કવિની ખીજ એ કૃતિઓ મળે છે, તે ભાગવત-દશમસ્કંધ.

પ્રથમ ભૂમિકા હવે સાહિત્યની ભાષા તરીકે સ્વીકારાઇ ગઇ હતી તે “મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક” (૨. સં. ૧૪૫૦)થી આપણે જાણીએ છીએ. આ કાવ્ય સમગ્ર પ્રાપ્ય બન્યું નથી; પણ જે કાંઈ અંશ મળે છે, તે ઉપરથી કવિના વિષયમાં તેમ જ ભાષાના વિષયમાં આપણને કાંઈક જાણાવ અવશ્ય આવી શકે છે:

વસ્તુ

દેવિ સરસતિ, દેવિ સરસતિ સકલ સંસાર
જસ નામિઈ કવિજન સવે બુધિ અતિહિં સરસ વાણીય,
વીણા-પુસ્તકધારિણી તે સામિણિ મન માંહિ આંણીય,
કર જોડી કવીયણુ ભણુછ, સહુગુરુ પાય પણુમેવિ,
સાલભદ્ર ધના તણાં ચરિય રચેસુ સંધેવિ. ૧

x   x   x   x

તપગણિ શ્રીજયશેખરસૂરિ, નાંમછ પાવ પણાસછ દૂરિ,
તાસ પાટિ શ્રીજિનરયણુ સૂરીસ, મન શુધઈં પ્રણુમૂં નિસદ્દીસ. ૨૧૬
સહિ ગુરુ નામ છે હઠડઈં ધરી ચુપછબદ્ધ કથા મઈં કરી,
સાલભદ્ર ધત્રાનૂં ચરિત્ર, ભણીઈં હુસ્યછ અતિહિં પવિત્ર. ૨૧૭
ભાવસહિત નરનારી ભણુછ, કછ મનિ સુદ્ધિઈં શ્રવણે સુણુછ,
સાધુ હંસ મુનિવર ઈંમ ભણુછ, નવનિધિ તેહ ધરિ આંગણુછ. ૨૧૮
સંવત ચહદ પંચાવનિ વરસિ, આસો સુદિ વિજયાનછ દિવસિ,
જિનવચને કરી સદ્વહિહિં ભાવિઈં ભગતિ હૈયડછ ધરિહિં. ૧ ૨૧૯

કવિ તપગચ્છના જયશેખરસૂરિના શિષ્ય જિનરત્નસૂરિનો શિષ્ય છે અને તેણે સં. ૧૪૫૫ ના આશ્વિન સુદિ ૧૦ ને દિવસે આ રાસ પૂરો કર્યો છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ નામિઈ, સવે, માંહિ, આંણીય, કર જોડી, તણાં, પણાસછ, પ્રણુમૂં, છે (તદન અર્વાચીન રૂપ), ધરી, કરી, ધત્રાનૂં, ભણીઈં, હુસ્યછ, શ્રવણે, આંગણુછ, આસો, વિજયાનછ દિવસિ, જિન-

વચને કરી, ભાવિષ્, હૈયડછ એ વગેરે રૂપો મધ્ય. ગૂજ. ની પ્રથમ ભૂમિકાનાં વ્યક્ત થાય છે. માત્ર સદ્ જોવાં કાષ્ઠક જ જૂનાં રૂપો છે.

૧૨. “ત્રિભુવનદીપક-પ્રબંધ” કિંવા “પરમહંસ-પ્રબોધ” કે “પ્રબોધચિંતામણિ” નામનું ૪૩૨ કડીનું એક રૂપકાવ્ય અને ખીજાં એ ત્રણ ગૂજ. કાવ્ય અર્પનાર જન કવિ જયશેખરસૂરિ સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને ગૂજરાતીનો એક સમર્થ કવિ થઈ ગયો છે. શ્વેતાંબર અંચલ (વિધિપક્ષ) ગચ્છના મહેન્દ્રપ્રભસૂરિનો એ વચ્ચટ શિષ્ય હતો. એના નાના ગુરુબંધુ મેરુતુંગસૂરિનો દીક્ષા સમય સં. ૧૪૧૮ માં હોવાને કારણે એ સમજાય તેવું છે કે કવિ જયશેખરસૂરિએ તે પૂર્વે દીક્ષા લીધી હશે. આમ હોતાં તેનો જન્મ વિક્રમના ચૌદમા અને પંદરમા શતકની સંધિના કાષ્ઠ વર્ષમાં હોવાની સંભાવના છે. આ દીર્ઘાયુ કવિની કૃતિઓ છેક સં. ૧૪૬૨ સુધી મળે છે. તેનું “પ્રબોધચિંતામણિ” નામનું સંસ્કૃત કાવ્ય સં. ૧૪૬૨ માં^૧ રચ્યું છે, જેના આધારે ગૂજરાતી ભાષામાં કવિએ ગૂજરાતી ત્રિભુવનદીપક-પ્રબંધ કાવ્ય રચ્યું છે. આ કવિના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ૧૨ હજારથી અધિક શ્લોક પ્રમાણવાળો “ઉપદેશચિંતામણિ” (૨. સં. ૧૪૩૬ નૃસિમ્હનગર=ખંભાત), શત્રુજયતીર્થદ્વાત્રિશિકા, ગિરનારગિરિદ્વાત્રિશિકા, મહાવીરજિનદ્વાત્રિશિકા (સમસંસ્કૃત), જૈન કુમારસંભવ મહાકાવ્ય, છંદ:શેખર, નવતત્ત્વકુલક, અજિતશાતિસ્તવ, ધર્મસર્વસ્વ (ઉદ્ધૃત) એ છે, જ્યારે પ્રાકૃતમાં આત્માવબોધકુલક છે. સં. ૧૪૬૨ માં જ તેણે સં. ધર્મમલયરિત મહાકાવ્ય પણ ગૂજરાતમાં જ રહી રચ્યું છે. સં. ૧૪૬૨ માં આ પ્રબોધચિંતામણિ (સં),^૧ ધર્મમલયરિત મહાકાવ્ય (સં) અને ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ (ગૂ.) એ ત્રણ મોટી કૃતિઓ રચી છે,

૧ ચમ-રસ-ભુવન-મિતાન્દે સ્તમ્ભનકાધીશમૂષિતે નગરે ।

શ્રીજયશેખરસૂરિ: પ્રવોધચિન્તામણિમકારિત્ ॥

ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ-પ્રસ્તા. પૃ. ૩

એ નેતાં આ કવિની શક્તિ કેટલી અસાધારણ હશે, તેનો ખ્યાલ આવી શકશે.

કવિ જયશેખરસૂરિ આચાર્યપદ પર આવ્યા જણાતા નથી, કેમકે એમના ગુરુને મુનિશેખરસૂરિ, જયશેખરસૂરિ અને મેરુતુંગસૂરિ એ ત્રણ શિષ્યો હતા, તેમાંના નાના શિષ્ય મેરુતુંગસૂરિને ગુરુના નિધનને અંતે સં. ૧૪૪૪ માં આચાર્યપદ મળ્યું હતું. જયશેખરસૂરિના શિષ્યો પણ વિદ્વાન થયા છે. એના એક શિષ્ય ધર્મશેખરસૂરિએ તો કવિના જૈન કુમારસંભવ કાવ્યની સં. માં ટીકા પણ લખી છે. અને પૃથ્વીચંદ્રચરિત(ગૂજ.)કાર માણિક્યમુંદરસૂરિની ગૂ. ગદ્યકથા તો મધ્ય ગૂજ. ભાષાની પ્રથમ ભૂમિકાની એક સમર્થ ગદ્ય કૃતિ-ગદ્ય કાદંબરી જાણીતી છે.

જયશેખરસૂરિના વતન, જ્ઞાતિ વગેરેના વિષયમાં કાંઈપણ જાણવામાં આવ્યું નથી; પણ ગૂજરાત તરફનો તેમનો પક્ષપાત અને ખંભાતની સ્થિતિ નેતાં તે જન્મે ગૂજરાતી હોવા નોંધ્યે. “ ગૂજરાત તિહાં આંખા પીઠ ” (કડી ૧૧૬મી) એવો ત્રિ. દી. પ્ર. માં ઉલ્લેખ નેતાં કવિને ગૂજરાત તરફ પક્ષપાત હતો તેવું દેખાઈ આવે છે. એ કવિનાં આજે ત્રણચાર જ કાવ્ય ગૂજરાતીમાં મળે છે, પણ “ એના બંધની સરળતા, વાણીનો પ્રસાદ અને કવિતાની ધમક નેતાં સૂરીશ્વરે ખીજાં ગૂજરાતી સમર્થ કાવ્યો રચ્યાં હોવાં નોંધ્યે.”^૧ સંસ્કૃત ભાષાને માટે તો એ પોતે પોતાને વાણીદત્તવરઃ કહે છે. (જૈ. કુ. સં. સર્ગ ૧૧ માનો છેલ્લો શ્લોક)

એમનું ગૂજ. રૂપકકાવ્ય “ ત્રિભુવનદીપક-પ્રબંધ ” કવિતાની દૃષ્ટિએ ગૂજરાતીમાં એક સમર્થ પ્રયત્ન છે, તેટલો જ વિશિષ્ટ કાવ્યબંધ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ સમર્થ પ્રયત્ન છે. સંસ્કૃત ભાષામાં આ પદ્ધતિનાં

૧ પ્રા. ગુ. કાવ્ય, પ્રસ્તા. પૃ. ૨૩ (સ્વ. દી. ખ. કે. હ. દ્રુવતા શમ્ભો)

પ્રબોધચંદ્રોદય, મોહરાજપરાજય વગેરે નાટકો છે, તેની જ પદ્ધતિનું આ રૂપકકાવ્ય છે. કવિએ અહીં જીવાત્માને પરમહંસ કહ્યો છે. એ કેવી રીતે જગતસાં ફસાય છે, વિવેક ગુમાવી મોહને કેવી રીતે અંધીન થાય છે, પણ સમ્યક્ત્વ વગેરેને આશ્રયી કેવી રીતે અર્હતપદ પામે છે, એ વગેરે કવિએ બહુ સુંદર રીતે બતાવ્યું છે.

હિવ અઉવધ-દ્રૂપદ

તેજવંત ત્રિહુભુવન-મઝારિ પરમહંસ નરવર અવધારિ
જેહ જપતાં નવિ લાગધ પાપ, દિનિ દિનિ વાધધ અધિક પ્રતાપ. ૯
બુદ્ધિ મહોદધિ બહુ બલવંત, અકલ અજેહ અનાદિ અનંત,
ક્ષણિ અમરગણિ ક્ષણિ પાયાલિ, ધમ્ધાં વિલસધ તે ત્રિહુ કાલિ. ૧૦

X

X

X

એક ભણધ એહ નિ અરિહંત, એહ નિ હરિ હરુ અલખુ અનંતુઃ
નિણિ નિમિ બાણિહ તિણિ તિમ કહિહ, મનિ ઈંદ્રિઅ-બલિ તે નવિ ગ્રહહ. ૧૨
કાકિ જલાણુ નિમ ધરણિહિં ત્રેહુ, કુસુમિહિં પરિમલ ગોરસિ નેહ,
તિલિહિં તેહુ નિમ તાઢિક નીરિ, તિમ તે નિવસધ જગત-શરીરિ. ૧૩

આવા પરમહંસને માયા રમણી લોભાવે છે. કવિ એતનામુખે ગાય છે:

હિવ દ્રૂપદ

રૂચડી રે રમણી મત્ત ગયગમણી, દેષી ભૂલહ ત્રિહુભુવાણુ-ધણી,
અમૃત કુંડિ કિમ વિષ બિહલધ ? સમુદ્ર થકી ન ખેહ નીકલધ,
સરવર માહિ ન દવ પરજલધ, ધરણિ-ભારિ શેષ ન સલસલધ. ૧૭
રવિ કિમ વરિસધ ઘોરંધાર ? ઝરધ સુધાકર કિમ અંગાર ?
જધ તૂં ચૂકિસિ દેવ ! વિચાર, લોક તણી કુણુ કરિસિ સાર ? રૂચડી ૧૮
માયા કિરિ છધ તુમહયી નારિ. એહ સંગતિ તું પડિસિ સંસારિ;
એતા દિવસ અભાવડિ કરી, આજ કાંધ તઈં વલિ આદરી ? ૧૯

કવિ મોહકુમારના શાસનનું વર્ણન આપે છે કે-

હિવ દ્રુપદ

વાળિયડાં ગુહિ નીસાણુ મોહ કુમર હૂઠ રાજીઃ
 વચરીયડા રે ધ્રસકઈ પ્રાણુ, આણુ ફિરિ જગિ મોહની. (ટક)
 માંડિ મોહિ અવિધાનામિ નગરી નિગુરા હિયડા-ઠામિ;
 અવિધાનગરી ગઠ અજ્ઞાન, તૃણા પાઇ મોટું માન. ૫૬
 કદાચારુ ક્રાસીસાંઠલિ, ચ્યારિય દુર્ગતિ વહિતી પોલિ;
 વિષય આપ વારૂ આરામ, મંદિર અશુભાં મન-પરિણામ. ૫૭
 ક્રામાસન જે કહિયાં પુરાણિ, ચક્રાસી ચહુટાં તે જાણિ;
 ભૂરિ ભવંતર સેરી હુઇ, કૂડ યુષ્કિ તે ધરિ ધરિ કુઇ. ૫૮
 મમતા પાદ્ર તણી રખવાલિ, કુમત સરોવર મિથ્યા પાલિ.
 નિર્વિચારુ નિવસઈ તિહાં લોક, થોડઈ ઉચ્છવ થોડઈ શોક. ૫૯

મોહનું સામ્રાજ્ય રથપાયા પછી નિવૃત્તિના રખડપાટ જુઓઃ

હિવ સરસ્વતી ધઉલ

વિપ્રપુરી ગઇ ઊરી ગઇ ઊસની એ, દેખિએ કીજતા યાગ;
 ખલવંત બડૂએ ખાપડા એ, ખૂરફૂએ ખીધલા છાગ.
 ખુરક ખીધલા છાગ, લાગ ઇહાં નહી અમ્હારક;
 મોહ તણી ધૂય મારિ, ઇહાં તે પગ-પટસારક.
 ઊતાવલી ચલી તે વલ્લી, ભમતી દેસિ વિદેસિ;
 રહણ રેસિ જોયઇ જોગેસરિ, દન નવનવે વેસિ. ૭૩

X

X

X

નયરે દીઠઈ રુલિયામણઈ એ, વન પુણુ આતમારામ;
 કુમુરે ભણઇ કાણુ વીસમઈ, શમ દમ તરુ અભિરામ.
 [શમદમ તરુ અભિરામ] ખેહ બઇઠાં તરુછાયાં,
 વિમલ ઝાઘ કુલપતિ દેધિ વંદઇ તસુ પાયા.
 નિર્વૃત્તિ ભાણુઇ ડર લેડિ, મહરિષિ ! નિરતઈ જ્ઞાનિ નિહાલિ;
 એ ખેટલ હું સુખિ વિલસંતુ દેધિસુ દેતઇ કાલિ ? ૭૫?

૧ ત્રિ. દી. પ્ર. પૃ. ૮-૯; આમાં છંદની દૃષ્ટિએ ૧ દોહરો + ૧૧ રોજા
 અને + ૦૧ સર્વેયાની દેશી (૧૬+૧૧ ની), એ લક્ષ્યમાં લેવું.

વહતી કલમે આમ કવિએ આનાથીયે ઘણાં સુંદર વર્ણવેા આપ કાવ્યને ઉત્તમ બનાવવાને એક પણ પ્રયત્ન નતો કર્યો નથી. નીચે કાવ્યબંધની ચર્ચા કરતાં કેટલીક કડીઓ ઉતારવાની હોવાથી વિશેષ નમૂના અહીં આપ્યા નથી.

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ વિચારતાં કવિએ ખૂબ વૈવિધ્ય સાધ્યું છે. સ્વ. દી. બ. કે. હ. ધ્રુવના શબ્દોમાં કહું તો “પ્રબંધચિંતામણિ”ને પદ્યભાગ માત્રાબંધ અને લયબંધ એ બે રૂપે વિભક્તિ છે. માત્રાત્મક છંદમાં આશરે અઢીસેં ચઉપદ્ય અને લગભગ પોણાસો દ્વહ છે. તે સિવાય, પદ્ધરી, ચરણાકુલ, મરહટ્ટ, દુમિલા અને ગીતિના નામે જાણીતા માત્રામેળ છંદ વધતા ઓછા દેખા દે છે; અને અપભ્રંશમાંથી જૂની ગૂજરાતીમાં ઊતરી આવેલો વસ્તુ નામે છંદ પણ તેમાં યોજેલો છે. ઉપરાંત છપ્પય, સરસ્વતીધઉલ, તલહાર અને ધઉલ એ મિશ્ર માત્રાબંધ પણ કવિએ ઉપયોગમાં લીધા છે. આક્રીના પદ્યાત્મક ભાગમાં સોરઠા જેવા એક કડીના દ્રૂપદનો, પદ જેવાં અનેક કડીનાં દ્રૂપદ તથા ઝાખદનો અને ધઉલ કિંવા ધોળનો સમાવેશ થાય છે. લયબંધ આખા કાવ્યને નવમે ભાગ જ રોકે છે. ગદ્ય ભાગમાં બોલીનાં બે ઉદાહરણ છે.”^૧

સ્વ. ધ્રુવે જે પ્રમાણે સંપાદન કર્યું છે, તે પ્રમાણે જોતાં પદ્યવંશ, સારસી, છપ્પય, જાતિ, સોરઠો (“જાતિ”ને મથાળે) એ છંદો પણ પ્રયોજવામાં આવ્યા છે; પણ આ બધા છંદો માત્રામેળ છે. સ્વ. ધ્રુવે જેને લયબંધ કહે છે, તે સર્વ સામાન્ય દેશીઓનું પણ સારું પ્રમાણ કવિએ આપ્યું છે. દ્વહ અને ચઉપદ્ય, ઉપરાંત પદ્ધરીની દેશીઓ તેને અતિ સામાન્ય છે. ધન્યારસી, મદ્દહાર, તલહરુ, ગૂજરી, એ રાગ તેણે દેશીઓ માટે પ્રયોજ્યા છે. આ દેશીઓ ચાલુ હોવાને કારણે અહીં વધુ લંબાણ કરવામાં આવતું નથી.

આ કાવ્યમાં સરસ્વતી ધઉલ, અને ધઉલ એ મથાળે પણ સુંદર દેશીઓ અપાઈ છે. એવી જ ઝાળદુના મથાળે (૨૫૪-૨૫૮) દોહરા મળે છે. “હિવ કાવ્ય” એ મથાળે અક્ષરમેળ ઉપજાતિ મળે છે, તે સૌથી વધુ ઉપયોગી છે. સ્વ. ધ્રુવે તો તેને “પદ્ધતી”ને મથાળે જ આપેલ છે.^૧ આમ કેમ થવા પામ્યું હશે, એ કાંઈ સમજાતું નથી. જુઓ નમૂનો :

હિવ કાવ્ય

આદીશનુ પૌત્ર હૂંઉ મરીચિ ધાત્યુ સુ મઘં ગંજીઉ ગોત્રિ નીચિ;
 શ્રીવીરનઉ જે કહીઈ જમાઘ, જમાલિ તે મેલિહઉ મઘં પળઘ. ૩૮૦
 મઘં પાઠવી પાપ-તાણુઉં અનીક તું ભક્ત ભાંજિઉ ભડ કંડરીક;
 રહિઉ સદા શ્રેણિક તું નિરોપિ ધાતિઉ સુ મઘં તાં નરકાંધકૂપિ. ૩૮૧
 વિવેક, બોલઘં સુણિ મોહ ભાઘ તઈ તા દિપાડી નિજ પંડિતાઘ,
 ખરું ખવે જવ તણે પ્રમાણુ તે આપણુઉં કાંઈ કરઈ વધાણુ ? ૩૮૨૨

આમાંના મોટા અક્ષરના શબ્દો આ પ્રમાણે વાંચવા: આદીશનો, હુઓ, ધાત્યો, મેં, શ્રીવીરનો, કહિયેં, મેં, મેં, તણું, ભાંજ્યો, રહ્યો, ધાત્યો, મેં, બોલે, તેં, ખરું, આપણું, કરેં. અને ખવે, તણે એ શબ્દો મૂળમાં જ એકારવાળા હોવાને કારણે કવિને એ પ્રમાણે વાચના ઇષ્ટ હશે, એમ માનવામાં બાધ નથી. બેશક ઉચ્ચારણના વિકલ્પને કારણે ગંજીઉ (=ગંજિઉ), મેલિહઉ, જેવાં રૂપ પણ ગંજ્યો મેલ્યો. ને સ્થાને વપરાતાં હશે.

સ્વ. ધ્રુવે ઉપરના શ્લોકોની વાચના નીચે સુજળ સુધારી છે:

આદીસર પૌત્ર હૂંઅઉ મરીચિ, ધાત્યુ સુ મઘં ગંજિઉ ગોત્રિ નીચિ
 શ્રીવીરનુ જે કહીઈ જમાઘ જમાલિ મેલિહઉ મઘં પળઘ.
 મઘં પાઠવી પાપ તણું અનીક તુહ ભક્ત ભાંજ્યુ ભડ કણ્ડરીક,
 રહિઉ સદા સેણિક તઉ નિરોપિ, ધાત્યુ સુ મઘં તાં નરકાંધકૂપિ.

જયશેખરસૂરિના શિષ્ય માણિક્યસુંદરસૂરિ “પૃથ્વીચંદ્રચરિત” નામક ગદ્યકાવ્ય આ જ પદ્ધતિએ એના પછી વિસ્તારે છે. આ-ગદ્યકાવ્યો કેવી રીતે લખાતાં હતાં, તેનો આમ નમૂનો રજૂ કરે છે.

“ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ” ઉપરાંત જયશેખરસૂરિનાં બીજાં ઘણાં ગૂજરાતી કાવ્યો હોવાની સંભાવના કરી છે એમાંનાં એ કાવ્ય ઉપર ખતાવ્યાં મુજબ મળી આવ્યાં છે તે “અર્જુદાયલ-વીનતી.” અને “નેમિનાથકાચ.” આમાંનું પહેલું માત્ર ૯ કડીનું દ્રુતવિલંબિત વૃત્તનું નાનું સ્તુતિકાવ્ય છે, જ્યારે બીજું કાવ્ય ૧૧૪ દોહરાનું સુંદર સાંકળીકાવ્ય છે, “ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ”માં કવિએ ઉપજાતિ યોગ્ય છે, તે ઉપર ખતાવ્યું છે, અને “અર્જુદાયલ-વીનતી”માં એ ૯ દ્રુતવિલંબિત વૃત્ત યોગ્ય છે, એ જોતાં ગૂજરાતીમાં પણ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં આખાં ને આખાં ગૂજરાતી કાવ્યો પણ તેણે લખ્યાં હોય. જયશેખરની ભાષાનું ઉચ્ચરિત સ્વરૂપ નક્કી કરવામાં આ અક્ષરમેળ વૃત્તો જરૂર ઉપયોગી થાય છે:

કદય આબૂય-હંગરિ જાઇસિઉં

રિસહ નેમિ તણા ગુણ ગાઇસિઉં ।

નમિય સ્વામિય નિર્મલ ભાવ-સિઉં

ગુણ તણી ગુણિના અમહે આવિસ્યું ॥૧॥

વહલ વેહલ અંપક માલતી

મહમહઈ ફલિ ફૂલિ વનસ્પતિ ।

અમર-સાલ-તણીં તુલના નહી

જિન ખિન્હઈ તીંહ માંહિ રહિયા સહી ॥૨॥

કનક કાંતિ કલઘ રિસહેસરૌ

તિણિ ગુણિંઈ પ્રભુ સોહગ-સુંદરૌ ।

જલદ-જામલિ જલદુ સામલઉ

લલિક-કેદિય આસ ભલઉ વલઉ ॥૩॥

રિસહુ થપ્પિહ જેણુ સુ નિમલો
વિમલ નામુ વહધ ગુણિ ઉજ્જલો ।
ઠવિહ નેમિ નિશિધ જગ-વલ્લહુ
પરમ તેનિહિ તેજહુ તે ઠહુ ॥૬॥

ધણિહ સેત્રુનિ શ્રીરિસહેસરો
ધણિહ રેવતિ નેમિ-નિણેસરો ।
ખિન્હધ તીરથનાથ ધહાં મિલિયા
અમહ મનોરથ આજુ સવે ફલિયા ॥૭॥
સુગુરુ સાથિય હીણુ ધણું ભમિયા
વિષમ-વાઠ ઢિહાઈ ન વીસમિયા ।
વસઈ જે નિનમંદિર સીયલધ
ખિહુ પરે તીહ તાપુ સહી ટલધ ॥૮॥

સકલ જાણુ ધ ગુણુ કેવલી
દિમ અમહાસિત બોલધ તે વલી ।
ધણિ પરિધ જગદીશ્વરુ ધ્યાધયધ
સ્તવન-નધ મિસિ ભલગ લાધયધ ॥૯॥

આમાં મોટા અક્ષરોવાળાં રૂપો છંદની દષ્ટિએ જાપ્તસ્થૂં, ગાપ્તસ્થૂં, લાવસ્થૂં, આવિસ્થૂં, મહમહે, ખિન્હે, રહા, કલે, ગુણો સામલો, ભલો, વલો, વહે, નિણે, વલ્લહો, કહો, મિલ્યા, ફલ્યા, ભમ્યા, વીસમ્યા, સીયલે, ટલે, પરે, ધ્યાન્યે, સ્તવનને અને લાધયે એવાં રૂપ અપેક્ષિત છે. સંક્રાંતિકાળનાં ઉચ્ચારણો આમ અંત્રહાર્ધ ગણાં છે. લેખનમાંનો વિકલ્પ પણ તેથી તરીકે આવે છે. અને પ્રકારનાં રૂપો પ્રયોગનાં છે, તે પણ તેટલી જ મહત્વની વાત છે.

“નેમિનાથકાગુ” એ તો સુંદર કાગુ કાવ્ય છે અને આ પછી આપેલો જંખૂસ્વામિ કાગુ જયશંખરની કૃતિ હોય અને તેની પૂર્વે આ રાસ રચાયો હોય તો સોમસુંદરની કૃતિ રંગસાગરનેમિકાગુ, વસંતવિલાસ અને કાગુ એ બે નરસિંહયુગની કવિના નિર્દેશ વિનાની કૃતિઓ, દેવ-

રત્નસૂરિકાગ્ર એ દેવરત્નસૂરિના કોઈ શિષ્યની કૃતિ, અને ધનદેવગણીનો નેમિનાથકાગ્ર (સં ૧૫૦૨) એ વગેરે કાગ્ર કાવ્યોને આ જયશેખર-સૂરિના, સ્વરૂપ ઉપરથી કવિના યૌવનકાળમાં રચાયા લાગતા કાગ્ર કાવ્યનું અનુકરણ કહેવામાં કાંઈ ખોટું નથી. ખેશક “નેમિનાથકાગ્ર”માં છંદોવૈવિધ્ય નથી તેથી સ્પષ્ટ રીતે જૂનો અને બાકીના ત્રણ મોડેથી થયેલા સંભવે છે. અને તેથી સં. ૧૪૬૨ કરતાં પણ ઘણાં વર્ષો પૂર્વે આ કાગ્ર રચાયો એ પણ આથી સ્પષ્ટ થઈ શકે.

કવિએ ગિરનારને કીડાસ્થાન નિરૂપી વસંતખેલ નિરૂપ્યો છે. નેમિનાથના વિરક્ત દિલને વસંતનાં આકર્ષણોની કશી અસર નથી, એ નિરૂપતાં કવિએ ઉત્તમ પ્રતિનું આ કાવ્ય આપ્યું છે:

મિલિયા નેમિ નારાયણ ગાયણ ગીત સુણેહ ।
 વાર વધૂ મદિ માયતી નાયતી જોઈ ખેહ ।
 ખેહ ખેલઈ સરસી-તલિ સીતલિ લાખારાંમિ ।
 નીરંશુ નેમિ ન ભીજઘ ખીજઘ નારી-નામિ ॥૭૥॥
 રમઈ રમાપતિ રાંણિય આણિય આપણઘ પાસિ ।
 તીણિ છલઈ નવિ છીપઘ એ દીપઘ એ જ્ઞાનપ્રકાસિ ।
 તહ અવતરિહ રિતુ-પતિ તપતિ સુ મનમય-પૂરિ ।
 જિમ નારીય નિરીક્ષણ દક્ષિણ મેદિહય સૂરિ ॥૮૦॥
 કીજઘ અવસરિ અવસરિ નવ-રસિ રાગુ વસંત ।
 તરુણીદલ દોલારસ સારસ ભમઘ હસંત ।
 લિંપઘ તાવ-નિકંદનિ ચંદનિ ચંદનિ-દેહુ ।
 નિજ નિજ નાય સંભારિય નારિય નવલહ નેહુ ॥૮૫॥

એ વખતે રાણીઓ કેવા પ્રકારની કીડા કરી રહી છે, તેનું કવિ વર્ણન આપે છે કે,

વિચયઘ વિચિનિ વિચંક્ષણ તક્ષણ દસ વિ દસાર ।
 નવ નવ નિર્મલ ભૂષણ દૂષણ-રહિય શૃંગાર ।

છે. સાહિત્યકીય સ્વરૂપ વ્યક્ત કરવા લિપિમાં મધ્ય. ગૂજ.ની લાક્ષણિકતા-
વાળાં, ગમે તેટલો પ્રયત્ન છતાં કવિઓથી બોલોનાં તત્ત્વ જતાં
કરાયાં નથી એ વસ્તુ કાંઈ થોડા મહત્ત્વની નથી.

એક નામનિર્દેશ વિનાની “જંખૂસ્વામી-ફાગુ” નામની કૃતિ
સં. ૧૪૩૦ના વર્ષમાં રચાયેલી મળે છે; જેવી કે,

૧ ચઉદહ લીસ સંવચ્છરિ મુચ્છરિ માનિ વિમત્તુ
જંખુચ-ગુણ અનુરાગિહિ ફાગિહિ કહીય ચરિત્તુ ૩૦

આ કૃતિની અને ઉપરના “નેમિનાથ ફાગુ”ની કાવ્યપદ્ધતિ-પેલી
સાંકળી-પ્રકારની એક સરખી છે: કવિતા પણ અત્યંત વેગવંત અને
સુંદર છે; કવિનું નામ ન હોવા છતાં પણ એક જ કવિની બંને કૃતિઓ
હોય તો તેમાં નવાઈ નહિ હોય. સમય માટે તો મૂંઝવણ જ નથી,
કેમકે કવિનો આ યૌવનકાળ હતો. એ કવિતાની દૃષ્ટિએ કેટલો સુંદર
કૃતિ છે, તે નીચેના અવતરણથી સમજાશે:

૨૬ણિ અવસરિ ગહગહતહ, પહુતહ માસ વસંતુ,
દક્ષિણ વાય વિકાસીય, વાસીય વનિ વિહરંતુ ૪.

રમલિ કતૂહલિ કલીકિ, મિલિહ નિજ પરિવારિ,
જંખુકમરુ બહુ તરિવરિ, ગિરિવરિ ગિહ વૈસારિ.

કામીય કેતકિ પરિમલિ, રમલિ કરંધ બહ ભાંગિ,
રમઈ રસાલ તરુણીય, કરણીય નવ નવ રંગિ. ૫

પંચીય જન મનદમણહ દમણહ દેખી અમંગુ,
રંગ ધરંધ મન ગરહ મરહ પદ્મવ-ચંગ:

કામિણિમન તાણુ કંપક ચંપક વન બહકંતિ,

કામવિજયધન જમલીય કદલીય લહલહકંતિ. ૬

૧. ગુજરાતી-૧૯૩૨ નો દીપોત્સવાંક પૃ. ૪૨, ભાઈશ્રી ભોગીલાલ
સાહેબરાએ સંપાદિત.

૨. આ કવિની પણ ભાષા સ્પષ્ટ છે.

જંખૂરવામીના પ્રલોભન માટે તૈયાર થયેલી નાયિકાનું વર્ણન આપતાં કવિ જણાવે છે:

કન્યા અભિનવ જોવન, સોવન વત્ર-સમાણ,
માગીય રૂપ તિલુત્તમ, ઉત્તમ વંસપહાણા. ૧૨
આઠઠ દિસિ જનરંજન અંજનભૂમ હીય નારિ,
આઠઠ ગુણ સંપન્નીય ઉપત્તી સંસારી.
સિરિવરિ વેણીય લહલહ, બહલ અંપકમાલા.
રતિપ્રતિ ધણુ સમાણઉ નાણુઉ લાલ વિસાલા. ૧૩
ભુમહિય રૂપ કુસુમભરિ, અપસરિ તોરણમાલ,
ત્રિભુવન જમ હલાસિહિ, લાસિહિ કીય સમકાલ.
લાડીય પંકય-લોચણી, જોયણી જગમનમોહ.
કનનૂયલ રસલવણિમ, નિરુવમ સારણિ મોહ ૧૪.
ગુરુડયંચુ સમ સરલહ, તરલહ નાસાવંસુ,
અહરબિંબ પરવાલિય, લાલીય રાગવિસેસુ.
વિમલ કપોલ તિ દીપક, જપક દિલ્લચરકંતિ,
દંતપંક્તિ દાડિમકલિ, મિલીય રહીય એકંતિ. ૧૫

આ વગેરે દેહવર્ણન રોચક રીતે આપવામાં આવ્યું છે. કવિતાની દષ્ટિએ ઉપરના કાગુની જેમ જ આ એક સારી કાગુ-કૃતિ છે. આ કૃતિ સં. ૧૪૩૦ જેટલી જૂની છે, એ જોતાં પછીની બધી કાગુ-કૃતિઓ સાંકળીપદ્ધતિની-નું મૂળ આમાં ગણાય. એ કૃતિ કોઈ બીજાની જ હોય તો ખુદ જયશેખરસૂરિએ પણ આ સાંકળી-પ્રકારનું અનુકરણ કર્યું છે, એમ કહેવાનું થાય.

આ કાવ્યની ભાષા સ્પષ્ટ રીતે મધ્ય. ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકાની છે; એશક અપભ્રંશકાલીન લાક્ષણિકતા જાળવવાનો પ્રયત્ન છે; જેવા કે પહુતહિ, વત્ર, વંસપહાણા, વગેરેમાં, પણ તે બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં, વ્યાક્રી તો તત્સમ સં. શબ્દોનો પ્રયોગ વધતેરો મળે છે; અને જાણું જેવાં રૂપો વ્યાપક થઈ ચૂક્યાં છે.

૧૩. કવિ તરીકે ખૂબ જાણીતો કહેવાતો એક વસ્તિગ ઉર્દૂ વસ્તો કવિ સં: ૧૪૬૨ પૂર્વે થઈ ગયો છે. આ કવિનું અત્યારે તો માત્ર એક જ ધાર્મિક કાવ્ય “ચિહ્નગતિની વેલ-ચોપઈ” મળે છે. આ કાવ્ય સં. ૧૪૬૨માં ઉતારાયેલું છે.^૧ દૃષ્ટ કરીના આ નાના કાવ્યમાં-અનેક પ્રકારની યોનિમાં ભટકતા જીવને કેવાં કેવાં ભયંકર દુઃખ ભોગવવાં પડે છે, તેનું વર્ણન કવિએ આપ્યું છે. એના આ કાવ્યમાં કાવ્ય-દૃષ્ટિએ કાંઈ પણ વિશેષ પ્રાપ્ત થતું નથી. છતાં કેટલુંક નમ્રસત્ય જાળવી રાખવા પૂરતું કવિનું આલેખન આકર્ષક છે ખરું: જીવની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે:

ઘર ધંધા પડિહ સહુ કોઈ, કુટુંબ-મેલાવહ ખાઇવા હોઇ:

ખત્ર અખત્ર કીધાં અવિચાર, કાકા કુણું કરિસઇ સાર.

૫૫

જરા ભણઇ હિવ મઇ તહ સાતિ, પહિલા દાંત કરઇ જિમ પલાતિ

ત્રિસણા માડી રહી તહ હંસિ, ડોકર પાગઇ હિવ લાપસી.

૫૬

ઘવલહ માથહ દેહ જાજરી, વાકહ વાંસહ ઝુલઇ લાલરી.

ઘર-હુંતહ તે કિહાં ન જઇ કુટુંબ સઘલા લવીઠહ થાઇ.

૫૭

વાડિ કુચુધી પીડિહ છઇ સોઇ કાકાની સુધી ન કરઇ કોઇ.

આવહ વહુડી ભણિં કરઇ માઇ, મુહ મુચકોડી પાછી જઇ.

૫૮

આમ કવિએ વર્ણવેલો આકર્ષક ખનાવ્યાં છે. છંદની દૃષ્ટિએ ખાસ ઉપયોગિતા નથી, પણ ભાષાની દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા છે, અને તે એ કે સં. ૧૪૬૨ લગભગમાં ભાષાનું સાહિત્યકીય સ્વરૂપ કેવું હતું, તે આ કાવ્ય ખતાવે છે. મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ૧લી ભૂમિકાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સંધાઇ ચૂક્યું છે. ખાસ કરી સંબંધક ભૂતકૃદંતનું દીર્ઘ ઇકારવાળું રૂપ લક્ષ્યમાં લેવું.

૧ ૫ મી સા. પરિ રીપોર્ટ સ્વ. સી. ડી. દલાલનો નિબંધ, પૃ. ૨૪-૨૫

૨ ડૉ. ત્રૈમાસિક, વર્ષ ૧૯૬, પૃ. ૨૮૩ (નરસિંહ યુગના કવિઓ-એ લેખ). ભાષા સ્પષ્ટ છે.

૧૪. ગૂજરાતી ભાષામાં લોકકથા લખવાનો, અત્યાર સુધીમાં મળેલી માહિતી મુજબનો નૂનો પ્રયત્ન વિજયભદ્રની અને અસાધતની “હસવચ્છ ચઉપર્ણ” (૨. સં. અનુક્રમે ૧૪૧૧ અને ૧૪૧૭) છે. એ પંક્તિનો પ્રયત્ન ભીમનું “સદયવત્સચરિત” નામે કાવ્ય છે. જૈનેતર કવિતામાં તો લોકકથાકાર તરીકે અસાધત પછી ભીમ આવે છે. ભીમે આ કાવ્ય સં. ૧૪૬૬ માં રચી આપ્યું છે.

કવિ ક્યાંનો વતની છે, જ્ઞાતિએ કેવો છે, એ વિશે કાવ્યમાંથી કશી માહિતી મળતી નથી. કામસેનાના વ્યાધિની ચિકિત્સા ગૂ. વૈદ્ય પાસે કરાવી હોવાથી તે ગૂજરાતનો છે, એમ જણાય છે. સાવળિંગા સતી થાય છે, ત્યારે દેવોની સ્તુતિમાં પ્રથમ શિવની સ્તુતિ કરે છે, તે ઉપરથી, ધર્મે શૈવ જણાય છે. અને કવિએ એક સ્થાને “ચાચર” નામક સ્થળનો નિર્દેશ કર્યો હોવાથી અને એ સ્થાન પાટણમાં હોવાથી, વળી કાવ્યમાં જૈનધર્મી શહેરોનું સારું વર્ણન આવતું હોવાથી એ પાટણનો વતની હોય તે અનવા બેગ છે.

કવિએ જુદાજુદા દૂહા, પદ્યડી, ચાપાઇ, વસ્તુ, છંપય, કુંક-લિયો અને મૌક્તિકદામ એ માત્રામેળ છંદોમાં ૬૭૨ જેટલી કડીઓ આપી છે, જેમાં ક્યાંક ક્યાંક વિવિધતા ભરેલાં પદો પણ આવે છે. આ એક રસમય સુંદર કૃતિ છે; તે માટે આરંભમાં જ પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે કે:

સિંગાર હાસ કરુણા રુદ્ધો વીરો ભયાન વીભત્થો ॥

અદ્ભુત શાંત નવઇ રસિ જંપિસુ સુદયવચ્છસ્સ ॥પા॥

બેશક, આમ છતાં તેણે પ્રધાનપણે વીર અને અદ્ભુત રસમાં જ કવિતા લખી છે; શૃંગારરસ તો ગૌણ સ્થાન ભોગવે છે. કવિની શક્તિ જુસ્સાદાર અને પ્રસાદયુક્ત છે. રાગ પૃથુવત્સના હાથીનું આયુષ એક જ્યૌતિષીને ધૂછતાં એક જ દિવસનું કહેવામાં આવતાં રાગ્યએ હાથીની

રક્ષા માટે સખત બંદોબસ્ત કર્યો, છતાં હાથી તેમાંથી તોડાવી બહાર નીકળી ગયો તેનું વર્ણન આપતાં કવિ જણાવે છે:

ગભિ ચઢહટમ જમ મંડિહ ગાહ પાનતણાં સવિ લાખ્યાં લાહ ।
 ફૂલતાણા તહિ પૂર્યા પગર મમગલિ માયિ કીધૂં નગર ॥ ૩૫ ॥
 પુહતહ શ્રેણી સુગંધીતણી રાજવસ્ત્ર મેલી રેવણી ।
 લાંબમ કેસર નમ કપૂર વાસ્ત્યાં તેલ વહાવ્યાં પૂર ॥ ૩૬ ॥
 તીણમ દીઠમ દોસી દડવડમ પારિષિનમ પગિ ખીંડી ચડમ ।
 ફેડીયા ફેડેલીયા સૂનાર નાઠા લોક ન જાણમ સાર ॥ ૩૭ ॥
 હાટમાંહિ હઉં હાલકુલોલ કિરિ કમલાવનિ કરમ કલોલ ।
 પોતા લાખ્યા પારિષિ તણાં કાપડિસરિસ કિરિયાણા ધણાં ॥ ૩૮ ॥
 એકિ અટાલિ માલિ ગદિ ચડ્યા ઇકિ પ્રાધરિ દસદિસિ દડવડ્યાં ।
 ઇકિ જાવડાં અછમ છડછોક તે સીકિધ-થ્યા લૂસમ લોક ॥ ૩૯ ॥
 કવિ આગળ જતાં સાવર્ણિગાનું વર્ણન આપે છે કે—

[પ્રવ્રહ્મી]

ગયગમણિ રૂમણિ તુરગય ગમંતિ ઝડ અનિલલગ અંગ ન નમતિ ।
 પયપંકજ લ કતલિ ચિડરડંતિ પતિભત્તિ ચિત્તિ ધરિ ચડવડંતિ ॥ ૪૦ ॥
 જસ જંઘજૂઅલ વરરંભયંભ પિયલ કિ ઉરયલ કરિણકુંભ ।
 કરપલલવ નવ્રશાષા અશોક સૌવત્રવત્ર સારીર રોક ॥ ૪૧ ॥
 મુખકમલ અમલ શશિહરસરિથ નિલવટિ તિલય તાડીકમચ્છ ।
 કુંડલ કિ કિત્ર પાચાર માર કોસીસનિકર પરિગર અપાર ॥ ૪૨ ॥
 તિલકુલ નાસ સંજુત મત્ર ત્રિહિ દાડિમ દંત અહુરા રગત ।
 અંજનસહ પંજનસરિસ નિત સીમંતકુંત કિરિ મયરકિત ॥ ૪૩ ॥
 હુંમ ભમમ કામકોદંબડ કટિખિંબ-પ્રલાંબિત વેણીદંડ ।
 ઉરિ હાર તારશ્રેણી સમાન તનમંડલ અવર ન ઉપમાન ॥ ૪૪ ॥

આવાં ધણાં સુંદર સ્થાનો આકર્ષક કવિતામાં તેણે આપ્યાં છે. વિવિધ પ્રકારના છંદોએ તેમાં ઠીક ઠીક ઉમેરો કર્યો છે. કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ પણ આમ તે ઉપયોગી છે. નીચેનું એક પદ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે:

૧ વસંત, વર્ષ ૧૫મું, પૃ. ૨૬૧-૬૨, (સ્વ. સી. ડી. દલાલનો “સદયવત્સ અને સાવર્ણિગાની લોકકથા” એ વિષયનો નિબંધ). લાષા સ્પષ્ટ છે.

હઉ ધઉલ : રાગ ધન્યાસી

આસણુ તણઉ અણાવિઉ એ નરવરધ તરલ તુરંગ ।

સાહણપતિ પલણાવિઉ એ પલાણ પવંગ ।

તીણધ વરરાઉ ચડાવિઉ એ ॥૬૪॥

[આમર] ચંડતિ ષેવિ જે જુડંતિ તે તુરંગ આણયૂ

જે સુદ્ધ પિત્ત સાલિહુત્તલક્ષણે વખાણિઉ ।

પાયા લહુતિ કીકી પયડ હોમ દીઉ આસણે ।

સોહંતિ સુદયવત્સવીર તે તુરંગ આસણે ॥૬૫॥

[પદ આહુ] ચિહુ દિસિ આમર ઢલધ એ સિરવરિ એ સોહધ છાત્ર ।

વિપ્ર વેઉધુનિ ઉચ્ચરધ એ આઆ આગલિ એ નાનાવિધ ખાત્ર ।

બહુ બંદિણુ કલરવ કરધ એ ॥૬૬॥

[આમર] કરંતિ બંદિણા અણિક્ક મંગલિક્ક માલય ।

વિચિત્ત નિત્તિ પત્ત પાડરાગરંગતાલય ।

ચડી તુરંગિ ચંગિ અંગિ સાર સુંદરી રસે ।

તિ આલવંતિ નારિ આરિ આમર ચિહુ દિસે ॥૬૭॥

[પદ આહુ] વર આગલિ ચિહુ સંચરધ એ આઆ રાણુ લે એ સરિસહ રાઉ ।

પાયદલ પાર ન પામીધ એ આઆ બલીચડઉ એ નીસાણુએ ઘાઉ ।

હય દીસધ ગયરાય સારસી એ ॥૬૮॥

[આમર:] કરંતિ સારસી ગઈદ સંડિસુંડિ ડંબરં ।

નોસાણુ ઢોલઢકધાઉ હૂચ તાવ અંબરં ।

ઉચિત્તવાઉ દિતિ રાઉ વેગિ તાવ રધકરે ।

...પ્રેમિ સુદયવત્સવીર પત્ત તોરણુધ વરે ॥૬૯॥

[પદ આહુ] ગયગામિણિ ગુણ વિત્તવધ એ આઆ શશિમુખી એ કરધ સિણુગાર ।

હાર એકાઉલિ ઉરિ ઇવધ આઆ કંદપૂં એ સમઉ કુમાર ।

અહિણુઉ ઇંદ નરિંદવરે ॥૭૦॥

[આમર:] નરિંદઈદ મત્તલોધ લોચ મન્નિજ સોહએ ।

અદિદ દિદે માણિણિ મણુતરંગિ મોહએ ।

ભવાનિપત્તિપાયભત્તિકંતલક્ષ્મિની,

તે સુદવીર વત્તવંતિગે (?) ગયદગામિણી ॥૭૧॥

કવિએ જુદાજુદા છંદો તેમ જ ઉપરનો અલિનવ ગીત-પ્રકાર આપી વૈવિધ્ય લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને આ છેલ્લા પદે તો લગભગ નવીન જ પ્રકારનો ઢાળ આપ્યો છે. આ પદમાં એ અર્ધ દૂહાનાં ઉપરાંત દૂહાનું ૧૩ માત્રાનું એક પદ વધારે છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં મધ્ય. ગૂજ. ની પ્રથમ ભૂમિકા સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય છે; એમાં હવે અર્વાચીન ગૂજરાતી બોલનારાને મુશ્કેલીમાં મૂકી દે તેવું તત્ત્વ ભાગ્યે જ દેખા દે છે. અક્ષરમેળ વૃત્તો તેણે પ્રયોજ્યાં હોવાથી ભાષાનું વધુ સ્વાભાવિક રૂપ તે રજૂ કરી આપે છે. ઉપર આપેલા આમરના નમૂનાઓમાં મોટા અક્ષરવાળા શબ્દોને છંદને અનુકૂળ વાંચતાં કવિનાં ઇષ્ટ રૂપો તરી આવશે.

૧૫. છેક છેલ્લી સદી સુધીના ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સાહિત્યકાર તરીકે મુસ્લિમ કવિ હોય તેવા અત્યંત જૂજ પ્રસંગ છે. આજે એવાં નામો માત્ર એ છે, તે ૧૫ માં શતકનો અબ્દુર રહેમાન અને ૧૮ માં શતકનો કવિ રાજે. આ પાછલો કવિ તો કૃષ્ણનો ભક્ત હોય તેવી રીતે કૃષ્ણલીલાનાં પદો લખી પ્રસિદ્ધ થયો છે. અજાણે ગૂજરાતી કવિતાના પ્રેમીઓ એના નામથી જાણીતા છે; પણ પેલા અબ્દુર રહેમાનને ભાગ્યે જ ડોઢ જાણે છે. અબ્દુર રહેમાને એની સ્વતંત્ર કૃતિ “સંદેશક રાસ”ના આરંભમાં પોતાના નામનો નિર્દેશ કરતી કડીઓ ન લખી હોત તો એ જાણવું જ મુશ્કેલ થઈ પડત કે એ કૃતિ મુસ્લિમ કવિની છે. એ કવિએ ભાષામાં એક પણ અરખી-ફારસી શબ્દને પ્રવેશ પામવા દીધો નથી. માત્ર શરૂમાં પોતાનું અને પિતાનું નામ, એટલું જ એવા શબ્દોમાં છે:

પદ્માણસિ પદ્મઓ પુન્નવસિદ્ધો ય મિચ્છદેસો વિ ।

તહ વિસણ સંમૂઓ આરહો મીરસેણસ્સ ॥ ૩ ॥

તહ તણઓ કુલિ કમલો પાર્થિવકવ્વેસુ ગીયવિસણસુ ।

અદ્દહમાણ-પસિદ્ધો “સનેહયરાસયં રહયં” ॥ ૪ ॥

પશ્ચિમ દેશમાંના મ્હેઝદેશમાં **મીરસેન**=મીરહુસેનને ત્યાં અદ્-
હમાણ=અખ્દુર રહેમાન નામનો પુત્ર અવતર્યો હતો, કે જે ગીત-
વિષયક પ્રાકૃત કાવ્યોમાં નિપુણ હતો, તેણે “સંદેશક-રાસ”ની રચના
કરી. શ્રીધર વ્યાસે રણમલ્લછંદમાં મીર રહેમાનને મોડાસાનો થાણદાર
કહ્યો છે, તેજ આ અખ્દુર રહેમાન છે કે નહિ તે જાણવાનું આપણી
પાસે સાધન નથી. અખ્દુર રહેમાનનો પ્રાકૃત ભાષા અને અપભ્રંશ
ભાષા તેમ જ મધ્યકાલીન ગૂજરાતી અને “અવહટ્ઠ” ભાષાપ્રકાર ઉપર
પૂરો કાબૂ હતો, અને એ ઉપરાંત તે જખર છંદોવેત્તા પણ હતો.
આ નાનો સંદેશક રાસ એની સાક્ષી પૂરે છે. હૈમકાલીન સાહિત્યકીય
અપભ્રંશમાં એ કાવ્ય કરવા તત્પર થાય છે, પણ ખીજ કેટલાક એવા
પ્રયોગો આવે છે કે જેનાથી એ લગભગ ૧૫મા શતકના અંતભાગમાં
થયો હોય તેમ કહી શકાય. (૨૦મી કડી પ્રમાણે આ કવિ ધધે
કેલિય=વણુકર? હશે ?)

“સંદેશક રાસ” એ એક દૂતકાવ્ય છે. એક વિરહિણી એક
પથિકને, પોતાના પ્રિય તરફ મોકલવાનો સંદેશ આપે છે. કવિએ
પથિકને દૂત તરીકે આપ્યો છે. પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષાના યુગમાં
આવી કવિતા તદ્દન વિરલ છે.

કવિએ જે જે છંદ પ્રયોજવા ઇચ્છા કરી છે, તે તેનું પ્રથમ
લક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જે પણ તદ્દન નવીન પ્રકાર છે. મોડે
મોડેના હિંદી કવિઓએ પછી આ પદ્ધતિ સ્વીકારી છે, ગૂજરાતમાં તો
કાંઈએ પણ નહિ જ.

શરૂઆતમાં ૧૭ કડી શુદ્ધ પ્રાકૃત ભાષાની આર્યામાં આપી
(અને સામાન્ય રીતે આખા કાવ્યોમાં જ્યાં જ્યાં આર્યાઓ આપી
છે, તે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં જ આપી છે) તે જ પ્રકારે ૧૮મી એક મિશ્ર-
છંદમાં આપી છે, જ્યાં છેલ્લાં બે અર્ધ દોહરાનાં છે. આ છંદનું નામ
રડુ છે. ૧૯મી કડીમાં રડુનું લક્ષણ તેણે સાહિત્યકીય અપભ્રંશમાં આપી

૨૦મી કડીમાં તે જ છંદમાં “ સંનેહ-રાસઉ ” ની રચના સાંભળવાને સહુદયોને નિમંત્રણ આપ્યું છે:

૧ શિષ્ય-કવિતા-વિજ્ઞાન-માહૃષ્ય
પંડિતપવિત્રરાણુ માણુજાણુંમિ કોલિય-પયાસિહ
કોઝહલિ ભાસિઅહ સરલ-ભાઈ સંનેહ-રાસઉ
તં જાણુવણિમિ સિટ્ટુ ખાણુ બુહિ-ચણુ કરવિ સણેહુ
પામર-જાણુ-થૂલકુખરેહિ રઘયહ જિસુણેહુ ॥૨૦॥

આગળ ચાલતાં કવિ પદ્મડી, દુમિલા, રડા વગેરે આપતાં કથાનો ઉપક્રમ ૨૫મી કડીથી કરે છે. વિજયનગરની કાઈ વિરહિણી પ્રિય-વિરહે દુઃખી છે:

૨ કુસઘ લોચણુ રુવઘ દુઃખતા
ધમિલ્લ-મુક્ક-મુહ વિનુંભઘ અરુ અંગ મોડઘ
વિરહાનલિ સંતાવિઅ સસઘ દીહ-કર-સાહ તોડઘ

૧ છાયા: નિજ-કવિત્વ-વિદ્યા-માહાત્મ્ય
પંડિતત્વ-વિસ્તરણુ મનુ-જન્મે કોળીએ (?)—પ્રકાશ્યો
કૌતૂહલે ભાસ્યો સરલ-ભાતિ સંદેશ-રાસ
તે જાણુવે શિષ્ કાણુ બુધ-જન કરી સ્નેહ
પામર-જન-સ્થૂલ અક્ષરે જે રચ્યો સુણો ॥૨૦॥

૨ છાયા: ફસે લોચન રુએ દુઃખત્વે
ધમિલ્લ-મુક્ક-મુખ વિનુંભે અને અંગ મોડે
વિરહાનલે સંતાપી શ્વાસ (લે) દીર્ઘકર-શ્વાસ તોડે
એમ મુગ્ધા વિલપતીના મહીએ ચરણે સ્પર્શતાં
અર્ધહકુચને તે પથિકને જોયો પ્રવહતો ॥૨૧॥

તે જ પથિક(ને) પેખી પ્રિય-ઉત્કંઠાવાળી-
મંથર-ગતિ સરલા જાણે ઉતાવળે ચાલી
તે મનહર ચાલતી-ચંચલ-રવ-ભરી(ને)
છોડીને ખસી રશનાવલી, કિંકિણી ગદ્ય પ્રસરી ॥૨૧॥

ધવ મુક્કહ વિલંબતિયહ મહિ ચલણેહિ છિહંતુ .
 અક્ષુહીણુહ તં પહિહ જ્ઞેયહ પવહંતુ ॥૨૬॥
 તે જિ પહિહ પિક્ષેવિણુ પિય-હકુખિખિરીય
 મંથર-ગય સરલા વિચ હતાવલિ ચલિચ
 તહ મણહર ચલંતિચ ચંચલ-રવણિ-ભારિ
 છુકુવિ ખિસીચ રસણાવલિ કિકણ ગય પસરિ ॥૨૭॥

નાયિકા પથિકને તું? ક્યાંથી આવ્યો છે અને ક્યાં જાય છે, તેવું
 પૂછતાં પથિક પોતે ખંભાત નગરથી આવ્યાનું કહી ખંભાતનું ધણું
 સુંદર વર્ણુન આપે છે, જેમાં વચ્ચે વનરપતિનું પણ ધણું સારું
 વર્ણુન આપે છે:

૧વિવિહ-વિચકુખણુ-સત્થિહિં જહ પવસીહ જિરુ
 સુમ્મહ ઈહ મણોહરુ પાયહ મહુરેયરુ ।
 કહવ ઠાઠ ચહ-વેહહિ વેહ પચાસિચમ
 કહ બહુરુવિ જિખક્કહ રાસહ ભોસીચમ ॥૪૪॥
 કહ વ ઠાઠ સુદવચ્છકથ વર નલ-ચરિહ
 કથ વ વિવિહ વિણોધહિ ભારહુ હચ્ચરિહ ।

૨ છાયા: વિવિધ વિચક્ષણુ સાર્થે જો પ્રવસિયે નક્કી
 સાંભળે છંદ મનોહર-પાદક મધુરતર ।
 ક્યાંય ઠામે ચતુર્વેદીએ વેદ પ્રકાશે ।
 ક્યાંય બહુરૂપે નિખક્ક રાસ ભાસે ।
 ક્યાંય ઠામે સુદયવત્સકથા વર નલ-ચરિત
 ક્યાંય વિવિધ-વિનોદે ભારત હચ્ચરિયો ।
 ક્યાંય ઠામે આશંસીને ત્યાગ-દયા-વરે
 રામાયણુ અભિનવ (થાય) ક્યાંક કવિ-વરે ॥૪૫॥
 ક્યાંક આકર્ણિતે વંશ-વીણા-કાહલ-મુરંજ
 ક્યાંક પદ-વર્ણુ-નિખક્ક સંભળાય ગીતરત્ન ।
 આકર્ણિતે સુસમર્થ-પીન-ઉત્તત સ્તને
 ચાલે અદ્ભુત કરતી ક્યાંક નર્તકીએ ॥૪૬॥

કહ વ કાઇ આસીસઝ આઘય-દંચેવરિહિં
 રામાયણુ અહિણવીસઘ કત્ય વિ કય-વરિહિં ॥૪૫॥
 કે આઘત્રહિ વંશ-વીણુ-કાહલ-મુરહિ
 કહ પય-વત્ર-ણિખજ્જ સુમ્મઘ ગીય-રુહ ૬
 આયત્રિહિ સુ-સમત્ય-પીણુ-ઉન્નય-યણિહિં
 ચદિલાહં ચોઝ કરંતીઝ કત્ય વિ ણુટ્ટણિહિં ॥૪૬॥

અને

૧ કંકિલ્લિ-કુંજ કુંજમકહલ સુરચાર સરલ સદલઘ સ-લોલ
 નાયંબ નિંબ નિંબૂઝ ચિનાર સિમિ સાચ સરલ સિચ-દેવદાર ॥૬૧॥
 લહેસૂડ એલ લંબિય લવંગ કણચાર કરઘ કરવર્ધકૂઝ તંગ
 અંબિલી કયંબ બિલીઝ ચોઝ રત્તંજણુ ભંબુ અગુરુ અસોચ ॥૬૨॥
 નાયિકા કહે છે કે મારો પતિ પણ ખંભાતમાં રહે છે:

તહ અચ્છઘ મહુ જાહુ વિરહ-ઉલ્હાવ-ચરુ
 અહિય કાહુ ગરિમચહ જુ આયહિ હિદયરુ ॥૬૯॥
 પહ મોડવિ નિમિ સખુ પહિય જે દય કરહિ
 કહહ કિંપિ સંદેસહ પ્રિય તુચ્છકૂખરિહિ ॥૬૯૧॥૨

પથિક અનેક રીતે નાયકની નિંદા કરી કહે છે કે હું તો તારો
 સંદેશ નહિ લઈ જાઉં. પછી સમજાવવાથી લઈ જવા તૈયાર થાય છે,
 અને નાયિકા સંદેશો મોકલાવે છે.

આખું કાવ્ય વિપ્રલંભશૃંગારનો એક અચ્છો નમૂનો છે. વિરહિણીના
 મનની દશાનો કવિ સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમોને લક્ષ્યમાં રાખી
 ચિતાર આપે છે. વિરહિણીનું હૃદય જુઓ:

૧ વનસ્પતિનાં નામો છે, જેમાંનાં ઘણાં અપ્રસિદ્ધ જેવાં છે.

૨ છાયા: ત્યાં છે મુજ નાથ વિરહઉલ્લાસ-કર

અધિક કાલ ગાળ્યો, ન આવ્યો નિર્દયતર ॥૬૯॥

પદ મોડીને નિર્મિત-શ્રદ્ધ પથિક જે દયા કરે

કહું કાંઈક સંદેશ પ્રિય(ને) તુચ્છ-અક્ષરે ॥૬૯૧॥

૧પિયવિરહવિહગે સંગમસોએ દિવસ-રથણિ ઝૂંદંતિ મણે ।

ણિરુ અંગિ સુસંતહં બાહ કુરંતહં અપ્પહ લિદ્ધય કિંપિ ભણે ।

તસુ સુયણ નિવેસિય ભાઇણુ પેસિય મોહવસિણુ બોલંત ખણે ।

મહ સાઇય-વડખરુ હરિ ગઈ તડખરુ બહ સરણિ કસુ પહિ ભણે ॥૯૮॥

કાવ્ય સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત નહિ થયેલું હોવાથી વિશેષ કહિ શકાય તેમ નથી. છે તેટલાથીયે તે ઉચ્ચ પ્રતિનું કાવ્ય છે, તે સ્પષ્ટ છે. કાવ્યઅંધની દષ્ટિએ, પણ રડા અને દુમિલા જેવા મોટા છંદો તેણે પ્રયોજ્યા છે તેથી તેની મહત્તા છે. ભાષાની દષ્ટિએ જોતાં ઉપલક નજરથી સાહિત્ય-કૃતિ અપભ્રંશ જણાય છે, અને પ્રાકૃત રૂપો ભારોભાર ભરવા કવિ પ્રયત્નશીલ છે, છતાં બાણુઉ, જોયઉ, પયાસિઅમ્, ભાસીઅમ્, ચડાઈયમ્, નીસરમ્, વીસરમ્, સંનેહડઉ, સંદેસડઉ, બોલંત વગેરે નવાં રૂપો યોજે છે. તેમ જ “અવહટ્ટ”ના સંસ્કારવાળાં ચલ્લિઅ જોવાં એવડા બંજન-વાળાં રૂપો પણ પ્રયોજે છે, આ પ્રકારની કૃત્રિમતા તેને ૧૫મા શતકથી જૂના સમયમાં જવા દેતી નથી.

કવિ ખંભાતનું સુંદર વર્ણન આપે છે, તે કદાચ તે ખંભાતનો વતની હોવાને કારણે તો નહિ હોય ને ? ખંભાતમાં અનેક મુસ્લિમ વેપારીઓ રહેતા હતા તે વસ્તુપાલના સમયથી તો અત્યંત જાણીતી વાત છે. પશ્ચિમ દેશમાંથી આરબ મીર હુશેન ખંભાતમાં આવી વસ્યો હોય અને ત્યાં અબ્દુર રહેમાનને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાઓ ભણવાનો સુયોગ મળ્યો હોય એ સંભવિત છે. ખંભાત વિદ્યાનું ધામ હતું તે કાંઈ અજાણી વાત નથી. નાયિકાનું સ્થાન વિજયનગર આપ્યું છે, તે ઈડરથી ૨૫ માઇલ ઉપરનું વિજયનગર સંસ્થાનનું રાજધાનીનું શહેર તો નહિ હોય !

૧ છાયા: પ્રિય વિરહ-વિદ્યૂત સંગમ-શોભતી દિવસ-રજની ઝૂંદતી મને ।

નક્કી અંગે સુશ્રાંત, બાહુ સ્ફુરતા આત્મા(ને) નિર્દય કૈંક ભણ ।

તેના સદને નિવેસી ભવને પેસી મોહવશે બોલતો દાણે ।

મુઝ સંસ્કાર-વસ્ત્ર હરી ગયો તસ્કર બહિં શરણે, કાંઈ પથિક ભણ ॥

૧૬. શાલિભદ્રસૂરિના પૌરાણિક વસ્તુના સમાશ્રયે રચાયેલા પંચપાંડવચરિત્રરાસ પછી તેવી વસ્તુને સ્વીકારી એક જૈન સાધુએ કરેલો સમર્થ પ્રયત્ન વિરાટપર્વ છે. શાલિસૂરિ નામના જૈન સાધુની એ કૃતિ છે અને એમાં ૧૮૨ જેટલાં શુદ્ધ અક્ષરમેળ વૃત્તો જ પ્રયોજાયેલાં છે. આ કવિનો સમય નિશ્ચિત રૂપે કહી શકાતો નથી, તેમ છતાં તે વિ. સં. ૧૪૭૮થી પૂર્વનો છે.^૧ ગૂજરાતી ભાષામાં અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં કાવ્ય કરવાનો પ્રયત્ન ત્રિભુવનદીપકપ્રબંધકાર જયશેખરસૂરિનો જાણવામાં છે.^૨ આ એવો ઘણો જ મોટો સમર્થ પ્રયત્ન છે. ભાષાના પ્રભુત્વ અને સ્વરૂપનો આવાં કાવ્યોથી અવશ્ય પરિચય મળી શકે. કવિએ પોતાના વિષયમાં કાવ્યાંતે આટલો માત્ર નિર્દેશ કર્યો છે:

ગિહ કૌરવાધિપતિ સૈન્ય સમસ્ત હારી

ગિહ પાર્થ ઉત્તર સહિહ મનુ હર્ષ ભારી ।

આણિહ વિરાટ ચહુ પાંડવ હર્ષપૂરિ

કીધહ કવિત્ત ઇહ કૃતિગિ સાલિસૂરિ ॥૧૮૨॥

આમાં કોઈ પણ પ્રકારનો માત્રામેળ છંદ કે દેશીઓનો કવિએ પ્રયોગ જ કર્યો નથી; તેથી દેશી કાવ્યબંધ તરીકે એની ઉપયોગિતા નથી; છતાં અક્ષરમેળ છંદોનો જ બહોળો હાથે પ્રયોગ કર્યો હોવાને કારણે કાવ્યની દૃષ્ટિએ અને ભાષાસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની ગૂજરાતી સાહિત્યમાં અસાધારણ ઉપયોગિતા મને લાગે છે. કાવ્યનો વહેતો પ્રવાહ પણ સાહિત્યકીય સંસ્કૃતકાળની યાદ આપે તેવો છે:

કાસમીરમુખમંડલ માડી તૂં સમિ જગિ ન કોઇ ભિરાડી ।

ગીતનાદિ જિમ કોઇલ ફૂળધ તૂં પસાઈ સવિ કૃતિગ પૂજધ ॥૧૧॥

ભારતી ભગવતી એક માગૂં ચિત્ત પાંડવ-તણે ગુણિ લાગઈ ।

૧ પૃથ્વીચંદ્રચરિત(સં. ૧૪૭૮)કાર માણિક્યસુંદરસૂરિની સં. શુક્રકથામાં ૧૬-૧૭મી કડીના પૂર્વાધ ઉદાહૃત થયેલા મળે છે. (શ્રી. ભો. જ. સાંડેસરા) જુઓ રૂપસુંદરકથા, પ્રસ્તા. પૃ. ૭

૨ જુઓ આજ અંથનાં પૃ. ૩૦૫-૧૩

આપિ મૂં વચન તૂં રસવાંણીં હૂં કરહ જિસિ પ્રાકૃતવાંણી ॥૨॥
 પંચ પંડવિ વનંતરિ વિમાસિહ 'તેરિમૂં વરસ કેમિ ગમેસિહ' ।
 બુદ્ધિ નારદ મહારિસિ આપી 'મધ્યદેશ રહિયો તુંમિહ બ્યાપી' ॥૩॥
 ખેનડીસિહિરિ શસ્ત્ર નિયુંજ્યા દેવરૂપ બલિ મંત્ર પ્રયુંજ્યા ।
 દ્રૂપદી-રહઇં તે મતિ આલિ ગ્યા વિરાટનૃપમંદિરિ ચાલી ॥૪॥

કવિ, દ્રૌપદી સૈરંધ્રી થઈ વિરાટનગરમાં જાય છે, તે પ્રસંગ કેવો
 ખીલવે છે તે નીચેના અવતરણથી જાણવામાં આવશે:

તેહ તેહ પદિ તે નૃપ મેલહ યાવતી લછિ પાય કુણ ઠેલહ ।
 એતલહ ગદ્યઅ રૂપિ સુલિદ્રી તે મૃદુણુતડિ પાર્થપુરંદ્રી ॥૧॥
 'કહણ તૂં કવણ ધરિ તૂં નારી સ્વર્ગિલોકિ કહ તૂં અવતારી ।
 નારિ કોઇ નથી તુઝ સિરપી મૃત્યુલોકિ કહ તૂં અનિમેષી ॥૨॥
 નાગલોકિ વસણાહર કાલી માનવી ઘટિસિ તૂં નિહસાલી ।
 તિર્થલોકિ કોઇ દેવ ન દીસહ તાહરહ જનમ જેણિ કહીસહ' ॥૩॥
 ખોલતી રહીય તામ સુદૃણા સાંભલી વચન ખોલહ કૃષ્ણા ।
 'દેવિ પાંડવ નરેંદ્ર-પુરેંદ્રિ દ્રૂપદી તણહ હહં જિ સુલિદ્રિ ॥૪॥
 દેવિ જાં પરભવી કુરુનાથિ દ્રૂપદી ગદ્ય સા પ્રિય સાથિ ।
 જેહનઇં બહિન પાંડવનઇં હહં તેહ કૌરવ કનહઇં કિમ જહં ॥૫॥
 દ્રૂપદી-રહઇં ઓલગ કીજહ તૂં કનહઇં હિવ દીહ ગમીજહ ।
 જાં ન રાજ સહ પાંડવ હોઇ મૂં-હરઇં અવર કાંમ ન કોઇ ॥૬॥
 પાંચ પાંડવ રહ્યા ઇમ નાસી દ્રૂપદી રહી યાઘય દાસી ।
 દેવ દાણવ ન રાય ન રાણક દૈવ આગલિ ન કોઇ સપરાણક ॥૭॥
 રામ લક્ષણ મહા કુપિ પાડયા પાચ પાંડવ વિદેસિ ભયાણક ।
 દૂખનઇં ધરિ જલ વહિહં હરયંદિઈ ભાલડી મરણ લાઘ મુદંદિ ॥૮॥
 દ્રોણપુત્ર મુનિ અર્જન લીધહં ચર્મનૂં કવચ કણિં સુ દીકરં ॥૯॥
 ચીતવિહ સહુ આલિ જઇ દૈવસિહં કુણિ કિપિ ન થાઇ ॥૧૦॥
 પુત્ર ગાંગલિ મહારિષિ કેરા દેવિ બાધવ અજઇ બહુતેરા ।
 નામિ કીચક સવિ તિ કહીજઇં તેહનઇં ભય નરાહિવ ॥૧૧॥

જુદાં જુદાં વૃત્તોમાં કવિએ ઠીક વૈવિધ્ય સાધ્યું છે. નરસિંહ
 પ્રયોજેલા પ્રત્યેક ઇંદો ઉપરના નમૂના ઉપરાંત એક એક
 ઇંદો પરિચય આપશે:

(દ્રુતવિલંબિત)

અહહ રૂપ અસંભવ ભૂવલઘ
કવલ કાંમિનિ એહ સમી તુલઘ ।
હિવ હઠિહ મઝ મન્મથ મારિવા
એહ જિ ભડણ અંગ ભગારિવા ॥૨૧॥

(માલિની)

નિરુપમ કુલખાલી રૂપની ચીત્રસાલી
અવિકુલગુણવલ્લી કામભૂપાલભલ્લી ।
કર હુધ સુરરાણી માનવી મધં ન જાણી
અહવ હુધ જિ નારી તોધ તુ હુધ ગંધારી ॥૨૫॥

(ઉપજ્ઞતિ)

એ ગંધકારી મિસિ રૂપદાસી
રહી અછઠે ઉત્તમ નારિ નાસી ।
કિમધ ન જાણિહ ફલ નૈવ ખાન્ધ
અણુજાણતુ અંધ ઉખાડિ દાંઝધ ॥૨૬॥

(રથોદ્ગતા-સ્વાગતા)

દેવિ દ્રુપદિય રાડિ સાંભલી
હાથિ લેધ હથીચાર આંખિલી ।
ભીમુ ભીરુ ઇમ કીચક કૂટધ
તેહ આગલિ ન કોધ [વિ]ષ્ટધ ॥૬૩॥

(વસંતતિલકા)

વચરાટ ઉત્તર પખધ કુરુરાહ ધાયહ
અક્ષોહણી દલ તણી રજ સૂરં છાયહ ।
નીસાણને સહસિ અંખર ઘોર ગાજધ
એ પાંચ પાંડવ તણહ કિરિ મેચુ ભાન્ધ ॥૨૦૨॥

માત્ર સ્વાગતા, ઉપજ્ઞતિ, માલિની, વસંતતિલકા અને દ્રુતવિલંબિત એ પાંચ છંદ પ્રયોજ્યા છે, છતાં વચ્ચે વચ્ચે ચાલતો છંદ પલટી કવિએ બંધ પરનું પ્રભુત્વ ખૂબ સાધ્યું છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સ્વરૂપ આપણને મધ્ય. ગૂજ.ની. ૧લી ભૂમિકાનું દેખાય છે, છતાં માપ ચોક્કસ સ્વરૂપમાં જોઈએ તો

એ પછી મધ્ય. ગૂજ.ની બધી ભૂમિદાઓ—અર્વાચીન ગૂજ.ના અંશ સહિતની આ શ્લોકોમાં જણાય છે: નમૂના તરીકે ઉપરની છેલ્લી કડી જ અહીં વાંચિયે તો—નીચે પ્રમાણે વંચાય:

વૈરાટ ઉત્તરપખેં કુરુરાઉ ધાયો।

અક્ષાહણી દલ તણી રજ સૂર છાયો ।

નીસાણુને સહસિ અંબર ઘોર ગાળે

એ પાંચ પાંડવ તણો કિરિ મેચુ ભાંગે ॥

આમાં મોટા અક્ષરોવાળાં રૂપ તપાસો: છંદ કેવું રૂપ રજૂ કરે છે? અર્વાચીન ભૂમિદાનાં જ એ રૂપો સ્પષ્ટ રીતે કવિને અભીષ્ટ નથી લાગતાં? અને હાથપ્રતમાં જ નીસાણુને પ્રયોજાયેલું છે. એ જ રીતે તણે રૂપ રજૂ કડીમાં પ્રયોજાયું છે. ઉપર ઉતારેલા બધા નમૂના એ પ્રમાણે શ્લોક કરવાથી કવિને સંમત—અભીષ્ટ રૂપો તરી આવશે, જેમાંનો મોટો ભાગ એમ બતાવે છે કે ગમે તે રીતે બોલીમાં અર્વાચીન અંશો જનમી ગયા હતા. બીજી રીતે મધ્ય. ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિદાનું સ્વરૂપ લેખનની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ છે. નીસાણુ, ગાજઘ, પાંચ, ભાંજઘ એ સ્વરૂપોથી એ સ્પષ્ટ થશે.

૧૭. ગૂજરાતી. સાહિત્યમાં ગદ્ય-પદ્ય એમ ઉભય પ્રકારની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કરનારા ઘણા થોડા કવિઓ પૂર્વે થયા છે, તેમાં સોમ-સુંદર સૂરિનું લગભગ પ્રાથમ્ય જ ગણાય. એ તપગચ્છના પ્રભાવકે આત્માર્થ હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૪૩૦માં, દીક્ષા સં. ૧૪૩૭માં, વાચકપદ-પ્રાપ્તિ સં. ૧૪૫૦માં અને સૂરિપદ પ્રાપ્તિ સં. ૧૪૫૭માં થઈ હતી. તેઓ સં. ૧૪૯૯માં ગુજરી ગયા હતા. આ સૂરિનો કવન-કાળ આમ સં. ૧૪૫૦-૯૯નો ગણી શકાય. મોટે ભાગે તો એમણે જૈનધર્મના સમર્થ ગ્રંથોનો ગદ્યાનુવાદ અને ગદ્યવિવરણ “આલાવબોધ” એ મથાળે કર્યા છે, જેવાં કે ઉપદેશમાલા (સં. ૧૪૮૫), યોગશાસ્ત્ર, પડાવશ્યક, આરાધના પતાકા, નવતત્ત્વ, પધ્ધીશતક (સં. ૧૪૯૬) વગેરે ઉપર. તત્કાલીન ગદ્યના સ્વરૂપમાં એ ગદ્યકૃતિઓની અત્યંત મહત્તા

છે. ૧૫મા શતકનું ગદ્ય આ પ્રકરણને છેડે આપ્યું છે, ત્યાં તે વિશે સ્વતંત્ર ચર્ચા આવશે. “આરાધનારાસ” નામનું એમનું કાવ્ય હોવાનું જણાય છે,^૧ પણ તે હાલ પ્રાપ્ય નથી. એટલે આ સૂરિએ “રંગ-સાગરનેમિનાથ-કાગુ” નામનું સુંદર કાગુ-કાવ્ય લખ્યું છે, તે રીતે જો વિશિષ્ટતા છે તે બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

અગાઉ આવેલા અનેક કાગુ જેવું આ કાગુ-કાવ્ય છે, પણ તેમાં વિશેષ એટલો છે કે નેમિનાથના જન્મના પ્રસંગથી માંડીને ચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. એ રીતે અગાઉના નેમિનાથવિષયક કાગુથી આ વિશેષ આપે છે. શિવાદેવીના ગર્ભમાં નેમિનાથ રહ્યા, તે વખતે શિવાદેવીને સ્વપ્ન આવે છે, તે “કાગ” એ મથાળે દોહરા-ઓમાં કવિ આ પ્રમાણે વર્ણવે છે:

રસપન લહધ હીરોલાખાટઈ ખાટઈ પહલીય દેવિ,
ગારી પીનપચોહરી ઉહરી માહિં સવેવિ. ૭
પહિલઈ પેખઈ (એ) ગયવર અમર ગઈદ ઉદાર,
વૃષભ કપૂર રસામલ સામલ સિંગ સિંગાર. ૮
ચંદ્રધવલ પંચાનન કાનન નાયક એક,
દિસિગજ વિહિય સુધારસિ સાર સિરિ અલિષેક. ૯
દીહર દોડર નવસર નવસર મધુકરવૃંદ,
સુંદર અમીય રસાગર સાગર નંદન-ચંદ. ૧૦
દિણ્યર તેજિં દીપતહ છપત તિમિર અલંગ,
સોવનદંડિ ધરી ધજ કીધજી મલિ જસુ ગંગ. ૧૧
મંગલ કલસ અમીભરિહ કંઠિ પરીઠીઅ માલ,
પદમ સરોવર નિર્મલ જસુ જલિ રમઈ મરાલ. ૧૨
મોતીઅ મણિરયણાંચર સાચર ખીરનિહાણ,
ઝગમગતું મણિરયણનું નયણનું કામ વિહાણ. ૧૩

૧ જૈ. ગૂ. કવિઓ ભાગ ૧ લો, પૃ. ૩૨

૨ શમામૃતમ્ નેમિનાથ-સ્તવન અને રંગસાગરનેમિ-કાગ (સુનિધર્મ-વિનય-સંપાદિત), પૃ. ૧૬

ભાસુર ગચણિ ગરૂડહ રૂઝઅહ રચણનહ રોડ,
પાવક ધૂ નવિ ધરતે તુ કરતહ મનનહ મોહુ. ૧૪

શુભ શકુનોને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલા આળક નેમિતું વર્ણન
કરતાં સં. આલંકારિક પદ્ધતિનો આશ્રય કરી કવિ ઉત્પ્રેક્ષે છે:

રાસક

૧નેમિ અંગિ અવતરિહં યૌવન સોવન વિણ સિણગાર રે
તવ મનિ મોહક સુરનર રમણી રમણીય રૂપભંડાર રે. ૨૩
બ્રહ્માર્ય કરતા એ સામલવન મધવનતુ હું અનંગ રે
નીલકમલદલ તોલિ સૂ આલિમ કાલિમ ગુણધર-અંગ રે. ૨૪

આંદોલ

કાલિમ ગુણધર અંગ પગતલિ અલતા-રંગ
કેલી થંલ ફૂંચલી એ સાથલ જુંચલી એ.
કટિ નિસિહં કેસરિલંક નાલી ગંલીર નિકલંક
હરવરિ હસતૂ એ શ્રીવચ્છ લંછિતૂ એ. ૨૫
કુસુમ કલી નિમ અતિ આંગુલડી દીસંતિ
કણુચર કાંબડી એ લાંબી ખેહ ખાંહડી એ,
સંખ સરીખહ કંઠ પ્રગટિહ ગુહિરહ કંઠ,
ખંધ ધુરંધર એ અધર ખે રંગ-ધર એ. ૨૬

ફાળ

અધર કુચર કેરા તુડિં રાતુડિં ચડઈ પ્રવાલ,
કંપઈ ડાલિઅ જલઈ જલઈ વિનિત પ્રવાલ. ૨૭
સકલ કરી નિજ દાસિકા નાસિકાઈ શુકચંચ,
વદન ચરણ કરજુઆલાં ફૂંચલાં પદમ એ પંચ. ૨૮
નેમિતણઈ સુહુ બિમણિમ ચંદ અચ્છઈ નિસિદીસ,
દંત નહી એહ ઉજલી ઝલહલઈ કલા ખત્રીસ. ૨૯
લોચન વિકસિત કમલકિ અમલ કિરણ અણીઆલ,
હે હર તુજ સસિમંડલ-ખંડ લહીઈ એ ભાલ. ૩૦

કાવ્યં [શાર્દૂલ]

દંતા દાડિમની કૂલી અધર જે નયી પ્રવાલી નિસી
કીજી અંજન પંખિ અંખિ સરિખા ધારા નિસી નાસિકા
સારી સોગિણિ સામલી ભમહી જે વાંકી વલી વીણડી
કાલિ કિંબહુના કુમાર કિર એ પીનઠ લગલગ લહી. ૩૧

તેમિ યૌવન પ્રાપ્ત કર્યા પછી કૃષ્ણ બલરામાદિક સાથે દારિકાની
વાટિકાઓમાં અનેક પ્રકારની કીડા કરે છે, ત્યાં કવિએ સુંદર
વનવર્ણન આપ્યું છે, તેમાંનો આ એક શાર્દૂલ જ પર્યાપ્ત છે:

કાવ્યં

આવી એ મધુ માધવી રતિ ભલી કૂલી સવે માધવી,
પીલી અંપકની કલી મયણની દીવી નવી નીકલી;
પામિ પાડલ કેવડી ભમરની પૂગી રલી કેવડી,
ફૂડે દાડિમિ રાતડી વિરહિયાં દેહહી હૂંધ રાતડી. ૨૭૧

ગોવિંદની સુંદરીઓ તેમિકુમારને સાથે લઈ ગિરનારનાં જંગલોમાં
કીડા કરવા ગઈ છે તે પ્રસંગ પણ મધુર રીતે અર્પવામાં આવ્યો છે:

આંદોલ

કુમર રમાડમ નારિ હોડોલે હોંચણહારિ
હચ્છંગિ બહસારી એ સયરિ સિંગારી એ,
યાદ યુમણિ યોર દોલઠ દીહર દોર,
કંચાળ ચૂડી એ રણકઈ રચડી એ. ૩૪
દેહર (માર) હરવરિ હાર વહલસિરી સુકુમાર.
નવનવ ભંગી એ કુસુમચી અંગી એ
ત્રીકમ તરુગી તુંગ વિરુમઠ સુચંગ,
અતિ આગીયાલડ એ પૂંપ પૂણાલડ એ. ૩૫

કાગ

પૂંપ પ્રાણાલડ વિચિ વિચિત્ર કુસુમ રચઠ જેમિ
અનિદિ અલંકૃત કલી દરિ દરિરમણી સિધ જેમિ. ૩૬

કનક-ચક્રિ-વટ માંડતી માંડતી હા રસ-પૂરિ
નેમિ રમાડછ સોગઠે સોગઠે સઘ સવિ દ્વરિ. ૩૭૧

કૃષ્ણે ઉગ્રસેનપુત્રી રાજિમતીનું માથું કરી સગપણ કરાવી
આપ્યા પછી લગ્નની તૈયારી કરવામાં આવી, ત્યારે માંડવાની રચના
કરવામાં આવી. હવે નેમિને શૃંગાર કરી વરઘોડો કાઢવામાં આવ્યો.
તે વખતે યાદવકુમારો ઘોડેસવાર થયા, ત્યાં કવિએ જુદા જુદા
પ્રકારના ઘોડા ગણાવ્યા છે, ત્યાં વરઘોડો વધે છે:

(શાદ્દૃશ)

મોતી ખંડિત મુંડિ દંડ સરલા દીસંતિ દંત્રસલા
હીરાલાં ઝલકત સોવન દડી સિંદૂર ભાલે ભલા
ગાલી ધુધરીઆલ ખાખર ખરે હીરે જડે જહુની
અંગે નેહુ ગજેન્દ્ર ભપરિ ચડયા ચાલંતિ રાણા સવે. ૧૯

રાસક

મૃદંગ ભુંગલ ભેરિ ગભીર સર સરણાઇ નીસાણુ વાજંતિ રે,
દડદડિ દિસિમાં દેવદુંદુભિ મહારવિ રવિરથ તુરીય ત્રાંસંતિ રે. ૨૦
પાલખી તુરીય રથ ગયંદ આડંબરિ અંબરિ અમર નિહાલી રે,
છત્ર ધન અલંબસી કિરિવા (મરધર) સધર જન હિવ ચાલી રે. ૨૧

પણ વરઘોડો સસરાને આંગણે પહોંચતાં આલંભનને માટેનાં
પશુને જોતાં નેમિનાથ નિર્વેદ પામી પશુઓને છોડાવી આત્યા જાય
છે; રાજિમતી વિરહે ઢળી પડે છે; પછી

ફાગ

ચેતન પામિય રાજલિ કાજલિ કલુષિત દષ્ટિ,
વિલપતિ વિરહ દેખાડતી પાડતી આંસુઅ વૃષ્ટિ. ૨૫
પીડઈ કાઈ ખાપીયડા પ્રીયડા વિરહ-વિપાદિ,
પ્રાણ હરે તુ મોરડા (મોરડા) મધુર નિતાદિ. ૨૬

રડઈ ય પડઈ લોટઈ એ મોટઈ એ કંકણ ફર,
ગમઈ ય નહિ અંગિ નેકર કેકર કરિ ઉરિ હાર. ૨૭

અને અંતે રાજમતી તેમિ પાસે જઈ દીક્ષા લઈ લે છે. કવિએ આમ કાવ્યને કરુણાંત કરી નાખ્યું છે; પણ છતાં તેની કવિતા કવિતા જ રહેવા પામી છે. ઉપરનાં અવતરણો ઉપરથી જણાશે કે અગાઉના ફાગુ આટલા સુંદર તો નથી જ. અને બંધની દૃષ્ટિએ પણ કવિએ વૈવિધ્ય એટલું જ સુંદર સાધ્યું છે.

આ કાવ્ય ત્રણ ખંડમાં વિભક્ત છે, જેમાં અનુક્રમે ૩૭, ૪૫ અને ૩૭ કડી છે, જેમાં ૧-૧ (અનુષ્ટુપ), ૧-૨ (શાદ્દલ), ૧-૧૫ (શાદ્દલ), ૧-૨૨ (શાદ્દલ), ૧-૩૭ (શાદ્દલ), ૨-૧ (અનુષ્ટુપ), ૨-૧૦ (આર્યા), ૨-૨૦ (અનુષ્ટુપ), ૩-૩૬ (અનુષ્ટુપ), ૩-૩૭ (શાદ્દલ) અને ૩-૩૧, ૩૨ (રાસક), એ સંસ્કૃત ભાષામાં શ્લોકો મળે છે, જ્યારે ૨-૧૮ (શાદ્દલ) અને ૨-૩૦ (ગાથા) એ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં છે, બાકીનું કાવ્ય તત્કાલીન ભાષામાં છે. એ ઉપસંતાનીએ સુજળ છંદોવૈવિધ્ય આપવામાં આવ્યું છે:

ખંડ ૧ લો

રાસક-કડી ૩-૪, ૧૬-૧૭, ૨૩-૨૪, ૩૨-૩૩
આદોલ-કડી ૫-૬, ૧૮-૧૯, ૨૫-૨૬, ૩૪-૩૫
ફાગુ-કડી ૭-૧૪, ૨૦-૨૧, ૨૭-૩૦, ૩૬
શાદ્દલવિકીરિત-કડી ૩૧મી

ખંડ ૨ નો

રાસક-કડી ૨-૩, ૧૧-૧૨, ૨૧-૨૨, ૩૨-૩૩
આદોલ-કડી ૪-૫, ૧૩-૧૪, ૨૩-૨૪, ૩૪-૩૫
ફાગુ-કડી ૬-૯, ૧૫-૧૯, ૨૫-૨૬, ૨૮-૩૦, ૩૬-૩૭
શાદ્દલવિકીરિત-કડી ૨૭મી, ૩૧મી
અદ્યઆ (=પદ)-કડી ૩૮-૪૫

ખંડ ૩ જો

રાસક-કડી ૨-૩, ૯-૧૦, ૨૦-૨૧

આંદોલ-કડી ૪-૫, ૧૧-૧૨, ૨૨-૨૩, ૩૩-૩૪

ફાગુ-કડી ૬-૭, ૧૩મી, ૧૬-૧૭, ૨૪-૨૬, ૩૫મી

શાર્દૂલવિક્રીડિત-કડી ૧લી, ૮મી, ૧૮-૧૯

લાસા-કડી ૧૪-૧૫

આ પ્રમાણે વિભાગ પડી જાય છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત ગૂજરાતીમાં ૭ આવ્યા છે. બાકીના છંદો માત્રામેળ છે, જેમાં આંદોલ એ તો દૂહાના સમ ચરણના આઠ દુકડાનો છે; જ્યારે ફાગુ-એ દૂહા છે; પણ તેમાં જયશેખરસૂરિએ જે પ્રકારની સાંકળી પ્રયોજી છે, તેવી સાંકળી લેવામાં આવી છે, જે ઉપરના નમૂનાઓમાં સ્પષ્ટ છે. “રાસક” એ સર્વેયા બત્રીસાનું અર્ધ એટલે કે બે ચરણની એક કડીને હિસાબે છે; પણ “લાસા” એ મથાળે આવતો કાવ્યપ્રકાર નવીન છે; જેમકે

બાવની અંદનિ ગૂહલી રે ઉપરિ ચઢક નવેરો રે

માણિક મોતી કેરો રે માડિહ સોવન પાટ મુંદર રે.

તેહ ઉપરિ હરપિ યાપિધ માંડી મનિ ભમાહો રે

થાલ મણિમય સાહો રે મોતીઅડે વધાવઈ કુંઅર રે ॥૧

આમાં ૧લી પંક્તિ સર્વેયાની દેશીના ઢાળની છે, પણ તેના છેલ્લા શબ્દ સાથે નવી પંક્તિનું એક ચરણ અનુપ્રાસયુક્ત બને છે, અને ૪થું ચરણ દૂહાનું વિષમ ચરણ છે. આ પ્રકાર નવો છે.

“અઢઈઆ” એ મથાળે તો ૧૬+૧૬+૧૩ વાળી જૂની દેશી જ પ્રયોજાયેલી છે; જેમકે

વનખંડ મંડન અખંડ ખડો ખલી મલયાનીલ પીડિત જલ ઉઠ્ઠી;

ઉઠ્ઠી ચતુર દુઆરિતુ.....ધન ધન તેહ જલિ. (ટક)

વિલસતઈ સવિ અલવેસરિ વિગલિત કાજલ કુંકુમ કેસરિ.

તસરિ સીહરિ નારિતુ.....ધન ધન૦. ૩૬૨

૧ એજન, પૃ. ૨૬, ખંડ ૩ જો

૨ એજન, પૃ. ૨૪, ખંડ ૨ જો

આમાં ખીજા ચરણના છેલ્લા બે અક્ષરો, ત્રીજા ચરણમાં વાળ-
વામાં આવ્યા છે, તેટલી નવીનતા કવિએ આપી છે:

ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં હવે મધ્ય. ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકાનું રૂપ
સ્પષ્ટ રીતે સ્થાપિત થયેલું આ કાવ્યમાં મળે છે: તેમાંય તે અક્ષર-
મેળ શાદ્દલવિકીડિતનો પ્રયોગ મળતો હોવાથી સ્વરૂપમાં કેટલીક
ઓખવટ પણ થઈ જાય છે:

ઉઠી ચાદર ચીર સુંદર કસી દીલી કસી કાંચલી
આંજી લોચન કાજલે સિરિ-ભરી સીમંત સિંદૂરની,
લેઈ સાચિઈ નેમિકુંવર સવે ગોવિંદની સુંદરી
વાડીએ ગિરિનાર હુંગરિ ગઈ સિંગારિણી ખેલિવા. ૩૧

આમાં કાજલે, વાડીએ રૂપ છોક અર્વાચીન ભૂમિકાનાં સ્થાપિત
રૂપો મધ્ય ગૂજ. ની ૪થી ભૂમિકાથી દઢ થયેલાં પ્રયોગન્યાં છે; જ્યારે
ઉઠી-દીલી એ ઓઠી-ડીલે એ પ્રમાણે છંદ માગતો હોવાથી તેટલાં
જૂનાં કવિને ઇષ્ટ લાગે છે. આ પૂર્વના શાદ્દલો પણ સરખાવી જવા.

એક વસ્તુ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચાય છે; તે એ કે કવિએ
“શાદ્દલ”માં અંત્યાનુપ્રાસની પરવા કરી નથી. એ મુદ્દો હશે કે મં.
પદ્ધતિના અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં અંત્યાનુપ્રાસ અપેક્ષિત નહિ હોય? આવે
તો વિશેષ ભલું. આ પૂર્વના શાલિસૂરિએ વગેરે અંત્યાનુપ્રાસ લીધા છે જ.
માત્રામેળ અને દેશીઓમાં તો અંત્યાનુપ્રાસ સર્વત્ર ઇષ્ટ છે.

૧૮. ઉપદેસમાલા-કહાણુય છપ્પય પછી લગભગ સો સવાસો વર્ષ
પછી ખરતરગુરુ-ગુણવર્ણન-છપ્પય નામનું એક વિસ્તૃત કાવ્ય રચેલું મળે
છે, એ કેાની કૃતિ છે, તે જાણવામાં નથી, પણ આ બધા શુદ્ધ
છપ્પાઓ (રોળા અને ઉલ્લાલનાં મળી ૮ પદના) એ કાવ્યમાં પ્રયો-
જાયેલા છે. ખરતર ગચ્છના આચાર્યોના ગુણનું તેમાં વર્ણન છે, અને
મં. ૧૪૭૫ આસપાસમાં વિદ્યમાન જિનભદ્રસૂરિએ એ વર્ણન અટકે
છે. કર્તા એ જિનભદ્રસૂરિનો શિષ્ય જણાય છે: ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ
આ કાવ્ય એ માટે ઉત્તમ છે કે એમાં છેક જયસિંહદેવના રાજ્યકાળથી

થયેલા ખરતર ગચ્છના આચાર્યોની સાલવારી અને ફેટલીક ઉપયોગી હકીકત આપવામાં આવી છે.

કાવ્યની દૃષ્ટિએ એમાંથી બહુ તત્ત્વ નહિ મળે, છતાં બંધની દૃષ્ટિએ તેમ જ શબ્દાનુપ્રાસની દૃષ્ટિએ ઠીકઠીક મળે છે:

કુસલ બડો સંસાર, કુસલ સન્નજણુ જણુ ચાહધ ।
કુસલધ મધગલ વારિ લછિ કુસલહિ ધરિ આવધ ।
કુસલહિ ધણુ વરસંતિ કુસલિ ધણુ ધન રવન્નહ ।
કુસલહિ ઘોડા ધટ્ટિ કુસલિ પહિરિય સુવન્નહ ।
એરિસહ નામ સુહ ગુરુ તણુહ કુસલહિ જગ રલિયામણુહ ।
જિણુકુસલસૂરિ-નામચહણિ, ધરિ ધરિ હોધ વધામણુહ ॥૧૯॥

X

X

X

જિમ નસિ સોહધ ચંદ્ર જેમ કજ્જલુ તરુલહિ ।
હંસ જેમ સુરવરહિ પુરિસ સોહધ જિમ લછિહિ ।
કંચણુ જિમ હીરેહિ જેમ કુલ સોહધ પુત્તહિ ।
રમણિ જેમ ભત્તાર રાહ સોહધ સામંતધ ।
સુરનાહ જેમ સોહધ સુરહ, જગિ સોહધ જિણુધમ્મ ભરુ ।
આચરિય મઝિ સિંહાસણુહિ, તિમ સોહધ જિણુચન્દ્ર ગુરુ ॥૨૦॥

X

X

X

ભૂવલયંત્રિ પસિદ્ધ સિદ્ધ ને સંકરુ ભણિયહ ।
ગોરિ-પયતલિ રુલિય સોય ધણિ વાણિહિ હણિયહ ।
દાનવ, માનવ અસુર અમરિ હેલધ ને લિદ્ધહ ।
સો નારાયણુ સોલ સહસ ગોપી પસિ દિદ્ધહ ।
હિવ એહ અધિક ભડિ વાહલહ, ન મુણિલોચહં કલિહિ ।
જિણુભદ્રસૂરિ ધણિ કારણિહિ મચણુ મલ્હુ જિતક પલિહિ ॥૨૧॥

ડિંગલના પૂર્વ રૂપની એક “અવહટ્ટ” એ વિશેષ નામવાળી ભાષાના વિષયમાં વિદ્યાપતિની “કીર્તિવ્રતા”^૨ કૃતિની વાત કરતે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે; ડિંગલ ભાષાના પૂર્વ રૂપના એ

૧ એ. જૈ. કા. સંગ્રહ; પૃ. ૨૯-૩૨-૩૬

૨ આ પૂર્વે પૃ. ૧૨૬-૩૩

ભાષાનાં અંશ આપણને આ કૃતિમાં મળે છે: કૃત્રિમ રીતે અપભ્રંશ-કાલીન રૂપ આપવાનો તેમાં પ્રયત્ન હોય છે, તે છેલ્લી પંક્તિના જિત્તઉ જેવાં શબ્દોથી માલૂમ પડશે. “બડો” શબ્દો પણ લક્ષ્યમાં લેવા જેવો છે. “ધરિ ધરિ હોઇ વધામણઉ” એવા મધ્ય. ગૂજ. નાં પરિચિત પ્રયોગ સાથે જિત્તઉ, બડો જેવાં રૂપો આપણને ડિંગલ ભાષાનું સ્મરણ કરાવે છે, અને શ્રીધરનો રણમલ્લ છંદ આપણા ગૂજરાતની જ એવી કૃતિ છે કે જેમાં “અવહટ્ટ”ના શુદ્ધ અંશો પ્રયુક્ત છે.

છપ્પાઓમાં એક પ્રકારનું જોસ હોય છે, તે ઉપરના છપ્પાઓથી જણાશે. શામળ જેવાને એ પરંપરા અવશ્ય મળી છે, તે એવા વહેતા છપ્પાઓ સાથે ઉપરના છપ્પાઓ સરખાવતાં આપણે સમઝી શકીએ.

૧૯. લોકકથાઓને પ્રાધાન્ય આપી જે કાવ્યો રચાયાં છે, તેવાં હંસવન્ધ અઉપઈ, હંસાઉલી, સદયવત્સચરિત એ ત્રણ કાવ્યો પછી “વિદ્યાવિલાસ પવાડુ” આવે છે. સં. ૧૪૮૫માં હીરાણુંદસૂરિ નામના જૈન સાધુએ આ કાવ્ય રચ્યું છે. કવિએ પોતાના વિષયમાં નીચે મુજબ: માહિતી કાવ્યાંતે આપી છે:

પદ રાગ વસંત ॥ હિવ વીવાહલઉ ॥

મહીઅલિ ધરમ વખાણીધ ધરમિહિં શિવ-પુરિ જઈધ એ ।

ધરમિહિં અચલ વધામણઉ એ વિદ્યાવિલાસ-ચરી એ ॥

અતિહિં સોહામણઉ એ મહીઅલિ ઉપર ચરીધ એ ।

જે ભણું એ સુણું તીહં ધરિ અચલ વધામણું એ ॥૧૮૫॥

પીંપલગચ્છ ગરૂઠ ગુણનિલક એ વીરદેવ-સૂરિહિં પાટિ એ.

અચલ વધામણું એ ॥૧૮૬॥

વીરપ્રભસૂરિ ગહગહધ એ તાસુ પાટિ હીરાણુંદસૂરિ એ

અચલ વધામણું એ ॥૧૮૭॥

સંવત ચૌદ પચ્ચાસીધ એ વરચૌકં ચરી રસાલુ એ

અચલ વધામણું એ ॥૧૮૮॥

નં લગધ અખરિ રવિ તપધ એ તાં લગધ વાપરઉ એ

અચલ વધામણું એ ॥૧૮૯॥

કવિ પીંપલગચ્છના વીરદેવસૂરિના પટ્ટધર વીરપ્રભસૂરિના શિષ્ય પટ્ટધર છે. આ કવિએ દશાર્ણભદ્રરાસ, જંતૂસ્વામીનો વીવાહલો (સં. ૧૪૯૫), કલિકાળ, વસ્તુપાલ તેજપાલરાસ એ કૃતિઓ પણ રચી છે. ગ્રામ્ય કૃતિઓમાં “વિદ્યાવિલાસ પત્રાહુ” સુંદર કૃતિ છે. આ કૃતિની, કવિતા કાવ્યબંધ અને ભાષાં એ ત્રણે દષ્ટિએ ઉપયોગિતા જણાઈ છે. કાવ્યનું વસ્તુ લોકવાર્તામાંથી છે; એનું મૂળ સં. ૧૨૮૫ આસપાસ રચાયેલા વિનયચંદ્રકૃત સં. “મલ્લિનાથકાવ્ય”માં મળી આવે છે.

ધનસાગરને એનો પિતા કાઠી મૂકે છે, તે પછી ધનસાગર કોઈ એક શહેરમાં આવી એક નિશાળમાં આશ્રય કરી રહ્યો છે, અને વિનયચંદ્ર નામે સંબોધાય છે. ત્યાં ભણવા આવતી રાજકન્યાનું વર્ણન આપતાં કવિ કહે છે:

તીણું નયરિ સુરસુંદર રાજ તસુ ધરિ કમલા તાણી ।
સોહગ-સુંદરિ તાસ તાણી ધૂઅ રૂપિય રંભ-સમાણી ।
સોલ કલા-સુંદરિ સસિવચણી ચંપકવત્રી બાલ
કાજલ શામલ લહકંઠ વેણી ચંચલ નયણ વિસાલ ॥૧૭॥
અધર સુરંગ નિસ્સા પરવાલી સરલ સુકોમલ બાલ ।
પીણુ પયોહર અતિહિ મણોહર જાણે અભિય-પ્રવાહ
ઊરુયુગલ કિરિ કદલી-ખંભા ચરણકમલ સુકુમાલ ।
મયગલ નિમ માલહંતી ચાલછ બોલછ વચણ રસાલ ॥૧૮॥

ત્યાંના પ્રધાનનો કુંવર મનમોહન તે જ નિશાળે આવે છે, તેના ઉપર એ કુંવરી મુગ્ધ થઈ પરણવાનું કહે છે, તેનો મનમોહનના મુખમાં કવિ સુંદર રીતે જવાબ અપાવે છે:

હિવ દૂહા

સામિણિ સેવક ઉપરિય નીચ મણોરથ કાંઈ ।
એહ વાત જુગતિ નહી આઘી વરચ ન થાઈ ॥૨૨॥
કિયાં સાયર કિહાં છિલ્લરુ કિહાં કેસરિ કિહાં શાલ ॥
કયાં કાયર કિહાં વર-સુહડ કિહાં વણ કિહાં સુર-સાલ ॥૨૩॥

કિહાં સરસિવ કિહાં મેરુગિરિ કિહાં ખર કિહાં કેકાણુ ।
 કિહાં નદર કિહાં ખાસરુ કિહાં મૂરંખ કિહાં જાણુ ॥૨૪॥
 કિહાં કસ્તૂરિ કિહાં લસણુ કિહાં માનવ કિહાં દેવ ।
 કિહાં કાંજ કિહાં અમિય-રસ કિહાં રણિમ કિહાં સેવ ॥૨૫॥
 કિહાં રીરી કિહાં વર-કણુય કિહાં દીવલ કિહાં ભાણુ ।
 સામિણિ મઝ તુઝ અંતરલ એ એવડલં પ્રમાણુ ॥૨૬॥

પણુ મનમોહનની ધૃષ્ટા પરણવાની નહોતી, એટલે તેણે પોતાને
 અદલે વિનયચટ્ટને પોતાનું રૂપ આપી કુંવરી સાથે પરણાવરાવી દીધો.
 પરણી વિનયચટ્ટ-રાજકુંવરી અને એક ત્રીજો માણસ પરદેશ સિધાવે
 છે. માર્ગમાં પ્રિયને બોલાવતાં કુંવરી કહે છે:

હિવ દૂહા

અપ્પિહલ જં મુહિ કહેધ તિણિ નામિધં સહિનાણ ।
 રવિનંદન સહિ નામ-હૂધ કહિ સંતોષ સુજાણુ ॥૩૯॥
 સાર કિસિલં જીવી-તણું પ્રિયસંગમિ સિલં થાધ ।
 ફૂલ માંહિ સિલં મૂલગલં સ્ત્રી પરણી કિહાં જાધ ॥૪૦॥
 એક નારિ અતિ સામલિ પાણી માહિ વસંતિ ।
 તે તુરલ દરસણુ દેખિવા અલજલ અતિ હિ કરંતિ ॥૪૧॥

આમ પ્રશ્નો કરે છે, પણ પ્રિય જવાબ નથી આપતો. આ વગેરે
 પ્રસંગો કવિએ સુંદર રીતે યોજ્યા છે. આ જોતની સમસ્યાઓ હીરાનંદ
 પ્રથમ પ્રયોજતો લાગે છે. આખી કથા બહુ સુંદર રીતે વર્ણવી છે.
 એમાં તત્કાલીન સમાજની પણ કેટલીક ફૂટ સમસ્યાઓ કવિએ ચર્ચી
 આપી છે. વિનયચટ્ટની વાર્તાનું આખું ખોખું કવિએ આમ આપ્યું છે,
 અને પછીના કવિઓને ઉપયોગી એવી સુંદર સામગ્રી રજૂ કરી આપી છે.

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ પણ દેશીબંધનો ઠીકઠીક વિકાસ સાધ્યો છે:

- કડી ૧ થી ૨૧—સવૈયાની દેશી
 „ ૨૨ થી ૨૭—દૂહા
 „ ૨૮ થી —વસ્તુ છંદ

„ ૨૯ થી ૩૭—રાગ દેશાખની સવૈયાની દેશી, મળુ છેલ્લે
રગણવાળી (જયદેવે આ જાતની પ્રયોજ
છે)—અંતે એ સાથે.

„ ૩૮ મી —વસ્તુ છંદ

„ ૩૯ થી ૫૨—દ્વહા

„ ૫૩ થી ૯૫—ચોપાધ

„ ૯૬ થી ૯૯—દ્વહા

„ ૧૦૦ થી ૧૧૩—હિવ ચુપધ—માલવી ગુડુ

„ ૧૧૪ મી —વસ્તુ છંદ

„ ૧૧૫ થી ૧૨૨—રાગ મંધૂક—દ્વહાની દેશી

„ ૧૨૩ થી ૧૪૦—રાગ રામગિરિની ચોપાધ

„ ૧૪૧ મી —વસ્તુ છંદ

„ ૧૪૨ થી ૧૫૪—સવૈયાની દેશી, રાગ ભીમપલાસી

„ ૧૫૫ મી —વસ્તુ છંદ

„ ૧૫૬ થી ૧૬૨—“ હિવ વધામણાંનઉ ઢાલ ” રાગ દેશાખ-
સવૈયાની દેશી

„ ૧૬૩ થી ૧૮૪—રાગ વસંત-સવૈયાની દેશી

„ ૧૮૫ થી ૧૮૯—રાગ વસંત-એ જ ઢાળ

કવિએ દરેક ગેય પદને છેડે પોતાના નામની છાપ આપી છે.
૧૧૫ થી ૧૨૨ વાળી દેશીમાં રેનો પ્રયોગ વિષમપદાંતે ધ્યાન ખેંચે છે.

રાગ સંધૂક

નિસિ ભરિ સોહગ સુંદરી રે જોઇ વાલંભ-વાટ ।

નીંદ્ર ન આવધ નયણલે રે હિઅડધ ખરઉ જિઆટ ॥૧૧૫॥

“સુંણિ સામિ લીલ-વિલાસ વલિ વાલંભ વિદ્યાવિલાસ

મઝ તુઝ વિણ ધડીય છ-માસ પ્રભુ પૂરિ-ન મન-કી આસ”

કૃમ વિરહિ પ્રિય વિણ મોલહ ॥૧૧૬॥ ॥આંકણી॥

સીછીઅ સમાણી સેજડી રે ચંદન જેહવી ઝાલ ।
 દાવાનલ જિમ દિવડહ રે કમલ નિસ્યાં કરવાલ ॥સુણિ॥૧૧૭॥
 મઝ ન સુહાઈ ચાંદલુ રે જાણે વિસ વરસંતિ ।
 સીતલ વાહ સોહામાણુ રે પ્રિય વિણુ તાપ કરંતિ ॥સુણિ॥૧૧૮॥
 દાખી ડાહિમ આપણી રે રંજિ મુઝ મન-મોર ।
 છયલપણઈ છાનહ રહ્યુ રે હીયડઈ કરી કઠોર ॥સુણિ॥૧૧૯॥

x

x

x

ઓલંભા દીનઘ કુણું-હરઈ રે કુણહિ દીનઘ દોસ ।
 હીરાણુંદ ઇમ ઊચરઘ રે કીનઘ મનિ સંતોસ ॥સુણિ॥૧૨૦॥
 એવી જ ૧૫૭ થી ૧૬૨ કડી વાળી દેશી પણ મુંદર છે:

હિવ વધામણાં-નહ ઢાલ ॥ રાગ દેશાપ ॥

ઊજેણી-નચરી-તણી વરનારી હે રંગ ધરેવિ,
 ઊલટ આવઈ આપણિ મણિ-મોતીએ ચાલ ભરેવિ ।

ઊજેણી-પુરિ સોહિલઈ સાર ॥૧૫૭॥

જગિ મલિઆ એ લોક અપાર વિદ્યાવિલાસ વધાવીધ ।
 ધનુ મહીઅલિ જસુ અવતાર જિણિ જગિ નામ રહાવિહં એ,
 સુર જંપઘ હે જયજયકાર

ઊજેણી-પુરિ સોહિલઈ એ ॥૧૫૮॥ આંકણી॥

નવજેવન નારી મિલી હરિ લહકઈ હે નવસર હાર ।

હંસગમણ મૃગ-લોચણી મુહિ ખોલઘ હે મંગલચાર ॥૧૫૯॥

x

x

x

ઘણિ પરિ રાહ વધાવીધ મનિ આણ્યાં હે પરમાણુંદ ।
 નચર-લોક-અ સાંચરીજિ જહ ઇમ ખોલઘ એ હીરાણુંદ ॥૧૬૨

આમ દેશીઓના ઢાળમાં પણ કવિએ વિવિધતા સાધી છે. કવિના સમય પૂર્વે આ બધા ઢાળ પ્રચલિત થઈ ચૂક્યા હતા, છતાં એણે થોડી વિશિષ્ટતા અર્પી આ ઢાળોને નવીનતા અને રોચકતા અર્પી છે.

લાપાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની ઓછી કીમત નથી. નરસિંહના બચપણની સાહિત્યકીય લાપા એ આપે છે. મધ્યકાલીન ગૂજ.ની ૧લી

ભૂમિકા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તેણે પ્રયોજી છે. ધરમ (અર્વાચીન તદ્દલવ), વખાણીધ, જામજ, વધામણઉં, ઊપર, પાટિ, તામુ, પંચ્યાસીધ, જાંલગમ-તાંલગમ, વાપરઉં, કાજલ, સામલ, જિસ્થા, જાણે (અર્વાચીન રૂપ-એશક જાને પ્ર. પુ.થી પણ જાણે થઈ આવી શકે.), જોલમ, તણું, સિઉં, વાલંભ, નીંદ્ર, આવમ, નયણુલે (તદન અર્વાચીન રૂપ), ઊચાટ, સેજડી, છાનઉં, રહુ, કરી, જોલંભા, દીજમ, જિયરમ, કીજમ, જિજેણી, ઊલટ, મોતીએ, વધાવીમ, રહાવિઉં, આણ્યાં, સાંચરીજિ, એ મધ્ય ગૂજ.નાં રૂપો લક્ષ્યમાં લેવા જેવાં છે. અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા હવે માત્ર “વત્તી” કે એવાં કોઈ રૂપોમાં જ છે. આ સાથે તત્સમ-શબ્દોનો ખહોળો પ્રયોગ લક્ષ્યમાં લેવા જેવો છે.

આ કાવ્યની સામાજિક દૃષ્ટિએ વિશેષતા કહી શકાય. કવિએ રાજદરબાર, વાણિજ્ય અને સામાન્ય જનમમૂહના કેટલાક સુંદર પ્રસંગો યોજ્યા છે. સ્ત્રીને નિમિત્તે થતી લડાઈ, રાજખટપટ, લક્ષ્મીની ધામધૂમ વગેરે પ્રસંગો ઠીકઠીક ધ્યાન ખેંચે છે.

આ જ કવિએ વસ્તુપાલ-તેજપાલના ચરિતને આપતો રાસ રચ્યો છે, જેની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા છે. આ રાસ હાલ ઉપલબ્ધ નહિ હોવાથી એ વિશે કશી માહિતી આપી શકાય તેમ નથી.

૨૦. કેટલાંક નાનાં કાવ્યોનો રચનારો કીર્તિમેરુ નામનો એક જૈન કવિ સં. ૧૪૮૭માં હયાત હોવાનું જાણવામાં આવ્યું છે.^૧ તેનાં કાવ્યોના થોડા નમૂનાઓ પ્રસિદ્ધ થયા છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે એની કવિતામાં ઉપયોગી તત્ત્વ છે. “અંગિકા છંદ” નામના તેના નાના કાવ્યના નીચેના નમૂનામાં ખંડ હરિગીતની એક કડી આરંભમાં છે, તે તેના અનુપ્રાસ તરફનો પ્રેમ ખતાવે છે:

સુગુણ મંદિર, અતિહિ સુંદર સિર સિસહર ધારિણી.
ધાનિ કુંડલ, સૂર મંડલ લીલગજગતિગામિણી.

રૂપ રંભ કિ, વચણ ચંદ્રકિ, નચણપંકજ હારિણી,
નચણ અંજન, જનહ રંજન, ભવહ ભંજણ ભામિણી. ૧

તેમિનાથ-વિષયક કાવ્યમાં પણ તેણે અનુપ્રાસ પ્રયોજ્યા છે, જ્યાં
સવૈયાની દેશીનો રાહ છે:

અવિકલ સકલ કમલદલ કોમલ, વદન નયન કરે પાય;
બ્રવણ-યુગલ વર રવિ શશિમંડલ કુંડલ કલિત સુકાય. ૧

X

X

X

જગગુરુ ગુરુ જગરૂખણ જગપહુ જગખંધવ જગન્નણ;
હરિહર ખંભ સુરાસુર ખેચર માનઈ નરપતિ આણ.
અવિગત અવિચલ અપર પરમ પર અકલ અમલ અરિહંત.
અતુલ અંગ જિન અરિજણ-ગંજણ, ગજગતિ ગુણ ભગવંત. ૪

આ કવિએ “ત્રિભુવન ચૈત્યપ્રવાહી” નામે એક કાવ્ય લખ્યું છે,
તેમાં કવિના સમયમાં પ્રસિદ્ધ જૈનતીર્થો ગણાવવામાં આવ્યાં છે:

સમેઘ સેભુજિ સિરિ અઠાવઘ સોપારિ સિરિ રેવઘ પાવઘ,
જરાહલિ ફૂલવૃક્ષિ રચણપુર નઘ સિરિ સાચુરિઘ;
ચંભણ ઘોઘ મહુચ ડાઠઘ બિનઘ દીવ પ્રસિદ્ધ

X

X

X

અવતરણ સંપૂર્ણ પ્રાપ્ય નહિ હોવાથી વિશેષ ખ્યાલ મેળવી
શકાતો નથી. આ પણ સવૈયાની દેશી છે.

ભાષાનું સ્વરૂપ જોતાં એ હવે મધ્ય ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકા સ્પષ્ટ
થઈ ચૂકી છે. ખેશક લેખનમાં હજી “ણ” સાચવી રાખવામાં આવ્યો છે.

“દ્વાગુ” નામની એક જૈનેતર કૃતિનો કર્તા નયઋષિ કે નતર્ષિ
હોવાની સંભાવના શ્રી. ક. મા. મુનશીએ કરી છે, તે કવિનો આ
કીર્તિમેરુ ગુરુ હશે એમ શ્રી. મુનશી કહે છે; ૧ પણ “દ્વાગુ”ની ૪૯મી
કડીના “કીર્તિમેરુ નામ સમાણ” શ્રી. મુનશીને પણ “જેની કીર્તિ

મેરુના જેવડી છે ” એવો અર્થ આપી પછી “ કીર્તિમેરુ ”ના શુરુ હોવાની સંભાવના કરવી પડી છે; એટલે મને તો એમ લાગે છે, એવી કોઈ કલ્પના કરવાની જરૂર નથી.

૨૧. પંદરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં એક સોમકુંજર નામના સાધુએ “ખરતરગચ્છપદાવલી” જુદાં જુદાં ગીતોમાં રચી છે. કાવ્યને અંતે : માત્ર આટલો ઉલ્લેખ પોતા વિશે તેણે આપ્યો છે :

આરાધતઃ વિધિ ખરતર સં..... ।

હમ લણ્ણ સોમકુંજર નમ ચંદ દિણ્ણ ॥૩૦॥

આ કવિ જિનભદ્રસૂરિ (સં. ૧૪૭૫)ના પટ્ટધર જિનચંદ્રસૂરિ સુધી આવી શુર્વાવલીને અટકાવે છે, એટલે કવિ ભાષાસ્વરૂપ વગેરે ૧૫મા શતકના અંતભાગનું આપે છે, એ નિર્વિવાદ છે. આ કવિના આ ઐતિહાસિક કાવ્યની વિશેષતા મને ભાષા અને કાવ્યબંધ એ બંને રીતે જણાઈ છે.

પ્રથમ શ્રી (ધવલ) રાગ

ધન ધન જિણુશાસન-પાતકનાશન, ત્રિભુવન ગરુઅહં ગહગહએ ।
નસુ તણ્ણ જસુવાહ ગંગાજલ, નિરમલ મહિયલે મહમહએ ॥૧॥
શ્રીવચર સ્વામી ગુરુ અનુકમિ ચિહુ દિસે, ચંદ્રકુલ ચહપટ જણિય એ ।
ગચ્છ ચહરાસીય મહિ અતિ ગરુઅહ, ખરતર ગચ્છ વહખાણિય એ ॥૨॥

છંદ

વખાણિયય ગિરિ માંહિ ગરુઅહ, જેમ મેરુ મહીધરો ।
મણિ માંહિ ગિરયહ જેમ સુરમણિ, જેમ ગ્રહગણિ દિણ્ણરો ।
જિમ દેવ દાનવ માંહિ ગરુઅ(હ) ગજજયે અમરેસરો ।
તિમ સયલ ગચ્છહ માંહિ ગરુઅહ, રાજગચ્છ સુ ખરતરો ॥૩॥

કવિએ થોડી કડીનાં પદ આપી તે દરેકને અંતે ઉપર મુજબ શુદ્ધ હરિગીત છંદની એક એક કડી વલાણ લેતી આપી છે. પદોમાં આ પછી નીચે મુજબ રાગ અને બંધ છે :

રાગ દેશાખ - ઉપર જેમ સવૈયાની દેશી ૨ કડી

„ -છાયા - ચોપાઇની કડી ૩

રાગ રાજવલ્લભ - સવૈયાની દેશી ૫ કડી

રાગ ધન્યાશ્રી - સોરઠાનું એક પદ, ધ્રુવપદ સાથે

રાગ વિનાનું - ૧૯મી કડી ઉપર મુજબ

„ - ૨૧મી કડી „

„ - ૨૩મી કડી „

રાગ ધન્યાશ્રી - ૨૫મી કડીની ચાર પંક્તિ ઉપર મુજબ, પણ પ્રત્યેક અર્ધ પૂર્વે “સાહેલી” શબ્દ

રાગ વિનાનું - ઉપર મુજબ, ૨૭-૨૯મી કડીની ચાર ચાર પંક્તિ

નરસિંહના સમયની આ કૃતિમાં ધ્રુવપદવાળાં પદ ખાસ ધ્યાન

ખેંચે છે:

શ્રી નિનશાસન ઉધરિઉં એ,

નવ અંગ એ તણુધ વખાનિ શ્રીઅભયદેવસૂરિ જુગપવરો ।

પ્રગટિભિ એ થંભણુ પાસ, શ્રીજયતિહુઅણિ જેણે ગુરો ॥૧૭॥

(પ્રત્યેક અર્ધમાં ૧લા પદ પછી “એ” પાદપૂરક લક્ષ્યમાં લેવો.)

નણિયધ સુવિહિત સિરોમણિ એ ।

તમુ તણુ એ પાટિ સિંગાર, પુહવિહિ “પિંડવિશુદ્ધિ”કરે ।

ધણિ જુગી એ એક નેગિંદ, શ્રીનિનવલ્લભસૂરિગુરો ॥૧૮॥

“સાહેલી”વાળાં પદ વધુ મધુર જણાય છે:

સાહેલી એ નયરિ દેરઉરિ સુરતરુ, સુગુરુવર શ્રીનિનકુશલસૂરે ।

સાહેલી એ થૂભિહિ પ્રણમધ તમુ પય, ભવિય જન ભગતિ ભગતિ સૂરે ।

સાહેલી એ તીહ તણે નધહિ દોહગ, દુરિઅ દાલિદ દુહ સયલ દૂરે ।

સાહેલી એ તીહ તણુધ મંદિર વિલસધ, સંપતિ સય વરસુ ભરિપૂરો ॥૨૫॥

ગેયતા લાવવા માટે લાવવામાં આવેલું વૈવિધ્ય આમ આ કવિ આપણને આપે છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ રૂપ હવે મધ્ય ગૂજ.ની પ્રથમ ભૂમિકામાં સ્પષ્ટ રૂપે આવી ગયું છે; જોકે જૂનાં રૂપો જતાં નથી કયાં. નવાં રૂપો જાસુ, દિસે, જાણિય, વખાણિય, માંહિ, મહીધરો, જેમ (અપભ્રંશનું છતાં અર્વાચીન લેખાશમાં), જિમ, અમરેસરો, ખરતરો, ઉધરિઉં, વખાનિ, પાસ, જેણે, તણે (આ રૂપ તો મધ્ય-ગૂજ.ની ૪થી ભૂમિકાનું છેક છે.) એ વગેરે ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવાં છે.

આ કવિની આ પ્રકારની કાવ્યપદ્ધતિ નવી છે; એ માટે કે એક ગેય પદ અને પછી એક શુદ્ધ હરિગીત છંદ, એમ કાવ્યનો સળંગ પ્રવાહ જળવવાનો તેનો પ્રયત્ન છે. આ પ્રકારનું આપણે ત્યાં એ પૂર્વે કે એ પછી પણ કાંઈ નિશાન પાછું મળતું નથી. એશક પદપ્રકાર એકલો તેના સમયમાં જ વિકાસ સાધી ગયો હતો, જે નરસિંહ અને પછી ભાલણની કૃતિઓથી સમઝાય છે.

[૧૫મા શતકનું ગદ્ય]

ચૌદમા શતકના ગદ્યનું સ્વરૂપ વિશિષ્ટ સમગ્ર ગ્રંથમાંથી નહિ પણ છૂટાંછવાયાં ટીકા-ટિપ્પણ-અનુવાદ કે વ્યાકરણ ગ્રંથમાં નોંધાયેલું જ આપણે મેળવી શક્યા હતા. ૧૫મા શતકમાં તો હવે ગદ્યગ્રંથો પણ મળે છે; એશક-ટીકા-ટિપ્પણ-આલાવખોધ પણ મળે જ છે. ૧૫મા શતકમાં મને ત્રણ પ્રકારનું ગદ્યસાહિત્ય મળ્યું છે:

૧. સાદી ગદ્યકથાઓ,
૨. વિશિષ્ટ ગદ્ય-પ્રબંધ, અને
૩. ટીકા-ટિપ્પણ-અનુવાદ-આલાવખોધ-વ્યાકરણ ગ્રંથ.

આમાંની ગદ્યકથાઓનો ઉદ્દેશ સામાન્ય કથા કહાણીઓ સાદી લોકભાષામાં કાઠપણ જાતના આલંકારિક ઓપ વિના આપવાનો છે.

આજે સામાન્ય રીતે જેવી સાદી વાર્તાઓ લખવામાં આવે છે, તેવી જ આ વાર્તાઓ છે; અને તે પણ થોડખંધ લખાયેલી છે; એટલે આપણે ત્યાં સામાન્ય ગદ્યનો આરંભ પણ છેક વિક્રમની ઝોગણીસમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ છે એવી જે જાતની માન્યતા સેવવામાં આવે છે તેને આથી બાધ આવે છે. બેશક એક વસ્તુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપે સ્વીકારવી જોઈએ કે છેલ્લા દોઢ શતકમાં ગૂજરાતીએ વિશિષ્ટ પ્રકારનું જે પ્રૌઢ શૈલીનું ગદ્ય વિકસાવ્યું છે, તેમ જ સર્વસામાન્ય વ્યવહારમાં લોકભોગ્ય ગદ્ય પ્રવર્તે છે, તેવી રીતનું ગદ્યનું પ્રાધાન્ય એ જમાનામાં નહોતું. પદ્યની જેમ ગદ્યમાં પણ લેખન થયા કરતાં; અને ખાસ કરી ટીકા-ટિપ્પણ-સામાન્ય સાહિત્યના ગ્રંથો ટૂંકી શૈલીના ગદ્યમાં લખાતાં હતાં. આ બે પ્રકારના ગદ્યથી વધી જતું અનુપ્રાસાત્મક વિશિષ્ટ ગદ્ય ૧૫મી શતકમાં ખીલ્યું હતું, તેવા આજે પુરાવા મળે છે. બેશક એને સાચવતા ગ્રંથોમાંથી હજી એક માત્ર મળ્યો છે. સંભવતઃ ચાલુ વાર્તાસાહિત્ય તેમ જ વિશિષ્ટ ગદ્યસાહિત્ય ટીકા-ટિપ્પણ-અનુવાદો જેટલું વ્યાપક ન હોવા છતાં મધ્યકાલીન યુગમાં ચાલુ રહેવા પામ્યું હતું, જે પ્રવાહમાં પાછળથી વૈતાલપચીસી, ભોજની કથા, વગેરે ગદ્યવાર્તાઓ અને કેટલીક ગુર્વાવલીઓ રચાવી ચાલુ રહી હતી.

૧. છેક સં. ૧૪૧૧ જેટલું જૂનું વ્યવસ્થિત ગદ્ય અનેક કથાઓ દ્વારા તરુણપ્રભાચાર્યે મધ્ય ગૂજ. ની ૧લી ભૂમિકામાં રચી આપ્યું છે. આ તરુણપ્રભાચાર્ય એક સમર્થ જૈનાચાર્ય થઈ ગયા છે. તેમણે ધાર્મિક વિષયો સમજાવતી જે અનેક વાર્તાઓ લખી છે તેમાંની ૨૩ વાર્તાઓ હાલ પ્રસિદ્ધ થયેલી મળે છે.^૧ સમ્યક્ત્વ અને શ્રાવકનાં આર વ્રત ઉપરની તેમની કથાઓ તત્કાલીન ગદ્યનો સારો નમૂનો પૂરો પાડે છે. ભાષા અને વાક્યરચનાનો ખ્યાલ આવે એ માટે પહેલેથી જ કથા અહીં ઉતારું છું:

૧ મુનિશ્રી નિવનવિજયજી-સંપાદિત પ્રા. ગૂ. ગદ્ય સંદર્ભ, પૃ. ૧ થી ૫૯

સમ્યક્ત્વ ગુણરહીં આવીભાવકુ શ્રીનરવર્મ મહારાજ-કથાનકું લિખિયછ ॥
 ઈહી જિ જંબૂદ્વીપ માહિ ભરતક્ષેત્ર માહિ મગધ, નામિ જનપદુ છછ ।
 તિહાં વિજયવતી નામિ નગરી, તિહાં નરવર્મુ નામિ રાજ, રતિચુંદરી નામિ
 પદ્મ મહાદેવી હૂંતી । હરિદત્તુ નામિ પુત્રુ હૂંતલ । મતિસાગરાદિક અનેકિ
 મહામાત્ય હૂંતા । અનેરજ દિવસિ રાજેંદ્ર આગથ સભા માહિ ધર્મ-
 વિચાર વિષય આલાપુ નીપનલ । તત્ર એકિ કહિલે ધર્મુ દાક્ષિણ્યોદાર્યા-
 દિકહું ગુણહું કરી હુયછ । તથા પરોપકારતલ લોકવિરુદ્ધ ત્યાગતલ
 પુણિ ધર્મુ હુયછ । બીજછ કહિલે વેદોક્ત અગ્નિહોત્રાદિકુ ધર્મુ । ત્રીજછ
 કહિલે કુલકમાગતુ ધર્મુ । ચક્રયછ કહિલે ધર્મ્માધર્મ્મ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણિ
 કરી ગગનારવિંદ જિમ દીસલે નહીં, ઇણિ કારણિ નથી । ઇસિ પરિ સભ્ય
 ધર્મ-વિવાદુ કરતા દેખી કરી વિવેકવંતુ નરવર્મુ રાજ મન માહિ
 ચીંતવછ । x x x x સર્વદોષરહિતુ શુદ્ધ કનક જિમ કિસલ ધર્મુ
 હુયછ । ઇસલે મન માહિ જોતલય નરવર્મુ રાજ ચીંતવછ, તેતલય પડિહારુ
 રાજ-રહીં વીનવછ—‘દેવ ! મહારાજ ! તુમહારલ બાલમિતુ મદનદત્તુ
 ચિરાગતુ દ્વારદેસિ વર્તેછ’ । રાજદેસલતલ મદનદત્તુ માહિ મેલિલલ ।
 રાજેંદ્રિ સમાલિંગત સન્માન બહુમાન-દાન-પૂર્વકુ પૂછિલ—‘મિત્ર ! એતલલ
 કાલુ કિહાં યાકલ, કિસલ ઉપાજિલે ?’ સુ પુણિ રાજ-રહીં પ્રણામ કરી
 વીનવછ—‘મહારાજ ! અનેકિ ર દેશ અનેકિ ર આશ્રમી દીઠાં । x x x
 એલ નક્ષત્ર-શ્રેણિ-સહોદરુ એકાવલી હારુ મહારાજ મધં લાધલ ।’ રાજ
 ભણલ ‘મિત્ર ! એલ હારનલ લાલુ મૂ આગથ આમૂલ-ચૂલ-કહિ’ । સુ કહલ
 ‘મહારાજ ! તદા કાલિ હલે પુરુહૂંતલ નીસરિલ પ્રભૂત દેશાંતર ભમતલ
 હૂંતલ દ્રુપદિકાટવી માહિ ગયલ । તૃપાકાંતુ તેલ માહિ ઓરહલ પરલલ
 ઘણલે ભમિલ । તિહાં ફિરતલ હૂંતલ ગુણધરસૂરિ નામ આચાર્યુ ભેટિલ ।
 તેલ મહાત્મા આગથ એકાવલી હાર સારાલંકારધારકુ દેવુ એકુ દેવી સહિતુ,
 મહાત્મા તણા મુખહૂંતલ ધર્મ જિનપ્રણીત સાંભલતલ દીલલ । હલ
 પુણિ વાંદી કરી તિહાં બઘલલ । મૂ-રહીં પુણિ ધર્મુ સાંભલતા તૃસ સર્વથા
 નાહી । આપણા બાંધવ જિમ મૂ દેખતાં હૂંતાં તેલ દેવ-રહીં મૂ બપરિ
 મહાંત પ્રીતિ ઉલ્લસી । તલ પાછલ તિણિ દેવિ મહાત્મા પૂછિલ—‘ભગવન્ !
 મૂ-રહીં એલ બપરિ કિસા કારણુ લગી રનેલ તણુલ અતિશલે ।’ મહાત્મા
 ભણલ—‘એલ ભવતલ પૂર્વ ભવિ કૌશાંબી નગરી માહિ જયરાજેંદ્ર તણા

તુમ્હે વિનય વેળયંત નામહં કરી પ્રસિદ્ધ પુત્ર હતા । તુમ્હારી માતા દેવલોગધતલ પરલોકિ ગધ । x x તુમ્હ માહિ જ્યેષ્ઠ મરી કરી પ્રથમ દેવલોકિ વિદ્યુત્પ્રભાભિધાનુ દેવ હૂયલ । તલ લહુડલ વિદ્યુત્સુંદરુ નામિ તિહાંજ નિ દેવુ હૂયલ । તિહાંહૂંતલ વડલ ભાધ ચવી કરી વિનયવતી નગરી માહિ મદનદત્તુ નામિ નરવર્મ રાજેંદ્રનલ મિત્રુ વાણિયા-નલ પુત્રુ હૂયલ । સુ-પુણિ ધલ ધનકારણિ ફિરતલ હૂંતલ હવડાં તથી દીઠલ । તિણિ કારણિ... ત્ર-રહઇં એહુ વિપદ સ્નેહાતિસલ । ' ઇસલ તિણિ દેવિ એલં એકાલલી હાર મૂ-રહઇં દીધલ ' ॥૧

આ વાક્યખંડ જોવાથી માલૂમ પડશે કે પ્રાચીન ગૂજરાતીની એટલે કે ગૌર્જર અપભ્રંશની ખીણ ભૂમિકામાંથી ભાષા મધ્ય, ગૂજરાતીમાં પરિણત થઈ ચૂકી છે. પ્રથમા-દ્વિતીયા વિભક્તિનો ઉ કાર કાઢી નાખવામાં આવે અને અનન્દનો એ, અનન્દનો ભો, અનન્દનો કં. અને પ્રત્યયના ર ને સ્થાને એ કરતાં ભાષા અર્વાચીન બની જશે. બેશક દ્વિતીયાનો રહઈ, પંચમીનો તડ અને હૂંતડ એ પ્રત્યયો પણ “ ને ” અને “ થી ” તરીકે ફેરવવા પડે, તેમ કેટલાક નાના ફેરફાર કરવા પડે. એ પ્રમાણે—

અહીં જ જખૂડીપ માંહે ભરતક્ષેત્ર માંહે મગધ નામે જનપદ છે. ત્યાં વિનયવતી નામે નગરી, ત્યાં હરિદત્ત નામે રાજ, રતિસુંદરી નામે પટ-મહાદેવી હતી. હરિદત્ત નામે પૂત હતો. મતિસાગરાદિક અનેક મહામાત્ય હતા. અનેરે દિવસે રાજેંદ્ર આગળ સભા માંહે ધર્મવિચાર વિશે આલાપ નીપનો. ત્યાં એકે કહ્યું, ધર્મ દાક્ષિણ્યૌદાર્યાદિક ગુણે કરી હોય (= થાય છે). તથા પરોપકારેથી લોકવિરુદ્ધ ત્યાગેથી પણ ધર્મ હોય (=થાય છે.)

આમાં “ પુત્રુ ” જેવાં કોઇકોઇ રૂપ મળે છે છતાં જોડાક્ષર ઘસાગે પૂર્વસ્વર દીર્ઘવાળાં રૂપો “ નીપનલ ” વગેરેનું જ પ્રાધાન્ય છે. આ વિષયનું ઉપયોગી ભાષાગ્રંથન પરિશિષ્ટ-૩ જા માં આપવામાં આવ્યું છે, તે જોવાથી રૂપરચના લક્ષ્યમાં આવી જશે.

તરુણપ્રભની સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોના બહોળા ઉપયોગ તરફની વૃત્તિ આ વાક્યખંડમાં સ્પષ્ટ છે. અગાઉ જે સિદ્ધાંત બતાવવામાં આવ્યો છે કે ધસાયેલાં જૂનાં રૂપોને સ્થાને પ્રાયઃ તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દોની ભરતી કરવાનું ગૂજરાતની ભાષાનું એક પ્રધાન લક્ષણ હતું, તે આમાં સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં માલૂમ પડે છે. સંગ્રામસિંહની બાલશિક્ષા (સં. ૧૩૩૬) પછી (સં. ૧૪૧૧) ૭૫ વર્ષે લખાયેલ આ ગદ્યમાં આપણને લેશપણ તફાવત નથી મળતો, એ વસ્તુ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. એ ૭૫ વર્ષના પદ્યમાં ભલે જૂનાં રૂપો જળવવાને ભાષાને જૂની બતાવવા પ્રયત્ન થયો હોય, પણ લોકમાં તો મધ્યકાલીન સ્વરૂપ જ ચાલુ હતું.

૨. શ્રીધર નામના કોઈ જ્યોતિષાચાર્યનો “ગણિત સાર” નામનો એક સં. ગ્રંથ છે, તેનો ગૂજરાતી અનુવાદ સં. ૧૪૪૯માં કોઈ રાજકીર્તિ મિશ્રને હાથે નકલ થયેલો મળે છે.^૧ આરંભ આ પ્રમાણે છે:

શિવુ ભણુધ દેવાધિદેવુ ભટ્ટારકુ મહેશ્વર, કિસુ જુ પરમેશ્વરુ, કૈલાસ-
શિખરમંડનુ, પાર્વતીદ્વદય-રમણુ, વિશ્વનાથ. જિણું વિશ્વ નીપજ્ઞવિહં,
તસુ નમસ્કારુ કરીહ બાલાવબોધનાર્યુ, બાલ-ભણીધ અજ્ઞાન તીહં કિહિં
અવબોધ જાણિવા તણુધ અરિયિ આત્મીયચરોવૃદ્ધઅર્થ શ્રેયસ્કરણાર્ય
શ્રીધરાચાર્યુ ગણિતુ પ્રકટીકૃતુ ॥૨

ભાષાની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થાય તેવા પ્રયોગો આમાં છે; જેવા કે વરાટક ભણીધ કહડા. તેહ ચાર કહડે પાંચ. ગુણે કીધધ હુંતે ૨૦, તેહ ૨૦ કહડે કાગિણી તે ભણીધ બોડી. x, x x x હિવ સુવર્ણદિક ધાતુ-તૈલ્ય જાણિવા તણુધ અરિયિ આર્યા. ૧ કહીસિધ. x x x x ઇણિ પરિ તોલતાં ભારસધ લેખહં.

[આ ગ્રંથમાં ઉપયોગી તોલ માપનાં પારિભાષિક નામો સારા પ્રમાણમાં સચવાયેલાં છે.]

૧ ૧૨મું ગૂજ. સા. સં. રિપોર્ટ-ઇતિહાસ વિભાગઃ શ્રી ભોગીલાલ જ. સાંડેસરાનો નિબંધ, પૃ. ૩૬-૩૯

૧ ૫મી સા. પ. રિપોર્ટ-સ્વ. સી. ડી. દલાલના નિબંધમાં પૃ. ૩૫ ઉપર અને Guj. Lang. & Lit. Vol. II, પૃ. ૪૫ ઉપર પણ આ ઉપાયેલ છે.

ઉપરના વાક્યખંડોને જોતાં પ્રથમાં-દ્વિતીયાનો ઉ કાઢી નાખતાં સં. તત્સમ શબ્દો ૧ લા વાક્યમાં ભર્યા છે. કરીઉ એ સંબંધક ભૂ. કૃ. નો જૂનો અવશેષ છે. જિણું=જિણિ=જેણું, એ સિવાયનાં રૂપો નવાં છે. તીહં-માં ષષ્ઠીનો હ પડ્યો છે. નીપજ્જવિહં રૂપ નવા જેવું છે. પણુ ધ્યાન ખેંચે છે તે તો તૃતીયા-સપ્તમીનો પ્રત્યય ए છે. 'તોલતાં' એ. ભાં અંતવાણું (સમમ્યથે) વર્ત. કૃદંત ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. તૃ. પુ. એ. વ. ભવિષ્યકાળ કહીસિધ નોંધપાત્ર છે.

૩. જૂનાં ઔક્તિકો મળી આવે છે, તેમાં સં. વ્યાકરણ આપવામાં આવ્યું હોય છે, પણુ માધ્યમ તરીકે લોકભાષા રાખવામાં આવી હોય છે. આવાં ઔક્તિકોમાંની એક સંગ્રામસિંહની બાલશિક્ષા આ પૂર્વે? નોંધાઈ ગઈ છે, જેની નકલ સં. ૧૩૩૬ જેટલી જૂની મળે છે. ચોક્કસ સમય તો નથી કહી શકાતો છતાં ૧૪મા શતકનો ઉત્તરાર્ધ કે ૧૫મા શતકનો પૂર્વાર્ધ સંભવે છે તેવું કોઈ ભટ્ટારક સોમપ્રભસૂરિનું એક “ઔક્તિક” સ્વ. સી. ડી. દલાલને મળેલું, તેનો તેમણે જે ભાગ નોંધ્યો છે, તે નીચે મુજબ છે:

એઉ કરમ તઉ કરમ લેમ ઇત્યાદિ હઉ કરઉ લિઉ દિઉ ઇત્યાદિ
તથા કરાવમ લિવડાવમ દિવરાવમ યથા લંભાડમ લંમચતિ
સંપાદયતિ ઉતારમ ઉતારયતિ હઉ કીજઉ તીણુ કીજમ યથા
દેવદત્તિ તમ મમ હુમ અમ સુમ અમ ખમસમ યથા સેહિ
આવશ્યકું પઠિઉ એઉ સવેહિ રાજિ જાણીમ તથા કરતઉ લેતઉ
દેતઉ ઇત્યાદિ તથા ગુરિ આણુજાણિઉ એલુ વ્યાકરણ પઢત... ૨

સર્વનામ-હઉ (હું), તઉ (તું) એઉ (એ), તીણુ (તેણે), તમ (તેં)
મમ (મેં), સવેહિ (સર્વથી)

ક્રિયાપદ-વર્તમાન કાળ-કરઉ (કરું), લિઉ (લઉં), દિઉ (દઉં); કરમ-
(કરે), લેમ (લે), હમ (હોય), સમ (સુએ),
અમમ (એસે)

” ” -કર્મણિ-કીજઉ (કરાઉં), કીજમ (કરાય),
જાણીમ (જાણાય)

” ” -પ્રેરક -કરાવમ (કરાવે), લિવડાવમ (લેવડાવે),
દિવરાવમ (દેવરાવે), લભાડમ (મેળવાવે),
ઉતારમ (ઉતારે)

ક્રિયાતિપત્તિ-પદ્ધત

વર્તમાન કૃદંત-કરતઉ (કરતો), લેતઉ (લેતો), દેતઉ (દેતો)

ભૂત કૃદંત-પઢિઉ (પઢ્યો), આણુજાણિઉ (< સં. અનુજ્ઞાત:-અનુજ્ઞા
પામેલો).

પ્રથમા વિભક્તિ-એકવચન પ્રત્યય ડ-એલુ, આવશ્યક,

દ્વિતીયા ” ” ” -વ્યાકરણ

તૃતીયા ” ” ” ઇ-દેવદત્તિ, ગુરિ(ગુરુએ), રાજિ(રાજાએ)
અહિ-સવેહિ (અધાથી)

આ પ્રમાણે રૂપો આમાંથી સ્પષ્ટ થઇ શકે છે. પ્રથમા-દ્વિતીયાનો
ડ હજી પડ્યો છે. તેજ પ્રમાણે ત. અ. વ. નો હિ પણ. બાકી બીજું
મધ્ય. ગૂજ. નું થઇ ચૂક્યું છે.

૪: “ઉક્તિસંગ્રહ” નામની કૃતિ કોઈ દેવભદ્રના શિષ્ય તિલકે
રચી છે. તેમાં પણ સં. વ્યાકરણ ગૂજ. માધ્યમથી સમજાવવામાં
આવ્યું છે. એમાંનાં ગૂજ. ઉદાહરણો આ છે:?

ઉપાધ્યાયુ મમ પઢાવમ

દેવદત્તિ મમ પાણિઉ પાવમ

પાપિયઉ સાપુ મારધ;

આપધ, વારધ, સારધ, દાહવધ, તાપધ, કઉણ, કઉણિ

દેવદત્તુ કરધ

દેવદત્તિ પઢીયધ

કસઉ

કધસધ કરિઉ, કધસધ છેહિ, કઉણિ કરિઉ, કઉણ છેહિ.

આ અવતરણોમાં નીચેનાં રૂપો વ્યક્ત છે:

ક્રિયાપદ-વર્તમાનકાળ-કર્તરિ-કરધ (કરે).

-કર્મણિ-પઢીયધ (પઢાય)

„ „ -પ્રેરક-પઢાવધ (પઢાવે), પાવધ (પાય), મારધ
(મારે), વારધ (વારે), સારધ (સારે), દાહવધ
(દહાડે), તાપધ (તાપે)

ભૂતકૃદંત-કરિઉ (કર્યો)

પ્રથમા વિભક્તિ એ. વ. પ્રત્યય ઉ—દેવદત્તુ, કસઉ (કેવો) ઉપાધ્યાયુ,
(આમાં ઉ નથી), પાપિયઉ (પાપિયો).

દ્વિતીયા „ „ „ -પાણિઉ (પાણી), સાપુ (સાપ)

તૃતીયા „ „ „ પ્રત્યય હ—દેવદત્તિ, કધસધ, કઉણિ

સર્વનામ—તૃ. વિ. એ. વ.—મધ (મેં)

આમાં પણ પ્રથમા-દ્વિતીયાનો ઉ હજી પડ્યો છે.

૫. મધ્યકાલીન ગૂજ. ના સીમાપ્રાંત તરીકે દીપતા “મુઘાવખોધ-
ઔકિતક”ની કીમત ગૂજરાતી ભાષાના અભ્યાસીઓને ઘણી છે. સ્વ. ૧

૧ ગૂ. વ. સો. ની દ. હ. લિ. પુ. સં. ની નં. ૧૬૨ ની હાયપ્રત ઉપરથી તેમણે સંપાદન કરેલું, તે કીમતી હાયપ્રતનો આધાર લઈને અહીં આ વિભાગ લખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે; હાયપ્રત સં. ૧૪૯૦ની છે. એથી મધ્ય સારી પ્રતો મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ મેળવી પ્રા. ગૂ. ગદ્યસંદર્ભમાં ઉપયોગી વિભાગ છાપ્યો છે; અવતરણો અહીં તેમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે.

હરિ હર્ષદ ધ્રુવે ધ. સ. ૧૮૮૯ માં છપાવ્યા પછી ઘણા વિદ્વાનોનું તે સ્તરક્રિયાન ખેંચાયું છે. સ્વ. દી. ખ. કે. હ. ધ્રુવ અને સર જ્યોર્જ એ. ગ્રિયર્સને તો તે ઉપર સુંદર વાર્તિકા લખ્યાં છે. આ વ્યાકરણનો કર્તા કુલમંડન ગણી 'છે. તેણે સં. ૧૪૫૦માં આ સં. વ્યાકરણની ગૂજરાતી માધ્યમમાં રચના કરી છે. ગ્રંથાંતે એ પોતાનું નામ નથી આપતો, પણ વર્ષના નિર્દેશ સાથે પોતાના ગુરુના નામનો નિર્દેશ કરે છે:

લક્ષણાસવચનાંબુધિર્વિદુર્વિદુર્વાણકૃતમૂર્મિત(૧૪૫૦)વર્ષે ।

ઔક્તિકં વ્યધિત મુગ્ધકૃતે શ્રીદેવસુંદરગુરુકમરેણુઃ ॥

જોકે આરંભમાં ગ્રંથકાર ખીજા ગુરુનું નામ આપે છે:

શ્રોચંદ્રશેખરગુરુન્ વંદે ચૈરુક્તિયુક્તિમિઃ ।

માદશસ્યાપિ વાલસ્ય ચક્ષુરુદ્ઘાટિતં હૃદઃ ॥૨॥

નવ્યક્ષેત્રસમાસના રચનાર તપગચ્છના સોમતિલકને પદ્મતિલક ચંદ્રશેખર, જયાનંદ અને દેવસુંદર એ ચાર શિષ્યો હતા. ચંદ્રશેખર સં. ૧૩૭૩માં જન્મ્યા હતા, સં. ૧૩૮૫માં વ્રત લીધું હતું અને ૧૩૯૨-૯૩માં સૂરિપદ પામ્યા હતા. તે ગુરુની પૂર્વે જ સં. ૧૪૨૩માં ગુજરી ગયા હતા. એનાથી નાના જયાનંદસૂરિનો જન્મ સં. ૧૩૮૦માં, વ્રતધારણ સં. ૧૩૯૨માં, સૂરિપદ સં. ૧૪૨૦માં અને મરણ સં. ૧૪૪૧માં થયું હતું. “મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક”માં ઉદાહરણ લેખે લીધેલું સં. સર્વજિનસંધારણસ્તોત્ર તે આ જયાનંદનું છે. સં. ૧૪૧૦નો “ક્ષેત્રપ્રકાશ રાસ” એય આ જયાનંદસૂરિની કૃતિ સંભવે છે (પૃ. ૨૭૨). દેવસુંદર સં. ૧૩૯૬માં જન્મ્યા હતા, સં. ૧૪૦૪ માં વ્રતી થયા હતા અને સં. ૧૪૨૦માં સૂરિપદ પામ્યા હતા. આ દેવસુંદરને જ્ઞાનસાગર, કુલમંડન, ગુણરત્ન, સાધુરત્ન અને સોમસુંદર નામના પાંચ શિષ્યો હતા. ગૂજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસી છેલ્લા સોમસુંદરથી આ પૂર્વે જ જાણીતા છે: “રંગસાગરનેમિ દ્રાગુ” જેવું સુંદર કાવ્ય અર્પી ગૂજરાતી સાહિત્યમાં તે કવિ તરીકે અમર છે, તેમ ઉપદેશમાલા, યોગશાસ્ત્ર, પડાવશ્યક વગેરે ઉપર બાલાવબોધ લખી શિષ્ટ ગદ્યકાર તરીકે પણ અમર છે.

એનો જ ગુરુભાઈ કુલમંડન આપણને “મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક” જેવું ગૂજરાતી ભાષાનું શાસ્ત્રીય પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતું સં. વ્યાકરણ આપી “ગૌર્જર અપભ્રંશ” અને “મધ્ય. ગૂજ. ભાષા”નો સીમાપ્રાંત નક્કી કરી આપે છે. કુલમંડને ચંદ્રશેખરને પોતાના અધ્યાપક તરીકે નમન કર્યું છે, એ રીતે એ એના ગુરુ છે. સૌથી નાના જ્યાનંદને તેણે તેના સર્વજનસાધારણસ્તોત્રને ઉદાહરણ તરીકે લઈ માન આપ્યું છે, જ્યારે છેલ્લા દેવસુંદર તો તેના દીક્ષાગુરુ જ છે. આમ છતાં લેખકે ગ્રંથમાં કયાંય પણ પોતાનું નામ કે ખીજી માહિતી આપ્યાં નથી. આ કારણે સ્વ. દી. બ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવે મુ.ન.ઔ.ના કર્તા તરીકે કુલમંડનના નાના ગુરુભાઈ ક્રિયારત્નસમુચ્ચયકાર ગુણરત્ન હોવાની પૂર્વે શંકા કરી હતી. પણ કુલમંડનના કર્તા હોવા વિશે હાલ કોઈ શંકા ઉઠાવતું નથી.^૧

કુલમંડને વ્યાકરણમાં બધાં ઉદાહરણો ગૂજરાતી ભાષામાં આપ્યાં છે. એ ભાષા કેવી છે, એનો ખ્યાલ આવે એ માટે અહીં કેટલાંક ઉપયોગી વાક્યો આપવામાં આવે છે:

કારક:—

- (૧) જુ કરમ્, સુમ્, લિમ્, દિમ્, પઢમ્, હુમ્ મત્યાદિ બોલિવમ્ ઉક્તિ માહિ ક્રિયા કરિવમ્ જુ મૂલિગઉ હુમ્ સુ કર્તા, તિહાં પ્રથમા હુમ્ । ચંદ્ર બિગમ્ । બિગમ્ ઇસી ક્રિયા । કઉણ બિગમ્—ચંદ્ર । વીતરાગ વાંછિત દિમ્ ॥
- (૨) જં કીજમ્, લીજમ્, દીજમ્, પઢીમ્, ગુણીમ્ મત્યાદિ બોલિવમ્ યુક્તિ ક્રિયા કરી ઉક્તિ માહિ જં વસ્તુ કર્તા વ્યાપીમ્ તં કમ્મ । તિહાં દ્વિતીયા । ચૈત્રુ કટુ કરમ્ ॥
- (૩) જીણઇં કરી કરમ્, લિમ્, દિમ્, મત્યાદિ યુક્તિ જિહો. ‘ઇં’ કહીઇં, અનમ્ જીણમ્ કરી કર્તા ક્રિયા સાધમ્ તં કરણ । તિહાં;

૧ પ્રા. ગુ. ગદ્યસંદર્ભમાં મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ “કુલમંડન”ને સ્વીકારેલ છે. પૃ. ૧૭૨

અનધ જેહસિઉં ધત્યાદિ બોલિવધં સહાદિ યોગિ તૃતીયા હુધ ।
જીવ ધર્મિયં સંસાર તરધ । કહિણુ તરધ-જીવ । કિસઉં તરધ
-સંસાર । જે તરીધ તે કર્મ । કિસિધં તરધ-ધર્મિ ॥ ચૈત્રુ
લોકસિઉં વાત કરધ । કીણુધં સિઉં-લોકસિઉં ॥

(૪) જેહનધં કારણિ ક્રિયા કર્તા કર્મ હુધ । અનધ જેહ-રહું
દાન દીજધ, કાપ કીજધ તિહાં સંપ્રદાનિ ચતુર્થી । વિવેકિઉ
મોક્ષનધં કારણિ અપધ ॥

(૫) જેહ-તઉ, હૂંતઉ, થઉ, થકઉ ધત્યાદિ બોલિવધં જેહ વસ્તુ-
નધં પરિત્યાગ સૂચિયધં તે અપાદન । અનધ આરંભી પ્રભૃતિ
અન્યાદિક-નઉ યોગુ જિહાં હુધ તિહાં પંચમી । વૃક્ષ-તધ
પાન પડધ ॥

(૬) એહ-નઉ, તણુઉ, એહ-રહું, કિહિં ધત્યાદિ બોલિવધં ઉક્તિ
માહિ જેહ વસ્તુ-રહું કારક-સિઉ અથવા સંબંધ-સિઉં સ્વ-
સ્વામિત્વાદિક સંબંધ સૂચીયધ; અનધ જેહ-રહિં ક્રિયા હેતુ-
પણુઉં ન હુધ તે સંબંધ, તિહાં પછી હુધ । ચૈત્ર-તણુઉં ધનુ
ગામિ છધ । ગુરુ-તણુઉં વચન હઉં સાંભલઉં ॥

(૭) જિહાં દેશિ, કાલિ, જેહનધ વિષધ ધત્યાદિ 'ધ'કાર-નધ બોલિ-
વધ જે કર્તાનઉ અથવા જે કર્મનઉ આધારુ હુધ તે અધિકરણ ।
તિહાં સપ્તમી । ચૈત્રુ ગ્રામિ વસધ । કિહાં વસધ-ગ્રામિ ।

કૃદંતઃ—

(૧) કરી, લેઈ, દેઈ, ધત્યાદિ બોલિવધં એક ઉક્તિ માહિ પૂર્વિલી
ક્રિયા આગલિ 'ઈ'કાર જિહાં બોલાધ તિહાં 'ત્વા' ધસિઉ આવધ ।
શિષ્ય શાસ્ત્ર પઢી અર્થ પૂછધ । કિસઉં પૂછાધ-અર્થ । કિસું
કરી પૂછધ-પઢી । કિસું પઢી-શાસ્ત્ર ॥ (સંબંધક ભૂત કૃદંત)

(૨) કરિવા, લેવા, દેવા ધત્યાદિ બોલિવધં એક ઉક્તિ માહિ જિહાં
ઉત્તર ક્રિયા આગલિ 'વા' કહીયધ તિહાં 'તુમ' ધસિઉ આવધ ।

કુંભકાર ધડા ધડિવા માટિ આણુધ-૧ કિસા ધડિવા-ધડા ।
(હેતુવર્થ કૃદંત)

(૩) કરિ, લેઈ, દેઈ ઇત્યાદિ આગલિ જાણુધ-સકધ એ અિહુંનધ
યોગિ 'તુમ્' હુધ ॥^૧

(૪) કરતઉ, લેતઉ; કરતી લેતી; કરતઉં, લેતઉં; ઇત્યાદિ ધણી પરિ
સમાનકાલિક ક્રિયા શબ્દનધ ઝેહિ જિહાં 'તઉ' બોલીયધ
તિહાં ત્રિહું લિંગે, સાતે વિભક્તે, ૨૧ વચને 'અન્' ઇસિઉ
આવધ । અનધ વિશેષ્ય આગલિ જે લિંગ વિભક્તિ વચન
હુધ તે પ્રત્યય પરધ આણીયધ । કરસણી હલ ખેડતઉ બીજ
વાવધ ॥ (વર્તમાન કૃદંત)

(૫) કરણહાર, લેણહાર, દેણહાર ઇત્યાદિ બોલિવધ ક્રિયા શબ્દનધ
અંતિ જિહાં 'ણહાર' કહીયધ તિહાં ત્રિહું લિંગે, ૭ વિભક્તે
'ત્' ઇસિઉ આવધ । ધર્મ કરણહાર જીવ સુખ પ્રાપ્ત ॥
(કર્તૃ-વાચક કૃદંત કે ભવિષ્ય કૃદંત)

(૬) કીજતઉ, લીજતઉ, પઢીતઉ; કીજતી; કીજતઉં, ઇત્યાદિ બોલિવધ
જિહાં 'ઈજતઉ' 'ઈજતી' 'ઈજતઉં' કહીયધ તિહાં 'ચમાન'
ઇસિઉ આવધ । સૂત્રધારધ કીજતઉ પ્રાસાદ; અથવા કીજતી
વાવિ; અથવા કીજતઉં દેહરઉ; લોક દેખધ ।

પ્રયોગ:—

(૧) જિહાં ઉક્તિ માંહિ કર્તાની અપેક્ષાં ક્રિયા આગલિ અર્થ, અનધ
વચન હુધ તે કર્તા ઉક્તિ 'પાધરી' કહીયધ । તિહાં કર્તા
આગલિ પ્રથમા, કર્મ આગલિ દ્વિતીયા, ક્રિયા આગલિ ત્રાહિં
પરસ્મૈપદ તણાં નવ વચન હુધ ॥ (કર્તારિ પ્રયોગ)

૧ “કરી સકધ, કરી જાણુધ” એ સંયુક્ત ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ આટલો
જૂનો છે. મુ. + ઔ. -કાર આ “ઈ” ને તુમ્-નો વિકાર કહે છે, તે “કરિવા”
એ અપ. ૩૫ ઉપરથી “કરિઉ” થઇ “કરી” સમઝવું.

(૨) જિહાં કર્મની અપેક્ષાં ક્રિયા આગલિ અર્થ અનઘ વચન હુઇ, અનઘ જિહાં ક્રિયાનઘ છેહિ વર્તમાનકાલિ ‘ઈયઉ, ઇજત’ બોલાઇ તે કર્મ ઉકિત ‘વાંકુડી’ કહીયઘ । તિહાં કર્તા આગલિ તૃતીયા, કર્મ આગલિ પ્રથમા, ક્રિયા આગલિ આત્મનેપદ તણાં નવ વચન હુઇ । (કર્મણિ પ્રયોગ)

(૩) અનઘ જિહાં વાંકુડી ઉકિત માંહિ કર્મ ન હુઇ તે ભાવિ ઉકિત કહીયઘ । (ભાવે પ્રયોગ)

૧. એ ગ્રંથ સુખિ પઢાયઘ (ભાવે વર્તમાન)
૨. ઇહાં સોનઉ સહુગઉં વીકાઇઘ (, ,)
૩. શ્રાવકિઇ દેવુ પૂજિઉ (ભૂ. કૃ. નો કર્મણિ પ્રયોગ)
૪. ચૈત્રુ ગામિ ગિઉ (, , કર્તરિ , ,)
૫. તારઉ ઊગિઉ (, , , ,)
૬. લોક ઊઠિઉ, સૂતઉ, જાગિઉ (, , , ,)

(૪) અમુકઘ હુંતઘ કરતઘ; અથવા અમુકઘ હુઈતઘ અમુકઘ કીજ-તઘ; અથવા અમુકઉ કરઘ છત્યાદિ બોલિવઘ કર્તા કર્મ ભાવ આગલિ જિહાં ‘ઈ’કાર કહીયઘ, અનઘ જીણુઈ આપણી ક્રિયા કરી મૂલગાં કર્તા ક્રિયા સૂચીયઈ તે ભાવલક્ષણ ત્રિહું ભેદિ હુઇ । તિહાં સપ્તમી । તિહાં કર્તા ભાવ-લક્ષણ, અકર્મક, સકર્મક, હુઇ । મેંધિ વંરિસતઘ મોર નાયઘ । ગુરિ અર્થ કહતઘ પ્રમા-દીઉ જીવઘ । (સતિ સપ્તમીનો પ્રયોગ-કર્તરિ)

(૫) ગોપાલિઇ ગાંએ દોહીતીએ ચૈત્રુ આવિઉ । (સતિ સપ્તમીનો પ્રયોગ-કર્મણિ)

(૬) ચૈત્રિઇ ગાઇતઘ મૈત્રુ નાયઘ । (સતિ સપ્તમીનો પ્રયોગ-ભાવે)

આ ઉપરથી ખહું થતું વ્યાકરણ પરિશિષ્ટ-૩ જામાં આપવામાં આવ્યું છે, એટલે અહીં વિસ્તાર કરવામાં ન આવતાં મુલમંડને જે

કેટલાંક અવ્યય અને વિશેષણો ગ્રંથાંતે સંગ્રહાં છે, તેમાંનાં ઉપયોગી અહીં નોંધવામાં આવે છે; જેવાં કે ઊપરિ, હેઠિ, કન્હઇ, જઇ (અવ્યય જે, જો), તઉ, જાં, તાં, પાખલિ, પાખઇ (વિના), ઇહં, તિહાં, જિહાં, કિહાં, હવડાં, તિવારઇ, કિવારઇ, જિવારઇ, અતેરી વાર, કિમ, જિમ, તિમ, ઇમ, અહુણુ (હોણુ-આ વર્ષે), પઉર (પોર ગયે વર્ષે), પરાડુ (આવતે વર્ષે), આજુ, કાલિ, આગલિ, પાછલિ, ડાવા ગમા, જિમણુ ગમા, બિહું ગમા, સવિહું ગમા, બાહિરિ, ઊપિહું, હેઠિહું, આગિહું, બાહિરહું, તાહરઉં, માહરઉં, અમ્હારઉં, તમ્હારઉં, તેહ-જેહ-અતેરા-એહ-કિહ તણુઉં, કિસઉં, જિસઉં, તિસઉં, અતેસઉં (અન્ય જેવું), ઇસઉં, સરીષઉં, જેતલઉં, તેતલઉં, એતલઉં, કેતલઉં, જેવડઉં, કેવડઉં, એવડઉં, જેતલા, તેતલા, કેતલા, જમય અથવા જહીંઇ લગઇ, તમય અથવા તહીંઇ લગઇ, અજી (હજી), કાંમ, અમય (એય!), અનઇ, હઉ (હં!), આથઉ (આંથું-અહીંથી), એથઉ (એથું-એથી), જેથઉ (જેથું-જ્યાંથી) તેથઉ (તેથું-ત્યાંથી), હેઠઉં, કેથઉં (ક્યાંથું-ક્યાંથી), એારહઉં કે ઉરહઉં (એારું-નજીકનું), એલિઉ (એલ્યો-પેલો), પઇલઉ (=પેલો, તે), પહિલઉં, પાછિલઉં, આગિલઉં, છેહિલઉં, માહિલઉ, પૂર્વિલઉં, વેગહું, પરાયું, વહિલઉં, મઉડઉં (મોહું)

તણુઉ, નઉ, જુઉ, કઉ એક જ અર્થમાં એટલે કે છટ્ટીના અર્થમાં પ્રયોજના હોય તેવાં ઇહા-તણુઉ (અહીંનું), આજુ-નઉં (આજનું), અહુણુ-કઉં (હોણનું), કાલુણુઉં (કાલનું) રૂપો મળે છે. બીજા પણુ ધણુ ઉપયોગી શબ્દો મળી આવે છે. ગૂજરાતી ભાષા મધ્ય. ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકા-રૂપે સ્થાપિત થઇ તે ચોક્કસપણે “મુઘાવબોધ ઔક્તિક” થી. એશક આમાં પણુ પ્રથમા-એકવચનમાં ઉકાર કેટલીકવાર પ્રયોજાયેલો મળે છે; પણુ તે થોડા જ સંયોગોમાં. આપણે ત્યાં કર્મણિ પ્રયોગમાં શક્યાર્થે “આય” પ્રત્યય “બોલાય” એમ પ્રયોજાય છે, તે સૌથી પ્રથમ મુ.ન.ઓ. માં મળે છે; જેમકે “કિસઉં પૂછાઇ, અર્થ, જાં પૂછાઇ તં કર્મ”-શું પુછાય? અર્થ. જે પુછાય તે કર્મ. “પૂછાઇ” “પૂછીયઇ” એ રૂપો

હજી કર્મણિમાં જ મળતાં હતાં; જે પાછળથી કર્તરિમાં આવી વર્ત. ૧લા પુ. બ. વ. નાં રૂપો મોડેથી થયાં છે: “અમે પૂછિયે” વગેરે < મધ્ય. ગૂ. અમ્હં પૂછીજઈ-પૂછીયઈ-પૂછિયઈ-પૂછીઈ-પૂછીયિ-પૂછિયિમાંથી.

૬. દેવસુંદરસૂરિના એક બીજા શિષ્ય ગુણુરત્નસૂરિએ સં. ૧૪૬૬માં “ક્રિયારત્નસમુચ્ચય”^૧ નામનો સં. ધાતુકોશ રચ્યો છે, એમાં એમણે તત્કાલીન ભાષામાં ક્રિયાપ્રયોગ કેમ થતા તેનાં ઉદાહરણ નોંધ્યાં છે;^૨ જેમકે

કર્તરિ-વર્તમાન કાળ:

- (૧) એઉ કરઇ, લિઅઇ, દિઅઇ, જયઇ, આવઇ, જગઇ, સુઅઇ
એ ધણા કરઇ, લિઇ
- (૨) તૂં કરૈ, લિઅૈ, દિઅૈ
તુમ્હે કરઉ, લિઅઉ, દિઅઉ
- (૩) હૂં કરઉં, લિઉં, દિઉં
અમ્હે કરઉં

ભાવે-વર્તમાન કાળ:

- (૧) દેવદતઇં, તઇં, મઇ હુઇઅઇ, સુઇઅઇ બઇસીઅઇ, (એ. વ.)

કર્મણિ-વર્તમાન કાળ:

- (૧) કીજઇ, લીજઇ, દીજઇ (એકવચન)
કીજઇં, લીજઇં, દીજઇં (બહુવચન)
- (૨) તૂં કીજં (એ. વ.) તુમ્હે કીજઉ
- (૩) હૂં કીજઉં (એ. વ.) ...

ભવિષ્યકાળ:

- (૧) પાછઇ ગામ જયસિ (રજો પુરુષ એ. વ.)

૧ યશોવિજયજી-જૈ. પાઠશાળા બનારસ-દ્વારા પ્રસિદ્ધ (૧૯૦૮ ઇ. સ.)

૨ પૃષ્ઠ ૧૬-૧૯

વિધ્યર્થ કૃદંતઃ (સામાન્ય કૃદંત)

(૧) કરેવઉં, લેવઉં, દેવઉં

વિધ્યર્થ:

(૧) તૂં કરિજે, લેજે, દેજે (એ. વ.)

તુમ્હે કરિજો, લેજો, દેજો (ખ. વ.)

(૨) હૂં કરિજઉં, લેજઉં, દેજઉં (એ. વ.)

અમ્હે ,, ,, ,, (ખ. વ.)

(૩) કરત, લેઅત, દેત (એકવચન)

વાક્યો:

(૧) આવકઇં વિનઉ જિન-રહઇં કરિવઉ

(૨) જન-મનઉં ફલ લેજઉં, દેજઉ; દાન દેવઉં.

અમ્હે ભીખ જિમવી; જૂનઉં વસ્ત્ર પહિરવઉં

(૩) ગુરિ આણુજણિઉ ચેલઉ વ્યાકરણ પઢત (કર્તરિ)

(૪) તીણઇં કીજઇત (કર્મણિ)

(૫) હુમ્અત (ભાવે)

આજ્ઞાર્થ: (કર્તરિ)

(૧) કરઉ, લિઉ, દિઉ, હુઉ (ખ. વ. ૨ નો પુરુષ)

તૂં કરિ, લઇ, દઇ, જા, આવિ, પઢિ, ગુણિ

દેવદત્ત, વહિલઉં જિમિ (એ. વ.)

(૨) એઉ રાજ્ય કરઉ, એહના વધરી મરઉ.

આજ્ઞાર્થ: (કર્મણિ)

(૧) કીજઉ, લીજઉ

ભૂતકાળ:^૧

(૧) આજુ કીધઉં, લીધઉં, દીધઉં

(સેહિ આવશ્યક પઢિઉં)

૧ ભૂતકાળના સંસ્કૃતમાં અઘતન, હસ્તન અને પરાક્ષ એવા ત્રણ ભેદ છે, તેને માટે “આજનઉ” “કાલનઉ” અને “તેહ પહિલઉ” એવી સંજ્ઞા ગુણરત્ને આપી છે; બધાને સ્થાને પ્રયોગ ભૂત કૃદંતના આપ્યા છે.

(૨) કાલિ દીધઉં, લીધઉં

સામાન્ય ભૂતકાળ:

- (૧) આગઇ કરતઉ, લેતઉ, (એ. વ.) } કર્તરિ
આગઇ કરતા, લેતા (ખ. વ.) }
- (૨) આગઇ કીધઉં, લીધઉં, દીધઉં—કર્મણિ

વાક્યો:

- (૧) લહુડપણિ દિહાડી પ્રતિ હૂં ખિ કરસ- ઘી જિમતુ.
(૨) એઉ પાંચ નેઅણ ભૂમિ ચાલતઉ.
(૩) તૂં દિહાડી પ્રતિ ૫૦ શ્લોક વ્યાખ્યાનિ લણતઉ.
(૪) આગઇ એ ચેલા દિહાડી પ્રતિ ખિ સહસ્ર સજ્જાય ગુણતા.
(૫) તુમ્હે ત્રિનિ સઇ ગ્રન્થ લિખતા.
(૬) અમ્હે સઉ શ્લોક પઢતા.
(૭) એઉ ગામિ ગિઉ. (કર્તરિ ભૂ. કૃ.)
(૮) ઇણઇં ધર્મ કીધઉ. (કર્મણિ ભૂ. કૃ.)
(૯) ઇણઇં પુરુષઇં દસ ગ્રામ પામ્યાં. („)
(૧૦) ઇણઇં વસ્ત્ર વીક્યાં. („)
(૧૧) રમરૂં હો સહ્વ, સાથઇ શ્રીશત્રુંજઇ શ્રીગુરુ ચાલિઆ.
(૧૨) જાણું હો મિત્ર, અહે દિહાડે આપણિ જલકેલિ કરતા.
(૧૩) જાણું હો, આપણિ દેવપણઇ તીણઇ વિમાનિ વસતા.
(૧૪) મ કરે, મ કરિજે, મ કરિસિ, મ દિંઇ, મ દેજે, મ :
દેસિ, મ જા, મ રહિજિઉ.
(૧૫) મ કીધુ, મ લીધુ, મ દીધુ, મ જઇઉ (ભૂ. કૃ.), રખે
જીવતઉ, રખે જાતઉ, રખે કરતઉ (વર્ત કૃ.)
(૧૬) રખે જીવતઉ જે પરાવરજ્ઞાઇં છતીઇ જીવઇ.

ક્રિયાતિપત્તિ :

- (૧) જઇ કિમઇ અમુકં કરત, લિખત, દિખત—તઉ અમુકં હુયત.

લવિષ્યકાળ:¹

(૧) કરસિઘ, લેસિઘ, દેસિઘ (૩જો પુરુષ)

(૨) તૂં કરિસિઘ, લેસિઘ, દેસિઘ-તુમ્હે કરિસિઘ (૨ જો ,,)

(૩) હું કરિસુ—અમ્હે કરિસિઘ: (૧ લો ,,)

આશીર્વાદાર્થ:

(૧) કરિન્યહિ, પઢિન્યહિ, મરિન્યહિ, હુન્યહિ.

ગુણરત્ને આટલું જ માત્ર સૂચન કર્યું છે; પણ એ કેટલું મહત્વનું છે તે સ્વરૂપ જોતાં માલૂમ પડશે; ક્રિયાપદોનાં બધાં પ્રચલિત રૂપોનો તેમાં સમાવેશ કરી દેવામાં આવ્યો છે. મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ૧ લી ભૂમિકાનું વ્યાકરણ રચવામાં આમ આની ઉપયોગિતા ઘણી છે. આ ગ્રન્થની હાથપ્રત સં. ૧૪૭૦ અને ૧૪૯૮ની મળે છે.² “હું”; “તૂ” એ વગેરે રૂપો આટલાં જૂનાં મળે છે, તે લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે: જો કે કરઉં, દીધઉં, કરેવઉં વગેરેમાં અનંત જુદા રાખવામાં આવ્યા છે.

વિભક્તિના પ્રત્યયોમાં તૃતીયાનો ૬ જુદો સચવાયો છે; દ્વિતીયાનો ૩૬૨ હજી રહ્યો છે (“આવશ્યકુ” માં). કર્માર્થે રહ્દં પ્રત્યય હજી સચવાયેલો છે. સમ્ભવીનો ૬ મળે છે (“દિહાડે”માં), છતાં ૬ પણ મળે છે (“લહુડપણિ” “દિહાડી”). “રખે” એ અવ્યયાત્મક રૂપ લગભગ પહેલું જ પ્રયોજાયેલું મળે છે.

૭. તરુણપ્રભના ગદ્ય પદ્ધતિ ૫૫ વર્ષે જ લેખકના નામનિર્દેશ વિનાની સં. ૧૪૬૬ની “શ્રાવકપ્રતાદિ-અતિચાર”³ નામક ગદ્યકૃતિ મળે છે; આ ટિપ્પણ જેવું ગદ્ય છે. અગાઉ આવેલા “અતિચાર” ના નમૂના સાથે સરખાવવાથી ભાષાસ્વરૂપનું તારતમ્ય ખ્યાલમાં આવશે:

૧ લવિષ્યકાળના ત્રણ ભેદ: અઘતન, શ્વસ્તન અને પરતસ્તન કહ્યા છે, જેને માટે “આનનહ” “કાલનહ” અને “તેહ પરહહ” શબ્દો પ્રયોજ્યા છે.

૨ વસંત, વર્ષ ૧૩મું, પૃ. ૨૦૦ અને ૫. જૈ. મં. ગ્રં. સૂ. પૃ. ૩૦૧

૩ પ્રાચીન ગૂ. ગદ્યસંદર્ભ, પૃ. ૬૦-૬૬

જ્ઞાનાચારિ દર્શનાચારિ ચારિત્રાચારિ તપાચારિ વીર્યાચારિ પંચવિધ આચારિ
જુ કો અતીચારુ પક્ષ-દિવસ માહિ સૂક્ષ્મ બાદર હૂં તે સવિહુ મનિ વચનિ
કાંધ કરી મિચ્છા મિ દુક્રુડં । x x x કાલવેલા તથા કાજુ અણુ ઉધરિઈ
પઢિઈ, વિનચહીન પઢિઈ, ઉપધાનહીનુ પઢિઈ, બહુમાનહીન પઢિઈ ।
અનેરા કન્હઈ પઢી અનેરુ ગુરુ કાહિઈ । દેવ-વંદણ-વાંદણઈ, પરિક્રમણઈ
સન્ન્યાસ કરતાં, પઢતાં, ગુણતાં કુડઈ અક્ષર કન્હઈ માત્રિ ઓછઓ આગલુ
ભણિઓ । ફરક અર્થ બેઠૂડા કહિયા । જ્ઞાનોપગરણ પાટી, પોથી, ઠવણી,
કમલી, સાંપુડાં, સાંપુડી, દસ્તરી, વહી, ઓલીયાં પ્રતિ પગ લાગુ, થૂક
લાગઈ । થુંકિઈ અક્ષર માંજઈ, સીસઈ દીધઈ । કન્હિ છતઈ આહાર
નીહાર આશાતન હુઈ x x x x ।

પ્રથમા-દ્વિતીયાનો ઉકાર પ્રાયઃ લુપ્ત થયો છે. વધુમાં “ઓછઓ”
અને “ભણિઓ” જેવાં અર્વાચીન રૂપો પ્રવેશ પામવા લાગ્યાં છે.
અણુ હજી સાહાચ્યકારક ક્રિયાપદ તરીકે છદ્દ દેખા દેતું નથી.

૮. “રંગસાગરનેમિ ફાગુ” ના કર્તા સોમસુંદરસૂરિ(સં. ૧૪૩૦-
૧૪૯૯)એ અનેક બાલાવબોધ લખ્યાનો આ પૂર્વે નિર્દેશ કરવામાં
આવ્યો છે.^૧ ઉપદેશમાલા અને યોગશાસ્ત્રના બાલાવબોધોમાંની કેટલીક
કથાઓ પ્રસિદ્ધિમાં આવી છે.^૨ લેખકનો જન્મ સં. ૧૪૩૦માં હોવાને
કારણે બીજાં ૨૫-૩૦ વર્ષે એમની ગદ્યસેવાનો આરંભ માનિયે તો
સં. ૧૪૫૫-૬૦ થી આ ગદ્ય કથાઓ લખાઈ હોઈ શકે. સં. ૧૪૯૯
પર્યંત એમનું જીવન લંબાયું હતું, એટલે કમમાં અહીં ૩૬૦ સ્થાન
બંધબેસતું થઈ રહેશે.

કાદંબરી અટવીઈ વટવૃક્ષ ર સૂડા સગા લાઈ હૂતા । એક સૂડઓ ભીડે
લીધઓ । પર્વત પાલિ માંહિ બાધિઓ તેહ ભણી ગિરિ-શુક કહીવરાઈ ।
બીજઓ સૂડઓ તાપસે લીધઓ તેહના તપોવન માંહિ વાધિઓ તેહ
ભણી તે પુષ્પ-શુક કહીઈ । એકવાર વસંતપુરનુ સ્વામી વિપરીત શિક્ષિત
ઘોડઈ અપહારિઓ । અટવી માંહિ આવિઓ । ગિરિશુક રાયહૂઈ કહઈ-

૧ જુઓ પૃ. ૩૩૧ અને ૩૫૭

૨. પ્રા. શ્લ. ગદ્ય સંદર્ભ, પૃ. ૬૭-થી-૧૨૬

ભવિષ્યકાળ:

(૧) કરસિધં, લેસિધં, દેસિધં (૩જો પુરુષ)

(૨) તૂં કરિસિધં, લેસિધં, દેસિધં-તુમ્હે કરિસિધં (૨ જો ,,)

(૩) હું કરિસુ—અમ્હે કરિસિધં: (૧ લો ,,)

આશીર્વાદાર્થ:

(૧) કરિન્યઉ, પઢિન્યઉ, મરિન્યઉ, હુન્યઉ.

ગુણુરતને આટલું જ માત્ર સૂચન કર્યું છે; પણ એ કેટલું મહત્ત્વનું છે તે સ્વરૂપ જોતાં માલૂમ પડશે; ક્રિયાપદોનાં બધાં પ્રચલિત રૂપોનો તેમાં સમાવેશ કરી દેવામાં આવ્યો છે. મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ૧ લી ભૂમિકાનું વ્યાકરણ રચવામાં આમ આની ઉપયોગિતા ધણી છે. આ ગ્રન્થની હાથપ્રત સં. ૧૪૭૦ અને ૧૪૯૮ની મળે છે.^૨ “હું”; “તૂ” એ વગેરે રૂપો આટલાં જૂનાં મળે છે, તે લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે: જો કે કરઉં, દીધઉં, કરેવઉં વગેરેમાં અનંત જુદા રાખવામાં આવ્યા છે.

વિભક્તિના પ્રત્યયોમાં તૃતીયાનો ૩ જુદો સચવાયો છે; દ્વિતીયાનો ૩કાર હજી રહ્યો છે (“આવશ્યક” માં). કર્માર્થે રહ્નં પ્રત્યય હજી સચવાયેલો છે. સમ્ભવો એ મળે છે (“દિહાડે”માં), છતાં ૩ પણ મળે છે (“લહુડપણિ” “દિહાડી”). “રખે” એ અવ્યયાત્મક રૂપ લગભગ પહેલું જ પ્રયોજાયેલું મળે છે.

૭. તરુણપ્રભના ગદ્ય પદ્ધતિ ૫૫ વર્ષે જ લેખકના નામનિર્દેશ વિનાની સં. ૧૪૬૬ની “શ્રાવકપ્રતાદિ-અતિચાર”^૩ નામક ગદ્યકૃતિ મળે છે; આ ટિપ્પણ જેવું ગદ્ય છે. અગાઉ આવેલા “અતિચાર” ના નમૂના સાથે સરખાવવાથી ભાષાસ્વરૂપનું તારતમ્ય ખ્યાલમાં આવશે:

૧ ભવિષ્યકાળના ત્રણ ભેદ: અઘતન, સ્વસ્તન અને પરતસ્તન કહ્યા છે, જેને માટે “આજનઉ” “કાલનઉ” અને “તેહ પરહઉ” શબ્દો પ્રયોજ્યા છે.

૨ વસંત, વર્ષ ૧૩મું, પૃ. ૨૦૦ અને ૫. જૈ. મં. ગ્રં. સૂ. પૃ. ૩૦૧

૩ પ્રાચીન ગુ. ગદ્યસંદર્ભ, પૃ. ૬૦-૬૬

જ્ઞાનાચારિ દર્શનાચારિ ચારિત્રાચારિ તપાચારિ વીર્યાચારિ પંચવિધ આચારિ જુ કા અતીચારુ પક્ષ-દિવસ માહિ સૂક્ષ્મ બાદર હૂઠ તે સવિહુ મનિ વચ્ચનિ કાંઈ કરી મિચ્છા મિ દુક્રાંડં । × × × કાલવેલા તથા કાજુ આજુ ઉઘરિઈ પઢિઈ, વિનચહીન પઢિઈ, ઉપધાનહીનુ પઢિઈ, બહુમાનહીન પઢિઈ । અનેરા કન્હઈ પઢી અનેરુ ગુરુ કાહિઈ । દેવ-વંદણુ-વાંદણુઈ, પઠિકમણુઈ સન્ન્યાસ કરતાં, પઠતાં, ગુણતાં કુડઈ અક્ષર કાન્હઈ માત્રિ ઓછઓ આગલુ લણિઓ । ફૂડઈ અર્થ બેઠૂડા કહિયા । જ્ઞાનોપગરણુ પાટી, પોથી, ઠવાળી, કમલી, સાંપુડાં, સાંપુડી, દસ્તરી, વહી, ઓલીયાં પ્રતિ પગ લાગુ, થૂક લાગઈ । થુંકિઈ અક્ષર માંજઈ, સીસઈ દીધઈ । કન્હિ છતઈ આહાર નીહાર આશાતન હુઈ × × × × ।

પ્રથમા-દ્વિતીયાનો ઉકાર પ્રાયઃ લુપ્ત થયો છે. વધુમાં “ઓછઓ” અને “લણિઓ” જેવાં અર્વાચીન રૂપો પ્રવેશ પામવા લાગ્યાં છે. પણ હજી સાહાચ્યકારક ક્રિયાપદ તરીકે છઠ્ઠ દેખા દેતું નથી.

૮. “રંગસાગરનેમિ કાગુ” ના કર્તા સોમસુંદરચૂરિ(સં. ૧૪૩૦-૧૪૯૯)એ અનેક બાલાવબોધ લખ્યાનો આ પૂર્વે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.^૧ ઉપદેશમાલા અને યોગશાસ્ત્રના બાલાવબોધોમાંની કેટલીક કથાઓ પ્રસિદ્ધિમાં આવી છે.^૨ લેખકનો જન્મ સં. ૧૪૩૦માં હોવાને કારણે બીજાં ૨૫-૩૦ વર્ષે એમની ગદ્યસેવાનો આરંભ માનિયે તો સં. ૧૪૫૫-૬૦ થી આ ગદ્ય કથાઓ લખાઈ હોય શકે. સં. ૧૪૯૯ પર્વત એમનું જીવન લંબાયું હતું, એટલે કેમમાં અહીં ડજું સ્થાન બંધબેસતું થઈ રહેશે.

કાદંબરી અટવીઈ વટવૃક્ષ ૨ સૂડા સગા ભાઈ હૂતા । એક સૂડઓ ભીયે લીધઓ । પર્વત પાલિ માંહિ બાધિઓ તેહ ભણી ગિરિ-શુક કહીવરાઈ । બીજઓ સૂડઓ તાપસે લીધઓ તેહના તપોવન માંહિ વાધિઓ તેહ ભણી તે પુષ્પ-શુક કહીઈ । એકવાર વસંતપુરનુ સ્વામી વિપરીત શિક્ષિત ઘોડઈ અપહારિઓ । અટવી માંહિ આવિઓ । ગિરિશુક રાયહૂઈ કહીઈ-

૧ જુઓ પૃ. ૩૩૧ અને ૩૫૭

૨. પ્રા. ગૂ. ગદ્ય સંદર્ભ, પૃ. ૬૭-થી-૧૨૬

ભો ! ધાઓ, ઘોડા આભરણ સહિત રાજા નહીં છઈ; તુમ્હે લિઓ । તે
 વાત સાંભલી રાજા ગાઢઓ ખીહનુ । રાજા ચાલી જિતાવલુ તાપસનઈ
 આશ્રમિ ગિઓ । તિહાં પુષ્પશુક કહઈ-ભો તાપસો ! જાઓ, તુમ્હારઈ
 અતિથિ રાજા આવિઓ; આસન માંડઓ, પરહુણાઈ કરઓ । તાપસો આસન
 માંડઈ; વનફલ વાર ભોજન કરાવિઈ । રાજા સુસ્થિઓ થિકુ પૂછઈ-તુમ્હે
 ખિ સૂડા, સરિષા જ દેષુ છું; અનઈ એવડઈ ખોલવાનું આંતરું કાંઈ ।
 પુષ્પશુક કહિવા લાગિઓ-રાજા ! એ સંસર્ગનુ વિશેષ । નહી તુ અમ્હે
 ખેહુ સગા ભાઈ । સાંભલિ, અમ્હારું સ્વરૂપ-x x x x ધસિઈ સૂડાનું
 વચન સાંભલી રાજા હર્ષિઓ । વલી આપણઈ સ્થાનકિ પુહુતુ । એહવા
 ખેહુ સૂડાનઈ ઉદાહરણિ દદાંતિ સંસર્ગજ દોષ ગુણનું સ્વરૂપ જાણુંત ॥૧

આ વાક્યપ્રંડ મધ્ય ગૂજની ૧ લી ભૂમિકાના પછીના સ્વરૂપનો
 એક સુંદર નમૂનો છે, તેમાં ખીજી ભૂમિકાની લાક્ષણિકતાઓ સ્ફુટ
 થવા લાગી છે: જેવી કે-

—“છે વિક્રમ સં. ૧૫૦૦ પછી કેટલેક સમયે, અને તેનાથીયે મોડા અનુગતરીકે વપરાવા માંડ્યો હતો; એમ સિદ્ધ રીતે કહી શકાય.”

આ મત હવે બદલવો પડશે. શ્રી. ક. મા. મુનશીએ જે કહ્યું છે કે,

“V. About 1400 (ie. V. S. 1456) હ્રદ begins to be used as an auxiliary verb.”^૧

—એટલે કે “હ્રદનો સૌહાર્યકારક તરીકે ઉપયોગ ઇ. સ. ૧૪૦૦ (વિ. સં. ૧૪૫૬)ની આસપાસ શરૂ થયો છે.”

—એ વધુ વાજખી લાગે છે. સોમસુંદરે તો આવાં ઘણાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

સોમસુંદરનાં ઉદાહરણોમાં હજી હ્રદ (=રહદ-ને) પ્રત્યય રહ્યો છે, તે લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. આમ છતાં નહ પણ દ્વિતીયાના પ્રત્યય તરીકે મળે છે:

સુકુમાલ-લક્ષણોપેત-રાયના પગ દેખી સાનુરાગ થયી રાયનઈ કહ્ય-જમ
મજરઈ પરિણું તુ એક વાત કહઈ રાઈ કહિઈ-પરણિસુ । પછઈ તે
કહ્ય-આગઈ જે પોટલક ઊપાડી આવઈ તેહનઈ પગ ધોવાનઈ મિસિઈ
પાછઈ તેહનઈ કૂઈ લાઈઈ । તાહરઈ રૂપિ મોંહી કહઈ છઈ-તરહે જઈ ।
રાજાં ઊંઠી જવા લાગઈ । તીણઈ સ્રીઈ વાહિવિઈ પરહણ નાઠઈ ।
એતલઈ મંડિક ચૌર કંકલોહનઈ ખાંડઈ લેઈ કેડાં ધાઈ । રાજાં એક
કુંઠક આપણઈ વચ્ચિ આચ્છાદી થાંભઈ આંતરઈ દેઈ રહિઈ । કુંઠક
આહણી પાડી ચોર પાછઈ વલિઈ । રાજાં નીકલી પાછઈ અવાસિ આવિઈ
ખીજઈ દીહાડઈ રાજાં રવાડી જતઈ તુનારાનઈ કામ કરતઈ તે ચોર
દીઠઈ । રાત્રિ દીઠાનઈ અનુસારિઈ આલણિઈ । રાજાં તેડાવી અતિહિ
માન દેઈ બહિનિ માગી । ચોરિ જણિઈ હઈ રાજાં લાઈઈ । પછઈ
પેલઈ અવસર જણી બહિન રાયનઈ પરિણાવી । ૨

1 Guj. & its Lit. p. 86

૨ પ્રા. ગૂ. ગદ્યસંદર્ભ, પૃ. ૧૦૭

૧૧. આમાં છેલ્લો 'શય-નદી'માં નદી સંપ્રદાનના અર્થે છે, તે લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે. આ અહીં આવેલો વાક્યખંડ બેતાં હવે તે ગૂજરાતી નથી તેમ કાણ કહી શકશે ? સ્વ. નરસિંહરાવભાઈને તેને "ગૌર્જર અપભ્રંશ" કહેવાની ઇચ્છા રહેલી;? પણ "ગૌર્જર અપભ્રંશ" એ તો પ્રાચીન ગૂજરાતી જેને કહી શકાય તે છે; આ તો અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા વટાવી મધ્યકાલની વિશિષ્ટ ભૂમિકાઓમાં આવેલું ભાષા-સ્વરૂપ છે; જેના સાહિત્યકીય સ્વરૂપનો ચોક્કસ સીમાપ્રાંત સં. ૧૪૫૦નું "મુઘાવબોધ ઐકતિક" છે.

તરુણપ્રભ અને સોમસુંદરના ગદ્યનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ હજી થયો નથી; કાંઈ એ કયો જાણ્યામાં નથી. એ અભ્યાસ થયે મધ્યકાલીન ગૂજ. ભાષા ઉપર અનેરો પ્રકાશ પડશે.

૯. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓમાં સુંદરમાં સુંદર ગદ્યકથાનકો મળે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં તો ગદ્યકથાનકોના કથા, આખ્યાયિકા, ચંપૂ વગેરે અનેક ભેદો પણ મળે છે; પણ અપભ્રંશ પછીની લોકભાષાઓમાં એ દિશામાં કોઈ પણ જાતનો વિકાસ થયો નથી. માત્ર શપથ ખાવા મધ્ય. ગૂજ.માં એક ગદ્યકથા મળે છે કે જેને સાચા સ્વરૂપમાં ગદ્ય-કથા કહી શકાય. તે "પૃથ્વીચંદ્રચરિત." એ ગદ્યકાદંબરીનો લેખક તે ત્રિભુવનદીપક-પ્રબંધ-કાર અંચલગચ્છીય જયશેખરસૂરિનો એક શિષ્ય માણિક્યસુંદરસૂરિ છે. ગુરુનો સમય સં. ૧૪૦૦-૬૨ નિશ્ચિત છે, એ ઉપરથી શિષ્યનો સમય વિક્રમના ૧૫ મા શતકનો મધ્યભાગ સં. ૧૪૨૫-૭૫ માનવામાં આવે નથી, અને "પૃથ્વીચંદ્રચરિત"ની પુષ્ટિપદામાં સં. ૧૪૭૮નું વર્ષ મળે જ છે; જેમકે,

શ્રીમદ્વલ્લભચ્છે શ્રીગુરુમાણિક્યસૂરિણા ।

પૃથ્વીચન્દ્રનરેન્દ્રસ્ય ચરિત્રં ચારુ નિર્મિતમ્ ॥

સંવત ૧૪૭૮ વષ શ્રાવણ સુદિ ૫ રવો પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્રં
પુરુષપત્તને નિર્મિતં સમર્થિતમ્ ।^૧

હેલા શ્લોકનો રચનાર તો માણિક્યસુંદરસૂરિનો કાઠ શિષ્ય
છે; કેમકે તેને તે ગુરુ કહે છે. એ શિષ્યનું કહેવું એમ જણાય છે કે
ગુરુએ મં. ૧૪૭૮ના શ્રાવણ સુદિ ૫ ને દિવસે પુરુષપત્તન=પાલણપુરમાં
આ ગ્રન્થનું નિર્માણ કર્યું, જેનું શિષ્યે સમર્થન કર્યું. સમર્થન કરવાની
મિતિ પેલી માનીએ તો તે પૂર્વે આ ચરિત રચવામાં આવ્યું હશે.

માણિક્યસુંદરસૂરિએ સંસ્કૃત ભાષામાં એક “શુકરાજકથા” લખી
છે, જેમાં વચ્ચે ગૂજરાતી ભાષાનાં સુભાષિતો પ્રચલિત સાહિત્યમાંથી
વીણી આપ્યાં છે. ગૂજરાતીમાં વૃત્તમદ્ધ રચના થતી હતી, તે તેમાંથી
મળી આવી છે, કેમકે તેણે શાલિસૂરિના ત્રિરાટપર્વમાંથી એક કડી
સ્વાગતાની ઉતારી છે,^૨ અને ન જાણ્યા ગ્રન્થમાંની એક ઈશ્વરજા
પણ લીધી છે; જેવી કે,

પુણ્યપ્રભાવિ સશિસૂર્ય ચાલદ પુણ્યપ્રભાવિ ફલ વૃક્ષ ચાલદ,
પુણ્યપ્રભાવિ જલુ મેઘ મૂઢધ સમુદ્રમર્યાદ યકી ન ચૂકદ.

એનો રસાસ્વાદ કેટલો બહુવિધ હશે તે આનાથી જણાય છે.
એ જ કવિ શબ્દ-અર્થના અલંકારોથી વિભૂષિત વિશિષ્ટ પ્રકારનું ગદ્ય
ધરાવતી મધ્ય. ગૂજ.ની ૧ લી ભૂમિકામાં “પૃથ્વીચન્દ્રચરિત” એ
કથા આખી માતૃભાષાને વિભૂષિત કરે છે.

પાંચ ઉલ્લાસમાં વિલક્ષ્ણ થતી આ કથાનું ખીજું નામ
“વાગ્વિલાસ” રાખવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક ઉલ્લાસને અંતે શ્રી-
પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્રે વાગ્વિલાસે પ્રથમોલ્લાસઃ-દ્વિતીયોલ્લાસઃ વગેરે એ રીતે એ
નામનું સૂચન છે. વસ્તુ તરીકે કથા બહુ જ સ્વદ્ય છે. પહિઠાણના

૧ પ્રા. ગૂ. ગદ્યસંદર્ભ, પૃ. ૧૬૦, પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૧૩૦, બંનેમાં
આ ચરિત છપાયેલું છે.

૨ આ વિશેના સૂચન માટે જુઓઃ રૂપસુંદરકથાઃ શ્રી ભો. જ. સાંડેસરા-
સંપાદિત : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૭

રાજા પૃથ્વીચંદ્રનાં લગ્ન અયોધ્યાના રાજા સોમદેવની કુંવરી રત્નમંજરી સાથે થાય છે. લગ્ન થયા પછી ધર્મતીર્થકરના ઉપદેશથી પૃથ્વીચંદ્ર રાજા સાધુ બને છે, અને પુત્ર મહીધર પિતાની પાછળ ગાદીએ આવે છે. આટલી વસ્તુ ઉપર કવિએ એક સમર્થ ગદ્યકાવ્ય ઊભું કર્યું છે. તેમાં દ્વીપ, ક્ષેત્ર, દેશ, નગર, રાજસભા, નાયક-નાયિકા, ઋષિ, વન, સેના-હાથી, ઘોડા, પદ્ધતિ, રથ, ઘોર અટવી, યુદ્ધ, સામૈયું, સ્વયંવર, લગ્નોત્સવ, ભોજનસમારંભ, સ્વપ્ન, જ્ઞાતિઓ, એ વગેરેનાં આલંકારિક વર્ણનો અત્યંત વિશદતાથી આપવામાં આવ્યાં છે. આટલી વિશદતા છતાં ભાષામાં શ્લેષમૂલક રચના જરા પણ થવા દીધી નથી, તેથી કરી ગદ્ય પ્રાસાદિક અન્યું છે. નમૂના તરીકે પ્રથમ અહીં વસંત-વર્ણન જોઈએ:

તિસિંહ આવિહ વસંત, હૂહ શીત તણુંહ અંત । દક્ષિણ
દિસિ તણુંહ શીતલ વાહ વાહ, વિહસઈ વણુરાઈ ।

“ સંઘે લલ્લા માસડા પણ વધસાહ ન તુલ્લ ।

જે દવિ દાધા રૂંધડાં તીંહ માયધ ફૂલ ॥ ”

મહરિયા સહકાર, ચંપક ઉદાર, વેલલ બકુલ, બ્રમરકુલ-
સંકુલ, કલરવ કરઈ કોકિલ તણા કુલ । પ્રવર પ્રિયંશુ પાડલ,
નિર્મલ જલ, વિકસિત કમલ । રાતા પલાસ, સેવંત્રી વાસ ।
કુંદ મુચકુંદ મહમહઈ, નાગ પુત્રાગ ગહગહઈ । સારસતણી
શ્રેણિ, દિસિ વાસીઈ કુસુમરેણિ । લોકતણે હાથિ વીણા,
વસ્ત્રાડંબર ઝીણા, ધવલ શૃંગાર સાર, મુક્તાકલ તણા હાર ।
સર્વંગસુદર, વનમાહિ રમઘ ભોગ પુરંદર । એકિ ગીત
ગવારઈ, દાન દિવારઈ । વિચિત્ર વાદિત્ર વાજઈ, રમલિ
તણાં રંગ જાજઈ, એકિ વાદિઈ ફૂલ ચૂટઈ, વૃક્ષતણા
પદ્મવ પૂંટઈ । હોડોલઈ હોંચઈ, ઝીલતા વાદિઈ જલિઈ
સોંચઈ । કેલિહરાં કહતગિ જોઅઈ, પ્રીતમંત હોઅઈ-1

અટવીની ભયાનકતા કેવી હોઇ શકે તેનું વર્ણન આપતાં કવિ લખે છે:

માર્ગિ નતાં આવી એક અટવી.....જેહ અટવી માહિ...
 .....વૃક્ષાવલી દોસઈ, ખીહંતાં સૂર્યતાણાં કિરણ મોહિ ન
 પછસઈ । અનઈ કિહાંઈ સિંવા તણા ફેલ્કાર, ધૂક તણા ધૂલ્કાર ।
 બ્યામ્ર તણા ધુરહરાટ, ન લાલઈ વાટ નહ ઘાટ । મોહિ
 વાનરપરંપરા ઉછલઈ, મદોન્મત્ત ગજેંદ્ર ગુલગલઈ, સિંહ-
 નાદલયલીત મયગલ પલલલઈ । નિસ્થા દંવિ દાધા પીલ,
 તિસ્થા લીલ । સૂચર ધુરકંઈ, ચીત્રા ધુરકંઈ, વેતાલ
 કિલકિલઈ, દાવાનલ પ્રન્વલઈ; રોંઠ સાંચરઈ, વિરુ તણા
 ચૂચ વિચરઈ । ઇસી મહારૌદ્ર અટવી ॥૧

સ્વયંવરમંડપનું વર્ણન આપતાં કવિ ટૂંકમાં જણાવે છે:
 તેતલઈ સૂત્રહારે સ્વયંવરમંડપ નીપાયુ, પોયણિને
 પાને છાયુ । કપૂર કસ્તૂરી મહમહઈ, ઊપરિ ધ્વજ
 લહલહઈ । ચંદ્રઆતણી વિચિત્રાઈ, પૂતલી તણી કાવિલાઈ,
 થંભ કુંભીતણા મનોહર ઘાટ, પઠઈ ભાટ । રત્નમહ
 તોરણ નહ મોતીસરિ, અલંકરિહ કુસુમતાણે પ્રકરિ ।
 વાદિત્ર વાજઈ, માંગલિક્ય ગીત છાજઈ । આરીસા
 ઝલકઈ, ચાલતાં સ્ત્રીના નેહર પલકઈ । ઇસિંઈ મંડપિ
 રાયચોગ્ય માંડયાં નામાંકિત સિંહાસણ, માગણહારનઈ
 પગિ પગિ દીજઈ વાસણ ॥૨

ઉપરના નમૂનાઓમાં આડંબરી પદ્ધતિ નહિ જણાય. પણ આ
 નીચે સ્વપ્ન-પ્રસંગે કવિએ સ્વપ્નમાંના પદાર્થોનું વર્ણન આપતાં જે
 વર્ણન કર્યું છે, તેમાં આડંબર-વાગાડંબર જરા દેખાશે, તે એ કે એમાં
 સમાસબહુલ સં. પદો જ પ્રયોજ્યાં છે; જેવાં કે

મહ ચતુર્દશ મહાસ્વપ્ન તણું સાંલલઈ જૂજૂક વર્ણન
 અતિકર । રાણી પ્રથમ દીઠક ગજેંદ્ર । કિસિહ ગજેંદ્ર-ચતુ-
 ર્દશ, વિનયવંત, સપ્તાંગ પ્રતિષ્ઠિત, ગજેંદ્રગુણિ અધિષ્ઠિત,

૧ એજન, પૃ. ૧૩૭-૩૮, આમાંથી વનસ્પતિનાં નામ મેં વિસ્તારભર્યે
 રચી દીધાં છે.

૨ એજન, પૃ. ૧૪૩

વિશાલકુંભસ્થલ, વિલોલકર્ણાયલ, ઉદ્દંડશુંકાદંડ, તેજિ કરી
 પ્રચંડ, મદનલવાસિત-કપોલમૂલ, ભ્રમરકુલ-અનુકૂલ, પરિત્યક્ત-
 સકલ દોષ, ઉત્પાદિતસકલજનનયનસંતોષ, પ્રધાન, ઐરાવણ-
 ગજસમાન, મહાકાય, પ્રવર્તપ્રાય, ભદ્રભતીય, અદ્વિતીય;
 જેહ તણી ગતિ પ્રશસ્તી, એવંવિધ દીકહ હસ્તી ॥.....
 કિસિહ તે સીહ-રૂપ્યપિંડપાંહુર, અદ્ભુતપ્રભાડંબર, રક્તો-
 ત્પલસુકુમાલતાલ, તાલૂઘ લાગી આરક્ત જિહ્વા જિસિહં
 હુધ અશોકપ્રવાલ, વિસ્તીર્ણકેશસટાશોભિતસ્કંધ, વજ્ર-
 સારશરીરબંધ, પ્રવરપીવરપ્રકોઠ, કમલદલ-રક્તોઠ, તીક્ષ્ણ-
 દાઠાવિડંબિતવદન, પરાક્રમ તણુહં સદન, પુચ્છછટાં પૃથ્વી
 આસ્ફાલતહ, પીતલોચનિ ભૂમિકાંતિ નિહાલતહ, મૂષાગત
 મુવર્ણસમાન ફિરતા પિંજર-નેત્ર; શૌર્યવૃત્તિ તણુહં
 ક્ષેત્ર, અક્લ અગંજિત, સખલ અપરાજિત, અખીહ,
 એવંવિધ દીકહ સીહ ॥૧

કવિએ લીધેલી મહેનતનો આનાથી ખ્યાલ આવશે. વર્ણનો
 તાદશ બનાવવાનો કવિએ પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમ છતાં પ્રસાદ ગુણ જવા
 નથી દીધો. ટુકડાઓમાં લીધેલી અનુપ્રાસપદ્ધતિ પ્રસાદ ગુણ ન હોય
 તો કર્ણકટુ થઈ પડે. તે ન થાય તેવું સતત ધ્યાન કવિએ રાખ્યું છે.

આ ગદ્યકાદંબરી ભૂગોલ, સમાજશાસ્ત્ર, વિદ્યાઓ, એ વગેરે
 વિષયો પણ મિશ્રિતથી ચર્ચે છે. ૯૮ દેશનો નામનિર્દેશ કરતાં વધારાનાં
 નામોમાં આદન, હપસા, મુગદિ, વગેરે દૂર દેશોનો પણ નિર્દેશ કર્યો
 છે. ચૌટાનાં વર્ણન કરતાં ૮૪ પ્રકારની બળરો પણ બતાવી છે,
 જેમાં ૮૪ પ્રકારના ધંધાઓનો નિર્દેશ થઈ જાય છે. રત્નમંજરીના
 વિદ્યાધ્યયન પ્રસંગે ૬૪ કલાઓ-વિદ્યાઓનો, ૧૮ પુરાણોનો અને ૧૮
 સ્મૃતિઓનો પણ કવિએ નામનિર્દેશ કર્યો છે. આ વગેરે જોતાં કાવ્યના
 ક્ષેત્રમાં વ્યવહારવિષ્ણુ છે, તેનું સાર્થક્ય-આ ગદ્યકાવ્યમાં ચતું લાગે છે.

અને ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં તો મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિકની જેમ જ

પ્રાચીન ગૂજરાતી અને મધ્ય ગૂજ.નો સીમાપ્રાંત નક્કી કરી આપે છે. એમાં પ્રથમા-દ્વિતીયાના એ-વ. નો ઉ-પ્રત્યય ક્યાંય પણ જોવામાં નથી આવતો; જ્યાં છે ત્યાં અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં આવવાના છો ના પૂર્વવર્તી અનુ ક ઉ-તરીકે જ આવ્યો છે; જેમકે નીપાયુ=નીપાયો, છાયુ=છાયો, અલંકરિઉ=અલંકર્યો, ઠાકુર-નઉ=ઠાકારનો, માંકડતુ=માંકડતો, વગેરે. નાન્યતર જાતિમાં અનુને ઉ-કે છ એમ ત્રણે પ્રકાર મળે છે; જેમકે પીપળાનું પાન, નદીનું પુર, લક્ષ્મી તણઉં, જોયું, હું-હૂં, વગેરે.

ક્રિયાપદમાં અનુ પૃથક્ મળે છે. અપવાદ તરોકે “તુ મનિ ગર્વ આણે, માહરી વાત જાણે” પ્રયોગ મળે છે; પણ વિલક્ષિતા પ્રત્યય તરીકે અનુ, ઇ, એ ત્રણે પ્રકાર મળે છે; જેમકે છાટે કાને, સૂઘઈ વાનિ, અંધ તણે તણતણાટિ જાણે ત્રિ-હુધ ત્રિભુવન દલવલિવા લાગા, રોષે હુઉ વિકરાલ, વગેરે.

પ્રત્યયોમાં રહ્-રહિ-હૂં એ જૂનો પ્રત્યય દ્વિતીયાના અર્થમાં મુ.અૌ. જેમ અહીં પણ ચાલુ છે; પણ તે ઉપરાંત તે જ અર્થમાં નહ પ્રત્યય પણ મળે છે, કે જે પછીથી ગૂજ. માં ઊતરી આવ્યો છે, જ્યારે પૂર્વે નષ્ટ થયો છે; જેમકે ચોરહંડ તુઝનંદ હોસિઈ (તાદર્થ્ય), તેહનંદ પુત્ર હૂઆ દસ (સંબંધ), માગણહારનંદ પગિ પગિ દીજંદ વાસણ (સંપ્રદાને), જે એહનંદ રાષંદ તે ઠાર (કર્મર્થ).

મુ.અૌ. માંનું સમગ્ર વ્યાકરણ આ ગદ્યકાવ્યમાં પ્રયોજાયેલું છે, એટલું કહેવાથી લાઘવ સચવાશે. પરિશિષ્ટ-૩ જામાં એ દષ્ટિ ખ્યાલમાં રાખી રૂપાખ્યાનો આપવામાં આવશે, એટલે ખીજી ખીજી કૃતિનો પરિચય આપતાં પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે, તેવું અહીં નથી કર્યું.

કવિના સમયમાં અરખી, ફારસી શબ્દોની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી તે આ કાવ્યથી પણ સમજાય છે. નીજમઉ, સૂકાણી, સૂકાણ, માલિમ, એ ચાર વહાણને લગતા શબ્દો એણે પ્રયોજ્યા છે.

શબ્દનો તેો ભંડાર જ આપે છે. એને “શબ્દકોશ” માટે વિપુલ સામગ્રી રજૂ કરી આપે છે.

૧૦. કારક પ્રક્રિયાને બતાવતી ષટ્ કારક નામની એક કૃતિ મળે છે, જેની સં. ૧૪૮૫ ત્રી નકલ મળે છે.^૧

યથા છ કારક સાતમુ સંબંધ કર્તા કર્મ કરણ સંપ્રદાન
અપ્રાદાન સંબંધ અધિકરણ ।

(૧) જે કરમ્ સ કર્તા.

(૨) જે કીજમ્ તં કર્મ.

(૩) જિણમ્ કરી ક્રિયા કીજમ્ તં કરણ.

(૪) જેહ દેવાતણમ્ ઇચ્છા જેહ રુચમ્ કામ્ જે ધરીમ્ કામ્
તં કારક સંપ્રદાન.

(૫) જે-હતુ અપાય વિશ્લેષુ હુમ્ જે-હતુ આદાન ગ્રહણ
હુમ્ તં કારક અપાદાનુ.

(૬) જેહ કહમ્ જેહ માજિ જેહ પાસિ જેહ તણઉ જેહ
તણી જેહ સરમ્ જે કહિમ્ ઇત્યાદિ સંબંધ.

(૭) ગામિ પાદ્રિ ખલમ્ ક્ષેત્રિ પર્વતિ માહિ બાહિરમ્
ઇત્યાદૌ આધાર.

આમાં સાતે વિભક્તિઓના અર્થ આપવામાં આવ્યા છે, એમાંથી નીચે મુજબ પ્રત્યયો તરી આવે છે:

પ્રથમા વિભક્તિ એ. વ.-વિકલ્પે ડ પ્રત્યયઃ અપાય, વિશ્લેષુ, ભય,
સાતમુ (વગેરે) છતાં “તં” પણ

દ્વિતીયા „ - „ અમ્ સં. પ્રત્યય-જં

તૃતીયા „ - „ પ્રત્યય (અ)ઈ-જણુમ્

ચતુર્થી „ - „ -(કામ્)પણ ઉદાહરણ નથી

પંચમી „ - „ પ્રત્યય હતુ-જેહતુ (જેનાથી)

ષષ્ઠી „ - „ -નામયોગી તણડ, તણી, તણઈ, (એ અર્થ
લાવવા કહઈં, માજિ, પાસિ, સરઈ, કહિઈ

પ્રયોજવા લેખકને ઇષ્ટ છે; જે બધામાં સક્ષમીનો પ્રત્યય રહેલો છે.)

સક્ષમી „ - „ -પ્રત્યય ફ કે (ઞ)ફ ગામિ, પાત્રિ, ખલધ, ક્ષેત્રિ, માહિ, બાહિરધ.

આમાંથી શબ્દવિભાગ નીચે મુજબ મળી આવે છે:

સર્વનામ—જે, જં, તે (તે), જણુધ (તૃ. વિ.) કાંઈ

વિશેષણ—સાતમુ

વર્તમાનકાળ—એ. વ.-કરધ (કરે), રુચધ (રુચે), હુધ (થાય).

„ કર્મણિ—કીજધ (કરાય), ધરીધ (ધીરવામાં આવે)

અત્યારનાં પ્રચલિત નામયોગીમાંનાં કરી, તણુઉ, કફ્ફધ, માહિ, પાસિ, માહિ (જેમાંનો આ છેલ્લો તો “માં” રૂપે આજે પ્રત્યયાત્મક બની ગયો છે તે) આટલાં જૂનાં મળે છે. “કરી”નો પ્રયોગ શિષ્ટ બોલીમાં આજે વ્યાપક નથી, છતાં સાધનના અર્થમાં તેમ જ સંબંધક ભૂતકૃદંત સાથે માત્ર પાદપૂરક જેવું આજે પ્રયુક્ત છે; જેમકે “દીવાએ કરી અજવાળું કર” અને “બેલી કરી છોકરા નવરા થઈ ગયા” વગેરે રૂઢ પ્રયોગો.

ઉપસંહાર

ગૌર્જર અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીની આરંભકાળથી માંડી જે સાહિત્યકૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે, તેમ જ નરસિંહ મહેતાનો કવનકાળ સં. ૧૪૯૦ આસપાસ શરૂ થાય ત્યાંમુધીની મધ્ય. ગૂજરાતીની ૧લી સૂમિકાની પદ્ય અને ગદ્ય કૃતિઓ જે કાંઈ ઉપલબ્ધ છે, તેનો યુગવાર પરિચય આપવાનો આ રીતે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ હેમચંદ્રથી ગૌર્જર અપભ્રંશની નિશ્ચિત સ્વરૂપે શરૂઆત છે. ત્યાંથી પ્રથમ સૂમિકા શરૂ થઈ, તે હેમચુગના અંતે વિકાસ સાધતા રાસચુગથી દ્વિતીય સૂમિકા (જેને આજે જૂની ગૂજરાતી કહેવામાં તો કામને અણુ સંકાય નથી, તે)માં પરિણત થઈ. ત્યારથી આપણા કવિઓની

રૂપરૂટ કૃતિઓ આપણને મળવા લાગી છે. અનેક કવિઓએ અનેક કૃતિઓ રચી હશે, પણ આજે બધી જ કાંઈ ઉપલબ્ધ નથી; ઉપલબ્ધ છે તેવીમાંથીએ માત્ર જૂજ કૃતિઓ જાણવામાં આવી છે; તેમાંથી ઘણી જ સ્વરૂપ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. જેને માટે કાંઈ પણ માહિતી મળી છે, તે યથાશક્તિ અને આવશ્યકતાનુસાર આપવાનો આ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

ભાષાનો ક્રમિક વિકાસ કેમ સધાયો તે જાણવાને માટે પ્રાચ્ય ગદ્યકૃતિઓનો પણ પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. ગદ્યકૃતિ-કારોને, એઓ વિશિષ્ટ કાવ્યત્વ ધરાવતી કૃતિ અર્પતા ન હોય તો કવિ ન કહી શકાય; પણ તે સાથે એટલું પણ ચોક્કસ કે પદ્યમાં પોતાની કૃતિઓ રચી હોય છતાં તેમાં કવિતાનો અંશ પણ ન હોય; એ બધાઓએ પોતપોતાની કૃતિઓ દ્વારા ગૂજરાતી ભાષાના વિકાસમાં જે ફાળો આપ્યો છે, તે બતાવવાના ઉદ્દેશે આ ગ્રંથમાં પ્રાચ્ય ગદ્ય-પદ્ય કૃતિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

સાહિત્યવિકાસની દૃષ્ટિએ અહીં હૈમયુગ અને રાસયુગ એવા બે યુગો આપવામાં આવ્યા છે. રાસયુગને છેક નરસિંહયુગના આરંભ સુધી લંબાવવામાં આવ્યો છે; તેમ કરતાં ગૌર્જર અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીની દ્વિતીય ભૂમિકાના અનુસંધાનમાં વિકસિત થયેલી મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકાની કૃતિઓનો પણ તેમાં સમાવેશ થઈ ગયો છે. અગાઉનાં શતકોની જેમ જ વિક્રમના પંદરમા શતકમાં વિવિધ સ્વરૂપે રાસો વિકસ્યા છે, અને સાથેસાથ સં. ૧૪૦૦ આસપાસથી મધ્ય ગૂજ. નો વિકાસ કેમ થયો તે તે કૃતિઓએ બતાવી આપ્યું છે. એ આખો સેંકડો મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકાનો વિકાસ સાધી આપે છે. નરસિંહયુગની ભાષાનો વિચાર કરતાં તેમાં મધ્ય. ગૂજ.ની બીજી ભૂમિકાનો વિકાસ અને વધુ જણાય છે. અને સોમસુંદરસૂરિની કથાઓમાં અને સં. ૧૪૭૮ લગભગના

“પૃથ્વીચંદ્રચરિત”માં તે વિકાસનાં ખીજો સ્પષ્ટ જોવામાં પણ આવે છે. નરસિંહયુગથી તેથી મધ્ય. ગૂજ.ની ૨૭ ભૂમિકાનો વિકાસ માનિયે તો “કાન્હડદે પ્રબંધ” (વિ. સં. ૧૫૧૨) એ વગેરે કૃતિઓમાં તે ભૂમિકાનું પ્રતિનિધિત્વ ગતાર્થ થઈ શકે. સં. ૧૪૭૫ થી ૧૫૫૦ એ ૨૭ ભૂમિકાનો સમય આ પૂર્વે ખતાવાયો જ છે. ૧

રાસયુગને અહીં અટકાવવામાં આવ્યો છે, તે નરસિંહ મહેતાની વિશિષ્ટ સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો આરંભ અને તે સાથે તેણે જે જૈનેતર કવિઓને આખ્યાનપદ્ધતિનાં કાવ્યોનાં વહેણ સાધી આપ્યાં અને પદ-પ્રકારમાંથી વિસ્તૃત કડવાપદ્ધતિનો આવિષ્કાર થયો તે વિશિષ્ટતા ખતાવવાને માટે. આમ નરસિંહયુગ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વને લાયક બન્યો છે. પણ તેથી એમ ન જ સમજવું જોઈએ કે રાસો લખાતા બંધ થયા. રાસો તો છેક છેલ્લા શતક સુધી લખાયા જ કર્યા છે; માત્ર રાસયુગમાં જે પ્રાધાન્ય હતું, તે ન રહેતાં ટૂંકાં કાવ્યોમાંથી લાંબા બનતાં એ સમય ગૂજરાતી વાહ્મયના વિકાસમાં અંગરૂપ થઈ ગયા છે, તે એટલે સુધી કે ચાલુ આખ્યાનપદ્ધતિમાં જ તે આવી ગયા. અને ખરું જોતાં રાસયુગના રાસોમાં આખ્યાનપદ્ધતિનાં ખીજક દેખાય જ છે: એમાં જૈન કથાઓ અપાયેલી છે. અને શાલિભદ્રસૂરિનો પંચ પડવ ચરિતરાસ તેમ જ શાલિસૂરિનું વિરાટપર્વ તો જૈનેતર કવિઓની આખ્યાનપદ્ધતિના નિદર્શક જેવાં જ છે.

રાસયુગને વિક્રમના ૧૫મા શતકની છેલ્લી પચીસીમાં નરસિંહના કવનકાળની મર્યાદા સાથે અટકાવવામાં આવ્યો હોવાને કારણે પાછલી કૃતિઓને રાસયુગમાં આપી નથી; દયાસાગરસૂરિનો ધર્મદત્તરાસ (ર. સં. ૧૪૮૬), જયસાગરનાં વયરસ્વામિ-ગુરુરાસ (જૂનાગઢમાં ૨. સં. ૧૪૮૯) અને કલ્યાણમંદિર ભાષા-ચંદ્રિપદ, મેઘા-મેહાનાં તીર્થમાળા-સ્તવન અને રાણકપુરસ્તવન (૨. સં. ૧૪૯૯) દેવરત્નસૂરિશિષ્યનો દેવરત્નસૂરિ ફાંગ (૨. સં. ૧૪૯૯), નાયલગચ્છીય ગુણરત્નસૂરિના

ઋષભરાસ અને ભરતબાહુબલિ પ્રબંધ, ભાવસુંદરનું મહાવીરસ્તવન, સાધુકીર્તિના મત્સ્યોદરકુમારરાસ અને વિક્રમકુમારરાસ (૨. સં. ૧૪૯૭), માણિક્યસુંદરની ચંદ્રધવલધર્મ દત્તકથા (છેલ્લી પચીસીની કૃતિ), તેજવર્ધનનો ભરતબાહુબલિ-રાસ, કાઈ અજ્ઞાતનો કીર્તિરત્ન-સૂરિકાગુ, એવી જ એક કૃતિ ભાવપ્રભસૂરિગીત, તેમ જ અજ્ઞાત કર્તૃત્વવાળી શિવચૂલા-ગણિની-વિજ્ઞપ્તિ એ કૃતિઓને નરસિંહયુગ માટે અનામત રાખી છે. “વસંતવિલાસ” અને “કાગુ” એ બે જૈનેનર કૃતિ પણ નરસિંહ મહેતાના કવનકાળના આરંભ લગભગની છે. એ પણ તેથી જ અનામત રાખવામાં આવી છે.

આ પ્રમાણે ભાષાએ વિકાસ સાધ્યો છે તે સાથે ગૂજરાતી કવિતાએ પણ વિકાસ સાધ્યો છે, તે વસ્તુ પણ રાસયુગમાં ફાલેલા રાસ, કાગ, કક્કા, બારમાસી, છૂટક પદો, મોટા પ્રબંધો એ વગેરે સાહિત્યના પ્રકારો ઉપરથી સમજવામાં આવશે. બેશક કાવ્યો મળ્યાં પણ મહાકાવ્યો નથી મળ્યાં તે છેક છેલ્લી ઘડી સુધી. વસ્તુ તરીકે આ સાહિત્યમાં ધાર્મિક આખ્યાનો-ચરિત્રો વગેરે જ મુખ્યત્વે લેવામાં આવ્યાં છે. માત્ર ૧૫ માં શતકમાં થોડી લોકકથાઓ દેખા દે છે. લોકરુચિ કેવા પ્રકારની હતી, એ આ ઉપરથી અટકળી શકાય. મોટા ભાગની કૃતિઓ જૈન સાધુઓની છે. તેમણે લોકોને ધર્માભિમુખ રાખવાને માટે મોટે ભાગે ધાર્મિક કથાનેકો પસંદ કર્યાં અને કવિતા-વિસ્તાર સાધ્યો; તેમણે લોકકથાઓને પણ ધાર્મિક પદ્ધતિએ આપવા સાચ્યેતી લીધી, પણ અસાધ્ય, ભીમ વગેરેએ માત્ર સામાજિક દષ્ટિગિંદુ જ લક્ષ્યમાં રાખ્યું.

રાસયુગમાં ઐતિહાસિક રાસ લખાયા છે, પણ મોટા ભાગના એ કાષ્ઠ અને કાઈ આચાર્યના પદ્ધતિપેકની હકીકત સાચવનારા જ છે. સમરાસ, પેયડરાસ વગેરે રાસો ઐતિહાસિક દષ્ટિએ મહત્ત્વના છે. રઘુમહાકાંડ તો સ્પષ્ટ ઐતિહાસિક કાવ્ય છે.

કાવ્ય તરીકે જ માત્ર જુદું તરી આવતું કાવ્ય “સંદેશક રાસ” ગણાય. એમાં ખીન્ને કાષ્ઠપણુ વિશિષ્ટ હેતુ કવિને નથી. માત્ર કવિતા દેવીની હિપ્પાસના જ એતું જ્યેષ્ઠ છે. આ જાતનાં કાવ્યો ગૂજરાતી ભાષામાં સઘાયાં જ નથી. સઘાયાં હોત તો એક નવો જ પ્રકાર મળત.

અંધતી દષ્ટિએ તપાસ કરતાં લાંબાં કાવ્યોમાં માત્ર એ પ્રકાર જ પ્રાપ્ત થાય છે: (૧) કડવાં-ભાસા-ઠવણી-ઢાળ એમ વિભાગ પાડતાં ગેય રાસકાવ્યો અને (૨) ખંડ પાડતાં અથવા તો સળંગ કાવ્યો. આ ખીજા પ્રકારમાં અસાધતની હંસાઉલી, ભીમની સદ્યવત્સકથા, શાલિ-સૂરિનું વિરાટપૂર્વ એ કાવ્યો ગણાવી શકાય. હંસાઉલી તો “પવાડો” (સં. પ્રવચ્ચ.) હોવાનું કહે જ છે. સદ્યવત્સકથા અને વિરાટપૂર્વને પણ “પવાડો” કહી શકાય. પવાડાતી વ્યાખ્યા એવી ખાંધી શકાય કે જેમાં મુખ્યત્વે ચોપાઇ-અંધ હોય, વચ્ચે જૂજ પ્રમાણમાં દૂધ અને કવચિત્ અન્ય છંદો આવે કે ન આવે, તેમ જ જુદા જુદા રાગમાં ગવાતાં પદો આવે કે ન આવે. હીરાનંદનું કાવ્ય વિદ્યાવિલાસ પણ પવાડો છે. આમાંનો પાછલો પ્રકાર શિવદાસ, શામળ વગેરેના અપવાદો પાછળથી ખાસ ખજૂર વિકાસ સાધી શક્યો નથી; પણ પૂર્વેના પ્રકારના વિકાસ સાધી કડવાખંદ આખ્યાન-કાવ્યોમાં પરિણત થયો છે. પાછલાં જૈન કાવ્યોમાં “ઢાળ” એ મથાળે આ જ પદ્ધતિ છે. છૂટાં પદોનો પ્રકાર રાસયુગમાં મહત્વ ધરાવતો ન હતો; કાં તો પદોમાં જ કાવ્યો રચાતાં (સરખાવો રેવંતગિરિરામ, સમરારામ વગેરે), કાં તો પદો કાવ્યના અંગમાં જ આવી જતાં હતાં; પણ નરસિંહ મહેતાએ એ પ્રકારને ખૂબ વિકસાવ્યો; મીરાંએ પણ પદો જ આપ્યાં; ભાલણે શર્યાતમાં છૂટાં પદોમાં કાવ્યો લખવા માંડ્યાં; દશમસ્કંધમાં શરૂમાં તેમ કર્યું, પછીથી કડવાખંદ પ્રકારને આદર આપ્યો. પદપ્રકાર આમ વિલાયો અને વિકસના ૧૬મા-૧૭મા-૧૮મા શતકમાં કડવાખંદ કે ઢાળ-ખંદ આખ્યાનકાવ્યો પછી તે જૈનેતર કે જૈન, એ વિકાસ પામ્યાં; જૈનકાવ્યો “ઢાળ” મથાળે. ૧૮મા શતકના અંત ભાગમાં અતો

૧૯મા શતકમાં પાછો પદપ્રકાર ખીલ્યો, અને રામકૃષ્ણ, રણછોડ, રૂઝનાથ, દયારામ, મયારામ, શિવાનંદ, સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ, એઓ વગેરેએ પુષ્કળ છટક પદસાહિત્ય સરળ આપ્યું.

૧૫ મા શતકમાં વૃત્તબદ્ધ કાવ્યરચના પણ થઈ છે. મોટું સ્વતંત્ર એક જ કાવ્ય તે શાલિસૂરિનું “વિરાટપર્વ” છે. પછીના યુગોમાં પણ માધવની રૂપસુંદરકથા, ગોપાલનું કૂલાં-ચરિત્ર વગેરે થોડા થોડા પ્રયત્નો થયા કર્યા છે.

આં. હેમચંદ્રથી માંડીને છેક છેલ્લી સદી સુધીમાં કદી અંધકાર-યુગ^૧ આવ્યો નથી, એ વસ્તુ હવે ભુલાવી ન જોઈએ. કાષ્ઠપણ જાતના રાજકીય બનાવોએ ગૂજરાતી કવિતાના વિકાસને રોક્યો નથી. રાજકીય ફેરફારો અવારનવાર થયા કરતા હતા, છતાં ગૂજરાતી કવિઓએ શક્તિ મુજબ કવિતા દેવીની ઉપાસના કર્યે જ રાખી છે. જૈન ભંડારોમાં હજી કેટલુંએ ન જોયેલું અને ન જાણેલું સાહિત્ય પડેલું છે. જે મળ્યું છે તે જ, કદી અંધકારયુગ આવ્યો નથી, એમ બતાવવા પર્યાપ્ત છે, તો પછી એ બધાં માત્ર જાહેર થશે, ખૂણે ખાંચરે દટાયેલું જૈનેતર કાવ્યસાહિત્ય પણ શોધાઈ બહાર આવશે, ત્યારે મહાન ઉજ્જવલ યુગો ગૂજરાતી ભાષાએ જોયા છે, એટલું કહી નહિ અટકતાં ગૂજરાતી સાહિત્યે અનેક પ્રકારોમાં કવિતાદેવીને રસથાળ ધર્યો છે, એ સ્પષ્ટ થશે.

इति शम् ।

૧ જુઓ : Guj. & its Lit. pp. ?   જ્યાં શ્રી મુનશી ઇ. સ. ૧૨૯૭થી ઇ. સ. ૧૪૦૦ ને A Century of Chaos કહે છે. હિંદમાં ધાર્મિક વાતાવરણ એટલું પ્રબળ રહ્યા કર્યું છે કે ગમે તેવી આકૃતિમાં ધાર્મિકતા સાથે સંકળાયેલી પ્રવૃત્તિઓએ કદી અંધકાર જોયો નથી.

ਮਰਿਗੁਰੂ

પરિશિષ્ટ-૧

દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોની વર્ણમાલા

પ્રાથમિક પ્રાકૃતનું કાંઈ પણ સાહિત્ય મળતું નથી. દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોમાં સૌથી જૂનું સાહિત્ય પાલિ ભાષાનું મળે છે. પાલિ એ સાહિત્યકીય ભાષા થઈ ચૂકી હતી, એટલે આને એનું સિદ્ધ સ્વરૂપ મેળવવાની સુવિધા છે. આ નીચે દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોમાં ઉપયોગી વર્ણમાલા આપવામાં આવે છે :

સ્વરો

અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઇ (હસ્વ), એ (હસ્વ), ઓ (હસ્વ), ઓ,
 ◌(અનુસ્વાર), ◌(અનુનાસિક).

વ્યંજનો

ક, ખ, ગ, ઘ, (ઙ), ચ, છ, જ, ઝ, (ઞ),
 ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ, ત, થ, દ, ધ, ન,
 પ, ફ, વ, મ, મ, ય, ર, લ, વ,
 શ, સ, હ, ળ

ઉપર બતાવેલા સ્વરોમાં એ અને ઓ ની પછી જોડાક્ષર હોય છે ત્યારે 'એ-ઓ' બંધી જ પ્રાકૃતોમાં હસ્વ છે. ઋ સ્વર પ્રાકૃત ભાષાઓમાં નથી; માત્ર આ. હેમચંદ્રે અપભ્રંશ ભાષામાં તેનો વિકલ્પ પ્રયોગ સ્વીકાર્યો છે, અને ત્યાં પણ એ માત્ર તત્સમ શબ્દ પૂરતો જ છે. વિસર્ગ અને ક્ર, ક્ઠ, લ, એ, ઓ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં અપ્રયુક્ત છે. માત્ર માર્ગંધીમાં જિઘ્રામૂલીયનો પ્રયોગ ક્ષની અવેશમાં છે; (જેમકે ચક્ષ: > ચક્ષ્ને વગેરે). અનુનાસિકનો પ્રાકૃત (standard) અને અપ-

ભ્રંશમાં પ્રયોગ મળે છે; અપભ્રંશમાં તેનું પ્રમાણ ખૂબ વધતેનું છે. પાલિમાં એનું અસ્તિત્વ પકડી શકાતું નથી.

વ્યંજનોમાં જ, જ અને જાનો ઉપયોગ વિદ્યે પરસવર્ણ કરતી વખતે જ છે. પાલિમાં જ સ્વતંત્ર પણ છે. માગધી, અને પૈશાચીમાં પણ તે સ્વતંત્ર છે. ચૂલિકા પૈશાચીમાં ર ને સ્થાને લ અને માગધીમાં રૂ-સ ને સ્થાને લ-શ જ મળે છે; જ્યારે જ ને સ્થાને પણ માગધીમાં જ જ પ્રયુક્ત થાય છે. અનાદિ દશમાં છ નો પ્રયોગ પણ માગધીમાં ખાસ નથી મળતો. નકારનો ઉપયોગ પાલિમાં છે, પણ પૈશાચી અને ચૂલિકા પૈશાચીમાં તે જ ને સ્થાને, પણ ન જ પ્રયુક્ત થાય છે. સામાન્ય રીતે બાકીની પ્રાકૃતોમાં ન ને સ્થાને સર્વત્ર જ પ્રયોજાય છે.

લ નો ઉપયોગ માત્ર પાલિ અને પૈશાચીમાં જ મળે છે.

વ્યંજનોના પ્રયોગમાં આમ જે ભેદો મળે છે, તે તે પ્રાકૃતો જુદા જુદા પ્રાંતની દેશભાષા હોવાને કારણે છે. આમાં એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જતી પ્રજાઓને કારણે પણ ઉચ્ચારણભેદ સંભવે છે. લ કાર એવો એક વર્ણ છે. પાલિમાં એ હોવા છતાં આજે મધ્ય હિંદુસ્તાન અને તેની બંને બાજુના તેમ જ ઉત્તરના પ્રદેશોમાં એ ઉચ્ચારણ નથી. ઓરિસ્સા, પંજાબ, મારવાડ, ગૂજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં આર્ય બોલીમાં એ જળવાઈ રહ્યો છે, છતાં સોરઠમાં અને ચરોતર તેમ જ ઉત્તર ગૂજરાતમાં આજે પણ તે ઉચ્ચારણના સ્થાનમાં ર કાર ઉચ્ચારત થાય છે.

જોડાક્ષરોનો બધી જ પ્રાકૃતોમાં અનાદિ દશમાં ખૂબ પ્રયોગ છે, પણ તેમાં કયાંય પણ રકાર પ્રયુક્ત થતો નથી. અપવાદરૂપે પાલિમાં અશોકની લિપિમાં અને અપભ્રંશમાં શબ્દારંભે જોડાક્ષરના બીજા વર્ણ તરીકે કવચિત્ જ પ્રયોજાય છે. બાકી શબ્દારંભે પ્રાકૃતોમાં જોડાક્ષરોનો કદી પ્રયોગ થતો નથી. પ્રાકૃત ભાષામાં શબ્દોત્પત્તિ કદી વ્યંજન આવતો નથી.

પરિશિષ્ટ-૨

દ્વેતીયિક મુખ્ય પ્રાકૃતો

૧. અશોકની ભાષા

દ્વેતીયિક પ્રાકૃતોમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બેતાં યૌથી જૂનું સ્વરૂપ અશોકની ધર્મલિપિઓનું છે. તેમાં પુષ્કળ પ્રાંતિક ભેદો મળે છે. એ પ્રાંતિક ભેદોને ગાળી નાખતાં થે ત્રણ મુખ્ય પ્રાંતિક ભેદો સરી આવે છે: તે (૧) ગિરનાર-પશ્ચિમ હિંદ, (૨) મન્સેરા-વાયવ્ય હિંદ અને (૩) જૈગઢ-પૂર્વ હિંદ. એ ત્રણે નમૂનાઓ અહીં ઉતારવામાં આવે છે.

(૧) ગિરનારના લેખમાંથી

इयं धम्मलिपि देवानं प्रियेन प्रियदसिना राजा लेखापिता । इयं न किञ्चि जीवं आरभित्वा प्रजुहितव्यं । न च समाजो कतव्यो । बहुकं हि दोसं समाजमिह पसति देवानं प्रियो प्रियदसि राजा । अस्ति पि तु एकचा समाजा साधुमता देवानं प्रियसं प्रियदसिनो राजा । पुरा महानसमिह देवानं प्रियसं प्रियदसिनो राजा अनुदिवसं बहूनि प्राणसतसहस्रानि आरभिसु सुपाथाय । से अज यदा अयं धम्मलिपी लिखिता ती एव प्राणा आरभरे सुपाथाय द्वो मोरा एको मगो । सोपि मगो न धुवो । एतेपि त्री प्राणा पच्छा न आरभिसरे ॥

(૨) જૈગઢના લેખમાંથી

इयं धम्मलिपि खपिगलसि पवतसि देवानं प्रियेन लाजिना लिखापिता । हिंद नो किञ्चि जीवं आलभितुं प्रजोहितविये नापि समाज कटविये । बहुकं हि दोसं समाजसं दखति देवानं प्रिये प्रियदसि लाजा । अयि पि तु एकतिया समाजा साधुमता देवानं प्रियसं प्रियदसिने लाजिने । पुल्लवं सहनससि देवानं प्रियसं प्रियदसिने लाजिने अनुदिवसं बहूनि पानसतसहस्रानि आलभियिमु

સુપઠાયે । સે અજ અદા ઇયં ધંમલિપી લિખિતા તિનિ યેવ પાનાનિ આલ-
મિયંતિ દુવે મજુલા એકે મિગે । સેપિ ચુ મિગે નો ધુવં । એતાનિ પિ ચુ
તિનિ પાનાનિ પછા નો આલમિયિસંતિ ॥

(૩) મન્સેરાના લેખમાંથી

અનિ ધ્રમદિપિ દેવન પ્રિયેન પ્રિયદર્શિન રજિન લિખપિત । હિદ નો
કિચિ જિવે અરમિતુ પ્રયુહોતવિયે । નો પિ ચ સમજ કટવિય । બહુક હિ
દોષ સમજસ દેવન પ્રિયે પ્રિયદર્શિ રજ દેશતિ । અસ્તિ પિ ચુ એકતિ
સમજ સાધુમત દેવન પ્રિયસ પ્રિયદર્શિને રજિને । પુર મહનસસિ દેવન પ્રિયસ
પ્રિયદર્શિસ રજિને અનુદિવસં વહુનિ પ્રણશતસહસ્રાનિ આરમિસુ સુપથયે । સે
ઇદનિ ચદ અનિ ધ્રમદિપિ લિખિત તદ તિનિ યેવ પ્રણનિ અરમિયંતિ દુવે
મજર એકે મિગે । સે પિ ચુ મિગે નો ધુવં । એતનિ પિ ચુ તિનિ પ્રણનિ
પચ નો આરમિસતિ ॥^૧

૧ સંસ્કૃત છાયા અને અનુવાદ

ઇયં ધર્મલિપિઃ દેવાનાંપ્રિયેણ પ્રિયદર્શિના રાજા લેખિતા' । ઇહ નો
કથિત્ત્ જીવઃ આલમ્ય પ્રહોતવ્યઃ । ન ચ સમાજઃ કર્તવ્યઃ । બહુકં હિ દોષઃ
સમાજે પચ્યતિ દેવાનાંપ્રિયઃ પ્રિયદર્શી રાજા । અસ્તિ (સન્તિ) અપિ તુ એકે
સમાજાઃ સાધુમતાઃ દેવાનાંપ્રિયસ્ય પ્રિયદર્શિનઃ રાજઃ । પુરા મહાનસે દેવાનાં-
મ્પ્રિયસ્ય પ્રિયદર્શિનઃ રાજઃ અનુદિવસ વહૂનિ પ્રાણશતસહસ્રાણિ આલમ્યન્તં
સૂપાર્થાય । તદ અથ યદા ઇયં ધર્મલિપિઃ લિખિતા ત્રયઃ એવ પ્રાણા આલ-
મ્યન્તં સૂપાર્થાય । દ્વૌ મયૂરૌ એકઃ મૃગઃ । સોઽપિ મૃગઃ ન ધ્રુવઃ । એતેઽપિ
ત્રયઃ પ્રાણાઃ પશ્ચાત્ ન આલમ્યેરન્ ॥

દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ આ ધર્મલિપિ લખાવી. અહીં સહાર
કરી કાઢી ઇવનો હોમ કરવો નહિ. અને સમાજ (સામાજિક મેળો) ન કરવો.
દેવોને. પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા સમાજમાં બહુ દોષ અરેખર જુએ છે. પરંતુ
કેટલાક મેળાઓ 'દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાને સારી' રીતે ગમે છે. દેવોના પ્રિય
પ્રિયદર્શી રાજાના રમેડામાં બહેલાં દરેજના ઘણાં સેકડો હાનરે પ્રાણીઓનાં

પ્રાંતિકતાનો દષ્ટિએ આ ત્રણે લેખમાં જે ભેદ છે. તે જુઓ :

ગિરનાર

જૈનઠ

મન્સેરા

(૧) પાલિ જેમ રકાર: (૧) માગધી જેમ લકાર: (૧) પાલિ જેમ રકાર:

આરમિતું, રાજા

આલમિતુ, લાજા

ઋરમિતુ, રજ

(૨) જોડાક્ષરની હસ્તી: (૨) જોડાક્ષરનો અભાવ: (૨) વૈકલ્પિક સ્થિતિ:

ક્તવ્યો, દ્વો, પ્રિય

કટવિયે, દુવે, પિય

કટવિય, દુવે

સાથોસાથ રકાર-

વાળાં પ્રિય વગેરે

રૂપે।

(૩) રૂના લોપે દંત્ય: (૩) રૂના લોપે મૂર્ધન્ય: (૩) ત્યાં દંત્ય જ:

સૂપાથાય

સૂપઠાયે

સૂપથયે

(૪) ઋને સ્થાને અ: (૪) ઋને સ્થાને ઇ: (૪) ઋને સ્થાને રિ:

મગો

મિગે

મિગે

(૫) વૈદિક ઘ પ્રત્યય: (૫) ઘ > હ ને વ્યત્યય: (૫) તે જ:

દ્વિધ

હિદ

હિદ

(૬) જ્ઞને સ્થાને જ: (૬) ત્યાં જ: (૬) ત્યાં પણ જ:

રાજા

લાજિના

રજિન

(૭) ૧લીના એ.વ.માંઓ: (૭) ત્યાં એ પ્રત્યય: (૭) અકાર-એકાર

સમાજો, પિયો, સો

સમાજે, પિયે, સે

મમજ, સે, પ્રિયે

(૮) સાતમીમાં મ્હિ: (૮) ત્યાં સિ (૮) ત્યાં પણ સિ

સમાજમ્હિ

મહાનસસિ

મહાનસસિ

(૯) કર્મણિ ૩. ય. વ. (૯) ત્યાં અંતિ: (૯) ત્યાં પણ અંતિ

આરમિસરે

આલમિયિસંતિ

આરમિસંતિ

માટે કપાતાં હતાં. તે આજે જ્યારે આ ધર્મસિધિ લખાય છે ત્યારે ત્રણ જ પ્રાણી ભોજનને માટે કપાય છે: જે મોર અને એક મૃગ. તે મૃગ પણ નક્કી નહિ. આ ત્રણ પ્રાણીઓ પણ હવે પછી નહિ કપાય.

૨. પાલિ અને અર્ધભાગધી

આ શિલાલેખોના સાહિત્ય પછીનું નોંધાયેલું સાહિત્ય તે પાલિ અને અર્ધભાગધીનું છે. અહીં આ બંને ભાષાના નમૂના ઉતારું છું. આમાં મૂળ નમૂનો અર્ધભાગધીનો છે અને તે સામે તેનું જ પાલિ આપવામાં આવ્યું છે.

અર્ધભાગધી

પાલિ

૧સે ભગવં અરહા જિણે જાણે
સવ્વન્ન સવ્વભાવ-દરિસી સવ્વ-
દેવમણ્યાસુરસ્સ લોચસ્સ
પજ્જાયે જાણતી । તં જહા—
આગતિ, ગતિ, ઠિતિ, ચવણં,
ઉવવાયં, આવિ-કમ્મં, રહોક્કમ્મં
જાણમાણે પાસમાણે એવં વિહરઈ ॥
તહા વિમુક્કસ્સ પરિવ્વચારિણો
ધિતીમતો દુક્કસ-સમસ્સ ભિક્કુણો ।
વિસુજ્જતી જંસિ મલં પરે કલ્લં
સમીરિયં રુપ્પમલં વ જોતિણા ॥૧॥
ઈમમ્મિ લોણ પરતો ય દોસુ વિ

સો ભગવં અરહા જિનો જાતો,
સવ્વજ્ઞૂ સવ્વભાવ-દસ્સી સવ્વ-
દેવ-મનુજ-અસુરસ્સ લોકસ્સ
પચ્ચાય જાનાતિ । તં યથા—
આગતિ, ગતિ, ઠિતિ, ચવનં,
ઉપપાદ, આવિકમ્મં, રહોક્કમ્મં
જાનમાનો પસ્સમાનો એવં વિહરતિ ॥
તથા વિમુક્તસ્સ પરિવ્વ-ચારણો
ધિતીમતો દુક્કસ-સમસ્સ ભિક્કુનો ।
વિસુજ્જતિ યસ્મિ મલં પુરે કલ્લં
સમીરિતં રુપ્પમૂલં વ જોતિના ॥૧॥
ઈમમ્મિ લોકે પરતો ચ દ્વેસુ પિ

૧. સંસ્કૃત ધ્યા

સઃ ભગવાન્ અર્હન્-જિનઃ જાતઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વભાવદર્શી સર્વદેવમનુજાસુ-
રસ્ય લોકસ્ય પ્રજ્ઞાતાન્ જાનાતિ । તદ્ યથા—આગતિ, ગતિ, સ્થિતિ, તપનં,
ઉપપાદં, આવિક્કર્મ, રહઃકર્મ, જાનાનઃ પદ્યન્ એવં વિહરતિ ॥

તથા વિમુક્તસ્ય પરિવ્વચારિણઃ ધૃતિમતઃ દુઃસ્વપ્નસ્ય ભિક્ષોઃ ।

વિશુદ્ધયતે યસ્મિન્ મલઃ પુરાકૃતઃ સમીરિતઃ સૌખ્યમલઃ સ્વ-જ્યોતિષા ॥૧॥

અસ્મિન્ લોકે પરતઃ ચ દ્વેષઃ અપિ ન વિચયતે વન્ધનં યસ્ય કિંચિદપિ ।

સો હિ નિરાલમ્બને અપ્રતિષ્ઠિતે કથં-કથીમાવપથં વિસુન્નતિ ॥૨॥

ન વિજ્ઞતી વન્ધનં જસ્ય ક્વિચિ વિ । ન વિજ્ઞતિ વન્ધનં યસ્ય કિં ચિ પિ,
સેદુ નિરાલમ્બને અપ્પતિદ્વિતે સો હિ નિરાલમ્બને અપ્પતિદ્વિતે
ક્લં-ક્લી-ભાવ-પદં વિમુચ્ચઈ ॥૨॥ કથં-કથી-ભાવ-પદં વિમુચ્ચતિ ॥૨॥

આ અંતે રૂપોમાં પાલિનું રૂપ સંસ્કૃત લાપાની સાથે વધુ મળાતું
આવે છે. આસ કરીને એ સ્વર વચ્ચેના વ્યંજનોને ક-ગ-ચ-જ-ત-દ-
પ-ય-વ નું પાલિમાં અસ્તિત્વ છે, તેને અદલે અર્ધભાગવીના આ
સ્વરૂપમાં લોપ થવાનું વલણ છે. ઉદાહરણ તરીકે દુઓ જાણ < સં.
જાતઃ, મણુય- < મનુજ-, લોયસ < સં. લોકસ્ય, વિહરઈ < સં. વિહરતિ,
લોણ < સં. લોકે, વિમુચ્ચઈ < સં. વિમુચ્ચતિ, આમ છતાં મગદં < સં.
મગવાન્, આગતિ, વિસુજ્ઞતી < સં. વિશુદ્ધ્યતે એ વગેરે રૂપો પાળુ સંસ્કૃત કે-

રૂપરચના વગેરેની દૃષ્ટિએ નીચેના બેઃ છે:

પાલિ

(૧) પ્ર. એ. વ. માં ઓ:

જિનો, જાતો

(૨) મ. માં મિહ. સ્મિ,

યસ્મિ. ઇમમ્હિ,

(૩) શૂતદૃઢનમાં ન:

કતં

(૪) ન નું અસ્તિત્વ:

જિનો. જાનાનિ, જાનમાનો

(૫) જ ને સ્થાને વ્ચ:

મવ્વજ્ઞુ, પવ્વાય

(૬) એ સ્વર મધ્યવર્તી પ નું

અસ્તિત્વ: અપાદં

(૭) શૂતપન્ન જ ને સ્થાને વ્ચ:

મવ્વજ્ઞુ

આ તારતમ્ય આ બંને ભાષા વચ્ચેના લાક્ષણિક ભેદનો માત્ર ખ્યાલ આપી શકશે. અર્ધમાંગધીમાં માંગધીનું પ્રથમા વિભક્તિ એકવચન પ્રયોજાયેલું છે, તેને બાદ કરતાં તેનું સ્વરૂપ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (standard) ને મળતું વધુ છે; એ દૃષ્ટિએ પાલિનું રૂપ અર્ધ-માંગધીના હાલ મળતા રૂપ કરતાં વધુ જૂનું છે એ સમજાશે.

૩. શૌરસેની-મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત

પાલિ અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (standard) એના વચગાળાનું રૂપ શૌરસેની સાચવી રાખે છે. પ્રકૃત ગ્રંથના પૃ. ૭૨-૭૩ ઉપર શૌરસેનીની લાક્ષણિકતા આપવામાં આવી છે. શૌરસેનીની વૈકલ્પિક લાક્ષણિકતાઓ ઊડી જતાં ત્યાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનું રૂપ આવી જાય છે. ખરું જોતાં તે માત્ર તેનો દ્વ એ એક જ સાચું સાહિત્યકીય શૌરસેનીનું રૂપ છે. આમાં કના ગ ને ઉમેરવો જોઈએ; જેમકે પચતિ = પચદિ, શોકઃ = સોગો; જ્યારે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં તે પચઈ અને સોઓ તરીકે આવી રહેશે. આ ઉપરથી મને એમ લાગ્યું છે કે પાલિના અધોષ ક-ત ને સ્થાને ગ-દં થયા પછી તેનો લોપ થયે સાહિત્યકીય શૌરસેનીનું સ્વાભાવિક રૂપ આવી રહે. એટલે સાહિત્યકીય શૌરસેનીના મૂળરૂપની શૌરસેની ભાષા પાલિમાંથી અવતરી અધોષના ધોષમાં પરિણત થઈ પછી તેવા ધોષ-સ્વરોના અધ્યમાં રહેલાનો લોપ થયે સ્વાભાવિક મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત આવી, જેનું સાહિત્યકીય સ્વરૂપ એ આજ મળતી મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (standard) છે.

અહીં હવે એના નમૂના ઉતારિયે :

શૌરસેની

મહા. પ્રાકૃત

૧જં મણિદો મ્હિં ઇન્દીવરીઆણ,
જઘા અજ્જ ઉવવાસણિઅમઠ્ઠિદા દેવી

જણુ મણિઓ મ્હિં ઇન્દીવરીઆણ
જહા અજ્જ ઉવવાસણિઅમઠ્ઠિઆ દેવી

૧. સંસ્કૃત ધ્યાયા

નનુ મણિતોઽસ્મિ ઇન્દીવરિકયા યથા અથા ઉપવાસનિયમસ્થિતા દેવી ત્રાસવદત્તા સ્વસ્તિવાચનનિમિત્તં શબ્દાપયતિ ઇતિ । -તદ્ યાવદ્ ધારાગૃહો-

વાસવદત્તા સોતિયવાઅણ્ણમિત્તં વાસવદત્તા સોતિયવાઅણ્ણમિત્તં
 સદ્દાવેદિત્તિ । તા જાવ ધારાઘરુજ્જા- સદ્દાવેદિત્તિ । તા જાવ ધારાઘરુજ્જા-
 ણદિગ્ધિઆએ ણ્હાઇઅ દેવીપાસં ગદુઅ ણદિગ્ધિઆએ ણ્હાઇઅ દેવીપાસં ગદુઅ
 કુવ્વકુલ્લવાદં કરિસ્સં । અણ્ણઘા કથં કુવ્વકુલ્લવાદં કરિસ્સં । અણ્ણઘા કથં
 અમ્હાણં સરિસા વમ્હણા રાઅડલે અમ્હાણં સરિસા વમ્હણા રાઅડલે
 પઢિગ્ગહં કરેન્તિ । કથં एसो પિઅવ- પઢિગ્ગહં કરેન્તિ । કથં एसो પિઅવ-
 અસ્સો અજ્જ દેવીએ વિરહુક્કણ્ણાવિણો- અસ્સો અજ્જ દેવીએ વિરહુક્કણ્ણાવિણો-
 દણ્ણમિત્તં ધારાઘરુજ્જાણં જેવ્વ અણ્ણમિત્તં ધારાઘરુજ્જાણં જેવ્વ
 પતિયદો । તા જાવ વઅસ્સેણ સહ જ્જેવ્વ પતિયદો । તા જાવ વઅસ્સેણ સહ જ્જેવ્વ
 ગદુઅ જંબોદિદં અણુચ્છિદ્ધિસ્સમ્ ॥ ગદુઅ જંબોદિદં અણુચ્છિદ્ધિસ્સમ્ ॥

ઉપરના અવતરણમાં ખંતે ભાષાના ફકરા જેવાથી માલૂમ પડશે કે તેનો દ થવાનો વિકાર મુખ્યત્વે બાળ્યે રાખતાં ઝાઝો ખીન્ને તકાવત નથી. ગદુઅ શૌરસેનીમાં છે, તેો ણ્હાઇઅ પણ છે; આમાં ફઅ પ્રત્યયવાળું રૂપ શૌરસેની-મહારાષ્ટ્રીમાં સામાન્ય છે, જેમાંથી ગૂજરાતી રૂપ પ્રત્યય સંબંધક ભૂતકૃદંતનો ઊતરી આવ્યો છે. અહીં નીચે હવે રૂપસંબંધની દૃષ્ટિએ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત(standard)નાં રૂપાખ્યાનો આપવામાં આવે છે, જેનાથી એ ભાષાની રૂપરચનાનો ખ્યાલ મેળવવાની સરળતા થશે :-

નામોનાં રૂપાખ્યાનો

અકારાંત નરગ્નતિઃ જણ (સં. જન)

વિ.	એ. વ.	અ. વ.
૧ લી	જણો	જણા
૨ ળ	જણં	જણે, જણા

ધ્યાનદીર્ઘિકાયાં સ્નાત્વા દેવીપાર્શ્વે ગત્વા કુવ્વકુલ્લવાદં કરિણ્યામિ । અન્યથા કથમ્ અસ્માકં સદ્દશાઃ વ્રાહ્મણાઃ રાજગૃહે પ્રતિગ્રહં કુર્વન્તિ । કથમ્ એષઃ પ્રિયવયસ્યઃ અથ દેવ્યા વિરહોત્કણ્ણાવિનોદનનિમિત્તં ધારાગૃહોદ્યાનમ્ એવ પ્રસ્થિતઃ । તદ્ યાવદ્ વયસ્યેન સહ એવ ગત્વા યથોદિતમ્ અનુષ્ઠાસ્યામિ ॥

૩ ૭	જણેણ, જણેણ	જણેહિ-હિં-હિં
૫ મી	જણા, જણત્તો, જણાઓ, જણાડ, જણત્તો, જણાઓ, જણાડ, જણાહિં, જણાહિંતો	જણેહિ, જણાહિંતો, જણેહિંતો, જણાસુંતો, જણેસુંતો
૪ થી-૬ ટી	જણસ્સ	જણાણ, જણાણં
૭ મી	જણે, જણમ્મિ	જણેસુ, જણેસું
સંબોધન	જણ, જણા, જણો	જણા

આમાં પાંચમી વિભક્તિમાં જણાઓ-જણાડ તે સ્થાને જણાદો-જણાદુ એમ જ્યાં જ્યાં ઓ-ડ પ્રત્યય પાંચમીમાં છે ત્યાં દો-દુ સ્વીકારવા; એટલો ફેરફાર કરતાં આ બધાં રૂપાખ્યાનો સાહિત્યકીય શૈરસેનીમાં સામાન્ય છે. નાન્યતર જાતિના અકારાંત શબ્દોનાં રૂપોમાં ૧લી-૨૭ સંબોધનનાં જ સંસ્કૃત જેમ જુદાં રૂપો છે; જેવાં કે—

અકારાંત નાન્ય.: વણ (સં. વન)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી-૨ ૭	વણં	વણાણિ, વણાણં, વણાણ્
સંબોધન	વણ	” ” ”

ઇકારાંત નર.: હરિ (સં. હરિ)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	હરી	હરી, હરઓ, હરડ, હરિણો
૨ ૭	હરિં	હરી, હરિણો
૩ ૭	હરિણા	હરીહિ-હિં-હિં
૫ મી	હરિણો, હરિત્તો, હરીઓ, હરીડ, હરીહિંતો	હરિત્તો, હરીઓ, હરીડ, હરીહિંતો, હરીસુંતો
૪ થી-૬ ટી	હરિણો, હરિસ્સ	હરીણ, હરીણં
૭ મી	હરિમ્મિ	હરીસુ, હરીસું
સંબોધન	હરિ, હરી	હરી, હરઓ, હરડ, હરિણો

ઇકારાંત નાન્ય. : દહિ (સં. દધિ)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી-૨ જી	દહિ	દહીણિ, દહીં, દહીં
સંબોધન	દહિ	" " "

બાકીનાં હરિ પ્રમાણે.

ઉકારાંત નરજાતિ અને નાન્યતરજાતિનાં ૩૫ ઉપરનાં અનુક્રમે હરિ અને દહિ જેવાં થાય.

આકારાંત નારી. : સાલા (સં. શાલા)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	સાલા	સાલા, સાલાઓ, સાલાડ
૨ જી	સાલં	" " "
૩ જી	સાલાઅ, સાલાઈ, સાલાએ	સાલાહિ-હિં-હિં
૪ મી	સાલાઅ, સાલાઈ, સાલાએ, સાલત્તો, સાલાઓ, સાલાડ, સાલાહિતો	સાલત્તો, સાલાઓ, સાલાડ, સાલાહિતો, સાલાસુંતો
૪ થી-૬ ટી	સાલાઅ, સાલાઈ, સાલાએ	સાલાણ, સાલાણ
૭ મી	" " "	સાલાસુ, સાલાસુ
સંબોધન	સાલે, સાલા	સાલા, સાલાઓ, સાલાડ

ઇકારાંત નારી. : રત્તિ (સં. રત્તિ)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	રત્તિ	રત્તિ, રત્તિઓ, રત્તિડ
૨ જી	રત્તિ	" " "
૩ જી	રત્તિઅ, રત્તિઆ, રત્તિઈ, રત્તિએ	રત્તિહિ-હિં-હિં
૪ મી	રત્તિઅ, રત્તિઆ, રત્તિઈ, રત્તિએ, રત્તિત્તો, રત્તિઓ, રત્તિડ, રત્તિ--	રત્તિત્તો, રત્તિઓ, રત્તિડ, રત્તિહિતો, રત્તિસુંતો
૪ થી-૬ ટી	રત્તિઅ, રત્તિઆ, રત્તિઈ, રત્તિએ	રત્તિણ, રત્તિણ
૭ મી	" " "	રત્તિસુ, રત્તિસુ
સંબોધન	રત્તિ, રત્તી	રત્તી, રત્તીઓ, રત્તીડ

આ જ પ્રમાણે ઋસ્વઃકકારાંત, દીર્ઘઃકકારાંત, અને દીર્ઘઃકકારાંત નારીજાતિના શબ્દોનાં રૂપાખ્યાનો થાય છે. :

ઋકારાંત નામોનાં રૂપોમાં ખૂબ વૈવિધ્ય છે. સંસ્કૃતમાં જ્યાં પહેલાં પાંચ રૂપોમાં વૃદ્ધિ થાય છે, તેવા પ્રકારેના શબ્દોમાં આ અંત-વાળું અંગ બધાં રૂપોમાં રહે છે જ્યારે ગુણ થાય છે તેવામાં આ અંતવાળું અંગ રહે છે. ઉપરાંત તે જ રીતે આર, અર એવાં અંગ પણ ૧લી-૨જી ના એકવચન ઉપરાંત પ્રયોગ્ય છે; જેમકે—

જેઙ (સં. નેતૃ)

વિ. . . એ. વ.	બ. વ.
૧ કી જેઞા, જેઞારો	જેઞારા, જેઞણો, જેઞવો, જેઞઓ, જેઞહ, જેઞ
૨ જી જેઞારં	જેઞારે, જેઞારા, જેઞણો, જેઞ
૩ જી જેઞારેણ, જેઞારેણં, જેઞણં	જેઞારેહિ-હિં-હિં, જેઞહિ-હિં-હિં
૫ મી જેઞણો, જેઞહો, જેઞહ, જેઞણો	મિવાચનાં એકવચનનાં જેઞહિ, જેઞહિંતો, જેઞારાઓ બધાં, વધારામાં જેઞસુંતો, જેઞ- જેઞારાહ, જેઞારાહિ, જેઞારાહિંતો રાસુંતો
૪ થી-૬ ટી જેઞણો, જેઞસ્સ, જેઞારસ્સ	જેઞજ, જેઞજં, જેઞારાજ-જં
૭ મી જેઞમ્મિ, જેઞારમ્મિ	જેઞસુ-સું, જેઞારેસુ-સું
સંબોધન જેઞ, જેઞારં	જેઞારા, જેઞણો, જેઞવો, જેઞઓ, જેઞહ, જેઞ

પિઙ (સં. પિતૃ) શબ્દોનાં રૂપાખ્યાનમાં ઉપર જ્યાં જ્યાં અંગમાં છે ત્યાં આ આવે તેટલો જ તદ્દાવત છે. :

આ બધાં રૂપાખ્યાનોમાં જે સ્વર વચ્ચે આવતાં અ-આ માં લઘુ પ્રયત્ન ચક્રાર આવી શકે છે.

નારીજાતિનાં ઋકારાંત રૂપો પણ આ જ રીતે થાય છે; જ્યારે નાન્યતર જાતિનાં દહિ પ્રમાણે થાય છે.

હિયોગી હોવાથી રાજન્ શબ્દનાં રૂપો અહીં પૂરાં આપવામાં આવે છે. પાલિમાં પણ આ શબ્દનાં રૂપોમાં ખૂબ વિવિધતા છે.

એ. વ.

બ. વ.

૧લી રાઆ	રાઆ, રાઆળો, રાહ્ણો, રાઆળા
૨જી રાઅં, રાહ્ણં, રાઅળં	રાए, રાઆ, રાઆળો, રાહ્ણો, રાઆળે
૩જી રાહ્ણા, રણ્ણા, રાएण-ણં, રાઆળેણ-ણ	રાएहि-હિં-હિં, રાહ્ણિ-હિં-હિં, રાઆળેહિ-હિં-હિં
૫મી રણ્ણો, રાહ્ણો, રાઅત્તો તેમ રાહ્ણત્તો વગેરે	રાઅત્તો વગેરે, રાહ્ણત્તો વગેરે
૪થી-૬ઠ્ઠી રણ્ણો, રાહ્ણો, રાઅસ્સ, રાઆળસ્સ	રાહ્ણ-ણં, રાઆળ-ણં, રાઆળાળ-ણં
૭મી રાए, રાઅમ્મિ, રાહ્ણમ્મિ, રાઆળમ્મિ	રાહ્ણસુ-સું, રાएસુ-સું, રાઆળેસુ-સું
અંબોધન રાઆ, રાઅ	રાઆ, રાઆળો, રાહ્ણો

આમાં રાય અંગ ડરીને પણ રૂપો ડરવાં. એટલે અ, આ, ઇ એ રથળે ય-યા-યે પણ આવી શકે.

આત્મન્ શબ્દનાં અપ્પ તરીકે રાજન્ જેવાં અને અપ્પાળ લરીકે જળ જેવાં રૂપો થાય.

સર્વનામોનાં રૂપાખ્યાનો

સર્વ નર. (સં. સર્વે)

ત નર. (મં. તદ્)

એ. વ.

બ. વ.

એ. વ.

બ. વ.

૧લી સર્વો	સર્વે	સ, સો	તે, જે
૨જી સર્વં	સર્વે, સર્વા	તં, ણં	તે, તા, જે, ણા
૩જી સર્વેણ-ણ	સર્વેહિ-હિં-હિં	તેણ, જેણ, તિણા	તેહિ-હિં-હિં

પમી સવ્વત્તો વગેરે સવ્વત્તો વગેરે તમ્હા નિયમિત
 ૪થી-૬ઠી સવ્વસ્સ સવ્વેસિં. સવ્વાણ-જં તસ્સ, તાસ તાસ, તેસિં
 ૭મી સવ્વહિંસ-મ્મિ સવ્વેસુ-સુ તાહે, તાલા તેસુ, જેસુ વગેરે
 -હિં-ત્થ તદ્દા

યદ્ શબ્દનો જ (નારીજાતિમાં જા, કાઠવાર જી),

કિમ્ ,, ક (,, કા, ,, કી),

ઇદમ્ ,, ઇમ

एतद् ,, एय, एअ आ બધાનાં સરખાં રૂપો થાય છે.

આમાં કિમ્ શબ્દને પાંચમીમાં કિણો અને કીસ રૂપો થાય છે.

इदम् નરજાતિને ૧લી એ. વ. માં અયં ને ઇમો બંને થાય છે.

નારી જાતિમાં તેને ઇમિઆ ને ઇમા બંને ૧લી એ. વ. માં થાય છે,

બીજી એ. વ. માં ઇજં, ઇમં; ૬ ઠી એ. વ. માં અસ્સ, ઇમસ્સ; ૭મી એ.

વ. માં અહિંસ; ઇમહિંસ, ઇહ વગેરે થાય છે. આ ઇદમ્ શબ્દનાં તદ્ ની

માફક જ વાળાં રૂપો પણ થાય છે. ઇદમ્, તદ્ અને એતદ્ ને ૬ઠી એ.

વ. માં સં અને બ. વ. સિં પણ થાય છે.

अदस् नुं બધાં રૂપોમાં અંગ અસુ થાય છે. ત્રણે જાતિનાં રૂપમાં

૧લી એ. વ. અહં અને ૭મી એ. વ. નરજાતિ અયમ્મિ, ઇયમ્મિ અને

અમમ્મિ થાય છે. બાકી ઉકારાંત નિયમિત રૂપો છે.

अंभ्यावायके विशेषणोंમાં एक-एक 'એક' માટે છે, અને તે સર્વ

માફક છે.

द्वि नां दो डे वे એમ બે રીતે રૂપો થાય છે; એ રીતે ૧લી-૨જી

દુવે, દોણિ, વેણિ; ૩જી દોહિં, વેહિં; ૫મી દોહિંતો, વેહિંતો; ૬ઠી દોણં,

વેણં; ૭મી દોસુ, વેસુ થાય છે.

त्रि नुं અંગ ત્રી થાય છે; ૫ઠી તિણિ, તીહિં, તીહિંતો, તિણં, તીસુ

એ રીતે ૧-૨, ૩, ૫; ૪-૬, ૭મીનાં રૂપો થાય છે.

चतुर तु चत्तारो, चउरो, चत्तारि; चऊहि; चऊहिंतो, चउण्हं, चऊसु.

એ ક્રમે ૧-૨, ૩, ૫; ૪-૬, ૭મીનાં રૂપો થાય છે.

અન્ વાળા બધા સંખ્યાવાચક શબ્દો અંકારાંત બને છે.

અસ્મદ્-યુષ્મદ્ નાં રૂપો ખાસ મહત્વનાં છે, તે અહીં નોંધી લેવામાં આવે છે:

અસ્મદ્

વિ.	ગ્રે. વ.	બ. વ.
૧લી	મ્મિ, અમ્મિ, અમ્હિ, હં, અહં, અહઅં	અમ્હ, અમ્હે, અમ્હો, મોં, વયં, મે
૨જી	જે, જં, મિ, અમ્મિ, અમ્હ, મં, મમં, મિમં, અહં	અમ્હે, અમ્હો, અમ્હ, જે
૩જી	મિ, મે, મમં, મમણ, મમાઈ, મહ, મણ, મયાઈ, જે	અમ્હેહિ, અમ્માહિ, અમ્હ, અમ્હે, જે
૫મી	મહત્તો, મમત્તો, સહતો, મજ્જત્તો (આ અંગેને ફરી ડ, સો, હિ, હિન્તો લાગીને રૂપો થાય. મત્તો ઓ, હિન્તો, સુન્તો લાગીને રૂપો પાણુ ખરું)	મમત્તો, અમ્હત્તો (આ બંનેના અંગને ફરી ડ, હિન્તો-સુન્તોમાં મયા-મમે, અમ્હા-અમ્હે બંને અંગ થાય)
૪થી-૬ઠી	મે, મહ, મમ, મહ, મહં, મજ્જ, મજ્જં, અમ્હ, અમ્હં	જે, જો, મજ્જ, અમ્હ, અમ્હં, અમ્હે, અમ્હો, અમ્હાણ-જં, મમાણ-જં, મહાણ-જં, મજ્જાણ-જં
૭મી	મિ, મહ, મમાઈ, મણ, મે, અમ્હમ્મિ, મમમ્મિ, મહમ્મિ, મજ્જમ્મિ	અમ્હેસુ, મમેસુ, મહેસુ, મજ્જેસુ, અમ્હસુ, મમસુ, મહસુ, મજ્જસુ, તેમ અમ્હાસુ એમ આકારથી પાણુ ચારે.

ગુણમદ્

વિ.

એ. વ.

બ. વ.

૧૯૧

તં, તું, તુવં, તુહ, તુમં

મે, તુબ્મે, તુજ્ઞ, તુમ્હ, તુય્હે,
અય્હે, તુમ્હે, તુજ્ઞે

૨૭

તં, તું, તુમં, તુહ, તુમે, તુએ

ત્રો, તુજ્ઞ, તુબ્મે, તુય્હે, અય્હે,
મે, તુમ્હે, તુજ્ઞે

૩૭

મે, દિ, દે, તે, તઇ, તણ,
તુમં, તુમઇ, તુમણ, તુમે,
તુમાઇતુબ્મેહિં, અજ્ઞેહિં, અમ્હેહિં, તુય્હેહિં,
અય્હેહિં, તુમ્હેહિં. તુજ્ઞેહિં,
મે

૫૧૧

તઇત્તો, તુવત્તો, તુમત્તો, તુબ્મત્તો, તુય્હત્તો, અય્હત્તો, અમ્હત્તો,
તુહત્તો. તુબ્મત્તો, તુમ્હત્તો, તુમ્હત્તો, તુજ્ઞત્તો, (ઉપરાંત અંગતે
તુજ્ઞત્તો (ઉપરાંત ઓ, ડ, ઓ, ડ, હિ, હિન્તો પણ લાગીને)
હિ, હિન્તો લાગીને પણ
તઇઓ વગેરે રૂપો થાય),
તત્તો, તુય્હ, તુબ્મ, તહિન્તો,
તુમ્હ, તુજ્ઞતુબ્મત્તો, તુય્હત્તો, અય્હત્તો, અમ્હત્તો,
તુહત્તો. તુબ્મત્તો, તુમ્હત્તો, તુમ્હત્તો, તુજ્ઞત્તો, (ઉપરાંત અંગતે
તુજ્ઞત્તો (ઉપરાંત ઓ, ડ, ઓ, ડ, હિ, હિન્તો પણ લાગીને)

૪૫૧-૬૬૧

તઇ, તુ, તે, તુમ્હં, તુહ,
તુહં, તુવ, તુમ, તુમે, તુમો,
તુમાઇ, દિ, દે, ઇ, ણ, તુબ્મ,
અબ્મ, અય્હ, તુમ્હં, તુજ્ઞ,
અમ્હ, અજ્ઞતુ, ત્રો, મે, તુબ્મ, તુબ્મં, તુબ્માણ-ણં,
તુવાણ-ણં, તુમાણ-ણં, તુહાણ-ણં, અમ્હાણ-ણં
તુમાઇ, દિ, દે, ઇ, ણ, તુબ્મ, તુમ્હ, તુજ્ઞ, તમ્હં, તુજ્ઞં, તુમ્હાણ-ણં,
અબ્મ, અય્હ, તુમ્હં, તુજ્ઞ, તુજ્ઞાણ-ણં

૭૧૧

તુમે, તુમણ, તુમાઇ, તઇ,
તણ. તુમ્મિ, તુવમ્મિ, તુમ્હેસુ, તુજ્ઞેસુ, ઉપરાંત તુવસુ, તુમસુ,
તુમમ્મિ, તુહમ્મિ, તુબ્મમ્મિ,
તુમ્હમ્મિ, તુજ્ઞમ્મિતુસુ, તુવેસુ, તુમેસુ, તુહેસુ, તુબ્મેસુ,
તુમ્હેસુ, તુજ્ઞેસુ, ઉપરાંત તુવસુ, તુમસુ,
એમ એકાર વિનાનાં તેમ ત્યાં આ-
કારવાળાં તુવાસુ વગેરે રૂપો પણ
પ્રચારમાં છે.

આજ્ઞાથ-વિધ્યથ

એ. વ.

ખ. વ.

૧લો પુ. કરામ

કરામ-મુ-મો

૨જો પુ. કરહિ, કરસુ, કરેજ્જે, કરેજ્જહિ,
કરેજ્જસુ^૧

કરત, કરહ, કરેત

૩જો પુ. કરડ

કરન્તુ, કરેયુ

ભવિષ્યકાળ

પ્રત્યય તરીકે ઇસ્સ આવે છે; અકારાંત સિવાયમાં માત્ર સ્સ; પણ સાથેસાથ તે રીતે ઇહ, ઇહિ, હ પણ થાય છે, અને પછી વર્તમાનકાળ પ્રમાણે રૂપો થાય છે. કરિસ્સમિ, કરિસ્સં, કરિહામિ, કરિહિમિ, કરિહં વગેરે. આ સામાન્ય નિયમો છે. ઉપરાંત જુદાં જુદાં ક્રિયાપદો પૂરતાં જુદાં પણ રૂપો થાય છે.

ભૂતકાળ

ભૂતકાળ આવ: લુપ્ત થયો છે; ભૂતકૃદંત જ વપરાય છે; છતાં કૃ, અસ નાં અદ્યતન-સં. નાં રૂપોના વિકારો કવચિત્ પ્રયોગ્ય છે.

કૃદંતો

ભૂતકૃદંત: ઇઅ; અકારાંત ન હોય ત્યાં અ, કરિઅ, હૂઅ, જાઅ.
હેતુવર્થકૃદંત: ઇઅં, અઅં; „ કરેઅં કરિઅં, હોઅં
વિધ્યઅકૃદંત: અઅવ્વં, ઇઅવ્વં; „ કરેઅવ્વં, કરિઅવ્વં, હોઅવ્વં
સંબંધકૃદંત: અઅજ્જં, ઇઅજ્જં; „ કરેઅજ્જં, કરિઅજ્જં; ઇઅ, કરિઅ
વર્તમાનકૃદંત કર્તારિ: અન્તો; કરન્તો

„ કર્મણિ: ઇઅન્તો, ઇજ્જન્તો; કરોઅન્તો, કરિજ્જન્તો

આ તો માત્ર દિશાસૂચન પૂરતું આપવામાં આવ્યું છે.

૧. અકારાંત સિવાયમાં તો સાદા સુ અને હિ ન થાય.

૪. માગંધી

બુદ્ધ અને મહાવીરનાં સમયની તેઓના દેશ મગધની (પ્રાચ્ય) ભાષાનું સ્વરૂપ કેવું હતું તે જાણવાનું આપણી પાસે સ્પષ્ટ સાધન નથી; પણ પછી એ દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતોની બીજી ભૂમિકાની ભાષાઓ પાલિ અને અર્ધમાગધી મળે છે. અને અર્ધમાગધીમાં માગંધ ભાષા-સ્વરૂપના કેટલાક અંશો સચવાયેલા છે. વૈયાકરણોએ આપેલી માગધી તો મોડાંની લાગે છે અને તે શૌરસેનીમય છે, પણ તેમાં માગંધ ભાષાપ્રકાર સ્પષ્ટ છે. આ હેમચંદ્રે આ નવી સાહિત્યકીય માગધીનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે:

(૧) નરન્નતિ ૧ લી એ. વં. માં એ પ્રત્યય; જેમકે एषः. પુરુષ:

> एषो पुल्लिङ्गे, પ્રા. શૌ. एसो पुरिसो

(૨) ર અને સ ને સ્થાને અનુક્રમે લ અને શ; ઉદાહરણ ઉપર મુજબ.

(૩) સ અને ષ સંયુક્તાક્ષરમાં હોય ત્યારે સ પડ્યો રહે છે; (પ્રાકૃતમાં પરસવર્ણ થાય છે); જેમકે प्रस्खलति > पस्खलति; પ્રા. पक्खलइ, શૌ. पक्खलदि.

(૪) ટ્ (ષ્ટ) અને છ ને સ્થાને સ્ટ થાય; પૃષ્ઠ: > पस्ते; सुष्ठु > शुस्ठु જ્યારે પ્રા. पुष्ठो, सुद्ठु

(૫) સ્થ અને ઈ નો સ્થ થાય; સુસ્થિત: > शुस्तिदे; अर्थ: > अस्ते, सार्थवाह: > शस्तवाहे; જ્યારે પ્રા. सुद्धिओं, अत्थ, सत्थवाहो

(૬) જ, ઘ, અને ય ને સ્થાને યકાર; जानाति > याणादि; जनपद: > यणवदे, अर्जुन: > अय्युणे; मद्यम् > मय्यं, अद्य किल विद्याधर: आगत: > अय्य किल विद्याहले आगदे, જ્યારે પ્રા. जाणइ, जणवओ, अज्जुणो, मज्जं, अज्ज किल विज्जा-हरो आअओ.

- (૭) ન્ય, પ્ય, હ્ય, જ્ય ને સ્થાને જ્વ; અભિમન્યુ: > અહિમજ્વ,
 પુણ્યવાન્ > પુજ્વવન્તે, સર્વજ્ઞ: > શર્વજ્ઞે, ધનજ્ઞય: > ધળ-
 જ્ઞા, જ્યારે પ્રા. અહિમજ્ઞુ, પુણવન્તો, સર્વજ્ઞો, ધળજ્ઞો
 (૮) વ્રજ્ ધાતુમાં જ નો જ થાય; વ્રજતિ, વ્રજ્ઞદિ, પ્રા. વઞ્ઞ,
 (૯) છ નો અનાદિ દશામાં શ્વ થાય; ગચ્છ: > ગથ્થે વગેરે.
 (૧૦) ક્ષ નો × ક; જેમકે યક્ષ: > ય × કે, પ્રા. યક્ષો; અપ-
 વાદ તરીકે પ્રેક્ષતે > પેસ્કદિ પ્રા. પેક્ષદ્; આચક્ષતે > આ-
 ચસ્કદિ પ્રા. આચક્ષદ્

(૧૧) તિષ્ઠ નો ચિષ્ઠ; તિષ્ઠતિ > ચિષ્ઠદિ

(૧૨) અકારાત નામને છઠી એ. વ. માં આહં વિકલ્પે પ્રત્યય છે.

(૧૩) ,, બ. વ. માં હું વિકલ્પે છે.

(૧૪) અહમ્ અને વયમ્ ને સ્થાને હમે.

બાકીના વિકારો શૌરસેની જેવા છે.

આ પ્રમાણે મુખ્ય ભેદોની ઝાંખી થશે. પૈશાચી, ચૂલિકા પૈશાચી, તેમ જ માર્કંડેયે આપેલી પ્રાકૃતો વગેરે અનેક છે, તેનાં રૂપ અહીં બહુ ઉપયોગી ન જણાતાં આપ્યાં નથી. થોડી જ મહેનતે તે જાણી શકાય તેવાં છે.

આ દ્વિતીયિક પ્રાકૃતો પછી ત્રીતીયિક પ્રાકૃતો આવે છે, જેનો સમય ઈ. સ. ૧૦૦૦ પછીથી આજ સુધીનો છે. આ બધી પ્રાંતિક બોલીઓના તે તે અપભ્રંશો તે સમયમાં હતા, એ સ્વીકારવામાં બાધ નથી. તે પછી બધી બોલીઓ ક્રમિક રીતે આજને સ્વરૂપે આવી રહી છે.

પરિશિષ્ટ-૩

સં. ૧૨૪૧ નું રાસકાવ્ય: ભરતેશ્વરબાહુબલિ રાસ
અત્યાર સુધીમાં પ્રાપ્ત થયેલી ગૌર્જર અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન
ગૂજરાતીની દ્વિતીય ભૂમિકાનાં રાસકાવ્યોમાં સૌથી જૂનામાં જૂનું
રાસકાવ્ય તે સં. ૧૨૪૧નું “ભરતેશ્વરબાહુબલિ રાસ” છે. આ વિશે
માત્ર નોંધપૂરતી સૂચના પ્રકૃત ગ્રંથના પૃ. ૧૫૬-૧૬૧ ઉપર કરવામાં
આવી છે. શાલિભદ્રસૂરિની આ કૃતિ અને ત્યાં જ ખતાવેલી તેમની બીજી
કૃતિ “બુદ્ધિ રાસ” એ બંનેનું સંપાદન મુનિશ્રી જિનવિજયજીને હાથે.
“ભારતીય વિદ્યા”માં^૧ સ્વતંત્ર રીતે અનુપૂર્તિ-રૂપે થયું છે. આ કાવ્ય
તે પ્રકારનું જૂનું હોઈ તેમ જ તે એક મહત્ત્વનું વીરગાથાત્મક (roman-
tic) કાવ્ય પણ હોઈ તે વિશે થોડીક વિશેષ માહિતી અહીં આપવાનો
પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તે અભ્યાસકોને ઉપયોગી થઈ પડશે.

મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ જે હાથપ્રત ઉપરથી “ભરતેશ્વરબાહુ-
બલિ રાસ” છપાવ્યો છે, તે હાથપ્રતમાં નકલ થયાનું વર્ષ નથી, પણ
તેઓશ્રી માને છે કે એ હાથપ્રત ‘અનુમાને ૪૦૦થી ૫૦૦ વર્ષ જેટલી
જૂની હોય તેમ જણાય છે.’^૨ એટલે સં. ૧૫૦૦-૧૬૦૦ દરમિયાનમાં
થયેલી તે નકલ છે. એમાં ભાષાનું જૂનું રૂપ સારી રીતે સચવાઈ રહેલું
છે. મારા તરફથી પૃ. ૧૫૬-૫૭ ઉપર લીધેલાં અવતરણ “જૈન
ગૂર્જર કવિઓ”-ભાગ ૧લા માંથી લેવામાં આવ્યાં છે, તે અમે આ
વચ્ચે પાઠભેદો તેમ જ કાંઈક ભૂમિકાભેદ પણ છે; એટલે કે “જૈન
ગૂર્જર કવિઓ”વાળી પ્રત મને સહેજ જૂની વધુ લાગી છે; છતાં મોટો
ભેદ નથી જ; અહીં બંનેની થોડી સરખામણીથી એ ખ્યાલમાં આવશે

૧. ભારતીય વિદ્યા-ભાગ ૨, અંક ૧, ઓક્ટોબર ૧૯૪૨: અનુપૂર્તિ

૨. એજન, પૃ. ૫

૧. જૈ. ગૂ. કવિઓ

રિસહ જિણેસર પય પણમેવિ
સરસતિ સામિણિ મનિ સમરેવિ
નમિવિ નિરંતર ગુરુચરણ ।
સરહ નરિંદહ તણુઉં ચરિત્તો
જે જગિ વસુહીંડધ વહીતો
ખાર વરસિ બિહુ બંધવહં ॥૧॥
હઉં હિવ એ લણિસુ રાસહ છંદિહિં
તં જણુમણહર મણુઆણુંદિધં
ભાવિધં ભવિયણુ સંભલઉં ।
જંબુદીવિ ઉવઝાઉવર નયરો
ધણુ કણુ કંચણુ રચણિહિં પવરો
અવર પવર કિરિ અમરપુરો. ૨

૨. જિનવિજયજી

રિસહ જિણેસર પય પણમેવી
સરસતિ સામિણિ મનિ સમરેવી
નમવિ નિરંતર ગુરુચલણા ॥૧॥
સરહ નરિંદહ તણું ચરિત્તો
જં જુગી વસહાંવલય વહીતો
ખાર વરસિ બિહું બંધવહં ॥૨॥
હું હિવ પલણિસુ રાસહ છંદિહિં
તં જનમનહર મન આણુંદિહિં
ભાવિહિં ભવીયણુ સંભલઉં ॥૩॥
જંબુદીવિ ઉવઝાઉરિ નયરો
ધણિ કણિ કંચણિ રચણિહિં પવરો
અવર પવર કિરિ અમર પરો ॥૪॥

આ અવતરણો જોતાં એવી રીતિ દેખાય છે કે ૧લા અવતરણમાં તણુઉં, હઉં, જણુમણહર, મણુ એ જૂની ભૂમિકામાં છે, જ્યારે ૨જા અવતરણમાં તણુ, હું, જનમનહર, મન એમ આ બાજુ આવતી ભૂમિકાનાં રૂપો છે; એથી ઊત્તરું ૧લા અવતરણમાં જે, ચરણ, આણુંદિધં, ભાવિધં, સંભલઉં એ આ બાજુ આવતી ભૂમિકાનાં રૂપો છે, જ્યારે ૨જા અવતરણમાં જં, ચલણ, આણુંદિહિં, ભાવિહિં, સંભલેઉં એ જૂની ભૂમિકાનાં રૂપો છે. આ ઉપરથી નિર્ણય બાંધવો હોય તો એમ બાંધી શકાય કે સંક્રાંતિકાલની ભાષામાં થયેલી નકલો આ બેઉ છે; મૂળનું રૂપ તેથી જૂની ભૂમિકાનું હોવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ થાય. આમ જૂનાં રૂપોની દૃષ્ટિએ આ કૃતિની પ્રતિકૃતિ આપણને અવશ્ય ઉપયોગી તો છે જ. પ્રાચીન ગૂજરાતીની ૨જી ભૂમિકાનાં રૂપો જેટલા પ્રમાણમાં સચવાઈ રહ્યાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં તે અભ્યાસક્રાને ખૂબ માર્ગદર્શક થાય તેમ છે. આ કાવ્યમાંથી રૂપરચના વગેરેની દૃષ્ટિએ આ નીચે તારવી કાઢેલાં રૂપાભ્યાસો ભાષાભૂમિકાની દૃષ્ટિએ મને મહત્ત્વનાં લાગ્યાં છે; જેવાં કે

નામનાં રૂપાખ્યાન

એ. વ.	ખ. વ.
૧ લી લલ, લાલમુ	પાય, ગુરુચલણા
૨ જ લાસ, ધાલ, બાપ	પાય
૩ જ ધણિ, કણિ, કંચણિ, આણિ દિહિં	છંદિહિં
૪ મી ...	...
૬ ઠી પરહ, ભરતેસરહં,	બંધવહં
નરિંદહ તણુ, કલહ તણુમ,	
ભરહેસરહ તણુ, રાજ તણી,	
સેન તણી, પોયણપુર કેરહ,	
રિસહેસર કેરા, ભરહરાય કેરા	
૭ મી જંબુદીવિ, મુહે, તવસારે, નીસાણે,	અંગોઅંગિમ
ભનનં (=સાંગવામાં)	

સર્વનામનાં રૂપાખ્યાનો

	હું		તું
	એ. વ.	ખ. વ.	એ. વ.
૧	હું,હું,હુંચ	અમહ, અમિહ	તું, તુંચ
૨	...	...	...
૩	મમં	...	તમં
૪	...	...	...
૬	મઝ, મુઝ, મૂંચ,	અમહ, અમહારમ, અમહારુ	તહ, તમંચ, તુંચ
૭	...	...	...

આપણું વગેરે “પોતાના” અર્થમાં વપરાયેલ છે (૧૬૮).

સર્વનામનાં જુદાં જુદાં રૂપો :

તહિં, તિત્યુ, તિહાં; જહિં, જિત્યુ; જં, તં: પહિહું-પહિલહં, પહિલં; સહ, સવિ, કાહ, કાધ, કાંધ; જિ, જસ; તેચ, તેણુ, તેણિ, તિણિ, તીહં, તસુ, તાય; સો; સુ; એવહુ: સિહં; તીહ તણુધ, કુણુ, ક્વણુ, વગેરે.

સર્વનામાત્મિક અંવયયો :

ધમ્મહં, કિમહં, તીમ, જીમ, હવડાં, જુ, વુ-તઉ-તો, આજ, તઉ પુણ, વગેરે.
 હિ આશ્વર્યાવાચક યા અથવાવાચક પ્રયોજાયેલો મળે છે,
 (જુઓ કડી ૪૬, ૧૪૨ વગેરે): નવિ, ન, મ એ નકારાર્થ છે.

વર્તમાનકાળ-કર્તારિ :

એ. વ.

બ. વ.

૧ આણુસરઉં, કહું-કહૂં, બાંજઉ, ઊતારઉ, તારઉ

૨ ...

૩ દિયઇ-દિયએ-દિધ: વીનવઇ, મનાવે,

કરઇ, વસંતિ

અછઇ, નઇ, માઇ, જોઇ, હોઇ, થાઇ

વર્તમાનકાળ-કર્મણિ :

ઠને પુરુષ, સેવીઇ, કીજઇ, કરીજઇ, ભેટીજઇ, સુણીજઇ વગેરે અનેક

કર્મણિનું આ રૂપ કર્તારિ ઓ. પુ. બ. તરીકે આજે અર્વાચીન
 ગૂજરાતીમાં આવી ગયું છે; તેની શરૂઆત મને “ભરતેશ્વરબાહુબલિ
 રાસ” જેટલી જૂની મળી આવી છે; જેવી કે ‘અમિહુ સેવ કિજીઇ’ (૧૩૮).

પ્રેરકનાં રૂપો :

૩ જે પુરુષ બોલાવઇ, ડોલાવઇ, બૂઝવઇ, દિવરાવઇ, જણાવઇ, પલાણાવઇ,
 દિવારઇ, જણાવીઇ (કર્મણિ), મનાવીય—ચડાવીય (બંને ભૂત
 કૃદંત). લિવારિયા (ભૂં કૃ.)

આજ્ઞાર્થ :

એ. વ.

બ. વ.

૨ ને પુ. હણિ, જણાવે, ચલાવે

સંભલેઉ, કરઉ

ભવિષ્યકાળ :

એ. વ.

બ. વ.

૧ લો પુ. પમણિસુ, લેસુ, પણમેસો-લેસો

મિલિસિઉ

૨ ને પુ. લાઇસિ, જાપિસિ, સહેસિ, વહેસિ

૩ ને પુ. મિલસિઇ, કરસિઇ, ધરસિઇ

કૃદંતો :

ભૂતકૃદંત : બીઠીક, બિપન્નું, સંતુકક, કીધા, કીધા, હજીક, દાપીક, હુવું, દીઠક, માંડિક, વગેરે.

હેત્વર્થક : મારિવ, જાનિવા, રહવા વગેરે.

સંબંધક ભૂત : દેખી, જાઈ, થાપીય, આપીય, લિડિય, પણમેવી, નમવિ વગેરે
વર્તમાન : ફેતુ, જૂઝંત, ઝાલંતક, પછસંતુ, વદીતો (કર્મણિ)

ભાષાનાસ્વરૂપને અનુલક્ષીને મેં નીચે મુજબના પ્રયોગો, રૂપો વગેરે તારવી કાઢ્યાં છે તે અભ્યાસક્રાને ભાષાભૂમિકા સમજવામાં ઉપયોગી થશે :

જાણ હવું ભરહુંસરહું (૧૨), ધસકો (૧૩), નીસાણે (૧૭), ન ખેટા મિલકે ખાપ (૩૧), દૂંક (૩૬), જીજુઆલક આયુધ તાણક (૩૭), જમલે (૩૯), વરતક આણ (૪૦), પામક (૪૧), મહદુધ સિંહ (૪૨), મહકાધા (૮૧), રહવા તાણક (૪૭), ઊતરક-ઊછલીય (૫૭), પહૂતક રાયહરે (૬૮), ચહડીય-ખહકક (૬૯), ટોડર (૭૩), વાટ જોક (૮૩), વડક (૮૪), કાચું-સાચું (૮૫), કાછક-પાછક (૮૬), મામ ન નીગમિ (૧૦૦), મેલાવક તેડાવક ૧૦૨, મન સિંહ (૧૦૧), આગક (૧૦૧), જૂઝ (યુદ્ધ-૧૦૨), હિયડક (૧૦૨), તક તિણિ સિંહ ન કરીજક દાવક (૧૦૩), હાથીયાર-હાથ (૧૦૬), ગાઈ વાઘિણિ ખાક (૧૦૭) ચાંડિક પવાડક (૧૧૦), છપિક છૂટક (૧૧૦), મરિ મ અપૂટક (સતિ સમમી-૧૧૦), ગમાર (૧૧૨), ફંભાર (૧૧૪), ઊગતઈ (સતિ સમમી-૧૧૮), ઠાલક-ઊલાલક (૧૨૧), અસવાર (૧૨૩), મૂજક જાઈય, ઊછલીય (૧૨૭), કિમહક તુ મરક અપૂટક (૧૩૦), ઈંધણ આણક (૧૩૩), ઊતારા-ઝીલીય (૧૩૪), સાખાણ (ફારસી શબ્દ=તાંબુ-૧૩૪), પાસિ (૧૩), સિંહ (પ્રશ્નાર્થ-ઉત્પ્રેક્ષાર્થ-૧૩૭ વગેરે), ખર હલજીજક (૧૩૮), પૂટક (૧૪૦), સવાર અસૂર (૧૩૮), અમૂંઝક (સતિ સમમી ૧૪૨), જય જોષિમ જણક જીવીક (૧૫૦-આમાં જોષિમ ફારસી શબ્દ છે.)

આ રાસમાં અવલક (ચારણી)ના સંસ્કાર કવચિત્ મળી આવે છે. એ સંસ્કાર એટલે ન હોય શકય, ત્યાં પણ એવડા વ્યંજન પ્રયોજવા તે; જેમકે નાયક (૧૪૦), ચલિક (૧૨૮), તુલક (૭૯) વગેરે રૂપો.

ઉપર નોંધ અપાઈ છે તેમ સાખાણ અને જોષિમ એ બે ફારસી શબ્દો આમાં ધ્યાન ખેંચે છે.

આ કાવ્યની બંધની દૃષ્ટિએ નીચે મુજબ મહત્તા છે:

આરંભ—૧૬+૧૬+૧૩ માત્રાનાં ત્રણ પદની દોઢની ૧૫ કડી

વસ્તુ—૧૬-૧૭ મી કડી

કવણિ ૧—પ્રત્યેક અર્ધને અંતે તુ સાથે આખી કવણિ દોહરામાં છે. તેવી ૧૯-૪૨ કડી.

કવણિ ૨—કાંઈક અનિયમિતતાથી અર્ધ કડીને અંતે એકાર સાથે સોરઠાની ૪૩-૭૬ કડી.

વસ્તુ—૭૭-૭૮ મી કડી

કવણિ ૩—આરંભમાં ૭૯ મી ધ્રુવા જેવી તૂક, પછી ચોપાઈ-ચરણાકુલના મિશ્રણવાળી ૮૦-૮૪ કડી.

કવણિ ૪—તે જ પ્રકારે ૮૫મી ધ્રુવા, પછી તેવી જ ૮૬-૮૯ કડી.

કવણિ ૫—તે જ પ્રકારે ૯૦મી ધ્રુવા, પછી તેવી જ ૯૧-૯૪ કડી.

સ્તુ—૯૫ મી કડી.

શ્લોક ૬ ચરણાકુલ-ચોપાઈનું મિશ્રણ
જેમ ૯૯મી ધ્રુવા, પછી ઉપર મુજબ
કડી.

શ્લોક-ચોપાઈનું મિશ્રણ.

છી, ઉપર જેમ ૧૦૯-૧૧૭ કડી.

૧૪૪-૧૫૨ એ

તૂક, વડેલ,
કડીઓ આવેલી

છે. આમાં ધઉલ છે તેની પ્રત્યેક લીટી ચોપાઈ + દોહરાનું સમ ચરણ, આવાં ચાર ચરણની યોજના છે, બ્યારે ત્રૂટકમાં એ અર્ધ ૧૧+૧૧ માત્રાનાં દોહરાના સમ પદ જેવાં ચાર પદનાં છે, પછી શુદ્ધ હરિગીતનાં ૨૮ માત્રાનાં ચાર ચરણો છે. હરિગીતના માપનો આ પ્રયોગ આટલો જૂનો છે એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે.

૬૨૬ ૧૩—ચરણાકુલ-ચોપાઈનું મિશ્રણ કડી ૧૫૩-૧૮૯.

૬૨૬ ૧૪—રેવંતગિરિ રાસુના ૪ થા કડવામાં આવે છે તે પ્રમાણે સોરઠાની ૧૯૦-૨૦૩ કડીની દેશી છે, જેમાં પ્રત્યેક અર્ધમાં પ્રથમ શબ્દ પછી એકાર ગેયનાને માટે યોજાયેલો છે. એ વિશે સૂચન ૧૬૦ મે પૃષ્ઠે આ પૂર્વે કરવામાં આવ્યું જ છે.

ગેય દેશીઓનાં મૂળ આમ આટલાં જૂનાં મળી આવે છે, એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે.

કવિતાની દૃષ્ટિએ આ એક નાનું વીરગાથાત્મક (romantic) કાવ્ય છે. આટલું જૂનું આવા પ્રકારનું કાવ્ય હજી સુધી મળ્યું નથી. નીચે આપવામાં આવતું અવતરણ કવિનું શબ્દપ્રભુત્વ તેમ જ તેની પ્રતિભાનો અવશ્ય ખ્યાલ આપશે:

ચંદ્રચૂડ વિજ્ઞાનહર રાઠ, તિણિ વાતઠે મનિ વિહીય વિસાહ ।

હા કુલમંડલ હા કુલવીર. હા સમરંગણિ સાહસધીર ॥૧૫૩॥

કહીજ કહિ નહિ કિસિઈં ધણું, કુલ ન લજવિઈં તઠે આપણુઈં ।

તઠે પુણુ ભરહ ભલાવિઈ આપ, ભલુ ભણાવિઈ તિહૂયણિ બાપુ ॥૧૫૪

સુ જિ બોલઈ બાહુબલિ પાસિ, દેવ મ દોહિલુંઈ હીઈ વિમાંસિ ।

કહિ કુલુ જીપરિ કીજઈ દાસુ, એહ જિ દેવહં દીજઈ દોસુ ॥૧૫૫॥

સામીય વિસમુ કરમવિપાઈ, કોઈ ન છૂટઈ રંક ન રાઈ ।

કોઈ ન ભાંજઈ સિહિયા લીહ, પામઈ અધિક ન બોલા દીહ ॥૧૫૬॥

ભાંજઈં ભૂયબલિ ભરહ નરિંદ, મઈ સિઈં રણિ ન રહઈ સુરિંદ ।

ક્રમ ભણિ બરવીય બાવન વીર, સેલઈ સમહરિ સાહસ ધીર ॥૧૫૭॥

આથી પણ વધુ નોંસદાર ભાષા કવિએ પ્રયોજી છે. આમ આ કાવ્ય એક જૂનું અને પછીના કવિઓને વિશિષ્ટ રાહ બતાવનારું રચાયું છે, એ સમજાય તેમ છે.

“ભુદ્ધિ રાસ” એ કૃતિ સૌમ્ય છે. એમાં ઉત્તમ પ્રકારની કવિતા નથી, પણ ઉપદેશ સારો છે. કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ નેતાં તેમાં ચાર ખંડ છે:

આરંભ : ૧ લી કડીમાં ધ્રુવા પછી ૨-૧૪ કડીમાં ચરણાકૃત્ત-
ચોપાદનું મિશ્રણ

ઠવણિ ૧ : પ્રાયઃ પ્રત્યેક અર્ધને અંતે ણકારવાળી સોરકાની
દેશી, કડી ૧૫-૨૩.

ઠવણિ ૨ : ૧૬+૧૬+૧૩ નાં ત્રણ પદની દોહ ૨૪-૪૫.

ઠવણિ ૩ : કોઈ કોઈ સ્થળે વિષમ પદને અંતે ણકારવાળો દોહરો,
કડી ૪૬-૬૩.

આ બંને કાવ્યની ભાષાભૂમિકાના વિષયમાં પૃ. ૧૫૮-૧૫૯ ઉપર આપેલી ભાષાશાસ્ત્રીય સૂચનાઓ અનુસંધિત કરવી. ગૂજરાતી-
ધારણું આમાં ક્યાં છે તે તેનાથી સમજી શકાશે.

આ કૃતિઓ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરવા બદલ મુનિશ્રી જિન-
વિજયજીનો આ વિષયના રસિયાઓ ઉપર અસાધારણ ઉપકાર છે, તે
નોંધતાં આનંદ થાય છે.

પરિશિષ્ટ-૪

ગૂજરાતી ગરબીઓનું મૂળ^૧

આજે ગૂજરાત તેના ગરબી-ગરબા સાહિત્યથી સાહિત્યજગતમાં એક અનોખી ભાત પાડી આપે છે. ગૂજરાતજોના “રાસ” હિંદના ખીજા પ્રાંતોમાં પણ સાશ્વર્ય દૃષ્ટિથી આદર પામી રહ્યા છે. ગૂજરાતના સાહિત્યોત્સાહમાં આ રાસ-સાહિત્ય કે ગરબી-ગરબા સાહિત્યની આજે પણ અત્યંત વિપુલતા છે. જૂનું પણ ધણું છે, નોંધાયેલું પણ ધણું છે, વળેનોંધાયેલું પણ ધણું છે, નવા દૃષ્ટિબિંદુથી છેલ્લા સૈકામાં રચાયું પણ ધણું છે. અને તેમાંનું પ્રસિદ્ધ પણ ધણું થઈ ચૂક્યું છે, તેમ હજી ધણું રચાયુંયે જાય છે:

“રાસ”: શબ્દથી તો આપણે તેના એક કરતાં વધુ અર્થથીયે વાકેફ છીએ. તેના પ્રચલિત અર્થો આ તો વ્યાપક છે:

૧. યુવક અને યુવતીઓ કે યુવક અથવા યુવતીઓ ગોળા કુંડાળામાં તાળીઓ કે દાંડિયાથી તાલબદ્ધ જે એક પ્રકારનું સમૂહનૃત્ય કરે છે તે. આ અર્થ કૃષ્ણની “રાસલીલા” જેટલો જૂનો છે.

૨. જૈન તેમ જ જૈનેતર ગૂજરાતી સાહિત્યમાં રચાયેલું ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક કવિતાસાહિત્ય; ઉપદેશરસાયનરાસ, ભરતેશ્વરચાહુ-બલિ રાસ, રેવંતગિરિરાસ, કલ્પલીરાસ, સમરારાસ, પેથડરાસ એ વગેરે જૈનકૃતિઓ અને નાકર જેવા જૈનેતર કવિનો નળદમયંતી-રાસ વગેરે અનેક કૃતિઓ સુપ્રસિદ્ધ છે. આજ “રાસ” > “રાસુ” કે “રાસઉ” થઈ “રાસો” થયે “પૃથ્વીરાજ રાસો” વગેરે છતરપ્રાંતીય સાહિત્યમાં પણ પ્રયુક્ત છે.

૧. “ગૂજરાતી”નાં સને ૧૯૩૯ના “દીપોત્સવાંક”માંથી પુનર્મુદ્રિત, થોડા સુધારા સાથે.

૩. અત્યારે ગરબી-ગરબા-રાસ એ વગેરે ગીત-વિશેષ આ પ્રકાર સમૂહનૃત્યોમાં મોટેથી લયબદ્ધ ગાવામાં આવે છે. પ્રથમ પ્રકારના અર્થમાં નૃત્યવિશેષ અને આ તૃતીય પ્રકારના અર્થમાં ગીતવિશેષ, એ બેઉનો કાર્યકારણભાવ જોવો સંબંધ છે. બંને બંને વિના અપૂર્ણ મણાય છે.

આમ આ ત્રણ અર્થોમાં “રાસ” શબ્દ આપણે જાણિયે છિયે. ગ્રામીન સાહિત્યમાં પારિભાષિક અર્થે “રાસ” શબ્દનો પ્રયોગ આપણને ૧૦મી શતાબ્દીથી આ બાજુ મળે છે. સરસ્વતીકંઠાભરણમાં લેખે, અને કાવ્યાનુશાસનમાં આચાર્ય હેમચંદ્ર “રાસ” કે “રાસક” શબ્દનો રૂપક વિશેષે ઉપયોગ આપ્યો છે. આ પૂર્વે એ શબ્દનો ઐતિહાસિક પ્રયોગ આપણને પુરાણોત્તર સાહિત્યમાં નથી મળતો. એ અર્થમાં “રાસ” સમૂહનૃત્યમાં આપણે પ્રયોજિયે છિયે, એ અર્થમાં ભાસના “બાલચરિત” નાટકમાં આપણે સૌથી પ્રથમ મેળવિયે છિયે. હરિવંશમાં એ પ્રકાર પ્રયુક્ત છે: પણ ત્યાં નામ નથી મળતું. તે નામ તે હિલીસક, એ નૃત્યવિશેષ છે. એમાં સ્ત્રી-પુરુષ બંને ભાગલઈ શકે છે, પરંતુ નાયક એક જ હોય તેવું તેમાં મળે છે: બજ્જ સદી દામોદલો દમણિ બુન્દાવળે ગોવકળણઆહિ હલ્લીષકાં જ્ઞામ પકીલિદં આબચ્છદિ (આર્ય, ભર્તા હામોદર આ વંદાવનમાં ગોપકન્યકાઓ સાથે હુદલીસક નામનો નૃત્યવિશેષ બેલવા આવે છે.) હુદલીસક જોવાને માટે ગોપ-બાલકો વંદાવનમાં જવા તૈયાર થાય છે. હરિવંશમાં એ પ્રકાર નીચે મુજબ નિર્દિષ્ટ છે:

एवं स कृष्णो गोपीनां चक्रवालैरलंकृतः ।

शारदीषु सचन्द्रसु निशासु मुमुदे सुखी ॥

(વિળ્ણુપર્વ ૨૦-૩૫)

આ જ નૃત્યવિશેષ “રાસ” છે, એવી હકીકત “સત્યપુરાણ”માં સૌથી પ્રથમ આપણને મળે છે:

ગોપીપરિવૃત્તો રાત્રિં શરચ્ચન્દ્રમનોરમામ્ ।

માનયામાસ ગોવિન્દો રાસારમ્ભરસોત્સુકઃ ॥

(અ. ૧૮૮-૨૧)

અને તામિઃ પ્રસન્નચિત્તામિર્ગોપીભિઃ સહ સાદરમ્ ।

રરામ રાસગોષ્ઠીમિદ્દારચરિતો હરિઃ ॥

(એનન, શ્લોક ૩૧)

આ પછી પુરાણોમાં એ શબ્દ પુષ્કળ રૂઢ થઈ ગયેલો મળે છે. શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં તેના એ પારિભાષિક અર્થમાં આપણે ઉપર ખતાવ્યું તેમ ૧૦ મી શતાબ્દીથી મેળવિયે છિયે. વધુ સ્ફુટ વ્યાખ્યા મળે એ ખાતર કાવ્યાનુશાસનમાં જે સ્વરૂપનો નિર્દેશ છે, એ અહીં ખતાવું છું;

ગેયં ડોમ્બિકા-માળ-પ્રસ્થાન-શિઙ્ગક-માળિકા-પ્રેરણ-રમાક્રીડ-હલ્લી-સક-રાસક-ગોષ્ઠી-શ્રીમદિત-રાગકાવ્યાદિ ॥

આમાં આપણને હલ્લીસક અને રાસક એ એ પ્રકારનાં ગેય ઉપરૂપો મળે છે. પરંપરાપ્રાપ્ત લક્ષણો આ. હેમચંદ્ર તેનાં નીચે મુજબ નોંધ્યાં છે:

મण्डलेन तु तनूतं हल्लीसकमिति स्मृतम् ।

एकस्तत्र तु नेता स्याद्रोपल्लीणां यथा हरिः ॥

अनेकनर्तकीयोज्यं चित्रताललयान्वितम् ।

आचतुःषष्टियुगलाद् रासकं मसृगोद्धतम् ॥

(કા. શા. પૃ. ૪૪૫-૪૬, શ્રી ૨. છા. પરીખ-સંપાદિત)

આમાં ૧. એક જ નેતાવાળું અનેક સ્ત્રી સાથેનું નૃત્ય તે હુલ્લીસક અને ૨. અનેક નર્તકીઓએ યોજેલું, વિવિધ તાલ અને લયવાળું ૬૪ યુગલોથી માંડીને વધતેરું રાસકનૃત્ય છે. આમ કૃષ્ણની રાસક્રીડા એ શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ હુલ્લીસક છે; પણ પાછળથી આ પારિભાષિક અર્થ ગળાઈ ગયો છે અને સર્વ સામાન્ય સમૂહનૃત્ય તે પછી સ્ત્રી-પુરુષોનું મિશ્રિત હોય કે માત્ર સ્ત્રીઓનું જ હોય તેવું

રાસકનૃત્ય સ્વીકારાઈ ગયું છે, અને પાછળથી વિષય-વૈવિધ્ય પણ આવી ગયું છે.

પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં “રાસ” શબ્દથી વ્યવહાર કાવ્યસાહિત્ય, ઉપર જે બીજા અર્થમાં બતાવાયું છે, તે આપણને ૧૨મી સદીમાં સાથી પ્રથમ મળે છે. તે જિનદત્તસૂરિનો “ઉપદેશરસાયનરાસ”. કવિએ ૧૬ માત્રના પદ્ધતિછંદમાં એ ઉપદેશાત્મક કાવ્ય લખ્યું છે. એની ગેયતા બતાવવા ટીકાકારે સૂચન કર્યું છે કે અગ્ર સર્વેષુ રાગેષુ ગીયતે ગીતકોવિદૈઃ ।

આ ગીતકોવિદોથી ગવાતા ગેય-રાસમાં ચર્ચરી અને રાસ એવી બે સંજ્ઞાઓ મળે છે. આ બંને ગેય છે. આમાં “ચર્ચરી” દોહરા-બંધમાં મળે છે; “રાસ” વિવિધ બંધોમાં મળે છે. આપણી “દેશી”-ઓનો વિકાસ આપણે આ “ચર્ચરી” અને “રાસ”માં સારી રીતે જોઈ શકીએ છીએ.

એક વસ્તુનો અહીં ખ્યાલ રાખવો આવશ્યક થઈ પડે છે; અને તે એ છે કે સમૂહનૃત્યમાં તાલલયાન્વિત ગાનને માટે જે વસ્તુ પ્રયુક્ત થાય છે, તેનો “રાસસાહિત્ય”માં સ્વીકાર અસિદ્ધ છે; એટલે સાદા દોહરા-એ પાઈ-પ્રબંધો=પવાડા અને નરસિંહ-ભાલણ-મીરાં વગેરેની કૃતિઓમાં મળે છે તેવાં ટૂંકા પદો, એ કોઈને તાલ અને લયની દૃષ્ટિએ આપણે નોખાં પાડી શકીએ નહિ. માત્ર ત્યાં કોનો કેટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય છે, તેટલો માત્ર પ્રસંગપરત્વે ભેદ માત્ર જોઈ-જાણી શકીએ. નામ લલે જુગાં રહ્યાં પણ પ્રાણમાં એકતા-અનન્યતા તાલલયની દૃષ્ટિએ છે, એ સિદ્ધ વાતની ઉપેક્ષા લેશ પણ કરવી ન જોઈએ. કડવાબદ્ધ કાવ્યને આપણે દેશીબંધ તરીકે જેમ સ્વીકારીએ છીએ તે જ પ્રમાણે પ્રબંધો=પવાડા અને પદો એ પણ દેશીબંધ જ છે. આ દેશીબંધ જ આપણા “રાસ”માં અનુસ્યૂત રહેલો છે, એ તજજ્ઞોને અસાતપૂર્વ લાગે જ હશે. આ એતવણી એ માટે આપવી પડે છે કે એક નાના પદમાંથી જ વિકસિત સ્વરૂપ

પામી પવાડાના રૂપમાં કે કડવાના રૂપમાં દેશીબંધ આવી રહ્યો છે, એ વાતના અજ્ઞાનને કારણે આ એક ને બીજું જુદું, પદ જુદાં ને ગરબી જુદી, ગરબા જુદા ને આપણા રાસ જુદા, એવા અશાસ્ત્રીય ભ્રમમાં આપણે ગોથાં ખાવાં પડે છે. ધાર, ટેકરો, કુંગરી, કુંગર અને પહાડમાં જે ભેદ છે, એવા ભેદ સિવાય આમાં લાગ્યે જ બીજું જેવા મળશે, અને નીચે એ વસ્તુ સ્વતઃ અત્યંત સ્પષ્ટ થઈ જશે.

આપણી દેશીઓનો ઉદ્ભવ ક્યારથી ? નાટ્યશાસ્ત્રકારે ધ્રુવાઓના અનેક પ્રકાર આપ્યા છે; પણ એનો સૌથી પ્રથમ પ્રયોગ આપણને કાલિદાસના વિક્રમેર્વશીયમાંના અપભ્રંશ વિભાગમાં મળે છે. એમાં કેટલાયે વિવિધ માત્રામેળ છન્દો પ્રયુક્ત છે. આપણા જાણીતા દોહરા, ચોપાઈ, ચરણાકુલ અને પ્લવંગમ કે જે ત્રણે છેક આજના સમયના “રાસ” મુઘી ઊતરી આવ્યા છે, એ એમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે:

દોહરો:—મઈ જાણિં મિલોઅળી ગિસઅરુ કોઈ હરેઈ ।

જાવ જુ ણવતલિ સામલડ ધારાધરુ વરિસેઈ ॥ ૭ ॥

પ્લવંગમ:—જલહર સંહરુ ઇહુ કોપિ આલ્તઓ

અવિરલધારાસારદિસામુહકન્તઓ ।

૧ મઈ પુહવિ ભમન્તો જઈ પિઅ પેરિલ્લિમિ

તન્વે જં જુ કરીહિસિ તંતુ સહીહિમિ, ॥ ૮ ॥

ચોપાઈ:—પરહુઅ મહુરપલાવિણિ કન્તિ

જન્દળવણ સછ્છન્દ ભમન્તિ ।

જઈ પઈ પિઅઅમ સા મહુ દિઠ્ઠી

તા આઅલ્લહિ મહુ પરપુઠ્ઠિ ॥ ૧૪ ॥

ચરણાકુલ:—હરં પઈ પુછ્છિમિ અલ્લહિ ગઅવરુ

લલિઅપહારા ણાસિઅ-તરુવરુ ।

દૂરવિણિજિઅસસદ્દરુકન્તી

દિઠ્ઠી પિઅ પઈ સંમુહ જન્તી ॥ ૨૨ ॥

આ ચાર ચાલુ બંધ ઉપરાંત એક બંધ જે વિક્રમોર્વશીયમાં મળે છે, તે અતેરી જ ભાત પાડે છે. એ જ બંધ મુખ્યત્વે પાછળથી આપણી દેશીઓમાં જ્યદેવના ગીતગોવિંદથી માંડી અત્યાર સુધી ખૂબખૂબ વ્યાપક બની રહ્યો છે. આ બંધ તે સર્વેયા ચાલની ચોપાઈ દાવટી: એના મૂળમાં ચરણાકુલેનું વિષમ ચરણ અને દોહરાના સમપદનું સમચરણ તરત પકડી શકાય તેમ છે:

પસરિઅચરખુરદારિઅમેઈણિ વળ-ગહણે અવિચાલુ ।

પરિસપ્પહ પેછ્છહ લીણો ણિઅ-કજ્જુજ્જુઅ[ઓ] કાલુ ॥૨૩॥

આપણી ગરબીઓમાં પ્રચલિત પાંચે બંધ વિક્રમોર્વશીયના ચોથા અંક જેટલા જૂના છે. કાલિદાસનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૧ લી સદીથી ઈ. સ. ની ૪ થી સદી સુધીમાં છે. વિક્રમોર્વશીયનો રચનકાળ પણ એ જ ગાળામાં છે. માત્ર ચોથા અંકમાંના અપભ્રંશવિભાગના વિષયમાં કોઈ કોઈ વિદ્વાન કાલિદાસના કર્તૃત્વને શંકાસ્પદ માને છે. અપભ્રંશ સાહિત્યની ભાષા તરીકે તો વલ્લભીકાળમાં સ્વીકારાયેલી જ હતી; એટલે જો ત્રણ સદી આગમયના વિક્રમોર્વશીયમાં અપભ્રંશ-વિભાગ ખુદ કાલિદાસે રચ્યો હોય તો તેમાં ન બનવા જેવું કાંઈ નથી. આ. હેમચંદ્રના સમયમાં તો તેમના સમય સુધીના બધા છંદો-વૃત્તો-બધો “છંદોનુશાસન”માં સ્વીકારાઈ ગયેલા હતા; એટલે આપણી ગરબીઓ-દેશીઓનાં મૂળ તેટલાં જૂનાં હોવામાં તો હવે કશી શંકા નથી. આ. હેમચંદ્રના સમય લગલગમાં બંગાળમાં કવિ જ્યદેવે “ગીતગોવિંદ”ના રમણીય બધો પ્રબધો મુખ્યાબંધ રચી આપ્યા છે. આ બધા જ દેશીબધો છે.

ઉપર આપેલા પાંચ બંધોમાંના દોહરાનો અને પ્લવંગમનો એ બે બંધ જ્યદેવે પ્રયોજ્યા નથી, યાકીના ત્રણ પ્રયોજ્યા છે. એમાં પણ સર્વેયા ચાલની ચોપાઈ દાવટીમાં કેટલુંક વૈવિધ્ય પણ આપ્યું છે. આ ઉપરાંત જ્યદેવે ગૂજરાતને ચિરપરિચિત હરિગીત ચાલની ચોપાઈ દાવટી અને ૩૪ માત્રાના મૂલ્લણનો બંધ ઉપરાંત ૩૭

માત્રાના ઝૂલણાના ૨૦+૧૭ નાં પદોને પ્રત્યેકને લઈ જુદા જે પ્રબંધ પણ લીધા છે, જેમાં ૧૭ માત્રાવાળા પદની સાથેસાથ ૧૫ માત્રાનું પદ પણ બીજા ચરણ તરીકે પ્રયોજાયું છે. આ બધાનાં ઉદાહરણો અહીં ઉપયોગી થઈ પડશે. સર્વત્ર ધ્રુવપદો જુદા જુદા માપનાં છે, તે અહીં લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ:

ઓપાઈ:—અનિલતરલકુવલયનયનેન તપતિ ન સા કિસલયશયનેન

સખિ યા રમિતા વનમાલિના ॥ ૧ ॥

વિકસિતસરસિજલલિતમુખેન સ્ફુટતિ ન સા મનસિજ-

વિશિખેન ॥ સખિ યા૦ ॥ ૨ ॥

(પ્રબંધ ૧૬ મે)

ચરણાકુલ:—સ્મરસમરોચિતવિરચિતવેશા ગલિતકુસુમદરવિલુલિતકેશા ।

કાપિ મધુરિપુણા, વિલસતિ યુવતિરધિકગુણા ॥૧॥

હરિપરિરમ્ભણવલિતવિકારા કુચકલશોપરિ તરલિતહારા ॥ કાપિ૦ ॥ ૨ ॥

(પ્રબંધ ૧૪ મે)

સવૈયા ચાલની (૧) લલિતલવજ્જલતાપરિશીલનક્રોમલમલયસમીરે

ઓપાઈ દાવટી) મધુકરનિકરકરમ્બિતકોકિલકૂજિતકુજ્જકુટીરે ।

વિહરતિ હરિરિહ સરસવસન્તે

નૃત્યતિ યુવતિજનેન સમં સખિ વિરહિજનસ્ય દુરન્તે ॥

(પ્રબંધ ૩ જે)

(વૈવિધ્ય) (૨) રતિસુખસારે ગતમભિસારે મદનમનોહરવેશમ્ ।

ન કુરુ નિતમ્બિનિ ગમનવિલમ્બનમનુસર તં હૃદયેશમ્ ॥

ધીરસમીરે યમુનાતીરે વસતિ વને વનમાલી ।

ગોપી-પીનપયોધરમર્દનચન્નલકરયુગશાલી ॥ ૧ ॥

(પ્રબંધ ૧૧ મે)

(૧ માત્રા ઓછી) (૩) સમુદિતમદને રમણીવદને ચુમ્બનવલિતાધરે ।

મૃગમદતિલકં લિખતિ સ પુલક મૃગમિવ રજનીકરે ।

રમતે યમુનાપુલિનવને વિજયી મુરારિરધુના ॥ ૧ ॥

(પ્રબંધ ૧૫ મે)

आ त्रलु नूना उपरांतः

हुरिगीतनी आसनी } मामियं चलिता विलोक्य वृतं वधूनिचयेन ।
 ओपाध दारवी } सापराधतया मयापि न वारिताऽतिभयेन ।

हरिहरि हतादरतया गता सा कुपितेव ॥ १ ॥

किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण ।

किं धनेन जनेन किं मम जीवितेन गृहेण । हरि ० २ ।

(प्रबंध ७ भो)

३४ भात्रानो भूलाः—वदसि यदि किंचिदपि दन्तरुचि कौमुदी

हरति दरतिमिरमतिघोरम् ।

स्फुरदधरशीघवे तव वदनचन्द्रमा

रोचयतु लोचनचकोरम् ।

प्रिये चाहशीले, मुञ्च मयि मानसनिदानम् ॥ १ ॥

(प्रबंध १६ भो)

२० भात्रानु भूलाः } कथितसमयेऽपि हरिरहह न यत्र वनं
 ५६३ } मम विफलमिदममलरूपमपि यौवनम्

यामि हे, कमिह शरणं सखीजनवचनवञ्चिता ॥ १ ॥

(प्रबंध १३ भो)

१७ भात्रानु भूलाः } मञ्जुतरकुञ्जतलकेलिसदने

पाछलुं ५६ पूर्व ५६ तरीके } विलस रतिरभसहसितवदने ।

प्रविश राधे माधवसमीपमिह ॥ १ ॥

आ जल्लिता अंधा उपरांत त्रलु अंध नयदेवे ओवा आख्या

छे के जेनो प्रयार गूजरती देशीओमां जेवाभां आस नथी आवतोः

होय तो भारा जेवाभां नथी आव्यो तेः

(१) प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदम्

विहितवहित्रचरित्रमखेदम् ।

केशव धृतमीनशरीर जय जगदोश हरे ॥ १ ॥

(प्रबंध १ भो)

આમાંનું સમચરણ ચરણાકુલનું છે.

(૨) શ્રિતકમલાકુચમંડલં ઘૃતકુણ્ડલં એ

કલિતલલિતવનમાલં જય જય દેવ હરે ॥ ૧ ॥

(પ્રબંધ ૨ જો)

આમાંનું કલિત...માલ એ દોહરાનું સમપદ છે.

(૩) વહતિ મલયસમીરે મદનમુપનિધાય

સ્ફુટતિ કુસુમનિકરે વિરહિહૃદયદલનાય ।

તવ વિરહે વનમાલી સખિ સીદતિ ॥ ૧ ॥

(પ્રબંધ ૧૦ જો)

આ પ્રમાણે વિક્રમની ૧૨ મી સદીમાં આપણા પરિચિત કેટલાક અધી જયદેવ વાપરે છે એ અધી જ દેશીઓ છે. એ પ્રબંધો-અષ્ટ-પદીઓના રાગ પાણ આપણી દેશીઓમાં સર્વસામાન્ય એવા (૧-૧૩) માલવ, (૨-૫-૭-૧૧-૧૫-૧૮) ગુર્જરી, (૩-૧૪-૨૦) વસંત, (૪-૨૪) રામકરી, (૬) માલવગૌડ. (૮) કર્ણાટ, (૯) દેશ, (૧૦-૧૬-૧૯) દેશી વરાડી, (૧૨) ગોડકરી, (૧૭) ભૈરવી, (૨૧-૨૨) સાદો વરાડી અને (૨૩) વિભાસ, એ ૧૨ રાગો છે. આમાંના ગોડકરી (?) સમજાયો નથી, બાકીના તદ્દન જાણીતા છે. વરાડીના એ પ્રકાર મળે છે: સાદો અને દેશી. આમાં ગુર્જરી રાગમાં ૨-૫-૭-૧૧-૧૫-૧૮ એ છ અષ્ટપદીઓ છે, આ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં આવા પ્રકારની દેશીઓનાં કાવ્યો, એકાદ એ અપવાદ મિવાય પછી હાથ નથી આવતાં. આજકાલમાં આપણું જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય ધીમે ધીમે શાંત વિકાસ સાધતું આવે છે. એ કાલના રાસસાહિત્ય તરફ નજર દોડાવતાં આપણી દેશીઓનાં દર્શન આપણને થાય છે. લાંબાં એ કડવાં, ટૂંકાં એ પદો. આ પાછલાં પદો એ ગરબી અને લાંબાં કડવાં, એ ગરબાં, આ સમજ આપણને બહુ બહુ મોડી મોડી આવે છે.

હવે આપણે અહીં આપણી જૂની ગૂજરાતીના સાહિત્યમાં જે કાંઈ મળે છે, તે તરફ નજર દોડાવિયે. પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ (જા. ઓ. માળા)માં છપાયેલા રાસ સૌથી પ્રથમ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ૧. એનાથી પહેલાંનું સાહિત્ય ઘણું હશે, છતાં આજે આપણા હાથમાં નથી. ઉપર જ્યદેવના ગીતગોવિંદમાંથી અવતરણા આપતાં કયા કયા બંધોમાં દેશીઓ મળી છે, તે જતાવવામાં આવ્યું છે. જેને હું રાસયુગ કહું છું તે વિ. ની ૧૩ મી અને ૧૪-૧૫ મી સદીમાં જેમ રાસોના જે ધોધ વહ્યો છે, તેમાંથી ઘણા ઓછા પ્રસિદ્ધ થયા છે, જે પ્રસિદ્ધ થયા છે. તે પણ દેશીઓ અને ગરબીઓનાં મૂળ શોધી આપવામાં સારી રીતે મદદગાર થઈ શકે છે. દોહરાબંધ એ તો આ કાળમાં ગેય કવિતાઓને માટે પુરાણકાળના અનુષ્ટુપ અને પ્રાકૃત કાળની ગાથાઓની જેમ વ્યાપક બંધ છે. આ સાથેસાથ તેનાથી ઊલટો એવો સોરઠો પણ ગેય કવિતામાં પ્રયુક્ત થયેલો મળે છે. પ્રથમ ઉદાહરણ તરીકે હું અહીં “રેવંતગિરિ રાસ” લવા માગું છું; તેમાં જે ચાર કડવાંઓ છે, તેમાંનું પ્રથમ કડવું શુદ્ધ દોહરામાં આપવામાં આવ્યું છે. તે ગવાણું હશે તેને માટે કશાં પણ શંકા નથી લાગતી; સમગ્ર કે એ થું કડવું જે સોરઠો બંધમાં આપવામાં આવ્યું છે, તે તો એવી રીતે આપવામાં આવ્યું છે કે જે બરોબર ગાઈ શકાતું હોય.

ગિરિગર્યાસિહરિ ચરેવિ અંબજાણહિ બંબાલિકં એ ।

સામિણી એ અગ્નિકદેવિકેકલુ દીહુ રમ્માકલં એ ॥ ૧ ॥

વજ્રજંઘ એ તાલકંસાલ વજ્રજંઘ મદલ ગુહિરસર ।

રંગિહિ [એ] નચ્ચઘ બાલ પેખિવિ અગ્નિકમુહકમલુ ॥ ૨ ॥

સુલકર એ ઠવિક ઉચ્છંગિ વિલકરો નંદણુ પાસિક એ ।

સોહઘ એ બજિલસિંગિ સામિણિ સોહસિંધાસણી એ ॥ ૩ ॥

૧. અને આ પૂર્વે પરિશિષ્ટ-૩માં આપેલા “ભરતેશ્વરબોહુબલિ રાસ”નું અનુસંધાન કરવા વિજ્ઞપ્તિ છે.

દાવઠ એ દુખખહં મંગુ પૂરઠ એ વંછિલ ભવિયજણુ ।

રખખઠ એ ચઢવિહુ સંધુ સામિણિ સીહસિંધાસણી એ ॥ ૪ ॥

વધુ કડીઓ નથી ઉતારતો. આ પંક્તિઓ આપતો, એકાર અત્રત્રથી કાઢી લેવામાં આવે તો સ્પષ્ટ થશે કે, એ બંધ ચોખ્ખો સોરઠાબંધ છે. અહીં એ પ્રશ્ન સહજ છે કે એકાર આમ વચ્ચે શા માટે ધુસાડવામાં આવ્યો છે? આ કાવ્ય સ્વયં રાસ છે. રાસને માટે જિનદત્તસૂરિના “ઉપદેશરસાયન રાસ”નો ટીકાકાર સ્પષ્ટ જણાવે છે કે અયં સર્વેષુ રાગેષુ ગીયતે ગીતકોવિદૈઃ । આમ આ રાસ ગવાતો હોય તો જ એકાર તે તે સ્થળે દાખલ કરવો વાજબી છે; નહિતર તેની કોઈ પણ જરૂર નથી. આ રાસ સ્પષ્ટરૂપે ત્રેતાલ તેમ જ દાદરા કિંવા હોંચના તાલમાં ગાઈ શકાય છે. કોઈને અહીં એ જાતની શંકા ઉત્પન્ન થશે કે આ રાસ તાલબદ્ધ ગવાય છે, એવો તત્કાલીન કોઈ તટસ્થ પુરાવો ખરો ?

આનો જવાબ બહુ સરલ છે, તે સમયમાં હોંચ અને દાંડિયારાસ પૂર્ણ પ્રચારમાં હતાં. “સમક્ષેત્રિરાસ”માં આપેલા નીચેના ઉલ્લેખ તરફ હું મારા રસિક વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવા રજા લઉં છું:

બઠસઠ સહુઠ શ્રમણસંધ સાવય ગુણવંતા ।

જેયઠ ઉચ્છુ જિનહ ભુવણિ મનિ હરંધ ધરંતા ।

તીછે તાલારસ પરઠ બહુ ભાટ પઢંતા ।

અનઠ લકુટારસ જોઈઠ ખેલા નાચંતા ॥ ૧૪૮ ॥

આ “તાલારાસ” તે હોંચ-લમચી કે સ્ત્રીઓ આજે હાથની તાળી દઈ જે રાસડા લે છે, તે છે, જ્યારે “લકુટારાસ” વગર શંકાએ દાંડિયારાસ છે. ‘સમક્ષેત્રિરાસ’માં આ રેખાઓની નીચે જ એક એવા પ્રકારનો બંધ મળે છે, જે ચોખ્ખો “રાસડો” કહો “ગરબી” કહો તેવો છે. એનો બંધ દોહરાબંધ છે, પણ વિષમ ચરણને અંતે પ્રત્યેક પંક્તિમાં એક એક જુદું પદ અધિક ખાસ તાલ માટે પ્રયોજવામાં આવ્યું છે; જેમકે:

ત્રીજી ક્ષેત્ર સુ સંભલક એ વરલોચણે નં ભણિકં વીચરાઈ ।

ગણગંભીર સો જિણહ વચણ મૃગલોચણે તસુ નવિ બપમ કાઠ ॥ ૫૬ ॥

વચન ઈકેકા મૂલુ નહી વરલોચણે નં જોલક ભગવંતુ ।

ત્રિહુ ભુવણે ચૂડામણિ ચ મૃગલોચણે સહ જાણક અરિહંતુ ॥ ૫૭ ॥

આ બે કડીઓમાં વરલોચણે અને મૃગલોચણે શા માટે દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે ? સં. ૧૩૨૭ માં રચાયેલા “સમક્ષેત્રિરાસ”માં આમ વિશિષ્ટ લય માટે ચાલુ શુદ્ધ બંધોમાં વિશિષ્ટ ઉમેરણુ ખ્યાન બેંચે છે.

થોડીયે વિશિષ્ટતા માટે અહીં સં. ૧૩૬૩ ના “કલ્પલ્લીરાસ”ને પણ આપણે ઉદાહરણ તરીકે લઈ શકીયે. એમાં માત્ર બે જ ગેય દેશીબંધ મળે છે. એક તો જાણે કે વર્તમાનકાલીન અંજનીગીત જેવો છે; બીજો દેહરા બંધમાં જ ઉત્તર કડીમાં શબ્દાવૃત્તિથી ગેયતાની સાખ પૂરે છે. એ બંને અહીં નમૂના તરીકે ઉતારું છું:

ગણવઠ જો જિમ ફરીઉરિહંડણુ

રોલનિવારણુ તિહૂચણુમંડણુ

પણમવિ સામીક પાસજિણુ ॥

સિરિભદ્રેસરસૂરિહિં વંસો

બીજ સાહહ વંનસુ રાસો

ધમીય રોલુ નિવારીક ॥

આમાં બે ચરણ ચરણાકુલનાં અને ત્રીજું જુદા માપનું છે. આ પ્રકારની ઠવણિઓ જૈન કૃતિઓમાં પુષ્કળ વપરાયેલી છે; અને બાલણસુત ઉદ્ધવે પણ પ્રયોજી છે

વિશ્વામિત્ર આબ્યો દળ લેઈ,

અનેક તાપસને કુઃખ દેઈ.

જ્યાત બળ દેખાડતોય.

૧. “સંરતેશ્વરબાહુબલિ રાસ”ના આરંભમાં સં. ૧૨૪૧ જેટલો જુનો આ બંધ મળે છે.

વસિષ્ઠઋષિને આશ્રમ આવી,
વિદ્યાર્થીને બળે બીહાની,
સેનાની સંખ્યા નહિય.

(ઉદ્ધવકૃત રામાયણ ૫, ૬૭)

“પંચપંડવરાસ”માં તો આ પ્રકારની ઠગણીઓ ખૂબ પ્રયોજાયેલી છે: જેમકે:

નેમિ-નિહિંદહ પય પણમેવી
સરસતિ સામિણિ મણિ સમરેવી

અંબિકિ માડી અણુસરહી ॥ ૧ ॥

આગમ દ્વાપર માહિ બુ વીતો

પંચહ પંડવ તણક ચરીતો

હરખિ હીયાનમ હું ભણઉં ॥ ૨ ॥

આપકું અંજનોગાત આટલું જૂનું કયાંથી ઊભરી નીકળ્યું હશે? આને ૨ જા-૩ જા ચરણ વચ્ચે એક ૧૬ માત્રાનું વધુ ચરણ ઉમેરામ્ ચાર ચરણવાળું માપ એનું બંધાયેલું મળે છે: ત્રીજા પદમાં ૧૨ માત્રાને કારણે ઉપરના અવતરણોમાં ત્રીજા પદમાં જે કાંઈ બંધશૈથિલ્ય છે, તે ગેયતાની દૃષ્ટિએ ટાળી શકાય તેમ છે. ખેર, હવે બીજા બંધ તપાસિયે. “કછૂડોરામ”માં એક દોહરાબંધ મળે છે. એમાં ગાયકે જે વૈવિધ્ય સાધ્યું છે. તે જુઓ:

ધંધલ જિણહરિ સુવિ મિલિય તાણાલોચ અસેસ ।

હૃદયસૂરિ સંધિહિ સહીક નિવસમ એ નિવસમ એ

નિવસમ વરહરિ પીઠિ ॥

ઉત્તરાર્ધમાં નિવસમ એનું આવર્તન શા માટે? સાદા દોહરાબંધમાં આ વૈશિષ્ટ્ય વિશિષ્ટ પ્રકારના લય માટે ન હોય તો બીજા શાને માટે હોઈ શકે?

બીજા બંધો કરતાં ગાયકોને બાંજે કે દોહરા-બંધ ખૂબ પસંદ પડી ગયો હોય તેમ જણાય છે.^૧ સં. ૧૩૭૧ આસપાસ રચાયેલા

૧. અને સં. ૧૨૪૧ ના “ભરતેશ્વરબાહુબલિ રાસ”માં તેમ જ “બુદ્ધિરાસ”માં દોહરાની દેશી પ્રયોજાયેલી છે.

“સમરારાસુ”માં એ બંધ વૈવિધ્ય સાધે છે. પહેલી ભાષામાં એ બંધ નીચે મુજબ મળે છે:

હાટ ચહુટા સ્થગડા એ મઠમંદિરહ નિવેશુ ત ।

વાવિહૂવચારામઘણુ ઘરપુરસરસપએસ ત ।

હવએસગચ્છહ મંડણુહ એ ગુરુ રચણુપ્પહસુરિ ત ।

ધમ્મુ પ્રકાસઈ તહિ નયરે આહ; ખણાસઈ દુરિ ત ॥ ૧ ॥

નવમી ભાષામાં એ બંધ સારું વૈવિધ્ય સાધે છે:

સંઘવાછહુ કરી ચારિ ભલે

માલહન્ટહે પૂજિય દરિસણુ પાય ।

સુણિ સુંદરે મૂજિય દરિસણુ પાય ।

સોરઠદેશ સંઘુ સંચરિહ માલહંં ચકંહે રચણુ વિહાધ ॥ ૧ ॥

X X X X

દામોદરહ હરિ પંચમહ માલહંં કાલમેધો ક્ષેત્રપાલુ । સુણિં ।

સુવનરેહા નદી તહિં વહએ માલહંં તરુવરતણુઈ ધમાલુ ॥ ૫ ॥

ન્યારે અગિયારમી ભાષામાં સોરઠાબંધ દેખાય છે:

સંઘુ રચણુચરતીરિ ગહગહધ એ ગુહિરગંક્ષીરગુણિ ।

આવિહ દીવનરિંદુ સામુહહ એ સંઘપતિસખદુ સુણિ ॥ ૧ ॥

બેશક આમાં વિષમપદાંતે અંત્યાનુપ્રાસ પ્રાપ્ત નથી. ૧૨ મી ભાષા હિપર “કણ્ણવીરાસ”માં દોહરાના ઉત્તરાર્ધમાં વિષમપદ પછીનું ચરણ ત્રણતાર આવૃત્ત થાય છે, તેના પ્રકારનું છે. સમરારાસની ત્રીજી ભાષામાં સોરઠો છે, તે “રવંતગિરિરાસુ”ના ચોથા કડવાને મળતો છે ન્યારે આ રાસમાં એક બંધ ખાસ ધ્યાન ઝોચે છે. આ બંધ તે નરસિંહ મહેતાનો પ્રિય બૂલણાં બંધ છે. આપણે જ્યદેવના ગીત-ગોવિંદમાં ૩૪ માત્રાનો બૂલણાં જોયો છે, તેમજ ૩૭ માત્રાના બૂલણાંનાં ૨૦ અને ૧૭ માત્રાનાં પદો સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોજાયેલાં જોયાં છે. “સમરારાસુ”માં ૩૭ માત્રાનો બૂલણા પ્રયોજાયેલો છે:^૧

૧. નરસિંહના સમય પહેલાં સં. ૧૪૩૨ માં મેરુતન્દને (જુઓ પૃ. ૨૯૧), તે પૂર્વે ધણા જૂના સમયમાં એક કડી સં. ૧૨૭૭માં થયેલી પાણુ મળે છે. (જુઓ પૃ. ૨૨૯).

ચલક ચલક સહિયડે સેત્રુજિ ચડિય એ
આદિજિલ્પત્રીઠ અમિહ જોઇસક' એ ।

માહસુદિ ચઢદસિ દુરદેસાંતર
સંધ મિલિયા તહિં અતિ અળાહ ॥ ૧ ॥

માણિકે મોતિએ ચઢકુ સુર પૂરઘ
રતનમઘ વેહિ સોવન જવારા ।

અશોક વૃક્ષ અનુ આમ્રપક્ષવદલિહિ
નિતુપતે રચિયલે તોત્તલમાલા ॥ ૨ ॥

કાલિદાસથી માંડીને અંગદેવસૂરિના આ “સમરારાસુ” સુધીમાં દેશીઓએ જે વિકાસ સાધ્યો છે, તેનો આ ઉપર આપેલાં ઉદાહરણો-થી પરિચય મેળવી શકાશે. વિક્રમના ૧૫ માં શતકમાં આપણે નર્સિંહ મહેતાને મેળવિયે છીએ. એ અનેક પદો રચ્યા આપે છે. એના બંધોમાં દોહરા, ચે.પાછ, બ્રૂલાણા, હરિગીતની ચોપાછ દાવટી અને સવૈયાની ચોપાછ દાવટી પ્રયોગ્યેલી છે. એણે પુષ્કળ વૈવિધ્ય સાધ્યું છે. એનાં પદોનો ગરબી તરીકે ઉપયોગ થતો હશે કે નહિ તે જાણવાનું કોઈ અંતિયાસિક સાધન આપણી પાસે નથી. એનાં પદોની ગં. ૧૬૫૦ પૂર્વની આપણને હાથપ્રત મળતી નથી. આમ છતાં જે કાંઈ અત્યાર સુધીમાં મળ્યું છે, તે ઉપરથી એમ કહી શકાય તેમ છે કે જેમ તેનાં પદ નર્સિંહ પોતે ગાતો હતો તેમ બીજાંઓ પણ ગાતાં હશે જ. રાસસહસ્રપદીમાંનું નમૂના તરીકે નીચેનું એક પદ જ લઈએ; તેનું સ્વરૂપ શા પ્રકારનું છે ?

“વાહલા મારા ! વૃંદાવનરે ચોખ્ય કે વિહિલા પધારજો રે લોલ.
ગોકુલ ગામ તાણી પ્રજનારય કે વેગિ જોલાવજો રે લોલ.
અહને રાસ રચના દોડ કે નાયસંગિ જેવડી રે લોલ.
લેવા સુખરાના મહાન્દ કે ચલ્લી તેવતેવડી રે લોલ.
રોડે બંસીજાતેનો ચોખ કે કુંજશોભા ઘણી રે લોલ.

X X X X
નાચે નરજોઓ સુખ જોઇ કે લીલા નારની રે લોલ.”

(રાસસહસ્રપદી, પૃ. ૨૮)

અને પેલી જાહેર ગરબી —

નાગર નંદજીના લાલ, રાસ રમતાં મારી નયની ઓવાણી

એક એક માતી માંહે સોના કેરો તાર,

સોળશત ગોપી માંહે કાઢના રાખો મારો ભાર:

ભાર, ભાર, નાગર

આપણે “ચાતુરીઓ” જોઈએ તો એમાંનાં નાનાં પદો “રાસડા” માટે ઉપયોગમાં આવતાં હોય તેવાં મેળવિયે જિયે; જેના બીજા નમૂના આપણને કેશવદાસના કૃષ્ણકીડાકાવ્યમાં અને ભીમની હરિ-લીલામાં ત્રોટક અને પ્રખંધો જોવા મળે છે, જે આ જ જાતનાં ગેય કાવ્યો છે. પણ ભાલણ અને જનાર્દનની કૃતિઓ જ્યારે આપણે જોઈએ જિયે ત્યારે તો કાંઈ પણ શંકાનું કારણ નથી રહેતું. જેને આપણે અત્યારે ગરબીઓ કહિયે જિયે, તે ભાલણ અને જનાર્દનમાં ખૂબ મળે છે: કાદંબરીનું પેલું પદ જુઓ:

ઉન્મત્તે ઊતાવલી સુણિ સુંદરી,

ઊઠણું આપ સંભાલિ ગિહિલી કુણિ કરી ?

કચલટ મુખ પરિ લટકતી સુણિ સુંદરી,

કરિ કરી પાછી વાલિ ગિહિલી કુણિ કરી.”

(કાદંબરી પૃ. ૫૮)

રામખાલલીલાનું ૧ લું પદ જુઓ:

થયા મંગલ તેજ પ્રકાશ એ રૂપ કુણ કળે,

અવનિકારણ અવિનાશ, મહારૂપ કુણ કળે;

કિરીટ મુકુટ શિર સાર, એ રૂપ કુણ કળે;

શોભે દ્વિનકરનો ઝળકાટ, મહારૂપ કુણ કળે.

બંધની દૃષ્ટિએ આ બંને તપાસિયે તો પ્રથમનો દોહરાબંધ છે, પછીનો ઓપાઈબંધ છે. આ બંને જનાર્દનમાં પ્રયુક્ત છે. ભાલણે શ્લેષવંગમનો ઢાળ કાંતના “સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા”નો અદ્ભુત-અદ્ભુત પ્રયોજ્યો છે, આજે સાડા ચારસો વર્ષ પૂર્વે:

બામ જાઓ મદિર સહુકો આપણે રે,

સોડ ભલાઈ ફોફટ લેતાં આજ હો;

ઓસંભા દાહાડી એના લાલતા રે,

સાંભળીને મુજને થાતી લાજ હો. ”

(દશમસ્કંધ, પૃ. ૪૧)

લાલણની “સાંભળ રે તું સજની મારી રજની ક્યાં રમી આવીજ” એ સવૈયાની આલની ચોપાઈ દાવટીની ગરબી તો સુપ્રસિદ્ધ છે. દોહરા, સોરઠા, ચોપાઈ, ચરણાકુલ, પ્લવંગમ, રાળા^૧ વગેરે અંધો ગરબીને અનુકૂળ છે. પ્લવંગમ-ગાળા સિવાયના અંધ આપણે જનાર્દનમાં જોધયે છિયે. એમાંના દોહરાઅંધમાં કેટલુંક વૈવિધ્ય છે. પહેલો કડવા ૧ લામાં સાદો દોહરાઅંધ છે. કડવા ૭ મામાં વિષમપદને અંતે એકાર ઉમેરાયલો મળે છે; જેવો કે:

નિજ ગુરુ માગઠ વધામણી એ, રાધરિ બેટી પાઉ-ધારિ.

રૂપિ તે ત્રિભુવનમોહની એ, લક્ષણ નહ ગુણ સાર.

જ્યારે કડવા ૧૦ મામાં એ જ અંધમાં વિષમ તેમ જ સમપદને છેડે એક નવું પ્રતીક ઉમેરાયેલું મળે છે. અહીં આપણે ઉપર આવેલા “સમરાસ”ના સેત્હતહે પૂજિય દરિસણ પાય અને સુણિ સુન્દરિ પૂજિય દરિસણ પાય તેમ જ લાલણ-નાકરના સુણિ સુન્દરિ, ગિદિલી કુણિ કરી એ પ્રતીકાના પ્રકારનું સામ્ય અનુભવી શકિયે છિયે:

આદિ ઉપાએ આલોચિજ, સાહેલડી રે,

ગવરીવર ! દરિ સાર, સાહેલડી રે;

ભવ ભવાની રીજબ્યાં, સાહેલડી રે.

વર આપું સંસારિ, સાહેલડી રે. ૧

કડવા ૧૭માં દોહરાઅંધ જ છે, પણ તેમાં માત્ર સમપદને છેડે જ એક પ્રતીક ઉમેરવામાં આવ્યું છે;

વનિતા વચન મુણી આકુલી વ્યકુલી અંગ દલાય,

મલ્યા મન મેલન્યો એ.

ઉપા ભલી ભલી પાય માગઠ માગઠ વર લીલવિલાસ,

મલ્યા મન મેલન્યો એ.

૧. રાળા-અંધ છેક સં. ૧૨૪૧ ના “ભરતેશ્વરબાહુબલિ રાસ” જેટલો જૂનો મળે છે. એ પછી પણ તેનો પ્રયોગ જૈન રાસોમાં પુષ્કળ મળે છે.

સહીનઇ વારિ કુમારડી, સારડી નહિ ! કરુ રે !
મલ્યા મન મેલજ્યો યે.

આગળ ઉચ્ચાઈ પર ઠીક સોરઠી કૃષ્ણકુમાર,
મહ્યા મન મેલજ્યો રે.

કડવા ૨૩ મામાં, જેમ ૭મા કડવામાં એ વિષમ પદને અંતે મળે છે, તેમ રે મળે છે. ૨૭ મા કડવામાં ૭ મા કડવા જેવી સ્થિતિ છે, પણ ત્યાં “હરગોપાલા રે” પ્રતીક પ્રત્યેક પદને અંતે આપવામાં આવ્યું છે.

કડવું ૩૧ મું સોરઠામાં છે; પ્રત્યેક અર્ધને અંતે જકાર ઉમેરાયેલો
મળે છે.

જનાદને ચોપાઈમાં એક વિવિધતા આપી છે:

પંચશબ્દ મુદ્દાંગ વાજપુરિ, શ્રીરંગ ગ્યાન્યા ઉપા અનિરુદ્ધસ્યૂં.

મંગલ. દીપ દિધ ધરિ ધરિ, ,

रुक्मिणी अति रक्षिताय थाय, ,

સોલ સહસ્ર મનિ હરખ ન માય.

ચરણાકુલમાં અંગાડિ જાણવામાં આવેલી ઠવણિનો પ્રકાર જના-
દેને સ્વીકાર્યો છે. ૧૪ મું અને ૧૫ મું એ બંને કડવાં એ પ્રકારનાં
છે. આ ઉપરાંત સવૈયાની ચોપાઈ દાવરીનાં પણ કેટલાંક કડવાં છે.
હવે એણે જે અજાણ્યા બંધોની વિવિધતા આપી છે, તે
અહીં જોઈએ:

૧. વૈરોચન મુત બાણુ રે અલિમુત બાણુ રે,
કારણ હું તું તેહ તપ કરઈ રે.

શ્રીગંગાનંદ તીર્થે આસનં વાલ્યું વીરિં રે,
સરીરિંદ્ર ધ્રુમરપાન અસુર કરમરે.

૨. સાંભલુ દેવ્યા એ. હિમાચલની ધિયા એ,
એહનંદ પુત્ર ભણી પરકિહ એ.

X

x.

X

X

વચ્ચ વર માગુ એ, ધ્યાનથી જાગુ એ,
લાજ લાવડી પેલા ભવતણી એ.

૩. બલવન્ત બાણ વધાવિહ એ કૌભાણ પ્રધાન તે આવિહ એ,
વિવિધ ભણ્ડાર ભલા ભર્યા એ તેડી નહ રાયની દૃષ્ટિ કર્યા એ.

૪. બાણાસુર કૈલાસિ સંચરુ પરણમિ એ, સામીય એ,
દાયક પદ તણુહ એ.

સેવક સંગ્રામ માગહ બલ ભર્યુ એ કિમ કર્યુ એ સ્વામી!
મુઝ બલ તોલીધ એ.

૫. બોલધ બાલા સૂત્રધાર તેડીધ, મેડીધ મંદિરિ મણિ જડુ એ.
નીપાઈ ધવલહર માલિયાં, જલિયાં રચુ રતનમધ એ.

૬. સખી સીખામણ આપુ, અહા વર જોએ બાપુ.
કરધ રે કાલ સંતાપુ, શું કીજધ જેણિ ન લાગધ પાપ ?

૭. ઉપા માઝમ રચણી જાગી રે, અંગ અનંગજવાલાં લાગી રે.
મુહનધ કલંક લાગૂં રે, કન્યાવ્રત માહાદે લાગૂં રે.

૮. ઉચ્ચરધ સમરી રે, તૂં કાય મરધ રે
મન દઢ કરી રહિ ઉપા રે.

હૂં તુજ વરનધ રે, બાંહી ગ્રહીનધ રે
દાણ એકમાં જઈ લાવૂં રે.

૯. દેવ નધ દાનવ વૈરી તૂં જણિ, પ્રાણિ પ્રીતિ ન પામઈ.
ન પરણૂં રે અસુરકુંઆરી ?

પૂછિનિ તારા પિતાની પિરિ, ધરિ પાલુ રે શંખર તણુધ,
કાંધ ન પરણે રે અસુરકુંઆરી ?

૧૦. તિહાં બોલધ બાણાસુર ઉરિ કોપિ ચડચુ એ.

કુણ છધ રે કુખુધિ દડ ? મૂઠ મરસિ દૃષ્ટિ પડચુ એ.

૧૧. પહુતા રે પુરુષોત્તમ વાડીધ ઊતરિઆ

ઠરિયા રે યાદવ યોધ તરુવરિ તરવરિઆ.

૧૨. યાદવ રાય થયા રલિયાત, શ્રોણિતંપુર માંહિ આવિયા એ.

વધાવધ મોતીધ મુરારિ, નારિ અસુરમૂં ઉચ્ચવ કરધ એ.

આમ આ બીજી બાર તરજ છે. આમાંના બંધો પ્રાયઃ મિશ્ર-
બંધો છે. આ બધા જ જુદા જુદા રાગોમાં ગવાતા બંધો છે. એમાંની
કેટલીક તરજ આજે ગવાય છે; કેટલીક વપરાશમાંથી ગઈ છે. જનાર્દન
અને દયારામ વચ્ચે લગભગ ૩૦૦-૩૫૦ વર્ષનો ગાળો છે, આ ગાળામાં
સાહિત્યમાં આ બંધોમાં વૈવિધ્ય બહુ ઓછું મળે છે; પણ જનસાજમાં
પુષ્કળ વૈવિધ્ય પ્રચારમાં હશે, જે દયારામની ગરબીઓમાં ખૂબ દેખા
દે છે. એટલું બધું વૈવિધ્ય છે કે માત્ર દયારામે એ નવું ઉપગ્રવી
કાઢ્યું સંભવે તેમ નથી. આમ છતાં દયારામના ગરબીના અને ગરબા-
ના કે તે પૂર્વેના વલ્લભ ધોળા વગેરેએ ગરબાઓમાં કે દીવાન
રણછોડજીના ચંડીપાઠના ગરબાઓમાં સ્વીકારાયેલા બંધો ઉપરના કોઈ
અને કોઈ બંધમાં અંતર્ગત થતા હોય છે. આ બંધોની તુલના કરવાથી
આ લેખનું કદ અસાધારણ વધી જાય તેમ હોવાથી કોઈ બીજા
પ્રસંગ ઉપર રાખી અત્યારે તો આપણી ગૂજરાતી ગરબીઓ-તેમાં
વપરાતા કેટલાક બંધો-એ છેક વિક્રમોર્વશીય જેટલા જૂના છે, અને
બીજા ઘણા તો જનાર્દનના સમય વિ. સં. ની ૧૬ મી શતાબ્દી
જેટલા તો જૂના છે જ એ બતાવવાનો આ નાના લેખમાં પ્રયત્ન
કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રયત્ન, મારે અહીં કબૂલ કરવું જોઈએ કે
બહુ ઝડપથી કરવામાં આવ્યો છે, એટલે એમાં પુષ્કળ ખામી પણ
હશે. સ્વતઃ કે પરતઃ એ ખામીઓ પ્રાપ્ત થતાં ભવિષ્યમાં સારા તરફથી
અથવા બીજા કોઈ વિદ્વાન તરફથી સ્વતંત્ર પ્રયત્ન થશે, તેમાં ઉપર
સૂચવાયેલું દિશાસૂચન ઉપયોગી થશે, તો મારે આ નાનો પ્રયત્ન પણ
સફળ થયો છે, એમ સમજીશ.

૨૭૧૭૩

વચ્ચ વર માગુ એ, ધ્યાનથી જાગુ એ,
ભાજી ભાવડી પેલા ભવતણી એ.

૩. બલવન્ત બાણ વધાવિક એ કૌભાણ પ્રધાન તે આવિક એ,
વિવિધ ભણાર ભલા ભર્યા એ તોડી નહ રાયની દષ્ટિ કર્યા એ.

૪. બાણાસુર દૈવાસિ સંચરુ પદભ્રમિ એ, સામીય એ,
દાયક પદ તણુક એ.

સેવક સંગ્રામ માગઈ બલ ભર્યુ એ કિમ કર્યુ એ સ્વામી !
મુજ બલ તોલીઈ એ.

૫. બોલઈ બાલા સૂત્રધાર તેડીઈ, મેડીઈ મંદિરિ મણિ જડુ એ.
નીપાઈ ધવલહર માલિયાં, જલિયાં રચુ રતનમઈ એ.

૬. સખી સીખામણ આપુ, અલ્લ વર જોએ બાપુ.
કરઈ રે કાલ સંતાપુ, શું કીજઈ જોણિ ન લાગઈ પાપ ?

૭. ઉષા માઝમ રચણી જાગી રે, અંગ અનંગજ્વાલા લાગી રે.
મુહનઈ કલંક લાગૂં રે, કન્યાવ્રત માહાદે ભાગૂં રે.

૮. ઉચ્ચરઈ સમરી રે, તૂં કાય મરઈ રે
મન દઢ કરી રહિ ઉષા રે.

હૂં તુજ વરનઈ રે, બાંહી ગ્રહીનઈ રે
ક્ષણ એકમાં જઈ લાવૂં રે.

૯. દેવ નઈ દાનવ વૈરી તૂં જાણિ, પ્રાણિ પ્રીતિ ન પામઈ.
ન પરણૂં રે અસુરકુંઆરી ?

પૂછિનિ તારા પિતાની પિરિ, ઘરિ પાણુ રે શંખર તણુઈ,
કાંઈ ન પરણે રે અસુરકુંઆરી ?

૧૦. તિહાં બોલઈ બાણાસુર ઉરિ કોપિ ચડયુ એ.

કુણ છઈ રે કુબુદ્ધિ દૂડ ? મૂઠ મરસિ દષ્ટિ પડયુ એ.

૧૧. પહુતા રે પુરુષોત્તમ વાડીઈ ઊતરિઆ

કરિઆ રે યાદવ યોધ તરુવરિ તરવરિઆ.

૧૨. યાદવ રાય થયા રલિયાત, શ્રોણિતપુર માંહિ આવિયા એ.

વધાવઈ મોતીઈ મુરારિ, નારિ અસુરસૂં ઉચ્છવ કરઈ એ.

આમ આ બીજી બાર તરજ છે. આમાંના બંધો પ્રાયઃ મિશ્ર-બંધો છે. આ બંધો જ જુદા જુદા રાગોમાં ગવાતા બંધો છે. એમાંની કેટલીક તરજ આજે ગવાય છે; કેટલીક વપરાશમાંથી ગઈ છે. જનાર્દન અને દયારામ વચ્ચે લગભગ ૩૦૦-૩૫૦ વર્ષનો ગાળો છે, આ ગાળામાં સાહિત્યમાં આ બંધોમાં વૈવિધ્ય બહુ ઓછું મળે છે; પણ જનસાજમાં પુષ્કળ વૈવિધ્ય પ્રચારમાં હશે, જે દયારામની ગરબીઓમાં ખૂબ દેખા દે છે. એટલું બધું વૈવિધ્ય છે કે માત્ર દયારામે એ નવું ઉપજાવી કાઢ્યું સંભવે તેમ નથી. આમ છતાં દયારામના ગરબીના અને ગરબાના કે તે પૂર્વેના વલ્લભ ધોળા વગેરેએ ગરબાઓમાં કે દીવાન રણછોડજીના ચંડીપાઠના ગરબાઓમાં સ્વીકારાયેલા બંધો ઉપરના કોઈ અને કોઈ બંધમાં અંતર્ગત થતા હોય છે. આ બંધોની તુલના કરવાથી આ લેખનું કદ અસાધારણ વધી જાય તેમ હોવાથી કોઈ બીજા પ્રમંગ ઉપર રાખી અત્યારે તો આપણી ગૂજરાતી ગરબીઓ-તેમાં વપરાતા કેટલાક બંધો-એ છેક વિક્રમોર્વશીય જોટલા જૂના છે, અને બીજા ઘણા તો જનાર્દનના સમય વિ. સં. ની ૧૬ મી શતાબ્દી જોટલા તો જૂના છે જ એ બતાવવાનો આ નાના લેખમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રયત્ન, મારે અહીં કબૂલ કરવું જોઈએ કે બહુ ઝડપથી કરવામાં આવ્યો છે, એટલે એમાં પુષ્કળ ખામી પણ હશે. સ્વતઃ કે પરતઃ એ ખામીઓ પ્રાપ્ત થતાં ભવિષ્યમાં મારા તરફથી અથવા બીજા કોઈ વિદ્વાન તરફથી સ્વતંત્ર પ્રયત્ન થશે, તેમાં ઉપર સૂચવાયેલું દિશાસૂચન ઉપયોગી થશે, તો મારે આ નાનો પ્રયત્ન પણ સફળ થયો છે, એમ સમજીશ.

૨૭/૭/૩